Verzameld werk. Deel 3

E. du Perron

Editie E. du Perron-de Roos, F.E.A. Batten en H.A. Gomperts

bron
E. du Perron, *Verzameld werk. Deel 3*. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1954

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/du_p001verz05_01/colofon.php

© 2014 dbnl

Het land van herkomst

Il faut chercher en soi-même autre chose que soi-même pour pouvoir se regarder longtemps
ANDRÉ MALRAUX

Aan Elisabeth de Roos

1 Avond met Goeraëff

Februari 1933. Sinds ik met Jane in Meudon woon, heeft Parijs voor mij het karakter aangenomen van het stationsplein waar trams en autobussen rekening schijnen te houden met onze stappen, omdat wij er niet meer als vreemdelingen komen. Het lelijke station Montparnasse, met zijn platte gevel, zijn winkels onderin, zijn twee ingangen links en rechts van de trap die men van twee kanten kan oplopen en zijn onwaarschijnlijk ruime liftkooi met een oorlogsverminkte erin, is ongemerkt voor ons geworden tot een vertrouwd huis: het voorportaal waar wij de stad al achter ons laten, zodat het kwartier boven de wielen niet meer telt. Na de laatste tocht naar Brussel vooral, merkte ik opeens een kinderachtig gevoel in mij, alsof een noodlot dat mij vervolgde door dit onverwachte bolwerk zou worden gestuit.

Ondanks het vroege donker kon ik gistermiddag, door de draaideur heen van het café ertegenover, de lichte streep van de gevel nog zien, hoewel ik alleen van mijn krant opkeek om te constateren dat de drom van voorbijgangers nog steeds niet degene aanbracht die ik ontmoeten zou. Te koud nog voor buiten, maar ik was binnen vlakbij de deur gaan zitten; de krant boeide mij, als gewoonlijk, alleen door een zacht prikkelen van een soort gestolde ergernis: iets veel oppervlakkigers toch dan de grondige angst die de bourgeois zou moeten voelen in deze tijd. Ik bekeek het portret van een zekere Cornelius Codreanu, hoofd van de roemeense ‘ijzeren garde’ van nationalisten, een van de krachtmarionetten die door deze tijd als held worden uitgehikt, een beetje primitiever misschien nog dan die van Germanië, zo in zijn uitrusting van Rinaldo Rinaldini Jr, en ik dacht aan het summum van bravoure en spieren uit mijn *jeugd, aan* mijn vriend Arthur Hille, later officier in Atjeh,

luitenant Tijger genoemd door zijn inlandse fuseliers. ‘Arthur Hille en deze heer Codreanu in een klein bestek opgesloten, dacht ik, met niets dan hun spieren en nagels, en vooraf verwoed tegenstrijdig gemaakte overtuigingen...’

Achter de draaideur een onwaarschijnlijk elegant manspersoon opeens - helemaal lichtgrijs behalve een rode foulard - die veroverend en zoekend tegelijk naar binnen kijkt, van achter wegschuivend glas reëel wordt en met één stap bij mijn tafeltje staat: Goeraëff in persoon. Hij geeft mij de tijd niet mijn verrassing uit te spreken over zijn uiterlijk; met de wijsvinger op het portret vraagt hij om toelichting. Ik vertel de tekst dus na: ‘Hij was vroeger alleen maar een intellectueel, een onzeker en bleek student. Toen zei iemand hem dat “kleptomanie” een enkelvoudsvorm was van een ziekte die als epidemie “Roumanie” genoemd wordt - in zijn taal is deze woordspeling misschien net zo aangrijpend - en dat maakte hem tot het vervaarlijke wezen dat we hier zien. Je wist misschien nog niet dat het zó eenvoudig kon zijn? Wat denk je eigenlijk van de krachten van deze tijd, Goeraëff?’

‘Waarschijnlijk niet zoveel anders dan jij; ik haal ze ook uit de krant. Vraag mij liever wat ik van Parijs denk: de wereld is hier even onwezenlijk als waar ook. Heb je er enig besef van hoe de lichtreclames op ons inwerken, Ducroo; hoe ze ons kunnen beletten om bijvoorbeeld de maan te voelen? Heb je ooit voor jezelf kunnen uitmaken wat je precies denkt van de nieuwe lichtreclame op de Eiffeltoren: die gele kring om een wijzerplaat, met één wijzer die groen en één die geel is? Waarom weer geel? waarom deze wijzer niet rood, blauw, violet, wat toch eerlijker zou zijn geweest en precies even makkelijk te realiseren viel? Je denkt dat ik dit zeg om je te laten zien hoeveel fantasie ik heb? Helemaal niet, dit is gewoon een van die vele dingen die ik niet begrijp en die mij kwellen. Ik word gekweld omdat ik - hoe zal ik 't zeggen? - omdat ik nu de man zou willen kennen die met deze reclame belast werd. Maar er zijn ook dingen die ik niet begrijp en die mij niet kwellen; waaronder de krachten van deze tijd.’

Ik laat hem door mijn zwijgen voelen dat hij verder zou moeten gaan. Hij doet het.

'Weet je wat ik nu denk? Dat dit tenslotte gewoonweg een frans mysterie is; dat ik, al word ik een oud man in Parijs, toch nooit een Fransman zal begrijpen. Een Rus had die ene wijzer ook een eigen kleur gegeven; je hoeft er niet aan te twijfelen als ik het je zeg.'

Hij is op het stokpaard geraakt waarop ik hem in drie ontmoetingen driemaal heb zien rijden. Wat hebben de Fransen hem aangedaan, of waarop berust deze behoefte om vooral Rus te zijn tegenover de Fransen?

'Ik twijfel geen seconde.'

'Dat zeg je, en je voelt je als een Fransman tegenover mij. Geloof Héverlé niet als hij zegt dat je veel van een Fransman hebt; het is niet waar, je hebt er even weinig van als ik. Zeg maar eens eerlijk wat voor jou reëel is in deze omgeving.'

'Hoe meer je iets kent, hoe minder reëel het worden kan. Toen ik pas uit Indië kwam vond ik Marseille doodgewoon; ik dacht dat ik eindelijk in het land was waar ik thuishoorde; en dat niet alleen, maar ik kende ook de verdiepingwoningen, het totaal andere aanzicht van een straat, door de films die ik gezien had. En binnen korte tijd werd alles haast te reëel: het hinderde mij dat de mensen in Europa er zo burgerlijk uitzagen, niet alleen de mensen die ik sprak, maar ook die op straat, op de caféterrassen, ook het volk, ook de gezichten die ik zag in de gevaarlijke buurten. Ik dacht dat ze je zelfs op een burgerlijke manier zouden slachten. Het avontuur: de mensen van boeken en films, heb ik jaren lang niet kunnen herkennen. En nu... het is griezelig zoals ik uren kan doorbrengen met het proeven van het monster achter de stompzinnigste gezichten; als ik nu in de arabische wijk ging zoeken, zou ik minder monsters ontdekken dan er op dat trottoir daar voorbijgaan. Let eens op: is dit specifiek frans? is dit niet de amerikaanse wereld van Faulkner: van dronkaards, lustmoordenaars, hebefrenen en impotenten? Misschien heb ik over echte Parijzenaars in de grond nog altijd mijn indische begrippen...'

‘Mm... dat denk ik niet; maar je bent bezig op een nieuwe manier aan je romantiek toe te geven. Je bent natuurlijk erg romantisch van aanleg, Ducroo; ik trouwens ook. Maar misschien... ja, misschien is het alleen maar deze tijd. En wij zijn dan bezig, ieder op eigen manier, deze grootse tijd te verafschuwen.’

‘Waaruit blijken zou dat je niet behoort tot de echte Russen.’ ‘Hoe kom je aan dat communistische vocabulaire? Ik, die alleen bij ongeluk wit-Rus ben geweest, had altijd even veel of weinig sympathie voor de roden als voor de witten. Ik ben zelfs bereid toe te geven dat de roden in principe meer gelijk hebben - alsof het daarop aankwam! - maar ik weet ook dat ik nog liever heimatlos in Parijs woon onder een verouderde en corrupte democratie, dan in mijn land onder de wetten van het nieuwe fanatisme. Geen enkel geloof in fanatieke gelovigen; ontzettend triest, deze revolutionnairen die niets meer zien dan het nieuwe wetboek voor hun bestaan. En dan zeg ik nog niet eens dat ik liever *meteen* een eind aan mijzelf maak, dan door te denken en te voelen per kudde. Ik schaam me soms uit... broederlijk gevoel, als ik van die films zie waarin alle lijden gerechtvaardigd wordt in de laatste meters, door een paar imbeciele turn-oefeningen in een opstelling die de letters *Lenin* vormt, of door twee proletarische krachtkoppen die elkaar verheerlijkt toegrijnzen over een rollend stuk machine.’

‘Je zegt te veel wat ik zelf zou kunnen denken, maar wij hebben toch ongelijk. Ben je er bovendien zeker van dat je niet naar je land terugverlangt?’

‘Zeker dat ik het heel erg doe..., soms. Je moet zulke verlangens ook weten te wantrouwen. Ik voel mij geen emigrant, ik ben van nature heimatlos. Maar sommige landschappen van daarginds zie ik soms terug, God weet waarom, als de enige waar ik - het is moeilijk te zeggen - waar ik van mijn ouderdom zou kunnen genieten, terwijl ik zeker ben dat mijn ouderdom hier iets onmogelijks zal zijn. Ik denk dan dat ik daar kinderboeken zou kunnen illustreren, dat de kinderen en ik even blij met mijn plaatjes zouden kunnen zijn. Tot ik weer bedenk

dat die kinderen stelselmatig vervreemd moeten zijn van alles wat ik verzinnen kan, dat *zij* als de ware revolutionnairen worden opgediend, degenen die met niets burgerlijks besmet zijn; en dat deze nieuwe mensen - let wel, Ducroo! - bijgevolg voor mij de ergste neo-burgers moeten vertegenwoordigen. De honderd-procent neo-sovjet-burgerij, al moet dit vogeltaai zijn voor de kleine en slechte marxisten die Marx even slecht gelezen hebben als ik. En als het een militaire maatschappij is en geen burgerlijke - zo'n term als "stoot-brigadier" zegt genoeg! - dan zou het mij nog krasser idiotiseren. Maar jij doet toch niet aan de politiek, hoop ik?'

'Neen. Dat wil zeggen: zo weinig als het nu nog kàn.'

Zijn halsspieren spannen zich, want hij kijkt mij van opzij onderzoekend aan. Zijn hand heeft zich op mijn knie gelegd en hij schudt even het hoofd voor hij vraagt:

'Voel je je een man, of een jongen, over het algemeen?'

'Ik geloof niet dat ik mij ooit werkelijk een man gevoeld heb. Wat betekent dat precies?'

'Ducroo! (ik ben bang dat hij mij omhelzen zal)... je bent waardig dat ik je tot vriend neem! Alle behoorlijke mensen weten niet wat zoiets zeggen wil. Alleen verstokte kapitalisten en verstokte communisten weten het; en als er niets meer van het kind over is in hun fysieke en morele mens, dan zijn zij er trots op, dat is dan de finishing touch! Trots dat zij geen jeugd gehad hebben, of een onnoemlijke jeugd, of hoe dan ook geen verleden hebben, omdat zij alles wat niet het reëelste Nu is kunnen vergeten. Ik spreek weinig met kapitalisten, want alleen om mijn belangen te verdedigen, maar als ik marxisten ontmoet heb ik altijd lust om ze op spookhistories te vergasten.'

Hij werpt zijn hoofd in de nek om geluidloos te grinniken. Als dit alles geen pose is, als deze wat geafficheerde fantasie, die ik van het eerste ogenblik af bij hem gemerkt heb, op een ernstige ondergrond berust, zou ik hem haast benijden. Ik negeer dus zijn houding. 'Dit alles, zeg ik, bewijst alleen dat wij geen gevoel hebben voor het proletariaat'.

Zijn hoofd schokt terug.

‘Ik wel! Of althans... toen ik matroos was, heb ik gevoeld dat ik mij volkomen vereenzelvigen kon met verschillende proletariërs! Maar een verzamelnaam als bewijs van voortreffelijkheid is altijd bedrog: boven een zeker peil geloof ik evenmin aan het proletariaat als aan de mensheid. De symbolische proletariër! ik heb genoeg van die Apollo in gewapend beton met zijn opgestroopte mouwen, zijn dapper koeiengezicht en vuisten tweemaal zo groot, met altijd die stomme attributen er in. Als dat de enig overgebleven Rus is, ga ik nog eens verliefd worden op franse proletariërs. Het beste proletariaat... heb je die prachtige moord in Le Mans gelezen van een week geleden? Wat die twee arme dienstmeisjes daar hebben gedaan, heeft mij meer geïmponeerd dan al de laatste berichten uit Moskou. Die twee zusjes die van jongsaf uitgebuit waren - weesmeisjes om te beginnen, of iets dergelijks - en die op een gegeven moment hun bazinnen te lijf gaan, de oudste die na een opmerking van mevrouw haar met een tinnen pot de schedel inslaat, de andere, een gedwee schepsel met een angstig rond smoeltje, dat op de trap de juffrouw tegenhoudt, en dan het complete afslachten van die twee bourgeoises, met de nagels: daar zijn twintig jaren trouwe dienst aan voorafgegaan, want deze bazinnen waren volstrekt niet walgelijker dan andere, zij belichaamden alleen op dat éne moment die volle twintig jaar! Dus werden ze gestampt met de tinnen pot tot ze volstrekt onherkenbaar waren; dus werden hun ogen uitgerukt en over het trapportaal gesmeten; stel je daarna de zalige uitputting voor waarmee die meisjes naar bed zijn gegaan. In hetzelfde huis, als iedere andere avond, en zij hebben nooit zo heerlijk geslapen; en nu ze voor het gerecht staan zijn ze zo goed in hun rol gebleven dat de burgerlijke pers ze alleen maar gek kan verklaren. Niemand begrijpt er iets van in Le Mans: waarom juist tegen deze twee zachte en achtenswaardige dames? En de arme mijnheer! een magistraat die de hele avond op zijn vrouw en dochter heeft zitten wachten bij een andere magistraat. De oudste zuster antwoordt op alle vragen: “We hebben ze goed toegetakeld”. De jongste huilt

als ze de vaderlijke stem van de rechter hoort, maar verliest geen ogenblik haar vertrouwen in de oudere zuster, die een gezicht heeft als een strijkijzer en alleen haar oogleden laat zien. Ik zou een compositie van ze willen maken om te verspreiden als premie voor *L'Humanité*. Niet omdat het blad dat waard zou zijn, maar om aan werkelijk revolutionnaire gemoederen weer eens wat anders te geven dan de symbolen van de sovjetreligie. Maar jij die journalist bent zal er meer van weten dan ik, heb je er geen verslag van moeten geven voor je krant?'

'Jane en ik zijn aangesteld voor de culturele kant van Parijs. Een minimum van moorden dus, of ingeval van een cause célèbre, vooral: wat de Parijzenaar ervan zegt. Als Jane het stuk schrijft, ben ik meestal de Parijzenaar. En critiek is geoorloofd, mits onder het motto: "Parijs is toch maar Parijs". Hollanders in Parijs zijn veel minder onwillig dan je misschien veronderstelt, hoofdzaak is dat ook het zondige pad blijft lopen in traditionele banen. In kiese termen mogen we zelfs schrijven over het nieuwste bordeel, waar beneden een dancing is met poedelnaakte vrouwen, maar waar iedere consumptie niet meer dan vijf francs kost en waar het publiek bestaat uit paraplu-kleinburgers met hun wettige en volmaakt bijbehorende gades... maar kijk niet zo vies, Goeraëff, zelfs toen ik een opkomende jongen was heb ik mij nooit kunnen laten ontroeren door twaalf girls tegelijk die hun benen opgooiden, en nu zit ik met *mijn* vrouw onder het publiek. Je moet bovendien wel iets doen, als je door de crisis aan lager wal bent geraakt.'

Hij kijkt mij nu met getrokken ogen aan boven de glimlach van zijn iets te lange tanden; er zijn weelderige rimpels in zijn voorhoofd en zijn smal gezicht krijgt een soort welwillende ouderdom die in strijd is met zijn dik rossigblond haar, lang in de nek als van een romantisch student.

'Héverlé heeft mij gezegd dat je vrijwel geruïneerd bent door een erfenis.' En opgewekt: 'Maar maak je niet ongerust daarover, je zult altijd geld hebben, Ducroo. Ik zeg het je; ik kan het aanvoelen. Het zal er je nooit aan ontbreken.'

Hij had misschien ook kunnen aanvoelen dat het er mij toch al aardig aan ontbreekt, maar hij zwenkt weer af naar de fantasie: ‘Toen Héverlé vroeger gravures van me kocht voor je en alleen nog maar over je gesproken had als over een “rijke Javaan”, had ik een wonderlijke voorstelling bij die twee namen: Ducroo en Grouhy. De rijke Javaan Ducroo van het belgische dorp Grouhy. Ik dacht dat je daar een kasteel moest hebben, misschien in de vorm van een tulp, heel rond en heel hoog tegelijk, en met een enorm bordes; en dat je iedere morgen even buiten kwam, alleen om je kasteel te bekijken, van de onderste trede af van dat bordes. Je kwam nooit verder, dacht ik; die trede was je verste stap naar de buitenwereld.’

‘Toen je mij bij Héverlé ontmoette, wist je dus niet hoe je het had? Mooi, ikzelf ook niet. Minder om deze misère trouwens, die ik ergens in de diepte altijd heb voelen aankomen, maar om bepaalde dingen... Het is gek als je met een vrouw een leven begint op een vanzelfsprekende materiële basis en als je dan merkt dat door het wegvallen daarvan *haar* leven totaal anders wordt; nog anders dan je gedacht had het persoonlijk te zullen maken! Ondanks alle waarheden over het gedeelde leed dat hechter verenigt dan alles en de onverhoopte kans nu te kunnen bewijzen dat je van elkaar houdt. Ik heb hier opeens aan den lijve gevoeld dat Marx altijd gelijk had: je voelt je zó aantasten door een economische verandering, dat je voor je het weet een ander bent. En als dit na enige tijd van beide kanten zo is, krijg je eenvoudig twee nieuwe mensen; wat op zichzelf een treffende combinatie kan geven, maar wat toch een soort... verraad is ten opzichte van de mensen waarmee je begonnen bent. Je begrijpt misschien niet...’

Integendeel, hij kijkt mij aan alsof hij veel dieper begrijpt dan alles wat ik hem zeggen kan. Banaliteit of niet, het voegt mij rekening te houden met de russische ziel in mijn nieuwe vriend Goeraëff. Ik zwenk op mijn beurt af:

‘Vertel me wat van je kinderjaren in Constantinopel. Hoe oud was je toen je wegging? Herinner je je iets van de Bosporus en de Gouden Hoorn en de minaretten?’

‘Van de Bosporus, ja. Van de rest niets: ik was vier jaar toen ik wegging. Mijn vader was militair attaché in Constantinopel; wij hadden een huis met veel marmer, met een brede trap die tot aan het water ging. Dat was de Bosporus; achter het huis liep de grond direct heel hoog op en ik mocht die helling niet beklimmen, voor mijn gevoel was het een berg. Moet ik je oosterse indrukken vertellen?... Er was een tuinman die Griek was en Christo heette, om die naam is hij mij bijgebleven; en wij hadden een zwarte hond, Arapka. Mijn broer, die twee jaar ouder was dan ik, plaagde de hond Arapka door hem een schorpioen aan een touwtje voor te houden; dat gebeurde in de tuin, bij een groene bank in de vorm van een hoefijzer. Wij hadden ook een eigen bootje, dat in een gewelf vastlag en van daaruit vanzelf langs de trap gleed waar wij instapten als wij gingen varen. Maar van het varen zelf herinner ik mij niets, behalve toen wij voorgoed weggingen, omdat Arapka toen in het water sprong en ons nazwom, en na lange besprekingen moest worden teruggebracht. In het gewelf waren kreeften die ik niet kon onderscheiden van de schorpioenen waarvoor men mij gezegd had dat ik bijzonder op moest passen, maar die mijn broer al zo goed kon vangen met een touwtje. Ik wist niet, als zo'n beest aan een touw heen en weer draaide, of hij eigenlijk zwart was of rose. En verder kreeg ik erg veel speelgoed, de prachtigste stoom- en zeilbootjes, van spionnen die mijn vader te vriend wilden houden. En verder... herinner ik mij vooral het vele marmer, waarvan men mij later verteld heeft dat het nodig was omdat de ratten het houtwerk aanvraten. Er was in het huis ook een grote marmeren trap, prachtig gebogen, om naar de feestzaal te gaan. Daar situeer ik het enige duidelijke beeld dat ik van mijn vader heb: ik moet toen drie jaar zijn geweest, en ze hadden een Amor van mij gemaakt, helemaal naakt, met een zilveren boog, - charmant, niet? - mijn vader droeg mij op zijn schouders de trap op en ik had mijn hand zo stevig als ik maar kon in zijn haar geslagen. Toen hij stierf moesten wij meteen weg, en als *ik het* oosterse al ondergaan moet hebben uitte zich dat dan

in de afschuw die ik had van Sint-Petersburg. Maar misschien was het gewoon de armoede.'

'Wij zullen beiden het begrip van een onbezorgde jeugd blijven verbinden aan marmeren trappen. Terwijl je mij dit vertelde merkte ik opeens dat ik ze nu nog zoek in Meudon; ik verbeeld mij dat sommige huizen daar op indische herenhuizen lijken. Het heerlijke gevoel om als kind op zo'n trap te zitten, koel in de warmte, hoog in je rug als een fauteuil, en zo breed dat het een divan wordt als je languit gaat liggen.'

'Mm... Is er geen indisch bloed in je, Ducroo?'

Hij is er op gesteld; het is de eerste keer niet dat hij het mij vraagt. Ik moet hem weer teleurstellen. *Zijn* naam, zegt hij, wijst op een vreemde afkomst, tartaars misschien, nog waarschijnlijker perzisch. Hij staat opeens op en verkondigt dat hij deze week grote winsten heeft gemaakt, dat hij dus met mij wil eten, onder voorwaarde dat ik hem zal leiden bij een Javaanse rijsttafel, want hij heeft allang gehoord dat zoiets bestaat in Parijs maar er tot dusver niet heen durven gaan. Hij is iets te overvloedig met zijn tact, maar hij weet niet hoe weinig het mij in de grond schelen kan om te worden getracteerd; mijn nieuwe omstandigheden hebben nog niet lang genoeg geduurd, welbeschouwd, om mij de 'fierheid van de arme' te bezorgen. Terwijl hij mij hier laat afrekenen (kleine compensatie), is hij buiten een taxi gaan aanroepen. Ik voel weer eens dat een taxi behoort tot de verboden dingen; nog een tractatie dus: Goeraëff staat naast het open portier met een weids uitgestoken arm en achterovergeworpen hoofd onder zijn grijze hoed van verlokkend vilt, zonder lint om de bol maar met in plaats daarvan een subtiele richel, een hoed die het midden houdt tussen een dandy- en een jagershoofddeksel. Het is opvallend, zo keurig als hij het grijs van zijn overjas aan het grijs van dit vilt heeft aangepast, en hoe zijn foulard, harig en oranjerood, precies op de juiste toonhoogte contrasteert. Maar hij heeft een stok in de hand, wat niet alleen vreemd is in de winter, maar helemaal archaïsch aandoet. Korter dan hij en in mijn uit de vorm geraakte belgische win-

terjas die nooit bijzonder elegant was, voel ik dat ik hem een compliment moet maken: wat een genot dat het ondanks de gebruikelijke ironie oprecht kan zijn, omdat kleren nooit een probleem voor mij waren.

‘Je bent mooi als Onégin, Goeraëff.’

Hij glimlacht vergenoegd. In de taxi legt hij mij uit waar hij zijn hoed gekocht heeft: als het niet in het buitenland was, zou hij er precies zo een willen kopen om mij die aan te bieden, omdat hij ook mij voortreffelijk zou staan. De lichtreclames, waar hij zoëven over sprak, spatten langs onze ruiten: hij heeft zijn stok tussen de knieën en ziet eruit alsof hij nooit meer weten zal dat men erdoor gekweld kan worden.

Wij moeten even zoeken naar het indische restaurant in het Noorden. Het is een ongezellige gelagkamer, met één niet onvrij vak, rechts van de deur; gelukkig zijn er weinig mensen. Ook hier de crisis? De rijsttafel is bleek, niet meer compleet trouwens, drie of vier specialiteiten, gesteund door een supplement dat slecht is geïmproviseerd. De sambals die het bleke smaakje moeten vernietigen, zijn zelf monotoon. Goeraëff geniet eigenlijk alleen van de kroepoek, die hij, na een uitleg van mij, garnalenkoeken gelieft te noemen.

‘Ik had gedacht dat dit eten veel meer gekruid zou zijn, zegt hij. Wij hebben véél gevaarlijker spijzen!’ Hij beschrijft ze, met geografische bijzonderheden. Ik ben verplicht er iets voor in de plaats te doen.

‘Spreek geen kwaad, zeg ik, van de indische specerijen: bedenk dat hiervoor allerlei calvinisten overtuigde bandieten zijn geworden. Ongehoord, die kruideniers op zoek naar nieuwe waren; ze waren al zeevaarders geworden en ze bleken zich ook nog in roofridders te kunnen veranderen, met hun versterkte pakhuizen. Ze vroegen beleefd vergunning aan de bruine broeder om een kruidenierszaak op zijn terrein te mogen vestigen, bijna om door hem beschermd te worden; achteraf bleek het een fort te zijn van waaruit de omstreken veilig geplunderd konden worden: de administratie van deze

rooftochten vormde onze eerste grote gouverneurs. Terwijl hij met zijn calvinistische handen in zijn buit geklemd zat, schreef de grootste van deze lieden naar het hoofdkantoor thuis dat men gerust op de God van de roof mocht blijven vertrouwen: "*dispereert* niet, er valt hier werkelijk genoeg te halen". Heb je ooit van Ambon gehoord? dat was het rijkste specerijen-eiland. Ze hebben het zo vereerd om de specerijen, dat ze vergeten hebben er te leren toveren, terwijl daar toch ook de beroemdste heksenmeesters van de archipel zaten. Sterker, ze hebben deze heksenmeesters gekerstend, niet om het wonderlijke mengelmoes dat daaruit moest ontstaan, maar omdat ze eigen toverformules hadden meegenomen, hun eigen bijbel immers, die duidelijk genoeg bewees hoezeer zij alle rechten hadden tegen medemensen die er nooit van gehoord hadden. Maar de historie van het engelse tussenbestuur is haast nog mooier. Tegen deze rovers waren de onze niet opgewassen; in veertien dagen waren ze hun buit van eeuwen kwijt, en wat denk je toen dat er gebeurde? De sterkste rovers bleken niet goed te kunnen rekenen; ze dachten dat ze bedrogen uitkwamen, dat de buit een strop bleek te zijn, en dus gaven ze de hele boel terug - op een paar wissewassen na - onder de edelste en menswaardigste leuzen.'

'Maar als je er zo over denkt, Ducroo, zou je eigenlijk nooit meer deze specerijen mogen eten. Of naar dat land teruggaan, dat je toch als je eigen land beschouwt, niet? Verlang je nooit ernaar terug te gaan? Hoe lang ben je nu hier?'

'Twaalf jaar. Maar als ik terugging, zou het zijn met een gevoel van berusting, alsof er dan verder niets meer te doen viel. Het is daar als in het oord dat Gide zo volkomen weergeeft in één golvende lijn: *Là, plus inutile et plus voluptueuse est la vie, et moins difficile la mort*.'

'Mm... als je een werkelijke actie begon, zou deze wellust van de dood, van er over te dènken, je wel verlaten. Ik weet bij ondervinding wat het is. Gedurende de revolutie heb ik geen ogenblik werkelijk aan de dood gedacht; niet anders dan om mij instinctief ertegen te beschermen. Instinctief - want als je

zoveel mensen om je heen ziet opruimen, heb je ook geen enkele zekerheid meer dat je zelf het recht zou hebben te leven. Maar je hebt ook geen tijd om te fantaseren over het "doodsverlangen." Je kunt individualist zijn zoveel je wilt, daar leer je *wij* zeggen, en voelen, en denken. Ik wil er je wel eens over vertellen, maar niet nu. Denk ook niet dat ik het eigenlijk prachtig vind; er zijn Russen genoeg die je heel wat meer zouden kunnen zeggen, en het was sinister in elk opzicht. Maar toch denk ik soms dat ik, vergeleken met toen, nu al aardig begin te verburgerlijken.'

'Pas op dat je niet vervalt in de dooddoener om allerlei dingen burgerlijk te noemen, die nog maar beantwoorden aan een menselijke behoefte.'

Dit zeg ik voor mijzelf. Goeraëff woont met zijn vrouw en dochtertje, zijn vriendin en de vriend van zijn vrouw samen - in twee ateliers, maar alles loopt dooreen en de sfeer blijft er toch aangenaam, want het is russisch, wat werkelijk een ander karakter geeft aan verhoudingen die men anders spoedig leert verachten. 'Want het is russisch'... ik lach er om terwijl ik het denk, en toch, om iets onnaspeurlijks hoeft men er niet bij te lachen. Bovendien, dit is niet wat mij bezighoudt; voor mijzelf denk ik aan heel iets anders: 'Als je begint van iemand te houden neem je niet werkelijk deel aan zijn leven; er naast, er bij te mogen leven lijkt je al een wonder. En later, als de uitwisseling heeft plaats gehad, de waanzin te geloven dat ièts in het leven van de ander je niet meer zou aangaan; de woede tegen elk geheim gebied dat de ander met nog een ander zou kunnen delen. Maar het is geen bezitsinstinct, het is veel meer de drang naar het volstrekte. Het burgerlijke schuilt hier juist in de afzijdigheid, in de pogingen alles mak en logisch te houden...'

Ik kom eerst goed terug in het gesprek als Goeraëff een tastende critiek formuleert over Héverlé: 'In menig opzicht is hij toch veel meer een Fransman dan hij denkt; er is iets vreemds in hem: hij heeft het ieder ogenblik nodig zijn waarde te bewijzen... of neen, zijn waarde te voelen.' Ik krijg lust hem te

zeggen dat hij zich deze subtiliteiten kan besparen: *hij* heeft het nodig Héverlé critisch te zien, om de grote invloed die Héverlé op hem moet hebben gehad in zichzelf te overwinnen. Met een bijna vleierige gretigheid heeft hij mij, bij onze tweede ontmoeting al, een veel grotere belezenheid toegekend; ik heb hem moeten verzekeren dat ik waarschijnlijk niet de helft bezit van Héverlé's intelligentie, maar zeker geen zesde van zijn cultuur. Hij glimlachte hoofdschuddend om mijn bescheidenheid: waarop berust zijn behoefte om van mij een tegenwicht voor Héverlé te maken? Misschien ligt hier de verklaring van zijn voorliefde voor het contrast Rus-Fransman; een ontgoocheling: het gevoel dat Héverlé zich van zijn kant niet genoeg geeft, gierig is met tegenbekentenissen. Hij voelt zich niet aan hem verwant, omdat hij heeft leren inzien dat zij nooit in een communie van menselijke zwakheid tegen elkaar zullen leunen. Hij denkt dat het met mij beter zal gaan, helaas misschien niet ten onrechte.

‘Het is makkelijk genoeg om Héverlé te critiseren, zeg ik, maar iedere critiek die ik over hem gehoord heb stelde hem zelf een beetje hoger in mijn ogen. Hindert het je omdat hij niet tot vertrouwelijkheden komt, heb je het gevoel dat hij daardoor tekort schiet in de vriendschap? De bekentenissen van Héverlé hebben plaats op een onpersoonlijk terrein, een soort hoogvlakte waar alles wordt gedragen op cultuurhistorische en filosofische winden. Maar hij is hierin zichzelf, omdat hij een van de weinige mensen is die oppervlakkig beschouwd een acteur kunnen lijken, maar die in wezen voortdurend gespannen zijn op het scheppen van hun eigen personage. Er bestaat voor ons geen Héverlé op pantoffels, omdat hij die voor zichzelf ieder bestaan ontzegt. Als iemand hem critiseert word ik altijd nieuwsgierig naar wat hij zelf te bieden heeft als... personage.’

Wij lopen nu weer buiten. Met zijn ernstigste stem zegt Goeraëff: ‘Begrijp mij wel, ik critiseer hem niet, hij is voor mij nog altijd de grootste waarde die ik onder al mijn vrienden ontmoet heb. Maar er is toch iets niet in orde als je dan merkt

dat je hem van alles zou willen zeggen en het hoe langer hoe minder kunt. Als hij mijn vriend is, waarom ben ik dan niet met hem op mijn gemak zoals ik het met jou ben? Vriendschap is iets heel moois, maar ik wantrouw iemand die alleen bereid is alles te offeren aan zijn *opvatting* van de vriendschap! Ik heb liever dat hij in mij zijn vriend voelt tegen alle opvattingen in; anders denk ik toch maar dat ik mij misschien toevallig op zijn weg bevond toen hij voor zijn opvatting ook een vriend nodig had...'

'Als je zó diep wilt graven, verklaart die "toevalligheid" weer niets.'

Maar hij spreekt haastig voort. Ik heb iets gezegd van een personage; neen, een personage is nu juist wat men nooit in de ogen van een vriend zijn moet. Al zijn werkelijke bekentenissen daarom toch even onmogelijk, behalve in dronkenschap misschien. Alleen als je op zijn russisch dronken bent, dan... dan kan je misschien bekentenissen doen zonder meer gehinderd te worden door je personage. Hij stelt mij voor de bar van Poccardi in te gaan en bestelt: bij deze zoete wijnen, *passito vecchio*, weet ik tenminste dat ik mij niet in een russische dronkenschap vergeten zal. Hij spreekt mij over zijn dochtertje, vraagt dan naar Guy: hoe oud hij is - zeven jaar; of ik geen vadergevoelens voor hem heb - ik weet weer niet goed wat dat betekent; waar hij nu is - bij zijn moeder in Brussel; hoe hij eruit ziet - een nogal rond, stevig jongetje met een tegelijk komisch en gevoelig gezicht, voor een zoontje van mij verrassend blond.

Misschien heeft hij zelf te veel vadergevoelens, oppert Goeraëff; hij is misschien alleen niet van zijn vrouw gescheiden omdat zij de moeder is van hun kind. En alles is toch eenvoudig, hij houdt nu van zijn vriendin zoals hij tien jaar geleden van zijn vrouw hield. Tien jaar geleden was zijn vrouw de reden van zijn bestaan: - waarom? - omdat toen niemand dan zij om hem gaf.

Zijn vrouw is een Russische, zijn vriendin een Zweedse, maar met een zuidelijk uiterlijk op de ogen na: diepe groene ogen,

maar een bruine huid, volle lippen, donker kroeshaar. ‘En je houdt nu van Harriet precies als vroeger van Sjoera?’ Ditmaal ontwijkt hij mij in een algemene stelling, maar van een zo radicaal karakter dat ik even schrik: men kan niet langer dan tien jaar van een vrouw houden, van welke dan ook. *Dus* zal hij over tien jaar ook niet meer houden van Harriet, *dus* zal ik het over tien jaar zelf wel merken aan mijn gevoel voor Jane. Hij staat op het punt mij precies te vertellen wat ik al heb moeten merken bij mijn ‘eerste vrouw’; ik moet hem met kracht in de rede vallen en dan nog kijkt hij wantrouwig (en verdenkt mij misschien van franse manieren) als ik hem zeg dat ik Suzanne als zodanig nooit gerealiseerd heb, dat zij voor mijzelf altijd was: de vrouw die ik niet gekozen had. Hij werpt dingen tegen als: ‘en toch weet men het nooit’; ik vermijd nogmaals de confidentie en vraag mij af hoeveel keer dit gesprek al bestaan heeft uit naderen en ontwijken en waarom mensen als wij er toch telkens weer in opgaan. ‘Héverlé is meer dan tien jaar met zijn vrouw samen geweest, zegt hij, en je zult misschien zeggen dat ze duidelijk bij elkaar horen of dat ze gelukkig zijn. Ik geloof - zonder enige critiek toch! - dat Héverlé hierin de minst moedige geweest is van ons drieën, of de minst eerlijke tegenover zichzelf.’ Nogmaals, Goeraëff, wanneer je mij hierbij betrekt, maak je een vergelijking die niet opgaat.

Hij kijkt mij weer diep aan en begint dan een gesprek waarbij met algemene begrippen gekaatst wordt tot onze monden zich verlegen terugtrekken in een nieuwgevuld glas: heroïsme, mystiek, cynisme, individualisme, en nogmaals zijn gebrek aan politieke belangstelling. De mystiek vooral amuseert mij, omdat ze misschien weer een verklaring geeft; hij zegt op het ene ogenblik: ‘Jij en ik hebben allebei behoefte aan mystiek!’ op het andere: ‘Ik weet als Rus wat ik van de mystiek denken moet, alle Russen worden idioot als ze daarover beginnen te praten.’

Even voor mijn laatste trein verlangde hij dat ik hem vertellen zou van mijn leven in Indië, met de duidelijke eis dat ik mijn

vader zou opvoeren als een personage van Conrad. ‘Hij kon toch niet een gewone bourgeois zijn, anders was hij daar niet gekomen!’ ‘Hij werd er geboren, en was zeker niets anders dan een bourgeois; ik ben werkelijk zuiver een señorito, een bourgeoiszoontje.’ Aan de voet van de trap in het station Montparnasse druk ik hem de hand: ‘Maar de bourgeois van het soort van mijn vader *is* moedig, vooral als het er op aankomt zijn bezittingen te verdedigen. En het geld dat *ik* nu verloren heb, werd bijeengekaapt volgens de traditie van de grote gouverneurs, dat mag ik niet tegenspreken.’

Ik liep de trap al op en hij wuifde al, met zijn hoofd achterover, toen hij mij opeens naliep en van een trede lager zijn vingers in mijn mouw haakte: ‘Waar je vooral voor op moet passen bij bekentenissen, Ducroo, is het snikken. Je mag niet te veel snikken bij bekentenissen, zelfs als je dronken bent. Tot spoedig!’ Hij schoot de trap weer af.

En in de trein, zodra ik weer alleen was, de koppige deun die ik steeds beter leer onderscheiden, die nooit geheel overstemd wordt door het praten, niet tot zwijgen gebracht door erkenning of tegenspraak: het koor van alle onmachtgevoelens in mij - zoals zij samenwerken op ieder gebied, sinds het wegzakken van die éne bodem waaraan ik nooit ernstig gedacht had.

2 Alle wegen...

Tot twee uur in de nacht geschreven: het uur waarop mijn bewuste mens op zijn beurt afgemat genoeg raakt om zich door de slaperigheid van het dier te laten meetrekken. Ik kan mij dit nu nog veroorloven: hem spannen voor een bewust werk, in plaats van mij te laten overheersen door zijn ongeordend verzet, van getuige te blijven bij zijn halfbewuste angsten en protesten, zijn administreerlust in het donker, waarvan bij de nieuwe dag niets overblijft dan een nasmaak van vruchteloze vermoeienis. (Later, als de omstandigheden mij gedwongen zullen hebben een baantje aan te nemen dat berust op ‘8 uur 's morgens de deur uit’, zal ook het schrijven in de nacht een luxe bij uitzondering zijn.) Na mijn rapport over Goeraëff bijna rechtstandig gestort in een slaap vol beelden, om 's morgens te ontwaken uit deze duidelijke droom:

Ik had een jonge Rus gebracht bij Goeraëff; hij had ons ontvangen in zijn atelier; later kwam ik alleen in het atelier terug (hij was daar met Harriet) en vroeg hem naar zijn indrukken, over de jonge Rus. Hij zat in een fauteuil met een zorgelijk gezicht en had veel critiek: hier merkte ik, dat de jonge Rus niemand anders was geweest dan hij zelf in een vorig stadium. Onthullend verschijnsel, want hij zou in de werkelijkheid zeker niet anders gesproken hebben als ik hem aan zichzelf had kunnen voorstellen. Maar opeens zei hij: ‘O, hij heeft ook heel aardige eigenschappen, ik moet je zelfs bekennen dat ik bang was dat hij te veel indruk op Sjoera zou maken. Vraag maar aan Harriet.’ En Harriet, met haar dralende stem en het zweedse accent van haar frans, precies als in de werkelijkheid: ‘Ja, wij hadden al tegen elkaar gezegd dat Sjoera met haar zachtheid zeker weer dupe zou worden.’ Zij hadden haar dus

laten uitgaan, en ik merkte nu eerst dat ook de eerste keer alleen Harriet in het atelier was geweest.

Ik moet deze droom aan Goeraëff vertellen; misschien dat zijn fantasie de diepere zin ervan op waarde kan schatten. (Hij zal zeker doen alsof.) Tussen mijn dromen vormt deze toch een opmerkelijke uitzondering; meestal spelen zij zich af in zonderlinge ontmoetingen, met bekende of onbekende mensen, zonder zin, maar soms onzegbaar melancholiek. De sfeer van een javaanse vrouw die haar gestorven kind onverwachts spelend in een tuin zou tegenkomen: 'E-èh, hoe kom *jij* hier?...' Wat het buitengewoon *complete* karakter van weemoed geeft aan zulke dromen, is dat de melancholie van de herinnering al in de ontmoeting zelf aanwezig is; dat de ontmoeting tegelijk plaats heeft en toch al onherroepelijk voorbij is, met de smaak van eerste en laatste maal, met het *essentiële* van de ontmoeting, omdat die plaats vindt in een sfeer waaruit alle bij-stoffen van de werkelijkheid zijn weggefilterd.

Een weemoed die aantast en heelt tegelijk. Zonder tranen toch; zonder de behoefte zelfs aan tranen. Alsof alles zichzelf ordende en verklaarde, zoals soms de uitwerking is van muziek.

Waarom die deskundige laatste opmerking van Goeraëff over het snikken? Ik weet nog hoe Wijdenes zich uitsprak over deze zelfde kwestie; en anderen: mijn vader had het land aan het 'wenen' dat dichters zo gemakkelijk in verzen deden (hij dacht zelfs dat het de hoofdreden was waarom hij het land had aan poëzie). Wijdenes, zoveel belezener, drukte zijn afschuw uit voor het snikken dat men in duitse boeken tegenkomt: 'Allerlei krachtpatsers die niets dan gebeurtenissen vreten, en dan thuiskomen en naast een vrouw gaan liggen om de verdere nacht door te brengen in een bad van tranen. Je kunt niet eens zeggen dat het onjuist is, en het dóet het soms ook wel, maar toch blijft het integraal verwerpelijk.' Probleem waar en hoe vaak een man zich veroorloven mag in een boek te snikken. Welk boek? de man die een bepaalde literatuur inwijdde

- Rousseau - was ongemeen scheutig met zijn tranen. Toch blijft het lichter vallen onkuis te zijn in het erotische dan in het sentimentele: de haan houdt nog altijd iets waardigs.

Ik zou mij moeten herinneren hoe ik zelf enige keren gesnikt heb; zo onkuis moeten zijn dat te biechten. Met de risico van alle kennissen (verrukkelijk geïnteresseerde lezers!) die meteen denken: 'Je hebt er dan ook een smoel naar of: dat had ik je eigenlijk nooit aangezien', naar gelang van de gevoelens die ze je toedragen. En de eerste maal kwam het als zonder reden, als in een droom toch ook, volmaakt onaangekondigd. Ik lag in bed, op de normale tijd, met mijn rug naar de vrouw die ik niet gekozen had; het was op een van de kleinburgerlijke etages die ik met haar bewoond heb, in de rue Lesbroussart, boven de hemdenwinkel. 's Avonds zaten wij samen, zonder dat het nodig was. Maar ik was kouwelijk, de winter was vochtig en het donker kwam op de vroege uren waaraan ik mij nooit gewend heb. Wij gingen meestal ook vroeg naar bed; zo heb ik misschien mijn voortijdige slapeloosheid opgedaan. Die avond, met mijn rug naar haar toe, en als altijd lezend, voelde ik mij vaag worden zonder dat de slaap kwam. Het licht was op, niet boven ons, maar in de aangrenzende kamer; het viel vol over mijn plaats in het bed; ik deed het boek dicht en vroeg haar niet het licht uit te doen, want het was voldoende dat het donker werd om mij direct met volle scherpte te laten denken over duizend dingen zonder betekenis. (Toen al: men ontwikkelt zich ook door de omstandigheden alleen volgens zijn eigen natuur.)

Met mijn ogen dicht trachtte ik te genieten van mijn vaagheid. En toen, het komt mij nu voor geheel zonder overgang, ofschoon ik mij hierin natuurlijk vergissen kan: zo duidelijk, zo fysiek aanwezig opeens, het decor van onze villa in Tjitjurug, waar ik *niet meer* geweest ben na mijn vijfde jaar - het koepelvormige voorgalerijtje dat uitkeek op een lucht die bijna geheel gevuld werd door een klassiek gevormde berg, blauw en precies driehoekig, de Salak. Daaronder de rijstvelden, waardoorheen de trein liep naar Batavia; onze tuin, die terrasvor-

mig in de rijstvelden overging, met aan het begin van een laantje, dat naar de koepel voerde waar wij soms thee dronken, twee korte misvormde beeldjes, zwart en pokdalig: de artja's. Ik zag alles terug; ook toen ik mijn ogen opende, in bed; en sterker, mijn lichaam was teruggekrompen tot een jongenslichaam; ik wist dat ik dertig moest zijn, dat Suzanne achter mij lag en dat ik woonde in een miezerig appartement boven een brusselse hemdenwinkel, maar ik *voelde* dat ik vier of vijf jaar was, dat ik lag op de leren sofa in het koepelvormige voorgalerijtje in Tjitjurug, precies zoals ik toen lag, kijkende naar de Salak; ik voelde het korte rolkussen van bruin leer, gerimpeld, onder mijn hoofd, hard in mijn nek, de platte knoopjes in het leer onder mijn handen. En door de velden waar het treintje liep had ik kortgeleden mijn moeder gezien, dik als zij toen was, in een grijze japon met de pofmouwen van die tijd, wuivend uit het portier, terwijl ik uit de tuin terugwuifde met de schele kinderjuffrouw naast mij, die ontslagen werd ‘omdat zij zo scheel was dat zij alle borden brak’. Het was een van de eerste keren, de allereerste misschien wel, dat mijn moeder mij achterliet, en zij had beloofd iets uit Batavia voor mij mee te brengen als zij terugkwam. Dit alles wist ik, omdat ik het mij later dikwijls herinnerd heb, en ook dat ik een prentenboek gekregen had, maar op *dit* ogenblik wist ik meteen hoe het boek heette: *Wilde Bles*, ik zag het duidelijk terug, plat in het glimmende bordpapier van de omslag, met een hollend bruin paard in de rechterhoek beneden, en krulletters slingerend daarboven, rood of donkerbruin. Ik moet mijn adem hebben ingehouden om achter mij niets te laten merken en om tegelijkertijd deze metamorfose zo lang mogelijk vast te houden; en meteen, terwijl ik toch nog mijzelf-van-vroeger was, voelde ik dat ik het direct weer verliezen zou en hoe volkomen het verloren was, en eer ik het besefte lag ik te snikken, in het tempo en met de kracht die men aanduidt als onbedaarlijk. De verandering smolt langzaam weg, ik lag naar mijzelf te kijken zoals mijn lichaam ‘zonder reden’ door snikken geschokt werd in dat *bed*. Suzanne, achter mij, deed niet bezorgder

dan nodig was: zij huilde zelf altijd zonder moeite, misschien verwonderde zij zich dat ik het niet veel eerder had gedaan.

Hoe lang geleden is dat nu? Een kleine berekening, en ik zou er zijn, maar daarom juist: die kleine berekening niet maken. Hoeveel langer geleden het domein dat ik eigenlijk bereiken wil: het land van herkomst, het Oude Land? Mijn herinneringen daaruit samensnoeren, er geregelde mémoires van maken, nu al, vóór mijn vijf-en-dertigste jaar, al is het bij het ongepaste af tegen de traditie die de tijd voor mémoires ergens gezet heeft tussen zestig en zeventig? Gebruik maken van een zekere frisheid van mijn geheugen, *nu*, voor die periode alleen? Het ligt nu ook wel ver genoeg van mij af: *dat* wel, *dat* maakt deel uit van een geheel eigen wereld, die compleet ook achter mij ligt. Welke banden bleven daarmee behouden, behalve de diepe en vage van de herinnering? Een maannacht in Grouhy was soms de meest onmiddellijke boodschap die het Oude Land mij nog zond: 'Deze maan is speciaal voor jou overgezonden, de reis heeft haar geen goed gedaan, ze is doffer en al is ze even rond gebleven, ze schijnt met halve kracht en innigheid; maar herken haar, de bedoeling is nog altijd dezelfde'.

Geen brief zelfs, of zo er al een kwam, vermomd, bedorven door de traditioneel-europese wendingen van de briefschrijver; één die zelf eerst kortgeleden was teruggegaan en schreef: *Kom niet terug, Indië is Indië niet meer, het zou je tegenvallen*, en nog zo wat. Mijn herinneringen, niets anders; en uit een tijd toen ik die bepaalde schoonheid onderging zonder erop te letten, zonder ooit te proberen mij daartoe alleen te bepalen, altijd afgeleid door het Europa-aan-de-kim dat ik mijn echte vaderland waande. En nu: uit mijzelf opdiepen wat Indië mij toch gegeven moet hebben, trouw volgens de ogenblikken waarin het bovenkomt? of ook mijn herinneringen omliegen tot zoiets als een roman, het geliefde artikel van het publiek?

Ik vertel er zo mooi over; ik kan mijn europese vrienden - vooral zij die hollands verstaan - dat land zo levend maken;

er zijn er dus die mij raden er over te schrijven zoals ik vertel. Het is niet zo gemakkelijk uitvoerbaar; mijn indisch accent is niet op het papier te brengen, en er zijn middelen die bepaald te minderwaardig zijn om ze zelfs met succes toe te passen. En aan de andere kant oppassen om niet te vervallen in het weemakende europese exotisme, de valse romantiek die met een paar vreemd-harmonieuze namen, wat bruine huiden en fluwelen ogen bereikt wordt, en met die gewillige oosterse ziel, die bij sommigen ook nooit het gewenste effect missen kan. In Grouhy heb ik naar Indië verlangd als nergens anders.

De maannachten in Grouhy, het licht tussen de blauwe dennen (zo weinig indisch) op het gras. De wat belachelijke bruine ster, door mijn moeder midden in het grasperk ontworpen, een sombere vlek wanneer de struiken die erop stonden geen bloemen droegen. Het hek, en daarachter soms het blaffen van een hond (bijna indisch dit), maar niet koppig en tergend genoeg, alles tenslotte niet meer dan een opwekken tot de herinnering. Als wij de nacht ingingen, het hoge ijzeren hek uit, het stenige dorpspad op naar het kerkhof, werd Indië langzaam vervangen door romantisch Europa: de groep van drie eiken bij het kerkhof, waarvan er twee later door de bliksem werden verminkt, de hoge lange muur bij de verwaarloosde hoeve van Grégoire, die wij de spookhoeve of *Wuthering Heights* hadden genoemd, de haag verderop, met gaten er in waardoor wij keken om te zien of er ook iets te zien was, schimmen van paarden soms in de wei, lompe europese paarden, de glimmende maanschijf die zich achter de haag verborg... geen Indië meer, maar Europa, niet de 'mystieke' nachten van daar, maar de romantiek van hier, Musset, Byron: *So we'll go no more a-roving - so late into the night...*

Achter het raam, thuis, met het licht buiten over het gras, als de bomen hun eigen karakter verloren, was de illusie sterker. Het sterkst vanuit het raam van mijn moeders kamer, als de kamer zelf in het donker lag. Maar terwijl ik dit schrijf, voel ik de onjuistheid die kamer op te roepen, mij te bedriegen met *een herinnering* die nog maar uit een vals verleden is. Iedere

vertedering tegenover Grouhy, iedere lieflijkheid uit die sfeer, met hoeveel schijnbaar recht zij zich ook aankondigt, is voor mij een leugen; wat waarheid moet zijn, historisch droog en waar, is de arena - de kleine en afgelegen ruimte voor eindeloze botsingen tussen de 'uiteenlopende karakters' die er bijeen waren gebracht, de wrok die overal teruggeduwd werd maar klaar bleef om uit te breken, de ruziehaard die elk ogenblik ontbranden kon, het gekkenhuis nog voor het een ziekenhuis werd.

En op een gegeven dag mijn vlucht uit dat alles: een vlucht die ik lang genoeg had aangekondigd. Daarna het geluk: een lang en gecompliceerd wachten eerst, en alle vrezen dat het ook maar even mogelijk zou zijn. Dan drie weken. Men slaagt er soms in zo lang bijna volkomen al het andere te vergeten. Toen kwam, precies als de vorige keren, een telegram.

Het leek er toch haast op alsof alle monsters bezworen waren, althans in een eerbiedige halve kring voor mijn geluk teruggeweken. Alles had een karakter van afwachting - ook het geluk zelf, als ieder geluk - het was er op gaan lijken alsof ook de monsters mijn vergeten wilden beantwoorden met een terug-vergeten. Ik wist toch dat één althans: de ziekte van mijn moeder, zich spoedig genoeg moest laten gelden. Wat een geweld had het zich misschien aangedaan, wat een zelfverzaking betracht, om nog zo lang zich aan te passen bij de algemene stilte? En toen zijn schreeuw tot ons doordrong, wat een haastig geredder met koffers in de kamer, precies als de vorige keren. Het was of Jane ook daar al niets anders te doen had dan mijn lot delen.

Heb ik die woorden genoeg aangekeken: 'geluk', en straks 'armoede?' Wat is geluk, burger? en wie durft armoede zeggen voor hij op de trappen van de metro slaapt, of in elkaar gerold op de stoep van een huisdeur die gesloten blijft niet alleen, maar waarvan de slaper hoopt dat ze vooral gesloten zal blijven? Waar is de lege maag, de harde grond, het ongedierte van deze armoede, of wanneer kan je ons garanderen dat je

het zover brengen zult?... In die drie weken hing, voor Jane vooral, het geluk dikwijls af van het weer: er waren regendagen die wandelingen onmogelijk maakten, die ons dwongen te schuilen onder de arcaden. Ik herinner mij toch het terras te Cassarate: de kleine stukjes strakke blauwe hemel boven mij, die in een vouwstoel lag, er eindeloos in turend langs trossen blauwe regen, met een open schrift op mijn knieën, omdat ik al dagen lang aangekondigd had dat ik 'werken' zou en de regels die ik lui opschreef, omdat zij toch wel de vorm zouden aannemen van het geluk... Wij hadden juist besloten ons ernstiger op het wandelen toe te leggen, toen het telegram alles afbrak.

Het was zelfs het laatste niet, maar het voorlaatste. Het werkelijk laatste kwam *hier*. Dat was Lugano, dit is Meudon, daartussen ligt nu de dood van mijn moeder, als een definitieve weersverandering. En onze armoede is in aantocht; terwijl ik mij tracht te verdiepen in een verder verleden en het heden onderga, dringt de ellende van de toekomst zich al op, is het al nodig dat ik mij schrap zet om daar met meer of minder fatalisme tegenover te staan. Dit appartement, waarin wij minstens twee jaar ons geluk dachten voort te zetten, is nu al niet meer van ons dan wanneer wij de bedreiging wegdenken. Wij zijn feitelijk nu al te arm om het nog te bewonen, alleen ons huurcontract houdt ons hier, en de hoop op een ietwat normale verkoop van het onverkoopbare Grouhy. 'Roemah sial', had mijn moeder moeten zeggen, ongelukshuis bij uitstek: de zelfmoord van mijn vader stond ermee in verband, de familiehaat die mijn moeders laatste levensjaren vergald heeft kwam dáár eerst tot volle uiting, maar de tuin was altijd verrukkelijk en het was er zo 'vrij', en voor mijn moeders gevoel zo landheerachtig indisch... Drie weken waarin men de eigen warmte als een blijvende zomer begint te voelen; ik zei eerst: 'Voor tien dagen zó geef ik alles, ik vraag maar tien zulke dagen', maar toen het telegram er was voelde ik het natuurlijk als een onrecht. Vreemd dat ieder verblijf van mij in Lugano door een telegram over ziekte van mijn moeder afgebroken werd. Ik zei

deze laatste keer: ‘Nu kom ik ook nooit in Lugano terug, zolang *dat* nog mogelijk blijft’. En een half jaar later was de mogelijkheid opgeheven: *dat* is weg.

Het doet er niet toe waar ik nu begin, omdat ook dit tijdstip al willekeurig lijkt in mijn leven, omdat ik nooit een geregeld dagboek heb kunnen bijhouden, omdat vandaag of gisteren of morgen, op ieder ander tijdstip waarschijnlijk, met de kunstmatige gewaarwording van een begin, de reële gewaarwording komt van niets meer te kunnen achterhalen. Schrijven, hoofdzakelijk om de toekomst te vergeten; zolang het huurcontract ons hier houdt en ook de andere beslissingen niet zijn gevallen, zolang wij dit schaakspelletje om materiële dingen moeten spelen terwijl wij nauwelijks de loop der stukken kennen, kan de herinnering of de poëzie ons dienen; de poëzie - die altijd een beetje naief is. Mijn gevoel voor Jane: poëzie, opium, en naief, wanneer evenals alle poëzie, alle liefde op naiefheid berusten moet. Naief zelfbedrog; alsof het zelfbedrog van er niet aan te geloven niet even naief en schadelijker uitviel, voor sommige naturen!

Jane - in de grond komt alles daarop neer; of liever, waar het mijn verleden betreft (vanaf de tijd toen ik reeds *ik* was, voorbestemd om tot haar te komen zoals ik het deed) voeren alle wegen van de herinnering tot haar: tot wie werkelijk het brandpunt, de éne grondige verandering in mijn leven betekent; over wie *alleen* ik zou willen schrijven, als zoiets mogelijk was. Bezwijken in de toekomst misschien, maar één ding nalaten: het portret van Jane. Maar het bedrog in zulke woorden is schaamteloos; het is te duidelijk weer poëzie en in drie woorden stukgeredeneerd: het portret van Jane zou immers altijd iets anders dan zij zelf zijn.

3 Familie-album

Als het dwaasheid is te willen vastleggen wat nu in ons leeft, kan ik proberen voor Jane op te schrijven wat er was vóór haar: het verschil tussen het authentieke van brieven tegenover de onvermijdelijke vervalsing van een dagboek ligt alleen in de oprechtheid van aanleiding. Door het bibliotheekwerk dat ik nu met Viala doe, voel ik mij zelfs aangetrokken tot historische terugblikken, want met zoiets zou het moeten beginnen, met een verantwoording vanuit het verleden, een draad heen en terug tussen Europa en daar; hoeveel zou er onverklaard blijven, zelfs tussen ons, als 'daar' niet het land van herkomst was? Ondanks alles, ondanks de nog oudere rechten van 'hier'. Het was een wonderlijke tegendraadse terugkeer, mijn zoeken naar Indië in Grouhy, nadat mijn vader, bijna om zich te bewijzen dat hij feodale voorvaderen in Europa bezat, dit Grouhy gekocht had.

Hij had een harnas in de hall gezet als symbool; zijn franse naam en de franse naam van het dorp deden voor zijn illusie de rest. Dat hij een ongemeen verkeerde keuze had gedaan merkte hij later eerst, op andere dan geografische of genealogische gronden. Tegenover de waalse bevolking voelde hij zich misschien dubbel Fransman, tegenover de belgische graaf met zijn voorkomen van onbetrouwbare dorpsnotaris zag hij zichzelf misschien duidelijk als bourgondisch edelman, wie weet? Sprekend gelijkend op Guy de Maupassant zag hij er zeker veel meer 'echt frans' uit dan ik, die op dit gebied nooit veel illusies had sinds de Parijzenaars een Roemeen of Braziliaan in mij wensten te zien; en toch zou ik mij misschien compleet een indische jongen voelen, in het diepst van mijzelf koloniaal, als het atavisme niet zoiets als een franse hobereau in mij gestoken had.

Hij was onbekend gebleven met het werkje *Indo-Europese Families, Oorsprong en Vestiging van Europese Geslachten in Ned. Indië*, door Mr W.H. van der Bie Vuegen, landsarchivaris te Batavia:

Ducroo, van du Crault; de eerste van deze familie, in Indië bekend, was Jean-Roch, geb. circa 1765. Cadet en bombardier, streed op Ceylon tegen de Engelsen, werd in 1795 daar krijgsgevangen gemaakt, vertrok daarna naar Java. Maakte 4 Maart 1807 als kapitein der genie te Batavia zijn testament: universele erfgenamen waren zijn geadopteerde zoons Nicolaas, oud twintig jaar, en Louis, oud veertien jaar, beiden cadet der genie. Zijn drie broers woonden toen in Frankrijk.

Hoe pijnlijk voor mijn vader als hij van die *geadopteerde* zoons gehoord had! Toen hij eindelijk uit Indië in Europa terugkwam, was hij er bijna zeker van comte te zijn; ik maakte hem zelfs landerig als ik zei meer sympathie te hebben voor de titel van vicomte en zelfs van chevalier. Op doorreis van Marseille naar Parijs, in het Grand-Hôtel te Dijon, begon hij al zijn onderzoekingen: men had daar als portier een oorlogsverminkte, geheel zonder benen maar met een blozend opgezet gezicht en rijen ridderkruisen over de borst, die van de adellijke families in de omgeving wel op de hoogte moest zijn. Mijn vader was er zeker van dat wij van bourgondische afkomst waren, ondanks de spelling van de naam die eerder op een zuid-franse oorsprong scheen te wijzen, omdat ons familiewapen moest voorkomen in het *Armorial de Bourgogne*. In Parijs, in de Bibliothèque Nationale, zocht hij het op en bevond de overlevering van zijn vader juist; het stond er: *du Crault - d'azur au chevron d'argent accompagné de trois tours d'argent*. Maar hij moest ook mogelijke voorvaderen ontdekken; en hij vond alleen du Craults met toegevoegde namen en hopeloos verschillende wapens, met arenden en harpen op keel.

Voor de sport zocht ik mee en vond bij geluk iets dat hem weer warm maakte: uit de *Archives de la Noblesse de France*

sprong onverwachts de opgejaagde naam mij in het oog, vanuit de marge van een heel andere familie. Een Gaudechart was in Rouaan gehuwd, in 1488 (het bracht ons werkelijk een heel eind op de terugweg naar de kruistochten!) met de dochter van een messire Louis du Crault; maar zijn titel stond er helaas niet bij. Wel zijn wapen, dat helemaal klopte, behalve dat de torentjes ditmaal van goud waren. Toch bracht dit maar een lichte teleurstelling, want wij troostten ons met het idee van misschien een oudere tak. Een andere vondst ontroerde mij persoonlijk veel meer: ik stuitte op een certificaat, verstrekt aan een Antoine du Crault die enige maanden naar voldoening gediend had bij de musketiers, en ondertekend door mijn grootste jeugdheld: *d'Artaignan*. Van een wapen hier geen spoor; maar vreemd genoeg, dat ik onze naam met die van d'Artagnan verbonden zag, al was het maar op deze manier, verwonderde mij eigenlijk helemaal niet, vervulde mij met een soort van verwachte tevredenheid. Ik wist dat ik in Europa zulke dingen beleven zou.

In een bibliotheek in Den Haag kwam mijn vader in aanraking met een specialist voor dergelijke onderzoekingen; de man ging aan het werk, reisde veel, bracht dus veel reis- en andere kosten in rekening, moest om de zoveel tijd een nieuwe ‘provisie’ hebben en ontdekte ten slotte dat onze Jean-Roch geboren was in Bulon, dat misschien Brûlon kon zijn en dan inderdaad niet zo ver uit Bourgondië lag. Het klonk geleerd en zelfs waarschijnlijk; alleen, het troostte mijn vader ditmaal niet meer, omdat een schrijven van de onderzoeker naar Brûlon zonder gevolg bleef. Op dit Brûlon, dat alleen maar waarschijnlijk bleef, strandde de expeditie, en de brug naar de franse du Craults vond op deze manier geen steunpunt; wij moesten ons tot de hollandse Ducroo's bepalen, die met mijn overgrootvader bovendien de spelling van hun naam waren gaan veranderen. ‘Hàdden we die verdomde geboorteplaats van die Sjanrok maar te pakken gekregen!’ zei mijn vader, toen hij al besloten had de onderzoeker geen provisie meer te sturen en het dan maar te doen zonder gravenkroon.

Maar het zou hem ontsteld hebben en van zijn stuk gebracht, had hij moeten lezen dat zijn eigen grootvader, kolonel Louis, maar een aangenomen zoon was van Sjanrok. Het getuigenis van Mr Van der Bie Vuegen kwam mij eerst later in handen door Graaflant, die zich, gegeven zijn oude sympathie voor de *Action Française*, ook voor mijn familie interesseerde. Ik schrok zelf even van de onverwachte horizon: waar kwamen onze *eigen* voorzaten dan vandaan? Maar tenslotte, mijn vader had niet voor niets zozeer het traditionele franse type, gedrongen, volbloedig, nerveus in zijn bewegingen; en kolonel Louis zag er niet minder frans uit, met de brede borst van de Ducroo's en zijn goedig bulhondengezicht boven de onwezenlijk-hoge militaire kraag van zijn tijd. Zo wij al bastaards waren, wij moesten toch wel even goed frans zijn. Ik schreef aan Mr Van der Bie Vuegen om inlichtingen; hij antwoordde dat hem van de aangenomen kinderen verder niets bekend was, maar wist nog mee te delen dat Jean-Roch te Batavia buiten de stad woonde, dat hij tien rijksdaalders legateerde aan de gereformeerde kerken aldaar, en dat de voogden van zijn geadopteerde zoons waren: Dominique Chevereux, luitenant-kolonel der infanterie en Charles Legrévisse, kapitein der artillerie. Uit de mémoires van Dirk van Hogendorp is mij later gebleken wat er met Jean-Roch in Ceylon gebeurd was, waar hij in een frans-zwitsers regiment, onder bevel van een kolonel de Meuron, diende. Deze kolonel, die zelf in Europa was, verkocht zijn regiment aan Engeland; officieren en soldaten weigerden en bleven hun diensten aan de hollandse gouverneur van Ceylon aanbieden, maar deze was van gevoelen dat zij hun kolonel hadden te gehoorzamen en dwong hen letterlijk naar de Engelsen over te gaan. Dat was dus de ‘krijgsgevangenschap’ die de arme Jean-Roch had te verduren! Maar later ging hij dus verder oostwaarts; lot van vele franse officieren onder de Bataafse Republiek, bondgenoten van de Hollanders en tegelijk bereid ieder ogenblik met hen te bakkeleien. Ik kan mij hem uiterlijk niet heel anders voorstellen dan als mijn vader en overgrootvader, hoewel hij nog de gepoederde staartpruik

moet hebben opgehad. Hij moet zich daar flink vreemd gevoeld hebben, buiten Batavia, met zijn kameraden, die twee andere didongs* in uniform, en misschien toch wel behaaglijk; hij zal daar ook wel gestorven zijn. Van zijn eerste aangenomen zoon, Nicolaas, had de haagse onderzoeker een glimp opgevangen: *diende bij de cavalerie, gesneuveld*. De tweede, Louis, heeft meer van zich laten merken.

Zoal niet als zoon van Jean-Roch, hij werd in 1793 niettemin op Ceylon geboren. Ook hij werd door de Engelsen krijgsgevangen gemaakt en opgestuurd naar hun land, maar dit was in 1811, toen Java in een handomdraaien door hen veroverd werd ondanks de veelgeroemde dapperheid van onze generaal Janssens. De 6 jaar oudere Nicolaas moet in deze zelfde veldtocht gesneuveld zijn, wellicht in de beroemde slag bij Meester-Cornelis; Louis was toen nauwelijks 18.

Een jaar later uit krijgsgevangenschap ontslagen, kwam hij in Holland, dat hij waarschijnlijk nog niet kende, en streed in de laatste jaren van Napoleon tegen de Fransen. Daarna zond men hem als kapitein naar Java terug, waar hij zich onderscheidde in de oorlog tegen Dipo Negoro. In 1825 was hij commandant van Magelang, dat door de 'rovers', zoals de troepen van de javaanse prins kortweg bij ons heetten, bedreigd werd; de resident was afwezig en het garnizoen slechts vijftig hoofden en djajèng sekars sterk, niettemin betoonde mijn overgrootvader zich standvastig. De aanvallers staken de bruggen ten Zuiden van de stad in brand en bezetten een desa bij de Tidar-heuvel; een veldverkenning werd door hen teruggeslagen, en toen mijn overgrootvader zelf te hulp snelde, 'bleken de rovers onverschrokken, en drongen zij met een zo verschrikkelijke woede op de onzen in, dat Ducroo het beter achtte om al vurende te retireren'. Een inlands hoofd dat het hollandse gezag onherroepelijk erkend scheen te hebben, kwam hem daarna met een troep piekeniers te hulp; maar hij had

* De Bataviaan kent voor zover ik weet drie manieren om een Fransman aan te duiden: *prasman* (van Fransman), *prantjis* (van Françés), en *didong* (van Dis donc).

zich onderwijl hersteld, was de rovers weer te lijf gegaan en ‘had ditmaal het geluk hen met aanmerkelijke verliezen uiteen te drijven’. Daarna liet hij de rietvelden in brand steken waarin zij zich verstopt hadden; zij kwamen dus uit de rook en ‘voor het center van onze krijgsknechten’, en deze versloegen en verjoegen hen nogmaals. Mijn overgrootvader werd dan ook bij terugkomst van de resident gecomplimenteerd, met eer in het rapport gezet en met de militaire Willemsorde beloond. Hij werd majoor en kolonel; ik weet niet hoe hij over het geschonden erewoord van zijn opperchef baron De Kock dacht en de geschiedenis verzwijgt ook dat hij voor zijn generaalsexamen zakte doordat hij op het Waterlooplein te Batavia een grote parade in de war liet lopen. Mijn tante Tine, die als kind bij hem op de knie gezeten had, noemde hem ‘ongehoord goeiig’. Hij werd als kolonel ontslagen, met verlof de activiteitsuniform te blijven dragen.

Hij was getrouwd met een amsterdamse juffrouw uit de gegoede stand, Lucretia Wilhelmina de Ronde. Mijn vader wilde deze naam liefst op zijn frans uitgesproken hebben, voor de zuiverheid van het ras, maar er is alle reden om aan te nemen dat zij uit een gedegen hollandse familie kwam. Maar hun zoon, Willem Hendrik Ducroo, mijn grootvader, die een fraaie carrière maakte bij de rechterlijke macht, huwde een rijke vrouw met weer een franse naam, Lami, dochter van een andere kolonel. Deze zag er heel anders uit dan kolonel Louis en had geen rovers uit rietvelden opgejaagd; als wapenfeit was van hem alleen bekend dat hij als loteling de tocht naar Rusland had meegemaakt, maar hij had ook zijn strategische kwaliteiten. Een portret van hem vertoont veel buik onder een wit vest, met daarboven een klein rond gezicht, van uitdrukking apoplectisch en uitgeslapen tegelijk. Zijn twee dochters werden allebei schatrijk omdat hij zich een meester had betoond in het beheren van het fortuin van zijn tweede vrouw: niet de moeder van de dochters, maar een kinderloze weduwe die haar bejaarde verlatenheid met groot vertrouwen voor zijn edelachtbaar bestaan prijsgaf. Het was haar aangehuwde rijkdom, ten

slotte tussen zijn twee dochters verdeeld, waarvan de ene helft over alle latere Ducroo's werd uitgestort. Beide dochters waren wonderlijke vrouwen, dat wil zeggen bleken op latere leeftijd niet wel bij het hoofd. Zij die mijn grootmoeder werd, was onder familie en kennissen als jong meisje al vermaard om haar satirieke geest; zij woonde te Meester-Cornelis in het huis waar ik later geboren ben en dat naar haar familie Gedong Lami heette, en was er op haar oude dag omringd door aangenomen inlandse kinderen die al haar spijzen en dranken moesten voorproeven omdat zij voortdurend bang was vergiftigd te worden. Zij had een rond gezicht met felle ogen en een nogal bitse mond; zij leek op haar vader en men zegt dat ik een beetje op haar lijk, wat ik zelf niet geloof maar wat mij niet tegenstaat omdat het een van de intelligentste gezichten blijft uit ons familie-album. Zij leefde ongelukkig en in een reeks botsingen met haar man, van wie zij niettemin vijf kinderen kreeg, vanwege de verzoeningen. Hij liet haar ten slotte toch in haar grote huis van Meester-Cornelis en ging in de stad aan het Koningsplein wonen, en later, na zijn pensioen te hebben genomen, in Brussel, waar hij een maîtresse nam. Mijn vader heeft als jonge man die maîtresse in Brussel ontmoet toen hij op een avond onverwachts overkwam; over haar schoonheid of charmes had hij geen oordeel, wat mij teleurstelde toen ik het verhaal hoorde.

De zuster van mijn grootmoeder - de andere helft van het fortuin - huwde een jong officier, die later de beroemde generaal Marees werd. Er waren twee broers Marees in het leger: de ene sloeg als luitenant zijn superieur in een duel doormidden, en daarmee zijn eigen carrière, de andere onderscheidde zich, na een voorzichtiger begin, vooral in expedities op Borneo en Sumatra, en later nog meer als gunsteling van koning Willem III, die hem geen ridderordes genoeg kon bezorgen. Maar zijn vrouw, die een groot deel van zijn militaire leven met toewijding gedeeld had en zich zeer bemind had gemaakt onder de soldaten, liet zich toen nog maar zelden zien: heette mijn *grootmoeder* nog getroubleerd, haar noemde men ronduit

geesteskrank. Wij zijn zonder twijfel uit wat men een rare familie noemt. Mijn vaders zuster Tine was een type dat voor het minst de satirieke geest van haar moeder geërfd had, maar ofschoon vol mensenkennis en pessimisme verloor zij ieder onderscheidingsvermogen zodra er sprake was van theosofie. Mijn vader, in zijn jeugd energiek, driftig, autocratisch, daarbij vrolijk toch, de 'wijfjes' minnend enz., probeerde later allerlei banden te leggen met de spiritistische wereld, maar eindigde neurasthenisch en volmaakt levensmoe in een zelfmoord. Maar ik ben nu te dicht in het heden gekomen: wat van belang is in dit familieverband, is ook dat mijn vader een vrouw huwde met een franse naam, een van die dubbele namen uit de zogenaamde koloniale adel, waarbij een mijnheer Bonnet langzamerhand de la Colline wordt en een mijnheer Perrichon, de la Plaine. De familie van mijn moeder kwam uit Réunion; mijn naam Arthur, die bij de Ducroo's niet voorkomt, dank ik aan een oom van deze kant, wiens achternaam in het voorbije Indië een uitstekende klank had in verband met wijnen en vooral in één adem genoemd werd met zijn *Cantenac*. Volgens de beschrijving van mijn moeder moet hij overdadig het père-noble-type vertoond hebben; hij reed met zijn grote witte baard in een open wagen op het uur als iedereen buiten kwam en had op zijn wijnflessen als devies gezet: *Fais bien, laisse dire*. Mijn moeder sprak met een plechtige stem over deze verschijning uit haar kindertijd, die haar soms had meegenomen op zijn dagelijkse rijtoer.

Op de tafel waaraan ik dit schrijf staat een portret van mijn moeder dat duidelijk haar afkomst van Réunion verraadt; zij is daar mollig en creools in een donkere japon met strikjes op de schouders, met kroezig haar en zwoele ogen, acht-en-twintig jaar oud, en toch - zoals een elegante hospita van mij op een dag opmerkte: 'In die tijd, als je acht-en-twintig was, was je meteen veertig'.

4 Dood van mijn moeder

Voor Graaflant was de dood van mijn moeder een feit van practische betekenis. Hij had haar sinds lang geklasseerd als een egoïst, een oude vrouw die zich zelfs materieel niet bekrimpen kon en die geen idee had van de morele schade die zij mij berokkende; voor hem was ik, ondanks al mijn driftbuien, een modelzoon, en dat ik buiten de zaken stond, dat ik tot over mijn dertigste mij zo gedwee tevredenstelde met een gering maandgeld terwijl mijn moeder zich niets ontzegde, ook als zij zelf meende tot de grootste opofferingen te zijn overgegaan, het hinderde hem, zijn: 'Ik vind je mama niet lief!' klonk met grote overtuiging. Ik had soms het gevoel dat ik mijn moeder bij hem belasterd had; ik verdedigde haar dan weer en wees op de morele ontberingen, het afschuwelijke gevoel van verlatenheid, waaraan zij wegkwijnde. Hij vond het treurig maar logisch, citeerde enige andere verlaten oude vrouwen, waaronder zijn eigen moeder, en voelde zich alleen versterkt in zijn opvatting dat ik een veel te gevoelig zoon was. De onvermijdelijkheid waarmee ik telkens per telegram teruggeroepen werd, juist wanneer ik er eindelijk een beetje uit was, werkte op zijn zenuwen; hij moet een krachtige zucht van verlichting geslaakt hebben toen hij hoorde dat zij ditmaal dood was. Hij condoleerde mij erg in het voorbijgaan, toen ik diezelfde avond reeds bij hem was: 'Je weet nu tenminste waar je aan toe bent,' zei hij.

Ik wist het de volgende middag, tot mijn grootste verslagenheid, en ik wist het een week later wat beter, toen ik in Amsterdam op de Bank had geïnformeerd.

In Holland trachtte Wijdenes op onhandige manier zijn ontroering, of althans zijn begrip daarvan, uit te drukken. Hij

wist, zei hij, wat mijn moeder ondanks alles voor mij betekende. Ik had hem eens gesproken over de sfeer die met haar dood voor mij geheel verdwenen zou zijn: ook als wij elkaar niets meer te zeggen hadden, als wij alweer kibbelden, hetgeen gebeurde zodra wij maar even onze manieren van zien tegen elkaar uitspraken, was er meestal de sfeer van vroeger; in haar kamer, op het minste plekje waar zij maar even woonde, waarin zij haar gevoel voor gezelligheid had gebracht. Haar manier van in kimono op bed of op de sofa zitten zei reeds alles. Zij had naar Indië terug moeten gaan; zij zou er 's avonds hebben kunnen praten met de vertrouwde baboe die haar had moeten masseren na haar de hele dag te hebben bijgestaan met het maken van allerlei bijzondere gerechten. De verlatenheid van mijn moeder was inderdaad logisch, maar toen zij door haar ziekte niet meer uit kon, werd het iets rampzaligs, bij gebrek aan andere ressources. Als zij als jongmeisje misschien Lamartine of Musset gelezen had, later heb ik zelden iemand gekend die een zo volslagen onverschilligheid had voor lectuur buiten de krant, het kookboek en een medische gids voor het huisgezin. Bij haar eerste man had zij toch véél gelezen, verzekerde zij, als ik haar wees op het belang dat lezen juist in haar situatie hebben kon: zij kende drie titels nog uit het hoofd: *Les Femmes qui tombent, La Bouche de Madame X*. en *La Maîtresse Masquée*, alle bijzonder boeiend en het eerste bovendien met een diepere strekking: het verhaal van een heel mooie jonge weduwe, die zich ten slotte aan een rijke aanbidder gegeven had, ofschoon zij haar overleden man niet kon vergeten, uitsluitend om haar zieke kind te redden, en die, de nacht zelf van haar val, thuiskomend het kind gestorven vond...

Ik legde Wijdenes uit hoe weinig tijd ik voor ontroering gevonden had, hoe alles door de mannen van de wet verdrongen was. Het was nauwelijks een week erna, dat ik Wijdenes sprak; nu, twee maanden later, is hierin nog niets veranderd. Nu geen gebrek aan tijd meer, maar een als vastgelegde, alles-over-groeiende wantoestand; om met ontroering aan mijn moeder

terug te denken - het is mij ééns gelukt - moet ik haar zoeken in mijn kindertijd. Ik weet zeker dat dit niet zo blijven zal, dat ik eens zonder enige moeite weer voelen kan, zo goed als ik het nu alleen maar weet, hoe zielig haar laatste levensjaar was, vooral sinds mijn vertrek met Jane. Het laatste telegram kwam van tante Tine: *Kom beiden, moeder stervende*. Toen wij kwamen, was zij gestorven. Zij was het zelfs al toen het telegram verzonden werd, zoals de chauffeur ons mededeelde tussen station en huis. Wij vonden tante Tine beneden zitten, met de nieuwe dame voor de huishouding, een verpleegster en de masseuse. 'Zij heeft mij gisteravond geroepen en ik heb de verpleegster toen maar meegebracht. Om elf uur kwam de dokter nog, die helemaal geen gevaar zag. Om drie uur werd zij akelig en om half vier was het over, kind,... nadat zij eerst nog een stralend visioen heeft gehad; o God! ik weet niet wat ze al niet gezien heeft, maar het moet prachtig zijn geweest!' De doodsstrijd was kort en zacht geweest; er was bijna geen weerstand meer in het kleine, verzwakte lichaam. Zij was nog boos geworden omdat de priester niet kwam. 'Ik heb haar toen zelf maar gezegd: "Ga! ga in vrede, je bent een goed mens geweest!" Wil je nu niet naar boven?' Ik ging met Jane in de kamer, waar ik nog geen week geleden afscheid van haar genomen had om naar Meudon terug te gaan. Zij lag in het grote bed, uit Grouhy nog, in die kamer waar ik haar te weinig nog had gekend om er haar sfeer geheel in te vinden, waar zij zich misschien wel het meest alleen gevoeld had; en zij was er werkelijk helemaal niet meer - niets dan een pop van was, van vochtig gips, meer grijs dan geel, met een zakdoek om het hoofd. 'Zo klein...,' zei Jane. De verpleegster was achter ons gekomen, boog zich opeens over haar en veegde wat schuim weg van haar mond. De lippen sloten niet goed; zij was met open mond gestorven, en omdat haar onderkaak telkens terugviel had men die zakdoek om haar hoofd gedaan.

Ik wendde mij af en ging naar de kamer er naast, die voor ons was klaargemaakt. Ik moest vechten tegen een opwelling om te *snikken*, heftig maar kort. Wat zij altijd gevreesd had, was

dus gebeurd: ik was er niet bij geweest. De manier waarop ik haar getroost had: 'Het is immers maar vier uur hier vandaan', was gebleken de flauwe troost te zijn die men soms aan kinderen geeft. En toch was ik meer dan tienmaal op allerlei telegrammen toegesneld, meer dan dertig uur van haar weg soms, en nooit was het nodig gebleken. Ik had zelfs haar sterfbed in nuances meegemaakt, in deze zelfde sinistere brusselse wijk, benepen, pover, in de winter afschuwelijk van door iedereen vermeden karakterloosheid. De doktoren hadden haar toen opgegeven, de ene om haar hart, de andere om een kanker in de lever die hij meende ontdekt te hebben en die later herroepen werd. Ik had in de nacht bij haar gezeten tot ik duizelig op mijn eigen bed viel, en mijn hart bij herhaling met het hare voelen stilstaan. Ditmaal was er niets meer dan die pop waarin ik haar niet herkennen kon.

Diezelfde middag was de eerste notaris er al, die met de rondspugende varkenskop en het braafgemeende getutoyeer, de stommeling van Grouhy die haar van het onwettige testament niet had kunnen af houden, en die een smakkend 'ja' zei op alles wat men hem voorstelde, wanneer hij niet zin voor zin nasprak. Hij trad vaderlijk op, mengde zich ongevraagd in de onderhandelingen met de begrafenisondernemer, en beloofde de volgende dag terug te zullen komen met geld voor de begrafenis. Er waren ook nog de onderhandelingen met de pastoor voor een mis, de brieven en telegrammen naar Indië, het onhandig en zenuwachtig geschipper van mensen die hier niet thuis waren, die hun maandgeld niet hadden gekregen en met hun laatste geld in de Pullman waren gestapt.

De volgende dag, tweede bezoek van de notaris, ditmaal vergezeld door de brusselse collega, die het geval in zijn plaats behandelen kwam: de elegante jongere notaris, met een keurige scheiding in het midden van zijn geplakte haar, met een kort kneveltje en starende boevenogen, een prachtspecimen voor gangster-chef in de films die nu zo in de mode zijn, als het geheel niet zo onmiskenbaar belgisch had aangedaan, niet die bijzondere poverheid van allure had vertoond die men mis-

schien alleen als geboren Brusselaar bereiken kan. Un charmant garçon, meende de advocaat uit Namen, die in Grouhy zo'n beetje mijn moeders zaakgelastigde geworden was en die er dus bij gehaald was. Grof, boers, met een dik kalend hoofd en schreeuwerig, maar alles bijeengenomen toch meer mens dan de twee anderen, scheen hij met wrevel te luisteren naar de ongeldigverklaring van het testament. Daar mijn halfbroer in Indië gestorven was, moesten zijn minderjarige kinderen mee-erven; de verklaring, door Otto ondertekend, dat hij afstand deed van zijn moederlijk erfdeel omdat hij wist dat dit fortuin van mijn vader kwam, had nu bekrachtigd moeten worden, maar hij was vier maanden geleden zelf gestorven. Ik mocht dus aan niets raken; de boedel moest ten spoedigste worden verzegeld; de aandelen op de amsterdamse bank, alles, met uitzondering van Grouhy, dat nu eenmaal op mijn naam stond, behoorde volgens de wet te worden verdeeld. De notarissen konden mij wel wat geld geven in afwachting van het uur waarop de zegels weer verbroken mochten worden, maar gezien de indische betrekkingen zou er wel veel tijd overheen gaan; zij zouden mij het geld dus geven op Grouhy, niet op de erfenis, en zij gaven mij weinig en dan nog met iets van roekeloosheid, toen zij zich herinnerden dat op Grouhy reeds hypotheek genomen was. ‘En waarvan moet ik nu leven, in afwachting van de verkoop van Grouhy of van het opheffen van de zegels?’ ‘Ah...?’ (armen in de lucht en schouderbewegingen) ‘Geeft u zich rekenschap dat ik met mijn vrouw in Frankrijk woon en mijn gescheiden vrouw en zoontje hier in Brussel ook nog onderhouden moet? Met het geld dat ik van u krijg kan ik net de begrafenis betalen en de bedienden afdanken’. ‘Zeer onaangenaam, maar de wet...’ En de advocaat begon te schreeuwen als was hij persoonlijk beledigd door het geval: ‘Ik wist wel dat het zo zou zijn! Ik ken mijn grote vriend, mijnheer Ducroo daar! Het hangt hem de keel uit dat dit gebeurt! Hij is helemaal van streek, want hij heeft nooit aan dit alles gedacht!’

Ik had inderdaad nooit bedacht dat de notaris met de varkens-

kop, die zo bereidwillig op alles ja spoog en die nu met zoveel welingelichtheid over Otto's minderjarige kinderen sprak, mijn moeder misschien wel eens expres niet op het onwettige van haar testament kon hebben gewezen, omdat het nu zo'n mooi gecompliceerd geval opleverde, waarbij men met twee collega's niet te veel was. En de advocaat, die Otto's verklaring had opgesteld, had misschien wel eerder kunnen bedenken dat die op zichzelf waardeloos zou zijn... De dagen volgden elkaar op als een nachtmerrie van practische zetten. De begrafenis, met een mis die bijgewoond moest worden; getuigschriften voor het weg te zenden personeel; reisjes naar Namen en terug in derdeklas-coupé's tussen wezens met altijd dezelfde gezichten, sprekend over altijd dezelfde crisis, beraadslagingen met de advocaat, vooral over een benefice van inventaris die meer dan gewenst leek. Sindsdien, in Holland, de bevestiging van de vrees: een grote schuld op de bank voor opgenomen gelden, terwijl de aandelen die daarvoor in pand waren gegeven tot een bedrag van nog maar iets hoger dan de schuld waren gezakt. Als de wereldcrisis de aandelen weer doet stijgen, valt de erfenis mee; als ze verder zakken geeft de bank een nul en mogen de nu verzegelde meubels de rekeningen dekken. Daar is ook nog de huishuur, die men verschuldigd blijft, ook als de wet een verzegeling eist waar niemand mee gebaat is, vooral de mede-erfgenamen niet, in wier belang de maatregel zo nodig scheen. ‘Wij blokkeren alles, wij laten de aandelen verder zakken, de huishuur oplopen, wij beroepen ons op de wereldcrisis wanneer alles zijn waarde verloren heeft, maar onze eerlijkheid gebiedt ons, natuurlijk op uw kosten, groot te zijn in ons vak: wij die de formules kennen van het practische leven en de wet.’ Ik heb nooit het gevoel gehad zó weerloos te staan tegenover een zó minderwaardig mensensoort; dit soort betoont zich weerbaar in formules: dat ik de eerste ervan nog leren moest, gaf mij nu het gevoel aanwezig te zijn als een onmondig kind.

De verzegeling van de meubels was een vertoning apart: met de seniele kantonrechter met een geitensik die zó uit de vau-

deville leek gestapt, met een griffier en een notarisklerk waarin het roofvogelinstinct nog krachtig scheen te worstelen met de ernst van de livrei. Dit alles - vijf man, de twee notarissen voorop - opeens losgebroken in de nu lege sterfkamer, ieder zijn krachten beproevend op kasten en laden met een sleutelbos; bontmantels wegdragend, de juwelendoos en het geldkistje bestuderend, tot een ijlings aangebrachte smid ook deze opengebroken had. De seniele kantonrechter zorgde voor de grapjes: over een kattenfamilie waardoor men drie maal een huis had moeten oververzegelen, om de dierenbescherming ter wille te zijn... Hier volgde voor Jane en mij en het nog aanwezige personeel de eed dat men niets aan de erfenis ontvreemd had.

Het is mogelijk dat ik deze personages in mijn verbeelding te zwart zie; dat de walg waarmee ik mij naar de trein spoedde overdreven was, en zeker die waarmee ik hen met de verdere bewaring van de juwelen zich belasten liet. Mijn briefwisseling met de beide notarissen duurde korte tijd, tot wederzijdse on-vreugde, wil ik hopen; toen liet ik alles verder over aan de advocaat. Sinds ik de benefice van inventaris heb ondertekend antwoordt hij op mijn brieven (die niet in de weerbare formules vervat zijn, dat is waar) op een haastig opruimende toon. Ik blijf geloven dat hij een braaf man is; hij heeft ons in Grouhy soms lang niet slecht terzijde gestaan. Maar mijn wantrouwen en *verkeerde* mensenkennis zijn tot het uiterste gewekt; dieper-in begrijp ik sinds lang de alleen nog maar ongelukkige die niet eens meer de wet ziet, enkel de vertegenwoordigers ervan, die een deurwaarder neerschiet omdat hij het werkelijk niet meer helpen kan.

Een van de laatste gesprekken met mijn moeder - in de kerstweek toen ik het laatst bij haar was - liep uit op het vermomde verwijt dat zij mij deed sinds Jane er was: ‘Ik begrijp dat je niet telkens komen kunt, je bent nu met een vrouw van wie je innig houdt. Ik zal je niet lang meer in de weg zitten; let op mijn woorden, volgend jaar begraaf je je moeder. Dan begint voor jou het leven pas; als je het geld krijgt dat ik nu nog voor

mezelf nodig heb. Ik vraag altijd aan God dat ik alles nog voor je regelen kan, voor het arme Guytje ook.' Ik antwoordde met al de kalmte waarover ik beschikte (wij hadden de vorige dag een scène gehad): 'Ik zal u nog maar eens zeggen dat ik nooit uw dood in mijn toekomstplannen opneem. En bovendien, ik reken er ongeveer op dat er dan ook niets meer over is.' Er zou niets over zijn geweest, als zij nog enige jaren verder had geleefd. Nu kwamen onze voorspellingen overhaast uit: zij stierf inderdaad in het volgende jaar, in de nacht van de 3de Januari; de notarissen vervullen mijn profetie.

Suzanne, met wie zij tot het laatste ogenblik gekibbeld had, legde haar in de kist; zij woonde zelfs de begrafenis bij, ofschoon Jane en ik naast elkaar liepen achter de baar; ik zag haar niet bij de mis, maar op het kerkhof, waar zij even naar voren kwam toen de kist in de crypt geschoven werd. 'Welk karma bindt haar aan je moeder, kind? vroeg tante Tine, met een op-en-neer bewegen van haar hoofd. Is het niet vreemd, dat *dit* wezen haar in de kist moest leggen?' Zij was meegegaan naar het kerkhof, tussen de masseuse en de chauffeur. Vreemde mentaliteit, karma of niet. Ik zocht haar iedere avond even op, in de twee goedkope kamers die zij overladen had met meubels uit Grouhy, en waar ik mij ellendig voelde alleen al omdat een portret van mijzelf mij uit iedere hoek aankeek. Ik sprak er met Guy over zijn grootmoeder; zij was daar twee huizen verder gestorven, in dezelfde sinistere buurt, alleen om hem dagelijks te kunnen zien, en hij was nog meer aan haar dan aan zijn moeder gehecht toen zij stierf; maar hij wilde er opeens niets meer van horen, hij keek ongelukkig en begon te huilen, zeggend dat hij bang voor mij was. Ik legde hem rustig uit dat zijn grootmoeder dood was en dat hij haar dus nooit meer zou zien. Hij knikte, maakte zich van mij los en vroeg zijn moeder om te komen luisteren naar de radio. 'Je mag zo niet zijn, Guy, zei Suzanne de volgende dag, je mag je oma niet vergeten, hoor.' Zij stonden bij de deur om uit te gaan, toen zij dit zei; hij liep haastig naar buiten en de straat af, zonder om te willen kijken naar de deur van het sterfhuis. 'Ja, ja, zei hij,

praat er maar niet van, ik weet het wel.' Hij scheen instinctief weg te schrikken van de dood. Toen ik hem een maand later terugzag en vroeg of hij zich zijn grootmoeder nog herinnerde, zei hij heel rustig: 'O, ja.'

Ik wil hier nog de scène optekenen die precies op kerstdag plaats had, niet om er later een zacht berouw bij te voelen, eerder als bewijs hoe een deel van mijn wezen meteen vlamde als iets mij herinneren kwam aan de giftige sfeer waarvan Grouhy doortrokken was. En het was of ik later eerst, toen ik er mijzelf aan onttrokken had, door het contrast misschien, dubbel zo vlug en verwoed reageren moest. Ik zat naast mijn moeder op het bed, en liet haar spreken over de oostenrijkse gezelschapsdame die zij juist had weggestuurd: het was voor de honderdste maal in haar leven de slang, de oorzaak van alle kwaads, iets ongehoord vals, waarover zij dan ook maar niet vertellen zou, maar wat een opluchting dat zij het huis uit was, enz. En toen, natuurlijk, volgden er toch enige voorbeelden van genoemde valsheid: van een zo weerzinwekkende domheid, een zo volslagen afwezigheid van ieder begrip, een zo redeloos egoïsme, dat ik, aan de verdwenen Frieda terugdenkend zoals zij was, zoals ik haar jaren gekend had, vol toewijding, nachten niet slapend, op van zenuwen, mij toch niet weerhouden kon te wijzen op haar goede eigenschappen; en mijn élan sleepte mij mee: ik bezwoer mijn moeder *in haar eigen belang* de mensen niet altijd eerst voor engelen aan te zien om ze later als adders te moeten verguizen. Zij knikkebolde opeens op een zielige manier, vroeg met gebroken stem om water, en toen ik het haar geschrokken bracht, spoog zij er het grootste deel van uit: ik voelde dat het comedie was en smeet opeens het glas in scherven tegen de grond. 'Op Kerstmis!' zei ze direct; en ik zei: 'Ja, op Kerstmis, en ik wil immers uw dood, ik ben dus speciaal op Kerstmis overgekomen om u te vermoorden.' Ik was buiten mijzelf van drift en schreeuwde: 'Domheid! Vervloekte domheid! Altijd dezelfde vervloekte domheid!' Haar toeval was in enkele seconden over. Later, toen ik weer naast haar zat, nam zij mijn hand: 'Als je maar

weet dat ik nooit rancune tegen je heb, ook als je zo tegen mij bent.' En ik had niet de minste spijt; ik zei: 'U kunt beter weten dan ieder ander, dat men mij langzaam zo heeft gekregen.' Maar ik streelde haar hand en nog wat later trok ik haar hoofd tegen mij aan.

Maar de morgen dat ik wegging was ons hele afscheid bedorven omdat de chauffeur een paar minuten te laat kwam. Zij was uit haar humeur en wilde hem een lang standje maken; ik omhelsde haar haastig en riep de man mee de trap af.

5 Voorhistorie van mijn ouders

Maart. Geen berichten uit Brussel, noch van de advocaat, noch zelfs van Graaflant: het is of het volkomen vanzelf spreekt dat een deel van mijn lot zich daar afspeelt, ongeweten door mijzelf. Maar ik heb er vrede mee, nu het mij lukken wil de 'dreiging van de toekomst weg te schrijven'.

Ik zou het verhaal van mijn ouders nu willen geven, althans enige plekken uit hun leven van voor ik hen leerde kennen; ik ben alleen bang dat het liegen onvermijdelijk wordt. Hoe zou het anders? men weet van zijn vader en moeder altijd te veel en te weinig; men staat tegenover hen, ook als men hen objectief tracht te zien en als andere mensen, of te cynisch-beoor-delend, of toch weer te vertederd. Het laatste heet normaal; het eerste mag een bewuste of onbewuste reactie zijn tegen dit normale, het blijft vervalsing tegen vervalsing, uit een oogpunt beschouwd van historische waarheid.

Ik kan niet zeggen dat ik hen nooit over zichzelf heb horen praten, maar zij behoorden tot de vele mensen die, ook als zij met welbehagen over zichzelf praten, nooit iets essentieels vertellen - niet uit schroom, maar omdat het essentiële hunzelf ontgaat. Eerst na zijn dood heb ik met mijn moeder op vertrouwelijker toon over mijn vader gesproken. Zij vond hem een man, het type van een echte màn, met zijn dik haar, snor en mouche; wel klein, maar zo flink, daarbij zacht tegen de vrouwen en een heer; zij zou nooit van iemand hebben kunnen houden, zei ze, hoe aardig verder ook, die iets van een proleet had. Mijn vader was een uitstekend danser en ruiter; hij was inderdaad, ofschoon hij kort was, heel vlug en sterk; als jongen deed hij de dubbele reuzenzwaai aan de rekstok en was prévôt op alle wapens. Later, in het Buitenzorgse, won hij vele

gentlemen-races; hij had - wat in Indië toen nog niet zoveel voorkwam - op zijn 25e jaar een europese maîtresse, een opvallende verschijning door haar kortgeknipt haar, die met hem paard reed op de grote weg naar Batavia. Ofschoon hij toen al van zijn moeder het landgoed Villa Merah had gekregen, vonden zijn oudere vrienden hem toch veel te jong om een europese vrouw te onderhouden; zijn zwager wilde er zelfs een sermoen over beginnen, dat in de kiem gesmoord werd toen mijn vader hem vroeg hoeveel geld hij al van hem geleend had. Een half argument volstaat, voor mensen die deze taal spreken.

Het woord maîtresse moet op zichzelf in die dagen een wonderbaarlijke klank hebben gehad in Indië, al ging het in werkelijkheid om een gezonde zus met brutale lichte ogen en een brede mokkende mond; maar bijna alle foto's die mijn vader van haar had waren in amazonecostuum, en op sommige moet zij in gezelschap zijn geweest van een vorige bezitter: men ziet er althans de voorgalerij van een indisch landhuis, met drie heren te paard in een rij opgesteld aan de ene kant, en zij naast haar paard, een karwats in de hand, daartegenover; op een andere foto zit zij naast een van de drie heren in een bendy, terwijl de twee anderen zijn gaan zitten op de stoep en het verschil van positie onderstrepen met een fles en glazen. Mijn vader moet haar veroverd hebben met de paarden, zoals men nu in bepaalde kringen een vrouw verovert met de automobiel. Maar zij moet ook min of meer verlaten zijn geweest, want zij bleek niet in staat de juwelen te betalen die zij gekocht had van een Arabier. De Arabier was jong en brutaal en ging op een avond op een wipstoel zitten in haar voorgalerij, zeggend dat hij ditmaal niet meer weg zou gaan voor zij hem schadeloos gesteld had op de een of andere wijze. Mijn vader, die haar toen al bezocht en over het achtererf in huis was gekomen, vond haar in geschrokken verontwaardiging; hij vertoonde zich dus als de onverwachte blanke man: ‘Jou onbeschofte Arabier, maak als de bliksem dat je wegkomt!’ en had het plezier de schuldeiser in twee seconden uit de wipstoel in

de nacht te zien verdwijnen. Dezelfde man ontmoette hij later als kapitein der Arabieren en ridder van de Oranje-Nassau: ‘een notoire smeerkees’, zei hij, die inderdaad eindigde met in alle kranten genoemd te worden in verband met een gemeenteraadsschandaal. Wat de maîtresse betreft, nadat hij zo ridderlijk voor haar was opgekomen, nam hij haar bij zich. Zij reed dus veel paard met hem, vertoonde zich overal, tot ergernis van de fatsoenlijk getrouwde dames, en durfde zelfs nog meer: op een dag ging zij met mijn vader mee om zich naakt te laten fotograferen bij de bekende indische firma Charls en Van Es. Het jonge fotograafje dat het deed, moet daarbij hevig hebben gebloosd, maar de foto liet niets zien van deze verwarring: ze was heel scherp, en ik heb ze later nog met emotie bekeken, ofschoon ze over de borsten was doorgescheurd. Maar op een dag zei deze vrouw tot een bediende, over mijn vader sprekend, met wie zij net ruzie had: ‘Itoe blanda’. (Zoiets als: dat stuk Hollander.) Hij gaf haar daarop, vóór dezelfde bediende, een ongenadig pak slaag. Maar toen hij later de blauwe plekken op haar polsen en schouders zag, vertelde mijn moeder, huilde hij van berouw en nooit meer heeft hij een vrouw op die manier aangeraakt.

Mijn vader moet in het intiemere leven een gevoelig man zijn geweest, zelfs sentimenteel en melancholiek. Het einde van zijn leven trouwens bewijst dit. Maar hij gaf zich niet, of alleen van een slechtere kant: als een driftig autocraat of, wat nauwelijks beter was, als een ‘lollige vent’. Ik herinner mij dat ik hem als kind zo dikwijls zijn vrienden hoorde klasseren als al of niet een lollige vent, dat ik lange tijd vermeende dat dit wel de hoogste deugd voor een mannelijk wezen was. Hoe het zij, ‘de kleine Duc’ werd overal met rumoer ingehaald als hij op feesten verscheen, zowel in de soos te Batavia, als op de landerijen in het Buitenzorgse en de Preanger. Op een grote foto van een tuinfeest, waarop meer dan honderd planters met hun vrouwen staan - de 19e-eeuwse veroveraars van Insulinde op hun voordeligst - ziet men hem op de eerste rij, met een trom tussen zijn knieën; daar hij wel muzikaal was maar geen

andere instrumenten bespeelde, had hij *Unter dem Doppeladler* helpen vertolken als tamboer. En hij was ongetwijfeld, hoe kort en fransoserig ook, op Batavia en Buitenzorg toch heel erg een gentleman: hij liet op een gentlemenrace een beroepsjockey verwijderen met de woorden: 'Als dat ook een gentleman is, ben ik er geen.' Hij was altijd erg gesteld op zijn kleren, ook later als oud man in Brussel; bij zijn dood liet hij zeventien paar schoenen na, die voor mij te klein waren omdat hij nog kleinere voeten had dan ik. Er bestaat een portret van hem uit zijn indische glorietijd, met een schots mutsje op, een zwart gesloten jasje, een witte spanbroek en kaplaarzen, en een dubbelgevouwen zweep in de hand. ('Er is werkelijk niets menselijks meer aan', zei Jane.)

Hij werd niet geboren in het grote huis van mijn grootmoeder waar ik geboren ben, maar in dat van zijn vader aan het Koningsplein. Misschien had er tussen zijn vader en zijn moeder net een van die verzoeningen plaats gehad waarin ook hun kinderen ontstonden. Zijn vader, de rechter - of was het zijn moeder? - moet reeds een stal met rijpaarden hebben gehad, want bij een bezoek daaraan, toen hij een jaar of zeven was, klapte een zware plank neer op zijn voet en sloeg hem twee tenen af. Zij hingen er bij, en het enige wat hij zei was: 'Zullen ze gauw weer aangroeien?' en toen men hem verzekerd had van ja, bekommerde hij er zich niet meer om, precies zoals ik van zijn flinkheid had verwacht, op welke leeftijd dan ook. Later benutte hij dit gemis van twee tenen om zich als invalide te laten af keuren voor de schutterij. Van jongsaf was hij vertrouwd met paarden, en zodra hij uit Europa terugkwam kocht hij een racepaard, dat betrekkelijk goedkoop was omdat het een lastig karakter had. Hij liet het dus op een middag aan een touw rond een boom lopen, net zo lang tot het helemaal tegen de stam gedrukt stond, en ranselde het toen met de zweep tot het 'stond te rillen als een juffershondje'. Hijzelf viel daarna van de inspanning achterover in het gras en bleef wel een halfuur buiten adem liggen. Daarna waren het paard en hij 'goede vrienden'.

Op zijn tiende jaar werd hij voor zijn opvoeding naar Holland gezonden en kwam in huis bij zijn oom, de generaal Marees. Hij was er later trots op dat hij in de familie van deze oom was opgevoed, voor wie Willem III bijna nieuwe ridderordes had moeten uitdenken: in het familie-album was een grote collectie neven en nichten, kroost van de generaal, en een paar portretten van de generaal zelf, niet veel meer dan een gezicht - nogal edel in zijn soort, moet ik zeggen - uitkomend boven een vloed van sterren in diverse grootte. Het volgende wapenfeit had op mijn vader veel indruk gemaakt: gedurende zijn expeditie op Borneo of Sumatra werden de bronnen waarvan zijn soldaten dronken bij herhaling door de kampoengers vergiftigd; de generaal had daarop zijn kanonnen met enige notabelen uit de streek geladen en dezen in stukken en brokken in de kampoeng laten schieten, en dat, zei mijn vader, zonder de vergunning uit Batavia af te wachten. Ik heb een brief van hem teruggevonden, bij mijn vaders huwelijk geschreven, waarin enige opmerkelijke zinswendingen: *Bij al de gelegenheden, die in uw leven van gewicht zijn, komt gij mij telkens voor den geest als toen gij nog jongeling waart en in mijn huis geaccueilleerd werdt als mijn zoon... Ik hoop dat de vrouw die gij gekozen hebt u zal brengen wat gij van haar verwachttet: geluk, genot, liefde en vooral tevredenheid... Met tante gaat het vrij goed, wel is waar heeft zij nog steeds eenige krankheid in de gedachte, die haar van de gemeenschappelijke woning verwijderd houdt, maar voor de kennissen en vreemden weet zij zich te bedwingen en laat dus daarvan niets doorschijnen... Mijne kinderen maken het allen goed en zijn in beste zaken*.

Van mijn vaders schooltijd is mij alleen bekend dat hij een grote tocht op schaatsen ondernam van ik weet niet meer waar tot waar (twee plaatsen in Holland). Later studeerde hij in Parijs, op de Ecole Nationale Agronomique. Hij had uit die tijd vele portretjes op blik, van zichzelf en zijn vrienden, en was zowat de enige die geen baard had. Zijn medestudenten, die toch alle onder de 25 waren, hadden meestal volle baarden

en zagen er uit als ver over de 30. Hij had ook een hollandse vriend, die wèl een baard kon laten staan en die ‘barbotteur’ werd genoemd omdat hij Morbotter heette. Zo'n detail is mij bijgebleven omdat ik het zo ‘lollig’ frans vond waarschijnlijk, vooral omdat er natuurlijk bij verteld werd dat de barbotteur dan altijd woedend was. Noch hij, noch mijn vader studeerden hard in Parijs; mijn grootvader kwam na twee jaar uit Brussel over en nam zijn zoon van het instituut; hij deed hem toen als volontair op een fabriek in Lille, omdat hij toch niet zonder europese vooropleiding in de indische cultures kon gaan.

In Lille had mijn vader een vriendinnetje dat Mathilde heette (*Mathielde*, zei hij, met een spitse i) en dat misschien wel de mooiste vrouw was van Lille. Op een middag dat hij met haar in een café zat, werd zij beledigd door een heer die, op aanstoken van een rivale, terwijl zij hem voorbijliep haar ‘kaart’ vroeg. Mijn vader, die een stap achter haar liep, antwoordde voor haar met een slag (een pomp, zei hij) van boven naar beneden, waardoor de heer ‘tot aan zijn neus in zijn hoed kwam te zitten’. Toen hij er zich weer uitgetrokken had, liep hij mijn vader na, die hem buiten het café bij zijn boordje kreeg, tegen de muur drong en met de vrije vuist bewerkte, tot hij van hem werd losgescheurd. De twee bijbehorende vrouwen, die eerst aanstalten maakten om met haar paraplu's aan de strijd deel te nemen, verdwenen toen er politie bij kwam, en de heer met de hoed wist ook te ontsnappen, maar mijn vader werd door twee agenten onder de armen gegrepen en naar het bureau gebracht; daar hij in zijn opwinding slecht frans sprak, of omdat zijn accent er sterker door uitkwam, schreeuwde de menigte: ‘Assommez-le! c'est un Prussien!’ (Het was in 1880 ongeveer, dus niet zo lang na de frans-duitse oorlog.) Op het bureau bleek dat hij geen Prussien was, maar een vertrouwde franse naam had, en toen hij opgaf op Java geboren te zijn, spreidde de commissaris een grote aardrijkskundige belangstelling ten toon en liet hem weggaan, met verontschuldigingen voor de ruwheid van de agenten. (Dit was in de tijd dat de

franse beleefdheid nog niet een legende was.) Mijn vader ging natuurlijk direct naar Mathilde, met wie hij een zalige nacht had, zei hij, ‘omdat juist zo'n vrouw het natuurlijk erg op prijs stelt als je voor haar opkomt’. Enige dagen later, toen een regiment soldaten haar op straat voorbijtrok, herkende Mathilde haar belediger in een sous-lieutenant, die nog een enorm blauw oog had.

Een portret van Mathilde heb ik zelfs op een blikje niet gezien; wel van twee andere vriendinnen die Blanche en Valentine heetten. Ik vond ze geen van beiden mooi; zoals ik bijna nooit de portretten van actrices mooi vond waarmee mijn vader onze muren overdekte, portretten uit *Paris la Nuit* van die tijd, toen de vrouw nog honderd procent een vrouwtjesdier moest zijn, met buste, heupen en haar, brocaat, strikjes en kantjes. Ik heb dit type vrouw toch, misschien ondanks mijzelf, behouden als de vrouw zoals zij het meest zichzelf is, en voel er nog altijd meer voor dan voor het knapenschoon dat nu wordt nagestreefd, maar de specimina van beauté's bij ons aan de muur - reusachtige en gekleurde platen van Lina Cavalieri en la belle Otéro, van Gilda Darthy en Cléo de Mérode, zeiden mij weinig; ik nam de schoonheid van deze beroemdheden aan, zoals ik aannam dat de romantische gravures van Goupil, waar ons huis ook mee volhing, artistiek, rijk en mooi waren. Het waren onze ‘schilderijen’, zoals men in Indië zegt; ik weet nog hoe rijk en verbazingwekkend ik later de mensen vond bij wie ik een echt schilderij zag; ik vertrouwde maar half dat het een echt kon zijn, waarvan er dus maar één op de hele wereld was.

Toen mijn vader op zijn twee-en-twintigste in Indië terugkwam, scheen hij er zijn Parijs te willen invoeren, en bracht tot ieders vermaak zijn eerste bezoeken, ondanks de brandende hitte, in jacquet en met een hoge hoed, die daar bovendien als bijzonder onderscheidingsteken voor Raden-van-Indië gereserveerd was. Hij was daarna korte tijd employé op een suikerland, in het Oostjavase, maar zijn onafhankelijke aard bezorgde hem spoedig last, en zijn moeder, die altijd met hem

kibbelde maar wier lieveling hij bleef, liet hem naar Batavia terugkomen en schonk hem het land Villa Merah in het Buitenzorgse; hier was het dat hij die europese maîtresse onderhield. Hij reed met een bendy of te paard onvermoeid naar Batavia, om op de soos daar te dansen. Onder zijn vrienden waren vele officieren: naar een van dezen, een militaire dokter met de Willemsorde, stuurde hij eens zijn maîtresse toen zij ziek was; de man deed haar menselijke voorstellen, die zij behoorlijk aan mijn vader overbracht. Toen hij later met de dokter en een paar andere officieren op het terras van de soos zat, vertelde hij het geval als aan een van zijn vrienden overkomen; hij legde erge nadruk op het vertrouwen dat die vriend in de dokter met de Willemsorde had gehad en vroeg toen wat men van zo iemand moest denken. De dokter zweeg, maar de andere officieren barstten unaniem los met: 'Wel, dat noem ik een ploert!' en soortgelijke waardebepalingen. De dokter ging bleek en zwijgend weg en groette mijn vader daarna niet meer, en een van de andere officieren beklaagde zich later dat hij in zo'n onaangenaam parket tegenover hem was gebracht. Toen mijn vader hem vroeg of de man bij nader inzien dan geen ploert was, bleef hij zijn opinie wel handhaven, maar hij was zo goed met hem, zei hij, en vond het vervelend dat hij het hem nu eigenlijk in zijn gezicht gezegd had.

Een andere vriend van mijn vader was de bekende ritmeester Veersema, wiens vermoorden een van de grote schandalen van Batavia is geweest, en waarover zelfs romannetjes zijn geschreven met titels als *Warm Bloed of Een Drama in de Tropen*. Het warme bloed was in dit geval dat van een wat lome, volgens mijn tante Tine lijzig lispelende, ofschoon toch wel manzieke dame van het Koningsplein, die met een Noor getrouwd was, en hem al vele malen bedrogen had toen zij de ritmeester tot minnaar nam. De ritmeester kwam laat in de nacht uit de soos bij haar - zij sliep niet met haar man in één kamer, maar in een apart paviljoen - en werd daar ontvangen met afgekoelde champagne. Maar hij gaf te weinig fooien aan het personeel, dat voor deze ontvangsten moest opblijven, of

de dame had zich een enkele maal met de huisjongen zelf vergeten - wat een onzegbare schande is voor een europese vrouw van het Koningsplein en wat bovendien, in dit geval, het gevoel van de huisjongen in het spel bracht. Op een avond werd dus de noorse echtgenoot, die als naar gewoonte dronken in bed was gezakt, door een heftig kloppen op zijn deur gewekt en hij zag de huisjongen die hem toefluisterde: 'Mijnheer, sta op, er is een dief in het paviljoen van mevrouw.' De tuinjongen, de huisjongen zelf, met hun kapmessen gewapend, en de nog halfdronken echtgenoot gingen daarop naar het paviljoen; de ritmeester sprong uit een raam en rende het Koningsplein op, waar de twee inlanders hem achtervolgden en hem, daar hij ongewapend was, zoveel houwen met hun kapmessen gaven, dat hij zwaargewond neerviel. De dronken echtgenoot kwam er bij gestrompeld, streek een lucifer aan en herkende toen eerst in de dief een soos-kameraad. 'Zo, Veersema, ben jij het?' zei hij slaperig. 'In Godsnaam maak me af, laat me hier niet zo liggen', zei de ritmeester, die met niets dan een hemd in zijn bloed lag. Maar de echtgenoot trok zich terug, en voorbijgangers moesten hem naar het hospitaal laten vervoeren. Mijn vader kwam van Villa Merah over om zijn vriend te zien, maar hij was in de morgen overleden en de militaire dokter raadde hem af om zijn herinnering te bederven door naar het verminkte lijk te kijken. De ritmeester was een vrolijke en vriendelijke man geweest, slank en blond, met een innemende glimlach. Hij was zo bemind bij de troep dat de middag na zijn dood een aantal europese soldaten en onderofficieren naar het huis aan het Koningsplein trokken; na een half uur op straat 'waar is dat wijf' en 'waar is die hoer' te hebben geschreeuwd en ook de echtgenoot te hebben uitgenodigd zich te vertonen, drongen zij binnen en vonden het huis leeg; waarop zij alle vazen en spiegels in scherven sloegen. Vooral 'het wijf' hadden zij graag gezien, maar mijn vader had haar meegenomen naar Villa Merah, in een ebro: een gewone huurwagen op vier wielen in plaats van op twee, die deftiger en langzamer gaat dan de nog gewonere sado, en zij hadden

uren over de rit gedaan. De vrouw was hem grondig antipathiek, zei hij, gedurende de rit sprak zij bijna niet, en wat zij nog zei was even lijzig en koud als gewoonlijk, niet uit beheerste emotie, maar omdat zij eenvoudig het geval vervelend vond en nu toch bang begon te worden voor haar reputatie. Zij logeerde een week bij hem, omdat zij niet naar het Koningsplein terug durfde gaan, en vertrok daarna zo spoedig mogelijk naar Europa. Haar portret was in ons album, maar ik kon nooit genoeg over haar loskrijgen om mijn nieuwsgierigheid te bevredigen. Het was een blonde vrouw met een nogal dikke mond en donkere ogen, in wie ik iets romantisch bleef zien, ondanks de antipathie van mijn vader, tot mijn tante Tine met het detail van haar lijzige lispelen - zij was bovendien verregaand dom, zei ze - de illusie kwam bederven.

Mijn vader had zelf een groot succes bij de dames van het Koningsplein en elders; mijn moeder kon zich dit levendig voorstellen, en in Grouhy hebben wij er soms over gesproken, omdat zij daarentegen volstrekt niet kon begrijpen wat een vrouw in mij kon zien.

Mijn moeder zelf had als jonge vrouw, en zelfs later, een grote reputatie van charme en successen, ik sloeg dus twee vliegen in één klap toen ik bekende dat ik hier weer niets van begreep, dat ik noch als man op mijn moeder, noch als vrouw op mijn vader verliefd zou zijn geweest. Wij zeiden dit tegen elkaar op een mooie morgen onder een schaduwrijke boom in de tuin, niet omdat wij elkaar wilden kwetsen maar werkelijk uit behoefte aan een vertrouwelijke mededeling.

Mijn moeder heette van zichzelf Ramier de la Brulie. Haar vader was de jongste en geniaalste van al zijn broers en zusters; hij begon telkens weer iets nieuws op handelsgebied, dat geregeld mislukte. Hij was in Réunion getrouwd met een teringachtige vrouw, die overal met hem meereisde en die hem vier kinderen baarde, ofschoon zij niet ouder was dan 28 toen zij overleed. Mijn moeder werd op Malakka geboren, kort voor haar ouders naar Java gingen, waar andere familie van haar vader al eerder was heengegaan. Haar vader overleed toen zij twee jaar oud was. Zij werd toen opgevoed bij een zuster van

haar vader die met een Hollander getrouwd was; haar franse grootvader heeft zij nog gekend, evenals de oom met de witte baard die haar als kind soms mee uit rijden nam. De grootvader liet haar en haar nichtjes aantreden, en met een vingertje op zijn tabaksdoos zingen: *J'ai du bon tabac dans ma tabatière*. Mijn moeder zong nog een ander lied dat zij van hem geleerd had, van *J'irai revoir ma Normandie*, en de laatste syllaben moesten lang worden aangehouden, waardoor het voor mij iets te doen kreeg met baden en koele indische badkamers, door het hollands-maleise 'mandiën'.

Zij werd later op een kloosterschool gedaan, wat destijds de beste opvoeding was die men in Indië zelf aan een meisje geven kon. Zonder ooit bigot te zijn geweest, is mijn moeder altijd katholiek gebleven, al mengde dit katholicisme zich met de grilligste vormen van inlands bijgeloof. Bij een chinese vrouw leerde zij koken op een manier en met een gevoel, zoals ik nooit bij een andere europese vrouw heb waargenomen. In haar jeugd was zij ook poëtisch, wat zeggen wil dat zij van maanlicht hield en van bloemen, en bovendien van muziek en dansen; zij las ook wel franse verzen, van Lamartine misschien, en zij kende dit vers uit het hoofd, dat door een jongeman in haar poëzie-album was geschreven en dat zij soms met trots en welbehagen declameerde:

Ne crains pas que le temps efface
L'amitié que je ressens pour toi...

(het moest eigenlijk *l'amour* zijn, zei ze, maar dat had hij niet durven schrijven) en het eindigde met de verzuchting dat alles eens weggevaagd zou zijn: *tout - excepté le souvenir*.

Op een bal, in de Preanger, denk ik, leerde zij haar eerste man kennen: een gentleman zoals mijn vader, even goed danser, half spaans van afkomst, en met veel grotere snorren. Toen zij al met mijn vader getrouwd was, had zij nog een portret dat altijd half in haar kast verstopt moest blijven, maar dat ik soms te zien kreeg, waarop zij naast haar eerste man stond, met *een* spaanse kam in het haar, en waarop ik inderdaad ge-

zien heb hoe groot zijn snorren waren. Om de een of andere reden - waarschijnlijk omdat hij toen nog niet veel verdiende, hij was ook in de cultures en nog maar simpel employé - mocht zij niet met hem trouwen en werd zij naar Midden-Java 'verbannen', bij haar voogd die daar resident was. Deze voogd was op zichzelf weer een toonbeeld van een echte man en toch gentleman; ook hij had een franse naam: Barnabé, hij was groot en zwaar en had een snor en sik in het genre dat Viala als 'la grande connerie française' aanduidt, genre Duc d'Aumale en soortgelijken. Hij was ook een màn, omdat hij verscheidene malen de soesoehoenan van Solo op zijn plaats kon zetten - wat zich afspeelde in subtiele trekjes betreffende het hoger of lager stellen van de pajoeng van de resident naast die van de sultan, of van een voorgewende verstrooidheid van degeen die gegroet werd, wanneer volgens het ceremonieel de ander het eerst had te groeten. Mijn moeder had zeker een even grote bewondering voor haar voogd Barnabé als mijn vader voor zijn oom Marees, en zijn huishouding zal even ruimschoots beantwoord hebben aan haar behoefte aan achtenswaardigheid.

Hij was getrouwd met een veel oudere nicht van haar, eveneens een Ramier, en daar ook dit huwelijk door de ouders werd gedwarsboomd, had hij haar geschaakt, hoewel in alle eer en deugd en voortdurend in tegenwoordigheid van getuigen. Het was wel tien jaar eerder gebeurd, maar het maakte hem toch niet tot de juiste persoon om de liefde van mijn moeder met overtuiging te fnuiken. Ik heb zijn vrouw heel goed gekend, mijn tante Luce, die het 'markiezinnetje' was van de familie: heel broos en fijn, met een prachtig teint en destijds gitzwart haar en ogen. Over haar overleden man sprekend zei ze stereotiep: 'Die arme gros-mari, hm-m'. Tussen mijn veertiende en zestiende jaar heb ik haar in Bandung - zij was toen een oude vrouw die telkens aan haar maag geopereerd moest worden en met een jongere zuster samenwoonde - avonden lang voorgelezen, meestal roman-feuilletons in het genre van Dumas père. Haar zuster was meer dan vroom, ging ge-

regeld naar de kerk en controleerde mij als ik er niet heen ging: zij was nooit zo mooi geweest als tante Luce, maar de allermooiste was toch nog een andere zuster, die jong overleden was; deze was zelfs mooier geweest dan een schoonzuster die de gele roos van Surabaja genoemd werd omdat zij indisch bloed had, iets wat de oudere leden van de familie haar nooit hadden vergeven. Die Fransen op Java, ook als zij uit Réunion kwamen, hadden een koppig verlangen om hun ras zuiver te houden, wat natuurlijk onmogelijk bleek. De moeder van tante Luce liet zich door al haar kleinkinderen omhelzen, behalve door het zoontje van de gele roos, dat haar alleen de hand mocht kussen. De tante bij wie mijn moeder werd opgevoed, ofschoon zij zelf met een Hollander getrouwd was, had precies dezelfde gevoelens ten opzichte van de huidskleur, maar werd nog zwaarder gestraft. Op haar zestigste jaar zei ze tot haar ongetrouwde jongste dochter: 'Nu, kind, heb ik zowat alles gehad; je broer is met een negerin getrouwd, je zuster met een halve inlander, trouw jij nu maar gauw met een Chinees, dan is de verzameling compleet'.

Toen de verbanning van mijn moeder niets uitrichtte, keerde zij naar West-Java terug en huwde - zij was toen negentien jaar - de man die zij gekozen had. Zij leefden eerst het leven van een getrouwde employé op een onderneming: wat omgang met de administrateur, een enkel feest op Sukabumi, veel wandelingen in de tuinen. Maar haar man maakte een snelle carrière, hij werd zelf administrateur en later een van de rijkste van West-Java. In de jaren dat hij pas administrateur was, maakte mijn moeder de delicaatste roman door van haar leven. Twee jonge Fransen, op studiereis door onze koloniën, kwamen op het theeland van haar man, waar zij natuurlijk met vreugde werden ingehaald: een van deze jongelieden, hoewel wat verwijfd en corpulent, was een authentieke markies en heette Daniel de Méré. Hij kwam niet meer van het thee-land weg; zijn reisgezel moest alleen de rest van de archipel bezichtigen. 'Tout ce que j'aurai vu aux Indes, zei hij later, ce sont les *yeux* de Madeline.' Mijn moeder heette Madeline -

niet Madeleine, ze zei het met nadruk - en Daniel de Méré had een bijzonder lieve manier om die naam te appreciëren niet alleen, maar ook uit te spreken, hij maakte er bijna 'Mèdeline' van. Hij bewonderde mijn moeder van ver en van dichtbij als zij in saroeng en kabaja en met loshangend haar in de tuin liep; hij zei ronduit dat hij dolverliefd op haar was, maar bleef zo respectueus, dat zelfs de echtgenoot met de snorren hem hartelijk genegen bleef, hem maanden lang te logeren hield en hem ten slotte naar Frankrijk zag teruggaan zonder dat er één botsing had plaatsgehad. Vanuit Parijs schreef hij lange brieven aan allebei; en zijn moeder, die zóveel verrukkelijks van Madeline gehoord had, schreef op haar beurt; ook zij deed allerminst of er iets te verbergen viel, en later, toen de brieven van Daniel ophielden, schreef zij nog om te vertellen hoe het hem ging. Na jaren lang van geen andere vrouw te hebben willen horen, huwde hij ten slotte toch, maar vooral om zijn moeder plezier te doen, een amerikaanse erfdochter, wat hem helemaal in de stijl bracht waarvoor hij geboren scheen. Nog enige jaren later eerst schreef zijn moeder: 'Daniel *commence* seulement à aimer un peu sa femme.' Ik tracht hier het accent weer te geven dat mijn moeder had als zij die zin opzei; daar ergens hield ook de briefwisseling voorgoed op. Ik gaf er wat voor als ik de brieven van de marquise de Méré had kunnen lezen, maar misschien nog meer voor die van mijn moeder aan de marquise de Méré; wat zij poëzie noemde moet er roekeloos in zijn verspreid. Dat zij haar man had kunnen bedriegen, zelfs met een zo sympathieke en authentieke markies, kwam geen seconde in mijn moeder op. Zij was gelukkig met hem, vooral juist in die beginperiode toen hij nog verre van rijk was; zij baarde hem een zoon, mijn 12 jaar oudere halfbroer Otto, en alles bleef voortreffelijk, tot zijn half-spaanse temperament hem parten speelde en hij haar bij herhaling bedroog.

Er waren in diezelfde tijd nogal veel feesten in Sukabumi en races in Buitenzorg; op de feesten verscheen mijn moeder in een oranje-met-zwarte japon, 'die niemand anders durfde dragen'; zij was verder de Cleopatra van een tableau vivant dat

men met twee andere lijnrecht uit *Eline Vere* had gelicht, en waarover iedereen verrukt was, ofschoon sommige heren iets fluisterden van: 'Cleopatra is een beetje te klein'. Mijn vader, van zijn kant, schitterde op de races; hij reed voor de familie Kühne van Buitenzorg een paard dat reeds voor te oud doorging, tegen een pracht van een vos van de engelse familie Hall, Thistle tegen Lonely, en hij sloeg de prachtvos zo overtuigend, na anderhalf maal de baan geheel in de achterhoede te zijn geweest, dat mevrouw Hall het in haar loge uitsnikte. Mijn vader werd half gemolesteerd door de mensen die hem in triomf wilden ronddragen en iedereen was van gevoelen dat het oudere paard niet zou hebben bestaan als de kleine Duc de vos gereden had. Hij ontmoette toen mijn moeder weer, die hij van vroeger reeds kende, maar die hij vroeger pretentieus en een beetje te dik gevonden had; nu was zij wat vermagerd en beantwoordde zij geheel aan zijn ideaal; hij maakte haar het hof en daar zij er zich niet aan wennen kon bedrogen te worden, won hij het van haar man en kreeg hij haar tot vrouw. Hij moest daarvoor zelf een geheime verloving verbreken met een schatrijk meisje van gemengd bloed, dat hij om haar geld had willen trouwen, en voor wie hij zijn europese maîtresse en amazone weggezonden had. De maîtresse had wanhopig gehuild, en ook zijn tranen hadden gevloeid, want op een bepaalde manier hield hij van haar; maar ditmaal was de echte liefde in zijn leven gekomen. Hij had gezegd dat hij nooit voor zijn 35e zou trouwen en woord gehouden, maar zijn berekening van een rijk huwelijk, dat hij met energie op een haar na gerealiseerd had, faalde nu jammerlijk. Het was de beurt van zijn verloofde om te huilen, en zij deed het; zij reisde in het nachtelijk uur naar zijn afgelegen villa om zichzelf of hem te compromitteren, zij sleepte zich op haar knieën door het vertrek waarin hij haar ontving, maar hij hield voet bij stuk en zelfs zonder tranen ditmaal. Tot het uiterste copieerde het leven in deze historie een slechte roman.

Mijn ouders trouwden uit liefde, terwijl ook mijn moeder al over de dertig was. Gedurende de elf jaar dat zij met haar eerste

man getrouwd was geweest, hadden al zijn vrienden geweten dat men haar 'fêteren' kon, maar ook niet méér; hier werkte de fataliteit met de charmes van mijn vader samen en het diepste argument zelfs, mijn halfbroer Otto, bleek krachteloos. Hij werd voor zijn opvoeding door zijn vader naar Holland gezonden, maar ik werd in Gedong Lami geboren, dat mijn vader intussen geërfd had. Is mijn vader de minnaar van mijn moeder geweest voor zij trouwden? Ik heb het haar nooit gevraagd en ik weet niet of zij naar waarheid geantwoord zou hebben. Maar ik herinner mij de wijsheden over onjaloersheid die hij in mijn bijzijn uitsprak: al wat vóór je geweest is, gaat je niet aan, enz., die wonderlijke rust waarmee de verlichte burger zichzelf stelt als criterium: het verleden is *dood*, van toen af kwam *ik*. Ik zou geneigd zijn het te beschouwen als het kenmerk van een sterke persoonlijkheid, als ik niet zeker was dat deze overwinningen op het verleden al heel gemakkelijk zijn voor wie gezegend werd met weinig verbeeldingskracht.

In weinig tijd was mijn vader als landheer bekend geworden ook in het Meesterse. Op de weg naar Buitenzorg, op Villa Merah, had hij zich bij herhaling laten gelden. Ik weet niet of de eigenlijke herendienst plichten, die aanleiding gaven tot zoveel 'russische toestanden', toen al waren afgeschaft, maar de landheren die wat veraf woonden of genoeg karakter hadden om in botsing te komen met ethisch-aangelegde bestuursambtenaren, leefden toen nog als kleine vorsten. De school van Multatuli was trouwens nog maar in opkomst. Mijn vader was een 'particulier', die niet anders dan met minachting kon praten over de 'knoeiboel van de ethische richting'; hij verdeelde ambtenaren in geschikte en ongeschikte, de eersten waren degenen die het eigengereid optreden der particulieren als noodzakelijk erkenden, de anderen waren arrogante dienstkloppers, die dachten dat zij zoveel meer waren dan een particulier-sadja, omdat zij een passement om hun pet hadden. De moeilijkheid voor de particulier was om in bepaalde omstandigheden zijn gezag te handhaven, als er geen politie komen

kon dan wanneer hij allang beroofd was of vermoord. Tussen Buitenzorg en Meester-Cornelis werden de particuliere landerijen een tijd lang geregeld afgelopen door roofbenden.

Op Villa Merah had mijn vader, in het begin al, te kampen met opstandigheid: zijn opgezetenen weigerden voor hun winkeltjes de vereiste huur te betalen. Hij liet hen er uit zetten en de winkeltjes - de barakken, zei hij - sluiten. Dezelfde middag werd hij door zijn djoeragan (opzichter) gewaarschuwd, dat er volk op de been was om ze weer open te breken. Mijn vader liet de naastbijzijnde demang (politiehoofd) waarschuwen, maar wist dat hij er de eerste uren nog niet zou zijn; met de djoeragan liep hij de ontevredenen tegemoet. Zij kwamen ongeveer tegelijk bij de gesloten barakken aan, mijn vader en zijn opzichter van de ene kant, het volk van de andere. De belhamels begonnen te schreeuwen, mijn vader haalde een pistool uit zijn zak, ging midden op de weg staan tegenover de barakken en gaf te kennen dat hij zou schieten op de eerste die er een hand naar uitstak. Het volk morde, aarzelde, liep rond, en trok ten slotte terug. Toen de demang tegen de avond aankwam, kon hij zich belasten met de zedepreek.

Twintig jaar later misschien, terwijl ik met mijn vader wandelde in Bandung, werden wij aangeroepen door een waroenghouder - of liever, de winkel was zo mooi dat hij terecht toko heette - die zich bijna aan de voeten van mijn vader wierp en hem vroeg of hij niet ‘toean Dikroek’ was. Deze naam, die alleen uit zijn oudere landherentijd stamde, trof mijn vader aangenaam; hij liet zich door de man uitnodigen, wij moesten zijn winkel bezien en zijn bokbier drinken. Hij heette Sarib, was na hard werken zo rijk geworden, maar was vroeger opgezetene van Villa Merah geweest. Zo werd de episode van de barakken opgehaald, die ik nooit eerder gehoord had; Sarib behoorde toen tot de ontevredenen. Ik kwam later nog wel eens in zijn winkel terug, als ik op de trein naar Tjitjalengka wachtte, waarvoor ik een halte daar vlakbij had; altijd vertelde hij mij van mijn vader, met een soort oude vrees, die hij blij *scheen nu te* hebben opgeruimd, maar ook met eerbied. Deze

zin is mij bijgebleven: ‘Kaloe toean Dikroek soedah plintir koemis, kita semoea gemetar’. (Als mijnheer Ducroo zijn knevels maar opdraaide, beefden wij allen.)

Tussen Villa Merah en Gedong Lami beheerde mijn vader enige tijd een land, dat aan een Chinees had toebehoord. Hij had toen Villa Merah verkocht en dit land gehuurd, dat als gevaarlijk bekend stond. Zijn voorganger de Chinees sloot om zes uur 's avonds alle deuren en ramen en liet niemand meer binnen, wie er ook aanklopte. Mijn vader was gewaarschuwd voor een van de djoeragans die met roofbenden in betrekking stond. Toen hij de ‘rol’ overnam, dat wil zeggen de opgezetenen van de Chinees liet aantreden om hen persoonlijk te leren kennen, stuitte hij op de naam Ali-Biman. De man die zo heette, een stevige brede Maleier, stond op uit zijn hurkende houding, kwam vlak naast mijn vader staan, die nog met de rol voor zich aan de schrijftafel zat, rekte zich uit en zei, op hem neerkijkend, met de verachtelijke stem van de inlander die zich sterk waant, en woord voor woord: ‘*Ik* ben Ali-Biman’. Mijn vader die de gesignaleerde djoeragan herkende, sprong in dezelfde seconde op, en terwijl hij de man zowat in het gezicht spoog, met zijn ogen op twee centimeter van 's mans ogen, zei hij: ‘En ik ben toean Dikroek, en wij moeten vandaag maar goed met elkaar kennismaken, Ali-Biman; want ik weet wie jij bent en jij nog niet wie ik ben; dus kijk mij goed aan en begrijp dat ik je verpletteren kan als een luis, zodra ik dat wil’. In vloeiend maleis, en met zo'n laatste vergelijking, die in die taal minder pathetisch klinkt dan vertaald, had hij hiermee de juiste toon getroffen: de ogen van de man begonnen te knipperen, toen trok hij zijn hoofd tussen zijn schouders terug, ging naar zijn plaats en weer op zijn hurken.

Het bleek later dat hij inderdaad met roof uitstaande had. Mijn vader stelde hem vooraf verantwoordelijk voor iedere roofpartij die op zijn landerijen plaats zou hebben: ‘Ik ben niet van de politie en heb met andere landen niets te maken, maar als hier wat gebeurt weet ik *jou* te vinden, Ali-Biman’. Er gebeurde nooit iets; maar op een dag was Ali-Biman zelf

verdwenen. Mijn vader informeerde naar hem en vernam dat iemand bij een Arabier had proberen ‘onder te graven’; de Arabier was wakker geworden en had een piek door de hand gestoken, die onder zijn bamboewand reeds in de kamer bezig was. Maar de gespietste man had de kracht gehad zijn hand weg te trekken, ofschoon die natuurlijk tussen twee vingers doorscheurde. Enige maanden later kwam Ali-Biman bij mijn vader terug, met zijn rechterhand in een verband; hij was plotseling weggeroepen, zei hij, door een sterfgeval in zijn familie en was daar toen maar gebleven om met de rijstoogst te helpen. ‘En wat heb je daar aan je hand?’ ‘Ik heb bij het wieden met mijn snoeimes in mijn eigen hand geslagen.’ ‘En sedert wanneer hou je je snoeimes in je linkerhand?’ Ali-Biman glimlachte; mijn vader zei hem nogmaals dat hij niet van de politie was, maar dat hij hem speciaal met het waken tegen roof op zijn land belastte.

Zodra hij op dat land gekomen was, liet mijn vader 's avonds deuren en ramen open en ging in de voorgalerij zitten lezen. Men kwam hem waarschuwen dit niet te doen, met het oog op ‘slechte mensem’. ‘O, voor mensen ben ik nooit bang, zei hij; alleen voor tijgers en slangen.’ Maar soms zag hij schaduwen in de tuin en schoot er dan met een pistool overheen; ook kocht hij enige honden, die de landerijen afliepen en, omdat zij niet zo erg goed gevoed werden, de kippen van de opgezetenen opvraten. Af en toe werd er een vergiftigd, maar mijn vader liet aankondigen dat hij voor iedere vergiftigde hond er twee in de plaats zou kopen. Het waren beesten zonder enig ras en dus spotgoedkoop; op het laatst had hij er vier-en-twintig, waarna men ophield ze te vergiftigen.

Een ander geval had plaats met een opstandige hadji, genaamd Miïng. Dit was op Gedong Lami, kort na mijn geboorte. Hadji Miïng wilde noch werken, noch zijn huur betalen; mijn vader, die de keuze had tussen de twee, drong er ten slotte op aan dat de man voor *zijn* plezier alleen maar zou werken. De gewone inlanders hadden er enig leedvermaak om. Hadji Miïng keek *boosaardig* toen mijn vader bij zijn werk kwam kijken,

en toen hij een opmerking er over te horen kreeg - en ongetwijfeld zal mijn vader hem hebben getart - liep hij opeens met zijn snoeimes naar hem toe. Mijn vader, die ongewapend was, liep haastig het huis binnen, en Hadji Miïng had even het gevoel dat hij hem getemd had. Maar hij kwam terug met een degenstok, en riep hem uit de verte al toe: 'Ik geloof dat dit ding langer is dan je snoeimes, maar je zou het nu nog eens kunnen proberen'. Hadji Miïng vluchtte in de moskee, waar men hem niet mocht vervolgen, maar kreeg ten slotte honger en werd dus toch aan het werk teruggezet; mijn vader kon zich toen dagen lang het plezier gunnen hem te zien zwoegen onder de zon, met het zweet dat tappelings onder zijn tulband over zijn gezicht liep en helemaal kapotte handen.

Ik ben er niet zeker van dat in mijn toon, terwijl ik deze dingen schrijf, niet een soort heldenverering bovenkomt die ik als kind natuurlijk voor mijn vader moest hebben. Het enige dat mijn vader verontschuldigt is dat hij eenmaal partij gekozen had, dat hij voorgoed tot de particulieren behoorde. Hij was in Indië geboren en had inlanders dus altijd als ondergeschikte wezens leren kennen, hij was er van overtuigd dat hij gelijk had en dat dit de enige manier was om met hen om te gaan: 'Anders lachen ze je uit, en als ze kunnen spugen ze je nog in je gezicht ook.' Vanuit een zuiver practisch oogpunt had hij misschien gelijk; de Batavianen en het volk van Buitenzorg althans vreesden hem, maar hadden respect voor hem, omdat hij ze eerlijk uitbetaalde en omdat de djago (haan), ook als hij een Europeaan is, hun sympathie verovert. Maar zijn manier van optreden bereikte niets toen hij later in de Sundalanden kwam. De Sundanezen verzetten zich helemaal niet, zij haatten hem en liepen weg; hij was onmachtig tegenover hen, omdat hij ten slotte niets gedaan kreeg; hij vrat zich op van woede, en de tact van mijn moeder, die vloeiend sundanees sprak en met haar eerste man lang in de Preanger had gewoond, moest alles goedmaken wat hij verknoeid had. In de Sundalanden werd mijn moeder de chef, en mijn vader teruggebracht tot een brute en nutteloze bijfiguur.

Nog één ding, omdat het ook de strijd weergeeft tussen particulieren en bestuursambtenaren in die tijd. Na de scheiding van haar eerste man en terwijl zij nog met mijn vader 'verloofd' was, woonde mijn moeder bij een zuster van haar in, wier man assistent-resident was van Meester-Cornelis en als zodanig de dwarskijker bij uitstek voor mijn vader. Ofschoon zij op het punt stonden zwagers te worden en mijn vader driemaal in de week bij de ander kwam eten, konden zij elkaar geen ogenblik uitstaan; de assistent-resident Fredius was een minstens even grote autocraat als mijn vader, en beschermde een demang die volgens mijn vaders particuliere inlichtingendienst met de rovers heulde en een groot deel kreeg van hun buit. Op een avond liep de ruzie hoog, terwijl zij nog maar aan de soep zaten; de assistent-resident zei met nadruk: 'Al die particulieren zijn even ongemanierd.' 'Ik dank je wel, zei mijn vader, maar dat er onder de bestuursambtenaren ook zo zijn, bewijs jij bijvoorbeeld, die een gast beledigt aan je eigen tafel.' De assistent-resident smeet zijn servet neer, liet de soep staan en stormde de kamer uit; zijn vrouw liep hem achterna om hem tot bedaren te brengen, mijn vader bleef met mijn moeder aan tafel zitten en stond eerst op toen het maal geëindigd was. Later gaven de omstandigheden hem gelijk en werd de demang betrapt en als heler en aanstoker tot gevangenisstraf veroordeeld; hierover en over andere punten van geschil schreef mijn vader toen enige stukken, die als hoofdartikel in het *Bataviaasch Nieuwsblad* werden geplaatst. Hij was toen al met mijn moeder getrouwd en zette geen voet meer bij zijn zwager in huis. Nog wat later werd deze overgeplaatst; in de krant kwam te staan dat de assistent-resident Fredius van Meester-Cornelis afscheid nam (of voor de felicitaties bedankte) in verband met zijn overplaatsing als resident van Besuki. Mijn vader zocht zijn vriend van de krant op en liet onder die annonce drukken: *O, arm Bezoeki, wat een bezoeking!* De soos in Indië lachte om deze grappen. De geest van mijn vader - die voor erg geestig gold - berustte geheel op dergelijke calembours, wat op het ogenblik eenvoudig verfocilijk zou zijn,

maar geheel volgens de parijse mode was toen hij daar nog studeerde. Onder de officieren en particulieren die niet dan oppervlakkig met hem te maken hadden, was hij ‘getapt’, terwijl ik hem van kindsaf alleen vrolijk heb gezien als er mensen bij ons waren of wij bij andere mensen; persoonlijk boezemde hij mij zo'n vrees in, dat ik eerst tegen mijn 17e een beetje met hem begon te praten.

Misschien is ook dit niet helemaal juist: als kind zat ik iedere avond op zijn buik en speelde met de charivari van zijn horlogeketting - maar zo komt het mij toch voor als ik er aan terugdenk. Er was een tijd, tussen mijn 8e en 10e jaar ongeveer, nadat hij mij een paar keer geslagen had met een ontlading van drift waarvoor ik misschien alleen maar de welkome aanleiding was, dat ik wegliep zodra ik zijn stem maar hoorde. Mijn verhouding tot mijn moeder zou waarschijnlijk geheel anders zijn geweest, als daarnaast niet die rusteloze vrees voor mijn vader bestaan had. Ik kan mijn onmacht tegenover hem nog voelen, als ik terugdenk aan de intensiteit waarmee ik, na een uitbrander, de scheldwoorden prevelde die ik kende: smeerlap, smeerkanes, ellendeling, beest, honderib, schuinsmarcheerder, ploert, gek, smeerkees, lamstraal, schoelje. Al deze woorden kwamen van hemzelf, behalve ‘gek’, dat er bijna als een roosje tussen kwam te staan. Mijn moeder hoorde het soms en zei dan alleen hoofdschuddend: ‘Moet je dàt tegen je vader zeggen?’ Maar zij wist evengoed als ik hoe zielig deze haat was.

6 Hoofdzakelijk Viala

April. Nu het schrijfwerk in de Bibliotheek voorlopig gedaan is en Viala mij niet meer gebruiken kan, wordt Parijs weer wat vergeten, neemt deze omgeving van Meudon de overhand. Jane's liefde voor het magere woud in de sneeuw zal niet meer worden bevredigd; het is of de lente ons overvallen heeft: na de laatste sneeuw opeens twee hete dagen, zon overal. Jane werkt met deuren en ramen open; ik doe mijn dagelijkse tocht naar het postkantoor opeens in een genietende en vertraagde pas.

Eergistermiddag met haar gezocht naar de plekjes die in de herfst aan Indië deden denken: witte losstaande gebouwen, een bepaald aanzicht van een hek met groen er over, een muur met een oud deurtje er in, het hele gebouw zelf, maar aan het eind van een straat, vanuit een bocht of door de bomen eromheen gezien - het valt mij moeilijk haar uit te leggen wàt in sommige landschappen, lanen, huizen, mij opeens stil doet staan en 'Indië' zeggen. Veel hangt misschien van de belichting af, en vreemd genoeg, de huizen hier die mij in de herfst aan indische herenhuizen herinnerden, hadden nu in het felle licht alle gelijkenis verloren; in een gelijksoortige belichting viel het verschil juist op, zag ik niet meer de plaatsing van het losse gebouw in een tuin, maar het karakter van de bouwstijl zelf, strak en reëel, vergeleken met wat het onlangs nog voor mij was. Een klein ouderwets hotel daarentegen, iets lager, kon weer aan de illusie beantwoorden; net als een zwitsers pension bij Cassarate, als sommige open huizen van Hilversum, als men van de straat af de rieten stoelen ziet. Rieten stoelen ook hier, op een smalle veranda, waarvan twee lelijke, ongemotiveerde, bijgevolg 'indische' zuilen het midden innamen; wij

hebben er koffie gedronken, de eerste uit de streek die drinkbaar was. Er was een terras en een grote verborgen tuin achter, kaal nog, maar waar het in de zomer verrukkelijk moet zijn, en een mooie naam voor alles: *La Feuilleraie*.

Gisteren een eendere mooie dag. Naar het postkantoor gegaan door het heel nauwe straatje, dat vlak ernaast uitkomt, de *Sentier des Balysis:* dit is wel Indië gebleven, zoveel als het maar kon, een achterweg, een van de kleine gangetjes waar de armere Indo's wonen, met hier en daar een inlander nog ertussen door. Links een muur, rechts hagen - paggers - daarboven daken waaronder klimop langs de pilaren hangt, ouderwetse ramen met jaloezieën, precies als daar, een moorse lantaren zelfs met koperen punten en gekleurde ruitjes, zoals mijn vader er van de vendutie eens een thuisbracht. Als ik mijn armen links en rechts uitstrekte, was ik aan beide kanten nog maar een handbreedte van de muur en de haag af. Ik heb een paar seconden in het gangetje stilgestaan, lettend op mijn schaduw die precies voor mijn voeten lag: een van die ogenblikken waarin men zich bewust wordt van de eigen aanwezigheid, waarin men zich losmaakt van het innerlijk ik, om het exemplaar, de persoon neer te zetten in het decor. Ik heb mij in Brussel verscheidene keren er op betrapt dat ik over een europees plein liep waar ik niets te maken had: ‘Waarom loop ik hier, in dit Brussel, in plaats van in Bandung?’ Dit nu, gisteren, was anders; een langzamer bewustworden, meer gewild ook: zoals men bij schrik niet met een ruk adem haalt, maar zich soms dwingen kan om juist diep en zuiver te ademen, tegen het rhythme in van het geschrokken hart.

Van het postkantoor langzaam teruggewandeld; bij het plantsoen, het kerkje, is alles van Indië weg, is er niets meer dan de rust van een dorp in Frankrijk. Ik had *Henri Brulard* bij mij en las het begin over, ditmaal lettend, niet op de overeenkomst, maar op de verschillen juist, tussen deze ‘ik’ en mij. Iedereen die voor Brulard voelt (men leest hem niet lang als dit voelen niet intreedt) vereenzelvigt zich met hem; ik stelde mij hem voor, lopend in het zonlicht en lettend op zijn schaduw

als ik, terwijl ik langs het kerkje langzaam naar huis terugliep: met mijn nogal hoge vilthoed en losse overjas en de overdreven proporties die zo'n saamgedrongen of uitgerekte vorm aanneemt, had mijn schaduw kunnen lijken op de zijne. Maar juist de verschillen - zijn dandyisme, zijn liefde voor de 'wereld', zijn verlangen, van jongsaf al, om met een actrice te leven, de smaak voor een ridderorde die hij nooit helemaal overwinnen kon. En ik zou niet kunnen schrijven op die manier - zó verrukkelijk nonchalant, zó zonder te letten op herhalingen, zich verontschuldigend over het *je* en *moi*, maar in werkelijkheid zonder ook maar even rekening te houden met wat belangrijk is of niet voor een ander (ik ken geen verwatener woord dan dit 'belangrijk' in zekere omstandigheden), zo geamuseerd boekhoudend en soms half in geheimschrift.

Thuisgekomen met het voornemen meteen de historie van mijn eigen leven te beginnen; maar vergeefs. Een gevoel opeens van uitputting, onmacht iets anders te zien dan het heden. De kwelling daarbij van een nog steeds te maken journalistiek verslag; viermaal naar mijn schrijftafel mij teruggedwongen om het werk af te doen, hoe dan ook.

Viala doet zijn best het voor ons te verbergen, maar heeft ons feitelijk niet nodig voor het boek dat hij met ons samen wil uitgeven: een bloemlezing van poëzie door doktoren en apothekers, met het oog op een bijzondere cliëntele; hij werkt nu geheel alleen aan de wetenschappelijke biografietjes die er voor nodig zijn, en hard omdat hij weet hoeveel voor ons van deze uitgave afhangt. Ik heb hem vroeger soms kunnen helpen, toen ik rijk heette en hij in zijn levensonderhoud voorzag op dezelfde manier als nu. Zijn laatste uitgave is een succes geweest; hij verwacht minder van de huidige, maar toch genoeg om er enige maanden van te leven, en voor een minimum werk wil hij ons de helft van de winst afstaan.

Viala is de enige van mijn vrienden die mij in mijn tegenwoordige situatie anders dan met goede woorden en bedoelingen heeft bijgestaan, als ik Wijdenes niet meereken die een deel van

mijn boeken overnam. Graaflant geeft mij de spontaanste vriendschap die ik zou kunnen verlangen; zijn huis staat voor mij open, zijn meeleven is zo oprecht, de saamhorigheid tussen mensen als hij en ik met de jaren zo vanzelfsprekend geworden, dat bij hem bedoeling en daad één zijn, en ik zou geen verschil maken tussen zijn bijstand en die van Viala, als ik geen rekening moest houden met practische resultaten. (Deze kijk, die ik nog moet *leren* hebben, is een van de gedwongen laagheden van mijn nieuwe bestaan.) Graaflant ziet er moe en slecht uit; zijn bloeddruk is te hoog en als ik in lang niet van hem hoor, maak ik mij ongerust dat hij doodziek zou kunnen zijn (nogmaals karakteristiek voor mijn huidige situatie), terwijl het toch evengoed zou kunnen dat hij eindelijk gevolg geeft aan een tienmaal genomen besluit om wat te besparen op postzegels.

Het is vreemd te bedenken dat - sinds 2 of 3 anderen zijn afgevallen - Viala in Europa mijn oudste vriend is. En jaren lang was hij voor mij méér: een wezen waarnaar men zich richt, waarvan men de zuiverheid telkens tot vergelijkingspunt nemen kan. Ik voel dus een verlegenheid ook voor hem, als ik hem in deze dagen opzoek en bedenk dat hij van zijn kant rekening zou kunnen houden met mijn gedachte wat zijn aandeel in mijn leven zal opleveren of waar ik met hem nu aan toe ben.

Daarnaast is het mij toch of ik op een ander gebied zoiets als een rol speel: ik ben geposeerder, burgerlijker, veel minder onverschillig of zelfs gerevolteerd dan ik lijken moet als ik met hem praat. Het is een oude rol die wij nu al tien jaar tegenover elkaar spelen; ik spreek tegen hem zoals ik denk dat hij van mij verlangt dat ik tegen hem spreken zal, voor de Viala die hij eens voor mij was, en die het leven gedurende die tien jaar juist bij herhaling bewezen heeft dat hij onmogelijk kon zijn. Misschien dank ik een beetje aan mijn bewondering voor de oude Viala de energie en het optimisme die hij aan onze belangen wijdt. Hij is de verantwoordelijke man geworden, de leider van deze onderneming die evengoed mislukken kan als wat ook in deze tijd en die ook hem dan voor een verlies stelt

ver boven zijn krachten, niet omdat hij móet (voor zichzelf had hij de zaak kunnen uitstellen tot een beter moment), niet alleen omdat hij edel is en gedreven door het gevoel mij nu een dienst terug te kunnen bewijzen, maar omdat hij, evenals ikzelf, niet geheel vrij is misschien van de rol die wij vroeger tegenover elkaar speelden, toen ik de sympathieke jonge rijkaard was en hij de te vroeg in het leven geworpene, de vooruit ontgoochelde en toch energieke ontduiker van alle wetten door de maatschappij op de gewone burger toegepast. Hij was de ongetwijfeld oprechte, maar door mij toen hevig geïdealiseerde anarchist.

Er is in ieder neen van Viala tegen het leven, hoe ontgoocheld en passief hij zich ook voordoet, een positieve trots; zijn opstandigheid neemt een karakter aan van masochisme, wanneer hij zich als opzettelijk ziek werkt, wanneer hij een reeks onaangename dingen aanvat terwijl hij ze ontwijken kon, maar zo iemand, dan lijkt mij Viala onderhevig aan een voortdurende botsing van tegenstrijdige eigenschappen. Hij wil niet 'verzuurd' zijn, noch zijn uiterste gevoeligheid erkennen; zijn uitbarstingen tegen de maatschappij, die hij heftig of bitter zou noemen, gaan met de berusting niet samen die hij soms voorwendt, en iedere daad van hem, tegenover wie hij ook maar even in zijn belangstelling opneemt, is een daad van gevoel. Misschien praat hij weinig over zichzelf om deze tegenstrijdigheden niet te moeten toelichten of ze zich te bewust te maken; sedert enige jaren verwijdert hij zich opzettelijk van alles wat intellectueel is. Waarom telkens opnieuw en met toch een soort genot analyseren dat het leven een knoeiboel is? voor hem is dat allang overduidelijk. 'Wàt men ook doen kan, zegt Héverlé, voor Viala staat vast dat het gevangeniswerk blijft. Voor jou is de intelligentie een behoefte, voor hem niet meer.' Terwijl hij met heel zijn gevoel Héverlé als mens is blijven stellen onder de allereersten die hij ooit leerde kennen, heeft Viala zich van hem verwijderd om de intellectualiteit waarschijnlijk, die een van de hoofdtrekken is gebleven van Héverlé.

Ik vermijd met hem, zoveel mij doenlijk is, onderwerpen die intellectueel aandoen, of liever, ik vermom ze, ik spreek er over op een toon van ruwe ongegeneerdheid, alsof ik ze nooit werkelijk ernstig nam. De enkele malen dat hij er op ingaat, blijkt mij dat zijn verstand even scherp is als vroeger; hij moet werkelijk beu zijn van het spel, anders niet. (Ik kan mij soms duidelijk het ogenblik indenken, dat ik zelf beu van het spel zal zijn.) Hij is steeds exclusiever de mensen gaan schatten naar hun menselijke waarde alleen, naar morele kwaliteiten tenslotte, die alleen maar als zodanig genegeerd worden door degenen die een kinderachtige vrees behouden hebben voor het woord. Ik heb Goeraëff gedurende onze eerste ontmoeting bij Héverlé toegegeven dat ik inderdaad weer oordeelde naar morele waarden, naar een zekere waardigheid, omdat alle relaties onder vrienden toch op deze waardigheid berustten; ik dacht daarbij voornamelijk aan Viala. Goeraëff citeerde daarop een soort denker die altijd zei: ‘De waardigheid van mijn gat’. ‘Uiterst krachtig argument, zei Héverlé, voor de dames die 's Zondags naar de kerk gaan; maar voor ons zou hij misschien wat sterkers moeten vinden. Ducroo heeft gelijk, al zou hij waarschijnlijk evenmin als ik kunnen zeggen waaruit die waardigheid bestaat. Maar wij weten allen wel wat het tegendeel is: wat ò;nwaardig is, wat laf, en wat laag’. Goeraëff knikte toestemmend, hoewel hij bleef glimlachen. Toen ik zoëven het woord edel schreef voor Viala, citeerde ik eigenlijk nogmaals Héverlé: ‘Viala est essentiellement noble’, zegt hij op de losse toon waarmee men in het voorbijgaan iets aanstipt dat geheel vanzelf spreekt.

Een avond met Viala gaat om in een restaurant gevolgd door een café, met het gezelschap in tweeën gesplitst: hij en ik aan één kant, Jane en Manou aan de andere. Hij schijnt zich voorgoed er van doordrongen te hebben dat men met een vrouw altijd nog veel minder intellectueel praat dan met een man; misschien heeft hij iedere vrouw gesteld op het intellectuele peil van Manou, misschien ook wil hij zich niet blootgeven aan een contrôle die haar natuurlijke slimheid op hem hebben

kan: ‘Jij die altijd zegt dat..., je hebt vanavond dan toch maar...’ Ik heb in het begin gedacht dat er een groter uitwisseling zou zijn tussen Jane en hem; ik heb er mij nu bij neergelegd dat dit nooit zo zijn zal. Jane is de laatste om iemand uit te lokken, anders dan door een enkele zachte wenk en haar manier van luisteren; Viala houdt zich trouw aan zijn overtuiging of zijn programma. Ik ben er overigens zeker van dat Jane hem sympathiek is, dat hij haar vrijwel geheel tot de kameraden rekent waarvoor hij iets over heeft, hoewel zij een vrouw is en hem nog niet lang bekend.

Sinds hij getrouwd is, vindt iedereen Viala veranderd. Hij heeft geen ogenblik geaarzeld om de dubbele lasten van een huwelijk op zich te nemen, terwijl hij voor zichzelf nauwelijks genoeg had; als het waar is dat dergelijke omstandigheden voldoende zijn om iemand te veranderen, dan is een andere verklaring overbodig. Een gelukkige zet veroorlooft hun soms een korte reis te maken, in andere tijden weten zij niet hoe hun woning te betalen: ‘Maar alle rotzooi eindigt met zich vanzelf te schikken’, zei hij bemoedigend tot mij. Er is niets lievers dan het gezichtje van Manou, zo stralend en broos tegelijk, als zij ernstig, met een even gespitst mondje en neergeslagen ogen onder de zachte golf over haar voorhoofd, zich op de Bibliotheek inspant om gelijke tred te houden met ons in het overschrijven. Zij schrijft langzaam en zorgvuldig haar kleine letters en heeft dit soms maanden lang iedere dag gedaan, als Viala zich aangewezen zag op het bezorgen van de een of andere 17e-eeuwse tekst als enige bron van inkomsten. Hij moet van haar houden als van een toegewijd strijdkameraad, maar die ook zijn speelkameraad is; behalve als vrouw moet zij voor hem voldoen aan alle kinderlijke instincten die in hemzelf wakker zijn gebleven, en waardoor hij soms uren lang onvervalst vrolijk vermag te zijn, met de grootste smaak lachen kan, terwijl de nood het hevigst klemt.

Dit alles lijkt mij pijnlijk vol hiaten; maar pijnlijker nog als ik die met kunstmiddelen trachtte aan te vullen voor het mooi

afgeronde beeld dat mij op deze bladzijden moest voldoen. Het is of ik dan dingen over Viala zou moeten opschrijven waartoe ik het recht niet heb: evenmin dat van de 'vondst door eigen analyse' als men het recht zou hebben een geheim over te vertellen omdat men degeen is die de bekentenis heeft aangetrokken.

Ik zou liever willen nagaan waarop het volstrekte gevoel van broederlijkheid berust dat ik met Viala heb, meer dan met bijna ieder ander, en onverschillig of er veel of weinig gezegd werd dat er iets toe deed. Zeker niet alleen op de lange duur van onze vriendschap; er is iets dat reëel gebleven is ondanks de rol die ik soms denk te spelen: ik zou Viala niet kunnen zeggen dat ik een bourgeois ben, hij zou mij oprecht niet geloven en beweren dat ik oneindig meer heb van een anarchist. Het is in laatste instantie even onjuist als het gevoel waarmee hij in Héverlé een avonturier wil blijven zien, een revolutionnair, een politicus desnoods, alles liever dan een schrijver. Maar wàt er juist is, is essentieel. Als alle pose is afgelegd, ook die van de 'zelfcritiek', is het ontkennen van wat Viala in zijn vrienden het liefst ziet even vervalsend.

'Waarom, zeg ik langs een omweg, zijn er mensen, die met alle geweld Héverlé willen opleggen een avonturier te zijn; die het hem bijna kwalijk nemen dat hij niet een vent is van zes voet met een bestiaal gezicht en harige handen? Het is of het werkelijk vernederend is een schrijver van talent te zijn. En gegeven zijn verhouding tot de revolutie, doet hij meer voor de revolutie als schrijver, dan hij het waarschijnlijk zou doen als man van de daad, wat immers erop neer zou komen dat hij toch zoiets walgelijks werd als een beroepspoliticus. Geeft men zich rekenschap dat een politicus werkelijk nog wel wat ergers is dan een schrijver? En avonturier of pederast zijn toch wel erge modeartikelen voor iemand die, hoe dan ook, betrekkingen zou onderhouden met de kunst...'

'Wat voor mij de deur dichtdoet, zegt Viala, is dat juist het talent iemand ontmant voor hij het weet. Als je boeken zo mooi zijn dat de vijand ze kan gaan bewonderen of je prijzen

ervoor uitreiken, dan is het uit: dan ben je tot de eerbare letteren teruggebracht, dan werk je toch alleen nog maar mee tot meerdere eer van de nationale kunst. Ik denk over de politiek geen haar beter dan jij, maar er zijn stadia van verzet die het enig menswaardige zijn, en die toch ook onder het hoofd 'politiek' vallen, als je wilt. Ik heb me nooit aangesloten, omdat ik walg van de leiders, ook van het communisme hier in dit land; maar als je billijk wilt zijn moet je misschien toegeven dat die arme drommels ook maar een noodlot ondergaan als ze ten slotte niet meer kunnen denken buiten het legale van hun organisatie, als ze ambtenaren worden van de revolutie, nu ze het niet van de regering zijn. Ze doen misschien wat ze kunnen; ze kunnen ook maar geven wat ze hebben! Dat ze na een paar jaren politiek zó worden en niet anders, is de schuld van de omstandigheden, en je kunt niet eens zeggen dat ze die moeten veranderen, want zij zeggen juist dat ze wachten tot die veranderen om het zelf ook te doen. Maar dit alles kan me eigenlijk ook niet schelen, ik heb over leiders nooit illusies gehad. Ik heb alleen evenmin lust om te lezen wat de waardigheid, en de taak, en het wezen en zo meer is van het proletariaat; bij alles wat iemand mij met het grootste talent daarvan vertellen kan, denk ik toch dat niets opweegt tegen mijn eigen gevoel van proletariër te zijn, van het altijd geweest te zijn, met alle stank die er van kindsaf aan verbonden was. De enige proletariërs voor wie ik werkelijk voelen kan, zijn de lui die met een heel rotbestaan betalen, zonder ooit te zullen begrijpen waarom; die er nooit kunst uit zullen draaien en die toch wel verdomd mager getroost zijn met de kunst waarmee een ander toont dat hij zoveel begrepen heeft van hun noodlot. Niemand zal mij toch een spat teruggeven van mijn jeugd, die ook rijkelijk is verpest.'

'Kwaal zonder geneesmiddel: want als je het goed nagaat, meent Héverlé, berust alles op een misverstand tussen Viala en God.'

7 Het kind Ducroo

De historie van mijn kinderleven begint met enige data en preciese feiten, door het geheugen van ouderen verstrekt. Als eerste document een vergeeld nummer van het *Bataviaasch Nieuwsblad* waarin de annonce van mijn geboorte; op de frontpagina een commentaar van de Oorlog: *De Boeren gaan kalm voort het belegerde Ladysmith hoe langer hoe nauwer in te sluiten*... Op Allerzielen 1899, op een Donderdag om kwart voor 2 's middags kon men mij bekijken. Mijn moeder had met mijn halfbroer Otto twaalf jaar geleden een zware bevalling gehad; zij was nu zoveel ouder en moest gespaard worden, en met het oog daarop had de dokter mij 'klein gehouden', wat zeggen wil dat mijn moeder maanden lang op een speciaal dieet gesteld was om de beenderontwikkeling in mijn ongeboren lichaam in gepaste mate tegen te gaan. Ik geloof niet dat deze methode nog beoefend wordt, maar bij mij werd ogenschijnlijk het gewenste resultaat bereikt. Ik woog iets meer of iets minder dan 5 pond toen ik kwam; het is misschien nog een wonder dat ik mijn ouders beiden over het hoofd ben gegroeid. Mijn neus was echter ongemeen groot, misschien omdat daar meer vlees dan been aan zat; mijn vader schrok er van, vroeg de dokter of het weg zou trekken en van wie ik die neus wel hebben kon. Mijn geboorte had plaats in de kamar pandjang (lange kamer) in Gedong Lami, in het hoofdgebouw aan de rivierkant.

Mijn moeder werd er toch erg door aangegrepen en lag lang ziek; zij meende later dat zij zich alleen in leven had gehouden door rode wijn met ijs. De dokter was een 'lieve' dokter en heette Wittenrood, wat door de verpleegster altijd als Wit-en-rood uitgesproken werd. Mijn moeder had geen melk voor mij,

en ik kon noch blikkemelk, noch koemelk, noch farine lactée verdragen; na twee dagen dacht men dat ik dood zou gaan. Mijn vader had over zijn landerijen boodschappers rondgezonden om een vrouw te zoeken die mij zogen kon, maar niemand bood zich aan, misschien uit vrees voor hem en zijn huis, of omdat hier een gelegenheid was hem te treffen; twee of drie jonge moeders werden gedwongen te verschijnen maar zagen er zo vuil en onwillig uit dat men het voor mijzelf beter vond ze niet verder te pressen. Eindelijk, toen ik er al heel wit en verhongerd uitzag en terwijl mijn ouders vol droefenis naar mij zagen, verscheen de inlandse vrouw Niah van het dorp Kebon Dalem, 'een lacherige vrouw met prachtige melk' volgens de beschrijving van mijn moeder, met mijn zoogzusje Tjemplo aan de borst. Ik herinner mij haar vaag van later en ook van een portret: zij had een goedig maar bestiaal gezicht, met slaperige ogen en een vooruitstekende mond. Mijn zoogzusje dat ik later ook terugzag (als meisje van 8 jaar misschien), deed toen vleierig beleefd tegen mij en leek sprekend op haar moeder. Toen ik 4 maanden oud was, kwam mijn trouwe Alima.

Toen ik 18 maanden oud was, waren mijn ouders met mij in Sukabumi en stierf ik daar bijna aan plotselinge en hevige koortsen. Het was gedurende de uitbarsting van de Kelud; de hele dag door viel een asregen over de stad. Mijn ouders waren bij de patih* gelogeerd, wiens vrouw een grote vriendin van mijn moeder was; men zag mij sterven en dacht er niets aan te kunnen doen, de dokter had verklaard dat het hersenvliesontsteking was. Toen zij dachten dat er toch niets meer te redden viel, gaven mijn moeder en de vrouw van de patih mij een lavement: in weinige uren was de koorts geweken, en toen de dokter diezelfde avond terugkwam lachte ik hem vriendelijk toe en hield hij het praatje van dat hier een wonder gebeurd was. Dit alles is zo weergegeven toch merkwaardig onjuist. Vals als herinnering: wat mijn moeder mij hierover vertelde, is voor mij altijd samengesmolten met een andere ziektege-

* Inlands bestuursambtenaar, de hoogste post beneden regent.

schiedenis, die ook plaatshad terwijl wij in Sukabumi waren, en waarbij een dokter met een blonde puntbaard, die De Haan heette (de naam maakte al indruk op mij), mij purgeerlimonade liet drinken die tegelijk lekker en lelijk smaakte, maar die ik weer uitspoog voordat ze haar werking gedaan had. Ik had bonzende hoofdpijn, veel inlandse vrouwen liepen af en aan en mijn moeder was het in dit geval geen ogenblik met de dokter eens en maakte hem verwijten toen hij terugkwam. Maar dit gebeurde vier jaar later, in 1905, toen wij op het punt stonden naar de Zandbaai te gaan.

Als ik hier al ik mag zeggen, dan toch eigenlijk niet bij de vorige gebeurtenis, waar ik bewust nooit van geweten heb. Wanneer een volwassen persoon ik zegt over zichzelf als kind, is er altijd iets vervalst; en wanneer het niet om technische redenen op een andere vervalsing zou neerkomen, zou ik er nog het meest voor voelen om enige hoofdstukken lang - tot mijn 16e jaar bijvoorbeeld - te spreken over de kleine Ducroo. Voor het localiseren van de herinneringen zou het onjuist zijn, maar voor de verhouding van mijn tegenwoordige ik tot het langverdwenen kind dat ik toen was, zeker niet. Maar de kinderliteratuur in de ikvorm, hoe zuiver ook van toon (of althans wat volwassenen zo voorkomt), wemelt altijd van vergissingen; het blijft dus toch beter de eenvoudigste vorm te benutten.

Wat waren mijn eerste indrukken, of wat heb ik achteraf als zodanig geregistreerd? De deur van een donkere tussenkamer naar de kamar pandjang stond open, aan de andere kant was licht, en ik werd telkens in het donker van de tussenkamer zelf, maar langs die open lichte deur, heen en weer gedragen. Het was Alima die mij droeg, klein en mager, en dat voelde ik toen al in tegenstelling met het gezette van mijn moeder, die mij misschien net even tevoren gedragen had. Terwijl ik tegen haar borst trachtte te slapen in een slendang (draagdoek), zong zij: *Doeng-indoeng, si Toetoet bobo*..., een kleine variatie maar op het beroemde *Nina bobo*, ook wat de wijs betreft. ‘Si Toetoet slaapt’ - zo heette ik toen dus al. En zij was

Ma Lima, met de laatste a uitgesproken op zijn bataviaans, als een nadrukkelijke, zelfs impertinente toonloze e; en zij kwam voor in een ander liedje:

Boeroeng kakatoea
(De vogel kakatoe)
Méntjlok di djendéla.
(Strijkt op het venster neer.)
Ma *Lima soedah toea*,
(Ma Lima is al oud.)
Giginja tinggal doea.
(Zij heeft nog maar twee tanden.)

En in nog een ander, dat wij voornamelijk op Tjitjurug zongen, en dat nog droeviger melodieus was:

Oelar kili, oelar koembang,
(Dit zijn twee soorten slangen)
Koembangnja djamoer.
(De vlekken van de een zijn als schimmel)
Ma Lima gedé oetang,
(Ma Lima heeft grote schulden)
Ditagih, maboer.
(Als men ze opeist, gaat zij ervandoor.)

Ik zou die twee liedjes hier niet graag weglaten; ze zijn de roerendste van mijn kindertijd. Dat Ma Lima er beide keren in voorkwam en in zo'n komische rol, gaf mij ook toen nauwelijks te lachen, in werkelijkheid waren zij tragisch, vol melancholie, als wijsjes die men zingen moest bij het scheiden. Soms, in Tjitjurug ook, toen ik zowat 4 jaar was, werd ik door een scheiding van Alima bedreigd; haar man kwam haar uit Batavia opzoeken en deed of zij bij hem terug moest komen. Hij heette Djimbar en had een ernstig gezicht met grijzende knevels; hij was niet zomaar een inlander, een huisjongen bijvoorbeeld, maar iets als opzichter, hij liep met een stok en werd door mijn moeder met onderscheiding behandeld. Hij bracht

voor mij ook altijd het een of ander mee: ik zag hem dus niet ongaarne en had eerbied voor hem, maar vertrouwde hem toch niet omdat hij mijn Ma Lima telkens mee kon nemen. Op een avond, in Tjitjurug, kwam het tot een conflict: Alima was in tranen en Djimbar ging verstoord weg. Zij had toen definitief mij gekozen; mijn moeder vertelde dat zij tot haar zei: 'Je zult de kleine Toetoet toch niet verlaten, Alima?' waarop de toen reeds oude meid gezegd had: 'Neen, mevrouw, wees maar niet bang' en diezelfde avond, ofschoon zij er erg bij huilde, had zij haar deftige man laten gaan. Jaren later huilde zij nogmaals, toen zij het bericht kreeg van zijn dood, maar zij ging er niet heen; haar dochter Djasima kwam wat geld halen voor de begrafenis, Alima gaf het haar en sprak tot haar op een soort gewijde toon die ik niet van haar kende.

Ik heb een kleine foto van Alima, met mij samen, ik al iets groter dan zij, van misschien een jaar voor haar dood. Later liet mijn moeder een portret van haar vergroten uit een tijd waarin ik haar nooit bewust gekend heb; de vergroting was bovendien slecht, maar volgens mijn moeder was het toch wel haar gezicht van toen zij pas bij ons kwam: 'Je moet dit portret *nooit* wegdoen: van die arme vrouw die voor jou haar man en familie heeft verlaten.' Als ik er nu aan denk, lijkt mij dit 'verlaten' wat simpel voorgesteld; ik meen mij te herinneren dat Djimbar een jonge tweede vrouw genomen had. Hoe het zij, dit portret heeft voor mij nooit de trekken kunnen vervangen die mijn herinnering bewaard heeft, al zie ik haar misschien in werkelijkheid terug zoals zij was omstreeks mijn 13e jaar.

De herinnering zelf gooit de chronologische volgorde soms dooreen, door dingen in oudere tijden terug te denken; zo heb ik misschien later in dezelfde 'oudste tijd' twee stukken speelgoed teruggedacht: een mechaniekje met hondjes in felgekleurde jassen die tegen een groene paal opklommen en een harlekijn die op een morgen bij mijn bed lag, toen men mij voor het eerst van een nachtelijk bezoek van Sint Nicolaas verteld had, en die 'pet, pet' zei als Alima op zijn buik drukte. Dit hoort

toch allebei zeker tot Gedong Lami. Van nog eerder misschien dateert een foto van mijzelf bij een zwaan: ik sta daar in een slaapbroekje op blote beentjes, de twee stevig van elkaar, met grote zwarte ogen en een ernstig mondje, helemaal niet bang voor de zwaan, die trouwens een kunstzwaan was, en tegelijk een zoet en een kranig kereltje, volkomen het zoontje van 'toean Dikroek' op wie ik daar ook meer dan elders lijk.

Wat een verwend kind zal ik toen al geweest zijn! - zodra ik maar even huilde, kwam mijn moeder toegeschoten alsof mij een ontzettend ongeluk overkomen was. Mijn hele jeugd door heb ik mijn moeder tegen de bedienden horen uitvaren; het ergste in de keuken, tegen koki Sipa. Als zij boos was, werd haar stem hoog en schril: 'De falset, ik hoor de falset weer', zei mijn vader in latere dagen. Maar of hij het vervelend vond of niet, hij kwam zijn njonja, zodra het maar even moest, te hulp, en als hij erbij kwam was het laatste verzet van de arme inlanders natuurlijk weggevaagd. Maar op een dag dat ik om mijn moeder dreinde die bij hem was, kwam hij uit eigen beweging op mijn bed af (ik weet hier bewust niet veel van, ofschoon men moet aannemen dat toen mijn eerste 'affecten' tegen hem ontstaan zijn) en gaf mij niet alleen een paar klappen die veel te hard aankwamen voor de baby die ik nog bijna was, maar als mijn moeder het hem niet belet had, scheen hij in staat mij met mijn huilen mee onder een kussen te smoren. Alima was er helemaal van streek door. De bejegening zelf verraste mij zozeer, dat ik het mij later herinnerde als een soort ruw spel, waarbij met mij gesmeten werd; maar wel meen ik te weten dat daarna mijn moeder en Alima, met veel vertoon voor mijn vader, denk ik, mij behandelden met een verkoelend mengsel van bedak (poeder) en jenever, voor de plekken die hij vuurrood geslagen had.

Bij andere gelegenheden, bijvoorbeeld ruzies tussen Alima en mij, kwam mijn moeder en gaf ons, voor het evenwicht of de goede verstandhouding die tussen ons moest blijven bestaan, zowat beurt om beurt ongelijk. Ik begreep er niets van, wanneer het mijn beurt was voor ongelijk. Een paar keren moest

ik Alima excuus vragen; maar ik wist dan dat zij op een andere plek haar standje kreeg; dat mijn moeder ooit een bediende gelijk zou hebben gegeven zonder meer, lijkt mij nu nog hoogst onwaarschijnlijk.

Was de oude Alima mijn onmisbare beschermengel, mijn positie van herenzoontje scheen te vereisen dat ik ook een europees kindermeisje kreeg, dat de juffrouw genoemd werd. Helemaal europees was er maar één, Bertha Hessing, de zesde in de reeks. Tot mijn 9e jaar heb ik er zeven gehad; de anderen waren halfbloeds, soms een beetje blanker, soms bijna helemaal 'zwart'. De eerste heette Minet Badongijbe, en deze ken ik alleen van overlevering: zij bleef niet lang bij ons, omdat zij uit ongelukkige liefde zelfmoord pleegde. 'Zij dronk karbol, vertelde mij Alima, omdat zij door haar verloofde verlaten was. Gelukkig maar niet bij ons, zij is in het ziekenhuis gestorven, kasian.' Zij was een lief mens, zei mijn moeder (wat op zichzelf al een bewijs was van haar korte verblijf bij ons), zij had een vriendelijk gezicht maar was nogal zwart.

De tweede was een 'blanke nona' en heette Jeanne Ende; dit was de schele juffrouw die zoveel borden brak. Ik weet alleen dat zij met ons in Tjitjurug was, en dat ik daar wandelde met haar en Titih, de dochter van koki Sipa, destijds een meisje van een jaar of 16 misschien, erg knap voor een inlandse, slank en geel inplaats van bruin, alsof zij een Chinese was. Het huis in Tjitjurug was maar een soort villa, een buitenverblijf veel kleiner dan Gedong Lami; er hangt voor mij een atmosfeer aan van vacantiegeluk, misschien begon ik daar ook voor het eerst bewust te leven. Het had een melodieuze naam: Tinggalsari; het lag hoog boven de weg, en om op de straatweg te komen (de beroemde grote postweg van Daendels) moest men een kronkelende trap af met grote keien als treden. Op een morgen, terwijl wij het huis uitliepen, viel ik daar en bezeerde mij aan mijn hand; het was het eerste bloed dat ik bij mijzelf zag en ik schrok er zo van dat ik vergat te huilen. De schele juffrouw knielde bij mij neer en smeekte mij stil te zijn; Titih nam dauw van een grashelling en wies in een ogenblik het

bloed weg, alleen een rond pukkeltje bleef over. Zij trokken mij gauw verder mee op de wandeling: een beetje verder stond voor zijn fabriek aan de kant van de weg altijd de oude heer Kaffer met zijn pet op; toen ik voorbij hem kwam en hem groette was ik mijn wondje vergeten. Later verwonderde ik mij dat de juffrouw het voor mijn moeder had weten te verstoppen. Zij werd natuurlijk kort daarna toch weggestuurd, maar dit kon nu eenmaal niet missen.

Het huis had twee kleine paviljoentjes, waar wij soms thee dronken, en een koepel in de tuin bij de rijstvelden; het uitzicht hier op de Salak heb ik beschreven in het vizioen dat ik er later van kreeg en waarmee ik eigenlijk deze herinneringen begonnen ben. Het huis zelf leek mij vol vouwdeuren; ik meen dat de huisjongen Isnan een hele gevel ervan kon openen en sluiten, zoals ik zelf sommige prentenboeken waar je een omheining van kon maken.

Op een dag werd ik daar door een dikke Duitser gefotografeerd: in een europees pakje dat ik anders nooit aan kreeg, met een schots dasje, erg zielig en verstoord op een hoekje van de stoel gezet, met afbengelende beentjes. Eigenlijk diep wantrouwig, zoals een kind alleen, met volle intensiteit en uit voorgevoel misschien, de wereld soms bezien kan. Dit is het portret dat mij het liefste is uit mijn kindertijd, ik was toen zo'n héél klein jongetje en toch niet het zoete herenzoontje dat men op andere foto's van mij gemaakt had, met keurig geborsteld haar en correcte matrozenpakjes.

In Tjitjurug kwam opeens een familie bij ons logeren die ik in Gedong Lami altijd (maar misschien later) als heel ongewenst hoorde noemen: de enorm uitgezette mevrouw Mollerbeek met haar twee zoons. De oudste, Bernard, was al te groot voor mij, maar de tweede, Tjalie, werd de organisator van al onze spelletjes; terwijl zijn moeder met de mijne wedijverde in het maken van indische koekjes, haalde hij met Titih alles in een kamer omver, zette een divan overeind om er een soort toneel van te maken en zong liedjes uit de inlandse opera genaamd bangsawan, tot zijn moeder kwam om hem toe te gillen rustig

te zijn. Al de indische liedjes op europese draaiorgelmotiefjes kende hij al en galmde hij uit, en wij anderen zongen het refrein: *Ajoen-ajoen in die hoge klapperboom* en de rest. Wat mij het meest getroffen heeft was iets uit het drama *Njai Djasima*, een van die actuele stukken die op een werkelijke moordzaak berustten: njai Djasima, onderhouden door 'toean W.', wekt de lusten op van een inlander, Samioen, die haar juwelen verkoopt of met wie zij op een andere manier in een handelsrelatie staat buiten medeweten van haar toean, en wordt tenslotte door hem vermoord. De eerste regels van het liedje dat Tjalie altijd met veel kracht inzette, luidden:

> *Hé Samioen, berani sekali*
> *Boenoeh Djasima perkara peniti!*
> (Hé Samioen, hoe heb je gedurfd
> Djasima te vermoorden om een speld.)

Terwijl wij de koekjes aten die onze moeders intussen gemaakt hadden, kwam een marskramer met, tussen allerlei snuisterijen, een aantal goedkope duitse oleografieën zoals er toen ook onder de inlanders veel verkocht werden: van boerengeneraals, van de duitse keizersfamilie, van andere gekroonde hoofden en van religieuze onderwerpen. De jonge Mollerbeeks schoten er op af, de grond werd er mee bestrooid. Hun moeder kocht voor hen vele conterfeitsels van de duitse keizer met zijn onvergetelijke knevels, met en zonder familie, en van een turks potentaat met baard en rode fez; mijn moeder kocht voor mij, omdat de Mollerbeeks niets anders hadden overgelaten, een Jezus met een tegelijk vlammend en doorstoken hart en daarboven toch de lieflijkste uitdrukking op een gezicht tussen golvende krullen. Verder een plaat waarop een wondermooi kind, van opzij gezien en met al even krullend lang haar, biddend opzag tegen een vrouw met blauwe sluier; misschien was het kind ook Jezus en de vrouw Maria, misschien was het de jeugdige Maria, biddend onder regie van haar zogenaamde moeder Anna; ik heb dit nooit precies geweten ofschoon ik deze plaat juist lang bewaard heb. Een andere keer liet ik Tjalie een

tekening zien in een opgeraapte illustratie, voorstellende een oude man met een kalotje op, maar met fladderende haren en baard, met open mond en opeengeklemde tanden, rechtop in de stijgbeugels op een paard dat galoppeerde tussen twee rijen bomen. Ik vroeg hem of hij lezen kon wat het precies voorstelde. ‘Ha! zei hij dadelijk, dit is een sètan (spook, satan).’ Ik kende het woord al van de bedienden, maar toen het zich aan dat prentje vasthechtte, schrok ik er van. Ik dacht dat alle sètans er zo uitzagen, en ook in Indië zo rondreden; ik meende die oude man te horen op de straatweg tussen de twee rijen bomen, 's nachts, als het waaide buiten.

Ik sprak met Tjalie maleis, evenals met alle andere Europeanen; men probeerde mij nu mijn eerste hollands bij te brengen, en ik weigerde eerst met minachting. ‘Nu moet je leren zeggen: *tafel*.’ ‘Ah! boekan, ah: *medja*.’ Maar in mijn maleis zou ik ook nog vorderingen maken. Dezelfde trein waarin ik mijn moeder eens zag wegreizen, vervoerde op open kolenwagons mannetjes die men duidelijk kon zien lopen of hurken; toen ik de huisjongen Isnan vroeg wat dat voor mannetjes waren zei hij: ‘Binatang (beesten).’ Ik wist niet beter dan dat die mensen, misschien ambtshalve, zo heetten. Op een dag dat een oude hadjivrouw bij ons was, die mij bij zich in de kamer nam en mij frambozenlimonade liet drinken, zeggende dat dit het water van de bron Zam-zam in Mekka was, reed de trein voorbij en ik riep juichend: ‘Kijk, de binatang!’ ‘Binatang? vroeg zij verwonderd; waar?’ Toen ik haar de mannetjes had aangewezen, kreeg zij waarschijnlijk een schok over mijn verwatenheid van europees herenkind: ‘Hoe durf je zoiets zeggen, zei ze op een toon van ernstig verwijt, dat zijn geen binatang, dat zijn manoesia!’ ‘Manoesia?’ vroeg ik onzeker, want in haar ernst had zij een veel te boeks woord genomen voor het begrip mens dat ik mij al eigen had gemaakt onder de veel gewoner term orang. ‘Natuurlijk, *manoesia*’, herhaalde zij; waarop ik mij verbeeldde dat dit dus het juiste beroep was van mannetjes die over kolenwagons mochten lopen.

Een zoon van de huisjongen Isnan, een andere jeugdvriend

van mij, Moenta, ongeëvenaard in het knutselen en in het uitvinden van spelletjes, maar die ik mij uit deze fase niet herinner, trouwde later met Titih, die van toen af door de bijgebouwen werd opgeslokt en niet meer met mij speelde. De dag voor haar huwelijk werden haar, naar inlands gebruik, de tanden gevijld. Ik wist er niets van, liep langs een open kamer in de bijgebouwen en zag het plotseling: Titih op de grond liggend, met haar hoofd in de schoot van een oude vrouw die er speciaal voor gekomen was, met een doek over haar ogen en kreunend, bewusteloos leek het, en de oude vrouw, met haar instrumenten in de hand, die mij uitnodigend toelachte. Ik schrok er niet alleen erg van, maar ik ging hevig te keer bij mijn moeder, naar wie ik toe was gerend; ik nam het Moenta toen al kwalijk, geloof ik, dat hij met mijn vriendinnetjes trouwde. Hij was een erge lady-killer in zijn soort en is later nogmaals met een speelkameraad van mij getrouwd, met wie mijn moeder hem eerst in een kamer moest betrappen, de knappe Itjah, dochter van onze tuinman en even geelblank als Titih: het gele scheen Moenta aan te trekken. Toen hij haar later weer 'weggedaan' had, hertrouwde Itjah met een hoofdmandoer, een oudere man al, en beide keren liep ik rond met gevoelens van wrok en eenzaamheid, mij afvragend waarom ik deze huwelijken afschuwelijk vond, terwijl ik toch zelf niet verliefd op die meisjes dacht te zijn. In het geval Titih was ik misschien 5, in het geval Itjah hoogstens 9 jaar. Tegen Itjah althans kon ik al op honende toon zeggen dat ik het belachelijk vond haar water uit een ketel op de grote teen van haar man te hebben zien schenken; ik vroeg haar of zij zijn tenen had willen koken en daar zij het ritueel zelf natuurlijk niet begreep of verklaren kon, deed zij beledigd. Met soortgelijke schadeloosstellingen tracht men zich ook later te genezen.

Een rijke Chinees, die in Tjitjurug woonde, nodigde mijn ouders uit tot een voorstelling van de eerste films die in Indië kwamen; alle planters van de omstreken met hun vrouwen waren aanwezig. Ik ben vergeten dat het licht werd uitgedraaid toen de film begon; in mijn herinnering bleven de lam-

pen op. Ik zag al die Europeanen door elkaar wriemelen, niets dan Europeanen ook op straat, verwonderde mij over de grote gezichten op de voorgrond, en keek scherp naar alle heren met een baard. Maar opeens ontwikkelde ik een kuisheidscomplex, zoals men nu zeggen zou: er kwam een stukje in van een vrouw die zich uitkleedde bij een badhuis, en die tenslotte in badcostuum te water wilde gaan terwijl in de verte een heer met een pet op aangeroeid kwam. Dit schouwspel bleek mij te machtig; ik dacht dat de dame zich geheel uit zou kleden alvorens in het bad te gaan.

'Ach, nu wil Toet maar niet verder kijken, nu wil Toet naar huis!' zei ik, terwijl ik Alima bij de hand trok. En er was niets aan te doen, ik moest door Alima naar huis worden gebracht, terwijl de planters en hun vrouwen stikten van het lachen.

Ik was op mijn manier ook verder kuis, ik wilde volstrekt niet hebben dat iemand in de kamer kwam als Alima mij uitkleedde; ik vond het later, in Gedong Lami weer, afschuwelijk, als ik op de wandeling door grote meisjes werd aangerand, opgenomen en gezoend. Er was in het bijzonder één dik, bruin meisje, dat mij altijd luidruchtig omhelsde en waartegen ik een bijzondere antipathie had; Alima en ik noemden haar nona Gembrot (juffrouw Opgezet). Zij was het anders die mij onmiddellijk het besef teruggaf een jongetje te zijn, toen mijn ouders het wel aardig vonden om mij in een jurkje uit te zenden; zij rende toen op mij af, schreeuwende: 'Noni! noni!' waarop ik thuisgekomen mijn moeder met bitterheid voorhield dat ik een sinjo was, dat ik dus nooit meer als een noni op straat wilde gaan.

Mijn derde juffrouw was er toen al: Koba Verhaar. Zij vertelde mij mooie verhalen en nam mij mee in het koetshuis, waar wij soms een hele dag lang in een muffe wagen zaten, totdat mijn moeder zich ongerust maakte omdat zij ons niet zag. De wagens, die maar een enkele keer buiten kwamen, stonden er stijf tegen elkaar aangedrukt, zodat men over de ene moest klimmen om bij de andere te komen: het hart van alles was de *binnenkant* van de koets, die heel nauw en bedompt, maar

goudgeel en dik gecapitonneerd was. Over alles lag een duim stof, maar ik kende die wagens beter dan ik later ooit heb leren onderscheiden tussen automobielen: er waren een koets, een américaine, een landauer, een bendy en een milor'.

Koba Verhaar werd ons afgetroggeld, vertelde mijn moeder later, door een knappe pastoor, die telkens met haar praten kwam; zij verbeeldde zich toen dat zij religieuze neigingen had, 'terwijl ze eigenlijk, geloof ik, verliefd was op die pastoor', zei mijn moeder er bij. De man heette Van der Kuil, en ofschoon mijn moeder zelf katholiek was, ontzegde zij hem het huis, of liever, zij vroeg mijn vader het hem te ontzeggen. Ik was gedoopt door een pastoor Schets, wiens naam door mijn moeder altijd met grote eerbied werd uitgesproken; maar de naam Van der Kuil werd voor mij het eerste teken dat er ook slechte pastoors konden bestaan. Hij had mijn juffrouw een bijbelse geschiedenis gegeven met plaatjes, waaruit zij mij soms vertelde, maar toen zij wegging nam zij het boekje mee; ik vroeg mijn moeder het voor mij te kopen, wat haar het bewijs zal hebben geleken van een vrome inslag bij mij. Maar iedere bijbelse geschiedenis die zij vond of die men mij later liet zien, had andere plaatjes en voldeed mij niet, ik hield de stille overtuiging dat juffrouw Koba met de enige echte bijbelverhalen was vertrokken. Van een godsdienstige kern was bij mij nooit veel te bekennen: ik deed mijn gebedjes trouw, omdat mijn moeder mij nu eenmaal gezegd had dat God alles zag en anders boos zou worden; maar mijn lievelingsverhalen in de boekjes waren David en Goliath, Jonas in de walvis, en Simson met de leeuw, die op het laatst alle pilaren omverwierp. De geschiedenis van Jezus vond ik mooi, maar als een dramatisch sprookje; van het ogenblik af dat men mij vertelde dat hij de zoon van God was en bijna even machtig als God zelf, dat ik van zijn wonderen hoorde en niet meer twijfelen kon of hij zou, als hij maar even gewild had, alle Romeinen op de plaats dood hebben laten neervallen, voelde ik instinctief dat hij gekregen had wat hij zelf wilde en dat het een ander dus niet meer aanging. 'En wat voel je nu, als je leest hoe ze hem ge-

slagen hebben?' vroeg mijn vader op een avond, en ik begreep niet wat hij bedoelde. (Ik was toen 8 of 9.) 'Toen ik zo oud was als jij, vervolgde hij, voelde ik dat ik hem had willen helpen, dat ik voor hem zou hebben gevochten!' Dit vond ik vreemd, ofschoon ik natuurlijk zelfs niet durfde denken dat mijn vader ongelijk hebben kon. 'Misschien had *hij* hem ook wel kunnen verlossen, zal ik ongeveer gedacht hebben; maar waarvoor eigenlijk? Als de wondermens het zelf gewild had, was hij toch zó van zijn kruis afgekomen?' Het met één woord doden van alle Romeinen, het ongedeerd van het kruis afkomen, vielen voor mij geheel in de sfeer van inlandse wonderdoenerij, waaraan al mijn kameraadjes geloofden, maar ik vond het op zichzelf noch bewonderenswaardig noch sympathiek. Iedere Said (Arabier die van Mohammed heet af te stammen) kon volgens hen een gewoon mens door één vervloeking laten doodgaan, en deze Saids trokken mij niet in het minst aan.

Koba Verhaar werd vervangen door de zwartste van al mijn juffrouwen, bijna een negerin, met kroeshaar, en degene tot wie ik mij het innigst en het vlugst voelde aangetrokken. Zij heette Lotje Kroone en nam iedereen voor zich in door tegelijk een grote eenvoud en warmte, maar zij bleef niet lang omdat zij al op het punt stond te trouwen toen zij bij ons kwam. Toen zij wegging, zonder afscheid te nemen, en ik merkte dat men mij bedrogen had, voelde ik voor het eerst een leed als hartverscheurend. Mijn ouders hadden gezegd dat zij maar even was uitgegaan, dat zij er 's avonds weer zou zijn: de gewone dwaze hoop van volwassenen dat een kind binnen een paar uur alles vergeten zal. Ik was ontroostbaar, wilde Alima niet zien en ging als een inlands kind over de grond rollen tot mijn vader verscheen. Ik had altijd de bedreiging gevoeld van dat huwelijk en begreep niet waarom juffrouw Lotje niet bij mij bleef, zoals Alima had gedaan. Het gebeurde in Sukabumi in een huurhuis (het huis van Turpijn) met vitrofaniepapier op alle ruiten; de rest was grauw en verveloos maar deze kleuren, die ik nooit eerder gezien had, maakten het voor mij

prachtig. Er was een frans boek in huis, met ouderwetse, donkere houtsneden, voorstellende oude folteringen en executies; om mij te troosten gaf men het mij te zien. Op een van de plaatjes zat weer een man met een baard, geboeid, half in het water, met de tanden opeengeklemd, en een of ander folterwerktuig op het hoofd. Onmiddellijk herkende ik in hem een sètan; toen, het beeld overbrengend op degeen die mij deed lijden door juffrouw Lotje van mij weg te nemen, ging ik huilend van woede naar mijn moeder en zei: 'Goed, ze hoeft niet meer terug te komen, maar als die sètan ooit hier komt, moet papa hem doodschieten!' Ik voelde mij eerst getroost toen mijn moeder mij uit naam van mijn vader beloofd had dat hij dat zeker doen zou.

Er waren griffioenen op het vitrofaniepapier in het huis van Turpijn: goudbruin op blauwe schilden. Mijn vader zei mij hun mooie naam en dat zij eigenlijk niet bestonden, zelfs in Europa niet. Het vitrofaniepapier zelf, dat alle gewone ruiten prachtig kon maken, bleef mij bij als iets heel bijzonders. Later werden in Gedong Lami alle ruiten van het grote huis er mee beplakt, en er was van alles: rode en witte leliën, paars-en-gouden tulpen - de tulpen mooier, want minder gestyleerd, de eerste tulpen die ik, zelfs afgebeeld, zag - en zogenaamd glas-in-lood, maar geen griffioenen. Ik schrijf dit op omdat het mij onmogelijk is, ondanks alle logica, om te geloven dat deze griffioenen minder belangrijk zouden zijn dan gebeurtenissen: mijn leed om juffrouw Lotje was er door omringd.

Het was in deze zelfde tijd dat ik ziek werd en dat de dokter met de puntbaard kwam. Mijn vader was in Sukabumi voor zaken; hij moest bij het Binnenlands Bestuur informeren naar terreinen die in de binnenlanden lagen, aan de zuidkust van de Preanger. Een controleur die uit die streken kwam, had hem aangeraden daar een rijstpellerij te beginnen; als een schip van de Paketvaart af en toe een lading zou willen ophalen, zou hij schatrijk kunnen worden. Mijn vader was landheer van Kampung Melaju en rijk genoeg, maar misschien verveelde hij zich eigenlijk; het plan werkte bij hem door, en mijn moeder,

die toch als jonge vrouw met haar eerste man genoeg op het land had gezeten, was in omstandigheden als deze zonder enige lafheid, moedigde hem aan en zei dat zij met hem mee zou gaan, als hij werkelijk dacht dat de onderneming de moeite loonde. Zo trokken wij naar de Zandbaai. Ik was toen nog geen 6 jaar. De reis ging per boot: de *Speelman* (genoemd naar een gouverneur-generaal, maar voor mij één geworden met een figuur uit *Prikkebeen*). Wij zouden eerst uit Sukabumi zijn doorgegaan, maar de grootste moeite bleek om de ploeg werkvolk die mijn vader mee wilde nemen, zonder verliezen onderweg, ineens over te krijgen. In Sukabumi drosten opeens drie mensen: een jonge europese opzichter, Charles Mesters, Moenta en zijn vrouw Titih. De vader van Moenta, onze huisjongen Isnan, ging hen na, en haalde hen terug toen zij op het punt stonden bij een kleine halte in de trein te stappen. Ik weet nog de opschudding die het geval in huis veroorzaakte, en het ongelukkige gezicht van Charles Mesters toen hij als een dief opgebracht weer binnenkwam. Moenta heette door hem bewerkt, omdat hij verliefd op Titih was. Het was een jongen die niet wilde deugen, de verwaarloosde halfbroer van een kennis van ons die in Gedong Lami een paviljoen gehuurd had; voor hij door mijn vader als opzichter was aangesteld, was hij bij ons thuis katholiek gedoopt, wat mij op zichzelf mysterieus en een beetje angstig voorkwam. Hij had hele middagen met mij in het gras gezeten en was mij persoonlijk dus vertrouwd: het was een stille jongen met een smal gezicht en bolle ogen, hij zag er uit als iemand die uit een verbeterhuis kwam. Misschien was hij in zijn soort een dichter: hij had een fantastisch plan uitgedacht om met Moenta en Titih rijk te worden, in plaats van mee naar de Zandbaai te gaan. Voor deze fantasie waren mijn ouders zeker ongevoelig; terwijl Moenta door zijn vader Isnan gauw uit het vertrek werd gejaagd, ontlaadde zich over Charles Mesters dus de volle woede van mijn moeder en vader samen; dat hij een ondankbare hond was, was het minste verwijt. Ik zat het trillend aan te horen; ik wist al met hoeveel gemak mijn vader een inlander

een pak slaag gaf, en ik hoopte in stilte vurig dat hij Charles niet zou slaan: omdat hij een Europeaan was, en omdat hij hele middagen met mij in het gras had gezeten. Hij werd enkel weggejaagd - hij liep de tuin door en stapte alleen in het karretje waarmee zij een halfuur geleden alle vier gekomen waren. Ik heb ook later nooit iets naders van hem gehoord dan dat hij een 'slechte jongen' was.

De *Speelman* bracht ons van Tandjung Priuk naar de Zandbaai. Het grootste deel van de reis voltrok zich bij nacht; ik wist voor het eerst wat zeeziekte was en in dezelfde hut, onmachtig om mij te helpen want even zeeziek, lag mijn nieuwe juffrouw. Men had haar op het laatste nippertje genomen omdat ik toch een juffrouw hebben moest: onze intiemere kennismaking was dus de zeeziekte, zo onverklaarbaar voor mij op zichzelf, in dat rare decor van een schommelend klein kamertje met een rond venster, met twee smalle bedjes boven elkaar, en geklots van water en nacht buiten, dicht tegen ons aan. Mijn moeder, die zelf zeeziek was, vertoonde zich niet. Later vertelde Isnan mij wat er nog meer gebeurd was in die nacht: terwijl het werkvolk op het dek sliep, hadden hij en mijn vader alleen rondgelopen om de wacht te houden, mijn vader met een pistool op zak en hij met een geladen geweer, omdat al het geld van mijn vader daar op het dek in een paar petroleumblikken zat. Om de koelies te kunnen betalen in een zo verlaten oord zullen een paar duizend gulden in zilvergeld aanwezig zijn geweest; toch heeft het verhaal een smaak van fantasie, die dan voor rekening van Isnan komt.

8 Gedong Lami

Ik kan nog niet naar de Zandbaai gaan, voor ik dit huis heb herdacht.

Het was het grootste huis van Kampung Melaju, een van de weinige die de naam gedong (herenverblijf) werkelijk verdiende. Het was misschien wel honderd jaar oud toen ik er geboren werd; mijn grootmoeder Lami was er jongmeisje in geweest, dit heeft voor mij te lang gelijk gestaan met een honderdjarige ouderdom om het hier lichtzinnig te wijzigen. De laan ertegenover, die van het huis uit gezien de voortzetting was van de oprit, aan de andere kant van de brede ingang die wij de poort noemden, heette nog naar de familie van mijn grootmoeder. Zoals in Tjitjurug de oude heer Kaffer op mijn wandelingen een mijlpaal was, stond in Gang Lami bij het hek van zijn huis een andere oudere heer die ik altijd moest groeten. Hij heette Langkau en was altijd blootshoofds, met kortgeknipt wit haar, een rond gezicht en witte snorren, hij rookte altijd een sigaar, waarop Alima mijn aandacht vestigde, en stond op sandalen in slaapbroek en kabaja. Hij knikte altijd vriendelijk terug, met een soort grimas, en eerst later, toen ik al naar school ging en hem nog altijd groette, drong het tot mij door dat ik hem eigenlijk niet kende.

Toch was hij voor mij het pendant geworden van een oude vrouw die dagelijks bij ons aan huis kwam en die de grootmoeder was van mijn zes jaar ouder vriendinnetje Flora, het enige europese kind, al was ook zij weer donker, waarmee ik geregeld spelen mocht: deze oude vrouw heette Tjang (oma) Panel, was lang en nog maar nauwelijks gekromd, met een gerimpeld ivoorwit gezicht, liep altijd op sloffen en in indische kleren, en rookte dezelfde zwarte en lange sigaren die ik in de

hand van de oude heer Langkau zag. Zij kocht die sigaren, met dezelfde gretigheid als Flora en ik onze ijsbonbons, in een chinees winkeltje precies op de hoek van Gang Lami, recht tegenover een van de twee grote pilaren van onze ‘poort’. Die winkel was een karakteristiek chinese waroeng, waarin men van alles krijgen kon: snoepgoed, lucifers, blikjes, kaarsen, sigaren, macaroni en indische kruiden voor de keuken, alles opeengestapeld of door elkaar, met hele bouwwerken van dozen en stopflessen. De winkel zelf was bijna helemaal open en toch overal even donker en vuil waar men inkeek: een open deur in de achterwand voerde al naar een woonkamer, waarin men een chinese plaat kon zien en een huisaltaar, en waaruit altijd de geur kwam van de chinese gewijde stokjes, die bij ons gebrand werden om de muskieten te verjagen. Wat zijn kinderen conservatief - die winkel behoorde toe aan een oude vrouw, njonja Anji, die door haar zoon, een opgeschoten lummel, kaalgeschoren en met een staart al, met vriendelijke chinese ogen en vooruitstekende tanden, geholpen werd: Flora en ik bleven ‘bij njonja Anji’ zeggen, toen de vrouw allang dood was, onder groot misbaar begraven, en de zoon, die Po Sen heette, ons zelf als heer en meester de ijsbonbons uittelde die wij kwamen halen. En naast dit winkeltje, in een open voorgalerij, lag een oude Europeaan dagen lang op een lange stoel, met een volkomen onwezenlijk, klein hoofd, glazige ogen en bijna zonder trekken: dit was niemand minder dan de vader van de oude heer Langkau, en hij was al honderd-en-een jaar: ‘Verbeeld je, al honderd jaar, ja, en dan nog één jaar erover!’ zei Flora, en zij bedoelde natuurlijk vaag dat hij iedere dag in die voorgalerij lag te sterven. Op een dag ging hij ook dood, maar wij merkten er niets van; er was geen misbaar, geen volk in witte kleren, zoals bij njonja Anji, om hem weg te dragen. Hij was alleen opeens weg, alsof hij 's avonds door het dak in de lucht was opgegaan.

Als men onze ‘poort’ door was, stond men - het huis was vrij diep-in gelegen - eigenlijk tegenover de zijkant; men kon dan twee dingen doen, rechtsaf slaan en langs het hek lopen

naar een paviljoen, dat het voorpaviljoen heette en uit de zijkant gegroeid scheen, of recht doorgaan om terecht te komen voor een soort koepel die in werkelijkheid de vooringang van het hoofdgebouw was. Om in deze geheel open koepel te komen, die alleen door een korte borstwering en door palmen in potten tegen inkijk beschermd werd, moest men drie brede witte treden op. Naast de onderste waren twee grote marmeren bustes gezet, voorstellende een man met helm en baard (Ajax of Menelaos) en een vrouw of jongeling, althans iemand met lang haar en een smartelijk vertrokken gezicht (misschien was het ook de stervende Patroclos). Als kind zat ik op de schouders van deze beelden, waarvan het vrouwelijke een beetje onder mij waggelde. Ik hield het natuurlijk voor de vrouw van de man en verwonderde mij nooit over de pijnlijke uitdrukking: 'Vrouwen huilen dikwijls', zal ik hebben gedacht.

Door de koepel kwam men in de gang van het huis, een brede en toch lange gang; de vloer was hier overal van marmer. Voordat de eigenlijke gang begon, stond men eerst in een lange zaal, maar die door de aanwezigheid van de gang, of liever van een rode loper die tot de einden toe doorliep, uit twee grote kamers scheen te bestaan; de twee delen waren trouwens verschillend gemeubeld. In het linkergedeelte heb ik de stoelen en sofa's bijna altijdonder hoezen gezien; rechts, waar een reusachtig venster, maar even boven de vloer, uitzag op het hek en de straat, zat men dikwijls. Het was daar lichter ook en de meubels waren er gewoner: ik meen een mahoniehouten 'Wener ameublement', althans zonder fluweel als die aan de andere kant. Boven het eigenlijke begin van de gang en tussen de twee vertrekken van deze voorzaal dus, was een boog gemetseld waarvan het middenvlak versierd was door een teken van geluk: een groen gestyleerd klaverblad van vier.

Langs de voorzaal verspreid, op étagères, vier bronzen beeldjes, donker-bruingroen en altijd vettig, voorstellende vier ridders, dacht ik, waarvan ik de namen eerst later ontcijferde: Columbus, Vasco da Gama, Camoëns en Ariosto - dit overlopen van zeevaart naar dichtkunst had in onze familie toch

niets symbolisch. Verder gravures van Goupil: *Le Puits qui parle, La Fête de la Châtelaine* en dergelijke. Voor zover ik mij herinneren kan, waren zij in hun soort met meer smaak gekozen dan de monsterlijke dingen die mijn vader in Brussel kocht en waarvan er een paar in Grouhy werden gebracht. De gordijnen waren hier van dik fluweel, met somptueuze plooien, geheel in de stijl van de weidse ramen die zij meer versieren moesten dan verbergen. Eigenlijk waren deze vertrekken de 'salons' van het hele gebouw, maar ik heb dit eerst later gemerkt toen wij meer gasten hadden.

In de gang waren de muren overdekt met velerlei fraais; links een zwerm borden in diverse grootte en van verschillende herkomst, delfts blauw naast rijk geïllustreerde chinese van imposant formaat, en ijl geschilderde kleinere japanse, met vliegende vogels en andere diermotieven. Rechts een enorme gravure, voorstellende een heer met puntige knevels die een dame uit 1900 haar mantel wilde aandoen of uittrekken, waarbij de twee personages elkaar lachend aanloerden; de heer leek voor mij sprekend op 'oom' John Panel, de oudste zoon van Tjang Panel en vader van Flora (hij had precies zo'n scherpe kin en zulke knevels). Daaromheen, op étagères weer, kleurige beeldjes: een Moor met krulbaard en een Savoyaard met groene hoed, beide met hun vrouwelijke tegenhanger.

Aan het eind van de gang, waar de vloer nog van marmer bleef opnieuw een zaal die eigenlijk doorliep maar gescheiden leek, als aan het begin: ook hier nog steeds de rode loper. Rechts was een vierkante lichte kamer, met de piano waar mijn moeder 's avonds speelde; aan de muren een paar fantasietjes van poezen naar vogeltjes kijkend, maar ook de gekleurde galafoto's van la belle Otéro en Cavalieri. 's Avonds, als de gaslampen opgestoken waren, werd het hier intiem; ik zat op de grond, bijna onder de pianokruk van mijn moeder, terwijl zij speelde: al de romances van 1900 en daaromtrent, de walsen van Crémieux en Berger, *Nuages Roses, Amoureuse, Réponse à Amoureuse, Quand l' Amour meurt, Quand l' Amour refleurit, Pourquoi ne pas m'aimer, Loin du Bal, Loin du*

Pays, en wat mij misschien het meest ontroert als ik er aan terugdenk: *Sourire d' Avril*, en een stuk uit een wals van Weber of Chopin (dit heeft men nooit kunnen uitmaken) dat mij, als ik het fluit, even sterk in Gedong Lami terugverplaatst als het onvergelijkelijke wiegelied *Nina bobo*. Ik kan mij niet voorstellen dat voor Jane het wiegelied *Slaap, kindje, slaap* even ontroerend is als voor mij dat vreemde, exotische wijsje dat een bruine oude meid voor mij zong - en dat in werkelijkheid best een verbastering kan zijn van het hollandse wiegelied. Maar de indische verbasteringen zijn door het zwaarmoedige rhythme bepaald van de inlander, door de zwoelte en schaduwen van het tropische klimaat. Mijn moeder speelde haar romances en walsen met gevoel en bijna zonder fouten, ofschoon haar hand zo klein was dat zij nooit een volle octaaf bestrijken kon; haar hand maakte dan een sprongetje waarmee zij op het laatste nippertje de noot ving die haar ging ontsnappen. Terwijl zij uit losse muziekstukken speelde of uit het hoofd, bladerde ik in de gebonden muziekboeken die zij had en die bijna nooit op de piano werden gezet; sommige gravures er in trokken mij aan: een man met een rood kalotje en hangsnorren bij een grote gele koffer, een vleermuisachtige duivel tegen een vurige achtergrond. Maar als ik mijn moeder vroeg de muziek te spelen die bij die platen hoorde, werd ik altijd teleurgesteld.

Links was de eetkamer, donker en koel, met gekrulde donkere stoelen, met aan de wand natuurlijk, volgens klassieke burgerlijke opvatting, niets dan stillevens, dode vogels in trossen, als gekleurd haut-reliëf tegen houten schilden. 's Avonds schitterde dit vertrek door het vele kristal aan de luchters, maar overdag leek ook dat donker en dof. Hier kreeg ik omstreeks mijn 12e jaar de korzelige opmerkingen van mijn vader te horen over mijn slordige eten; zij begonnen meestal in vragende vorm en tot mijn moeder gericht: ‘Ik begrijp niet, waar kan die jongen die manieren hebben opgedaan? bij ons heeft hij het toch nooit zo kunnen zien; kijk eens hoe hij zijn vork vasthoudt!’ (ik hield er altijd een kromme vinger op gedrukt, *zoals* ook bij mijn pennehouder) - en langzamerhand liep het

over naar mij en werd het een direct standje, waarbij ik keek naar het etiket van de wijnfles en automatisch weigerde als Isnan intussen opnieuw met een schotel kwam. Nog later, toen ik 20 was en 's middags om half 3 eerst van het Museum kwam, at ik hier alleen, en het koele en donkere tegelijk van het vertrek liet zich dan dubbel voelen. Daarachter was de provisiekamer (dispens, sepèn), waar de marmeren vloer vervangen werd door blauw-en-gele tegels. Hier zag mijn moeder Isnan spugen in het eten van Alima, toen zij ziek was en hij dus order kreeg haar te bedienen.

Waar de rode loper ophield, moest men een trede afdalen en begon de lange achtergalerij. Ook hier was de marmeren vloer vervangen door tegels, gele en zwarte. De achtergalerij was open maar toch van de achtertuin gescheiden door een borstwering, waarvan het bovenvlak weer uit tegels bestond, maar het werd gedragen door een nogal groteske rij van dwergpi-laartjes, lichtgeel gekalkt en net hoog genoeg dat ik er doorheen kon kijken toen ik een jaar of 5 was; zij stonden zozeer buik aan buik, dat ik niet eens mijn hoofd kon wringen tussen de plekken waar zij het smalst waren. Hier stonden de minder mooie meubels, ofschoon men er vooral 's avonds voor de koelte wel zat. Aan een lange tafel maakte ik er later mijn huiswerk; hier heb ik het sterkst het gas horen suizen in de buizen van de lampen, en het eerst zelf de lamp mogen aansteken, met het vreemde ploffen waardoor de kous begon te gloeien en waardoor het kroontje altijd even in gevaar kwam, dat meer of minder los op het glas zat. Nooit meer heb ik later een ballon zo aangekeken en in mij opgenomen als die hier als een tweede kledingstuk, een soort mantel, om de kous hingen: lichtcrème ballons met melkachtige figuren er in, engeltjes, slingermotieven, sprookjesachtig en, zoals alles in huis mij voorkwam, weelderig. Twee palmen in vulgaire houten bloempotten stonden toch aan de uiteinden van deze galerij om de kaalheid ervan weg te nemen.

Terug de gang in, lag de werkkamer van mijn vader (het kantoor, zei men) aan de straatkant. In dit hol van de leeuw heb

ik mij later zelden gewaagd, maar als klein kind moet ik er de prachtbijbels van Doré hebben verscheurd die men er mij te kijken gaf, en snorren en baarden hebben getekend op de portretten van mijn vaders vrienden, ook als zij al meer dan voldoende daarmee schenen toegerust. Tegen de muur stond hier een hoge geweerkast, met 8, later 11 geweren; daarboven een grote en een kleine tijgerkop, door mijn moeder aangebracht uit haar vorig huwelijk en misschien door haar eerste man geschoten; verder stierenkoppen, doods, want niet opgezet als de tijgers, maar gewoon een witgekalkt stuk schedel met meer of minder dikke en kromme horens. Aan de wand weer alle finde-siècle foto's en gravures die men zich wensen kon: amazones, ballerina's, actrices en andere schoonheden, en op de hoektafels niet alleen, maar ook op de schrijftafel in het midden, een opeenhoping van familieportretten, waarvan de vrouwelijke leden schenen te wedijveren met de gekochte foto's in de vertoning van loshangend haar, opgeperste buste en wespenmiddel. Op de schrijftafel scheen dit alles beheerst door een bronzen steigerend paard, dat zich hoog ophief boven de inktkokers, daar tegenaan stond een kleine porseleinen Napoleon, die ik voor mooi hield tot ik mijn vader hoorde zeggen dat het wel aardig was, want eigenlijk een sigarenaansteker, maar dat het voor een Napoleon een smoel had als Jan Klaassen. Mijn sterkste herinnering aan deze kamer is dat ik er eens gestraft werd, 's avonds toen het er geheel donker en stil was, met niets tegen mijn angst dan het tikken van een klok, en dat mijn vader mij in de hoek gezet had onder een afschuwelijk japans masker, rood met uitpuilende ogen, waarvan hijzelf gezegd had dat het een moordenaarstronie moest zijn. Ik stond daar bewegingloos, alsof ik één wilde worden met de muur, ik die 's avonds in de gang altijd schichtig vooruitschoot als ik langs deze kamer moest.

Aan de andere kant van de gang een donkere kamer, die kleedkamer van mijn moeder heette, maar waarin soms mijn ouders hun bed lieten overbrengen. Zij hadden een ouderwets houten bed, van grootma Lami nog, met erg bewerkte spijlen en vlak-

ken, met houten bollen aan het hoofdeind en koperen ringen daardoor, en dat meestal in de kamar pandjang stond, maar soms in deze kamer. Hier hadden de schoonheden aan de muren minder kleren aan en bijna zonder uitzondering loshangend haar; zelfs Cléo de Mérode had hier afstand gedaan van haar hoofdring en bandeau's. Het haar was een bijzondere liefde van mijn vader; later toen hij al ver in de vijftig was, knipte hij zich uit de leestrommel een grote collectie vrouwen met veel haar, die hij dan eigenhandig met kleurpotloden bewerkte; hoe dikker de vlechten of de losse lokken, hoe warmer roodbruin zij werden. Toen ik op de H.B.S. ging, verzamelde ik voor hem 'Westminster-plaatjes', vrouwenportretjes die men kreeg bij sigaretten: ik had er een stuk of wat van thuisgebracht en mij er toen niet meer voor geïnteresseerd, maar mijn vader gunde mij geen rust voor ik de serie van honderd compleet had.

In alle donkere kamers was de sfeer beklemmend, hoezeer de koelte ook aangenaam kon zijn. In deze kamer lag mijn vader ziek, toen de huisdokter, een gewezen militaire arts, op autoritaire toon een operatie nodig vond. Ik hoorde mijn vader toen zeggen: 'Daar zal godverdomme niets van inkomen, zolang ik zelf bij mijn positieven ben.' En tot mijn moeder: 'Anders zorg jij er voor dat die kerels met hun messen uit mijn lijf blijven, ik wil mijn natuurlijke dood sterven!' Mijn moeder moest de dokter haastig naar de gang brengen, om hem niet nog meer op te winden, en hij genas zonder operatie binnen enkele dagen. Maar er was ook een tijd dat mijn vader kwijnend op lange stoelen lag, omdat hij iedere nacht om 2 uur precies wakker schrok alsof hij geroepen werd. Hij dacht dat hij gek zou worden, had lust in niets, kortom, scheen een voorproef van zijn latere neurasthenie te krijgen, waartegen alle europese doktoren onmachtig bleven en die zij als ziekte zelfs niet verklaren konden. Een dorpshoofd van Tjitjurug zond mijn moeder toen een hadjivrouw, beroemd om het tegenwerken van zwarte kunst. Zij bad boven een kom met water waarin zeven soorten bloemen dreven, en liep door de tuin op zoek naar het

kwaad. Zij vond toen onder de boengoerboom een poppetje begraven, met roestige spelden door het hoofd gestoken, geheel volgens de zwarte magie die ook aan de italiaanse en franse hoven van de Renaissance nog gebruikelijk was. De oplossing van het raadsel bleek deze: op last van een paar Chinezen, die een stuk grond niet gekregen hadden waar mijn vader zin in had, werd hij iedere nacht om 2 uur precies 'opgeroepen', wat zijn wakker schrikken verklaarde; in effigie werd hij dan bewerkt met de bedoeling hem krankzinnig te maken. Als het alleen door contra-suggestie was, de hadjivrouw bereikte toch haar doel; nadat hij het opgegraven poppetje gezien had, sliep mijn vader rustig de nacht door en de neurasthenische verslapping verdween. Dit was een van de redenen waardoor hij aan zijn liefhebberij in het occulte en aan zijn spiritistische bibliotheek kwam. Het was trouwens de eerste keer niet dat hij op deze manier met Chinezen in aanraking was geweest, meende hij; jaren geleden, nog voor zijn huwelijk, had hij een proces gehad met de erfgenamen van een oude Chinees over een huis dat op zijn gronden stond; de avond voordat dit proces beslecht zou worden, dat hij zeker was te zullen winnen, lag hij in bed erover na te denken, toen er opeens zo hevig aan geschud werd dat het ijzerwerk rammelde. Mijn vader, die eruit sprong om er onder te kij ken, denkend dat een van zijn honden de oorzaak kon zijn, zag na veel afgestreken lucifers niets. 'Ook toen heb ik al gedacht, zei hij, dat het best die oude smeerkees kon zijn, die mij op die manier zijn ontevredenheid kwam betuigen'

Tussen de wisselende slaapkamers van mijn ouders, deze donkere en de lichte kamar pandjang, was de smalle tussenkamer, waar ik als kind met Alima sliep en waar een andere oude meid, Bogèl, die nog als slavenkind in het personeel van mijn grootmoeder geboren was, voor het naar bed gaan mij sprookjes vertelde. Zij had van mijn moeder order gekregen mij nooit bang te maken met de momok (boeman), maar haar sprookjes wemelden van djins, sètans, wrede mannen en vrouwen, en soms keken wij beiden om ons heen, terwijl zij aan mijn

voeteneind zat te vertellen. Er was een gruwelijk ontroerend verhaal, van een arm prinsesje, stiefkind van een koningin, die aan haar eigen dochters gouden armbanden gaf; maar toen het prinsesje er ook om vroeg, zei de stiefmoeder: 'Hier heb je ze!' en sneed haar de polsen af, zodat zij rode armbanden kreeg. Zo kreeg zij ook sieraden om haar enkels, knieën, ellebogen, een gordel, een halssnoer, en het verhaal ging voort zonder dat het in mij opkwam dat het meisje allang bezweken moest zijn. De sprookjes van Bogèl waren het mooiste dat ik kende, Alima kon op dit gebied niet in haar schaduw staan. Zij was een lange vrouw met bijna spierwit haar maar een glad gezicht. Op mijn 5e verjaardag, geloof ik, hadden mijn ouders een aantal europese kinderen uit de buurt gevraagd en een draaiorgel besteld: op deze muziek begonnen de kinderen dadelijk te dansen, ook Flora die al tot de oudsten behoorde. Ik keek met grote ogen naar een klein meisje met welig kroeshaar, dat Nike heette en dat ik soms op straat had zien voorbijgaan; mijn vader nam mij opeens bij de hand, bracht mij voor haar en zei dat ik met haar dansen moest. Ik weigerde bot - het idee dat ik daar tussen al die onbekende kinderen zou rondspringen, en met dit meisje juist, zou mij het ergste hebben laten trotseren: de boosheid van mijn vader was trouwens het ergste wat er bestond. Hij werd dan ook boos; hij nam mij bij mijn nekvel, zoals hij zei, droeg mij alle kamers door, ver van het feest dat zonder mij doorging, en zette mij in een hoek van de kamar pandjang. Bogèl was daar, bezig de ramen te sluiten; in die tijd waren het nog schuiframen waarmee voorzichtig en langdurig moest worden gemanoeuvreerd. Mijn vader, in zijn kwaadheid, merkte haar niet op. Omdat hij toch meteen naar het feest terug was gegaan, bleef Bogèl bij mij, en omdat zij het al te ongerijmd vond dat ik op mijn verjaardag werd gestraft, vertelde zij mij een sprookje. Ik vergat er het hele feest met limonade en draaiorgel voor, en begon mij pas weer ongerust te maken toen Flora mij halen kwam, want ik moest mijn vader natuurlijk nog excuus vragen voor mijn bedorven verjaardag.

De kamar pandjang was aan de kalikant; er was maar een stuk tuin tussen, de breedte van het achterpaviljoen, dat bijna boven de rivier gebouwd was. De Tji Liwung stroomde diep beneden, men moest bijna een ravijn in om aan het water te komen, wat ondoenlijk leek omdat de helling dichtbegroeid was met doornige struiken en omdat allerlei afval, blikjes, glasscherven, enz. daar gewoon ingegooid werd. Aan de rand boven stond onze angsana-boom, die een medicijn bevatte op een manier waardoor hij poëtisch de naam had kunnen verdienen van ‘boom van het leed der wereld’: bij een enigszins diepe kerf in zijn bast kwamen kleverige bloedrode tranen te voorschijn, die hevig wrang smaakten maar daarom voortreffelijk waren tegen wondjes in de mond en keelpijn. Aan de overkant van de rivier moest een kampoeng zijn, maar deze was onzichtbaar door de hoge bomen, waaruit inlandse kinderen ons soms toeschreeuwden. Het water stroomde soms snel, bij bandjir, soms rustig, maar altijd met veel kleine draaikolkjes; meestal licht okerkleurig, werd het bij bandjir door de meegevoerde aarde dik en bruinrood. Vanuit onze tuin kon men de rivier juist een bocht zien maken; het was boeiend daarachter de prauwen te zien opkomen of verdwijnen, met de inlanders er op die meestal niet roeiden, maar met een lange staak werkten. Eerst later heb ik mij in het water gewaagd, 's middags als mijn ouders sliepen en dan nog ver van huis, waar de bedienden een pad naar beneden hadden gemaakt om zelf te baden.

Ik had als kind een vage vrees dat de rovers ondanks het ravijn weleens uit de rivier konden komen opzetten. De tongtong (een uitgeholde houten stam waarop alarm geslagen werd) klonk toen nog bijna iedere avond; er was de tongtong amok: alarm bij manslag, en de tongtong bij brand; de bedienden hoorden direct het verschil, ik niet, voor mij had alles met de rovers te maken. Vooral naar de kant van het Buitenzorgse werd nog druk geroofd. De assistent-resident van Meester-Cornelis was een reeds bejaard man, genaamd Hartelust, die volgens *de kranten* altijd precies uitgerekend aankwam wan-

neer de daders vertrokken waren; de schout heette Calmer en de controleur Shilling; en de kranten maakten deze typischindische woordspeling dat de rovers moordden en stalen naar hartelust, de schout er hoe langer hoe kalmer onder werd, en de controleur geen shilling waard was. Ik kroop dikwijls dieper in mijn bed terwijl de tongtong zich liet horen, soms om 8 of 9 uur al; alleen de tegenwoordigheid van mijn algemeen gevreesde vader hield mijn angst op twee manieren in toom. Enige jaren later, toen ik ongeveer 8 was, werd Gedong Lami verhuurd aan een assistent-resident, die een oud vriend van mijn vader was en die een eind aan deze ongeregeldheden maakte. Wij sliepen toen in het paviljoen aan de kalikant, dat werkelijk sinister kon zijn, vooral bij nacht; in de hoge bomen aan de overkant kon men soms een nacht lang de roep van een uil horen, telkens een kort hoog stootje, maar onzegbaar melancholiek; het gaf een veel inniger angst dan de tongtong. Daar was soms ook het schrille geluid van de nachtvogel die volgens de inlanders een koentianak is, een zwangere vrouw, door de val van een vrucht in haar rug gedood en toen spook geworden, lachend in de nacht omdat zij gek is. Wij stonden toen op het punt naar de Zandbaai terug te gaan en de assistent-resident was juist in het hoofdgebouw getrokken; het was voor mij iets prachtigs omdat in de tuin en overal inlandse politieagenten rondliepen: ofschoon zij als bedienden behandeld werden, vond ik de minste onder hen vanwege zijn uniform belangrijker dan onze chef-achtige Isnan. Kortgeleden was een hele chinese familie in een landhuis uitgemoord; men vertelde er afschuwelijke verhalen van: hoe men nog een zuigeling had gered die bij het verminkte lijk van zijn moeder met haar bloed zat te spelen. Diep in de nacht kwam men ons wakker kloppen: het was de assistent-resident die zich gereedmaakte om er meteen op uit te gaan en die bij mijn vader een revolver kwam lenen. Het was prachtig mannenwerk, vond ik, en het speet mij dat mijn vader niet meeging; hij bood zich wel aan, maar liet zich door de ongerustheid van mijn moeder weerhouden.

De tuin naar de voorkant leek mij eindeloos: er stonden weinig vruchtbomen, behalve aan de kalikant waar een klein pa-la-bos was: nootmuskaatbomen, klein, knoestig en zwart, die veel vuil afwierpen, waarin altijd slangen gevreesd werden. Ik mocht hier dus weinig zijn, hoe graag Flora en ik ook de gevallen vruchten opraapten. Wat ik mij het best van deze tuin herinner is dat ik er later met Flora en een vriendin van haar, die ik heel mooi vond, een meisje van toen misschien 17 en ondanks haar loshangend haar voor mij een volmaakte vrouw, in het gras lag, ik tussen de twee meisjes in haar 'bébé's' (losse huisjurken), en dat het voor mij was of Flora niet meer bestond, zo magisch voelde ik mij weggetrokken door de 'bébé' van het andere meisje. Ik dacht dat zij voor mij gekomen was en niet voor Flora, en zij deden beiden haar best om mij in die waan te laten. De eigenlijke tuin ging over in een grasvlakte, met meer naar de straatkant de boengoerboom, die paarsrose bloemetjes in het gras verspreidde, en waaronder het doorstoken poppetje was opgegraven. Dit was een koninklijke boom, hoog, vol, met een rijk lichtgroen bladerdak; hier zagen de bedienden soms het spook van een Arabier staan, een grote man met baard, in vol ornaat, terwijl men in de pala-tuin op zijn best de gestalte van een kleine hadji-vrouw had zien rondwaren.

Degene die de meeste geesten zag, onder het personeel, was Yoeng, een oude heer al, die 's avonds trouw op de stoep zat te knikkebollen, naast de buste van Ajax, als mijn ouders laat uitgegaan waren. Was de huisjongen Isnan, een Sundanees, uit het vorige huwelijk van mijn moeder meegebracht, Yoeng was een oude gedienstige uit mijn vaders vrijgezellentijd; reeds toen zat hij nachten op, als mijn vader naar de soos was, en hij scheen zijn gelijke niet te hebben in het biefstukbakken. Hij had, toen ik hem kende, al wallen onder de ogen, en zijn baardeloos gezicht was naar beneden uitgezakt en toch strakgetrokken, maar zoals hij op de stoep zat had hij toch een soort europese waardigheid over zich; hij had een ex-bestuursambtenaar kunnen zijn, zonder hoofddoek zou hij geleken hebben op een gepensionneerd resident. Hij liep moeilijk, want hij had

elephantiasis op een plek die alle kinderen elkaar lachend aan - wezen, en zijn eigen kroost zei het hem zelf zonder schroom: 'Pa Yoeng kondor!' Dezelfde ziekte maakte dat hij ongemerkt en bij kleine scheutjes urineerde, soms verspreidde hij door het hele huis een onaangename lucht waarop men hem attent moest maken. Mijn vader was hierin aardig; hij ontsloeg de oude Yoeng niet, en zei niet onvriendelijk tegen hem: 'Kom, Yoeng, ga je maar weer verschonen!' Yoeng had vooral last van geesten wanneer hij de ramen moest sluiten; op een avond dat hij aan een van de vensters stond dat op de palatuin uitzag, was een gezicht vlak voor het zijne opgedoken, zei hij, en hij wist niet meer precies te zeggen hoe het eruit zag, maar wel dat zijn eigen hoofd toen tweemaal zo dik was geworden.

Het paviljoen aan de voorkant was in mijn grootmoeders tijd een soort goedang (voorraadschuur) met een verdieping; deze verdieping had zich langzamerhand gevuld met vleermuizen, waarschijnlijk door de vruchten die er lagen, zodat de hele vleugel het vleermuizenhuis genoemd werd. De vensters ervan waren toen smal en zwart en van tralies voorzien; van de straat af had men kunnen denken dat er een krankzinnige werd opgesloten. Kort na mijn geboorte werd het door mijn ouders omgebouwd in een gewoon indisch paviljoen zonder verdieping en met een open voorgalerij. Vanaf die tijd zag Yoeng er minder spoken, maar hij bleef dit deel van het huis mijden als het gevaarlijkste. Later woonde er een knappe indische jongen in met kleine opgedraaide knevels, iemand die vloeiend engels sprak (hij werkte op een engels kantoor) en viool speelde: mijnheer Frank Robertson (hij had ook een engelse naam). Hij was een halfbroer van de jonge Charles Mesters die zich bij ons katholiek had laten dopen en zich toch zo slecht had gedragen. Hij kwam met mijn moeder soms musiceren en was ons allen heel sympathiek, maar ofschoon hij veel jonger dan mijn moeder was, scheen het samensmelten van hun muziek te veel weerklank in zijn gemoed te vinden en mijn moeder achtte het ten slotte beter om de muziekavonden te staken. Hij was verloofd

met een indisch meisje in de buurt, dat hevig jaloers werd door zijn muziekavonden bij ons thuis. Op een avond, toen wij in de donkere voorgalerij bij hem zaten, kwam een sado het erf oprijden en Tjang Panel kwam hem verschrikt zeggen dat zijn aanstaande schoonmoeder hem wenste te spreken. Hij liep toen overhaast naar binnen, vroeg haar te zeggen dat hij er niet was, en stond zelfs klaar om zich in een grote vuillinnen-mand te verstoppen. Onder groot gelach bleek daarop dat Tjang Panel zich voor een grap van mijn moeder geleend had, en iedereen amuseerde zich met het grauw geworden gezicht van mijnheer Robertson en zijn haastige aftocht, ik ook, zonder de diepere betekenis van de grap te vatten. Hij verbrak zijn verloving opeens om te huwen met de verpleegster die bij mijn geboorte geholpen had, die wat ouder was dan hij maar een volbloed Europese met gitzwart haar en een blanke huid; zij kwam bij hem inwonen in het paviljoen en zij kregen er hun eerste kind toen wij in de Zandbaai waren. Later ging hij rijk naar Europa, nadat hij zijn engels kantoor verlaten had om zich voor eigen rekening te wijden aan het werven van contractkoelies voor de buitenbezittingen, en nog later moest hij arm weer naar Indië terug, alsof er werkelijk een vloek op dit geld rustte.

Het is mij onmogelijk de sfeer van het huis van deze anecdoten te scheiden: zij vormen één wereld waarin ik opgroeide. Tjang Panel is een stuk van Gedong Lami in niet mindere mate dan de boengoerboom of de kamar pandjang. Zij vormde op zichzelf een verbindingsdienst met de buitenwereld: zij kwam bij iedereen aanlopen, totdat zij er ruzie kreeg, haar enige luxe was een sigaar en daarvoor colporteerde zij alle verhalen in de buurt van huis tot huis. Mijn moeder die nooit las en zich buiten haar huishouding dus verveelde, had meer aan haar gezelschap dan zij zich wilde bekennen; Tjang Panel bracht af en toe ook een andere vriendin aan, en werd alleen afgeschrikt door de grimmigheid van mijn vader die haar altijd liet merken dat zij alleen voor zijn vrouw in huis kwam. Zij had ook haar vijandinnen: ‘Verbeeld u, vanmorgen toen ik naar de

pasar ging, heb ik mevrouw Cohen ontmoet, zij zat in een sado en ik zat ook in een sado, en toen keek zij mij aan, maar ik heb mijn gezicht weggegooid*.' Een dramatisch intermezzo, waarin zij een rol speelde, had plaats terwijl ik met mazelen lag en mijn vader voor de eerste maal naar de Zandbaai zou gaan om het terrein daar op te nemen. Mijn vader was vertrokken met een halve Arabier, genaamd Oemar, in wie hij schik had gekregen omdat de man enkel door gewone apenootjes te be-prevelen er een heftig purgatief van kon maken, zoals hij eens op ons hele personeel had aangetoond. Wij hadden in diezelfde tijd een meid in dienst, die eigenlijk een Europese was, maar met een inlander getrouwd; zij heette Lies en had volgens Tjang Panel een moeloet boesoek (verrotte mond), wat zeggen wil dat zij altijd kwaad sprak. Maar Lies kwam op een avond mijn moeder bezweren om mijnheer terug te roepen, want zij had met eigen oren gehoord hoe Oemar met de tweede zoon van Tjang Panel, Sinjo Dirk (die bij ons opzichter was) had afgesproken mijnheer te vermoorden: Oemar zou hem in de prauw doodsteken en in zee werpen. Mijn moeder raakte in heftige beroering en telegrafeerde mijn vader onmiddellijk terug te komen; hij kreeg het telegram in Pelabuhan Ratu toen hij op het punt stond het laatste eind van de reis per prauw af te leggen. Dirk Panel werd voor mijn moeder ontboden en ik hoorde haar schreeuwen tot in de kamer waarin ik ziek lag: 'Als je zoiets ooit nog doen wilt, Dirk, beloof mij dan dat je tenminste mijn kind zult sparen!' Dirk stond verlegen rond te draaien; mijn vader kwam verwonderd en ontstemd terug, alles liep met een sisser af en het juiste werd nooit geweten. De laatste ronde werd tussen Tjang Panel en Lies uitgevochten. Aan een grappig bedoeld gesprek dat door Lies voor ernst gehouden kon zijn, werd niet gedacht, alle deelnemers aan het complot vielen in ongenade. Kort daarna kreeg Lies hysterische aanvallen en wilde spiernaakt door het huis lopen; op een dag dat ik juist van een wandeling thuiskwam zag ik hoe zij onder hevige opschudding door de tuinlieden werd tegengehouden, opgeno-

* Boeang moeka - letterlijke vertaling.

men en weer in de kamer gedragen. Zij ging toen ook het huis uit; mijn moeder betwijfelde geen ogenblik dat hier de krachten van Oemar werkten. Maar toen wij naar de Zandbaai vertrokken, werd Dirk weer tot opzichter aangesteld, en Tjang Panel, die Lies tot haar 'doods vijandin' verklaard had, stond nog onverminderd in de gunst van mijn moeder aangeschreven. Toen zij later eindelijk op haar beurt in ongenade viel, merkte mijn moeder opeens dat zij een door rheumatiek kromgetrokken arm had, en werd zij om dit detail vergeleken met Koembajana, een figuur uit de wajang, intrigant en minister à la Polonius.

In de meeste gevallen, wanneer er ruzie was, trok Alima mij gauw mee; zij zelf schuwde alle harde stemmen en deed haar best om nooit een standje te krijgen; zij sprak ook nooit een woord tegen als zij er toch een kreeg, opdat het maar spoedig afgelopen zou zijn. 'Het was een fijne ziel', zei mijn vader met kracht, zonder misschien te weten hoezeer haar ziel fijner was dan die van ieder ander in huis. Zij liet mij plaatjes knippen en wist mij te laten eten als ik niet wilde, door de verschillende hapjes namen te geven: 'Dit is nona Dientje, weet je wel, dat mooie meisje dat 's morgens altijd naar school gaat; als je haar op het bord laat staan zal zij huilen.' Op een dag werd een paardje bij ons thuisgestuurd door de chinese wijkmeester Bek Yam Seng; ik kreeg toen een uniform aan, een kolbak op, een blikken sabel opzij, en werd door de staljongen op het paardje rondgeleid. Ik was zelf barstend van trots en salueerde alle soldaten die ik tegenkwam en die natuurlijk terugsalueerden. Maar voor Alima was de illuise niets minder groot; zij dacht toen zeker dat ik nog eens generaal zou worden en liep achter het paardje aan met een gezicht tussen lachen en huilen. Helaas moest het op een andere dag teruggebracht worden, want het was maar geleend, en mijn vader had reeds te veel paarden op stal om ook dit nog te kopen. Bek Yam Seng werd later vermoord, door een behoeftige oude Chinees die hem geld schuldig was en die hij genadeloos vervolgd had. Ik kende de wijkmeester *heel goed*: hij was een gladde gezette man die ons al-

tijd cadeautjes gaf, mij onder andere een doos zeep in allerlei figuren. De oude Chinees sneed hem de strot door in een sado waarin zij samen zaten en smeet hem toen op straat; hij viel vlak vóór een tent neer waarin een rondtrekkende bioscoop een voorstelling gaf; in een ogenblik stroomde de bioscoop leeg en iedereen wist te vertellen hoe de wijkmeester in zijn bloed op straat gelegen had. De tongtong sloeg; bij ons wist men het meteen: 'Bek Yam Seng is vermoord!' en Isnan zei: 'Daarom was er dus gisteren een kring om de maan.' Mijn vader was afwezig en mijn moeder, Tjang Panel, Flora en ik, en alle vrouwelijke bedienden kropen in één kamer tegen elkaar aan, nadat het hele huis haastig was gesloten. Dat de moordenaar zelf zich allang bij de politie had aangegeven, maakte geen verschil; eerder nog trachtten wij elkaar te overtuigen dat die oude Chinees eigenlijk een arme, brave man was, die wij dikwijls genoeg voorbij hadden zien gaan. Het was toch de sterkste moordobsessie die ik nog had doorgemaakt, omdat het vizioen van de bloedende wijkmeester, die mij eens een paardje had gezonden, mij de hele nacht niet losliet.

Loodrecht op de achtergalerij stonden de bijgebouwen, in werkelijkheid één blok, waarnaast nog een voorraadschuur met verdieping: onderin vol bouwmateriaal, kalk, planken, tegels, en bovenin vol oude meubels, met een laag kolengruis op de planken vloer. Men moest een hoge trap op om daar te komen en het was voor mij telkens een grote gebeurtenis en een gelegenheid die bespied moest worden als iemand er, met de nodige zware sleutels, heenging; in het donker van de 'kolenzolder' liep ik voorzichtig maar gespannen van nieuwsgierigheid: men vond daar van alles, oude portretten, waaiers, boeken, tot zelfs de studieboeken van mijn vader die hij nooit had uitgepakt. In de bediendenkamers, die vuil en dompig waren en niet alle bewoond, kon men uitstekend verstoppertje spelen; later, toen wij 'musketiers' speelden, was de trap naar de zolder een prachtgelegenheid om met bamboe-degens te verdedigen en te bestormen.

De achtertuin liep uit op de stal. Eerst had mijn vader veel

paarden, maar toen wij uit de Zandbaai terugkwamen steeds minder; ik herinner mij een tijd dat in wat eens de stal was Yoeng woonde met zijn smerige vrouw Djahara en hun kroost. Voor de stal stond een karètboom (caoutchouc, dwergrubber? mijn botanische kennis schiet te kort): een korte en dikke stam, met grillige dikke takken, waaruit weer slangachtige twijgen sprongen; het was de boom waar men het makkelijkst in kon klimmen en waar ik mij dus het eerst moet hebben geoefend; op de dikke takken kon men ook prettig lezen, zonder bang te zijn dat men eraf viel. Op de grond lagen tongen die men op kon blazen, een doorschijnend vlies ging dan krakend open onder de luchtdruk. Van hier naar de straat terug was het niet ver meer; men had het huis dan omgelopen als men door de koepel was binnengekomen.

Als men door de tuin terugliep naar de achtergalerij met de gele pilaartjes, kwam men eerst bij de put, dan bij de seringen, 's Avonds geurde deze hele tuin. De maannachten waren het mooist vóór, bij de koepel, tussen de palmen en met het licht weerkaatst door het regenwater in twee grote schelpen die daar lagen en die Flora de dolfijnen genoemd had. Maar de geur van de seringen in de achtertuin was een ander element van de tropische nacht; waar ik deze geur ook terugvind zal ik denken aan dat deel van onze tuin in Gedong Lami waar ik naar de pilaartjes keek, zelf staande tussen de struiken. Van de straat kwam soms krontjongmuziek, gemaakt door de oudere broers van de kinderen waar ik niet mee mocht spelen: dit waren de oudere boeaja's (scharrelaars, deugnieten, letterlijk: krokodillen) van de half bloed-families waartegen ik gewaarschuwd werd, de Mollerbeeks en de Leerkerks; maar hun muziek vond ook mijn moeder prachtig. Men sprak over hen met een minachtende vriendschappelijkheid: ‘Er heeft vanavond een hondenbruiloft plaats bij de Sersansi's.’ Zij zelf spraken er met humor over: ‘Waar zijn de jongeluis weer? Zeker weer aan het *boyeren*!’ De krontjongmuziek heeft een portugese oorsprong, maar ook de namen van deze families hebben soms europees-zuidelijke klanken waarvan de charme voor mij niet kan wor-

den weggepraat, evenmin als ik om hun muziek lachen kan die door de kenners onmiddellijk als goedkope verbastering wordt versmaad. Ik zou elders geboren moeten zijn of mij europeser voelen dan ik het doe, om niet gevoelig te blijven voor de zwoele verleidingssfeer van dat nachtelijk gitaargetokkel met zang, en ik weet niet wat ik mooier vind, de namen Rosario en Quartero, die aan de beroemdste boeaja's vastzaten, of zulke als Latuperissa,Toeanakotta,Tehupeiori, van hun ambonese rivalen. Hier is een coupletje dat gezongen voor mij even ontroerend is als *Sourire d' Avril* op de piano:

Terang boelan, terang boelan dikali -
(Maneschijn, maneschijn op de rivier)
Boeaja timhoel, disangka mati.
(Een krokodil drijft boven, schijnbaar dood)
Djangan pertjaja moeloet lelaki -
(Geloof nooit de mond van een man)
Berani soempah, tapi takoet mati.
(Hij durft zweren, maar is bang om te sterven.)

Wat, van de dingen die in Gedong Lami van buiten kwamen, kan ik daarmee gelijkstellen? Heel vroeger misschien, toen ik nog helemaal kind was, het chinese nieuwjaar: als de hele omgeving knetterde van het vuurwerk, als in onze tuin ook de vuurpijlen opgingen, als nog voor het donker hele troepen voorbij kwamen stuwen, met draken die al of niet vuur spogen: barong-saïs en liongs. Als kleine jongen heb ik met eerbied gekeken naar de djenggé's ook, de hoge stellages waarop vermomde kleine meisjes wiegelden, beschilderd en in een tooi die mij vorstelijk voorkwam, bizar van onder belicht door de flambouwen. Maar langzamerhand heb ik het chinese rumoer van mij voelen vervreemden, de prinsessen op de stellages werden kinderen voor mij, kleiner dan ikzelf; de dood van deze illusie kwam misschien met een tjokèk-voorstelling, waarbij het lawaai zo snerpend en onmelodieus, vulgair en eentonig, uren lang werd voortgezet, dat het curieuze voor mij onder het be-

lachelijke wegsmolt. ‘De inlanders hebben gelijk, moet ik toen gedacht hebben, dat zij deze Chinezen verachten’. Voor één avond van verbasterde krontjongmuziek geeft mijn hart van indische jongen althans een reeks cadeau van uitgelezen chinese voorstellingen. *Non mi tocca, il mio cuor non ci si trova*. Wat mij in de herinnering nog het meeste treft, is het compliment in maleise verzen van de man die, met een blauwe bril op, zo'n troep inleidde, of die een kameraad als beer vermomd aan het eind van een touw liet dansen. Maar dit waren eigenlijk inlandse parasieten van de chinese feestavond.

De snerpende geluiden van de inlandse ronggèngs, die toch al erg genoeg zijn voor een europees gemoed, zijn niet zo oorverdovend en vooral niet zo bezeten, als wat het chinese gemoed wist voort te brengen in de chinese muziek die ik hoorde. Door de neus en snerpend zongen in Indië alle vrouwen, ook zij die als sopraan aan een krontjong-orkest deelnamen. Een enkele nona alleen, door haar europees instinct geleid, liet de klanken niet door de neus ontsnappen; een bataviaanse zangeres deed het nauwgezet, als om te concurreren met een chinese.

Maar ik sta nog in de achtertuin bij de seringen, voor mij de galerij met de pilaartjes, rechts van mij de lange loods van het bijgebouw. Ik? de kleine Ducroo die ik daar heb neergezet. Bij de keuken brandde 's avonds maar één licht, een wapperende gasvlam zonder kous; daarbij, op de grond gehurkt, zie ik dan Isnan, draaiend aan de ijsbus. Zondagavond, omdat er dan altijd vanille-ijs was. Zaterdagavond, toen ik al naar school ging, was ik gelukkig in het vooruitzicht op Zondag, Zondagmiddag als de zon onderging kwam de melancholie met het vooruitzicht op de volgende schooldag, maar één lichtpunt was er dan nog, één laatste genot: het ijs, kort voor het naar bed gaan. Isnan, bij de keukendeur gehurkt, had de ijsbus tussen zijn knieën. Tussen hem en mij in stond een hoge ronde tempajan (aarden waterton); ik moest er mij aan optrekken om erin te kunnen kijken. In het regenwater dat zich daar vergaard had, zwommen de muskieten in hun voorstaat, kleine wriemelende speldjes - tenminste, ik heb nooit betwijfeld dat

die beestjes later gevleugeld uit het water kwamen om ons in de slaapkamer te prikken, in een boek opgezocht heb ik het nooit.

Bij die tempajan stond op een dag mijn vader terwijl hij met een kamerbuks op de mussen schoot, om te zien of hij het schieten niet verleerd had. ‘Raap ze op’, zei hij opeens tot mij en ik ging, met de dood in de schoenen, vechtend tegen mijn medelijden en weerzin, om de gevallen lijkjes op te rapen. Mijn vader dacht mij op die manier te harden, alsof men met een eigen geweer een paar jaar later niet vanzelf en haastig wreed wordt. Mijn moeder riep mij eindelijk naar zich toe en ik klemde mij aan haar vast terwijl ik in snikken uitbarstte. ‘Waarò;m moet papa die arme vogeltjes doodschieten?’ Toen ik later een windbuks kreeg, schoot ik door heel het huis de tjitjaks (kleine muurhagedissen) van de wand, onder voorwendsel dat de boshaan, die wij in een kooi hadden, ze moest eten. Ze vielen zowat bij ieder schot en lagen klein en glibberig op hun rug; het oprapen liet ik aan een ander over. Toen ik er geen aardigheid meer in had, schoot ik alleen maar hun staarten weg, omdat die toch later weer zouden aangroeien: met een hagel in de muur aan het eind, en terwijl de tjitjak zelf haastig is weggelopen, wipt zo'n staart op en neer, met een soort olijkheid. Ik dacht daarbij natuurlijk dat ik schoot als Vrijkogel of Vasthand.

Over de omgeving kan ik beter later schrijven, als ik uit de Zandbaai terug zal zijn. Dit alles maakt slechts deel uit van het huis. Voor een ander moet het zijn als een inventaris, een plattegrond alleen; aesthetisch zou het anders moeten worden gerangschikt en lijkt dit zo misschien opgeschreven met een kaart van *Hebt u niets vergeten*? boven de schrijftafel. In werkelijkheid is het dan het nadeel van een te goed geheugen; ik heb honderd bijzonderheden verzwegen die ik gemakkelijk terug had kunnen vinden. Deze manier is voor mij de natuurlijkste, en alles welbeschouwd vind ik geen beter argument.

9 Bella op de divan

Eind April. Ingegaan op een brief van een makelaar in Brussel, die proberen wil Grouhy te verkopen en die zegt met mijn moeder in relatie te hebben gestaan; de jodenvervolging in Duitsland geeft deze man hoop dat de een of andere gevluchte financier een dergelijk 'luxe-object' bezitten wil. Besloten de advocaat in Namen te bedanken, wanneer hij zo bekoeld blijft (hij leek eerst gloeiend belust met mij mee te gaan naar de Bank in Amsterdam, toen hij dacht dat de erfenis van belang zou zijn).

Met een gevoel van opruiming - koortsig en toch reëel - naar Parijs gegaan, met Jane gegeten bij de Héverlé's. De zwangerschap van Bella Héverlé is nu zo, dat zij zichzelf beschuldigt van afschuwelijkheid en krachtig tegengesproken moet worden - voor een klein vrouwtje is de misvorming werkelijk vol goede smaak - dat zij voortdurend op de divan blijft liggen en de slippen van een peignoir om haar middel plooit; zij spreekt met ernst even over het kind, maar op haar gewone lacherige toon en met de glijdende uitspraak, die maakt dat Jane haar soms niet verstaat, over zichzelf en de kennissen. Viala en Manou zijn haar in de afgelopen week komen opzoeken; zij hadden haar in geen tijden gezien en stonden verplet toen zij haar in deze toestand zagen. Héverlé had Viala even tevoren ontmoet, en op zijn vraag naar Bella in het voorbijgaan geantwoord: 'O, ze is rond op het ogenblik, maar dat zal gauw zijn gedaan.' Viala had daaruit opgemaakt dat er een ongelukje gebeurd was dat men ging verhelpen. Manou heeft niet lang geleden iets dergelijks doorstaan. Het idee dat Héverlé vader zou worden en dat de intelligente Bella een kind verlangde, scheen *niet* dan met moeite tot hen door te dringen: 'Ik heb

nog nooit, zegt Bella, een vrouw zo wit zien worden bij het bericht van de komende bevalling van een ander, als die lieve Manou, die keer.' Welk teruggedrongen verlangen? vraagt men zich meteen; zal het voorbeeld van Bella een rechtvaardiging voor Manou zijn als zij er op aandringt moeder te worden bij een volgend ongeluk? Bella heeft jaren naar een kind verlangd; Manou heeft misschien de desperate levensopvatting van Viala tot de hare gemaakt in dit opzicht, zonder door iets reëlers gesteund te worden dan door haar vrees voor pijn. Het verhelpen was anders ook pijnlijk, hoewel vroeg genoeg uitgevoerd. Het is niet onmogelijk dat zij, om *die* pijn te ontgaan, een volgend maal de geboorte van het kind verkiest, zoiets ligt geheel binnen de gevoelslogica.

Moederinstinct, onbetwistbaar recht op moederschap, ook in deze tijd, en tot bij intellectuele vrouwen die in principe tegen de oorlog, tegen het leven, tegen de staat van mens zelfs zijn. 'Het recht te nemen zich voort te zetten is absurd, zegt Héverlé; zich voort te zetten op kosten van een ander!' Het is een woord dat een vrouw bijvalt tot het mysterieuze instinct luider spreekt. Bij Viala is het verzet hier nog reëler, nog minder cerebraal verantwoord dan bij Héverlé. Bovendien, men moet al een erg bedrieglijk veiligheidsgevoel ondergaan om in deze tijd bewust een kind te verwekken; de enige kinderen die nog geboren worden, denkt hij, zijn degenen die men in een toestand van verdwazing laat komen, hoezeer ook bij ongeluk ontstaan. Maar Bella heeft genoten van haar zwangerschap zonder principes meer of algemene ideeën: zalig weerloos tegenover de overheersing van het fysieke ('alsof er voor haar geleefd wordt'), met een soort verdroomde belangstelling voor de nieuwe rechten van het eigen lichaam.

Bella is op haar lach doorgegleden in een heel ander verhaal: ditmaal betreft het een maagd. Ik ken haar over dit onderwerp; er is in de manier waarop zij over maagden spreekt iets dat mij aan mijn vroegere ijver om vooral 'Europeaan en geen dupe' te zijn herinnert. Zij zou het willen doen voorkomen alsof de maagdelijkheid van geen enkele betekenis is, eerder iets min-

derwaardigs; dat een intelligente vrouw in wezen nooit maagd is, althans niet vanaf het moment waarop zij enkele dingen begrepen heeft; dat het dus hoogstens gaat om een fysiologisch-noodzakelijke eerste keer. Zij koos Luc, en hij haar; maar gegeven hun jeugd, moeten zij gekweld zijn geweest door hun gebrek aan verleden. Het glijdende lachen van Bella, dat toch zeker voldoende gerechtvaardigd zou kunnen worden door haar reëel gevoel voor humor, treft niettemin soms als vals, maar het is niet alleen de parijse draai van alles als klucht te willen zien en die bovenal de schijn vreest van onnozelheid: er is een behoefte aan tragiek hier, in de hele sfeer van de Héverlé's voelbaar, die zij op deze manier schijnt te willen ontkrachten. Het verraadt zich bij hem door de manier waarop hij het woord zelf telkens weer in een algemene waarheid verwerkt, bij haar door die lach, die haar gezicht ontspant, terwijl zij onder de ogen en om de mond iets krampachtigs houdt, iets geladens en vermoeids tegelijk, zodra haar gezicht ernstig staat. Joodse tragiek, zou zij van zichzelf zeggen. Zij komt op dit joodse in haar telkens terug, alsof het geheel vanzelf sprak, terwijl ik moeite moet doen, ondanks haar kennelijk joods uiterlijk, om daaraan te denken: voor mij is zij in de eerste plaats Parisienne gebleven.

‘Als de zon ondergaat, iedere avond, sluit ik de ramen en rol mij als een bal ineen, om het uur te vergeten, en ik ben melancholiek, verloren, ik voel mij dan als een weggegooid prul, tot het weer helemaal donker is.’ Zij zegt dit met dezelfde lach, vooral als Héverlé er bij is. Zijn uitgesproken gevoel voor het menselijke in iedereen belet niet dat de lach bij Bella veel sterker heerst in zijn tegenwoordigheid; het is als het excuus van iemand die, hoewel intelligent, zich onderworpen voelt aan de critiek van een sterkere intelligentie, alsof de nuance van haar eigen vrouwelijke inzichten haar niet helemaal recht van spreken verleende.

‘Vertel ons liever iets uit de tijd dat je zelf maagd was’, zeg ik. ‘O, maar Arthur, *ik* ben eerst in optima forma verloofd geweest! Ik had een verloofde precies zoals het behoort, die de

volle toestemming van mijn familie had, en ikzelf voelde niets voor hem. Alles klassiek: ik vond hem dadelijk onuitstaanbaar en zei het hem; hij gaf een lange beschouwing terug over zichzelf, vroeg of ik nog kwaad op hem was, en toen ik neen gezegd had vroeg hij mij ten huwelijk. Ik zei dat ik daarover helemaal nog niet had gedacht. 'Is er dan een ander?' zei hij, en toen ik weer neen gezegd had, was voor hem de zaak beklonken; ik was niet kwaad meer en ik had geen ander, dus was het in orde tussen ons. Ik kon het niet helemaal zo zien, maar ik kon ook niets aanvoeren tegen die logica; en vanaf de volgende dag bracht hij mij altijd bloemen en bonbons. Dus waren wij verloofd en ik heb erg geleden, omdat hij bijvoorbeeld nooit heeft kunnen leren mij behoorlijk te zoenen. Hij werkte er hard op, en het lukte nooit; bij hem leek het of het iets ongehoord moeilijks was. Toen ik eindelijk besloten had het uit te maken, schreef ik hem een brief in verzen, die ik nog altijd ergens hebben moet, want gelukkig bedacht ik op tijd dat hij er niets van begrijpen zou en schreef ik alles over in proza. Zo was *ik* nu als maagd! Ja, en toen het dan uit was, ben ik er toch nog ellendig van geweest, niet zozeer om hem, maar om al die arme bloemen en bonbons...
'

'En toen kwam Luc?' (Het kost mij nog steeds moeite om Héverlé om te zetten in Luc, ook als ik met Bella over hem praat.)

'Ja, maar niet dadelijk. Daartussen was nog één andere; maar dat was maar een halve verloving, mijn familie deed toen niet meer mee. Deze was heel intelligent, maar daarbij sadistisch aangelegd, en ik was helemaal niet tegen hem opgewassen, dus hij kwetste mij zoveel hij kon, hij liet mij vooral voelen dat ik niets dan een gewoon vrouwtje was, met alle vrouwelijke ijdelheidjes en een vrouwelijk gebrek aan inzicht in alles wat de moeite waard was, dat ik mijzelf niet kende, dat ik hem veel meer nodig had dan hij mij en zo meer. En hij was nog iets jonger dan ik; daarin moet ik je sympathiek zijn, Arthur, ook toen ik nog zó jong was en maagd, heb ik nooit naar oudere heren verlangd! En toen ik weer erg geleden had, kwam Luc,

die zowaar nog intelligenter bleek te zijn, en daarbij niet in het minst wreed. Ik vertrouwde dat anders helemaal niet; ik was er juist zowat zeker van dat intelligente mannen altijd verschrikkelijk wreed moesten zijn! Hoe intelligenter Luc dus bleek, hoe meer ik dacht dat hij iets verbergen moest: 'Als hij zeker van mij is en zich niet meer verbergt, moet hij een *monster* van wreedheid zijn', dacht ik. Toen wij samen op reis gingen, was ik iedere dag verwonderd dat er maar niets veranderde in onze verhouding tot elkaar. En hij was ook niet ouder dan ik; dat ik hem toen heb kunnen ontdekken is misschien het knapste wat ik ooit gedaan heb. '

'Inderdaad, denk ik. En niet alleen knap: meer nog.'

Zij besluit: 'Toch was hij toen lang niet zo aardig als nu. Om en bij de twintig ben je op je minst-aardig, als je intelligent bent. '

Was ik op mijn minst-aardig.? Ik wist niet van toegeven, als het er op aankwam trouw te blijven aan het personage dat ik mij had voorgenomen in het leven te zijn, maar ik barstte van een behoefte mij toe te wijden, zelfs aan zoiets schriels als Teresa. Ik kwam kersvers uit Indië en was twee-en-twintig, en toch in menig opzicht nauwelijks achttien, volgens europese maatstaf Ik had Teresa gekozen omdat ik al haar schijn, haar artistieke troefjes in het spel om de mondaine consideratie, voor ernst nam, omdat zij voor mij meteen *de* europese vrouw en vriendin vertegenwoordigde waarover ik nog maar gedroomd had, door haar edel profiel, haar zware oogleden en een beetje italiaanse gratie. Teresa was niet slecht gekozen om zuivere kwaliteiten van ras; als menselijk specimen was zij bedroevend. Maar ik had geen punten van vergelijking, niets dan mijn koppigheid, om mij ten slotte toch schrap te zetten tegen alles waar zij toe behoorde en dat overstelpend met haar meekwam. Het was precies het tegengestelde van mijn gevoel voor Jane, als zoiets zich beredeneren laat; als tien jaar ouder worden mij 'aardiger' heeft moeten maken, dan toch alleen omdat ik nu wèl over punten van vergelijking beschik, omdat ik met zoveel groter zekerheid in Jane de tegenstelling kon kiezen van de vrouwelijkheden die ik ontmoet had voor zij kwam.

Ik bedacht dit alles niet bij Bella's divan, ik schrijf het nu op. Daar dacht ik dat het jammer was elkaar te vinden als men nog zo jong was, als het gebrek aan verleden later moet worden goedgemaakt, als men toch onvoldaan blijft totdat het leven, ook hier, een portie *interessante* ondervinding brengt. Deover-winning op het *interessante*! - maar men moet er altijd voor hebben betaald. En als men ervoor betaald heeft, is het hart dan tevreden? heeft men dan tenminste het gevoel dat het vorige ons niet aangaat? Tussen de dingen die mijn verhouding tot Jane mij geleerd heeft - de reële dingen, niet de romantische die men vooruit al zo goed kent - staat dit ene boven alles: de onwaarheid van alle chronologie, en dat men betaalt aan het verleden, als het niet is aan de toekomst. Het interessante kan zonder betalen alleen bij voorbaat worden ontkend; een overwinning erop kost altijd. De Héverlé's konden niet bij voorbaat ontkennen - noch voor de kennis van het menselijke die Luc als schrijver nodig had, noch voor beider verlangen naar tragiek. En toch: 'Ik ben onfrans hierin, dat ik altijd meer geloofd heb aan l'amour-passion, nooit erg gevoelig was voor l'amour-goût', zegt Héverlé. Maar deze terminologie zelf is verouderd, en de 20e-eeuwse opvatting sluit zuiversexuele ontrouw immers nooit meer uit; men kan voorwaarden stellen, argumenten alleen zijn gauw genoeg bestreden. Als ik Bella, die zozeer van haar tijd is, vroeg: 'Waarom moet je elkaar bedriegen?' zou haar antwoord sinds lang klaar liggen: 'Je bedriegt elkaar niet als je elkaar alles vertelt.' En vooropgesteld altijd dat de vrijheid van de vrouw, immers sedert zo kort eerst verworven, in deze problemen een goed stuk belangrijker is dan die van haar oude tiran, de man. Zij is in staat te zeggen: 'Een vrouw doet het soms om haar man plezier te doen, om hem te doen geloven dat ook hij *werkelijk* vrij is.'

Ik zou haar moeten zeggen dat het bedrog inderdaad niet hem betreft, maar haarzelf Maar ik zou mij heel bot vergissen misschien, want wat weet ik eigenlijk van haar af? Is zij de vrouw die *ik* zou willen dat zij was, omdat het mij belieft alleen dit

soort vrouw als echt te erkennen? Ik wil mij graag stellen in de plaats van een vrouw, zonder rekening te houden met de moraal, noch met bezitsinstincten van mijzelf, maar wat mij hier moet inlichten, mijn plaatsvervangend gevoel, weifelt nooit: toen ik van Teresa hield, was ik *bezeten* door de vorm die de hare was; *haar* manier van bekoorlijk zijn verdrong in mij tot zelfs de mogelijkheid een andersoortige bekoorlijkheid te erkennen. Ik heb ditzelfde in mij hervonden door Jane, maar door Jane alleen, in de tien jaren tijd na Teresa, en het ontbreken van deze bezetenheid lijkt mij nu voldoende om de onvolkomenheid aan te tonen van een amour-passion.

'Wat zou je doen als Jane je ontrouw werd?' Als Bella mij dat met haar lach vraagt, hoor ik daaronder, terwijl ik toch geen ogenblik aan haar goede bedoelingen tegenover mij, oude kameraad, twijfel, haar levensopvatting: dat zoiets misschien toch niet kwaad zou zijn, om ons verder te leren wat een mens maar is. En ik antwoord dáárop: 'Geloof je dat het nodig is voor mij, of voor haar?' De lach gaat even weg: 'Nodig, neen...' en komt terug: 'Maar zulke dingen gebeuren...' 'Misschien, zeg ik, zou het mij niet lang gebeuren, vanaf dat ik het wist.' 'En wat zou je dan doen?' 'Here, Bella, je zult me dwingen je te onthullen dat ik geen echtgenoot ben die "weet te leven". Mijn vriend Wijdenes zou zeggen: "Waarom moet je over zoiets praten voor je er aan toe bent?"' 'Dat kan me niet schelen; wat zeg *jij*?' Zij fronst nu zo ernstig de wenkbrauwen, dar ik met ernst tracht te antwoorden, niet alsof het een boeiend gezelschapsspelletje betrof 'Als Jane mij bedroog? het zou er natuurlijk toch altijd van afhangen met wie. Met een kwast of een gepatenteerd verleider? ik zou naar de fysieke krachten van de mijnheer afmeten of ik behoefte had aan een revolver of aan een hondenzweep: er zijn van die prachtige elastieke hondenzwepen, zoals ik er een in een amerikaanse film heb zien uitzoeken door een beledigde echtgenoot. Met een neger of een masseur? ik zou misschien nog lust hebben om te schieten, maar waarschijnlijker toch weglopen en mij verbeelden, ook als het niet dadelijk waar bleek te zijn, dat

mijn liefde in walging verdronken was. Ik denk dat ik deze illusie ook wel realiseren zou, ook al zou mijn verder leven daarom niet minder bedorven zijn. Met een werkelijk superieur iemand? o, dan zou ik natuurlijk moeten weggaan om vele redenen tegelijk...'

'Je zou altijd alléén maar mogen weggaan, verklaart Bella; Jane heeft nog geen ogenblik het recht verloren om het spel te spelen dat zij verkiest.'

Jane zegt niets en kijkt van de een naar de ander, een beetje geamuseerd en waarschijnlijk toch met het gevoel dat haar werkelijke voorkeur zich aan iedere contrôle onttrekken zou. Naast Bella op de divan houdt zij de lange lijnen van haar lichaam nog meer ineengedoken dan anders; haar smal gezicht, waarvan de trekken tegelijk scherpuitgesneden en zacht zijn, krijgt als zij niet werkelijk uitgerust is, zoals nu, iets stroefs, bijna iets dramatisch, maar zij glimlacht opeens, om de manier waarop Héverlé haar aankijkt, en ik denk aan het vers van Vigny dat voor haar geschreven had kunnen zijn: *...ton pur sourire amoureux et souffrant*.

'Ik geloof dat al deze hypothesen flink vals zijn en dat men geen enkele reactie vooruit bepalen kan, komt de precisering van Héverlé. Als Jane opeens een grote behoefte aan negers kreeg, zou Ducroo haar misschien gaan vertroetelen als een ziek kind. Maar het argument van Bella is idioot en wordt hierbij van nul en gener waarde verklaard. Ducroo blijft altijd minstens het recht houden om *zijn* spel te spelen zoals hij het verkiest, dus als hij vindt dat het schiettuig te voorschijn moet worden gehaald... Eén ding is zeker: de lust tot moorden is in zo'n geval reëel.'

Ik kom er niet werkelijk in, misschien omdat ik onderin nog steeds denk aan de onverschilligheid van Bella tegenover het maagdschap; in dit verband moet ik mij dus gelukkig prijzen omdat Jane niet achteraf hoefde te verlangen naar het interessante. Maar dit op zichzelf bewijst dat het mij niet lukken zal aan de onbelangrijkheid die de moderne vrouw hier zo graag vooropstelt te geloven: voor mij, helaas, hebben zij nog altijd

gelijk die beweren dat de vrouw daardoor voor het minst toch 'de zonde' ingaat. Christelijke erfenis, ondanks alles, burgerlijke moraal die op de hypocrisie berust van het christendom. Het zij zo; ik herinner mij te goed de morele nasmaak van mijn eigen eerste vleeslijke contacten om het ontbreken daarvan niet monsterlijk te vinden bij een maagd. De techniek van die eerste keer: brutaal of meesterlijk, slagerachtig of pijnloos als bij de goede tandarts, wil ik zonodig vergeten, niet dit. Ik zou Bella willen vragen zich nader te verklaren, haar rancune of wat het zijn mag precies bloot te leggen; er zijn vrouwen die het de partner en zichzelf niet kunnen vergeven dat zij zich die eerste keer bevonden in een staat van fysieke inferioriteit.

Maar het gesprek is dat punt voorbij, het gaat nog steeds alleen om het recht van ontrouw, met wat daaraan verbonden blijft. Ik val in: 'Het is het zelf niet-kunnen, dat men van de ander verwachten mag; het zou tenminste niets anders zijn dat voor mijzelf tellen zou.'

Bella kijkt nadenkend weg. 'Ze is helemaal van streek, klinkt de spottende stem van Héverlé, nu ze de enige van de vriendjes hoort die hardop zegt dat zijn vrouw allerlei ongelukken boven het hoofd hangen als ze met een ander naar bed gaat.'
'Dus je zou niet met een andere vrouw naar bed kùnnen, Arthur, als je nu eenmaal van één hield'

'Ik denk van niet. Of als ik het al zou kunnen, zou het toch onaangenaam zijn, omdat ik die éne dan nog mee in bed nam.'

Ik bedenk achteraf dat het een voortreffelijk antwoord zou zijn voor een vrouw die zichzelf op de lijst van candidaten had gezet. Voor Bella moest de voorstelling van die onzichtbare éne in bed hoogstens amusant zijn: alsof er niet vrouwen genoeg waren die zoiets bepaald aantrekkelijk zouden vinden, bovendien! Vroeger vertelde Bella mij boeiende dingen van haar vriendinnen, die zonder uitzondering Alice heetten. Er was een Alice die met iedereen dadelijk naar bed wilde en een halve onbekende later op straat herinnerde aan de manier waarop *hij* zich daarbij gedragen had: deze moest ik absoluut

ontmoeten, maar het gebeurde nooit. Er was een andere Alice die afschuwelijk dik geworden was en haar tanden verloren had, maar met een poolse baron leefde die in het vreemdelingenlegioen gediend had, en hem soms toch bang maakte als zij ruzie hadden, omdat zij in een ruzie met haar vorige man driemaal op hem geschoten had: deze heb ik ontmoet en onthouden, maar zij wilde het verhaal van het schieten niet doen toen ik er bij was. Er was een derde Alice, die eens per week een hele middag kwam praten met de man die haar grote liefde was geweest, die het nog was zelfs, maar het niet meer wilde zijn; om hem niet geheel te verliezen interesseerde zij zich dus in zijn verdere avonturen en genoot zoveel zij kon van die éne middag die haar bleef gewijd. Met deze Alice moet ik een halfuur op Bella hebben gewacht, als het tenminste niet nog een andere was, want van deze weet ik niet meer of zij blond of bruin, knap of lelijk was. 'Heb je haar het hof gemaakt onder het wachten? vroeg Bella. Neen? Je bent kuis, Arthur, maar je bent niet beleefd...'

En ten slotte was er een Gina die van armoe honger leed maar altijd vrolijk bij haar minnaar kwam die schatrijk was, en hem nooit om geld vroeg dat hij haar toch zo gemakkelijk had kunnen geven, en dit niet uit schaamte of trots maar eenvoudig omdat zij eens hadden afgesproken dat zij in hun verhouding nooit over materiële dingen zouden praten. Ik heb mij deze Gina - die uit Rome kwam - jaren lang voorgesteld als een vrouw met een ouderwets-romantisch uiterlijk, slank, met een matte huid en zwaar donker haar. Enige tijd geleden, terwijl Jane en ik op het punt stonden weg te gaan, ontmoetten wij haar bij de deur: een magere vrouw met een scherp profiel en mahonierood haar, een mahonierood dat sterk naar karmijn liep, met een accent en bewegingen die allesbehalve italiaans, die pools, joegoslavisch, hongaars, tsjechisch of wat dan ook in die richting hadden kunnen zijn. Waarom heeft Bella al deze vriendinnen aangehouden? Zij kan in twee rake strepen een vrouw tekenen die haar hindert als zij vindt dat Héverlé zich ten onrechte voor een dergelijk personage interesseert;

hij spreekt over haar vriendinnen met de beschermende vriendelijkheid die men heeft voor een collectie onschadelijke zottinnen, en het is vrijwel zeker dat Bella zelf ze niet anders ziet. Zou zij zeggen 'mijn joodse trouw', als ik haar er naar vroeg? Als het trouw is, die zich *daarbij* zoet houdt met af en toe een 'komisch' verhaal, zou ik het appreciëren als weinig andere dingen. Het is een voornaam punt van geschil tussen Jane en mij, deze verkeerde trouw aan eigenlijk verouderde vriendschappen: een vorm van strijd nog tegen het verval. Degeen die ik eens geheel aanvaard heb en die alleen maar veranderd is, niet eens verminderd, of alleen verminderd ten opzichte van mij, van mijn behoeften of van mij-als-ik-mijzelf-au-sérieuxneem - welke grondige reden heb ik om hem op te geven zolang hij mij niet opgeeft? Het klinkt haast te edel en is waarschijnlijk vals: het zal wel weer de trouw zijn aan wat wij zelf eens waren. 'Ik houd niet van mijn jongere zusjes', zegt Jane over zichzelf in een vorig stadium. Ik denk dat ik van haar jongere zusjes zou hebben gehouden als van haarzelf ik kan alleen de ervaring niet liefhebben die haar deed rijpen tot de Jane die zij was toen ik haar leerde kennen; ik weiger, tegen alle logica in, om te geloven dat zij, anders door het leven 'toebereid', voor *mij* anders geworden zou zijn. Het is het enige punt waarop ik zou willen dat zij verraad pleegde aan haar eigen verleden ter wille van wat zij nu is.

Hier vindt Jane een bondgenoot in Héverlé, die ook zegt dat hij zijn hele verleden afzweert: 'Ik leef zonder herinneringen' op een toon die mij sluw maakt als een kleine freudist en mij op de vraag brengt welke ellendige jeugd hij misschien ontvlucht in het steeds meer gespannen personage dat hij nu vertegenwoordigt. 'Ik houd van mijn jeugd, verklaart Bella; toen was ik werkelijk mijzelf, daarna vloeit mijn leven toch met dat van Luc ineen.' 'Zij houden van zichzelf zegt Héverlé tot Jane, en wij niet.' 'Zij houden zoveel van zichzelf zoals zij nu zijn, zeg ik tot Bella, dat zij het niet kunnen verdragen eens minder te zijn geweest.' Wij lachen, maar terwijl ik aan mijn indische jeugd terugdenk verwondert het mij opeens dat daar-

over schrijven mij werkelijk vermag te onttrekken aan wat nu op mij weegt. ‘Wat wij nu van onszelf denken is al onjuist, maar wat wij denken van wat wij geweest zijn is zeker hoge fantasie’, zegt Héverlé met zijn schamperste blik voor Bella. En Bella zegt, alsof ze voor mij sprak: ‘Het kan mij toch niets schelen, want ik kan mijzelf toejuichen of hard vallen om iets dat ik jaren geleden gedaan heb, als om iets dat gisteren gebeurd is.’

10 Balekambang, Zandbaai

De zuidkust van de Preanger; een baai, een soort eiland. Als men vanuit zee kwam zag men eerst een smal, grijswit strand; klapperbomen, enkele rieten daken, een rij vlerkprauwen, ongeveer in het midden van de grijze streep, op het zand. Ik zal met windrichtingen moeten werken, want wat is hier links en rechts? Als men het zand overzien had, waarnaar de hele baai in de europese aardrijkskunde genoemd werd, zag men na enkele stappen hoeveel pittoresker de inlandse benaming was: Balekambang - drijvende balé (bamboebed). Misschien tweehonderd stappen van de zee, als men het eiland dwars overstak, was een ander water, rivierwater; deze kleine rivier, die met het zeestrand parallel liep en die de strook grond dus het meest 'drijvende' had gemaakt, heette de Tjikantèh. De namen klonken al anders dan in het Bataviase, minder kordaat, slepender, met behaaglijker vallen van de klinkers aan het eind. Links, als men met de rug naar de zee stond, liep deze rivier uit in een kristalheldere, springerige bergstroom, een andere rivier, die zo uit een hoge waterval in het bos kwam: de Tjimarindjung. Puntige heldere naam, zoals dat water was. Dit was de noord-oostelijke hoek van de baai, de oostpunt van het eiland. Er waren hier grote rotsblokken in het water, kort voor het in de zee uitliep; en dit in zee lopen geschiedde delicaat, in de schaduw van het bos en de hoge donkere rotswand, waartegen de waterval stralend wit afstak. Naar het noorden liep de rotswand door en vormde een bergrug die men ver in zee zag uitsteken; als men in een prauw de hoek van die bergrug omgevaren was, zag men de baai niet meer en was men op weg, met steeds een begroeide bergwand rechts, maar links niets meer dan de open zee, naar een andere haven, de Wijn-

koopsbaai. Wij zouden deze reis later dikwijls doen, toen wij onze eigen vaartuigen hadden.

De andere punt van het eiland, de westelijke, werd ook omspoeld door een riviermond; in deze rivier, de Tjiletuh, liep het verbindende water van de Tjikantèh wederom uit. Maar de Tjiletuh was een machtig water, somber, hoewel aan weerskanten prachtig begroeid, stil, diep en breed. Op het puntje van Balekambang staande, terwijl mijn voeten tot de enkels in het vochtige zand zakten en om mij heen kijkend of ik niet teruggeroepen werd, zei ik hier later tot mijzelf: ‘Dit is nu echt een landtong, een tong van zand die in het water steekt, en ik sta precies op het puntje van deze tong’. De Tjiletuh liep geruisloos en toch indrukwekkend het blauwe zeewater in; haar eigen water was grijsachtig geel, noch helder noch werkelijk troebel, en rijk aan krokodillen; het kwam van ver uit het binnenland. De Tjimarindjung had geen krokodillen, het was een genot zich daar te baden en mijn ouders deden het, tot zij malaria kregen en het aan dat water toeschreven. In de tussenliggende Tjikantèh zwom vaak genoeg een krokodil door, die uit de Tjiletuh kwam; de Tjikantèh was niet half zo breed en bijna overal ondiep, maar er waren inzinkingen in de rivierbodem, waar zo'n krokodil zich dagen lang behaaglijk kon voelen, de inlanders noemden deze kidoeng boeaja, iets als krokodillenbed. Onze kippen en eenden die zich bij het water waagden, verdwenen soms bij reeksen wanneer zich een krokodil in de Tjikantèh geïnstalleerd had; mijn moeder zag op een dag, terwijl zij over de mogelijkheid van het feit twistte met de vrouw die met de kippenren belast was en juist de verdenking opperde van krokodillen met twee benen die dan regel is, een eend wegslokken van de dam, met een klap die haar door merg en been ging. Isnan posteerde zich dan met een geweer en slaagde er in om de rover zoniet te doden dan toch te verjagen.

Ongeveer in het midden van de drijvende balé was het dorp. Het leek mij toen nogal groot, het zal in werkelijkheid bestaan hebben uit misschien veertig kleinere en grotere bamboe-

woningen, die van de dorpshoofden en notabelen (waaronder waroenghouders) nogal groot, de meeste van arme vissers, klein, bedompt en vuil. De bamboepalen van deze inlandse woningen zijn meestal kleverig van smerigheid als men ze aanraakt. De meeste huizen hadden een kolong (ruimte onder) omdat zij op palen gebouwd waren; deze kolong werd benut voor bergplaats van brandhout, gereedschappen en afval; inlandse kinderen die soms nog zuigelingen waren speelden er in, met allerlei ongedierte innig vertrouwd. Bij deze huizen beklom men via een uiterst primitief houten trapje de voorgalerij, die ook meestal de enige open zitruimte was. De rest bestond dan uit één of meer donkere kamers zonder vensters; lucht werd geacht genoeg binnen te komen door de spleten in het bamboevlechtwerk van de wand. In zo'n huis sliepen wij de eerste keer; het behoorde toe aan de loerah (dorpshoofd), die Pa Djoewi heette; ik herinner mij van de man dat hij onder zijn hoofddoek een haarwrong had als van een vrouw, iets wat ik nooit eerder gezien had, en daarbij toch een zwarte knevel.

Twee gebeurtenissen hadden plaats terwijl wij hier woonden, in afwachting dat ons eigen huis gebouwd werd. Wij hadden, behalve mijn kinderjuffrouw, Alima, Isnan en nog een paar bedienden, ook een nest foxterriers bij ons, het mannetje Loeloe, dat een roemrijk bestaan zou voeren in deze streken, zijn wijfje Lili, dat na enige tijd stierf, en hun kroost van vijf zes nog mollige, waggelende jonge hondjes. Een ervan, Spottie, werd door een kampoenghond doodgebeten. Het was natuurlijk onze lieveling, een hondje met een humoristische uitdrukking en één enkele vlek bij zijn neus; ik zag het door Isnan binnenbrengen, slap neerhangend maar nog niet dood; ik hoorde de meewarige kreten van mijn moeder en Alima en iedereen liep af en aan met water en verbandwatten. Mijn vader stapte met een geweer naar buiten en liet zich de dader aanwijzen. Het was ongeveer zes uur 's middags; de hond liep weg, het zeewater in, en stond daar stil met de kop naar mijn vader toe, in het schuim van de branding en het tegenlicht

van de ondergaande zon. Een knal, en geen kik van de hond: ‘Hij was meteen morsdood, vertelde Isnan, hij viel opeens op zijn zij en het zeewater trok hem weg’. De kleine Spottie leefde nog een deel van de volgende dag: een naar rook ruikende, nattige bal, want het verband met lauw water werd telkens vernieuwd, wit met niet rode, maar donkerrose vlekken, zoals ik ze terugzie, door het verband heen of op het vel.

De andere gebeurtenis was dat ik 's avonds, toen ik mijn ouders zou ‘groeten’ die in de open lucht bij het strand zaten, zo haastig de primitieve trap afliep dat ik viel en met een afschuwelijke pijn aan de linkerarm weer opkwam. Ik had mijn pols nog net niet gebroken, maar zo verzwikt dat een dokter djawa (javaanse arts) uit de Wijnkoopsbaai per vlerkprauw moest overkomen. Het duurde zeker een week eer hij er was; ik liep ondertussen met mijn arm in een verband en troostte mij er mee dat ik nu leek op een gewonde transvaalse boer. Mijn moeder had mij iets beloofd als ik mij onder het weer rechtbuigen van de arm goed hield en ik had een boek gevraagd (dat ik niet kreeg, misschien omdat het niet bestond) over alle boerengeneraals. Ik weet nog wel dat ik tot in mijn koorts droomde over generaal Cronjé, maar hoe kwam ik precies aan die naam?

Het is vreemd: ik zie in deze tijd wel de nieuwe juffrouw naast mij, maar niet Alima, die toch altijd bij mij sliep. In de hele balekambangse tijd kan ik Alima niet terugzien, behalve op één tijdstip: toen mijn ouders mij alleen achtergelaten hadden onder haar hoede, misschien vijf jaar later eerst. Zo dicht was zij dus bij mij, zo vanzelfsprekend mijn beschermengel, en zo stil ging zij haar weg.

Naast het dorp, naar de kant van de Tjimarindjung, werd ons eigen huis gebouwd. Het was een bamboewoning als de andere, maar zonder kolong, uit solider materiaal opgetrokken, bestaande uit 3 zitkamers en 3 slaapkamers, met vensters en gevlochten luiken voor de uren van onweer en passaat. Toen wij er geïnstalleerd waren, werd ons leven weer gerieflijker en aanvaardde ik zonder moeite natuurlijk ook de prettige kan-

ten hier; het enige dat mij hinderde was de taal van de inboorlingen, wier vriendelijkheden ik niet verstond. Wij waren de eerste Europeanen die hier waren komen wonen en werden overal nagelopen en omringd, vooral mijn moeder die de eerste blanke vrouw was (want enige europese controleurs hadden zij al gezien), en die daarbij in vloeiend sundanees haar inkopen deed. Mijn moeder werd in weinig tijd onder de desamensen populair; toen zij mijn vader al evenzeer vreesden als haatten, kwamen zij nog van alle kanten om mijn moeder te zien; zij lieten door haar hun zweren verzorgen, grote rottende wonden soms, door vuil en zeewater tot op het been aangetast, en mijn moeder behandelde hen met al de toewijding van een amateur-dokteres. Zij bereikte met jodoform en kajoepoetih (ook dit laatste was deze mensen onbekend) in weinig tijd de beste resultaten; zij genas zelfs een vrouw die een beroemdheid van het dorp was, Djasilem, omdat zij eens door een krokodil was meegesleurd. Terwijl zij zich door het water voelde trekken, herinnerde zij zich dat zij een knipmes in haar ceintuur had en zij had de koelbloedigheid gehad het open te vouwen en de krokodil er mee in de ogen te steken, waarop hij haar losgelaten had: zij kwam met vier grote gaten aan het been weer aan wal, en die gaten waren sindsdien open zweren gebleven. Ik herinner mij uit onze eerste tijd vooral deze vrouw heel goed en een andere, Lindeung, die een waroeng hield bij de ingang van het dorp en dus in zekere zin onze buurvrouw was. Haar koopwaar bestond voornamelijk uit kluwens garen en schaars gevulde stopflessen, zij zelf leek op een indiaanse, had de reputatie een grote minnares en kaartspeelster te zijn en lag altijd even lui op haar zij achter haar stopflessen. Tussen de eerste huizen van het dorp, waaronder het hare en ons huis, waren twee hagen van djarak, een snelgroeiende plant met lichtgroene blaren, die een wrang en kleverig, melkachtig vocht afscheiden waar men een stengel afbreekt; mij werd dadelijk op het hart gedrukt dat deze plant giftig was. De eerste haag liep langs ons eigen huis, de tweede, een dubbele haag, vormde de eigenlijke ingang tot het dorp.

Er was nog meer giftigs: op ons achtererf zelf stond een bintaroboom, die harde maar van binnen sponsachtige ovale vruchten liet vallen, ter grootte van een mangga en met een nog aantrekkelijker groene schil; de kinderen van Dèn* Soekma, een van onze meegebrachte opzichters, aten ervan en stierven, met geheel verwrongen mondjes, zei men, nog geen maand na onze komst. Zij werden niet ver van ons huis begraven: het waren twee zulke mooie kinderen, zei mijn moeder, een jongen en een meisje van vier en vijf - hun graf was een soort poëtische plek, tot ook hun vader gestorven was en iedereen hen vergeten had. Soekma was overal geweest, tot in Amerika, waar hij figurant of zoiets was in het circus van Buffalo Bill; hij sprak dan ook een mondvol engels en was ongewoon humoristisch voor een Sundanees. Toen ons huis en de bijgebouwen opgetrokken waren, begon men aan de bouw van de rijstschuur en de fabriek, beide bij de Tjimarindjung, waarvan de stroom de turbine drijven moest; Soekma werd belast met het aanleggen van de waterleiding naar de turbine en liet daarvoor de rotsen springen met dynamiet. De andere inlanders waren er eerst niet toe te bewegen, niet alleen uit vrees voor de springstof zelf en de ongehoorde knallen ervan, maar omdat zij vreesden de geesten van het woud te storen. Het amerikaanse verleden van Soekma had hem verheven boven deze vrees; toen zijn kinderen stierven en hijzelf later, zei men natuurlijk dat hij het zelf gezocht had. Hij verkende ook de buurt en ging bij een van die gelegenheden in een half met water gevulde grot, gevolgd door één inlander, een jonge man die een toorts droeg; terwijl zij tot het middel in het water stonden, hoorden zij een geruis boven hun hoofden en zagen zich aangestaard door een enorme slang. De jonge man liet van schrik de toorts in het water vallen, Soekma verloor zijn geweer, en in een paniek plasten zij in het donker rond, van. elkaars ledematen wegschrikkend als van de slang, tot zij bij toeval de uitweg vonden. Het verhaal van deze escapade, door Soekma gedaan met bijbehorende kreten van de jonge man,

* Verkorting van Raden.

deed mijn moeder telkens weer lachen tot zij tranen in de ogen had; vooral het gedeelte waarin: 'Allah, mevrouw, daar was die bek boven onze hoofden, zeker wel zó groot, en hij zei "kok-kok-kok" tegen ons.' Toen Soekma op zijn beurt stierf, was het jaren later; hij was lang weggeweest, toen opeens teruggekomen, maar kon zijn dienst nooit hervatten. Hij zat of kroop door een donkere kamer in de bijgebouwen en nooit zag ik iemand bij hem; een heel enkele keer zochten mijn ouders hem op. Ik zelf ging dikwijls bij hem zitten: hij kon niet goed meer zien, maar vertelde nog graag; hij sprak een beetje hollands met mij, maar ging in het maleis over wanneer hij begon over kapitein Nemo uit *20.000 Mijlen onder Zee*, wiens avonturen hij in die taal gelezen had. Toen hij stierf, was er niemand bij hem en hijzelf was geheel vervuild. Mijn moeder ging ook toen nog wel kijken maar had mij verboden er heen te gaan, eerst later hoorde ik dat hij geheel syfilitisch was. Het was een man met een mager gezicht, levendige ogen, een wat uitstekende mond en een grote wijnvlek op een van zijn wangen; hij was een zoon van de rangga van Tjimènteng, die niet alleen van zeer oude adel was maar in reuk van heiligheid stond.

Daar mijn ouders, voor zij naar de Zandbaai gingen, hun villa in Tjitjurug hadden verkocht, werd ons bamboehuis hier voornamelijk ingericht met meubels van daar. Daaronder was een symfonion, waar ik mijn eerste europese deuntjes van leerde: een soort orgel, waarin men grote metalen schijven deed, die ronddraaiden met een getjingel dat men harder of zwakker kon maken, en volgens het tandjes-systeem van een speeldoos en een pianola. Toen dit orgel was uitgepakt, rechtop stond en zijn programma ten beste gaf: *Torgauermarsch, Bimmel Bolle, Lina-Walzer, Transvaals Volkslied*, enz., stroomde de hele bevolking van het dorp toe, reikhalzend om in of achter het meubel te kunnen zien of er niet iemand verborgen zat. En de traditionele volkspoëzie verloochende zich ook hier niet: 'De prinses die zingt!' zei een van de jonge vissers na weinig nadenken. De symfonion verloor haar pres-

tige toen later een chinese marskramer tot Balekambang doordrong, die een gramofoon meebracht waarop men voor 2½ cent een plaat kon horen, weliswaar tot op het merg afgekrast, maar waaruit menselijke stemmen waren te herkennen. De man kwam ook bij ons en ik liet hem wel viermaal *De Slag bij Sédan* geven, waarin geschreeuwde commando's voorkwamen, maar zijn grootste succes had hij bij Lindeung, die hem eerst misschien als attractie voor haar waroeng nam, maar aan zijn muziek zo verslaafd raakte dat zij zich haast ruïneerde.

Langzamerhand werd onze kolonie compleet; ons achtererf met de bintaroboom, waar ik later kegelde, werd een soort binnenplaats door de bediendenwoning mèt kolong die daarachter werd opgetrokken; daar was ook de keuken, door een overdekte gang met ons huis verbonden. De slaapkamer van mijn ouders was ongeveer in het midden, met een kleedkamer aan de zeekant; de juffrouw, Alima en ik sliepen in de derde kamer, door een gang van de slaapkamer gescheiden. In de bijgebouwen werd 's avonds gamelan gespeeld; al onze mannelijke bedienden bespeelden de instrumenten, Isnan was er een artist in en zijn zoon Moenta bracht het zo ver dat hij de wajang wist te bedienen en zich tot dalang (verteller, spreker) opwierp zonder daarvoor de wijding te hebben ontvangen die dit vak eigenlijk vereist. Het publiek uit het vissersdorp luisterde naar Moenta met bewondering. De inwijding van woning en fabriek ging natuurlijk met sedekahs gepaard en met wajangvoorstellingen, waarbij Moenta zich kranig hield: niet alleen kende hij vele verhalen, maar hij liet de poppen opkomen met de dans die hun eigen is, hij sprak met de nodige stemveranderingen voor mannen en vrouwen, met de verachtelijke intonatie van de boze en de gewijde van de kalme helden; hij wist een verhaal zeker ook flink te rekken door de sierlijkste toespraken, want een met haast afgedaan wajangstuk zou de inlander niet bevredigen. Geen wonder dat hij zoveel succes had bij de vrouwen. Ik heb van kindsaf bij zijn voorstellingen vlak achter hem gezeten, hem de poppen aangereikt die niet

op de pisangstam geprikt waren, maar uit de kist moesten komen, het geklepper van de stalen platen waarmee zijn ene voet het opkomen van de helden begeleidde hele avonden lang in mijn hoofd voelen weerklinken; ik kende niet alleen al de poppen, maar had toen reeds mijn sympathieën voor figuren die naar mijn zin niet genoeg optraden, de zoon van Ardjoena bijvoorbeeld: Abimanjoe, die ik prefereerde onder de naam Ankawidjaja. Daar was ook mijn lievelingsstuk, waarin een eindeloze reeks gevechten voorkwam en dat de glansperiode behandelde van een onechte zoon van Ardjoena die Gandawerdaja heette. Iedereen, leerde mij Moenta, had een glanstijdperk en was in die tijd niet te overwinnen, ook niet door Ardjoena zelf Maar Ardjoena was glanzend in alle tijden. Ik hunkerde er naar ook de allerlaatste strijd bij te wonen, de Perang Djaja, waarin iedere gedode held werkelijk dood blijft en niet meer als in de andere stukken kan herleven, waarin de rijken Hastina en Pandawa elkaar ook geheel vernietigen; maar tot deze godenschemering vond Moenta de moed niet; het ritueel van dit stuk bracht mee dat het zeven avonden duurde, en dat de dalang vooraf vastte, wilde hem geen ongeluk overkomen; bovendien was hij immers geen echte dalang. Hij vertelde mij het verhaal in kleuren en geuren, maar opvoeren zag ik het nooit.

Mijn ouders genoten van de gamelanmuziek in hun achtergalerij, bij de petroleumlamp. De binnenplaats was dan geheel donker, de bijgebouwen waren ook schaars verlicht; het was de melancholieke muziek en de tropennacht in alle harmonie, met de afzondering van de blanke die zich ook hier superieur waant. Er waren andere avonden aan zee, dat wil zeggen op het voorerf, op een vierkant van tegels dat mijn ouders in het zand hadden laten metselen en waarop zij hun rieten stoelen lieten brengen bij mooi weer. Ik mocht er soms bij zijn, als het nog niet te laat was; de aanwezigheid van mijn vader maakte dat ik mij zelden op mijn gemak voelde. Onze stoelen waren dan bij het hek, vlak voor ons lag het zand van het strand, lag de zee, bij zonsondergang diepblauw, 's avonds zwart, met

een enkel licht van een vissersprauw. De baai opende zich scherp voor ons uit: links een korte vleugel, in werkelijkheid een paar grote rotsen met een rotseiland aan het eind, vlak bij de monding van de Tjiletuh; rechts de bergrug, die men bij nacht nog altijd zwarter tegen de avondhemel zag afsteken. Van om die hoek kwamen de prauwen die onze post brachten. De zonsondergangen waren soms verbijsterend, de stilte 's nachts moet een karakter hebben gehad van uiterste rust, afzondering, eeuwigheid - mijn ouders zeiden soms tot elkaar hoe mooi het was, maar ben ik mij als kind zelfs instinctief de volle waarde van die uren bewust geworden? Ik geloof het niet, ik denk dat ik het mij in de herinnering eerst heb voorgehouden. Maar één ding weet ik zeker: er was een lied dat mij ook toen dieper ontroerde dan de gamelan, iets dat werkelijk de zachte geur scheen aan te brengen van nachtbloemen: het ngagóndang, een lied onder het rijststampen. Vier lelijke vrouwen, meer dan armoedig gekleed, stampten rhythmisch padi in een blok en neurieden daarbij; zij zongen niet werkelijk en gaven dus geen snerpende neusgeluiden, één neuriede een beetje harder, de anderen bijna met dichte monden, en de wisselende geluiden van de neerploffende stampers namen werkelijk deel aan deze muziek. Het was iets geheel aparts: melancholiek maar tegelijk zo argeloos lief, dat de liefheid het won van de melancholie; het waren stemmen uit de nacht, waarbij men de zingenden nauwelijks zag en dus zonder moeite kon vergeten.

Ook dit is zeker uit die eerste tijd, ook als er later herhalingen zijn geweest. Maar hoeveel keer zijn wij heen- en teruggegaan, naar Meester-Cornelis, naar Sukabumi, over de Wijnkoopsbaai, direct uit de haven van Batavia? Alles smelt voor mij samen tot één groot panorama: de eenheid is het landschap, de tijdperken zijn die van mijn eigen leeftijd. Maar die weet ik niet precies, en hoeveel van wat ik later, toen ik 10 of 11 was, bewuster gevoeld heb, was in deze eerste tijd, toen ik 6 was, al niet aanwezig? Waar het alleen het decor betreft, aarzel ik niet: een kind in een omgeving, dat *is* de omgeving, alleen hier

en daar een bijzondere voorkeur verraadt de bijzondere aard van het kind. Ik heb alles bijeengenomen dikwijls met mijn ouders op dat vierkant van tegels bij de zee gezeten, ook later; en toch komt mij voor dat toen de tegenslagen kwamen, toen de waterleiding naar de fabriek telkens weer instortte, zodat de fabriek moest worden stopgezet terwijl het werkvolk steeds ontevredener werd en wegliep, dat mijn ouders toen zelden meer van de nacht en de gamelan genoten. Mijn vader trok zich toen al bij voorkeur in bed terug, of hij las; hij gaf niet om literaire maatstaven, maar las intens en soms avonden achtereen: Walter Scott, Marie Corelli, Justus van Maurik, of zijn bijzondere collectie over spiritisme. Hij had ongetwijfeld behoefte aan verstrooiing door de geest, en hij voelde zich langzamerhand geslagen, terwijl mijn moeder in de Sundalanden nooit werkelijk uit haar element was. Hij zei later: ‘Mijn neurasthenie heb ik in die Zandbaai opgedaan.’ Zij was vol sentimentaliteit, vol werkelijk gevoel toch ook, maar zonder enige aanleg voor neurasthenie; zij had van de omgeving kunnen blijven genieten terwijl alles op de fabriek verkeerd ging, en zonder dat zij zich in het minst aan de worsteling tegen de mislukkingen onttrokken had. Zij zond mijn vader soms naar huis en bleef met het werkvolk alleen, dat veel meer voor haar deed dan voor hem; ik herinner mij haar dagen lang te hebben zien zitten in de rijstschuur, met een doek over het hoofd tegen de jeukgevende padischilfers die de hele atmosfeer hadden doortrokken, 's Avonds liet zij zich op zijn inlands masseren of hield mijn vader in de kamer gezelschap, maar zelf was zij opgewekt, wanneer zij het niet met iemand in de huishouding te kwaad had.

Zij was niet alleen sentimenteel, zij had een goed hart, altijd. Zodra het maar even week werd, was zij bereid te helpen en zelfs zo lang mogelijk; zij bedierf het alleen altijd weer op den duur, omdat zij wel het recht voelde van anderen om geholpen te worden, maar dan ook alleen dit éne recht. Verder merkte zij nooit hoe groot haar eisen werden, van het standpunt van een ander had zij niet het vaagste begrip, en zodra

er een verschil van mening kwam, zag zij alleen nog maar haar eigen standpunt, en haar eigen standpunt was het recht zonder meer. Ik heb haar wel eens gevraagd of zij, die zo gelovig was, haar ongelijk zou erkennen tegenover God in de hemel, als hij het niet met haar eens zou zijn (zij was volkomen overtuigd dat zij voorbeeldig geleefd en niets dan heel kleine zonden had): 'Ach, spot niet!' zei ze dan.

Deze soort goedheid komt veel voor onder indische dames, een deel van de indische gastvrijheid berust er op. Men zou zich toch vergissen als men dacht dat in zulke gevallen alleen aan de traditie geofferd wordt; er is een spontane behoefte om goed te doen, gepaard met een krasse kortzichtigheid voor de gevolgen: deze indische dames zijn in 2 dagen elkaars beste vriendinnen, om na 10 dagen te betreuren hoezeer zij zich door te veel goedheid weer vergist hebben en met evenveel warmte vals te worden tegen elkaar. Maar in de toewijding aan man en kinderen blijven zij dikwijls bewonderenswaardig.

Wat mijn moeder, in de Zandbaai vooral, voor mijn vader was, was zij nog sterker voor mij natuurlijk, als kind: degeen die alle moeilijkheden wegnam. Dit is zo bij alle kinderen, zegt men, kinderen zien nu eenmaal voor grote moeilijkheden aan wat moeders kunnen wegruimen; maar hier werd deze rol dan nog versterkt door het contrast met mijn vader. In de bestrijding van ieder kwaad dat ons huisgezin dreigde, had mijn moeder bovendien een élan, een energie die ongewoon waren; zij vocht met een ziekte, en niet alleen bij mijn vader of mij, maar bij iedereen, zij nam in Gedong Lami zieke mensen op om ze soms maanden lang te verplegen. Zij had wat men in Indië noemt 'een koele hand', intuïtie of geluk in deze dingen; zelfs kiespijn scheen zij bij mij te kunnen genezen door aanraking, in de Zandbaai waar geen tandarts mij helpen kon, behandelde zij mij met huismiddelen, maar ik vergat de pijn vooral als ik tegen haar mocht aanliggen. De band tussen haar en mij was toen misschien het sterkst; als mijn vader er niet bij was en ik haar alleen mocht vergezellen, was ik het gelukkigst. Er was natuurlijk een manier om van het eiland af te

komen; over de Tjikantèh was een krakende en golvende, maar tenslotte veilige bamboebrug; onmiddellijk aan de overkant was later onze koekraal, die geheel onder leiding van mijn moeder stond, en zij had een grote voorkeur voor een bengaalse koe, Sajati, die zij zelf had helpen geboren worden en die mij later (haar horens bleven gelukkig altijd stomp) met één duw van haar kop in de modder van de Tjikantèh wierp. Schuin tegenover de koekraal was een bloementuin aangelegd, met vooral veel melati's; als ik met mijn moeder meeging, naar de koeien eerst, naar de bloemen daarna, was ik zo gelukkig dat ik al de liedjes zong die ik kende. Zij vond dat allerliefst, maar het zichtbaarste plezier deed ik haar als ik zei dat zij er goed uitzag: ik vond haar op haar mooist in een donkerbruine kabaja met witte bloemetjes, die zelf op melati's leken, zij leek hierin jonger en minder gezet dan in lichtere kabaja's. Jong was zij altijd voor haar leeftijd; toen zij al goed in de 50 was gaf iedereen haar nog geen 40; in Grouhy zag Gerard Rijckloff haar voor ongeveer 50 aan toen hij met haar kennismaakte, en zij was toen 64. De jeugd van mijn moeder was mijn werkelijke trots, ofschoon ik haar nooit voor mijn eigen gevoel mooi gevonden heb.

Op de tegels aan zee begon een gevoelsspelletje, dat zij zelf zo geslaagd scheen te vinden dat het er bijna een nummer door werd; ik weet tenminste nog dat het in het bijzijn van mijn vader werd beoefend en zijn uitwerking zelfs dan niet miste. Zij begon: ‘Toet, als mama later dood is...’ en ik reageerde onmiddellijk met: ‘Ach nee, dat wil ik niet horen!’ en zij ging voort: ‘Als mama later dood is, dan moet je nog maar eens denken dat ze *Bintang Surabaja* voor je zong’ (of iets anders) - en dan begon zij erg te lachen, want de waterlanders liepen mij dan al over de wangen. En haar lachen was zeker een manier om zelf niet te huilen. ‘En als mama later oud is...’ Maar dit pakte niet; ik kon mij niet voorstellen hoe zij zijn zou als zij oud was. ‘Dan is mama misschien verschrompeld en gebogen met een kleine kondé (haarwrong) met wit haar, net als Ma Oemi.’ Maar het wilde er bij mij niet in. Ik kon mij

evenmin voorstellen hoe zij zou sterven - alleen wel wat het voor mij zijn zou als zij gestorven was, als zij niet meer te vinden zou zijn op de hele wereld.

Iedere avond, als ik mijn ouders goedenacht zei, zei ik er zacht tegen mijn moeder bij: 'Straks komen, ja ma?' omdat zij altijd nog even aan mijn bed kwam. Ik geloof dat het mijn vader in de grond ergerde; hij zei soms: 'Neen, niks ervan!' en mijn moeder kwam dan te hulp met een: 'Ach, plaag dat kind toch niet.' Ik verwonderde mij er zelf over toen zij mij later deed opmerken: 'Je zegt nu niet meer "straks komen"'.

Op een avond dat ik onaardig was geweest, liet zij mijn vader een rol spelen in een kleine comedie. Hij riep mij in de voorgalerij, waar hij alleen zat, en zei op rustige toon: 'Kijk, zie je dat lichtje daar op zee? Dat is mama. Zij gaat weg, omdat zij niet langer bij je kan zijn als jij zo onlief bent.' Het maakte diepe indruk op mij, maar meer om de berustende houding van mijn vader dan omdat ik het werkelijk geloofde. Dat mijn moeder, zo bang voor zeeziekte, alleen in een vissersbootje en bij nacht over zee zou gaan, verwierp ik instinctief, nog voor ik er over nadacht; maar het idee alleen met mijn vader te blijven was voldoende om mij te laten huilen. En buitengewoon gauw stond mijn moeder toen in de donkere voorgalerij, en zag er, dank zij een mantel, werkelijk nog uit alsof zij uit zee gekomen was. Maar het lichtje bleef in de verte branden. 'Het is nu een ander bootje', zeiden zij natuurlijk, toen ik beterschap beloofd had en de familie weer verenigd zat.

Ik kende deze listen van weggaan trouwens al van heel jong af. Mijn ouders hadden een gelukkig huwelijk en een waarin zij tot het laatste toe zelfs verliefd op elkaar bleven, geloof ik, maar zij hadden driftbuien en dramatische verzoeningen nodig om hun liefde geregeld op te frissen. Na zo'n ruzie besloot mijn moeder dan tot 'weggaan' en meestal nam zij mij mee. In Gedong Lami trok zij zich alleen in een logeerkamer terug en zat dan in het donker, of zelfs in een paviljoen, als dat niet verhuurd was; in Sukabumi ging zij met mij in een sado naar Wa Gedah - de hadjivrouw die mij uitgelegd had wat het ver-

schil tussen binatang en manoesia was - en bleef daar soms overnachten. De volgende morgen op zijn allerlaatst, zagen we mijn vader dan verschijnen: een strohoed op, een stok in de hand stapte hij uit een sado; mijn moeder liep dan haastig naar binnen, mijn vader stapte kordaat het erf op. Deze comedie van verzoening met de zang van de onmogelijkheid-van-verder-samenleven en de tegenzang van niet-samen-zou-het-nog-onmogelijker-zijn heb ik van meer of minder dichtbij mijn leven lang meegemaakt. Mijn vader zei later tegen mij: 'Je moeder is nog altijd even romantisch, maar we worden hier toch wel een beetje te oud voor!' maar voor haar bestond geen zweem van deze opvatting. Als zij verzoend waren, zaten zij verder innig bij elkaar, niet dat zij elkaar omhelsden, maar zij zaten te kijken of nu de hele wereld hen niet meer scheiden kon. Ik was er tegelijk blij om en toch een beetje ontgoocheld: iedere keer was dat nu hetzelfde. Als de scheiding begonnen was en Alima en ik weer mee moesten, zei Alima met volmaakte rust, als ik mij ongerust maakte: 'Ah, biar (laat maar), ze zijn weer een beetje gek, maar het komt immers gauw in orde.' De ergste vlucht was later, toen mijn moeder werkelijk de trein nam, van Bandung naar Garut, en daar twee dagen in het optrekje van mijn broer Otto zat, zonder dat mijn vader kwam. Gesteld dat hij toen van zijn rol in de comedie had afgezien en niet gekomen was! Ik geloof dat mijn moeder al op het punt stond een telegram te verzenden dat zij wilde scheiden, toen hij toch nog opdaagde.

Het was met mij later eigenlijk niet anders. Zij hield werkelijk van mij, zegt Jane die haar maar even gekend heeft, maar ook deze liefde was geheel egocentrisch; zij stond zelf in het middelpunt van haar liefde, zij had altijd de mooiste rol. Zij wist inderdaad al te goed hoe mooi en enig de moederliefde was; zij sprak er met mij al over toen ik misschien 8 jaar was en toen al ergerde het mij. Later bracht zij mij bijv. een van die vulgaire huiskamerplakkaten, met een reproductie van de moeder van Whistier boven en een vers daaronder over *Mother o' mine* in onooglijke sierletters, en gaf mij dat met

iets verheerlijkts in haar gezicht alsof het een nieuw verbond gold. Ik reageerde dan zonder mankeren op de onhebbelijkste manier; ik zei dat het mij speet maar dat ik zo'n prul niet aan mijn muren zien kon. Haar aangenomen inlands kind Silvia kreeg dan gelegenheid voor een goede beurt en zei direct dat *zij* het dan graag boven haar bed zou hangen.

Mijn moeder kon niet anders dan leven naar haar instincten, iedere intellectuele correctie ervan was haar vreemd. Zij stapelde *haar* goedheden voor mij op, zij deed alles wat *zij* behoefte had te doen en wat *zij* kon geven, om zichzelf zoniet mij te bewijzen dat het werkelijk mijn schuld was als ik in zulke omstandigheden aan nog iets anders behoefte had. ‘Ga maar gerust weg, zei ze dan, ik hou je immers niet tegen!’ en deed verwonderd (zij wàs het misschien ook nog) als ik die woorden niet voor ernst nam. Niet lang voor haar dood, toen zij mij teruggeroepen had uit Lugano om ‘de zaken’ toch met mij te bespreken, en toen wij daarover geheel van mening verschilden, toen zij mij in het bijzijn van de notaris met de varkenskop ongeveer voor gek had uitgemaakt: ‘Let toch niet op hem, hij is neurasthenisch als zijn vader!’ dacht zij mij in alle eenvoud weer zacht te stemmen door mij geld te geven. ‘Neen, heus, ik heb wel genoeg, néém dit nu maar!’ Zij was ontzet toen ik afscheid van haar nam en de kamer uitging terwijl het geld nog naast haar kussen lag. ‘Waaròm wil je het niet hebben? Je bent toch niet nog boos op mij? Jij bent toch mijn lieveling...’

Was zij werkelijk jaloers op Jane? Ik zei haar eens dat ik het begon te vrezen en zij bezwoer mij van neen. Als het zo was, zal zij het ook niet geweten hebben; zij was zo helemaal niet toe aan het ‘Oedipuscomplex’! Haar naieve egocentrie, haar kinderlijk trekken aan de mensen zonder dat zij begreep hoe tyranniek zij was, de malloterij van de wezens die zij keer op keer in huis bracht, èn uit medelijden èn omdat zij niet alleen kon zijn, zouden een boek kunnen vullen, een kroniek die ik alleen met rancune schrijven zou. Maar zo ooit, dan was hier iemand die het altijd weer eerlijk begon en die men moeilijk

aansprakelijk kon stellen, ondanks alles. Haar einde, haar laatste jaren waren zo zielig, dat ik mijn eigen standpunt niet zien kan wanneer ik daaraan denk. Zij had eerder moeten sterven, kort na mijn vader; zij is nu alleen vroeg genoeg gestorven om de materiële armoede te ontgaan.

Ik kon mij niet voorstellen hoe zij zou zijn als zij oud was en ik heb het in weinige maanden gezien. Zij schrompelde werkelijk ineen; haar rug was gebogen, haar haar was gedund en begon grijs te worden, al zag men het nog niet als grijs. Alleen haar gezicht bleef altijd veel jonger dan haar werkelijke leeftijd, haar lippen waren bleek maar haar tanden zo sterk en wit gebleven dat sommigen dachten aan een vals gebit, waar zij met trots over lachen kon. Maar ofschoon het mager worden haar in zeker opzicht wel goed stond, haar verfijnde en een soort inniger ernst gaf, was zij lichamelijk toch zo vervallen dat Gerard Rijckloff het mij geschrokken zei toen hij haar de laatste maal terug zag. Zij was erg op hem gesteld en blij als hij haar soms een brief schreef, van al mijn vrienden was hij de enige die haar om haar eigen persoon scheen te mogen: ‘Dat is ook begrijpelijk, zei ze; als ik jonger was geweest zouden wij elkaar zeker erg aardig hebben gevonden: ik was een charmeuse en hij is een charmeur.’ (Heel anders dan jij, betekende dat onuitgesproken er ook duidelijk bij.) Gerard behandelde haar werkelijk als een ‘charmeuse’ en soms zei ze, zonder het een ogenblik werkelijk te geloven, dat hij haar maar voor de gek hield. Tot het laatste toe was zij gevoelig voor dit soort hulde aan haar vrouwelijkheid.

Wat haar in de laatste jaren erger drukte dan de ouderdom was haar eenzaamheid. Toen Guy naar Suzanne moest, lag zij alleen in haar grote kamer in Grouhy, aan een uiteinde van het gebouw met uitzicht op de tuin naar twee kanten, met de blauwe dennen vlak onder haar vensters, en de schoorsteen waar zij een altaar van had gemaakt en de heiligenplaten en beeldjes overal om haar heen. Het was daar benauwd 's avonds voor haar zwakke hart, zei ze, en omdat de vensters dicht moesten, liet zij de deur naar de gang openstaan. In werkelijk-

held, denk ik, tegen de eenzaamheid. De oostenrijkse gezelschapsdame sliep een deur verder, in Indië zou zij een of twee baboes in haar kamer hebben laten slapen. In Grouhy sliep de boswachter Télès, met zijn goedig gezicht en hangende snorren, soms weken lang in een middenvertrek, precies tegenover de deur van de Oostenrijkse, met een geweer in de hoek voor de dieven, als een kleine herhaling van Isnan. In Indië, als mijn vader er niet was, sliep een van de mannelijke bedienden altijd zo in huis, en in haar kamer sliep ik dan, en voor zij slapen ging werd zij gewreven of gemasseerd, onder eindeloze verhalen over vroeger, over de inlandse vorsten, over de uitbarsting van de Krakatau, als de masseuse bijgeval zo oud was dat zij die nog als kind had meegemaakt. Hoe bestrijdt men zo'n vorming? - alle sovjetprogramma's zouden er als lucht overheen gaan! En zij werd precies 58, de dag dat zij in Europa voor het eerst voet aan wal zette. Haar verlatenheid zou zeker veel minder zijn geweest in Indië, en toch, zij wilde niet meer terug, toen ik het haar later dringend voorstelde en zei dat ik mee zou gaan; zij gaf toen als reden op dat het graf van mijn vader nu in Europa was. Zij sliep met Guy, ook tegen de eenzaamheid, en ook hier liet haar egoïsme zich gelden: als zij hoestte en ziek was, mocht het kind toch niet elders slapen. Dat *zij* iemand zou besmetten, kon zij evenmin aannemen als de mogelijkheid van haar ongelijk tegenover anderen. En in deze dingen gaf de practijk haar meestal gelijk - alleen in haar kundig zakenvrouwschap tegenover mij niet; en ik, met een soort voortgezet kindervertrouwen, heb in de grond misschien ook hier gedacht dat *zij* alles nog wel redden zou. Zij lag eenzaam in haar kamer in Grouhy en zei: ‘Je weet niet hoe ik soms halve nachten in mijn eentje lig te huilen, als ik denk aan papa.’

Uit de verzen die ik haar soms voorlas, had zij een strofe overgeschreven die zij op een strook papier bewaarde in haar brillenhuis:

Herinnering zal ras lijk rook verdroomen
en op mijn graf groeit wellicht wiegend gras,
en niemand, niemand die voorbij zal komen,
zal raden dat dit leven sterven was.

'Ja, dat is mijn leven na de dood van papa.' Zij moet zeker halve nachten gesnikt hebben, maar wat kon ik ertegen doen of zeggen? Ik zat bij haar op bed en trachtte haar aandacht af te leiden door verhalen over mijn kennissen, over wat nog werkelijk levend was. En hoe zielig waren haar laatste verhuizingen: alleen binnen bracht zij haar sfeer en behoefte aan luxe nog, zonder de buurt meer te zien. Ziek, zielig, en altijd meer alleen. Ik schrijf dit bewust neer; en toch zal iemand misschien nooit de volle kwetsbaarheid van zijn ouders leren kennen, die zó lang onaantastbare grote mensen voor hem geweest zijn.

Ik heb mij laten afleiden van Balekambang om aan mijn moeder te denken die mij regelrecht in de tegenwoordige zorgen brengt. Haar dood is niet iets op zichzelf, iets waar ik bij voelen kan als bij de slotscène van haar bestaan: hiermee komt de ellende over mij in deze zakelijke, vernederende vorm die ik nooit eerder gekend heb. 'Als ik dood ben, begint jouw leven pas!' Het geld dat ik van de notarissen leende voor haar begrafenis wacht op afbetaling; haar crypt, No 3337 van het kerkhof in Laeken, wacht op een eenvoudige naamplaat. Ik heb de begrafenisondernemer gevraagd zijn rekening voor die plaat aan de notaris in te dienen; wij zijn nu zes maanden verder, Suzanne die naar het graf van mijn moeder is gegaan, schrijft dat er nog niets is. Een galon minder op de begrafeniswagen, maar die 375 francs uitspaart, een naamplaat als deze die zes maanden uitblijft, uit vrees voor niet-betaling wellicht, het is allemaal niets vergeleken bij de problemen van dood en eeuwigheid, maar ik voel mijn ingehouden woede bij de onmacht deze dingen af te doen, domweg en zonder hindernissen, zoals iedere burgerfamilie ze doen kan.

11 Gesprek met Héverlé

Mei. Ik zie Viala niet dan een enkele maal in de Bibliotheek, waar hij mij sust met de vrome leugen van het een of andere overbodige werkje, als ik er op aandring hem te helpen. Gisteren Goeraëff teruggezien en haastig verlaten, omdat hij mij mee wilde nemen naar zakenmensen met wie hij voor het ogenblik te doen heeft en over wie hij subtiele opmerkingen wil plaatsen, als om zichzelf te overtuigen dat ook zij de moeite waard zijn en dat zijn fantasie zich ook hier weet te laten gelden.

'Ik heb geen trek, zei ik, om dupe te zijn van dergelijke spelletjes, het is mooi genoeg als ik erkennen moet dat ik het op hùn manier altijd wel zal zijn.' 'O, dupe, dupe! riep Goeraëff met de intonatie die hij aanneemt als hij vindt dat men redeneert als een Fransman: ben je zó bang dupe te zijn, Ducroo? Ik, ik zou het heerlijk vinden als ik nog eens echt dupe kon worden!' Een uur later probeerde ik een brief voor de krant te schrijven 'met uitschakeling van alle gedachten', volgens het voorschrift van Graaflant. Nog een vrome leugen; er gaat altijd te veel van onszelf verloren, ook in het geïdiotiseerdste schrijfsel, ook in een bijna toevallige verzameling zinnetjes waarin men voor het gemak precies het tegendeel beweren zou van wat men werkelijk meent. Blijft over 'toch zichzelf te blijven', maar 'water in zijn wijn te doen', dat wil zeggen iets voort te brengen met de vaalheid en olieachtige glansjes van vatenwater.

Het woord dupe werkte in mij na toen ik bij Héverlé binnenkwam. Mijnheer was uit, zei het dienstmeisje, maar zou wel dadelijk komen; meer dan twintig minuten dus gewacht in de werkkamer, bladerend in tijdschriften vol politieke overzich-

ten, soms kijkend naar het greco-boeddhistische hoofd waarvan het profiel zo doet denken aan Héverlé zelf, dan weer op allerlei bedrukt papier; eindelijk het meisje gevraagd waar mevrouw was. 'Wàt? weet u dat niet? In de kliniek!' Mevrouw was bevallen van een meisje en alles was best verlopen, zei het dienstmeisje met trots; zij had niet kunnen vermoeden dat ik het niet wist, want het kind was nu al vier dagen oud. Op dit ogenblik stapte Héverlé binnen - bleek en nerveus (maar als altijd), elegant en lichtelijk gebogen - en nam mij mee naar de andere kamer. 'Zien of wij iets te eten kunnen krijgen, want ik zit alleen. O dàt, ja... als we gegeten hebben, kunnen we er wel even heen om het voorwerp te zien. '

Het zou verloren moeite zijn hem geluk te wensen; alles lijkt vanzelfsprekend van geen belang in deze zaken van huiselijke betekenis. Ik gooi de dupe op. Hij strijkt een lange donker blonde lok achter zijn oor - de tijd om er over te denken - en begint:

'Ja, je wilt geen dupe zijn van een collectiviteit, meen ik, uit naam van wat? Van het individualisme? Dan ben je dáár gemakkelijk dupe van. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat over duizend jaar het geloof aan het "ik" niet even belachelijk geworden zal zijn als het geloof van een vuuraanbidder voor ons. Voor de boeddhist is het dat nu al... '

Hij heeft het helemaal over iets anders dan waar ik over spreken wil; wij zijn alweer in de geschiedenis der beschavingen gevallen, maar ik zwem nog een beetje rond.

'Het "ik" zal ergens toch wel altijd blijven; het berust op een gevoeligheid die een bepaald individu nu eenmaal nooit verlaat. *Zijn* lotgevallen, opgenomen door *zijn* gevoeligheid; wat maakt hij daarvan als hij het "ik" ontkent?'

'Wat een onzin! Die manier van voelen wordt op zichzelf door een cultuurvorm bepaald. Je "ik" kan zich niet verhinderen te behoren tot een serie voortbrengselen, afhankelijk van land, ras, opvoeding, het bijzondere tijdstip waarop het bestaat...'

Ik laat hem doorgaan. Ik weet het al; maar het verveelt mij,

omdat het altijd zo goed sluit; het moet afgrijselijk zijn om geen enkel gevoel meer te kunnen hebben, zonder te weten dat het alleen maar bestaanbaar is als behorende tot een Ariër, in het jaar zoveel na Christus, en willens of niet beïnvloed door een hebreeuws-christelijke moraal. Er zijn twee dingen waardoor Héverlé mij ontmoedigt: de wijdheid van zijn cultuur, ik vraag mij daarbij af hoe lang ik nog zou moeten studeren, hoeveel filosofische systemen en historische overzichten ik nog onder de knie moet krijgen om ook maar even zijn gelijke te zijn - dit is de onaangename manier. De andere, de juiste, is het verschil tussen zijn behoefte aan activiteit en wat ik mijn geestelijk onanisme noem, mijn enkel-maar-papier-krabbelaarschap. Dit was het waardoor hij altijd de meest *levengevende* onder mijn vrienden bleef, waardoor hij mij soms uit het veld sloeg, terwijl ik hem argeloos naderde en hij mij niet minder argeloos toesprak: 'Ik denk dat ik spoedig weer wegga; heb ik je weleens verteld van een avonturier die Davidson heet, en die heel alleen van X naar Y is gegaan, door de woestijn, zoveel kilometer in het opstandig gebied? Hij stelt mij nu voor om samen iets te proberen; de schatten die hij aankondigt lijken mij wel verdacht, maar hier blijven wordt me zéker te machtig.' En het is zeker dat hij gaan zal, zoals hij naar Perzië is gegaan, naar Thibet en China. Vroeger, vóór Jane er was, bleef het mijn droom eens met hem mee te gaan: mijn moeder hield mij toen terug, er was geen kans mij een telegram te sturen naar dergelijke oorden. Ik zei: 'Héverlé, ik voel naast jou telkens dat ik nooit dan gedeeltelijk een behoorlijk mens zal zijn.' Hij antwoordde: 'Omdat je je illusies over mij hebt gemaakt, die volkomen dwaas zijn. Als je een vrouw gevonden hebt die van je houdt, zal ze daar wel orde in brengen.' 'Ze kan moeilijk enige lafheden veranderen, die ik nu eenmaal heb.' 'Ik heb er enige net zo, alleen op een ander terrein.'

Zijn stem, van de overkant van de tafel, bereikt mij weer: '...En maak je maar niet ongerust dat de intelligentie ooit vermoord kan worden door een vorm van beschaving. Wat jij

in laatste instantie voorstaat, heeft altijd bestaan, zelfs in de tijd van Paulus. En Paulus was daarvoor nog wel een groter gevaar dan Lenin.'

Ik kijk hem weer aan: het is, als hij spreekt, of zijn gedachte zich voelbaar concentreert in zijn blik, en toch kijkt hij meestal langs of over degeen met wie hij praat, alsof zelfs een contact van de ogen storend zou werken, in plaats van bevorderlijk, voor het overbrengen van wat hij te zeggen heeft. Maar Paulus trekt mij niet; ik breng het gesprek op het laatste fragment van zijn eigen roman die nu in tijdschrift vorm verschijnt: de scène tussen de communist en zijn vrouw die met hem mee wil als zij weet dat hij een bijna zekere dood tegemoet gaat en aan wie hij het verbiedt, als om zich te wreken, omdat zij kort tevoren met een kameraad naar bed is geweest. Héverlé vindt de scène wel goed op zichzelf (tenslotte blijft zoiets toch vrij realistisch, zegt hij), maar rekent er op dat alles getransponeerd wordt, overheerst blijft, althans, door de bijzondere wereld van de schrijver...

'Er is geen twijfel aan, zeg ik, dat die wereld bestaat, maar daarbuiten of daarbinnen: waarom hebben deze twee mensen dat probleem van absolute vrijheid ten opzichte van elkaar? Uit naam waarvan? Van een intellectueel-communistisch ideaal?'

Hij: Neen, of althans, daarom niet alleen. Als de man haar Vrijheid erkennen wil: de vrijheid die *zij* wil, al komt die in botsing met zijn gevoel, dan is dat omdat hij aan zo'n houding toch zelf behoefte heeft, omdat hij meent op die manier toch het meest edel te zijn. Ieder wezen - ieder wezen met betere eigenschappen, bedoel ik - streeft naar zijn hoogste graad in het edele. En omdat het deze man juist zo makkelijk zou vallen om aan de hand van duizend filosofen, door duizenden jaren beschaving heen, zijn vrouw te bewijzen dat zij eigenlijk *niet* vrij is, stuit hem dat tegen de borst, en hij zoekt argumenten tegen zichzelf.

Ik: En hij bederft de liefde, voor zichzelf en voor haar. Of had die liefde het al nodig om op deze manier te worden

gekruid? Als zij werkelijk van elkaar hielden, hoe konden zij - ik gebruik het woord maar weer - dupe zijn van dit soort vrijheid?

Hij: Alweer: om geen dupe te zijn van iets anders, het egoïsme bijvoorbeeld. Mijn personage denkt niet zo omdat hij communist is, hij zou geen communist geworden zijn als hij van nature niet zo dacht. Hij heeft de behoefte zich weg te cijferen, in dit geval voor de vrijheid van de vrouw die hèm haar bestaan heeft toevertrouwd.

Ik: En hij beledigt op die manier hun liefde, het idee dat zij zich ervan vormen moet, zo goed als hijzelf als tenminste ook zij van hem houdt... Vandaar ook de valse argumenten die je hen tegen elkaar laat gebruiken, als het conflict tenslotte toch daar is. Vandaar dat zij zegt: 'Maar je zei toch zelf dat ik vrij was?' en dat hij eigenlijk niets anders meer kan zeggen dan: 'Maar je wist toch dat je mij niet geloven moest'. Als zij eenvoudig en eerlijk waren geweest, hadden zij begrepen dat sommige vrijheden niet kunnen bestaan in de liefde, omdat zij het wezen zelf van de liefde aantasten. Ik kan je vriend niet zijn en naar hartelust over je lasteren, alleen omdat ik bereid ben op een gegeven uur met je mee te gaan in het gevaar.

Hij: Het voorbeeld is slecht gekozen. Je zou niet kunnen lasteren als je mijn vriend was.

Ik: Terwijl die vrouw wel met een ander naar bed kan, en toch van déze man houden? Ik neem het niet aan, maar wat je daarnet zei maakt misschien alles duidelijk: als het voor de man gewoon een kwestie was om te zien hoever zijn behoefte aan zelfopoffering kon gaan, wordt de vrouw ook maar aanleiding, zijn opperste middel tot zelfvernedering misschien. En dan is alles best; dan rest ons alleen te constateren dat hij tegenover zichzelf te kort schoot, toen hij toch boos werd.

Hij: Er is een element dat je verwaarloost: de dood. De waarde van de dood in dit alles. Je vergeet dat alles zich zo afspeelt, en misschien alleen zo afspelen kan, met de dood voor ogen.

Ik: Ja, maar in zeker opzicht is dit al een ontwijken van het probleem: als het sexuele niet bindend genoeg meer kan zijn,

dan is er nog de dood. Deze vrouw krijgt een soort recht om haar man sexueel te verraden, omdat zij bereid blijft met hem te sterven en daar zelfs op staat. Wat zou er gebeurd zijn, wanneer dit 'omdat' niet bestaan had? Ik begrijp wel dat je het accent van de sexuele trouw verplaatst hebt naar de trouw in de dood, dat deze laatste trouw voor definitiever en groter moet doorgaan, aangezien deze man blijkbaar het recht niet heeft het een èn het ander te vragen, en als de scène er alleen is om de waarde van een gemeenschappelijke dood te bewijzen, is ze zeker geslaagd. Maar de liefde van de personages gaat ons dan haast niet meer aan.

Hij: Jawel, want het verloop van deze liefde wordt bepaald door de dood. Niet alleen deze laatste scène, maar alles. En zij lopen allemaal gevaar gedood te worden, ook de vrouw, ook de kameraad met wie zij naar bed is gegaan. Ik denk dat een vrouw zoiets makkelijker doet, als de kameraad die het haar vraagt zelf bedreigd wordt.

Ik: Als de man van wie zij houdt evenzeer bedreigd wordt, gaat ook dit niet op. Tegenover dat tenslotte toch vulgaire verlangen van die kameraad, staat dat zij hier gevaar loopt de laatste ogenblikken van haar man te vergiftigen. Zelfs met de dood voor ogen kwetst zij in hem dan toch gevoelens van een grotere waarde dan de korte troost die zij die ander geeft. Of... dan zou zij het hem misschien niet moeten zeggen; als *zij* het gevoel heeft dat zij de noodzakelijkheid van haar daad verantwoorden kan, dan had zij beter kunnen zwijgen ter wille van *zijn* laatste ogenblikken.

Hij: Ik zou die leugen het ergste vinden van alles. Hoe moet je je voelen als je niet eens weet waar je *aan toe bent* met de ander, met degeen, met wie je lééft... En dat zeg jij, die zegt geen dupe te willen zijn?

Ik: Ja, want als zij het mij zei, zou ik het immers nog erger zijn. Ik zeg niet dat *ik* zou willen dat zij mij niets zei, ik zeg dat *zij* dat zou moeten willen. Want ik zou dupe zijn van mijn gevoelens, ik zou alles tienmaal erger voelen dan zij het bedoeld had; dus als het om mij moest gaan...

Hij: En je voelt niet dat deze opvatting toch een vorm van egoïsme zijn kan? Jij bindt haar aan jou omdat jij je vrijheid opgeeft; want natuurlijk, jij geeft je vrijheid ook op?

Ik: Het zou voor mij een behoefte zijn; ik zou niet weten wat ik met dié vrijheid doen moest. Als sport ken ik het nu wel, ik dacht vroeger dat je van alles moest hebben geprobeerd. En zonder te geloven... neen, zonder ooit werkelijk te voelen dat zoiets mij bevuilde; het was altijd een vuil dat niet werkelijk indrong, dat men gemakkelijk weg kon wassen zodra men weer alleen was. Maar nú, ja, zou ik mij bevuild voelen. Ik heb een kameraad gehad die een dergelijke opvatting van liefde een laatste aanval van kinderziekte noemde: 'Als je het zó aanpakt, o jee, dan komt eerst met recht de débâcle!' Best; maar van deze opvatting maakt in de eerste plaats deel uit: het verkrachten van elke illusie omtrent die vrijheid waar het tussen je personages om gaat. Die berust zelf op een leugen: men kan niet èn werkelijk één èn toch twee zijn. In de charmante verhouding van de twee die twee zijn en toch aangenaam samen, is deze vrijheid volkomen verantwoord. In de andere verhouding: als alles samenvloeit, worden ook de levens één, het leven van de een *wordt* dat van de ander. Als een vrouw zich tien jaar van haar leven vergooid heeft voor zij de man leert kennen die werkelijk van haar houden zal, kan zij er zeker van zijn dat *hij* die tien jaren boet, die zij misschien gemakkelijk vergeten kan. Vroeger zou ik gezegd hebben; nonsens, de intelligentie is daar om te kunnen scheiden, en het is iets zo eenvoudigs, zo van voor en na *mij*! Maar het is niet waar, en de zogenaamde jaloezie van het verleden is minder platvloers dan de intelligente denker, omdat de waarheid eerder zou zijn dat chronologie in deze gevallen niet bestaat. Trouw of ontrouw zijn niet chronologisch, en de jaloezie van het verleden kan dus logisch zijn, omdat zij nauwelijks een jaloezie voor *zich* is, maar voor *het*. Voor het 'geheel', het: 'volstrekte'...

Hij: Alle theorieën vóór de liefde - of vóór de dood - berusten op niets. Men ziet altijd ànders, als het zover is; de ware

intelligentie blijft dus toch degene die rekening houdt met de ondervinding alleen. Het kan zijn dat iemands ondervinding hem leert dat hij jaloers is, terwijl hij dit nooit van zichzelf gedacht had. Maar wat men blijft bestrijden in de jaloezie is in laatste instantie toch het bezitsinstinct. Alleen, waar dit zetelt varieert voor iedereen, en iedereen kan het voor zichzelf alleen weten als de ondervinding het hem heeft geleerd.

Ik: Ja, men leert andere dingen dan die men zich zo goed van tevoren al had voorgesteld. De ondervinding heeft mij het voorgevoel afgeleerd van de 'extase', het volkomen 'verlies van het hoofd', het 'ineenvloeien van de zielen', je weet wel. Dàt kende ik zo goed vooruit! En wat ik geleerd heb was tienmaal eenvoudiger en reëler: alleen maar dat het accent voortdurend wordt verplaatst. Dat het onmogelijk is twee dingen tegelijk en even intens te voelen, de zinnen en... de ziel; dat het altijd een beurt om beurt is, met een sterk overwicht naar de ziel, zolang... neen, misschien mag ik dit laatste niet eens zeggen, want ik weet er nog niet genoeg van.

Hij: Je vergeet één ding: in jouw redenering valt alles op de waarde van de vrouw. Terwijl je aan een regiment mannen zou kunnen denken, waaronder er niet drie de mogelijkheid hebben om van een wezen te houden, waar zowat iedereen bij het woord vrouw alleen aan een lichaam denkt. De grootste bezetenheid door een lichaam hoort hier ook nog bij, de liefde van Don José voor Carmen komt neer op één ontkenning van de ziel.

Ik: Terwijl juist die eindeloze jacht naar de ziel... Iedere overwinning op het lichaam is nog maar een nederlaag voor wie de ziel vatten wil. Daarom alleen wordt het gevoel van sleur in sommige liefdes... blijvend uitgesteld.

Hij: De kwestie is, dat mensen van ons soort bijna altijd houden van een wezen. Maar daarom is de man nog wel te achten voor wie deze liefde niet bestaat, die eenvoudig aan andere wetten gehoorzaamt. Wanneer men nu eenmaal tot *dit* soort behoort, is het moeilijk hem te begrijpen, maar...

Ik: Waarom? Waarom zou ik hem niet begrijpen en achten?

Ik wil dat graag doen - zolang hij niet in *mijn* liefde komt. Hij: Ik ken dit soort achting dat er uit bestaat om iets met de grootste verachting opzij te schuiven! De verachting is een van de grootste mysteriën in ons moreel gestel. En toch, ik kan de ergste verachting voelen voor honderd gelovigen, en als ik denk aan Pascal blijft er niets van over.

Ik: En als je dan weer denkt aan Nietzsche, denk je dat je misschien toch nog niet zo trots hoefde te zijn op je achting voor Pascal.

Hij: Maar ik erken hem, totaal. Denk je nu de verleider in: de man voor wie jouw wetten niet bestaan en die toch in zijn soort een groot man zou zijn...

Ik: Nogmaals, ik erken hem graag. Alleen zou ik van hem willen eisen dat hij zich bij zijn eigen wetten en bijvoorbeeld buiten mijn liefde hield.

Hij: Neen, want zó zuiver is het nooit. Gelukkig zelfs, want dan was de liefde voor het lichaam zowat onmogelijk voor iedereen die gedreven wordt naar het wezen. Je zult de verleider moeten achten en erkennen ook als hij niet zó zuiver is als ik hem zoëven heb voorgesteld.

Ik: Laten wij dan zeggen dat wij hem zullen achten en erkennen tot hij... onze zuster opknapt tussen zijn vele veroveringen door. Dan krijgen we opeens lust om zijn gezicht stuk te slaan.

Hij: En we krijgen hevig ongelijk. Maar dat is misschien juist het ideaal in deze: het gezicht stuk te slaan terwijl je weet dat je ongelijk hebt.

Ik: Maar er ná, nietwaar, ná het stukslaan? Ieder ongelijk en iedere idiotie geef je dan aan jezelf, en je voelt je zelfs weer volkomen bereid om die verleider te achten... enfin, niet dat éne exemplaar misschien, als het gezicht tenminste goed stuk is, maar het soort.

Hij: Ik heb in deze lijn een mooi verhaal voor je, nog niet zo lang geleden gebeurd. Een echtgenoot, die overigens niet precies lijkt op de onze, omdat hij zijn vrouw voortdurend bedroog, zou gaan dineren met haar en haar minnaar, die na-

tuurlijk een vriend van hemzelf was. Het diner heeft plaats, de minnaar en hij wisselen honderd vriendschapsbetuigingen, het eten is duur en voortreffelijk, de gezelligheid volmaakt. Als het twintig minuten geduurd heeft wordt de echtgenoot opeens somber, grijpt een karaf en slaat die in scherven op het gezicht van de minnaar; hij laat hem half geslacht bij zijn vrouw achter en loopt weg.

Ik: Wij hebben in Amsterdam een soort sociëteit van de bohème, die *De Put* heet. Ik kan je het beste idee ervan geven als ik zeg dat ze er allemaal Dostojevsky gelezen hebben en zich voorstellen dat *zijn* wereld de verdieping en de rechtvaardiging is van hun knoeierijtjes. Ik had twee vrienden die er lid van waren - je denkt altijd dat ze er dan toch niet echt toe behoren, omdat ieder lid kwaad spreekt over al de anderen en kankert tegen de club in het algemeen. De vrouw van de ene werd door hem verwaarloosd; hij vond dat zij lastig werd en dat zij ook te veel bezitsinstincten ontwikkeld had. De andere woonde bij hen in en begon van de vrouw te houden; en uit... dostojevskyisme sprak hij telkens over haar met zijn vriend, in de hoop dat deze het zou merken. Maar de echtgenoot merkte er maar niets van, misschien omdat hij nu eenmaal zijn vriend vertrouwde, en nog waarschijnlijker omdat de vrouw wèrkelijk opgehouden had hem te interesseren. Op een dag ging hij een reisje maken naar Duitsland; in die tijd kreeg de andere eindelijk zijn zin bij de vrouw. Maar toen de echtgenoot terugkwam, verbood zij hem daarover te spreken: 'Ik houd van hem en niet van jou; ik wil hem terugwinnen en als je mij dat belet maak je dus misbruik van je positie'. De arme minnaar zag dus een beroep gedaan op al zijn mogelijkheden van gentleman; van gentleman en superieure geest in deze aangelegenheden van bed en hart. Hij zweeg, en moest somber of glimlachend onder hetzelfde dak meemaken hoe zijn vriend de echtgenoot zich toch weer met zijn vrouw verzoenen ging of misschien toch niet. Ik geloof dat zij zich die keer weer verzoenden, en de echtgenoot merkte nog altijd niets. De rol van de minnaar werd zéér dostojevskyaans... Niet lang daarna

kwam ik daar logeren: de vrouw was toen net het huis uit, want de breuk was ditmaal beslissend geweest. De minnaar huisde er nog, ofschoon hij spoedig volgen zou. De echtgenoot sprak mij over het geval; hij was nu iets gaan vermoeden, omdat de minnaar nu ook opeens weg zou gaan. 's Avonds was ik even alleen met de minnaar: hij brandde van begeerte om erover te praten, de houding die hij tegenover zijn vriend had moeten aannemen kwelde hem; bovendien vond hij waarschijnlijk dat hij zo zoetjesaan het recht verkregen had om de ander te laten weten sedert hoelang *hij* eigenlijk al gewonnen had. Het probleem van 'ik heb gewonnen of jij' zat hem van nature erg hoog; hij was hierin volgens eigen zeggen nogal germaans. In de nacht viel het zo uit dat wij alle drie samen zaten; de minnaar begon opeens te verklaren dat mijn tegenwoordigheid als onpartijdig man hem het spreken makkelijker maakte, en onthulde de ware toedracht van de zaak. Hij onthulde zelfs met merkbaar genot; hij zat in een fauteuil, half zenuwachtig omdat hij zich toch de beschuldigde voelde, en half verheerlijkt omdat het zo heel echt Dostojevsky werd en omdat hij, binnen die logica, de meest misdadige en dus de superieurste was. Hij maakte trage, lange zinnen, met veel handen schouderbewegingen, en keek spiedend van de echtgenoot naar mij en weer terug. Onderwijl hield ik de echtgenoot in het oog. Hij was tenger en bleek en spotte altijd op een droogkomiek toontje, vooral als het over diepere gevoelens ging; maar hij was nu nog bleker en zijn mond was geknepen; als hij iets terugzei klonk het nogal krampachtig, en in zijn handen draaide hij maar steeds een asbakje rond. Ik wachtte op het ogenblik dat hij dat asbakje op het gezicht van de ander zou smijten, maar het gebeurde niet. Ik geloof nog altijd dat het nèt niet gebeurde; tenslotte misschien alleen omdat de ander waarschijnlijk sterker was.

De telefoon rinkelt; Héverlé loopt glimlachend nog naar de werkkamer en heeft een lang gesprek. Als hij terugkomt, is het tijd om naar de kliniek te gaan.

Bella zit in bed, rose, met een puntig geworden kinnetje en

van blijdschap schitterende ogen; het kind ligt in een klein wiegje, onder gaas, vlak naast haar gezet, en is niet meer rood, maar diep oranje. ‘Daar is ze, zegt Bella, la Princesse Mandarine! Je zou misschien denken dat het alleen maar een mandarijntje is, maar het is óók een prinses.’ Ik maak haar een compliment over haar stralend en verjongd uiterlijk. ‘Sapristi, Arthur, op mijn leeftijd... ik begon bang te worden dat dat zogenaamde masker een definitieve instelling zou zijn.’ ‘Ze is jong tegenwoordig, zegt Héverlé, omdat ze nu het recht heeft zo onnozel te lachen.’ De verpleegster komt binnen om te zeggen dat er een dame beneden is; Héverlé gaat haar tegemoet. Ik doe mijn best met Bella over het kind te praten en beweer dat zij een verschrikkelijke moeder zal zijn, dat zij haar instincten zal moeten verstikken en vierendelen om het kind boven de moederliefde te stellen, als de tijd voor deze conflicten daar is. Bella sluit één oog: ‘En het ergste van alles is dat jij schertst en dat ik nu al bang ben dat het werkelijk zo zal zijn. Ik kan nu al het idee niet verdragen dat het kind later meer aan Luc zal hebben dan aan mij! Bah, we zullen zien waar de intelligentie goed voor is; op het ogenblik is het moederschap rooskleuriger dan ik ooit gedacht heb. Arthur, een mooi verhaal: toen ik een jaar of tien was zag ik met mijn moeder in het museum een schilderij dat de Aarde voorstelde, een liggende matrone met wel een dozijn kinderen aan de borst, en met een borst voor elk kind. Ik durfde niets aan mijn moeder vragen, of ik was er misschien te trots voor, ik dacht zelf ook wel te hebben begrepen: je begon met twee borsten, dacht ik, en met ieder kind dat je meer kreeg dan twee groeide er één bij. En het werd zó'n zekerheid in mij, dat ik later met grote ogen keek naar de mevrouwen van wie ik wist dat ze vijf, zes kinderen hadden: “Wáár, dacht ik, kunnen ze dat allemaal verbergen?”’ Zij lacht; en ernstig opeens weer: ‘De laatste maanden van een zwangerschap lijken sprekend op de ouderdom. Je wordt door de natuur rijp gemaakt om te snakken naar de verlossing; precies zoals de dood ook een verlossing is na de ouderdom, *denk ik nu. Tenzij*.’

De dame die op dit ogenblik binnenkomt verjaagt mij. Ik schrijf dit nu in Meudon op; de aanwezigheid van Jane - in de andere kamer - vult het huis en het is mij of zij ook bij het gesprek met Héverlé aanwezig was. Hoeveel hebben hij en ik elkaar bekend? wat hebben wij er in 'afgereageerd'? En voor iemand die over tien jaar deze bladzijden lezen zou, zijn zij wellicht niets dan de notulen van een gesprek tussen intellectuelen, te Parijs omstreeks 1930.

12 Het indische kind is vroegrijp

De fabriek bij de Tjimarindjung kwam niet gauw genoeg klaar; mijn vader, die zich in verbinding moest stellen met de Paketvaart, opdat de boten die de Wijnkoopsbaai aandeden naar de Zandbaai door zouden gaan om er zijn rijst in te laden, besloot naar Batavia terug te gaan. Ik kan dit reconstrueren door op mijn juffrouwen te letten; anders had ik hier geen enkel houvast meer voor de chronologie van mijn verhaal. Dezelfde juffrouw die zeeziek op de *Speelman* was, ging nog met ons mee terug naar de 'beschaafde wereld' en gaf mij in Gedong Lami met een hysterisch ongeduld mijn eerste schrijflessen. Over de onvolkomen a's die ik op de lei maakte, kraste zij haar model-a's zo diep dat de lei er van bedierf; om mij te leren mijn griffel te hanteren tikte zij mij op de knoken, zodat ik misschien daarom nu nog mijn pen op een zo vreemde manier vasthoud. Deze eerste lessen maakten dat ik het land aan haar kreeg, ofschoon zij 's middags met evenveel drift weer speelkameraad kon worden; maar ik vertrouwde het niet meer. Zij heette Kitty Wahl, maar voor mij nona Dobléh: de juffrouw met de hanglip. Zij had kroeshaar daarbij en kleine zwarte oogjes, en zij was zeker vol temperament want zij speelde liefst wilde spelletjes met ons - dat wil zeggen met Flora, mij en de inlandse kinderen van ons eigen 'erf'. Zij viel dan uitgeput tussen ons neer en wij moesten aan haar trekken of over haar lopen tot zij weer bijkwam. Een sterk javaans accent maakte dat zij hollands sprak met veel uitgestoten h's erin: met de *ghongslag*, zoals iemand het noemde. Haar moeder trouwens was een Javaanse, en kwam haar soms opzoeken; uit respect voor deze vrouw vroeg zij verlof haar tweemaal in de week in de waroeng van Po Sèn te ontmoeten, om-

dat de vrouw bij ons thuis zich zo verlegen voelde. Tegenover een zo delicate vorm van kinderliefde kon mijn moeder niet anders dan toestemmen, maar in de waroeng nam de verlegen javaanse vrouw resoluut de vorm aan van een europese sergeant. Ik kende het portret van deze sergeant allang, omdat mijn juffrouw het mij met trots vertoond had; gegeven mijn bewondering voor het militaire was ik hier ook wel de aangewezen confident. Maar toen de bedienden de gedaanteverwisseling aan mijn moeder rapporteerden, moest zij op haar beurt plotseling vertrekken. Ik heb nooit begrepen waarom mijn moeder zozeer op geslachtelijke onthouding bij mijn kindermeisjes gesteld was; de enige verklaring die zij ervoor gaf was dat het anders sial (ongeluk) zou brengen. Bij Kitty Wahl werd ik, kort vóór haar vertrek, iets zonderlings bij mijzelf gewaar: ik dacht, of droomde misschien eerst, dat zij als bij het spelen tussen ons in zou vallen, maar dan alle inlandse kinderen zou wegzenden en dan Flora en mij vragen haar te masseren, waarbij zij helemaal naakt zou zijn.

Mijn sexuele vroegrijpheid laat geen twijfel: lang hiervoor had ik vriendschap gesloten met een ambonese vrouw die met een Europeaan getrouwd was en dus mevrouw genoemd werd; zij gaf mij de chromo's van vorsten en boerengeneraals die bij haar thuis hingen, bij elk bezoek één, maar dit was niet de voornaamste attractie: zij was niet jong meer en zwart als een negerin, maar onder haar witte kabaja, die altijd slordig openstond, hingen een paar enorme zwarte borsten. Op een dag dat zij mij persoonlijk bij mijn moeder bracht, zei ze: ‘Het is ge-ek, ja mevrouw, maar wil u wel gelo-oven, dit kind kijkt naar niets anders dan naar mijn tètèk.’ Over deze soort onschuld werd door de grote mensen dan met superieure geheimzinnigheid gelachen. Een jaar later misschien was bij ons een echte europese dame gelogeerd, een rijzige blanke vrouw die veel las en met mij wandelde in de tuin. Ik loog haar toen van allerlei voor uit mijn kinderfantazie, onder andere dat ik de rivier altijd overzwom; zij scheen met aandacht naar die verhalen te luisteren en verraadde mij niet bij mijn ouders dat ik zo

gejokt had, maar noemde zichzelf mijn vriendin, wat mij met trots vervulde en wat geen groot mens eerder gedaan had. Op een dag zou zij met mijn moeder winkelen; de milor' reed voor en mijn moeder zond mij naar haar kamer om te zeggen dat men gaan kon. Zij was nog helemaal niet klaar en waarschijnlijk om dit niet aan mijn moeder te laten zeggen maar tegelijk met mij terug te komen, riep zij mij binnen en liet mij op een stoel zitten. Als een cavalier servant woonde ik daar de rest bij van haar toilet. Zij ging voor de spiegel zitten en was weldra bloot tot haar middel; als zij zich vooroverboog zag ik haar op twee manieren, meer van voor in de spiegel en meer van opzij in werkelijkheid. Ik had mijn moeder vaak genoeg ontkleed gezien, maar hierbij hield ik de adem in, zei geen woord en nam de indruk in mij op, die ik geloof nu nog niet te hebben vergeten. Zij was een beetje roodachtig blank en zal toen misschien 35 zijn geweest; haar hoge kapsel, zwart, de blankheid van haar lichaam en vooral van haar borsten, en de volmaakte natuurlijkheid waarmee zij zich in mijn bijzijn toiletteerde - hoe weinig weet zo'n vrouw misschien wat zij een jongen van 7 of 8 jaar meegeeft voor de rest van zijn leven? Ik dacht aan haar blote lichaam toen zij allang in een stemmige japon naast mijn moeder in het rijtuig zat; zij kocht diezelfde dag een boek voor mij, waarin zij met hoge letters schreef: *Voor Arthur Ducroo van zijn grote vriendin Mevrouw O-*. Ik heb haar nooit teruggezien, van dichtbij tenminste. Veel later, toen ik misschien 18 was, reed zij in een auto voorbij, terwijl ik bij kennissen in de voorgalerij stond: er waren twee dames in de open auto, een ervan was zij, maar beiden wuifden. Wat ik in die snelheid van haar gezicht opving klopte niet met mijn herinnering, maar het was mij of haar wuiven voor mij alleen bedoeld was; ik vergat de mensen die naast mij stonden. Als zij toen uitgestapt was en ik haar de hand gedrukt had, zou ik zeker geprobeerd hebben mijn grote vriendin en het geheim van vroeger terug te vinden. O, ik had werkelijk alles wat nodig was om door een vriendin van mijn moeder te worden ingewijd, en niets om op een bête avond, omdat het ande-

re niet kwam en uit ijdelheid tegenover mijn kameraden, het eerste complete minnespel te bedrijven met een inlandse nachtschone met een gezicht als een omgekeerde schoen, zoals ik later met succes vertellen kon aan mijn franse vrienden.

Als de theorie werkelijk opgaat dat al onze neigingen naar de andere sexe bepaald worden door onze eerste indrukken, dan ben ik misschien dupe geweest van de oudere vrouwen die ik als kind voortdurend om mij heen zag. Een vrouw met kleine hoge borsten leek mij altijd onecht en zelfs ridicuul, terwijl ik als kind al een sexuele emotie ondervond bij het verhaal van de kèlong wéwé, een vrouwelijke geest met enorme borsten, die kinderen steelt, welke kinderen later dikwijls teruggevonden worden, slapend in of onder een boom, en die zij al die tijd als onder vleugels heeft gekoesterd en verborgen. In mijn verbeelding had deze geest niets afstotends voor mij. Later leek mij de grote Catharina van Rusland begeerlijker, volgens een portret in het geschiedenisboek, dan alle jonge vrouwen. Deze cerebrale neigingen heb ik in de realiteit nooit uitgeleefd, maar misschien uit bescheidenheid meer dan enkel uit gezonde reactie; een oudere vrouw die enige charme behouden heeft lijkt mij ook nu nog in principe aantrekkelijker en boeiender dan een jonge. De waarheid is alleen dat weinigen voorbij een zekere leeftijd de nodige charme behouden.

Toch was ik heel jong ook al verliefd op jonge vrouwen. In Sukabumi bij Wa Gedah ontmoette ik eens een meisje van misschien 16 jaar, die Dèn Boeah (vrucht) heette of genoemd werd. Ik ben haar geheel vergeten, maar de oude Wa Gedah plaagde mij er later nog altijd mee dat ik zo onmiskenbaar verliefd op haar was. Ik draaide om haar heen, durfde haar niet aankijken als zij mij aankeek, en toen men mij naar haar toe-dreef moet ik met veel coquetterie gezegd hebben: ‘Neen, ik ga niet naar een mens die vrucht heet.’ Duidelijke sporen van verliefdheid inderdaad. Maar tegelijk was ik meestal een seil en ernstig kind. Mijn ouders namen mij mee uit logeren bij mijn oom de generaal. Hij was een forse man met een zware stem, wallen onder de ogen en grijze snorren, het type van de oude

brombeer en voor mij in uniform dus bewonderenswaardig; op een dag stroopte hij zijn batik-broek voor mij op en het mij in de huid onder zijn knie een grote zachte ster zien: 'Die heeft een atjehse kogel in oom geslagen!' Zijn vrouw, zuster van mijn vader, was het toonbeeld van een lieve dame en gaf mij veel limonade terwijl zij met mijn ouders twistte over de dwaasheid om mij het Onze Vader al te leren opzeggen; hun dochter, toen 23, was wat men een beeldschoon meisje noemt en speelde piano met mij op haar schoot. Mijn tante zei: 'Ik durf dat kind gewoon niet toespreken; hij kijkt mij aan met grote zwarte ogen en glimlacht dan met absolute ironie, zeg ik je.' 'En als je groot bent, vroeg zij toch, wat word je dan?' 'Zeeofficier.' 'En wat doe je dan?' 'Dan wil ik oom Jan in de grond boren.' Het werd hem overgebracht en hij riep met donderende stem: 'En dan wil je *mij* in de grond boren?' en ik kroop achter een stoel, met de stuipen op het lijf, en moest weer getroost worden met limonade. De dochter liep op een middag door mijn kamer en daar het erg warm was kleedde zij mij kordaat uit en liet mij voor de gezondheid poedelnaakt op de sprei liggen. Zij had werkelijk minder mensenkennis dan mijn tante. Ik durfde en kon mij nauwelijks verzetten, maar zodra zij doorgelopen was riep ik Alima te hulp om mij zo haastig mogelijk weer aan te kleden. Geen tien minuten later liep mijn grote nicht terug door de kamer. 'Wat? is dat kind alweer gekleed?' vroeg zij. 'Ja, nona, zei Alima beschroomd, maar laat u hem zo maar; hij is niet anders gewend, ziet u.' Ik was misschien ook verliefd op deze mooie nicht; reden te meer om met kuisheid te reageren.

Voor wij weer naar de Zandbaai teruggingen, zou ik nog even naar school gaan. Ik was toen zeker wel 8 jaar, want ik was iets te oud voor een beginneling, en mijn lot van herenzoontje dat behoed moest worden voor slechte omgang werd ook hier gehandhaafd: men zond mij naar het Ursulinen-instituut, waar jongetjes boven de tien al te mannelijk geacht werden om te blijven of te worden toegelaten. Ik was dus al een van de oudste, maar ik was diep ongelukkig toen ik bij al die an-

dere kinderen in een klas werd gedaan. Mijn moeder had gezegd dat zij buiten met de zusters zou blijven praten. Bij de eerste uitspanning (indisch woord voor vrij kwartier) merkte ik dat men mij bedrogen had: ik hield mij goed en ging op een bank zitten; onmiddellijk kwam een blond jongetje met een bloemzoet gezicht naar mij toe en zei blatend (ik geloof niet eens om mij te plagen): 'O, wat een lief jongetje.' Deze volmaakt onverwachte woorden beroofden mij van mijn laatste waardigheid: ik sprong meteen op en tussen een paar zusters door die tevergeefs mij trachtten te grijpen, rende ik de tuin uit, de straat over en een kazerne in die precies aan de andere kant lag. Ik werd met gejuich en gelach ontvangen door de soldaten, en de zusters die mij tot op straat achtervolgd hadden, trokken zich ijlings terug. Toen ik ze niet meer zag, riep ik een sado en liet mij naar huis rijden. Ik werd met ontsteltenis ontvangen en dadelijk teruggebracht.

Slechts een paar maanden was ik bij de zusters Ursulinen. Ik weet er maar enkele dingen van: dat ik 'jah' zei op de kortaffe manier van mijn vader, wat mocht, toen ik gezegd had dat mijn vader het zo zei, en dat ik mijn lievelingszuster, moeder Jozefa, weer allerlei verhalen voorloog, als dat ik iedere morgen in de wagenkamer worstelde met mijn inlandse vriendjes en dat wij dan als echte worstelaars niets aan hadden dan een broekje. Om haar precies te laten zien hoe, tekende ik een mannetje op mijn lei, ongeveer zoals ik er een in een boek gezien had. 'Maar dat is een volwassen man,' zei de zuster, niet zonder onderscheidingsvermogen. 'Ja, zei ik, maar zo ben ik dan ook.' Ik werd voor dit liegen niet bestraft, waarschijnlijk omdat de zuster paedagoog genoeg was om mijn liegen te klasseren als fantazie. Ik was verder een held op school en joeg eens de hele klas voor mij uit over de speelplaats; een meisje met blonde vlechten en een gezichtje waarvan ik toen eerst zag hoe mooi het eigenlijk was, keek van een bank af naar mij met bewonderende en dromende ogen. Een zuster nam haar opeens bij de schouders en zei: 'Vind je het flink, wat hij daar doet?' en zij knikte met iets van extaze. Maar wij moesten

binnenkort naar de wildernis terug, en ik kreeg een nieuwe juffrouw die mij 's morgens naar school bracht. Ik weet niet meer waarom, maar op een dag had ik het gevoel haar te hebben verloren; ik rende toen hevig bewogen langs de straat in de hoop haar nog in te halen en kwam langs de ‘echte’ school, niet ver van die der Ursulinen. Een groot aantal oudere jongens stond hier aan het hek; zij riepen mij iets toe terwijl ik voorbij holde en ik riep angstig terug: ‘Heb je mijn juffrouw niet gezien?’ waarop de hele troep in lachen uitbarstte. Ik was vernederd en voelde meteen scherp dat ik op deze school geen held zou kunnen worden.

De nieuwe juffrouw heette Bertha Hessing. Zij was lang en blank en de enige volbloed Hollandse onder al mijn juffrouwen; zij imponeerde mij eerst, maar toen ik met haar vertrouwd was hield ik van haar op een andere manier dan van de anderen. Zij sprak veel meer met mij, ik had bij haar evenals bij de grote vriendin het gevoel dat wij elkaar dikwijls iets hadden te zeggen. Zij deed mij en Flora prachtige verhalen, die zij zelf verzon, zei ze; in werkelijkheid kwam alles uit haar lievelingsboek *Adam Bede*, met de personages vermomd als prinsen en prinsessen: er was een prins Adam, een slechte prins Arthur, een prinses Hetty, enz. - dat er zo'n rivaliteit was tussen de twee prinsen maakte dit sprookje voor mij boeiender dan alle andere. Door juffrouw Hessing (die door mijn ouders niet bij de voornaam genoemd werd als de andere juffrouwen), zou ik toch haast het geloof verloren hebben in Sinterklaas, over wiens bestaan ik tot dusver nooit ernstig had nagedacht of die ik misschien hield voor één Sinterklaas tussen duizend bestaande Sinterklazen. Hij schreef mij nu opeens een briefje met paarse inkt, waarin verteld werd dat ik dit jaar nog wat kreeg maar het volgende jaar niet, ‘als het jongetje doorging met soms zo lelijk te vloeken’. De paarse inkt van die brief verspreidde een onaangename geur, geheel identiek aan het flesje paarse inkt waarmee juffrouw Hessing haar brieven schreef Maar ik loste het raadsel op door te geloven dat de cadeautjes van Sinterklaas waren gekomen en het brief je van haar, om mij bang te maken.

Zij ging met ons mee naar de Zandbaai en wandelde met mij langs het strand. Naar de kant van de Tjimarindjung waren onze wandelingen rustig en donker, alsof wij naar een betoverd land trokken. De andere kant was veel meer bevolkt; in de eerste plaats kwam men langs de vlerkprauwen, het primitiefste model van boot, een smalle, ruw uitgeholde boomstam met, om niet te kantelen, aan weerskanten twee vleugels van bamboe: het geheel deed op het droge wat aan een wipplank denken. Visschubben, en af en toe een dood visje er tussen, lagen hier op het zand, en op bepaalde uren zag men de vissers hun boten in zee schuiven. Toen mijn vader zijn ploeg bataviase zeelieden overgebracht had, keek ik met verachting naar deze balekambangse vissers; nu waren de juffrouw en ik geboeid door hun bedrijf terwijl wij langs het hele strand schelpen raapten. Zij leerde mij de mooie te verzamelen en de lelijke te laten liggen, liet mij het ruisen van de zee horen in sommige, en ging voort veel met mij te praten. Zij vertelde mij soms van haar verloofde die in Singapore was en liet mij zijn portret zien: een erg mooie heer, dacht ik, met zijn hand in de zij en zijn opgestoken kleine knevels; en ik moest hem oom Edwin noemen. ‘En wat krijg ik van je als oom Edwin en ik later gaan trouwen?’ Ik beloofde haar een kist vol schelpen, maar die kon zij zelf wel rapen; dan een kist postzegels, omdat zij zo dikwijls moest schrijven. Maar zij schreef immers aan oom Edwin, die dan juist bij haar zou zijn. Door mijn belangstelling voor oom Edwin en haar huwelijk te wekken, verzwakte zij mijn jaloezie. Ik hield zoveel van haar dat ik mijn moeder verwaarloosde. ‘Je houdt niet meer van mama, je bent verliefd op de juffrouw,’ zei ze. En met een soort haat misschien al tegen de ‘intellectuele’: ‘En zij is zo'n echte tò;tò;k; tjies, zij poetst nooit haar tanden.’

Juffrouw Hessing ging weg en werd vervangen door weer een onvervalste dochter van het land, met een breed gezicht, onwaarschijnlijk lang haar en weer een sterk javaans accent. Deze heette Fientje Flikkenschild en was mij dadelijk grondig antipathiek; zij liep mij overal na alsof ik een baby was en

antwoordde op al mijn vragen, met haar gongslag: 'Dhat mag Joost van dhen Vondhèl weten.' Op een dag draaide ik de halfvolle pot-de-chambre op haar handen om; mijn vader, die het net zag, gaf mij daarop een pak slaag zoals ik er nog nooit een had gekregen. Hij sloeg weliswaar met de vlakke hand, maar in zijn drift zo uit volle kracht, dat de juffrouw zelf dacht dat hij mij ging vermoorden. Van die dag af was het met iedere toenadering van mij tot hem gedaan; ik rende weg als ik zijn stem maar hoorde of hem uit de verte zag aankomen. Ik was altijd bang voor hem geweest, maar van deze dag af beschouwde ik hem als mijn boze geest. Mijn moeder vertelde later dat ik soms voor haar op de knieën ging om haar te smeken het een of ander toch niet aan mijn vader te zeggen; ik herinner het mij niet, maar het kan makkelijk waar zijn. Misschien sloeg hij mij zo uit oprechte verontwaardiging, misschien uit verkropte woede tegen zijn koelies, misschien ook uit galanterie tegenover de juffrouw, wier haar zo lang en dik was dat het hem een lust voor de ogen moet zijn geweest. Dit laatste althans was de lezing van mijn moeder, die verwoed partij voor mij koos en geen rust kende eer de juffrouw per vlerkprauw was weggevoerd. Zij vertrok misschien de volgende dag al, na een stormachtige avond tussen mijn ouders, en zeer onvoldoende gehandhaafd door mijn sterke vader; om geen afscheid van haar te moeten nemen, had ik mij verstopt in de nieuwe prauwenloods bij de Tjikantèh.

Het was mijn laatste juffrouw en als mijn ouders naar de fabriek gingen werd ik nu meegenomen; ik zocht dan een plek waar mijn vader mij niet zien kon. De machines rolden nu, zolang de waterleiding niet instortte. Zodra wij thuis waren had ik toch een grotere vrijheid omdat ik voor Alima te vlug geworden was; ik leerde de mensen nu onderscheiden in hen die aan mijn ouders zouden klikken waar zij mij gezien hadden en hen die zich vriendschappelijk niet om mij bekommerden. Als ik de brug van de Tjikantèh over was, voelde ik mij in een verboden land, maar tegelijk veilig ongezien; aan deze zijde van de rivier kon ik mij alleen in de bediendenkamers zelf

verborgen houden. Ik liep voortdurend op blote voeten, en gegeven mijn moeders ontelbare kippen was de grote moeilijkheid om overal te komen zonder tahi kotok tussen de tenen te krijgen.

Ik had een nieuwe vriend opgedaan in de aristocratische Ading, een nogal blanke inlander van een jaar of 24, die zijn haar ook in een wrong droeg. Hij was de grootste rivaal van Moenta op heel Balekambang: minder gevat en welbespraakt, maar verfijnder van voorkomen en blanker; van hem kreeg ik omstreeks mijn 9e jaar mijn eerste lessen in de sexuologie, in dezelfde prauwenloods waarin ik mij bij het vertrek van mijn verfoeilijkste juffrouw verstopt had. Hij legde mij eerst uit wat een man en een vrouw doen moesten (tot voorbeeld nam hij liever een jongen en een meisje) die 'één lichaam wilden vormen'; toen ik eindelijk begrepen had wat hij bedoelde maar hem nog ongelovig aankeek, zei hij: 'Al de jongetjes van het dorp doen het met hun zusjes als zij gaan baden.' Daarna strekte hij het onderwijs uit tot een vergelijkende studie tussen onze eigen personen; het verschil was werkelijk in menig opzicht treffend. 'Maar kunnen twee mannen dan nooit iets samen doen?' vroeg ik, en het was zeker minder uit een verkeerde neiging dan omdat ik nog altijd niet het idee verloren had dat mijn moeder in dit opzicht als een man zou zijn. 'Jawel, zei hij, maar het is erg moeilijk en het zou veel pijn doen.' Ik had voor deze Ading volstrekt niet, als voor Moenta, een persoonlijke vriendschap en het was geheel toevallig dat ik die middag met hem in de prauwenloods zat. Op een dag liep de rivaliteit tussen hem en Moenta zo hoog dat zij beiden hun messen trokken; hun vaders snelden ook toe, Isnan, meen ik, met een geweer, en misschien was het dit laatste dat onheil voorkwam. De vader van Ading was een keurige inlander, mandoer en altijd even waardig; mijn vader, die hem zelden of nooit een standje gaf vestigde vaak de aandacht op zijn aristocratisch en knap voorkomen. Behalve Ading, de oudste, had hij nog vier zoons, alle even knap, op de jongste en vrolijkste na, die van de pokken was geschonden. Maar op een

dag werd deze waardige man bij ons thuisgeroepen en door mijn vader driftig toegesproken: hij had als mandoer te zorgen dat al zijn zoons binnen vier-en-twintig uur het terrein zouden hebben verlaten, omdat zij alleen maar met één ding (het werd met kracht genoemd) wisten te werken. Ik schrok even van het woord, want ik kende het nu, maar de strengheid van mijn vader overheerste alles, en de volgende dag zag dan ook de trieste uittocht van al deze knappe jongelieden. Eerst maanden later kwamen zij bij beetjes teruggekropen.

Ik geloof niet dat er veel perversiteit school in Adings opvatting dat ik sommige dingen maar eens moest weten; zijn antwoord op mijn laatste vraag bewijst het, tenzij hij bang was 'een blankenkind te beschadigen'. Maar een andere leermeester vond ik in Kiping, het hoofd van de bataviase zeelieden; Kiping vertelde mij sprookjes waarin op de eenvoudigste wijze soortgelijke dingen werden behandeld. Een sprookje bijvoorbeeld begon: 'Er waren eens een man en een vrouw die er veel van hielden om samen één lichaam te vormen (*la béte à deux dos* bij Rabelais) en die dus veel kinderen kregen'. Als het sexuele mij schokte, kwam het meestal niet van inlanders; in hun onderwijs wordt de afwezige tact door een volkomen natuurlijkheid voortreffelijk vervangen.

Terwijl mijn vader weer naar Sukabumi was, kreeg mijn moeder hevige aanvallen van malaria; zij lag ijlend in bed, Alima, de oude Ma Oemi en alle andere baboes stonden om haar heen, zij herkende mij niet en voor het eerst dacht ik dat ik haar zou zien sterven. Toen zij bijkwam, liet zij Kiping roepen en vroeg hem of hij haar met de prauw kon wegbrengen. Hij woonde met zijn lieden op het puntje van het eiland bij de Tjiletuh en maakte daar zelf onze vaartuigen. Met het grootste daarvan werd het avontuur gewaagd; onder leiding van Kiping zelf werd mijn moeder helemaal horizontaal over de schuimende zeerand in de boot geladen, daarna ging het er om zo snel en precies mogelijk door de krullen van de branding heen te komen, die elkaar haastig en vinnig najoegen: een *bolle rug*, een plotseling rechtopstaande holte, dan al het

groen brekend in het getijgerde wit van een rumoerig schuim. Na onze angst voor de branding waren de 8 uren die volgden nog maar een zaak van verveling en onbehagen. In de Wijnkoopsbaai logeerden wij die nacht in het enige en vervallen hotel, de volgende dag reden wij in een karretje uren lang verder, de 42 paal, meen ik, naar Sukabumi; mijn moeder was doodsbleek, sprak niet, en hield mij vaak stijf tegen zich aangeklemd. In Sukabumi woonde mijn 'grootma': in werkelijkheid de franse tante van mijn moeder bij wie zij als kind opgevoed was. Mijn vader, die er anders ongaarne kwam en liever bij de hadjivrouw Gedah logeerde, wachtte er ons ditmaal op toen wij aankwamen; hij droeg mijn moeder zelf uit het karretje in bed en ik liep er achter in verblufte bewondering hoe iemand een zo zwaar en dik lichaam helemaal alleen kon dragen.

13 Sukabumi

Wij bleven hier, na mijn moeders ziekte, misschien een half jaar; een deel van deze tijd ging ik voor de tweede maal naar school. Ik heb uitgerekend hoe lang ik alles bijeen op school ben geweest en heb een som verkregen van ongeveer 3½ jaar. De school in Sukabumi doe ik liefst vlug af; ik zat er weer in dezelfde lagere klas van het Ursulinen-instituut, maar op deze school waren grotere jongens, tot jongens van 16 toe, met opkomende snorren, die misschien eenvoudig ten achter waren omdat zij uit de binnenlanden kwamen. Ik vond de kinderen van mijn eigen klas van de eerste tot de laatste de moeite niet waard en sloot mij bij de grote jongens aan, die mij graag bij zich hadden; in tegenstelling tot andere scholen werd hier, voor zover ik weet althans, niet gevuilbekt. Toch riep de onderwijzer mij op een dag bij zich om mij te manen met de jongens van mijn eigen leeftijd om te gaan. Het gevolg was dat ik een paar dagen later opnieuw bij hem werd geroepen: 'Ben jij de jongen die een andere jongen met *zo'n* grote rode steen gesmeten heeft?' 'Neen, mijnheer, het was een gele steen.' 'Nu, met *zo'n* grote gele steen dan?' 'Ja, mijnheer.' 'Dan moet je maar eens de hele verdere uitspanning bij *gindse* paal staan.'

Buiten de school had ik een vriend, een lange jongen die zeker 5 jaar ouder was en die mij voor het eerst het idee bijbracht dat ik één beste vriend bezat: wij ruilden boeken met elkaar, ik gaf hem vier boeken, waar ik de platen uitgescheurd had om de mannetjes ervan uit te knippen, tegen één gaaf boek van hem. Jaren later, toen hij al 'een heer met lange broek' geworden was, ruilde hij ongeveer alles wat ik had tegen denkbeeldige boeken, die nog in een kist bij zijn ouders lagen, maar die hij

mij met illustraties en al beschreef. Hij nam mee wat ik er voor geven kon en de beschreven boeken zag ik nooit. Onze vriendschap eindigde hierna. Toch betreurde ik de boeken minder dan de vriendschap; het wreedste moment was voor mij toen ik zijn brieven verscheurde omdat ik geen enkel aandenken wilde behouden. Ik heb eens een even pijnlijk moment gehad van onbegrijpen en verontwaardiging door elkaar, toen een kameraad mij niet meer kennen wilde omdat hij voortaan naar de H.B.S. ging en een pet droeg met een ster; maar mijn onbegrijpen was hier misschien nog het sterkste.

Sukabumi was een van de liefste plaatsen in de Preanger; tegen de helling van de Gedé gebouwd, in een heerlijk koel klimaat, en uiteraard met veel hoogten en diepten, maar vol bekoorlijke huizen, vol groen, met een karakteristieke grote aloen-aloen, een zindelijke chinese wijk vol nieuwe toko's, en ook de buitenbuurten met de inlandse woningen idyllisch en getuigend van welstand. De europese kolonie bestond meestal uit gepensionneerde ambtenaren die aan het bloemenkweken in eigen tuin toe waren; in hun stadsdeel woonde mijn ‘grootma’ met haar jongste dochter, tante Hélène. Mijn ouders gingen er liefst zo weinig mogelijk heen, ofschoon dit huis, wat de ligging en kamers betreft, de tafel en de bediening, niets te wensen overliet; mijn tante Hélène was het type van de toegewijde ongetrouwde dochter, iemand die in Indië voor een belezen vrouw gold, een uitstekende huishoudster, handig, behulpzaam, charmant waar zij het wilde zijn, ongemakkelijk waar dat niet in haar zin lag. Zij was een forse grote vrouw met een hoog kapsel, een helder en soms hard, soms toch vriendelijk gezicht, cholerische blauwe ogen, een *nez en bataille*, een grote mond met dunne lippen, en een zeilende en toch statige gang. Om de een of andere reden moest er een oude vete sluimeren tussen mijn ouders en haar; misschien vergaf zij het mijn moeder niet dat zij van Otto's vader gescheiden was, met wie zij zeer wèl was. Ik mocht haar later heel graag, om een onmiskenbare rechtuitheid: als zij een ongemakkelijke tante was, zij was zeker niet vals; maar in mijn

kindertijd was ik eenvoudig bang voor haar; zij vond mij slecht opgevoed, een echt kind van mijn ouders waarschijnlijk, en het regende aanmerkingen als ik mij in haar buurt bevond. Zij had daarbij een autoritaire harde stem, die alleen overliep van vriendelijkheid bij bezoek van de dokter.

Haar moeder, van wie mijn moeder zei veel te houden, deed eigenlijk niet veel meer dan lezen en slapen; zij was helemaal ingeschrompeld, met een klein wassen gezicht, gesmolten blauwe ogen, een uitstekende mond met gele tanden, en zij noemde mij 'ventje' en sprak mij toe met barstende geluiden die soms ook nog hevig krasten. Mijn tante Hélène bemoeide zich later ook met mijn lectuur en wilde niet dat ik een boek van Hall Caine las, ik die de hele boekentrommel van mijn vader, als hij naar de fabriek was, doorvorst had. Mijn vader was hierin een verlicht despoot, niet alleen gaf hij mij op mijn 11e jaar de boeken die ik op mijn 10e al in stilte gelezen had, maar op mijn 13e liet hij mij in het rustige bezit van een *Decamerone*. Slechts ééns nam hij mij een boek af dat ook niet anders heette dan *De Buik van Parijs*. Hij had het kunnen laten, want ik zag het reeds als het vervelendste drukwerk dat ik nog ooit ontcijferd had.

Tegenover het huis van de 'grootma' was eerst een telefoonkantoor, later een bioscoop; zulke symbolen van europese beschaving vormden in een stadje als Sukabumi een attractie op zichzelf. Vóórdien waren de grootste attracties voor mij: de europese toko Luppe en de chinese toko Beng, kleine warenhuizen waar ik knikkers kreeg, mechanische poppetjes, calqueerplaatjes en boeken zelfs. Nu nog herinner ik mij met weemoed een fraai geïllustreerd boek, waarvan alleen de titel mij is bijgebleven, door de onbekendheid even poëtisch als toen: *Mijn vriend Linkeroever*.

Bijna geheel buiten de stad woonde Wa Gedah. Deze sundanese adellijke dame die hadji geworden was, was in haar soort een zonderling; zij leek in het vriendelijke (uiterlijk) op Voltaire. Zij kende de koran beter dan menige man, schreef zelf verzen, en vertelde mij de avonturen van twee grote arabische

helden die, als zij de namen niet verbasterde, Amir Ambiah en Omar Maja heetten. De stok van Amir Ambiah was zo dik als een lantarenpaal, zei ze; dit detail verwijderde mij van de held. Zij kende ook hollands en ik verdenk haar er van het coupletje van *Tara-rara-bom-dié* zelf gemaakt te hebben dat zij mij leerde, en waarvan de slotregels luidden (het ging over een orgelman):

Als jouw kindren morgen kom,
Draai ik muziek weer om.

Maar in het sundanees was zij een buitengewoon levendig en goed spreekster; wanneer zij ons zag aankomen slaakte zij lange en gevarieerde kreten van verrukking, riep haar dochter Dèn Aïsah en al het dienstvolk bij elkaar om te helpen zien wie daar toch aankwam. Deze 'kaskenadeverkoperij' zoals mijn vader het noemde, warmde toch altijd weer het hart. Het was bij Wa Gedah altijd verrukkelijk in huis: in de eerste plaats zat men tussen kussens op de grond of op lage divans, dan was men er in een ogenblik omringd door koekjes, limonades en uitgezochte confituren, buiten was een grote bloementuin eens zo aanlokkelijk omdat men er in neerzag door zwaar getraliede vensters. Misschien heb ik mij later de tuin van Omar Khayyam altijd min of meer voorgesteld naar deze tuin, die betrekkelijk smal was maar vol perzische rozen. De tralies voor de vensters waren een van Gedah's eigenaardigheden: zij was doodsbang voor inbrekers; een andere was dat zij pathologisch van zoet hield, in een glas kersenlimonade deed zij drie eetlepels suiker, gedroogde dadels at zij met een dikke saus van walgelijk zoete 'stroop soesoe' van chinees fabrikaat; daarbij bleef zij altijd mager en vlug ter been. Haar liefde voor zoet openbaarde zich vooral de avonden van het boeka poeasa (opheffen van de vasten); ik zat dan bij haar en ofschoon ik niet gevast had kreeg ik ruimschoots het mijne. Zij droeg mij op de handen, letterlijk: ik moest iedere keer gewogen worden om te zien of zij het nog doen kon, ik dobberde dan boven haar slanke pols op de cadans van een sundanees deun-

tje: *Pang-tieng-'ntieng-pang-tieng-keung*... Toen ik te zwaar geworden was, werd ik voor dit spelletje definitief vervangen: haar dochter Dèn Aïsah, die geheel haar manier van welkom-schreeuwen had overgenomen en bij voorkeur as at van sigaren, baarde een zoon, Doedoeng, die mij natuurlijk totaal eclipseerde. Zij schreef voor hem didactische kwatrijnen in hoogsundanees, waarin hij onder andere raad kreeg om zich altijd wellevend te gedragen en niet zijn saroeng in gezelschap plotseling open te trekken.

Ik bewonderde bij Wa Gedah alle vreemde zaken die in huis waren, allereerst boven iedere deur, in hout, twee in elkaar geschoven driehoeken die de boze geesten buiten moesten houden, omdat zij de naam of het teken van Allah voorstelden. Zij sprak de naam Allah uit met al de aanstellerij van een ingewijde: als 'All-lóch', met drie dikke l's, die niet schenen te willen samensmelten. Verder lange kre's (gordijnen van dichtaangesloten fijne latjes) die beschilderd waren met oosterse havengezichten, met het gedrongen perspectief daarvan en in felle kleuren, met veel indigoblauw en kalkwit, en een vervuilde vlucht naar Egypte met veel landschap en heel kleine figuren. Zij was natuurlijk goed vroom en had een apart kamertje waar zij bad bij een aparte waterkuip, waaraan wij Europeanen niet mochten raken. Door de tralies kon ik haar toch soms zien bidden, languit op de vloer; zij zag er altijd tegelijk fris en kouwelijk uit als zij uit die kamer terugkwam. Maar ik mocht bij haar in bed liggen, tussen de kleurige kussens van Madras, en ik was vooral gelukkig dit te mogen doen toen door heel West-Java een angstig verhaal ging. Voor de bruiloft van Njai Loro Kidoel, de geestenkoningin van de zuidelijke zeeën, deden de haar dienende geesten iets vreemds: zij drukten geheimzinnige merken op allerlei servies van de bevolking, wat nog zo vreemd niet was, omdat de gemerkte borden en schotels voor het feestmaal nodig heetten, maar terzelfdertijd vielen allerlei mensen in een soort hypnotische slaap, of ontwaakten uit hun gewone slaap met afgevijlde tanden. Het gaf een opschudding door het hele land, die in de kranten werd

aangewakkerd of met grappen bestreden, maar de werkelijke oorzaak van deze al of niet bovenaardse mystificatie bleef onopgelost, voor zover ik weet. Tot op Balekambang sprak men er van. Wij waren in Sukabumi toen de plaag het hevigst woedde; ik durfde niet naar bed gaan uit vrees zonder tanden te ontwaken en een heilige vrouw als Gedah was de aangewezen persoon om mij te beschermen. Maar zij was practischer aangelegd: ten eerste, zei ze, bemoeiden de geesten zich niet met Europeanen; ten tweede deed ik het best met voor het naar bed gaan ham te eten, waaraan zij zeker niet zouden raken. Dit was nauwelijks humor, want zij geloofde sterk aan geesten: op een dag dat haar klok meer dan twaalf keren sloeg, liep zij schreeuwend het huis uit en waagde zich niet binnen voordat een oude en altijd dronken Europeaan, die zich met klokken bezighield en die zij 'toean Siraèh' noemde, verschenen was en haar bezworen had dat het iets was van mechanische aard, zonder enige inmenging van het bovenaardse.

Een andere oude vriendin van mijn moeder was de vrouw van de patih, bij wie ik gedurende de uitbarsting van de Kelud zo ziek had gelegen. Zij was een aanhalige coquette vrouw met uitpuilende ogen en een pruimemondje waarin glinsterend zwartgemaakte tanden. Bij haar had mijn moeder geleerd te spelen met chinese kaarten, wat voor een grote schande doorging bij europese dames. Tante Hélène vooral mocht het niet weten: een zo belezen vrouw, die iedere morgen met de vrouw van de gewestelijke secretaris of een andere intellectuele telefoneerde over de al of niet beeldigheid van de roman in de leestrommel, zou het zeker sterk hebben afgekeurd. Mijn moeder speelde bij de vrouw van de patih, op de grond zittend aan lage tafels; de kaarten waren glimmend geel op de rug, zwart en wit, soms met rood en vol grillige, kantige figuren van voren, die de jaloezie hadden kunnen wekken van de abstracte houtsnijders van een tijd geleden. Mijn vader liet haar dit plezier, omdat zij nooit grote sommen verspeelde; meestal won zij zelfs, maar daar zij het gewonnen geld onmiddellijk weer uitgaf, kwam het toch neer op een kostbaar amusement. Ik moest

altijd mee, niet alleen hierheen, maar naar de chinese vrouwen bij wie mijn moeder ook spelen ging, soms met de vrouw van de patih, soms alleen. Het was bij de chinese vrouwen altijd veel lawaaiiger dan bij de sundanese, de kreten van aanmoediging, vreugde en bluf klonken hier veel scheller, af en toe was er een vrouw die haar verlies slecht opnam. Het lachen klonk ook heel anders: 'Eh! goea kelepasan, goea bekakak ni!' zeiden zij zelf (Hier ben ik mijzelf ontglipt en heb geschaterd.) Ik herinner mij de namen van deze speelvriendinnen nog: njonja Tja Hwat, njonja Yan Eng, njonja Bengala. Zij waren pafferig en dik of mager en houterig, maar altijd lelijk; als er kinderen in huis waren moest ik proberen mij met hen te amuseren, wat zelden gelukte. Ik werd gestompt en van al mijn knikkers beroofd door een brutale chinese jongen die mij opeens heftig verweet dat ik zijn kleine zusje van een stoel had geduwd; een andere keer vocht ik met een veel groter chinees zoontje, dat een geschoren hoofd had vol puisten, en krabde hem een oog aan bloed. Wij werden bij die gelegenheden even geroepen, vermaand, en het kaartspel werd met hartstocht voortgezet, soms tot laat in de avond bij het oranje licht van een petroleumlamp. Soms zat ik achter de rug van mijn moeder en zeurde om naar huis te gaan tot het wat eerder lukte; maar de cadeautjes die ik kreeg wanneer mijn moeder won gaven mij soms het nodige geduld, en de stopflessen met zoetigheid ontbraken ook hier niet. De gesprekken hadden bij de vrouw van de patih plaats in het sundanees, bij de chinese vrouwen in het maleis; de schreeuwtoon van hartelijkheid kwam niet toe aan het hogere acteren van Wa Gedah, maar was mijn moeder merkbaar aangenamer dan de conversatie met europese dames.

Ook mijn vader had zijn chinese en inlandse vrienden. In de eerste plaats Lie Po Hin, landheer van Pondok Doea in het Bataviase, die hem aan onze zeelieden had geholpen. Hij werd later gelijkgesteld (met de Europeanen) en, ofschoon hij geen woord hollands kende, omgedoopt in de heer Hendrik Lie. Baba Po Hin, vertelde mij Kiping, had een liefdesamulet, ge-

naamd tangkoer, waardoor hij onvermoeid bleef en altijd ‘als van hout’. Hij was een lelijke man die met zijn buik vooruitliep op de arrogante manier van alle rijke Chinezen; hij kon zelf voortreffelijk koken en wedijverde met mijn moeder in allerlei geheime recepten. Hij klopte graag zijn europese vrienden op de schouder; op een dag dat hij dit met mijn vader wilde doen, werd zijn hand korzelig afgestoten. Mijn vader, van zijn kant, wilde wel chinese vrienden hebben, maar onder voorwaarde dat zij zich nooit te intiem met hem zouden wanen; Po Hins enige zoon, Tjan Ho, een teringlijder van ongeveer 25 jaar, sprak en las hollands; ik herinnerde mij hem hierdoor en door een van de beschamendste dingen waaraan ik mij ooit schuldig gevoeld heb: om een hollands boek van hem te krijgen, fleemde ik een avond lang dat ik een tanda mata (een ‘teken voor het oog’, aandenken) van hem wilde hebben, van hem die mij werkelijk alleen iets schelen kon omdat hij dat mondjevol hollands sprak en die boeken bezat. Hij gaf mij ten slotte een lelijk boek, zonder plaatjes, terwijl er twee andere waren waar ik intens naar verlangde.

Als wij bij Po Hin logeerden - behalve eens in een pondok, die in het water stond op palen - kreeg ik tegen de avond altijd een luguber gevoel; ik nam geen deel aan de gesprekken, die over landerijen en rijke Chinezen gingen, en merkte dus dubbel hoe somber het grote landhuis verlicht was; ik was altijd blij als de wagen voorreed om ons weer thuis te brengen. Ook de terugrit was somber, men kwam dan langs Rawa Bangké (Lijkenmoeras), waar het chinese kerkhof was; de vuurvliegen die men hier zag heetten bij de inlanders nagels van dode Chinezen. In de oude stad had Po Hin een ander huis, dat nauwelijks minder somber was, en dit stond niet ver van het muurtje waarop de Compagnie de kop van de verrader Pieter Erberveld had geplant: de doodskop, met een lanspunt er door en een schand-inscriptie er onder, was in de loop der eeuwen tot een integraal cementen kop bijgepleisterd; toch droeg de aanwezigheid ervan niet bij tot de beminnelijkheid van het stadsdeel.

Onder de inlandse vrienden van mijn vader kwam vooraan de oude regent van Tjiandjur, die hij boeng (broer) noemde. Ik geloof dat hij zonder snorren en met een bruine huid deed denken aan mijn oom de generaal, in ieder geval was het een potentaat, vol humor, zei men, maar sterk van zijn adel en zijn macht doordrongen. Hij was een groot jager en had in zijn binnenkamer twee kamerschermen met jachttafrelen; op beide waren bloedende stieren geschilderd die mij hevig schokten. Ik wilde in de kamer die het verst ervan verwijderd was en kon ook daar een halve nacht niet slapen (dit punt is van belang in verband met de moordvisioenen die ik later doormaakte). Bij deze regent kreeg ik ook nog een geheel andere sensatie, een van troebele verwondering: zijn kleindochter, een meisje dat zeker 4 jaar jonger was dan ik, heette al verloofd te zijn met de zoon van een andere regent, die toen op de H.B.S. was; ik keek naar dat meisje met een mengeling van respect en afschuw.

De patih van Sukabumi, man van mijn moeders goede vriendin, was niet dood, maar had hersenverweking en werd in een donkere kamer verborgen gehouden. Ik werd eens bij hem gebracht zoals hij daar zat, met een blauwe bril voor de ogen: mijn naam Toetoet werd hem vele malen toegeschreeuwd, omdat hij mij als klein kind dikwijls had gedragen. Hij lachte verwezen, herhaalde ‘Toetoet’, streek met zijn hand aarzelend over mij, wat ik griezelig vond, toen werd ik weer weggebracht en zag hem nooit meer. Zijn oudste zoon, die als H.B.S.-er bij mijn ouders gewoond had, was in zijn plaats patih geworden. Toen de fabriek in de Zandbaai hem grote verliezen berokkende, trachtte mijn vader deze aan te vullen door gratis terreinen van het Gouvernement te vragen (ik meen dat zij erfpachtpercelen heetten), maar deze werden alleen aan inlanders verstrekt, zodat mijn vader werken moest met stromannen, of liever strovrouwen, waarvan Alima er een was. Hij schreef dit openlijk aan de jonge patih, vertrouwend dat deze hem zou helpen; maar de man, die zijn ambtenaarsloopbaan hoger stelde, werkte hem niet alleen tegen maar liet

zijn brief aan de assistent-resident lezen. Op een keer dat mijn vader bij deze op bezoek was, zei hij: 'U is goede vrienden, meen ik, met de patih hier?' en toen mijn vader bevestigend had geantwoord, haalde hij een papier te voorschijn dat op tafel lag tussen zijn ambtsstukken en reikte het hem over: het was de brief die hij in vertrouwen en particulier aan de patih geschreven had. Mijn vader dankte de assistent-resident voor zijn loyale waarschuwing en liet zich meteen naar de patih rijden aan wie hij onomwonden uitlegde wat volgens europese begrippen een 'ploert' was. Het gaf enige stoornis in de vriendschapsrelatie, toch gingen mijn moeder en haar vriendin voort elkaar te bezoeken en kaart te spelen. Enige jaren later werd de patih wegens tekort in kas gearresteerd, en niet alleen van zijn post ontheven maar in de gevangenis gezet. Ik schrijf dit erbij om niet aan ambtenaarsonkreukbaarheid bij hem te laten denken.

Zijn jongere broer Hoesein was nog op de H.B.S. en kwam in Gedong Lami soms bij ons rijsttafelen. Hij was dan gekleed als een hollandse jongen, met een H.B.S.-pet op, en sprak bijna onberispelijk hollands; toen ik hem in Sukabumi terugzag, waar hij juist met vacantie was, zag ik hem druk lezen in een bibliotheekboek dat tot ondertitel had: *Een verhaal van holendieren en holenmensen*. Het was prachtig, vond hij, en dat het onderwerp hem als inlander vooral moest interesseren, door de verwantschap die hij er misschien in voelde met eigen oude legenden, ontging mij toen; ik zag hem trouwens geheel als een Europeaan, waartoe de blankheid van zijn huid meewerkte. Ik zag ook hoog tegen hem op, van kindsaf had men hem in mijn bijzijn geroemd (Wa Gedah, Alima, en alle anderen) als een toonbeeld van knapheid. Maar opeens doemde hier naast hem iemand op wiens persoonlijkheid hem volmaakt in de schaduw stelde. Het was de enige jaren oudere Alibasa, zoon van een ander inlands hoofd, zelf geheel als inlander gekleed, een jongeman met een uiterst knap, brutaal gezicht, altijd vrolijk en met een manier van kijken naar alle voorbijlopende vrouwen die mij toen zelfs opviel. Hij was

donkerder dan de mooie Ading van Balekambang, maar knapper, mannelijker en met oneindig meer ras; het verschil in aanmerking genomen tussen een Sundanees en een Arabier, een volwassen man en een jongen, leek hij sterk op mijn vijand van één ogenblik Ismail Pakaroedin. Ofschoon hij goed hollands sprak, weigerde hij dit te doen behalve met mij; tegenover mijn moeder verviel hij onmiddellijk in het sundanees; in deze taal ook zond hij de H.B.S.-er Hoesein, die toch al in het laatste studiejaar zat, heen en weer als een kleine jongen. De bewondering van Hoesein voor hem was dan ook duidelijk, en de ware reden bleek mij op een waterfeest, toen Alibasa veruit ieder ander overschitterde. Hij commandeerde de roeiers, had gezorgd voor de lampions, sprong van de ene boot in de andere over, met een gitaar waarop hij speelde, niet als een inlander, maar als een halfbloed van groot talent. De vrouwen waren opgetogen over hem, en mijn moeder zei mij: 'Die Alibasa is een echte brandal! (deugniet, libertijn)'

Wij woonden in Sukabumi in twee huizen: eerst in een klein huis van een paar oude indische mensen die zelf naast ons woonden; mijn moeder sloot vriendschap met hen, en daar zij later naar Batavia gingen, zagen wij hen daar terug. Zij woonden toen rondweg in Kemajoran, de buurt bij uitstek van halfbloeds waarover met minachting wordt gesproken; zij waren zelf toch zeer honorabel, beiden lange mensen, hij gepensionneerd klerk van de Rekenkamer met knutsel- en tekentalenten. Hij had zijn huis volgehangen met monsterlijke vergrotingen van kleinformaat-familieportretten, in zwart crayon uitgevoerd en waarschijnlijk eigenhandig ingelijst; hij schreef voor mij met een fraaie klerkenhand de tafels van vermenigvuldiging, die ik nog maar niet helemaal kende. Zij heetten voor ons en iedereen oom en tante Majeu (ook deze naam was zeker van franse oorsprong); tante sprak aaiend en lijzig, oom met diepe echo's van tussen zijn holle wangen. Haar manier van mijn moeder te begroeten was minder vurig, maar zeker niet minder uitvoerig dan die van Wa Gedah. 'Ja-a, kind, zó-ó lief van jou om aan ons te dèn-ken. Wij, oude mènsen, ja-a,

worden altijd vergé-éten...' Oom Majeu sloeg graag een toast aan tafel en was op zijn manier geestig: 'En als je last hebt van gassen, dan ga je maar naar de apotheek *De Gedé*, en je vraagt de poeiers van mevrouw Dewal, en je zult wel zien, zeg, welke uitwerking. Ze heten eigenlijk poeiers Dewal, maar ik noem ze maar altijd Obat Van der Blaas, ho ho ho.' Tante Majeu's grote verhaal was dat van hun liefde; zij hadden van elkaar gedroomd lang vóór zij elkaar ontmoetten. 'Nah, en je zult niet gelo-oven, maar oom, ja-a, droomde van een pauw... nah, zoals ik immers: tro-ots... Maar ik, ja-a, droomde van een tokè (muurhagedis); na-ah, zoals oom immers, altijd nèmpèl (kleven); overal waar ik ga, komt hij immers met mij mee?...' Kort voor wij naar Europa gingen nam ik een foto van Gedong Lami, terwijl zij juist bij ons waren. Zij gingen rechtop naast elkaar staan in de koepel, ofschoon ik een afstand genomen had van zeker twintig meter, en riepen om beurten: 'Zó-ó aardig van hem, hij wil ons, oude mensen, naar Holland meenemen!' Het is het Indië dat uitsterft, en ondanks alles wat men er tegen aanvoeren kan, ik voor mij zeg het met verdrietige gevoelens. Deze twee mensen zullen nu zeker lang gestorven zijn, want toen ik Indië verliet was tante Majeu, die iets ouder was dan oom, al bijna 'tachentig'.

In het andere huis, dat groter was, woonden wij langer. Zoals het huis met vitrofaniepapier op de ruiten het huis van Turpijn heette, was dit het huis van mevrouw Buffalo, een naam die mij trof omdat ik toen mijn eerste Buffalo Bill-verhalen ontmoette. In de voortuin die klein en ovaal was, bloeide als enige versiering een grote plant met kembang spatoe: een bloem van een vochtig frisrood dat het midden houdt tussen karmijn en het felle scharlaken van geraniums. Er liep een goot om het hele huis, waarin ik gekleurde blokjes uit een mozaïekdoos liet drijven, bijwijze van bootjes, om ze op het laatste nippertje, precies waar de muur van de buren alles afsneed met een vinger op te vissen. Er dreef vaak heel wat anders in de goot dan mijn blokjes, maar voor deze sport liet ik er mij niet door afschrikken. Op het voorerf stond een boom die ki

angsrot genoemd werd, het laatste woord weer klankschilderend, omdat de boom kleine geelachtige spuitjes liet vallen, waarvan men de punt maar had af te bijten om iemand een straal vreemd ruikend vocht te kunnen toespuiten.

In Sukabumi ging ik niet alleen naar school, maar ook voor het eerst naar de catechismusles; de gelegenheid was er te mooi voor, pal tegenover ons was de kerk met de pastorie. De pastoor was het type van de joviale en wat ruwe geestelijke, die mij zoete spaanse wijn schonk als ik wat nableef Het was merkwaardig dat ik de antipathiekste jongens van de school hier verzameld vond; en dit is voor mij altijd zo gebleven. Later op de H.B.S. in Batavia werd een oproep gedaan aan alle katholieke jongens om lid te worden van een katholieke club, en het was precies hetzelfde. Ik ging er ééns heen en trok mij zo spoedig mogelijk terug met weinig bewuste en toch onmiskenbare gevoelens van afkeer. Ook daar een joviale pastoor die zijn best deed om zijn rok te doen vergeten, om vrolijk en jong met de jongens te zijn, een soort stilzwijgende overeenkomst om elkaar te bewijzen dat men wel katholiek en gelovig, maar daarom niet minder sportief en fris was; men biljartte daar en mocht zelfs een enkel sigaretje roken. Deze pastoor, die mij niet meer zag verschijnen en wellicht iets van een psycholoog had, liet mij nog eens apart komen en dronk toen thee met mij in zijn kamer, waarvan de wanden schuil gingen achter boeken. Hij was mij persoonlijk ook nogal sympathiek, met zijn Napoleonskin en heldere grijze ogen: hij bestudeerde mij al pratende en zag dat ik naar de boeken keek; zonder nadruk zei hij toen dat hij mij lenen kon wat ik wilde en ook dat het geloof niet zomaar een geloof was, maar dat er prachtige bewijzen voor stonden in deze bibliotheek. Maar hij faalde zelfs met dit argument, dat ongetwijfeld het beste was, tegen mijn instincten; toen ik de boekenkamer uit was, zakte mijn weetgierigheid en mijn afkeer voor de man in rok bleef over.

In het huis van mevrouw Buffalo zag ik op een dag mijn broer Otto verschijnen. Hij sprong uit een sado nog voor het rijtuig stilhield, en dwars door de rode kembang spatoes de stoep op,

riep: ‘Mama!’ en omhelsde mijn moeder die hem vol emotie en in een prachtige peignoir afwachtte. ‘En is dat Arthur?’ Het verwonderde mij dat hij geen Toet zei, blijkbaar heette ik met mijn deftige naam in de brieven. Ik had soms naar mijn broer in Holland verlangd, die ik alleen van portretten kende en over wie ik met mijn moeder sprak als over boeng Otto; ik zag nu een keurige heer in het grijs, die nauwelijks op de portretten leek, met dunnend haar en een blonde knevel, en tegen wie ik gewoon Otto mocht zeggen. Hij werd meegenomen naar ‘grootma’ en tante Hélène, naar Wa Gedah en de vrouw van de patih, en het was grappig dat hij, die later weer vloeiend sundanees zou spreken, hier nu enkel een beetje lachte en niets wist te zeggen. Hij was de taal verleerd als een tòtòk, en zijn blondheid werkte mee om hem vreemd voor mij te maken; ondanks alle hartelijkheid die hij voor ons allen had - hij kon ook heel goed opschieten met mijn vader, die hij meneer Duc noemde - had ik tijd nodig om aan hem te wennen. Mijn eerste toenadering werd, vrees ik, vooral bevorderd door de rijksdaalder die hij mij ongeveer bij ieder vertrek gaf ‘om een boek voor te kopen’; ik kwam er op die manier bijna toe naar het uur van zijn vertrek te verlangen en was diep teleurgesteld als hij vergat mij die soort fooi te geven.

Toen hij later op Balekambang kwam, leerde hij mij in de waterleidingvan de fabriek zwemmen, met in het begin een plank tussen de benen; ik mocht soms ook achter hem aan op jacht, maar keerde meestal terug voordat het spannende begonnen was. Hij ontpopte zich namelijk niet alleen als een voortreffelijk planter, maar ook als een hartstochtelijk jager; toen hij eindelijk weer naar Europa kwam had hij over de 500 wilde zwijnen gedood. Hij had daarvoor in zijn employé's-, later administrateurswoning een stoet van honden, die hij beminde naar gelang van hun jachtijver, en waarvan hij vele portretten liet maken waaraan een hele ongeschreven kroniek vastzat over de gesneuvelden, de oude garde en de opkomende sterren. Zijn volgende liefde was voor vogels: bosduiven, boshanen en dergelijke. Na enige tijd deed hij hele verzamelingen

beesten weg, om met even grote intensiteit aan een nieuwe liefhebberij te beginnen. Ik sprak met hem over boeken, wat hij soms geduldig aanhoorde, tot hij mij op een dag vroeg hoe het kwam dat ik zelf nog geen boek was geworden. Nog later kon ik althans met hem tennissen; het gesproken contact bleef altijd moeilijk, ik had het gevoel dat ik, om hem te interesseren, alleen mijn toevlucht kon nemen tot min of meer pittoreske, liefst komische anecdoten.

Hij had op een opgewekte verzachtende manier, maar in de grond zeer koppig, zijn voorkeuren en eigenaardigheden; hij was werkzaam en innemend en, terwijl ik hem soms van oppervlakkigheid verdacht, misschien veeleer op een eigen leven gesteld dat voor vreemden bleef afgesloten. Ik had ééns een wat verdergaand gesprek met hem, in Grouhy en over mijn moeder. Ik zei hem toen dat ik mij bereid verklaard had met haar naar Indië terug te gaan als dat haar enig geluk kon zijn, zoals ik toen veronderstelde, en met opoffering van wat ik zoiets noemen moest als mijn literaire carrière, maar dat zij toen geweigerd had, terwijl ik toch in volle ernst was en haar gezegd had dat ik zelf voor Indië was blijven voelen. 'Waarom heb je dat voorgesteld?' vroeg hij. 'Omdat zij zo klaagde.' 'Maar dat heeft zij altijd gedaan, zei hij rustig; dat was in Indië toch precies zo; weet je dat niet meer?' Ik moest toegeven dat ik het mij niet herinnerde. 'Wel zeker, zei hij, ik heb mama nooit anders gekend dan klagende. Zolang mama nog klaagt, is het zelfs een bewijs dat alles met haar nog in orde is, dat mag je van mij aannemen.'

Mijn moeder was ook in Brussel en Grouhy door hem teleurgesteld; zij had Grouhy expres niet verkocht opdat hij er met zijn vrouw en vier kinderen prettig en als in Indië zou kunnen logeren; maar hij kwam zo weinig. De waarheid was dat hij zich in Europa verveelde: eens, in Holland, ging hij bijwijze van noodhulp op de konijnenjacht, maar het was meer een komisch avontuur geworden. In Indië ging hij soms weken lang in het Bantamse om stieren of misschien nieuwe zwijnen te schieten; het spannende van de zwijnenjacht was niet zo-

zeer het schieten, als wel de manier waarop het zwijn door de honden werd opgespoord en na een hevig gevecht vastgezet; de jager kwam eigenlijk eerst als de honden hem overmeesterd hadden en gaf dan het genadeschot zonder veel moeite; vervolgens werden de dode honden begraven en de opengetornde weer dichtgenaaid. In Brussel kwam Otto verscheidene malen onverwachts bij ons: hij had op de weg naar Anderlecht een kennel gevonden waar men speciale honden voor hem besteld had: 'griffons bassets vendéens', zei hij met emfase - ze waren eigenlijk voor ander wild bestemd, maar hij wilde in Indië een proef met ze nemen op bantèngs (stieren). De grote vraag was of ze aan het klimaat zouden wennen; ze mochten niet te veel haar hebben, ofschoon hij ze, zo nodig, natuurlijk kon laten scheren. Ik luisterde toen graag naar hem, om de geestdrift in zijn toon, maar mijn moeder constateerde dat hij weer niet voor haar gekomen was, maar altijd voor die honden. Zij prees hem toch altijd tegenover mij, vooral omdat hij zo'n voorzichtige manier had om haar tegen te spreken. 'Hij is tenminste niet zo'n bruut als jij soms kan zijn!' (Antwoord: 'Hij is door u ook wel veel meer met rust gelaten.')

Toen het telegram van zijn dood kwam, waren wij juist in Meudon, half in het hotel nog en half geïnstalleerd. Ik was van Parijs gekomen met een zware koffer en met een nog stijve arm van het dragen moest ik een telegram en verscheidene brieven schrijven; het licht in de zaal was rossig, uit een hoek kwam het onaangename orgaan van de hotelierster, ik gaf het telegram niet aan haar maar aan haar echtgenoot met glazen oog. Dit alles is in mijn herinnering één geworden met het bericht van Otto's dood. Het was donker en guur buiten; terwijl Jane al in de kamer was liep ik nog even rond en dacht aan hem. Het doodsbericht kwam niet geheel onverwacht, maar de laatste keren schreef men juist dat de dokter hem als genezen beschouwde. Ik had vooral het gevoel dat er een eerlijk mens verdwenen was, die ik weinig kende, en die ik toch gelukkig was zelfs door 'traditionele banden' aan mij verbonden te weten; ik wist niet precies wat hij van mij dacht, het

was mij bijna om het even hoe hij mij zag, maar wij hadden nooit enige botsing met elkaar gehad en ik was er zeker van dat ik in de nood op hem kon rekenen. In de allerlaatste tijd juist hadden wij elkaar soms geschreven; ik had geprobeerd hem in mijn brieven te laten merken wat ik, ondanks alle verschillen en afstand, zuiver voor hem voelde; zijn laatste brief (waarop hij het antwoord niet meer ontvangen kon hebben) was vol goede moed en oprecht hartelijk. Hij schreef dat hij spoedig weer op de snippenjacht zou gaan, dat het wel niet veel zaaks was, maar hem toch het gevoel gaf weer '½ mens' te worden.

14 Dromen en notarissen

Juni. Op de Bibliotheek in gezelschap van Viala een man ontmoet van in de veertig, met een intelligent fijn gezicht en geheel grijs haar. Het gezicht kreeg eerst iets onaangenaams toen er een monocle in kwam, een ogenblik later vond ik een nogal groot zelfbehagen in de plooi van de mond. Viala stelde ons niet aan elkaar voor, deed een paar stappen met hem opzij en sprak hem toe op een tegelijk voorkomende en weinig toegedane manier.

‘Zo iemand heeft alles om een aangenaam geleerde te zijn, zei hij toen de man weg was; weet wèrkelijk een heleboel en heeft smaak, zou voor menig uitgever een eersterangs werkkracht kunnen zijn. Maar hij verknoeit alles voor zichzelf, liegt alsof hij ieder ander voor idioot aanziet en belooft dingen die niemand uit zijn handen krijgt: onberekenbaar uit luiheid, en alles komt er op neer dat hij vroeger rijk is geweest. Zijn vrouw is een Russische die vroeger geld van haar familie kreeg, en hij was toen een groot verzamelaar die in een bijzonder huis woonde vol bijzondere meubels. Na de revolutie was het uit en hij heeft er zich nooit aan kunnen wennen. Als men hem nu nog werk geeft, is het dank zij de vrouw, die alle vervelende karweitjes voor hem opknapt.’

Terwijl Viala sprak was het mij of hij een vermanend betoog hield; hij sprak even vlug als anders en toch was het of hij een bijzondere nadruk op allerlei woorden legde. Ik bleef tot laat met hem samen en bracht 's avonds het gesprek nogmaals op de man, onder voorwendsel dat hij mij toch sympathiek voorkwam; Viala gaf andere bijzonderheden, die weggleden achter wat hij al verteld had. Om half 1 kwam ik thuis en viel tegen mijn gewoonte meteen in slaap. Droom: men had mij in een

donker hol gesloten dat misschien wel het-leven-hiernamaals heette te zijn, en mij was aangekondigd dat ik er afgrijselijke dingen zien zou, monstergezichten, moordtafrelen, dit alles misschien als de-wraak-van-God. Er gebeurde niets, er was niets dan het donker dat steeds drukkender werd. Maar ik *wist* dat er niets gebeuren zou, terwijl ik toch bang was, en ik schreeuwde zo hard ik kon: ‘Laat er nu eens wat komen, godverdomme! Vertoon nu eens wat!’ Er gebeurde niets, en de situatie ging in een andere over die ik mij niet herinneren kan. 's Morgens dacht ik meteen aan de man met het grijze haar: Wie zegt dat ik niet eens precies zo iemand zijn zal? Men kan zich voorhouden dat men met een beetje energie, een beetje wilskracht, aan alles wennen kan, van zichzelf een ander maken als het moet, het blijft even waar dat sommige dingen in ons onveranderlijk zijn, dat verschillende omstandigheden uit hetzelfde wezen een behoorlijk mens maken of een mislukkeling. Ik denk dat ik een zekere moed bezit en niet lui ben. Maar het resultaat komt misschien toch op hetzelfde neer, want ik heb zwakheden, inzinkingen waartegen ik weinig vermag en die heel goed het idee van luiheid kunnen geven aan een ander, een ‘werkgever’ bijvoorbeeld. Ik sprong op met de bedoeling er over te spreken met Viala; maar hij zou mij immers zeggen dat ik geen gevaar loop te lijken op iemand die in zijn rijke tijd een snob was met veel zucht naar consideratie, die een duur restaurant vol betekenis vond en een ridderorde een heel ding. Misschien heb ik mij vooral ongerust gemaakt over een mogelijke gelijkenis, in de toekomst, tussen de russische vrouw die nu zoveel voor die man doen moet en Jane.

Natuurlijk leeft dit alles op een bodem van wantrouwen tegen mijzelf, een zich uitbreidend wantrouwen over mijn weerbaarheid tegenover de ‘notarissen’ altijd. Iedere nacht, als ik niet tot twee, drie uur wakker blijf, dromen: op zichzelf meestal niet akelig en voor zover ik zien kan zonder zin, maar daartegenover een wakker worden dat *altijd* met een gevoel van bedreigd-zijn samengaat. Als er al licht in de kamer is, meteen

het besef dat het leven 'gewoon' voortgaat, maar in een sfeer van angst die toch door de slaap eerst zo onloochenbaar werd vastgesteld. Het duurt soms een half uur voordat een voldoende portie optimisme deze sfeer verdrongen heeft. Als het de 'wereld der vijanden' is die mij in de slaap dus ongeweten overmant, op welke manier kan ik mij schrap zetten tegen deze 'wereld' waarvan de notaris langzamerhand het 'sleutelsymbool' wordt?

Droom van vannacht: ik moest in een deftige burgerfamilie (een familie van notarissen) op bezoek om zo mogelijk te trouwen. De familie woonde op een bovenverdieping in een deftig, donker huis; ik ging met een lift naar boven. Toen ik in de salon kwam, merkte ik dat ik voor de gelegenheid een oranje zijden pyama had aangedaan. De vader en moeder van het huwbare meisje zagen het ook, maar vonden het niet gek, integendeel, het maakte een goede indruk (misschien waren zij erg bezorgd voor hun dochter). Er was een piano in een hoek van de kamer, en de dochter kwam uit dezelfde hoek opeens te voorschijn; zij was in zwarte avondjapon, had een nogal mislukt streng kapsel en een mislukte charmante glimlach. Zij gaf mij onhandig en van ver de hand en terwijl ik bedacht dat zij mij niet aanstond, voelde ik dat zij precies zo over mij dacht. Opeens was er ook een nicht in de kamer, maar vaag en blond, en ergens zwevende achter de dochter, die op een stoel was gaan zitten, een beetje opzij van de groep, gevormd door haar ouders en mij, en die duidelijk, massief en donker was. De ouders gingen voort beleefd met mij te praten en ik had zelfs niet het gevoel dat zij de zaak als verloren beschouwden; ikzelf intussen dacht: 'Nooit trouw ik met de dochter, dan nog liever met de nicht.' Er kwam ook een zoon in de kamer, een jongen van 18 of 20, die weldra het hoogste woord had. Ik vond hem onuitstaanbaar, maar opeens nam hij mij mee uit de kamer en wij waren op weg naar een archeologisch monument: een tempel of museum of beide tegelijk. Om er te komen sprong hij over puinhopen en steenblokken, hij kwam als een kat terecht op de punt van allerlei terrassen en ik volgde hem altijd, maar

ergerde mij omdat hij zoveel jonger was; ik kwam er altijd maar net en voelde mij zwaar en stijf, terwijl hij soepel veerde, alsof het iedere keer nog maar niets voor hem was. In de tempel of het museum vonden wij een ridder (misschien was het een steenblok dat langzamerhand een ridder te paard werd): hij was of ik hield hem voor Richard Leeuwenhart, en hij verklaarde naar het huis van de jonge man te moeten, omdat hij een vete had te beslechten met zijn neef. Wij namen hem mee terug; in een ogenblik waren wij weer in de salon, maar deze was nu geheel onder water gelopen, en de hele familie, waaronder de mij onbekende neef, had zich in een soort vergulde vingerkommen veranderd. Zij dreven op het water in de salon rond, de ridder te paard ging er ook in en werd iets als een hoge boot, maar stak verwoed met een lans in de vingerkommen, die telkens water schepten. De zoon en ik keken er naar alsof het een vertoning was voor ons plezier. De vader-vingerkom ving dapper enige lansstoten en liep halfvol, andere familieleden kregen ook stoten, de neef scheen zich eerst te willen verbergen, maar toen iedereen begreep dat geen ontkomen mogelijk was, dat de hele familie er toch aan zou gaan, werd hij erg dapper en stelde zich zo bloot, dat hij in een ogenblik volliep en zonk.

Wat een symbolenzware dingen moeten die vingerkommen zijn voor een freudiaanse ‘duiding’! Ikzelf weet geen andere dan dat een notaris voor mijn onderbewustzijn gelijkstaat met een vergulde vingerkom. Zou de ridder werkelijk in verband staan met mijn wraakgevoelens? Het is haast te logisch om juist te zijn. Iemand zal mij nog wel eens uitleggen hoe liederlijk dit alles eigenlijk is, volgens de catalogus van het vak.

Na de zelfmoord van mijn vader droomde ik telkens over dat onderwerp zelf; ik was hierin gelukkiger dan mijn moeder, die zich erover beklaagde dat zij een jaar na zijn dood hem nog nooit in de droom had teruggezien en dit beschouwde als een teken dat hij òf ‘nog niet vrij’ òf boos op haar was. In mijn dromen werd de zelfmoord herhaaldelijk overgedaan; soms - als ik bewuster was misschien - slaagde ik erin hem te ver-

hinderen, ongeveer zoals ik het in werkelijkheid had willen doen. Soms wàs hij al dood, maar niet altijd door een revolver. Eens droomde ik dat ik naar een hospitaal werd geroepen, waar mijn moeder na een auto-ongeluk lag; ik verweet haar bitter dat zij mij zoiets had aangedaan door te gaan toeren terwijl er ijzel op straat lag, en terwijl mijn vader zich nog maar juist opgehangen had. Terwijl ik sprak, veranderde de kamer: het bed waarin mijn moeder lag verdween, mijn moeder stond, gewond nog maar in haar bontmantel, naast mij en in een hoek van de kamer, in een baal gewikkeld, lag het lijk van mijn vader, ofschoon ik zijn gezicht niet zien kon. 'Kijk nu maar!' zei ik met verontwaardiging tegen mijn moeder. (Toen ik haar de droom vertelde, durfde zij in geen dagen met de auto uit.)

Soms schoot mijn vader zich dood voor mijn ogen, maar enkel als een aanwezigheid, zonder dat ik hem ooit werkelijk zag. In één droom alleen zag ik hem zo duidelijk als maar mogelijk was: na lang rondgelopen te hebben in een schuur, een loods of iets dergelijks, stond ikzelf opeens stil in het donker, met voor mij een open deur die op een hofje uitkwam. De opening was niet groter dan de breedte van misschien twee tegels, maar de zon scheen daar, en ik, in het donker staande, moest duidelijk alles zien wat daar komen zou; toen nam iemand mij van achter bij de arm en vroeg: 'Wil je je vader zien?' 'Natuurlijk', zei ik zonder aarzelen. 'Durf je het? Ook als hij er akelig uitziet?' (Volkomen de vraag die ik mijzelf zou hebben gesteld.) Ik zei ja en meteen liep langzaam mijn vader in de verlichte opening voorbij. Hij keek mij niet aan, maar hij was precies zoals hij was vóór het verval in zijn laatste jaren: hij had een lichtgroene pet op, bijna over de ogen getrokken, misschien om de schotwond in het hoofd te verbergen, en een lichtgrijze jas aan, die hem nogal los zat en iets te lang was; de jas was open op de borst en zat maar met één knoop van onderen vast. Hij had zijn handen in de zakken en liep - schoof eigenlijk - traag en toch volkomen natuurlijk, alsof hij in gedachten was, voorbij.

Angst, gevoel van bedreigd-zijn, - probleem à la Kierkegaard of simpel geval van voorbijgaande hypochondrie? 'Kunstenaarsnaturen', zei mijn oude dokter in Brussel. Een overblijfsel van christelijk schuldbesef? - neen, als het waar is dat ook ik tenslotte onherstelbaar christen ben, mijn bedreiging is te localiseren, komt altijd van de 'notarissen', of zij krachtmensen zijn van de politiek, kapitalistische gladiatoren of ambtenaren van de liberale maatschappij waarin onze 'kunstenaarsnaturen' zich nog het meest vrij wanen... tot zij met het soort in aanraking komen, tot zij er wettelijk door worden gevild. De vernederende overtuiging die de 'kunstenaarsnatuur' dan krijgt dat hij *nooit* opgewassen zal zijn tegen de Heden die alles opgeofferd hebben voor hun training in weerbare formules, tegen deze verachtelijkste soort van weerbaren. De notarisdictator is voor mij niet bewonderenswaardiger, nu ik al het gefantaseer over groot en klein in deze branche van het bestaan afwijs, nu ik één onweerlegbaar gevoel heb: de egale vunzigheid van dit *alles*. Maar deze reactie, dit gebrek aan onderscheidingsvermogen zou ook de reactie zijn geweest van een kleine winkelier die zich door de wet bestolen acht? Het zij zo: éénzelfde zuiverheid van gevoel dan met die kleine winkelier, voor deze illustre gelegenheid. Ik weet nog hoe de advocaat, nu zo in ijver bekoeld, op een dag door de tuin van Grouhy liep naast mij, nadat mijn moeder hem gezegd had dat ik mij zo weinig om de zaken bekommerde, dat zij alleen voor alle moeite van het beheer stond, enz. 'Maar u moet toch wat anders doen dan enkel *bespiegelen*!' zei hij, bulkend en deftig.

De dagdromen van de man met de 'kunstenaarsnatuur' richten zich direct - moed der onhandigheid - naar het ergste. Bommenwerpen; geen sympathieker revolutionair dan de terrorist. Als men maar bommen kon gooien onder de notarissen... Typisch compensatiemiddel van de onpractischen, de voor iedere daad gekortwiekten, dit dromen over bommen, onder welke vorm dan ook; al te bourgeoise droomheroïek. De grootste heroïek metterdaad voor deze 'kunstenaarsnaturen' is eindeloos afstand doen, zich met minachting neerleg-

gen bij de overwinning van de notarissen. Minachting, en wrokkende, tòch christelijke berusting in de nederlaag: ‘kijk, ik verdedig mij niet eens, ik heb er geen lust, zelfs geen tijd voor.’ Als het werkelijke verzet begint, zelfs in onpractische, onmogelijke vormen, zelfs als men plompverloren een deurwaarder doodschiet, is het abnormale al ingetreden. En toch heb ik mij zelden laten gaan in anarchistische borrelpraat voor het genoegen van het praten alleen; toch was de anarchistische haat van mijn ‘kunstenaarsnatuur’ tegen alle notarissen van jongsaf reëel. Ik zou mijzelf te kort doen als ik ontkende dat ik al heel gauw de stank van dit practische mensensoort heb herkend. Mijn haat tegen vrijwel alles wat ambtenaar is en politieagent, tegen alle overheidsbediendes, is niet ‘literair’, neen; ik zou het hier erkennen als het zo was. Men kan alleen sympathie hebben voor vertegenwoordigers van dit soort, als men hen zelf voelt als slachtoffers of halve uitzonderingen, als men hen kent van de kant waarin zij zelf mens gebleven, ontdaan van weerbare formules zijn. Het was niets bijzonders dat ik oprechte gevoelens van haat bij mijzelf waarnam toen ik in het Paleis van Justitie te Brussel, in de advocatenkamer, wachtte op de procureur die mij helpen zou mijn benefice van inventaris te ondertekenen. Het soort gezichten om mij heen was tóen werkelijk adembenemend. Van het advocaat-jongmaatje met sluik melkboerehondenhaar, met adenoïde vegetaties, open mond met bedorven tanden, en toch hetzelfde air van aangeleerde slimheid dat over al deze beffen en toga's hing, tot de waardige oude meester met grijs puntbaardje en leverlijdersblik, over de bril om zich heen kijkend als om zich te overtuigen dat iedere collega in de zaal toch lang niet zó ver gekomen was als hij. Mijn procureur was een elegant man, zes voet in ruisend zwart, een zegelring als een schild aan de vinger, supreem onverschillig laverend door het collegiale bedrijf. Er is één ding dat afschuwelijker moet zijn dan de slecht verborgen haat en afgunst van deze wezens in één kamer bijeen: hun gevoel van vriendschap soms voor elkaar. Aan hun grote tafel zittend, met weerzin, wil ik hopen,

in iedere plooi van mijn wezen, heb ik vooral gezocht naar de mogelijkheid van twee zogenaamde vrienden in die atmosfeer. Mijn vader heette in zijn jeugd al een lastig heer omdat hij graag een proces begon; hij kende zelf heel aardig de weg in het wetboek, hij was een burger die zijn strijdmiddelen had bestudeerd en hij had advocaten onder zijn vrienden, niet bij ongeluk, maar omdat hij ze in de rechtszaal had leren waarderen.

Een ervan, een te Batavia vermaard Armeniër, stond in zo vriendschappelijke betrekking tot hem dat hij zijn zaak volmaakt verwaarloosde, met het gevolg dat mijn vader plotseling gegijzeld werd. Ik dacht er aan in die advocatenkamer, en toch was ik op datzelfde ogenblik naief genoeg om te geloven dat mijn grove kwant uit Namen zich als een kampioen zou weren tegen de andere notarissen.

Hun halfgoden: ik kan het portret van een Deterding, een Zaharoff een uur lang bekijken, en *niets* weten van het dier, en staan voor een mysterie, eindeloos dieper dan in de ogen van een alligator.

15 Pelabuhan Ratu

De weg van Sukabumi naar de Wijnkoopsbaai was kronkelend, met hoogten en laagten en voornamelijk één bobbel (in planterstaal), waarbij mijn moeder haar ogen sloot en het inlandse bezweringswoord ‘bismilah’ prevelde. De karretjes waren geen gewone open sado's, maar, ofschoon nog heel licht, dieper en van achteren gesloten. Wij waren flink moe van het acht uur schokken als wij in de Wijnkoopsbaai aankwamen. De inlandse naam van dit oord was mooier: Pelabuhan Ratu, Landingsplaats des Vorsten. Het oord zelf was wat men in het indische binnenland een stadje noemt, wat niet eens onjuist is als men tenminste een kampoeng met een dorp gelijkstelt: in werkelijkheid nog verlaten genoeg, met bijna niets dan inlandse huizen, een paar chinese toko's, een paar pakhuizen van de Paketvaart, een pasang-grahan (gouvernementshuisje, voornamelijk voor doortrekkende ambtenaren bestemd) en één particulier hotel.

In dit hotel stapten wij meestal af. Het was vroeger gehouden door een hadji, die gestorven was, en zijn weduwe deed er niets meer aan. Het was eigenlijk niet veel meer dan een grote inlandse woning met bepleisterde bamboewanden zodat het gewone muren scheen te hebben, maar met een kolong; in plaats van palen had het alleen gemetselde stutten, en vóór een gemetseld platje (planterswoord voor terras en bordes). Op dit platje schoven de bezoekers bij voorkeur hun wipstoelen, niet alleen voor de koelte, maar voor de veiligheid; zodra men dit terrein af en de eigenlijke voorgalerij in was, kwam men op een vloer van gevlochten bamboe met misschien hier en daar een plank er onder, maar het geheel golfde niet weinig en de planken waren zo verrot dat men soms met een voet door het

vlechtwerk in de kolong terechtkwam. Aan de muur hingen dezelfde reclamekartons van overal, met een plantersgrapje hier en daar er bij gekrabbeld; het portret van de gouverneur-generaal Van Riebeeck met krulparuik, naast de vleermuizengrot die ergens in de buurt moest zijn en die hij in 1700- zoveel bezocht had, de onvermijdelijke gekleurde platen van de stoomboten van de Paketvaart op rijk, diepblauw water, die ook bij ons op Balekambang hingen. Mijn moeder vertelde dat haar eerste man en zijn vrienden op een dag sundanese teksten hadden geschreven op de japanse gravures van een nieuweling die er nog niets van begreep; bij een gravure voorstellende een japanse dame in een draagstoel deze uitroep: *Euj, eureun, euj, hajang kiih!* (Hei, hou op, hei, ik moet even wateren.) De humor van de planters van Pelabuhan Ratu, dat wil zeggen die van de omliggende ondernemingen soms in het hotel bijeenkwamen, was geheel van dit soort. Zij zaten op het platje, een Duitser, een Indo, een roodverbrande Hollander met veertig jaar tropen, en spraken over aanplant en emolumenten als zij het niet over de 'wijfjes' hadden.

Ik zat een enkele keer bij hen en wilde dan spreken over de boeken van Waker Scott die ik uit de trommel van mijn vader gelezen had; zij verklaarden dat deze boeken te moeilijk voor mij waren en gaven mij vruchten of apenoten. Mijn vader zocht hun gezelschap niet, aan mijn moeder hoorde ik hem zeggen dat de Duitser een ploert was, de Hollander ook een schuinsmarcheerder en alleen de Indo wel een geschikte kerel, tenminste zolang je hem in de gaten kon houden. De agent van de Paketvaart kwam er soms bij, een lange slungel, jong nog, met rossige knevels en steil haar; bij een van onze overtochten naar de Zandbaai had mijn vader met hem een onderhoud dat ik nooit vergeten zou. Wij zouden toen door een boot van de Paketvaart overgebracht worden in plaats van door onze eigen zeilprauw; de agent had echter uitgemaakt dat wij daarvoor eerst op een vlot moesten, vanwaar de sloep van de grote boot ons weer zou komen ophalen. Onder protest, vooral van mijn moeder, over deze onnodige complicatie deden wij

het; het vlot ging een eind in zee, de branding voorbij, en bleef toen liggen dobberen op een manier die mijn moeder en mij binnen enkele minuten hevig zeeziek maakte. Ik lag op een baal en omklemde krampachtig een punt waar ik houvast aan had, om zo stil mogelijk te liggen; mijn moeder naast mij klaagde, voor zover zij dat nog doen kon; mijn vader, die nooit zeeziek was, liep driftig over het vlot; men zag de boot waar wij heen moesten op enige afstand rustig liggen en van een sloep bleef niets te bekennen. Mijn vader gaf de agent nijdig te kennen wat hij van deze nieuwe maatregel dacht; de agent, blijkbaar ook zenuwachtig geworden, zei: 'Hou je mond maar, of ik zal je om je oren slaan.' Hij liet die woorden met een nonchalant gebrom uit de hoogte vallen, en zo ziek als ik was, ik hief het hoofd op om te zien wat er nu gebeuren zou. Ik zag mijn vader met één stap bovenop hem gaan staan, zoals hij dat noemde, en hoorde hem zeggen: 'Doe dat! doe dat! en je gaat van je eigen vlot af!' De agent keek nu natuurlijk meer dan ooit op hem neer, want hij was meer dan een hoofd groter, maar ik hoopte op mijn baal half dat hij slaan zou, zo zeker was ik dat ik hem dan ook te water zag gaan. Maar hij sloeg niet, integendeel, hij bood zijn excuses aan, eerst ietwat plomp aan mijn vader zelf toen met meer vriendelijkheid aan mijn moeder.

Mijn vader liep op dat ogenblik naar de vijftig; als ik er nu aan terugdenk, ben ik toch even zeker dat hij gedaan zou hebben wat hij aangekondigd had. In een pakhuis in Pelabuhan zag ik hem eens een van de grootste gewichten die op de grond stonden opnemen, en met enige inspanning en een wat trillende arm maar toch zonder fout boven de macht brengen; hij zette het toen neer en zei tot Kiping, die de sterkste was van onze zeelieden: 'Probeer jij het ook eens.' Kiping bracht het gewicht verlegen lachend tot aan zijn schouder. Ik weet niet of dit lachen was omdat hij het werkelijk niet hoger kon brengen, en dus voor zichzelf, of omdat hij het niet wilde uit respect voor mijn vader, en dus voor hem zo lachte. Zeker is dat Kiping, die anders de vriendelijkheid zelf was, op een dag een vis-

ser van Balekambang doodsloeg omdat de man hem bedrogen had en daarna bespot. Het gebeurde aan het strand en Kiping sloeg met de blote vuist, maar de man zakte ineen en bleef liggen. Het was een nog jonge man, genaamd Oesmèn; hij werd naar ons huis gedragen op een baar, opdat mijn moeder hem genezen zou, maar er was niets aan te doen: hij lag buiten kennis, mechanisch kreunend, met een vermorzeld blauw slaapbeen. De slag was zo hevig geweest, dat Kiping door het gerecht verdacht werd met een hard voorwerp geslagen te hebben, de bevolking (en mijn moeder ook) geloofde dat hij een tovermiddel had, dat van zijn vuist een stuk ijzer maakte als hij dat nodig achtte. Een van de bataviase boeaja's, ik meen Quartero, had later een dergelijk geval: bij een ruzie in een bordeel sloeg hij de bordeelhouder, die op hem geschoten had, met de blote hand de schedel in; voor de rechtbank, om te bewijzen dat hij werkelijk geen wapen had gehad, sloeg hij een dikke klapperdop op dezelfde manier in twee. Deze hardheid van de hand wordt bereikt door oefening op een pisangstam; de kant van de hand wordt ten slotte zo ongevoelig en hard dat zij er diepe voren in achterlaat. Misschien kwam de toverkracht van Kiping hierop neer. Hij werd enige dagen na het gebeurde gearresteerd en kwam tussen het dorpshoofd en de oppassers op ons erf geboeid en glimlachend. Hij vroeg mijn vader rustig hem te helpen: hij had het niet expres gedaan, zei hij, maar in drift. Mijn vader hielp hem werkelijk met alle ijver, hij diende een request in om erop te wijzen dat het manslag was en geen moord met voorbedachten rade, ging naar Sukabumi, waar het verhoor plaats had, om als een advocaat voor zijn zeeman te pleiten, bracht alle getuigen bijeen die gezien hadden dat er geen wapen gebruikt was, en was zeker oorzaak dat Kiping niet langer dan een jaar kreeg. Tegen het eind van ons verblijf in de Zandbaai zagen wij hem dus weer verschijnen en zijn post als kapitein over onze prauwen weer innemen alsof er niets gebeurd was. Wel was hij precies veertien dagen voor zijn invrijheidstelling gevlucht, bij welk bericht mijn vader hevig vloekend door het huis liep, maar ook dit euvel werd

hem na het indienen van een nieuw request vergeven. Mijn vader had een oprechte genegenheid voor Kiping, zoals hij het voor de oude Yoeng had, en Kiping zou voor hem door het vuur zijn gegaan; maar ook hier had men te doen met een Bataviaan en niet met een Sundanees.

Ik heb met het tussenstation Pelabuhan Ratu nog niet afgedaan. Het was voor ons precies de rand van de beschaafde wereld. De zee daar leek minder diep dan bij ons, omdat de baai wijder was: het water leek effener, grijzer, zonder de schaduw van de bergrug die de Zandbaai zo donkerblauw maakte. Er was een belvédère bij de pakhuizen, waar wij soms zaten met de enige planter over wie mijn vader zich werkelijk waarderend uitliet, een oud-zeeofficier, Evert Reedijk. Hij zat soms ook bij ons in het hotel: een grote, zware en kale man met heldere ogen, een beminnelijk open gezicht en vlossige blonde snorren (hij leek sprekend op de portretten van de vlaamse schrijver Cyriel Buysse die ik later gezien heb). Iedereen op Pelabuhan noemde hem een idealist, de planters op het platje lachten als zij hem te paard voorbij zagen gaan. Hij probeerde telkens nieuwe dingen met het Gouvernement, die de haven en het stadje in welvaart zouden doen toenemen; hij ontdekte vele belangrijke perspectieven voor handel en zeevaart en handelde dan op zijn eigen onderneming alsof zij al uitgevoerd waren; het gevolg was telkens dat hij misrekende en grote verliezen leed. Maar hij was zo geliefd bij de bevolking, dat hij ook in dagen van armoede altijd veilig was. Wanneer hij geld had, verdeelde hij dure sigaren met prachtige bandjes onder zijn koelies en de desamensen; was hij arm, dan brachten de inlanders hem rijst, vruchten en vis voor niets en zoveel hij maar wilde. Op een dag reed hij met zijn paard door een zwerm wespen en werd door de dieren aangevallen; zijn paard sloeg op hol en wierp hem af, hij werd hevig gekneusd en gestoken opgenomen en door de inlanders met liefde verpleegd, als was hij een van hun meestvereerde hoofden. Het grappigste was dat hij zelf altijd hoogsundanees sprak met iedereen, de taal die een desaman spreekt tegen een hogere. In het hotel kon

men horen dat de heer Reedijk er was, aan de manier waarop hij vroeg of de oude bediende, die er eigenlijk alles deed en een beetje op onze Yoeng leek, nog niet was gekomen: ‘Bapa Roesni parantos soemping?’ met een sterke tòtòk-uitspraak en als betrof het een regent. Bapa Roesni was er niet dikwijls; hij zorgde 's morgens voor een blikje gecondenseerde melk, zette messen en vorken op tafel en verdween dan meestal rot zes uur 's middags, het uur waarop hij de lampen kwam aansteken. Mijn ouders leden er niet van, omdat zij altijd hun eigen sleep bedienden hadden; de enige ellende was wanneer er een bad genomen moest worden. De badkamer stond los van de eigenlijke woning in de tuin, bij een put waaruit men het water moest halen en in een bak gieten, waaruit het dan weer door een uitgeholde bamboe in de badkamer stroomde. Wilde men geregeld achter elkaar water hebben, dan moest de bak buiten eerst geheel vol zijn en werd het verlangen naar Bapa Roesni, de enige die werkelijk met deze instrumenten kon omgaan, bijna kwellend. De bamboe werd eerst gestopt met een doek, die zo glibberig geworden was dat men vies werd als men er naar keek, de grond in de badkamer zelf had dezelfde vieze glibberigheid. Ik schreef in die tijd al korte verhalen, meestal naar de sprookjes die Kiping mij vertelde, maar in Pelabuhan werd de satirieke geest over mij vaardig en schreef ik op een dag al de ongelukken die ik voor een denkbeeldige reiziger in dit hotel kon bedenken; dit verhaal had groot succes bij mijn ouders en liet zelfs mijn vader lachen.

Op een middag hadden wij in een van de chinese toko's bij het strand een cake opgedolven, een cake-in-blik wel te verstaan, voor een heleboel geld en tussen al de andere blikjes die of sardijntjes of groenten bevatten. Wij hadden die cake bij de thee aangesneden en ik had een standje gehad omdat ik er te veel van wilde hebben en blijk gaf niet te weten wat het verschil was tussen ‘eten’ en ‘delicatessen’. Op dit ogenblik reed de heer Reedijk het erf op; mijn ouders, die met mij alleen en dus in négligé waren, liepen de kamer binnen en mijn vader riep hem om de deur toe zich alvast zelf te bedienen. Hij dronk

haastig twee koppen thee en at de kostbare cake en delicatesse tot het laatste kruimeltje op, zo snel dat ik huiverend toezag zonder iets te durven zeggen. Mijn vader zag het dadelijk toen hij terugkwam: de voorafgaande scène met mij had het effect verhoogd. ‘De arme kerel moet weer eens uitgehongerd geweest zijn, zei hij tegen mijn moeder zodra Reedijk vertrokken was; hij, zo door-en-door een heer, zou het anders nooit gedaan hebben.’

Evert Reedijk was inderdaad het type van een ‘heer’, ook tegenover de bevolking; hij was zeker niet minder ‘mitra noe tani’ (vriend van de landman), maar dan niet van het soort dat voornamelijk de desa helpt bevolken en blanke kinderen met blauwe ogen in verschillende streken achterlaat. Hij schreef artikelen in het engels over de beloften van het land, en soms was het of vreemde kongsi's voor zijn uitbreidingsplannen voelden, of dat het Gouvernement een spoorweg van of Sukabumi naar Pelabuhan zou laten aanleggen. Maar hij stierf ten slotte als een van de onbegrepen helden van Conrad, romantisch en verlaten, door de collega's tot het bittere eind voor een dwaas aangezien, door de inlanders bemind maar op hun niveau getrokken. Er zijn andere Europeanen als hij, intelligenter dan hun medeblanken, op een soortgelijke manier uitgestoten, gelukkig en ongelukkig, trots en berustend tegelijk, in een kampoenghuis gestorven.

Ik herinner mij van Pelabuhan nog twee gekke vrouwen, een heel oude die zei dat zij ratoe (vorstin) was en die zich op straat als een furie omkeerde wanneer de kinderen haar nariepen, maar die bij mijn moeder soms uren zachtjes kon zitten vertellen; en een heel jonge, nogal gezet en lacherig, knap, dacht ik, en zeker voor een gek, knap, dachten ook onze zeelieden, waarvan een, de krombenige Rahim, mij toevertrouwde dat hij graag met haar zou wandelen, omdat zij wel gek was maar niet op alle plaatsen. In Pelabuhan ook leefde en stierf mijn vriendschap voor de zoon van de loerah, Barna, een jongen iets ouder dan ik en die naar school ging. Hij was onafscheidelijk van mij op mijn wandelingen, hij won mij al mijn

knikkers af op het voorerf en omdat hij lezen en schrijven kon en niet een kind was van een van onze bedienden beschouwde ik hem als vriend en gelijke. Op een morgen zag ik op de muur van het hotel keurig in potlood geschreven dat de zoon van mijnheer Ducroo gek was. Ik was zo verontwaardigd over deze belediging, dat mijn moeder zelf een onderzoek instelde. Barna was tegenwoordig en riep dat hij eigenhandig de dader zou willen afranselen. Mijn moeder keek hem opeens scherper aan en vroeg hem iets op een stuk papier te schrijven; en de dader viel roemloos door de mand, hij bekende en werd door mijn moeder met een standje weggezonden. Ik was zelf te verslagen om iets te doen of te zeggen; ik had voor het eerst het gevoel dat de waarheid erger is, en de wraak ook, dan het vergrijp, maar ik sneed hem moedig uit mijn hart. Toen ik weer uitliep had hij mij op straat opgewacht om mij te bezweren dat hij toch mijn vriend was, maar ik liep langs hem heen of ik hem niet kende. Hij liep mij hardop pratend achterna om mij te laten lachen; op dit ogenblik eerst had hij geheel opgehouden voor mij te bestaan en ik liep zonder moeite door en met het gevoel dat alles toch goed was zoals het was gebleken.

Een voorval op de weg van Sukabumi hierheen wil ik noteren, omdat het toen jaren lang het traject voor mij vergiftigde en voor het eerst een werkelijke wrok in mij opriep. Ik reed vooruit met Alima en nog een baboe, want juffrouwen had ik toen niet meer; ons karretje had een grote voorsprong op dat van mijn ouders, en wij hielden ergens bij een waroeng op, misschien om de paarden te laten drinken. Ik was uitgestapt en at in de waroeng een pisang; een kind van een jaar of vier staarde mij aan met grote ogen. Ik stak hem het laatste stuk van mijn pisang toe, toen de waroenghouder plotseling tegen mij begon te spreken: ‘Je hoeft *mijn* kind niet een stuk van je pisang te geven; er zijn hier pisangs genoeg voor *mijn* kind!’ en tot de omstanders, terwijl hij op mij wees: ‘Dit is het zoontje van een mijnheer die de mensen slaat en naloopt tot in het dorp!’ Dat mijn vader zoiets niet precies gedaan had, was voor mij bijzaak; op deze manier door een inlander te worden toe-

gesproken was ernstiger, en ik stond hem een ogenblik versteend aan te kijken. Maar toen ik sprak, vond ik alle woorden die nodig leken, ofschoon hij een man was met grijzend haar al en een streng gezicht, mager en martiaal als een pallikaar, dat wil zeggen voor mijn ogen van toen als sommige inlandse politieagenten. 'Je bent een onbeschofte vlerk, zei ik hem in mijn beste sundanees, en voordat mijn vader komt om je manieren te leren, wil ik je dit alvast zeggen.' Toen draaide ik hem mijn rug toe en ging naar het karretje terug. Hij sprong op en liep mij achterna, maar liet mij ongestoord instappen; toen ik al naast de koetsier zat, beval hij de man gauw weg te rijden omdat hij mij anders dit-en-dat zou doen, wat hij zelfs al gedaan zou hebben als ik niet een kind was. De koetsier ging gehoorzamen; ik zei hem categorisch dat hij moest blijven staan, want dat ik wilde zien hoe mijn vader met deze vlerk zou praten. Alima stond duizend angsten uit maar durfde in een zo ernstige kwestie niet ingrijpen; de man intussen liep om het rijtuig heen, met rollende ogen en een hand in de zij, zoals in de wajang gebeurt en zoals sommige inlanders doen wanneer zij iemand bang willen maken; ik keek van mijn plaats zonder enige angst op hem neer en verlustigde mij vooruit op de komst van het andere karretje. Eindelijk ratelde het aan en hield op toen het ons zag stilstaan; maar bij de eerste woorden die ik sprak voer mijn vader hevig tegen mij uit, vroeg mij wat ik mij wel verbeeldde en gebood mijn koetsier onmiddellijk door te rijden.

Toen wij in het hotel in Pelabuhan waren, vroeg mijn moeder mij wat er gebeurd was, en van haar kreeg ik het vervolg van de historie. Mijn vader, zonder op de man te letten, was even uitgestapt, waarop de man mijn moeder had toegesproken met een onbeschoftheid die haar op haar beurt woedend maakte. 'Het verwondert mij nu niet dat *mijn* kind jou manieren moest leren!' zei mijn moeder, en mijn vader was verplicht in te grijpen. Hij sloeg de man niet, maar gaf hem de keuze tussen onmiddellijk weg te gaan of hardhandig daartoe verplicht te worden. De man droop af maar was bijna gelijktijdig met ons

in Pelabuhan en deed zijn klacht bij de wedana: het bleek dat hij Bapa Tjiing heette en bekend stond als een lastig iemand. Mijn ouders gingen bij de wedana praten en daar mijn vader niet geslagen had, liep de zaak daarmee af; terwijl zij hun bespreking binnen hielden, stond ik aan het hek met een jonge pokdalige klerk die mij uitvoerig vertelde hoe zijn twee vriendinnen heetten, hoe zij eruit zagen en hoe zij zich in het erotisch samenzijn gedroegen. Zoiets schijnt in strijd met het spreekwoordelijke mysterie van de inlander, maar met Kiping, Ading en deze man had ik dit soort onthullingen voor ik 10 jaar oud was, en de man had er een zichtbaar plezier in, veel meer dan Ading, om mij over deze zaken in te lichten. Toen ik hoorde dat mijn vader geen boete zou krijgen maar Bapa Tjiing ook geen verdere straffen, voelde ik een hevige wrok in mij opkomen omdat mijn vader hem niet geslagen had, en ik nam mij in stilte voor hem later op te zoeken en hem zelf te ranselen. Twee keer hierna ben ik misschien nog naar Sukabumi gegaan; iedere keer keek ik in de waroeng of ik hem er niet zag zitten, en iedere keer zat hij er nog. 'Wacht zo nog een jaar of wat, dacht ik, en ik kom weer bij je terug om een pisang te eten.' In mijn fantasie zou hij mij dan niet herkennen, ik zou weer een stuk pisang aan een van zijn kinderen geven en hem dan vragen of hij niet wist wie ik was; als ik de zaak in zijn geheugen had opgefrist, zou ik hem aandoen wat mijn vader hem bespaard had. Ik weet dat ik in de tegenwoordige tijd veel sympathieker zou zijn als ik voor de 'arme inlander' anders voelde, maar aan die gevoelens ben ik hier nog niet toe: ik heb deze arme inlander zeker vier jaar lang gehaat alsof ik zelf een inlander was, en zijn mager gezicht met snorren zou ik nu nog kunnen tekenen. Ik sprak met niemand over hem dan met Alima, die mij voorhield dat hij een boos mens was (djahat), maar op een toon alsof het haar zelf weinig kon schelen.

16 Laatste tijd op Balekambang

Toen wij op Balekambang terug waren, kreeg ik les van mijn vader. De juffrouwen hadden niet gedeugd, hij zou het nu zelf wel doen. Hij was daarvoor naar een onderwijzer gegaan en had zich een lijst laten geven van alle boeken die op diens school gebruikt werden; de rijstpellerij rolde nu en iedere morgen voor hij erheen stapte gaf hij mij les. Het was een geluk voor mij dat ik niet traag van geest bleek te zijn, want hij had mij misschien eerst mishandeld en toen aan mijn lot overgelaten. Hij gaf mij alles: frans, hollands, geschiedenis, aardrijkskunde, rekenen - terwijl hij in de fabriek was liet hij mij een flinke portie werk alleen maken, 's avonds als hij thuiskwam, moe als hij was, overhoorde hij wat ik geleerd, keek hij na wat ik uitgewerkt had. Om deze taaiheid alleen verdient hij al mijn dankbaarheid; zoals ik hem later heb leren kennen, met zijn haat tegen de onderwijzer, zijn drift, zijn opgekropte ergernis over de Sundanezen, heeft hij zich hier werkelijk een vader betoond. Hij gooide mij soms de boeken naar het hoofd en schold mij voor driedubbelovergehaalde ezel, maar hij hield vol bij dit werk, dat voor hem afschuwelijker moet zijn geweest dan voor mij, ofschoon ik hem toen een beul en een schoolmeester en als schoolmeester nogmaals een beul vond. Mijn moeder kwam soms tussenbeiden en vroeg hem mij wat minder te laten werken; hij moest niet vergeten dat hij mij privaatles gaf enz. Als beloning gaf hij mij de boeken te leen die ik grotendeels al in het geheim had gelezen. Twee of drie van Walter Scott, die minder kuis waren dan de rest, hield hij achterwege; ik las ze op de manier die ik bij de andere had toegepast. Ik snuffelde in al zijn trommels en kasten, als ik onder mijn eigen boeken niets meer te lezen had, en vond op een dag een catalogus van

een uitgever van halfpornografische lectuur met plaatjes; op een ervan trachtte een boerenjongen een boerenmeisje in het gras te gooien, er stond onder: *O, Teun, als moeder dat eens wist! - Geen nood, die weet er meer van dan jij!* Dit plaatje bleef voor mij mysterieus, ondanks alle inlandse openbaringen. Wàt zou moeder beter moeten weten? vroeg ik mij af. Waarom worstelde die jongen met dat meisje, en bij welke gelegenheid zou mijn moeder zo hebben moeten worstelen.?

Soms riep mijn vader mij nog bij zich buiten de les om, als vroeger toen ik met zijn horlogeketting mocht spelen. Maar het was het ware niet meer; sinds het pak slaag bleef hij voor mij de vijand. Eens zong ik, terwijl ik het lezen moest, een versje uit het leesboek, omdat ik toevallig het wijsje kende. Mijn moeder hoorde het en zei: 'Je moet lezen'. Tot mijn verwondering zei hij: 'Neen, laat hem maar zingen'. Ik vertrouwde ook dit niet; ik voelde dat mijn moeder gelijk had en dat ik verraad pleegde aan iets, door voor het plezier van mijn vader te zingen.

In mijn vrije tijd organiseerde ik mijn troep van inlandse speelkameraden. De voornaamste bleven de kinderen van de staljongen, Enih en Entjih, een meisje en een jongen. Het meisje was vol fantasie en speelde 'huisjes' met mijn boeken; wij konden zelfs huizen maken met verdiepingen; uitgeknipte poppetjes waren de dames en heren die elkaar bezoeken brachten. Enih verzon grote verhalen die zich afspeelden tussen de familie Ducroo en de familie Rengers waar haar vader vroeger gediend had; mijn fantasie liep spoedig harder dan de hare, ik geloofde dat ik de familie Rengers werkelijk gekend had, vooral sinjo Rentie, de zoon, die zeker tien jaar ouder was dan ik en die ik alleen uit beschrijvingen van Enih kende. Ik vertelde haar in alle ernst dat ik allerlei avonturen met hem beleefd had, dat ik zelfs eens met hem op tjoeliks (kinderrovers) gejaagd had. 'En schoot je dan ook?' vroeg Enih met honende ernst. 'Neen, maar ik liep achter hem aan en mocht het geweer dragen.' Toen ik ouder werd en de sexualiteit mij lijflijk begon te plagen, stelde ik mij voor dat ik op Enih zelf verliefd werd;

ook dit begon met het poppetjesspel, één pop moest zij nu zelf zijn, al was het een dame uit een modecatalogus, en één was ik, en deze twee poppetjes liet ik, ondanks haar lachend protest, trouwen. Op een dag stelde ik haar voor om werkelijk te trouwen; zij begreep dadelijk wat ik bedoelde maar zei dat er nergens plaats voor was. Ik stelde allerlei plaatsen voor, tot een kuil toe aan het strand; ze zei me toen dat het onmogelijk was omdat ik onbesneden was en voor haar dus gelijkstond met een Chinees. De grote minachting van de inlander voor de Chinees overtuigde mij dadelijk, maar ook de minachting die ik zelf voor Chinezen meende te hebben: dat Enih mij niet wilde als ik voor haar een Chinees was, leek mij als logica onverzettelijk. De besnijdenis van haar broertje Entjih had indruk op mij gemaakt: hij had mij verteld dat men hem wel een halfuur met koud water bewerkt had om de pijn niet te voelen; verder had men hem rijk getooid op een paardje laten rondrijden; een paar dagen later had hij mij in een hoek van de tuin laten zien hoe 'het' eruit zag: iets onkenbaars, rood en geel gestriemd en gezwollen als een varkensblaas. Ik vond het goed voor inlanders en beneden mij; maar tegelijk begreep ik dat men met zoiets toch wel iets verdiend had.

Dat ik verliefd moest zijn, was intussen vanzelfsprekend: alle ridders in Walter Scott waren het en eindigden met te trouwen. Ik werd zelfs hevig verliefd op een plaatje, voorstellende Isabella van Croye die haar hand te kussen gaf aan Quentin Durward; de aanwezigheid van de geknielde Durward hinderde mijn liefde niet weinig, tot ik er op gevonden had mij met hem te vereenzelvigen. Misschien kwam ik zo ertoe om mijzelf in ieder boek door een van de helden vertegenwoordigd te voelen. Maar soms was de keuze moeilijk: in *Ivanhoe* en De *Talisman* niet, ondanks de aanwezigheid van Richard Leeuwenhart, omdat ik zonder bedenken Ivanhoe en Sir Kenneth koos als de jongeren, die aan het einde ook trouwden; in *Guy Mannering* werd ik voor een dilemma gesteld omdat de held van het verhaal oud werd, ik moest dus wachten op de jonge Bertram die in het midden van het boek eerst opkwam en die

ik als de ware held beschouwde. In *Het Schoone Meisje van Perth* (een van de boeken die ik eigenlijk niet lezen mocht) was de keuze het moeilijkst: Henry Gow, de smid, was zonder twijfel de held en trouwde ook met het mooie meisje, maar hij had een volle baard en was dertig, wat hem voor mij oud maakte; ik voelde mij, door de plaatjes al, veel meer aangetrokken tot twee baardeloze jonge mannen, Conaghar en Robert van Rothsay, maar de eerste werd als een kind verslagen door Gow en de tweede vocht helemaal niet. Ik had uit Scott een soort levensbeschouwing opgedaan die ik in elk boek bevestigd wilde vinden; voor ik begon, vroeg ik mijn vader: 'Wie is de held? Wie is zijn vriend? Wie is zijn vijand?' Ook het vinden van een echte vriend en een echte vijand was soms nogal moeilijk.

In Sukabumi, toen ik voor het eerst bij een boek gehuild had, het was bij *Een Schooljongen* van Farrar dat mijn vader zelf een prachtboek noemde, zei hij tegen mij: 'En denk je niet dat iemand veel geleden moet hebben, om een goed schrijver te zijn?' Ik werd door het idee geheel overrompeld; dat er enig verband was tussen de schrijver, waarschijnlijk een heer als ieder ander, en zijn helden, was nooit in mij opgekomen, maar een zo gevoelige opmerking, komend van mijn vader, deed mij nadenken. Sindsdien begon ik te letten op het lijden van een schrijver dat men in zijn boek zien kon; ik vond zelfs iets in een Indianenboek: de dood van een oude beverjager, een passage, die ik met tranen in de keel aan mijn moeder voorlas maar die haar tot mijn verwondering en ergernis onbewogen liet. Scott gaf mijzelf in dit opzicht weinig voldoening, evenmin als mijn andere lievelingsschrijver, kapitein Marryat; maar een ander 'prachtboek' dat ik op mijn verjaardag kreeg, *De Hut van Oom Tom*, gaf een rijke oogst. En vreemd genoeg, of door de sympathie die mijn vader zelf Oom Tom betuigde en zijn antipathie voor Legree, ik kwam er geen ogenblik toe om hemzelf met die slavenranselaar op één lijn te stellen.

Toen Enih mij geweigerd had, vond ik dat ik elders verliefd moest zijn; ik dacht toen terug aan al de europese meisjes die

ik op school gezien had in Sukabumi: ik weifelde tussen een meisje van een paar jaren ouder, mager maar met prachtige zwarte krullen, zoals zij ook bij de heldinnen van Scott voorkwamen, en een ander van ongeveer mijn eigen leeftijd, dat Polly heette en met wie ik eens in de soos verstoppertje gespeeld had. Ik koos de laatste om de grotere waarschijnlijkheid, vertelde Enih van haar en trachtte mijzelf te overtuigen door dikwijls, als ik alleen was, met aandoening 'Polly' te zeggen. Maar twee koetjiahs (beroepsspelers) die op Balekambang kwamen wonen en ieder een vrouw hadden, gaven mij een grotere werkelijkheid: ik werd weer verliefd, en ditmaal in groot geheim, op een levende vrouw, eerst op de ene, die mij in het begin mooier leek, maar haar sirihkauwen stootte mij af; toen op de andere, die mij juist aantrok door haar witte en ongevijlde tanden.

Met de inlandse jongetjes speelde ik krijgertje, maar door Walter Scott verbond ik daaraan ridderverhalen: wij noemden elkaar Ivanhoe, Kenneth en Richard, wat de inlandse jongens niets vreemd vonden; later, bij een nieuw boek over leeuwenjagers wilde ik de namen veranderen en mij Marandon laten noemen, maar hier protesteerden zij, omdat zij de oude namen gemakkelijker vonden en zich eraan hadden gewend. Zij heetten in werkelijkheid Entjih, Hatim, Sanoeb, Ahim, etc. Ahim was een watervlugge zwarte jongen, die op groter voet van gelijkheid met mij omging dan de anderen. Zijn vader had hem les gegeven in pentjak, een kruising van dansen en vechten; op een dag stelde ik hem voor deze kunst op mij te beproeven. Hij weigerde eerst bescheiden, maar ik dwong hem ertoe en greep hem aan. Binnen misschien vijf minuten smeet hij mij 21 maal in het zand; maar ééns trok ik hem half mee. Bij iedere val van mij stonden de andere kinderen, jongens en meisjes, te springen en te joelen. Ik was tenslotte doodmoe en druipend van zweet, maar meer verwonderd dan vernederd; ik verloor geen ogenblik het idee dat alles anders zou worden als wij in ernst vochten en als ik hem slaan mocht, in plaats van enkel aan hem te trekken. Maar bij de anderen was mijn persoonlijk

prestige geheel geschokt, ik was nu alleen nog maar hun meerdere als zoon van een blanda. Later, toen Ahim weg was, vertelde mij Entjih met leedvermaak dat hij hem gezegd had dat ik een echte blanda was, want dat ik al die tijd geroken had als een andjing basah (natte hond). De vader van deze Ahim werd Pa Sahim genoemd en was waarschijnlijk gek. Op een keer liepen een paar koelies weg, die door Isnan te paard werden ingehaald en teruggebracht; zij hurkten op ons erf, drie naast elkaar, mijn vader voer tegen hen uit en sloeg hen daarna één voor één: de eerste twee, die zich niet verzetten, kregen ieder een paar klappen en verder niet, de derde, die opsprong, werd geranseld op een manier die veel van een worsteling had. Ik had dit alles van kindsaf gezien, maar als ik nu mijn vader over zo'n inlander zag rollen, die zijn hoofddoek verloor en tegen de grond geduwd werd, deed zich een sexueel verschijnsel bij mij voor waarop ik niet lette. Het gevoel dat ik had leek tegelijk op angst en exaltatie. Terwijl mijn vader nu de derde man sloeg, kwam Pa Sahim uit zijn huis aangerend en sloeg opeens een van de twee andere koelies, die weer gehurkt zaten, in zijn nek en van achteren. Mijn vader liet onmiddellijk zijn slachtoffer los en riep de man toe dat hij weg moest gaan: de man stond tegenover hem, sterk en gedrongen, en keek hem aan met rode ogen. Ik geloof achteraf dat deze scène op een moord had kunnen uitlopen; als mijn vader de man niet met zijn grotere wil bedwongen had, als de ander een mes had getrokken, hadden mijn moeder en ik hem daar door de vier inlanders in enkele seconden kunnen zien vermoorden; het is niet onmogelijk dat zij zich daarna op ons hadden geworpen, zulke dingen zijn precies zo gebeurd. Maar de man ging weg, en de drie geslagenen volgden hem; mijn vader ging op een lange stoel liggen waar mijn moeder hem met sussende woorden thee kwam brengen. Wat had ik gedaan, denk ik nu, als ik mijn vader had zien vermoorden? Ik denk dat ik direct hard zou zijn weggelopen, de kampoeng door, recht naar de punt van de Tjiletuh, om bij Kiping en de bataviase zeelieden te schuilen. Of had ik mijn moeder willen verdedigen?

Een andere keer dat Ahim niet met mij wilde spelen, zocht ik hem zelf in zijn woning op. Hij zat te eten, met het gezicht naar zijn vader en de rug naar de deur; half boos, maar half voor de grap, trok ik hem nog voor hij mij gezien had van de balé op de grond. Hij weigerde mee te gaan, en zijn vader begon te brullen zoals ik het nog van geen inlander gehoord had; ik ging weg om het mijn vader te zeggen. Terwijl ik de brug over de Tjikantèh overliep, want de koeliewoningen waren op de andere oever, hoorde ik de stem van de man nog duidelijk schreeuwen: 'Ga je gang maar! Ik ben niet bang! Ik ben niet bang!' Toen ik in ons eigen huis terug was en mijn ouders het verhaal gedaan had, kreeg ik een standje, maar mijn vader scheen toch even geneigd om naar het gebrul toe te gaan, dat men ook bij ons nog kon horen. Misschien had hij ook toen vermoord kunnen worden. Mijn moeder weerhield hem met het argument dat de man gek moest zijn, dat men het zien kon aan zijn ogen. Enige dagen later werd hij weggestuurd en verloor ik dus ook mijn kameraad Ahim. Ik had tegen hem later een soortgelijke wrok als tegen de waroenghouder van de weg naar Pelabuhan: ik was vastbesloten hem in zijn gezicht te slaan bij onze eerstvolgende ontmoeting voor zijn vergelijking met de andjing basah.

Ondanks dit alles deed het optreden van mijn vader tegen de inlanders mij allesbehalve plezier: ik onderging het als een noodlot, maar ik huiverde al wanneer zoiets op komst was. Mijn moeder waarschuwde mij soms dat ik maar weg moest gaan, dat er zeker weer iemand zou worden geslagen. Ook mijn vriend Moenta, Don Juan als hij was, kreeg eens een pak ransel, waarna hij hard wegliep; mij gaf het nieuwe haat tegen mijn vader. Eens sloeg hij een reeds bejaarde en nogal dikke man uit het dorp, die per vlerkprauw onze post van Pelabuhan haalde; ongetwijfeld had de man het verdiend in zoverre dat hij misschien een aangetekende brief had geopend om te zien of er geld in zat, maar ik kookte die middag van medelijden en verontwaardiging. Als in een reflexbeweging rende ik naar mijn kamer en sloeg er een spaarpot stuk waarin mijn moeder

soms een dubbeltje stak: de opbrengst was ongeveer een gulden. Ik wist zeker dat mijn moeder mij geen standje zou maken, maar ik was doodsbeangst dat mijn vader mij zien zou: achter de djarakhaag dubbelgevouwen om niet gezien te worden, moest ik ook hardlopen om de man in te halen. Hij liep strompelend, bezig zijn saroeng aan te trekken en zijn hoofddoek vast te binden. Toen ik hem ingehaald had - het was al in de dubbele haag naar de kampoeng - gaf ik hem haastig het geld en sloop met bonzend hart terug langs de struiken die mij moesten verbergen. Ik noteer deze 'edele daad' precies als mijn wraakgevoelens: als bijna redeloze behoeften en niet anders. Ik heb nog eens zo'n impuls gekend, tien jaar later, toen ik een journalistje was bij *De Nieuwsbode* aan de Kali Besar te Batavia: op een smoorhete middag, terwijl ik op de tram naar huis wachtte, kwam een inlander voor mij staan met een verveloze houten tafel die hij mij aanbood. Ik vroeg hem of hij soms dacht dat ik het ding in de tram kon meenemen; hij keek mij smekend aan en zei bijna toonloos: 'Voor één gulden, mijnheer, voor wat u maar wilt' en met een gebaar naar zijn mond: 'Ik heb zó'n honger'. Er was juist hongersnood in het Buitenzorgse. Ik had nauwelijks een halve gulden bij mij, en dezelfde reflex-beweging had plaats: ik riep hem toe te wachten en rende zo hard ik kon de brug van de Kali Besar over, terug naar de krant, omdat ik kans had er de chef-corrector nog aan te treffen. Ik vond hem ook en vroeg hem haastig een gulden; toen holde ik terug en vond de inlander nog op mij wachten. Ik had al die tijd één vrees: dat hij weg zou zijn gegaan omdat hij mij niet vertrouwde. Toen ik in de tram zat die gelukkig meteen voorbijkwam, voelde ik mij onbeschrijflijk prettig en was toch verwonderd over mijzelf.

Ik heb als alle andere indische jongens later zelf inlanders geslagen; vooral sadokoetsiers heb ik verscheidene malen met de vuist in de rug gedwongen om te rijden, als zij het niet wilden. Maar dit alles uit een verkeerd begrip van sportief optreden, in navolging van anderen, zonder veel overtuiging en eens zelfs, toen ik een inlander een oorveeg had gegeven en de man weg-

ging zonder een woord te zeggen, met een sterk gevoel van zelfvernedering en medelijden, woedend op mijzelf omdat ik eigenlijk maar één behoefte had: de man terug te vinden en hem mijn spijt te betuigen. Daarentegen heb ik in Tjitjalengka, toen ik 17 was, met de huisjongen Piin gevochten die mij niet wilde gehoorzamen, terwijl mijn ouders uit waren. Hij was voor een inlander ongewoon lang, en had sinds weken een honende traagheid tegen mij gemanifesteerd; ik sprong nu van tafel op, waar ik zat te eten, en liep hem in de gang na om hem een klap te geven; hij wendde zich om en greep mij aan, en wij rolden over elkaar in de gang tot wij tegen de wand stuitten. Ik kreeg hem tussen mijn benen precies zoals ik het mijn vader had zien doen, zijn hoofddoek lag los over de grond en ik had hem kunnen slaan want hij had opeens opgehouden zich te verweren. Maar ik deed het niet; ik duwde hem met zijn hoofd tegen de wand, stond op, lachte, en liet hem opstaan; ik ging, omdat ik hem niet geslagen had, met een tevreden gevoel weer aan tafel. Hij bediende mij verder, en toen mijn ouders thuiskwamen sprak hij noch ik over het gebeurde. Sindsdien vloog hij op mijn wenken en had allerlei attenties voor mij; op een dag dat ik met een soort korte sabel tot op het been in mijn enkel had geslagen en met een slof druipend van bloed naar binnen hinkte, schoot hij asgrauw op mij toe om mij te steunen. Het was een korte sabel die in een stok zat, ik had het wapen pas gekocht en hij had het staal zo scherp mogelijk voor mij geslepen: het kan zijn dat het daarom was, maar deze aard van gewetenswroeging lijkt mij te subtiel voor een inlander. Wat een prettig onderwerp voor de freudianen: de ‘binding’ van heer en dienaar na het pak ransel. Ik zou het gezicht van mijn vader hebben willen zien, als ik hem naar gevoelens van deze aard had kunnen vragen.

Ik kom op Pa Sahim terug en op Balekambang. De man was misschien niet gek, maar zeker wreed. Op een dag schoot Isnan in de Tjikantèh een binjawak (kleine alligator), die levend aan wal werd gebracht. Pa Sahim zette het dier zijn kapmes tussen de kaken en spleet hem open als een stuk brandhout

met een sonoor ‘hàh!’ bij iedere nieuwe slag, en bij iedere slag ging de bek van het dier nog open, hoewel die bek al tot de maag was doorgetrokken. Zo'n gezicht lijkt een inlander komisch. Toen Otto op Balekambang bij ons kwam, schoot hij voor zijn collectie een loetoeng (zwarte aap); het dier werd nog levend thuisgebracht, Moenta kwam bij mij en zei: ‘Ga naar de loetoeng kijken die je broer geschoten heeft; een loetoeng is als een mens, als hij pijn heeft kan hij huilen.’ Ik ging kijken waar het dier lag; het kreunde als een mens en had inderdaad tranen in de merkwaardig menselijke ogen. Ik kwam ontsteld en zelf vol tranen bij mijn moeder, vragend of het dier niet in leven gehouden kon worden. Zij vreesde van niet; bovendien wilde Otto de huid immers voor zijn collectie hebben. In de nacht werd het kreunende lichaam naar de bijgebouwen gebracht. De volgende dag, zodra ik op was, ging ik er heen; het dier leefde nog en keek mij aan, ik krauwde het voorzichtig over de kop, ik gaf het een hand, die het angstig omvatte. Isnan verscheen om het te laten villen. Ik verzette mij, zeggend dat het misschien in leven gehouden kon worden. ‘Geen sprake van’, zei hij; hij had order gekregen het te laten villen, en hij liet het wegbrengen. Ik liep overal rond om mijn moeder te zoeken, maar zij was met Otto en mijn vader gaan wandelen. Toen zij terugkwamen, was de loetoeng gevild. Ik sprak de hele dag niet met hen; ik zou mijzelf veracht hebben als ik gesproken had met zulke mensen. Maar het pijnlijkste werd mij door mijn kameraadjes verteld: de loetoeng was levend gevild; toen hij al zonder huid was, kreunde hij nog, en toen eerst, zei Enih of Entjih, had hun vader de staljongen hem met zijn kapmes de schedel ingeslagen.

Ik zoek mijn oude leed terug te vinden terwijl ik dit schrijf; maar niets... het is voorbij, of de handeling van het schrijven vervangt het. Ik heb toch jaren later aan die dingen teruggedacht en met dezelfde intensiteit de gevoelens van haat en medelijden in mij waargenomen; ik heb dat verhaal soms voor mijn moeder opgerakeld om haar te straffen dat zij het niet had kunnen beletten. Die loetoenghuid is in de collectie van

Otto misschien geen jaar blijven hangen; hijzelf had spijt dat hij het dier had geschoten, maar misschien vooral dat hij het niet beter geraakt had.

Deze gebeurtenis verwijderde mij van Isnan. Ik heb met twee volwassen bedienden als kind werkelijk strijd gevoerd op Balekambang, met Isnan en met Pieng, de keukenmeid. Pieng was misschien gewoon hysterisch; zij gaf hieraan dan lucht in een overvloedig gillen wanneer ik iets misdaan had tegen haar dochter, mijn speelgenoot Amsah. Dit 'misdaan' was nooit van ernstige aard: zij kreeg met kegelen een bal tegen haar voet of ik zei haar dat zij zich mooi gemaakt had (zij had dan sirih gekauwd, wat ik niet kon uitstaan) voor een van de bataviase zeelieden, Normin. Als mijn ouders dan in de fabriek waren, kwam Pieng mij bekrijsen. Ik had zelf opwellingen om haar, zo oud als zij was, aan te vliegen, maar ik slaagde er weldra in haar met woorden te wonden en het werd dan veel mooier: zij vloog de keuken weer in, en daar, tussen de potten en pannen, sloeg zij zich gillend op de borst en trok zich weliswaar de haren niet uit, maar toch vervaarlijk aan het haar. Ik maakte het deurtje dan open naar de kamer ernaast, waar Isnan de messen zat te slijpen, en zei: 'Bekijk toch deze gekke vrouw'. Hij trok dan een onverschillig gezicht, maar in werkelijkheid genoot hij van het spektakel. Ik weet niet in het minst meer wat ik allemaal heb kunnen vinden, voor mijn kinderpsychologie zou het curieus hebben kunnen zijn. Isnan zei tegen mij: 'Allah, wat is je tong scherp!' en dat als ik met hemzelf in strijd was. Het was maar goed dat ik mijn tong had tegen deze man, die ik anders niet kon treffen. Hij was de grote dierenopruimer van ons huis; hij schoot op katten en honden die gevaarlijk werden geacht voor de kippenren, en op een dag dat hij een hond in het kippenhok betrapte, sloeg hij hem met een bamboe de ruggegraat stuk. Het beest jankte afschuwelijk, ik hoorde het en snelde toe: het werd één kluwen tussen het beest dat jankend maar machteloos in een hoek op de grond lag, Isnan met zijn bamboe, en ik die Isnan tussen de benen liep, hem aanvloog en trok en duwde waar ik kon, alles in een

kleine mimte vol kippenvuil en veren, en met de deur gesloten; dat de hond ons geen van beiden heeft gebeten, is een wonder. Isnan duwde mij opzij of liep mij bijna omver, terwijl hij met de bamboe de hond verder afmaakte; ik schreeuwde: 'Wacht, Isnan, tot ik groot ben en ik zal je net zo behandelen!' Ik haatte hem op dat ogenblik feller dan ik ooit Bapa Tjiing haatte.

De dierenhistories zijn in mijn herinnering wel het roerendste van de Balekambangtijd. Op het achtererf was het kippenhok, zodat de kippen overal liepen, tot soms in huis toe, nergens was men geheel zeker dat men niet met kippenvuil in aanraking kwam. Maar zij gaven vlees en eieren, de enige variatie op vis, omdat rundvee hier zelden geslacht werd; als een enkele keer karbouwenvlees werd aangeboden moest men zorgvuldig nazien of de karbouw misschien niet ziek was. Wij hadden zelf karbouwen, gewone grijze en albino's ertussendoor, waarop ik bij voorkeur reed, nadat mijn vriendje Sanoeb mij geleerd had hoe ze te bestijgen. De lievelingskoe van mijn moeder, Sajati zonder horens, had mij in de riviermodder geduwd, maar de karbouwen met hun grote dikke horens liepen dom en rustig voort, met Sanoeb en mij op hun rug. Thuis had ik een kuikentje dat piepend rondliep tot over mijn boeken, en dat op een dag door een geheimzinnig voorbijganger werd doodgetrapt; met onzegbaar verdriet begroef ik het in de tuin, bij de grasweger. Mijn vriendje Hatim gaf mij op een dag een perkoetoet die hij in de koeliewoning van zijn ouders had grootgebracht; ik deed het dier vol trots in een kooi en vroeg Amsah om het eten te geven tegelijk met de vogels van mijn ouders, een week later was het verhongerd omdat Amsah er niet aan had kunnen denken. Het was in een tijd waarin mijn vader mij overstelpt had met werk, zodat ik er niet meer op had gelet; toen ik het stervende zag en mijn moeder de reden ontdekte, was ik woedend op Amsah maar ook op mijzelf Het feit dat het beest in de armoede van Hatim was groot geworden, dat hij het uit zijn mond gevoederd had, en dat het in onze rijke woning op deze manier moest sterven, gaf er de melancholie aan van een sprookje, maar dit aesthetisch element verscherpte mijn pijn

in plaats van die te verzachten. Ik had mij door Hatim kunnen laten slaan, als hij dat gewild had. Maar hij nam het stil op; hij had een dom gezicht met grote voortanden. Na de dood van het kuikentje kreeg ik van mijn moeder een grote gele haan die geen gevaar meer liep te worden doodgetrapt. Hij was maar in naam mijn haan, want meer dan hem op die manier bezitten kon ik niet, tenzij hem een heel enkele keer even ronddragen. Maar deze haan gaf mij niets dan vreugde: op een gegeven moment had Otto een half dozijn vechthanen aan mijn moeder gezonden, alle met geschoren kammen, en de mijne, zonder geschoren kam, joeg ze alle op de vlucht. Ik had vage plannen om hem tot vechthaan uit te roepen en weddenschappen met hem te winnen, en de koetjiahs stelden het mij zelfs voor, maar hier bleek meteen hoezeer hij mij alleen in naam toebehoorde.

Wie werkelijk van mij was, ofschoon hij in naam mijn vader toebehoorde, was de foxterrier Loeloe. Hij was krachtens zijn ras en zijn kleur in die negorij een echte blankenhond, heerszuchtig, energiek en onverschrokken. Daar zijn vrouw Lili spoedig gestorven was, leefde hij op ons erf met zijn dochters, wat hem niet belette om geregeld een droit de seigneur in de kampoeng uit te oefenen onder de gewone gladakkers. Hij vocht dan ook zonder ophouden en won het altijd; de dorpelingen hadden respect voor hem omdat hij wel een Ardjoena moest zijn onder de honden. Soms kwam hij toch met gaten in zijn vel thuis, eens midden in zijn kop: een zo keurig, diep, rond gat, dat ik niet begreep hoe het niet tot in zijn hersens was doorgedrongen. Mijn moeder verbond en verpleegde hem dan met kajoepoetih en jodoform, precies zoals zij met de wonden van de desamensen deed. Als wij krijgertje speelden was Loeloe altijd aanwezig; ofschoon hij mijn vader erg gehoorzaam was, draaide hij in een kringetje rond wanneer mijn vader en ik hem tegelijk floten en eindigde dan met naar mij toe te gaan, hoewel met krimpende rug uit angst voor mijn vader. Mijn vader sloeg hem soms met de zweep; ik niet, ik worstelde met hem, trok hem aan zijn oren of tilde hem hoog op en

smeet hem dan tegen de grond, maar toch in kameraadschap. Mijn kinderwreedheid tegen dieren bestond wel, maar ging niet ver; ik deed een dier kwaad om sterk medelijden met hem te krijgen. Wij hadden ook veel katten, bijna allemaal driekleurige, die ik beurt om beurt mee naar bed nam. Mijn katten-kwellerij bestond eruit ze zacht tegen een tapijt te gooien dat van de wand af hing, zó dat ze zichzelf hoog boven de grond eraan vasthaakten; ze hingen dan angstig miauwend en durfden zich niet te laten vallen, en zodra ze het toch deden gooide ik ze opnieuw aan het tapijt. Als ze doodmoe waren, had ik het gevoel dat ik ze hevig mocht verwennen. Dit naieve sadisme herinner ik mij alleen van Balekambang, ofschoon ik ook later altijd katten mee naar bed nam. Ik zie ook duidelijk het tapijt terug: donkerrood met witte constructies; van de wand viel het over een lage houten bank, en het geheel heette met een prachtig woord uit die tijd alkatief (alketiep, zeiden de inlanders), een woord dat voor mij tapijt en bank en die hele hoek van de kamer innam.

De foxterrier heeft een verwoede afkeer van apen. Even voorbij de koestal was een dicht overgroeid water, donkergroen achter gordijnen van lianen met witte bloemen; hier gekomen stond Loeloe trillend een hele middag te blaffen, omdat hij daarachter de apen rook die wij alleen aanwezig wisten door een zacht kraken en slingeren van takken. Op een middag ging ik bij een van de koelies kijken naar een klein pasgevangen aapje. Het dier zat op een stok, angstige geluidjes makend die leken op tjilpen. Ik had Loeloe vergeten, die achter mij stond en trillend naar de stok opkeek, het aapje zag hem en kroop als een kind tegen mij op, en met één sprong had Loeloe het om het middel en sleurde het mee door de tuin. Het was zo vlug gegaan dat niemand het realiseerde; maar ik kreeg hem gauw genoeg te pakken, sloeg uit alle macht met mijn vuisten op zijn ribben en trok aan zijn kaken. Maar hij stond als versteend, waarschijnlijk tot hij zeker was dat hij alle leven uit het aapje had gebeten; toen liet hij het verachtelijk vallen. Het was dood, een klein beetje bloed liep uit de neusgaten. Ik nam

het lijkje mee, met Loeloe aan de halsband aan mijn andere arm, en thuisgekomen bond ik hem vast, legde het aapje voor hem neer en ranselde hem ditmaal met de zweep tot hij dof kermde. Ook daarna ging ik radeloos het strand op: om mijn verdriet op dat ogenblik met een daad te evenaren had ik Loeloe moeten ophangen.

Hij stierf aan hondsdolheid. Hij was al enige dagen brommerig en lusteloos geworden en ik had hem soms aan de oren getrokken, hem opgenomen en hem laten vallen. Hij was dan stil en waggelend weggegaan; mijn vader merkte zijn ziekte aan zijn gang en liet hem aan de ketting leggen op een koele plek; daar leefde hij nog twee dagen. Ik mocht er niet meer bij komen, maar mijn vader ging dagelijks naar hem kijken en streek hem nog over de kop. Als hij wegging, keek Loeloe hem na met glazige ogen. 'Stille dolheid, zei mijn vader; braaf beest, hij heeft er zelfs niet over gedacht om een van ons te bijten'.

Ik liep nog enige andere gevaren met beesten; niet alleen van het soort kakkerlakken en duizendpoten, waar de hollandse vrouwen zo van rillen als zij aan Indië denken. Een kakkerlak zag ik op Balekambang iedere dag, enige slangen waren zelfs op ons erf doodgeslagen. Maar op een dag dat wij zakdoekverstoppen speelden, tastte ik met mijn hand in een lege vogelkooi, toen opeens Enih een schreeuw gaf. Als een groene pijl schoot van onder het blikken dak van de kooi een boengka laoet weg, een slang waarvan de beet dodelijk is. Een andere keer, toen de brug over de Tjikantèh was ingezakt, roeiden Entjih en ik in een kleine prauw de mensen over. Terwijl wij alleen terugkwamen, werden wij precies boven de plek waar de kidoeng van de krokodillen was door wespen aangevallen. Wij sloegen met onze pagaaien om ons heen, maar zij vielen ons zo gedecideerd aan, dat ons bootje kantelde en wij in het donkere water boven de kidoeng lagen. Otto had mij toen al leren zwemmen, ik was dus niet bang voor verdrinken, maar met meer angst dan toen de slang uit de kooi schoot zwommen Entjih en ik naar de wal, met achterlating van bootje en pagaaien. Ik dacht aan de vrouw Djasilem en voelde de tanden

van de krokodil al in mijn been: ik heb nadien als een obsessie mij telkens weer verbeeld wat men precies voelen zou als men door een krokodil zou worden meegesleurd onder water; in mijn avondgebed nam ik op: ‘Laat mij vooral niet door een krokodil sterven’.

Er was verder de glorieuze dag dat mijn vader met een tijger thuiskwam - maar hij had hem niet zelf geschoten. Men had het dier op de gewone manier gelokt met een geit die het zelf al half had opgegeten; een lantaren was daarbij gehangen en mijn vader en de loerah préman (vrij-man, ex-dorpshoofd) zaten in een boom tot hij komen zou. Mijn vader had het nieuwste geweer van zijn arsenaal, een dubbelloop, meegenomen, de loerah préman een oud geweer van hemzelf misschien een van de eerste achterladers die in Indië waren ingevoerd. Toen de tijger aarzelend binnen de lichtkring kwam, stootte de inlander mijn vader aan; hij drukte tweemaal af en zijn beide patronen ketsten. De andere, die beleefd genoeg was geweest, schoot toen op zijn beurt en de tijger viel neer zonder een kik te geven. Hij werd gevild en ditmaal ging ik in de prauwenloods naar zijn ontvelde lichaam kijken. Het zag er vreemd uit en was toch nog een beetje tijger gebleven. De dorpelingen kwamen in rijen aangezet om ieder een stukje tijgervlees te kopen; het was niet om te eten maar om als medicijn te gebruiken, zei Isnan. De doorboorde kop werd in een grote ketel gekookt om mijn vader de schone schedel te kunnen geven, en het water werd tot een krachtige soep met grote vet-ogen. Het vel werd in de achtergalerij aan de wand gespannen waar het maanden lang onaangenaam bleef ruiken.

De enige keer dat mijn ouders weggingen en mij onder de hoede van Alima alleen op het eiland achterlieten, had ik het gevoel koning te zijn. Ik liet 's avonds de gamelan in de binnenkamer brengen en Moenta daar een wajangvoorstelling voor mijn eigen genoegen geven; ik liet Enih met bloemen in het haar dansen, en ik, die later nooit een europese dans heb willen leren, tandakte zonder schaamte tussen mijn inlandse kameraden. De boekentrommel van mijn vader keerde ik bijna

op de divan om, en overdag las ik tot ik barstende hoofdpijn had; Alima, Ma Oemi of een ander moest die dan wegmasseren. Op een vroege morgen werd ik uit bed geroepen omdat een reusachtige schildpad, zo een als men er nog nooit gezien had, op het strand precies voor ons huis was gevangen. Ik spoedde mij er heen, in nachtgoed en als altijd op blote voeten; de zon was nauwelijks op en het was koud aan het strand, een groot aantal vissers stond al om het gevangen dier. Het was werkelijk enorm, en het had een beetje verder een aantal eieren gelegd die mij ook driemaal zo groot leken als de schildpadeieren die ik tot dusver kende. De inlanders spraken erover om het dier naar het dorp te slepen en daar te slachten; ik dacht een ogenblik niet anders dan dat dit wel zou moeten gebeuren, tot een jongen met een stok een oog van het dier wondde. Ik gaf toen opeens zonder aarzelen last om het touw waaraan het vastlag door te snijden. De schildpad kroop langzaam de branding tegemoet en ging statig te water. Hij verdween een ogenblik in het schuim, maar de branding voorbij zwom hij in rechte lijn van ons weg, precies het midden van de baai in, en meer op dan in de golven. Tot heel ver kon men zijn kop zich zien verheffen, en de inlanders keken hem na als zagen zij de zeeslang wegzwemmen. Ik liet de eieren in huis brengen en voelde mij zalig. 's Middags kwam een van de notabelen uit de kampoeng bij het hek schreeuwen dat ik het beest nooit had mogen loslaten, dat hij best gedurfd had (dit was de term) er 8 gulden voor te geven! Ik liet de man met de grootste minachting wegjagen.

Ik moet toen ongeveer 11 zijn geweest, het was misschien het laatste halfjaar van ons verblijf aan de Zandbaai. De mislukking van de rijstpellerij werd onherstelbaar: de boten van de Paketvaart kwamen niet meer, de waterleiding stortte telkens in, beloofde padi werd niet binnengebracht, er kwamen ingewikkelde histories met twee geestelijke hoofden, een kalipah en een naib, die beiden padi zouden leveren en het niet deden, mijn vader sprak enkel nog van honderibben en smeerkezen, en de koelies bleven weglopen. Twee chinese opzichters, vader

en zoon, verschenen ten tonele, de zoon sprak hollands en zei dat hij zijn best zou doen de koelies te ‘strelen’. Mijn vader vroeg: ‘Gouw Hwi, waar is de staljongen?’ en hij antwoordde: ‘M'nir, die is bezig om de dode koe te schillen.’ Zijn vader, oud-luitenant-Chinees, ‘kapitan’, sloeg zich met een kléwang zachtjes op de buik om de inlanders zijn onkwetsbaarheid te bewijzen. Een vriend van mijn vader, mijn ‘oom’ Van Kuyck, kwam enige malen over met werkvolk uit een ander deel van de Preanger, en bracht iedere keer brood mee, dat tot het laatste toe werd opgestoomd en met enkel boter er op als koek door ons gegeten.

Ik herinner mij van deze laatste tijd niet veel meer dan een sfeer. Er kwam een jonge europese planter aan de andere kant van de Tjiletuh wonen; hij had een gramofoon en wij roeiden over om bij hem naar de muziek te luisteren die onze symfonion ver overtrof De wals van *Coppelia, Tesoro mio*, het lied van Rodolphe uit *La Bohème*, doen mij denken aan deze periode. Wij roeiden soms verder de Tjiletuh op naar een oude landbouwer. Pak Saïn, die de naam had dat hij mensen kon teloeh (door betovering laten wegkwijnen), wat volgens mijn vader betekende dat hij ze door vergif wist op te ruimen. Het was een heel klein en mager, baardeloos oud mannetje met lachende ogen. Wij moesten uit de boot een steile wand op, met in de aarde uitgekapte treden, wat mijn moeder vooral grote moeite kostte, maar eenmaal in zijn tuin was men in een paradijs; men zat, liep, hurkte onder de blaren; men at vruchten en allerlei knolgewassen: oebi, tales, ketela, zoveel men maar wilde. Het was de wildernis in alle lieflijkheid; zijn huis stond midden in het groen, visnetten, hengels en landbouwgereedschap puilden er overal uit en overal was de bamboe gekleurd door sirihstrepen. Als het donker werd keerden wij terug, mijn ouders waren stil, de riemen kraakten, de stem van Kiping bij het roer vertelde een grap en de zeelieden neurieden een roeiwijsje. De ondergaande zon op de brede Tjiletuh, de schaduwen die daarna snel over het water vielen, die de lianen en rotanstengels aan weerskanten met het gebladerte deden

samensmelten, het holle, droge geluid van een vogel die toekang kajoe (houthakker) genoemd werd en mijn hand slepend door het water, dit geeft mij als ik eraan terugdenk zwak de sfeer terug van die geluksdagen, waarin ik van alle schoolboeken was ontslagen. Wij gingen ook naar de séro, een soort doolhof voor vissen, in zee geplant, met elkaar opvolgende kamers waaruit de vissen niet meer durven ontsnappen, omdat de openingen waardoor zij binnenzwommen dan in een punt naar hen toesteken. Voor mijn moeder was deze visvangst altijd een feest, voor mij was de lichte smaak van zeeziekte ook dan genoeg om mijn vreugde te vergallen.

Toen mijn vader het werk in de fabriek opgaf en zich op de erfpachtpercelen in het binnenland toelegde, maakten wij dagreizen naar andere streken en sliepen weer in inlandse woningen. Mijn moeder en ik per draagstoel, mijn vader, Isnan en het een of andere dorpshoofd te paard, trokken dan door het bos, soms over wiebelende bamboebruggen, en 's avonds sliepen wij op matrassen op de grond, met saroengs van mijn moeder, door haar eigenhandig opgesteld, als klamboe om ons heen. Nog heb ik de herinnering van een woud zoals ik tot dusver alleen in sprookjes ontmoet had: men ging er *in*, het scheen eeuwig te zullen duren - een vochtig pad, overdekt met blaren, en blaren boven je hoofd, en stammen overal waar je zag - en toen, opeens toch, ging men er weer *uit*: er was blauwe lucht, er lagen groene velden achter de laatste stammen. Ik zou bladzijden moeten schrijven om iets van deze tochten te kunnen vastleggen, het genot 's morgens te ontbijten met slappe koffie op zijn inlands en schildpadeieren die men als perkamenten zakjes moest openscheuren, de vreugde in een ‘stadje’ te komen van de grootte van nauwelijks Pelabuhan Ratu, met een pasanggrahan waarin onverhoopt een stapel gescheurde europese tijdschriften, en een markt waar men als grote kostbaarheden allerlei prullen kon kopen, roodverlakte japanse doosjes en voor Alima een kabajaspeld met glas in plaats van diamanten.

Ik heb bij dit alles vergeten mijn pleegzusje Silvia te vermel-

den. Omdat zij geen dochter hadden, moesten mijn ouders meedoen aan het gebruik in vele indische families om een anak mas (letterlijk: gouden kind, pleegkind) op te nemen. Op een dag kwam mijn moeder thuis met een meisje, haar door een koelie afgestaan, een kind van een jaar misschien, met een mooi rond gezichtje en grote zwarte ogen. Het werd Bettina genoemd naar de operette *La Mascotte* omdat het zelf een mascotte moest zijn; mijn vader speelde er mee, haast nog meer dan mijn moeder, maar na veertien dagen misschien kwamen de ouders het weer opvragen, de moeder huilde er voortdurend om en zij konden er toch niet van scheiden. Mijn ouders gaven het bedroefd terug en lieten in de kampoengs zeggen dat zij graag een ander kind zouden aannemen. Uit een dorp hoog boven de Tjikantèh kwam daarop een vrouw met een kind van 9 maanden, in een slendang nog, met dichte ogen, een plat gezicht en hangwangen van de koorts. Het had bovendien een wond in het voorhoofd, want als de moeder het padiveld inging, zette zij het ergens op een rijstblok neer, en op een dag was het daaraf gevallen. Dit kind was veel minder aantrekkelijk dan het teruggevraagde, maar aandoenlijk door ziekte en situatie: de moeder was al een oudere vrouw, de vader, een jonge man, was niet met haar getrouwd en had het niet willen erkennen. Het kwam bij ons in huis en in weinig dagen had mijn moeder het geheel opgeknapt, de koorts verdween, het wondje groeide dicht, alleen de platte vorm van het gezicht bleek onherstelbaar. De naam aan dit kind gegeven, was niet minder klassiek in de anak-mas-traditie, het werd Silvia genoemd. Ik was zowat 9 jaar toen het kwam, en het zal dus bijna 3 zijn geweest toen wij het uit de Zandbaai meenamen; toch weet ik mij niets van het eerste bestaan ervan te herinneren dan dat het mij ‘pappie’ noemde.

Ik weet ook niet meer hoe en wanneer precies wij weggingen; mijn ouders en ik hadden de laatste tijd aan malaria geleden, niettemin was het, meen ik, hun voornemen spoedig terug te komen. Maar in Batavia zelf vond mijn vader kopers voor zijn erfpachtgronden; met het geld daarvan liet hij op het

land om Gedong Lami kleine villa's bouwen. Van de huur daarvan konden wij leven; het avontuur van Balekambang had veel energie en goed humeur gekost, maar de geleden financiële schade werd op deze wijze weer goedgemaakt. De fabriek daarginds werd verwaarloosd en brandde op een dag af ook het huis waarin wij gewoond hadden verviel; niets dan een vervuild klapperland bleef over. Enige jaren later kwamen wij er ééns terug: alles was anders, tot de reis toe, want wij gingen van Sukabumi naar Pelabuhan in een auto en van Pelabuhan naar Balekambang in een motorboot. Enih was getrouwd met een koetjiah, veel ouder dan zij, en was met hem vertrokken; de dorpelingen noemden mij djoeragan anom (jonge mijnheer) in plaats van het familiare nèng van vroeger. Ik weet van dit bezoek niets meer dan dat ik alleen onder een grote boom stond - de fameuze waringin waarover ik tot dusver nog niet heb gesproken - en de kant van de Tjimarindjung uitkeek, luisterend naar de geluiden. Daar had ik op blote voeten gelopen, mij in de struiken ver schuild als wij Richard Leeuwenhart en Ivanhoe speelden. Voordat Otto erin slaagde ook ons terrein op Balekambang te verkopen, toen wij al in Europa waren, dacht ik soms toch aan die streek terug als aan het ideaal om er een woelig leven te eindigen, met enkele boeken maar, verbeeldde ik mij dan, en in grote vriendschap met de dorpelingen. Verscheidene van onze bataviase zeelieden waren er getrouwd, waren versundaneest en daar blijven wonen. Met Héverlé sprak ik nog over het eiland; hij vroeg het mij, ik gaf het hem en hij noemde mij ‘mon ami javanais qui donne des îles’. Otto verkocht het, ik meen aan een belgische cultuuronderneming.

Toen wij in Gedong Lami terugkwamen, stonden Tjang Panel en Flora ons op te wachten om ons te omhelzen. Het viel mij op hoe koel het huis was en hoe vorstelijk hoog het plafond. Ik liep meteen door naar een plaat waaraan ik voortdurend gedacht had, als naar een symbool van herkenning: een hond met flaporen en een vogel in zijn bek, en ik was gelukkig dat hij op dezelfde plek was blijven hangen. Maar Flora was een

jongedame van 17 geworden, slank, met opgestoken haar en in rok en blouse. Ik moest iets vinden om de oude intimiteit te herstellen; ik legde haar een boek op de schoot, dat ik voor mijn laatste verjaardag gekregen had. '*Pieter Simpel*? zei ze, met sterke nadruk op de achternaam, loh! dat moet wel een leuke historie wezen!'

17 Practische zetten

Juli. Ik heb nu drie weken niet geschreven, omdat ik weer tot practisch optreden gedwongen werd. Eén der oorzaken van mijn verlamming op dit gebied: men kan niet tegelijk iets wegdenken en zich met hartstocht ervoor interesseren. Zij die zo goed tegen hun 'zorgen' strijden, geven zich aan hun strijd met lichaam en ziel, energie en spitsvondigheid; mijn grootste overwinning blijft wanneer ik werkelijk vergeten kan wat mij op deze wijze aantast. Wat ik nu doormaakte wil ik optekenen, maar niet anders dan alsof het reeds werkelijk achter mij lag, alsof het reeds verhaal was geworden. Als ik mijn *gevoelens* van heden moest weergeven kreeg ik een grondsop dat mij later weerzinwekkend overdreven zou voorkomen.

Toen mijn briefwisseling met de notarissen verzuurde, toen ik hun duidelijk te kennen had gegeven dat niet ik hen geroepen had, dat zij zich aan mij opgedrongen hadden en dat ik hen zonder vriendschap of dankbaarheid bezag, verklaarden zij zich bereid hun taak aan een andere notaris over te dragen, mits ik hun onmiddellijk het geld teruggaf dat zij mij voor de begrafenis hadden voorgeschoten. In mijn verontwaardiging over dit soort argument probeerde ik een nieuwe hypotheek te krijgen, na de hypotheek door mijn moeder reeds op Grouhy genomen. Het bleek in de huidige periode een onmogelijkheid; ik slikte mijn nederlaag weg dat ik de notarissen hun geld niet kon sturen en besloot eenvoudig het verloop van de zaak af te wachten, hun in geen geval meer te schrijven. Graaflant, hoe weinig zakenman dan ook, beloofde mij zonodig te vervangen; ik zond hem een grote lijst met inlichtingen en vragen, maar deze leek hem al te onzakelijk omdat er vragen op stonden als: 'Wat kan er gebeuren als de notarissen de juwe-

len van mijn moeder laten vervalsen en de echte voor zichzelf verkopen?' De juwelen waren niet in het verzegelde huis gelaten maar in een safe ondergebracht; Graaflant meende dat zoiets al te gevaarlijk zou zijn, zelfs voor een notaris. Bovendien, de brusselse notaris had de juwelen in een safe met letterslot gebracht en kende het woord, maar de sleutel was nu bij de rechter, die het woord niet kende.

Intussen was Grouhy onverkoopbaar gebleven; de makelaar had tweemaal een bod afgeslagen dat hem belachelijk leek: men moest toch proberen iets behoorlijks over te houden voor mijzelf als de hypotheeksom er afgetrokken zou zijn. Maar Viala, die zich doodgewerkt had, kwam met zijn boek klaar. Terwijl het gedrukt werd schreven Jane en ik vast de enveloppen waarin de prospectussen zouden worden verstuurd, als brief gesloten en gefrankeerd. Wij werkten iedere dag een paar uur aan deze enveloppen: de namen van alle doktoren, apothekers, dentisten en veeartsen uit het telefoonboek, arrondissement voor arrondissement. In weinig tijd waren er meer dan 6000 beschreven enveloppen bij Viala; wij dachten er ook de aardrijkskunde van Frankrijk door te leren, maar dit bleek een illusie. Toen de enveloppen op waren, een nieuwe tijd van afwachting. 'Als Grouhy niet gauw verkocht wordt en Viala's boek ook niet gaat, móet er iets anders gevonden worden, zeiden wij tot elkaar; maar wat? De waarheid waar wij ons in de eerste plaats van moeten doordringen is dat wij nog blij mogen zijn ons parijse correspondentschap te hebben; niemand vindt werk, ook niet in Indië, ook niet in Holland; dit is niet een kwestie van persoonlijke inferioriteit, dit is een crisistijd voor *iedereen*.'

Ons laatste geld was in het boek gegaan, maar zodra het er was en de eerste prospectussen verzonden, moesten de bestellingen binnenkomen; in één maand, dacht Viala, kon men alle kosten hebben goedgemaakt, zodat wij met de volgende maand aan de winst toe konden zijn. Ik ging voort met mijn indische herinneringen af te doen, haastig schrijvend, bijna zonder over lezen wat achter mij lag. De losse vellen van het

boek kwamen binnen: met de vignetten die Viala erin opgenomen had, de 320 bladzijden velijn, de zorgvuldig gecomponeerde biografieën van de rijmende esculapen, zag het er serieus uit, meer nog dan amusant; curieus toch ook nog genoeg. Wij zonden 900 prospectussen de provincie in, omdat de doktoren die zich daar vervelen beter reageren dan die van Parijs. Toen er na drie dagen nog geen bestelling was, verraadde Manou aan Jane dat Viala zich ongerust begon te maken. Wij wachtten een volle week; de 900 prospectussen leverden 3 bestellingen op, minder dan om de verzendkosten goed te maken. Héverlé, die het boek te zien kreeg, zei: 'Het verwondert mij niets, ik dacht dat het een verzameling schunnige liedjes zou worden; de doktoren kopen die om zich hun studententijd te herinneren. Viala, door hartstocht vervoerd, heeft er een wetenschappelijk werk van gemaakt!'

Viala, met zijn neiging om het bitterste te proeven, wilde nu maar wijk voor wijk de doktoren persoonlijk bezoeken, met een paar exemplaren in een tas. Hij noemde dit de koe bij de horens vatten, maar schrok even toen ik hem zei dat ik hetzelfde wilde doen. Hij nam mij toch mee: ik zou de ene kant van de straat afwerken, hij de andere. Na twee uren was ik tot vijf doktoren toegelaten. De eerste moeilijkheid is bij de concierge, die uitleggen moet op welke verdieping, achter welke deur de dokter woont; als men daar is, stuit men op een dienstbode of pleegzuster die haar best doet de dokter voor de handelsreiziger te vrijwaren: 'De dokter is uit; de dokter kan u Maandag beter ontvangen; de dokter is op het ogenblik bezig, komt u liever op een ander uur terug.' Eénmaal werd ik in de wachtkamer toegelaten en wachtte, met mijn tas, tot vier patiënten hun beurt gekregen hadden; toen ik bij de dokter kwam hoefde ik mijn tas niet eens open te maken. Een man met een geknepen geel gezicht en een baard, duidelijke crisisstemming; ik zei niettemin dat ik 'voornamelijk gekomen was' om hem een boek te laten zien, misschien interesseerde hij zich... 'Helemaal niet, mijnheer, helemaal niet!' en hij maakte de deur aan de andere kant open. Het was een vol uur

wachten geweest om zijn spreekkamer te mogen doorlopen. Ik vond Viala in een cafétje terug. ‘Deze methode is al te onpractisch, zei ik, nadat ik mijn best gedaan had mijn ondervinding zo komisch mogelijk te vertellen. Hoe kan je je voorstellen dat die mensen zich, tussen hun werk door nog wel, interesseren voor een duur boek, terwijl ze misschien nooit lezen?’ Men had hem soms toch vriendelijk ontvangen, zei hij; men had het boek ingekeken en lange verhalen gehouden over de slechte tijden...

Ik stelde hem voor dat ik naar Brussel zou gaan, waar ik althans enige doktoren kende. Wijdenes, in Holland, schreef mij hem 5 exemplaren te sturen en wist ze in zijn familie te plaatsen; met het geld dat ik ervoor kreeg reisde ik naar Brussel. De doktoren ontvingen mij vriendelijk, waren blij mij terug te zien, enz. maar spraken ook over de slechte tijden. Ik kreeg enige adressen op van doktoren die zich speciaal voor ‘dergelijke uitgaven’ interesseerden; zij spraken ook over de slechte tijden.

Ik zocht Suzanne op om haar het fiasco van het boek uit te leggen en haar aan het verstand te brengen dat ik voorlopig geen geld meer zou kunnen zenden. Suzanne had een abces aan haar wang dat haar hele gezicht misvormde; zij zat bij het venster met verwarde sprieten en haar halfblinde uitdrukking voor zich uit te staren, zij nam het kompres van haar gezwollen wang en hals om mij die te laten zien, zonder een woord te zeggen. Ik deed mijn boodschap toch zo goed ik kon; ik moest eraan toevoegen dat ik natuurlijk voort zou gaan voor Guy geld te zenden, maar dat het beter was als hij naar een kostschool ging, voor hemzelf en ook voor haar, als zij nu misschien weer bij andere mensen zou moeten werken. Mijn vrees voor de eigen wreedheid, terwijl ik het haar zei, voor het breken van gedane beloften waarin zij altijd vertrouwen gesteld had, verdween ditmaal geheel onder de druk der omstandigheden. Met geld, als alles normaal was verlopen, had ik alles geregeld zoals ik het mij steeds had voorgesteld, oneindig be-

ter voor haar en Guy dan toen mijn moeder nog leefde. Nu was het niet meer dan billijk dat zij althans voor zichzelf probeerde te zorgen.

Zij nam het toen nogal flink op; verwonderlijk goed voor iemand die alles verliest, tot haar verkeerde ideeën over standsverschil toe, die teruggestoten wordt in een staat waaruit ik haar nooit had moeten trekken. Zij heeft niets geleerd in al die jaren, blijkt even hulpbehoevend als altijd, erger zelfs, want volkomen uit haar evenwicht geslagen. Met *geld alleen* was zij te helpen. Toen ik in Parijs terug was, kwam de reactie: brieven in haar spelling, vol verwijten, op een toon die mij in de gegeven omstandigheden niet alleen kwetste maar verbitterde. Als ik één ding door mijn verhouding tot haar heb leren kennen, dan deze verbitteringen die achteraf altijd belachelijk lijken en onjuist, maar waarin men zich voor de gelegenheid zelf terugtrekt als in een laatste toevlucht.

En sindsdien de noodmaatregelen. Tante Tine, zelf ziek en onder de crisis lijdend, heeft Guy op school gebracht in een inrichting van min of meer theosofen en vegetariërs. Zijn uitzet zou voor haar rekening zijn, zij zou zelf soms naar hem kijken. Ik geloof niet dat men gauw een theosoof van hem maken zal; Suzanne is naar het instituut gegaan en vond het althans naar haar zin, het ligt buiten, met een grote tuin eromheen, de kinderen die zij er zag spelen zagen er gezond en gelukkig uit. In afwachting van iets beters was dit bovendien het enige. En dit alles heeft zich afgespeeld in nog geen volle drie weken.

Hier is dan Guy, tot het uiterste verwend door zijn grootmoeder, bij de vegetariërs. Ik heb een ernstige, vaderlijke brief geschreven aan de directrice, in de hoop de juiste toon te kunnen treffen. Ik kreeg een brief terug van een correcte paedagogische psychologie: het kind was minder lastig dan het wel leek, was zeker heel gevoelig, maar iedereen hield al van hem en hij zou zich zeker spoedig geheel aanpassen; als zijn moeder hem bezocht huilde hij iedere keer, maar zodra zij weg was speelde hij

weer vrolijk met de andere kinderen. Suzanne is naar een klein kamertje verhuisd en tracht werk te vinden. Ik zou Guy zelf even terug willen zien, maar weer een reis naar Brussel is te duur. In Suzanne's rapporten kwam het huilen van Guy sterk op de voorgrond. Hij zei tegen haar: ‘Zorg ervoor dat je niet overreden wordt, anders komen ze mij vertellen dat jij ook dood bent.’ Ik hoor het toontje waarop hij dit gezegd moet hebben.

Viala en Manou hebben de verkoop van het boek voortgezet, Manou met alle moed en toewijding. Zij wordt als vrouw vriendelijker ontvangen en heeft een paar exemplaren verkocht. Een oude dokter zei haar dat zij allerliefste ogen had: ‘clairs comme de l'eau de Vichy’, had haar handje genomen en lang gestreeld en gedrukt alvorens zich te decideren. Ik heb met Viala een nieuw systeem beproefd: in Parijs zelf de prospectussen als brief bij de concierges afgeven. Het spaarde porto uit en wat een uitstekende documentatie voor conciergewoningen, voor de variaties van smerigheid, het zuur en schimmelig bestaan van dit mensensoort in de wereldstad! Resultaat: nog eens 3 bestellingen. Wij hebben het boek nu opgegeven; voor Jane en mij is de zaak beslist, het geld als verloren beschouwd, de krant weer aanvaard als enig bestaansmiddel.

Gegeven het karakter van Viala, weet ik dat hij deze mislukking erger vindt voor ons dan voor hemzelf, terwijl hij er driemaal zoveel schade bij lijdt en meer nog, als men al de moeite rekent die hij zich heeft gegeven. Wij zien elkaar nu weinig; hij doet weer bibliotheekwerk voor anderen, Manou spreekt er van om een wafelkraam op te richten, Jane en ik werken zoveel mogelijk aan onze artikelen hier in Meudon. Het is warm en vacantietijd, men hoeft zelfs niet naar Parijs om stof voor onze brieven te zoeken; in iedere brief spreken wij over de hittegolf en de theaters die maar dicht blijven.

Ik krijg een aanmaning om de interest van de hypotheek op Grouhy te betalen, die ik meteen aan de makelaar doorzend: hij schrijft terug dat hij uitstel heeft aangevraagd en verkregen.

18 De school en Baur

Ondanks de negen of tien nieuwe villa's die mijn ouders op hun terreinen lieten bouwen, behield de omgeving van Gedong Lami iets volmaakt ouderwets. Deze buurt heette oorspronkelijk Kampung Melaju en was een uitloper van Meester-Cornelis, dat zelf een uitloper was van het stadscomplex Batavia. Onmiddellijk voorbij ons huis liep de grote weg door naar Buitenzorg, en de europese woningen werden schaarser; wij zelf woonden reeds voorbij het chinese kamp. De stoomtram van Batavia naar Meester had haar eindpunt één halte verder dan de Gang Lami, die recht op ons huis stond; bij de eindhalte was een kruispunt, Gardu Tjabang, waar de wachtpost stond met de tongtong die een paar jaar geleden zo vaak alarm had moeten slaan. Hier werd de verouderde zware locomotief van de stoomtram, die hevig puffend en bestoft aankwam, op adem gebracht en met water overgoten. De mensen die dagelijks in de tram zaten, behalve de schoolkinderen, waren meestal klerken en ambtenaren voor de departementen in de stad: een procureur-bamboe (amateur-advocaat) met een mooie grijze puntbaard, de heer Joesoef, een blanke Armeniër, gaf er dagelijks les aan wie maar horen wilde: ‘En dus zeide ik: “Neen pardon, mijnheer de president, die man was niet fanatiek, hij kende de Koran, en de Koran zegt niet, zoals de mensen denken: *Leg een waaier en een dolk bij u, ook in het gebed, om altijd klaar te zijn tegen de christenen*, maar: *opdat uw gebed koel zij als een waaier en scherp als een dolk*, wat volstrekt niets opruiends heeft. Ik heb de Koran zelf bestudeerd, mijnheer de president, en mijn verklaring is ook die van professor Snouck Hurgronje, zoals u zelf kunt nazien daar-en-daar”.’ De kleine ambtenaren luisterden met eerbiedig hoofdknikken.

Bij de Gardoe Tjabang stonden een paar herenhuizen, sommige diep-in gelegen, veel meer verborgen dan het onze, mooi en aanlokkelijk in de maneschijn, luguber als spookhuizen bij het vreugdeloze licht van de straatlantarens. De heer Frank Robertson woonde hier, maar in een kleine woning, toen hij ons paviljoen verlaten had; soms ging ik naar hem toe door het donker om een *Strand Magazine* op te halen, waarvan ik de plaatjes bekeek met machteloos verdriet om de tekst die ik niet ontcijferen kon. Ons hek liep zo ver deze richting uit dat ik al het gevoel had ver weg te zijn op straat, als ik nog maar ter hoogte van onze eigen boengoerboom was gekomen.

's Morgens kwamen hier met doordringend en toch zwaar geratel de ossenkarren voorbij, waarvan de geleiders van het krieken van de dag tot de avond naast hun beesten schenen te lopen, 's Avonds kwamen chinese soepverkopers, met een flakkerend lichtje in hun bazar die zij compleet aan een bamboe over hun schouder over de weg balanceerden: verkopers van bahmi, van soto, of inlanders die natuurlijk niets van varkensvlees verkochten, maar saté kambing, geroosterd geitenvlees aan stokjes. Als mijn ouders toevallig in de koepel zaten, riepen wij deze mensen binnen; het was dan een van de gezelligste ogenblikken van de avond: wij zaten in de donkergelaten koepel en de man stond onder aan de stoep met zijn draagbare keuken op het grind en werkte met vuur en vlees. Er waren ook Chinezen die béko verkochten, dat ik in het geheim kopen moest omdat mijn moeder het te vies vond; zij bliezen dierfiguren in een kleverige prachtigrode stof die weldra verstijfde en bros werd, felzoet smaakte en overal tussen de tanden bleef zitten: uit hun adem ontstonden hanen en paarden terwijl men ernaar keek, en de adem zelf was onzichtbaar en telde voor mij dus niet.

Het chinese kamp had mij bovendien vertrouwd gemaakt met alle chinese geuren. Het lag voorbij de Gang Boengoer of Lammerslaan, die parallel liep met Gang Lami en die op het huis van de assistent-resident stond, dat maar iets kleiner was dan het onze. Veel dichter bij ons nog, maar in een kronkelend,

verborgen steegje, op een met gras overdekt pleintje opeens, stond de verwaarloosde Rehoboth-kerk, waar Flora heen ging omdat zij protestant was, maar waar ik alleen even mocht inkijken. Het was een verwaarloosde kerk, spits, eng, met veel gebroken ruiten, stoffig en kaal van binnen; de jongste halfbloedjes van de buurt knikkerden er omheen op het pleintje. De Lammerslaan was minder goed bestraat dan Gang Lami en veel modderiger bij regen; aan het trameinde was een groot grasveld waarop de eerste rondreizende bioscopen en soms een circus hun tenten opsloegen; hier werd Bek Yam Seng vermoord uit de sado geworpen. Flora bracht mij hier graag; als het grasveld openlag, zag men er jongens of soldaten voetballen. Tussen het huis van de assistent-resident en het chinese kamp woonde een arme Europeaan met een lange en gevlekte baard, die zijn hek versierd had met eierschalen in diverse kleuren. Het chinese kamp zelf was de vuilste en drukste buurt van alle; naast krotten en goedkope restaurants, een smidse, een uitdrager die de helft van zijn winkel op straat had staan, en daartussendoor zonder enige andere reden dan het toeval van fortuinmaken, toko's die volgepropt waren met blinkende voorwerpen en hel met gas verlicht, luxueus naast de roodachtige gloor uit de zwarte huizen. Eén ding omwikkelde huizen en straat en voorbijgangers evenzeer, de geur van chinese spijzen, dik, egaal en onontkoombaar; lang voor de eerste chinese woningen begonnen werd het kamp al hierdoor aangekondigd.

Zodra men er doorheen was, werd niet alleen de atmosfeer maar het hele uiterlijk van de buurt nieuwer en schoner; hier stond de europese school tegenover de eerste vaste bioscoop die door een Chinees geopend werd. Men gaf daar de eerste komische franse films en Pathé-Color met bloemballetten en vizioenen van afgrijselijke groengekleurde duivels met vlekkerige vuurrode tongen, daarna, geweldige overgang, de eerste lange films die een hele avond duurden: *Zigomar, de Koning der Bandieten, De Roman van een Arm Jongmeisje*, en later nog veel mooier, de romeinse reconstructies, *Quo Vadis, Spar-*

tacus, Cleopatra, met een inlands orkest rijk aan blaasinstrumenten, dat dezelfde opgewekte en sentimentele wijsjes speelde uit het circus en met volkomen ernst *Ach, du lieber Augustin* bij het afscheid tussen de romeinse veldheer en de egyptische vorstin. De eigenaar van de bioscoop sprak hollands, maar was familie van de Chinezen die mijn vader om 2 uur 's nachts wakker geroepen hadden, en ik dacht eraan terwijl hij ons soms toesprak: 'Volgende week weer komen, jongens, mooie film, seh! de Laatste Dagen van Pompij!' En buiten de bioscoop, vlak ernaast, een smerige inlandse gang waarin men na twee stappen volledig opgeslokt was, waarin alle militairen verdwenen die in de 3e rang, de enige voor inlanders toegankelijk, hun veroveringen hadden volbracht.

Toen ik uit de Zandbaai in Gedong Lami terugkwam en niet meer angstvallig op het eigen 'erf' werd gehouden, was dit de omgeving die ik leerde kennen. Ik - nu ik hier ben voel ik weer hoe duidelijk het enkel gaat om het kind uit Balekambang: nog altijd is het een kind en ik voel dat hij wacht tot ik hem afdoe. Hij staat, een beetje bleek van de doorgestane malaria, een beetje pafferig maar met grote zwarte ogen, in zijn geboortehuis als een pop die weer opgenomen moet worden, en ik moet weer ik zeggen terwijl ik hem voortbeweeg.

Wat deed *men* mij in die tijd? Men zond mij naar de Broederschool. De oude vooroordelen van mijn ouders spraken weer: ik had met inlandse kinderen mogen spelen zoveel ik wilde, maar ik mocht niet 'besmet' worden door de halfbloeds van de buurt, en de katholieke sfeer scheen mijn moeder nog altijd een uitkomst. Ik werd dus op een school gedaan aan het Koningsplein, een groot halfuur met de trein van Meester-Cornelis; ik moest iedere morgen vroeg opstaan, het chinese kamp doorlopen, in een zwart groezelig stationnetje een boemeltrein nemen om in het station Koningsplein uit te stappen, een grote hoek van dit plein omlopen om een soort klooster binnen te gaan. Het was mijn eerste contact met europese kinderen van mijn leeftijd na twee volle jaren eiland, en mijn vader had mij in die twee jaren zo hard laten werken dat ik twee

klassen overgesprongen was; de boeken waren wel niet dezelfde, maar de broeder die mij een plaats moest aanwijzen, keek vreemd toen hij zag wat mijn vader 'uit mij gehaald had': 'Nou, u hebt de jongen laten werken', zei hij hoofdschuddend. Ik werd ingedeeld bij jongens van mijn eigen leeftijd en iets ouder zelfs, in op één na de hoogste klas. En mijn rampen begonnen. Op ieder gebied werd ik vernederd. Ik kon bij het onderwijs niet mee: ik wist geen weg in de radicaal nieuwe leerboeken, volgens andere leermethodes, die ik voor mij kreeg; het was niet een kwestie van niet kunnen inhalen, maar van de draad niet te kunnen opvatten omdat ik die niet vond. Van dit ogenblik af vond ik instinctief mijn houding tegenover al het klassikaal onderwijs: het werd voorgoed een strijd, met alle krijgslisten, tussen mij en het systeem; iedere onderwijzer, of hij alleen optrad of een schakel vertegenwoordigde in een keten van onderwijzers, was iemand wiens wil tegen de mijne inging; hij streefde er naar mij te laten leren wat hij voor mij gekozen had, ik moest zien met een minimum van onderwerping een schijn op te houden, precies genoeg om geen vat op mij te geven: haastig leren en weer vergeten, af kijken, spieken, de schijn ophouden, enkel de schijn, en zo vrij *mogelijk* zijn. Het eerste jaar moest ik mijn strijdmethode nog leren, ik had toen zelfs nog niets aan het voornaamste wapen dat ik later had, mijn uitstekend geheugen; ik omzeilde de klippen slecht, ik wist niet goed uit welke hoeken de slagen konden vallen. Ik zakte onvoorwaardelijk en ofschoon ik zelfs niet vermoedde wat de trots kon zijn van de goede leerling, het vernederde mij op het moment zelf en ontnam mij veel van mijn zelfvertrouwen.

Maar op een ander front was de vernedering bloediger, en de gelijktijdigheid van deze twee ongekende vernederingen maakte dat zij elkaar aanvulden, terwijl zij elkaar toch schenen tegen te spreken. Ik merkte spoedig dat ik onder de jongens tot de zwakken behoorde; van mijn prestige tegenover mijn inlandse speelgenoten bleef hier niets over. Ik maakte de gevechten mee van een europese jongensschool: een grote kring op-

gewonden kijkers, waaronder drie of vier die tot de werkelijk sterken en dus tot de kenners behoorden, en daarbinnen twee die aan elkaar trokken of elkaar stompten, tot er één excuus vroeg. Ik vocht een paar malen en verloor, men sloeg mij en draaide mij de polsen om, omdat ik weigerde excuus te zeggen. Maar mijn geval was niet gewoon: binnen enkele dagen scheen het of de hele klas het land aan mij had; ik vond geen enkele vriend, niemand met wie ik vertrouwelijk kon zijn, en op een dag had ik voor het uitgaan van de school acht gevechten besproken. De een na de ander was naar mij toegekomen om zich op de lijst te zetten; daaronder zie ik een kromme jongen terug met spleetogen, die Franklin van zijn voornaam heette en op sissende toon (als de klassieke 'verrader' werkelijk) om zich heen verkondigde dat ik de jongens van de Broederschool blijkbaar nog niet kende. Die dag verdween ik stil onder de bomen op het trottoir naar het station; het aantal gaf mij een soort vrijbrief Maar van toen af tot ik op de H.B.S. kwam, drie jaar later, was mijn houding bijna zonder uitzondering laf; ik was onderdanig zodra er gevaar was dat het op stompen uitliep, zodra woorden alleen niet meer telden. Bovendien vond ik ook in woorden overal mijn meester; ik wist de toon niet te treffen die succes in grotere kring had. Ik zei tot een jongen uit de hoogste klas dat ik eigenlijk van adel was; onmiddellijk barstte hij in een schel gelach uit en zei in het maleis, om zijn uiterste verachting aan te geven: 'Wah! Di-keroek, seh, van adel! Bapanja toekang sado! ("Di-keroek" voor Ducroo, zoiets als "uitgeschraapt"; zijn vader is sado-koetsier.)' Van alle kanten kwam de hevigste bijval. Een andere oudere jongen, zoon van een franse kapper van Noordwijk, trok mij dagelijks aan mijn wangen; het polsomdraaien werd ook zonder ophouden toegepast. Alleen op de franse jongen nam ik eens revanche. Hij was als grote lummel in een vrij halfuur met het uitdelen van bibliotheekboeken belast, en omdat ik volgens hem te laat kwam, weigerde hij mij het nieuwe boek waar ik recht op had. Ik was niet te laat en deze bedreiging raakte mij erger dan alles en maakte mij plotseling roekeloos. Ik zei dat hij de kast te

vroeg gesloten had, hij strekte zijn hand uit naar mijn wang en ik schopte hem uit alle macht tegen zijn scheen. Hij werd bleek en ging zitten; ik kreeg mijn boek niet, maar zag met genot dat hij zijn kous afstroopte en dat zijn scheen bebloed was. Hij was te groot om op het plein met mij te vechten, maar sindsdien liet hij tot mijn eigen verwondering mijn wangen met rust.

Wie had ik in die tijd als enige vriend? Een halve idioot. Hij heette Emiel Massing en was met zijn moeder uit Sukabumi meegekomen; zij woonden soms bij ons in een logeerkamer, soms op het achtererf in een inlands huis. Hij ging met mij naar dezelfde school, iedere morgen liepen wij dus het chinese kamp door om ons treintje te nemen. Hij was twee jaar ouder dan ik, maar zat twee klassen lager; eenmaal op school zag ik hem dus niet meer, zelfs niet gedurende het vrije kwartier. Ik at dan alleen mijn boterhammen, in de hoop dat iedereen mij onopgemerkt zou laten. Maar in de trein vonden wij langzamerhand een heel gezelschap van andere kinderen die op andere scholen gingen. Wij vormden een troep, plaagden elkaar niet omdat wij afgeleid werden door de reis, en deden erg vrolijk omdat het nog zo vroeg in de morgen of, bij het naar huisgaan, omdat de school weer afgelopen was. Ik werd hier verliefd op een meisje van misschien 16 jaar, van een germaanse schoonheid: fors en rozig - terwijl ik eens vruchteloos aan het raam trok was zij opgestaan en had het voor mij opengemaakt. Een jongen van 18, met een lange broek al, en die waarschijnlijk ook een beetje verliefd op haar was, zette ons kleineren aan om een liedje te zingen als *Sara, je rok zakt af* wanneer zij bij een tussenhalte uitstapte; wij vonden dit zo geestig, en voor mij was het meteen zozeer het enige bewijs van liefde, want het enige contact tussen ons dat ik bereiken kon, dat wij het bijna iedere dag zongen. Daar de idiote Emiel mijn enige vertrouweling was, vertelde ik hem thuis mijn liefde; ik omhelsde daarbij hartstochtelijk een goeling (indisch rolkussen) die ik tussen de benen had. Het kwam niet in mij op verlegen te zijn voor deze getuige; hij ging naar de film als een inlander,

voor het geroezemoes van de vervolgingen en gevechten maar zonder de personen van elkaar te kunnen onderscheiden; hij zag eens *Napoleons grote val* en overwoog, na een vraag van mij, pijnlijk dat hij Napoleon nergens had zien vallen. Hij verraadde mij dan ook niet; met het meisje zelf sprak hij nog minder dan ik, maar hij sprak er ook niet over met de andere kinderen.

Zij heette Mary - Meerie, zei ik precies - en verveelde zich natuurlijk in ons gezelschap; zodra de trein het eindstation naderde stond zij op en was altijd een van de eersten om uit te springen. Om haar langer te zien, om dicht bij haar te kunnen staan en om haar te tonen dat ik als kleine jongen hierin haar mindere toch niet was, deed ik hetzelfde en sprong meestal eerder op het perron. Op een dag dat de trein nog in volle vaart was en ik onder haar al op de treeplank stond, zei ze spottend: 'Spring er nú uit als je durft.' Ik keek haar lachend terug aan, maar zij haalde de schouders op; ik dacht dat het een proef was waaraan ik moest voldoen, terwijl zij volkomen zeker was dat het een grapje zou blijven. Met mijn boekentas als gewoonlijk over de vrije arm sprong ik eruit; ik voelde mij van achter opgenomen, een beetje zoals toen ik eens van de brug in de Tjikantèh was gesprongen, toen ik niet het gevoel had te vallen maar de lucht in te gaan, er gebeurde iets met mijn voeten, mijn elleboog kwam onder mijn gezicht en het grijze cement van het perron schuurde hevig onder mij weg; ik begreep dat ik naast de trein lag, zag de donkere wielen naast mij draaien en voelde de wind van de wagens even boven mij. Inlanders schreeuwden: 'Orang kegiling!' (Iemand overreden!) omdat ik bleef liggen; bij dit geschreeuw sprong ik hevig beschaamd overeind en zag iedereen uit de trein hangen; mijn boterhamtrommel en boeken lagen tussen de wielen. Terwijl een man met een pet op mij toeschoot, mij een verwoed standje maakte en mijn naam vroeg om aan mijn vader te schrijven, zag ik Mary met een ernstig gezicht onder de uitgestapte mensen naar mij kijken; toen de man met de pet was vertrokken, barstte ik in een zenuwachtig gelach uit, alsof

alles nu eerst een grap bleek te zijn. Emiel hielp mij de inhoud van mijn boekentas van onder de trein oprapen; toen wij op straat liepen had ik moeite om niet te huilen en de vrees dat de man met de pet aan mijn vader zou schrijven kwelde mij de hele verdere dag. Om één uur zag ik Mary aan het station terug; ik wilde doen of er niets gebeurd was, maar zij liep direct op mij toe. ‘Zo, zei ze, heb je je niet bezeerd? Je lachte als een mager speenvarken dat geslacht wordt.’ Het was de enige toenadering die tussen ons plaatshad. Ik zag haar bijna tien jaar later terug, als de vrouw van een van mijn oudere kennissen; zij herkende mij waarschijnlijk niet en ik deed of ik haar niet herkende.

De lange jongen van 18 heette Alfons Ramond; hij bleek in de buurt bij de Rehoboth-kerk te wonen en weldra zocht ik hem 's middags op, om ook buiten de trein van zijn omgang te profiteren. Hij las bovendien graag dezelfde boeken als ik. Wij hadden op alle lagere scholen een grote verzamelwoede voor de platte boekjes met schreeuwend gekleurde omslagen die de avonturen bevatten van Lord Lister, Nick Carter en Buffalo Bill; ik las ze niet alle, maar wilde zoveel mogelijk nummers hebben; de moeder van Emiel gaf mij soms een dubbeltje, dat aan de stationskiosk van het Koningsplein direct in zo'n boekje werd omgezet. De verkoper was een oude inlander met een bril op; onze handigheid was om telkens twee boekjes weg te nemen in plaats van één, wij dankten hem dan beleefd, waarvoor hij als inlander gevoelig was, en rolden onze buit haastig maar quasi-nonchalant op terwijl wij weggingen. Het kwam niet in ons op te denken dat wij de man daarmee benadeelden, de stationsbibliotheek, dachten wij, was rijk genoeg om deze kleine verliezen niet te merken. Van Alfons Ramond kreeg ik alle detectiveverhalen, die hij zelf al gelezen had, en hij noemde mij bij mijn achternaam of amice, wat mij telkens weer aangenaam trof Op een middag bracht ik hem in ruil een Lord Lister-nummer dat ik zelf bijzonder geslaagd vond; ik vertelde hem de ontknoping die op de gekleurde plaat in beeld was gebracht: de gentleman-dief ontsnapte langs een koord, dat

door een jongedame in rode japon op het laatste ogenblik werd doorgesneden; zij werd in zijn plaats door de agenten gegrepen, maar zij hield van hem. ‘Dit is zij, wees ik aan, miss Edith Wharton.’ Alfons bekeek de plaat met een nadenkende blik. ‘En had hij haar al ge...?’ vroeg hij toen. Hij zei het doodrustig en ik schrok er van: dat een gentleman-dief en een meisje, die elkaar in een detectiveverhaal beminden, tot zulke daden zouden overgaan, deed alles instorten. ‘Datweet ik niet, zei ik haperend.’ ‘O, dan is er ook niets aan, zei hij op dezelfde beschouwende toon; dat is het enige waar het op aan komt.’ Ik ging vol van deze filosofie naar huis, die mij dieper geschokt had dan alle verhalen van inlanders; het was of men een goot door het land van mijn fantasie had laten lopen, een boek was zoiets aparts. Een tijdje later vertelde Alfons mij een verhaal dat in de buurt de ronde deed: een jongmeisje en een jongeman die verliefd waren op elkaar werden door de ouders van het jongemeisje hierin tegengewerkt, zij was toen op een nacht uit het venster geklommen, hij was door de tuin gekomen, en op een lange stoel in de voorgalerij van haar eigen ouders had hij haar toen ontmaagd. Ik zag het vóór mij gebeuren en ik vond het afschuwelijk; niet wellustig maar akelig, met iets onafwendbaars er in, iets van de ergste ramp. ‘Ja, in hun eigen voorgalerij, zei Alfons; als de vrouw en de man het eens zijn, is er immers niets aan te doen... Niets! dan moèt het gebeuren!’ herhaalde hij, alsof hij wist dat hij mij verpletterde met zijn verhaal.

De moeder van Emiel, die eigenlijk zijn moeder niet was, heette mevrouw Sachs; zij was een weduwe en gaf later haar naam aan mijn aangenomen zusje Silvia. Zij was een klein rond vrouwtje, met dikke lippen en een ronde rug, en in haar soort een grote minnares. Zij had Emiel aangenomen uit liefde voor zijn vader, een planter uit het Sukabumische, die hem van zijn ware moeder, een inlandse, weg wilde hebben; deze planter kwam soms voor Emiel logeren en was sinds lang de minnaar van zijn aangenomen moeder; hij had beloofd dat hij eens met haar zou trouwen, maar om de een of andere reden - misschien

vrees voor de ware moeder van Emiel - stelde hij het altijd uit. Toen wij uit Indië weggingen, was Emiel een volwassen man geworden en had mevrouw Sachs van haar weduwe-pensioen zijn hele opvoeding bekostigd, maar zij sprak toen bitter over 'de vader van Emiel', zoals zij zelf altijd zei, die nu onlangs met een ander getrouwd was. Wa Gedah, mijn moeder en zij hielden er een lange en afkeurende beschouwing over, omdat hij het haar dan niet zoveel jaren had moeten beloven. Het was ook een planter met grote snorren, als de eerste man van mijn moeder, maar van een kennelijk mindere kwaliteit. Mevrouw Sachs verafgoodde Emiel, die van zijn kant al het onaangenaams van zijn armelijk programma aan haar wijdde; zij sliep met hem in één kamer en kleedde zich vóór ons uit en aan, of ging op het stilletje achter een kamerscherm terwijl wij in de kamer speelden; zij zoende mij soms om mijn moeder te laten zien hoeveel zij van mij hield, of omdat zij het misschien werkelijk wel deed, en als wij brusselse spruitjes aten zei ik: 'Precies de zoenen van mevrouw Sachs.' Zij rookte aan één stuk door strootjes en had één boek gelezen waarvan zij onvoorwaardelijk alles geloofde, de *Duizend-en-Eén-Nacht*. Zelf was zij medium en had vele spoken gehoord en gezien; met mijn ouders sprak zij over niets anders, en met mij over de arabische geest in de fles en die van Alladin bijwijze van lichtere variant; achter iedere zin plaatste zij tot meerdere overtuiging het woord 'ziet'. 'En toen hoorde ik duidelijk een stem in mijn oor schreeuwen: "Bobo!" (slapen) en toen draaiik mij nog even om, en toen stond daar bij mijn raam een pikzwarte man, ziet!' Mijn ouders, die in die tijd graag alles geloofden wat met de geestenwereld te maken had en die een boek in 4 delen gekocht hadden over alle indische geesten, van een zekere Van Hien, waren over haar ontmoetingen soms toch onzeker.

Emiel was toen mijn enige kameraad, omdat ik Flora al spoedig verloren had. Zij trouwde met een klerk van de Rekenkamer en gaf mij haar bruidsfoto, die mij weinig genoegen deed. Zij verliet Meester-Cornelis om in de oude stad te wonen en

had in weinig jaren een talrijk kroost. Tjang Panel, door haar verlaten, werd kort daarna ook bij ons het huis ontzegd; ik meen dat zij het slachtoffer werd van haar rivaliteit tegen mevrouw Sachs. Het deed er niet toe wie vals was en wie onschadelijk, want zij waren het allemaal evenzeer, het was alleen een natuurwet dat er niet twee tegelijk in de gunst van mijn moeder konden staan. Maar ook mevrouw Sachs vertrok op een dag, en met haar Emiel. Ik voelde het, ondanks mijn vrees voor een nieuwe school, als een bevrijding toen men de Broederschool voor mij alleen nu te ver vond en besloot mij dan maar toe te vertrouwen aan de gewone gouvernementsschool van Meester-Cornelis. Het was toch de kans op een nieuw bestaan, en daar ik nu wist dat de harde manier voor mij de verkeerde was, begon ik dadelijk met de voorzichtige houding die ik intussen geleerd had; instinctief haatten mij ook hier verschillende jongens, en mijn houding was zeker niets minder laf maar er waren veel minder botsingen en dus viel ik niet op. Eén jongen was mijn bijzondere vijand zolang ik op deze school was; hij had een knap gezicht, brede schouders en kroeshaar en was laf en vleierig tegen iedereen die een beetje sterker was, maar hij was sterker dan ik. Ik meen dat hij stuurman geworden is. Ik had hem op een dag op straat ontmoet voor ik nog naar deze school ging; hij had mij dadelijk toegelachen en een vraag gesteld die op de school vrijwel regel was: ‘Heb jij een grote?’ Ik moest even zoeken wat hij bedoelde en van dat eerste ogenblik was er iets tussen ons mislukt. Later zei hij iets tegen mij, toen ik een tuin voorbijkwam waarin hij met andere jongens speelde; ik verstond het niet maar het moest beledigend zijn, want al de anderen lachten; ik zei dus iets terug en hij kwam dreigend maar langzaam op mij af. Ik stond alleen op straat met een klein zweepje in de hand; terwijl hij zo langzaam naar mij toeliep dacht ik eraan dat ik besmeurd en geranseld thuis zou komen, maar ik wist ook dat ik moest blijven staan. De jongens volgden hem, tuk op wat er gebeuren ging, en ofschoon het tegen de regels van het gevecht was, ik telde zijn stappen en zei tot mijzelf: ‘Als hij nog maar één

stap van mij af is, haal ik hem zo hard ik kan mijn zweep over het gezicht.' Hij stapte langzaam door, als in een droom, en ik herhaalde in mijzelf: 'Zo hard ik kan.' Maar toen hij ongeveer was waar ik hem verwachtte, gleed opeens een andere jongen tussen ons in. Het was de jongen van het huis waar zij speelden, misschien had hij medelijden met mij, misschien had hij tot dusver alleen willen zien of ik hard weg zou lopen, misschien was hij bang voor zijn ouders als er aan hun hek gevochten werd. Hij greep mijn vijand bij de schouders en duwde hem achteruit, zo krachtig dat hij bijna viel. Ik zag het beduusde gezicht van mijn gevaar en was zelf verwonderd hoe een ander het zo ongegeneerd behandelen kon; bovendien was de onbekende jongen niets groter en zelfs smaller dan ik.

Een andere jongen die mij eens een buil geslagen had, zei in een zachtere bui tot mij: 'Hoe komt het toch dat je altijd boeken leest over vechten en zelf nooit vecht?' Ik bleef hem het antwoord schuldig en ik vroeg het mij zelf met schaamte af. Toen ik *De Drie Musketiers* gelezen had, verzon ik een spelletje dat een variant was van het roversspel, maar waarbij met bamboe-degens geschermd werd; wij schoten ook met pistolen op elkaar, waarin wij het pijltje dat voor een schijf bedoeld was vervangen hadden door grind. In dit spel muntte ik opeens uit; of het door inspiratie was of niet, ik was altijd d'Artagnan omdat ik ook werkelijk een van de beste schermers was; maar een grotere physieke kracht uit mijn boeken putten kon ik niet. Eerst veel later zou ik mijzelf dwingen tot boksen en met mijn sterkere vrienden meegaan als er gevochten werd; het ging langzamerhand, door een groeiend zelfvertrouwen, als vanzelf - als bij de schroom die in de bokszaal iedere nieuwe leerling bij zichzelf overwinnen moet, niet om geslagen te worden maar om zelf hard te slaan. De weg die ik achter mij had toen ik op mijn 18e jaar met de sterkste jongens van Bandung, met Arthur Hille en de twee oudste Odinga's omging als volkomen vriend en gelijke, lijkt mij nu verwonderlijker dan toen. Misschien was er toen al iets meer overwicht van 'de geest', maar als ik de gesprekken naga die wij voerden, dan was deze troef

toch altijd gering; nooit heeft de geest alleen iemand bovendien kunnen vrijwaren tegen de epitheten die mijn vrienden van toen voor anderen hadden. Mijn vader, twee jaar lang onderwijzer om mij les te geven, en de ongeveer vier jaar die ik nodig had om van een vanzelfsprekende lafaard te worden tot een weerbare knaap; het zijn tegen elkaar ingaande maar gelijke prestaties van zelfoverwinning. Ik was zo overdonderd door mijn eerste vernederingen op school, dat ik evengoed tot het laatste toe iedere brutaliteit uit de weg had kunnen gaan. Ik was dan toch voor vele mensen een sympathiek en honorabel wezen geweest, zelfs voor een vrouw als Jane. Als ik in Europa was geweest, zou het waarschijnlijk die richting zijn uitgegaan; nu is mij een vreemd espagnolisme bijgebleven, om met Stendhal te spreken, op dit bijzondere gebied, waarvoor mijn indische opvoeding verantwoordelijk kan worden gesteld.

Ik was anders ook laf genoeg om de klas tegenover de onderwijzer te verraden, en dat terwijl ik de onderwijzer haatte die mij als bijzonder mikpunt voor zijn hatelijkheden nam. Hij ging soms even weg en vroeg dan een jongen om de namen op het bord te schrijven van degenen die onderwijl met elkaar gesproken hadden; de jongen deed dit dan ook en keek dreigend naar de klas, maar als de stappen van de onderwijzer terugkwamen, veegde hij gauw de namen weer uit. Of het een paedagogische valstrik was tot kennis van het karakter weet ik niet. Op een dag kreeg ik het krijt; ik schreef twee jongens op en toen de onderwijzer weer binnenkwam liet ik de namen staan. Het was één gefluister van afschuw in de klas, en zodra het vrije kwartier begonnen was, wierp een van de jongens zich op mij en sloeg mij op het hoofd. Ik sloeg niet terug en tegelijk voelde ik dat hij gelijk had, en toch wist ik niet dat ik werkelijk infaam was geweest. Misschien wilde ik de onderwijzer bewijzen dat hij in *mij* vertrouwen kon stellen, ofschoon hij mijn vijand was; misschien wilde ik tevens aan de klas bewijzen dat ik mij niet solidair met hen voelde; het was troebel en gecompliceerd, en eerst later, als ik er aan terugdacht, zag ik het als een verachtelijke daad.

In het tweede jaar werd ik vrienden met een jongen die twee jaar ouder was en tegelijk de sterkste en waarschijnlijk de lafste van de klas. Het was een halfbloed die er op zijn 14e uitzag als een man; hij heette Baur en zodra ik op school kwam vertelde men mij van verschillende zijden dat hij een grote had; hij liet wat hij had onder de bank dan ook met trots zien. Zijn zondebok was een kleine broodmagere 'gelijkgestelde' Chinees, die officieel Theo Gouwe genoemd werd. Baur nam hem om de zoveel tijd apart om hem met de diepste minachting te zeggen: 'Je bent maar een vuile Chinees, en je heet geen Theo Gouwe, maar Bok Seng Gouw, versta je dat?' De kleine Chinees keek hem met moordspleten aan en als Baur weg was, zei hij hardop: 'Ik doet toch niet onder voor een Europeaan!' De Chinezen waren ook op school komisch door hun verlangen om voor Europeanen te worden aangezien, en het gedrag van de inlanders viel naast hen des te meer op: zij waren ernstig en spanden zich in alsof het om dood en leven ging; zij werden, als zij maar even intelligent waren, door hun verbeten ijver gemakkelijk de eersten van de klas, maar voor hen ging het er om *zichzelf* te bewijzen dat zij niet minder waren, en van een verbroedering met de blanken schenen zij altijd ver verwijderd. Zij waren de enigen voor wie ook de lagere school al een middel was tot concurrentie, terwijl de europese jongens lachten als iemand hen daarop attent maakte. Voor Baur was alleen de grootste onbeschoftheid tegen de onderwijzer het middel om te schitteren, daar zijn lafheid hem van een andere roem afsneed; hij vocht nooit, maar vertoonde wat hij had en was verreweg de slechtste leerling, als sprak het vanzelf dat een flinke jongen dat was. In dit laatste vond hij in mij een geestverwant; alleen minder laf dan hij omdat ik niet zo sterk was, wedijverde ik met hem in brutaliteit onder de les, en toen wij op de H.B.S. kwamen had ik hem ingehaald; de wedstrijd was toen ook beter te bepalen doordat er verschillende leraren kwamen: ik durfde te antwoorden tegen twee leraren bij wie Baur zich al koest hield.

Op de lagere school was hij in dit opzicht de bolleboos. Hij

had op zijn 14e jaar een verhouding met een getrouwde vrouw die bij de Rehoboth-kerk woonde; men zei het elkaar, maar als men het hem vroeg sprak hij het tegen. Later kwam hij bij mij op Gedong Lami en vroeg of ik hem in een kamer van de bijgebouwen kon laten slapen omdat hij door zijn vader uit huis gejaagd was. Hij sliep toen met inlanders in het voorportaal van de Landraad; zijn vader, een volbloed Europeaan met grijze knevels, ranselde hem met de hondenzweep en verachtte hem uit alle macht. Op een dag dat ik door het gangetje van de Rehoboth-kerk kwam, liep Baur uit een huis bijna tegen mij aan, achter zich om schreeuwend: 'Nou stik dan, als je niet wil!' Ik vroeg hem of hier de mevrouw woonde van wie men zei dat hij het vriendje was; hij sprak haastig over iets anders. Men sprak op school voortdurend over sexuele dingen, maar meestal op een triviale, honende manier; de meeste jongens waren niet zover gekomen als Baur en het diepste gesprek dat ik mij uit deze tijd herinner was of het voor een vrouw wel mogelijk zou zijn om even veel genot te hebben als voor een man; mijn bijzondere vijand zei toen met groot vertoon van logica: 'Natúúrlijk is het hetzelfde!' maar men keek hem ongelovig aan. Baur liet zich over deze zaken niet uit; zijn mannelijke voorsprong verried zich anders. Op een dag werd de onderwijzer vervangen door een kersvers uit Holland gekomen juffrouw, die anders voor een klas van kleinere kinderen stond; zij was lang en nogal hoekig, met tegelijk iets mannelijks en fris. Daar zij niet wist hoe wij gewoonlijk zaten, hadden wij, voor zij binnenkwam, van plaatsen verwisseld: ik zat naast Baur. Zijn reputatie was blijkbaar tot haar doorgedrongen, zij ging naast zijn bank staan en hield een toespraak tot de klas: zij was wel 'maar een juffrouw', maar zij was 'héél streng' en zo meer. Zij had het warm en transpireerde hevig, en haar stem sloeg soms onaangenaam over; daartussendoor kwam opeens het diepe gebrom van Baur: 'Dat is alles goed en wel, maar ik stik hier van debaoe ketiak (okselgeur).' Terwijl de kinderen zich vastgrepen om het niet uit te gillen, boog zij zich naar hem over. 'Wat zeg je, Baur?

brutale vlegel.' 'Ik zeg dat ik het vreselijk warm heb.' Hij keek haar rustig aan, bijna onder haar arm door die zij opgeheven had; haar witte blouse moet doorweekt zijn geweest, want haar gezicht was glimmend en vuurrood. Zij durfde niet te vragen of hij dàt werkelijk gezegd had en gedurende de hele les moet zijn aanwezigheid op haar ingewerkt hebben als die van een man. Zij gaf hem strafwerk en mij ook, en enige anderen ook, verder was zij niets anders geweest, in de twee uur voor de onderwijzer terugkwam, dan het weerloze slachtoffer van Baur.

Toen Baur een paar nachten op een lange stoel in onze bijgebouwen geslapen had, zei ik het mijn ouders; zij kregen medelijden met hem en namen hem bij ons in huis. Ik ging naar zijn vader, die ik al eens eerder ontmoet had, en vroeg hem of zijn zoon niet bij ons mocht blijven; hij zei dat hij er niet over dacht om kostgeld voor hem te betalen: 'En als ik je een goede raad mag geven, zei hij opeens ernstig en vertrouwelijk, ga niet met hem om. Het is mijn zoon, maar ik zeg je; wie met pek omgaat raakt er mee besmet.' Ik ging gegriefd weg, maar Baur vond er iets anders op; enige dagen later kwam bij ons een jonge architect, van wie mijn ouders toen niet wisten dat hij bekend stond als homosexueel; hij zei dat hij zich voor Baur interesseerde en het kostgeld voor zijn rekening nam. Baur kreeg een kamer naast het zogeheten kantoor van mijn vader, en hield door de telefoon lange gesprekken met de architect; hij kwam altijd met boeken thuis als hij bij hem geweest was. Ik had de man niet ontmoet en het was of Baur bang was dat ik hem ontmoeten zou; bij dit alles vermoedde ik van een abnormale verhouding niet het minst, ofschoon ik Baur vaag benijdde dat hij op een zo vriendschappelijke voet omging met een volwassen man; door de telefoon zelfs zei hij jij en jou tegen hem. Maar wanneer Baur neigingen had in die richting, was het òf iets bijkomstigs, òf ik trok hem niet aan; hij had tegenover mij nooit een verdacht gebaar, alleen in zijn vriendschap had hij onverklaarbare buien van wrok, alsof ik hem plotseling beledigd of verraden had, hij had vlagen van jaloezie, die onder jongens meer voorkomen, en wanneer wij niet

boos op elkaar waren bewees hij mij graag hoeveel sterker hij was. Hij wurgde mij dan half, zeggend dat het de ‘ijzeren vuist van Old Shatterhand’ was; eens, toen wij in de rivier zwommen achter het huis, hield hij mij onder water tot ik dacht dat hij mij werkelijk verdrinken wilde, een ander maal dreigde hij mij in een put te gooien en sleepte mij tot half over de rand. Maar als ik van mijn kant boos werd, was zijn lafheid onmiddellijk sterker. Op een dag liet ik hem een briefkaart zien met een zoenend paar erop en zei: ‘Dit ben jij met de mevrouw uit de gang.’ Hij nam mij de briefkaart af maar ik had er drie en ik liet hem de twee andere zien, met dezelfde toelichting. Hij nam ze mij alle drie af en 's avonds, toen wij ons huiswerk maakten, dacht ik eraan en vroeg ze hem terug. Hij weigerde; ik werd langzamerhand kwaad; hij zei dat hij ze verscheurd had. Ik nam zijn horloge, dat op een hoek van de tafel lag, en smeet het tegen de grond. Hij raapte het op, zag dat het glas kapot was en dat het niet meer liep, en zei dat hij de briefkaarten niet verscheurd had. ‘Nu mag je ze houden’, zei ik. De volgende dag gaf hij ze mij terug. Op een andere dag kwam hij mij opgetogen vertellen dat hij iemand ontmoet had die hem tegen mijn vader had gewaarschuwd. ‘En tegen jou ook, zei hij, want hij zei er bij: de appel valt niet ver van de stam.’ Ik wierp mij in volle woede op hem, wij slingerden samen tegen een grote aarden bloempot, die met een hevige slag in stukken viel. Mijn ouders kwamen toegelopen, wij kregen een standje, en het gevecht dat ik in alle ernst begonnen was, eindigde daar. Wij spraken in geen week met elkaar en het viel mij ditmaal licht, ofschoon hij anders veel sterker in het bouderen was dan ik. Wanneer wij aan dit soort boosheden toe waren, zei hij: ‘Ik weet iets om je goed te pesten; ik ga op een avond naar je boekenkast (die krijg ik toch open wat je er ook aan doet), en ik scheur een bladzij uit een van je boeken. Je kunt toch niet alle bladzijden nagaan, en ik zal wel een boek uitzoeken, waar je echt van houdt.’ Dit plan leek mij zo demonisch dat het mij belette te slapen; ik was er zeker van dat hij ertoe in staat was, en ik was vooral bang voor een boek dat

hij zelf graag hebben wilde, over de frans-duitse oorlog. Tenslotte gaf ik hem dit boek, als een soort losprijs voor de andere; maar kort daarna gebeurde iets dat ik nu vergeten ben, waardoor mijn vader hem niet langer in huis wilde hebben, zodat hij op een avond voorgoed vertrok. (Misschien had mijn vader ook iets gehoord van de reputatie van de architect en werd dit voor mij toen verborgen gehouden.)

De volgende morgen ontmoette ik Baur in de tram; ik wist niet of wij boos op elkaar waren of niet, maar hij duwde mij opzij en ging vlug op de plaats zitten waar ik heen wilde. Ik was meteen woedend maar te verlegen om in de tram iets te ondernemen. Zodra wij op school waren, keek ik naar hem uit; hij stond bij de deur van de klas en vertelde in geuren en kleuren wat hij van mij dacht en hoe hij mij behandeld had. Ik ging vlak bij hem staan, hij zweeg en deed of hij mij niet zag; ik zei hem toen, op een stap van hem af, alle grievende scheldwoorden die ik voor een halfbloed en speciaal voor hem bedenken kon; hij werd grauw in het gezicht maar bleef star in de lucht kijken. Deze belediging, waarbij de anderen met open monden luisterden, was ons laatste onderhoud. Toen ik 20 was, zag ik hem op Meester-Cornelis in hetzelfde oude bioscoopje van onze schooltijd terug. Hij had Silvia toen op straat aangesproken om haar te zeggen dat hij Baur was (zij was te klein geweest om zich hem te herinneren) en dat hij haar ‘broer’ heel goed gekend had; toen ik hem in de bioscoop herkende nam ik hem op. Hij was log en dik geworden en ik was opgeslankt, hij was getrouwd en woonde in een klein huis tegenover ons, volmaakt een van de vele Indo's die naar kantoor gaan en van wie niemand spreekt. Ik had geen enkele wrok tegen hem en dacht dat hij mij aan zou spreken zoals hij het Silvia gedaan had; ik keek hem aan maar zag zijn gezicht star worden en zijn ogen in de lucht kijken, zoals toen ik hem de laatste maal toegesproken had.

Maar behalve met Baur moest ik afrekenen met een kameraad van een geheel ander soort, de enige die mij herinnerde aan mijn tijd van Balekambang. Hij was het zoontje van mijn moeders

lijfmeid en heette Mahmoed; hij kende al mijn boeken bij hun hollandse titels en genoot mee van mijn geestdrift voor de musketiers; ik had hem leren schermen, en als mijn schoolkameraden kwamen stuurde ik hem nooit weg maar hij speelde mee als gelijke. Daar hij zo intelligent scheen te zijn, stuurde zijn moeder hem in Gang Lami naar de inlandse school; men leerde hem daar bidden in het arabisch, en al spoedig merkte ik een verwijdering. Ik werd voor hem de blanda, hij vond er van alles op om niet verder met mij om te gaan. Ik wilde het niet merken, tot ik op een dag ziek lag in de gewezen kamer van Baur en hem door zijn moeder als gewoonlijk halen liet. Hij weigerde te komen, maar toen ik door het raam keek, zag ik hem niet ver van het hek op één been ronddraaien, alsof hij toch niet durfde weggaan. Ik riep hem; hij keek even op en schudde het hoofd. Ik sprong door het raam en liep op blote voeten naar hem toe; hij schrok en kon of wilde geen antwoord geven op de vragen die ik hem deed; ik voelde opeens dat mijn vader gelijk had als hij de goeroe kampoeng (dorpsonderwijzer) een bederver noemde en ik zei Mahmoed dat hij voortaan vrij was, maar ik gaf hem op diezelfde plek een pak slaag. Zijn arabische gebeden hadden hem blijkbaar nog niet moedig genoeg gemaakt om de blanke die ik was terug te slaan; hij stond van het grind op dat door ons was omgewoeld en rende de straat op. Ik bleef verslagen achter, met een veel groter gevoel van spijt en verdriet dan ik ooit had in mijn ruzies met Baur, en toch was het mij een genot dat ik hem dit pak slaag gegeven had; nu hij zonder reden een vijand in mij was gaan zien leek het mij onmisbaar tussen ons voor de eerlijkheid. Ik klom door het raam terug, bang dat mijn moeder mij zien zou, en ging met koorts weer in bed.

In deze zelfde tijd genoten mijn ouders van de rust na Balekambang en van hun steeds verhuurde villa's; mijn vader kocht twee grote kastgramofoons en keurde iedere dag een aantal op zicht gestuurde platen. De stem van Mlle Néo in La *Frêle Parisienne* (disque Odéon) deed hem van zijn oude Parijs dromen; de inlandse vrouwen in Gang Lami zeiden tot el-

kaar: ‘Hoor, hoor, ze is weer bezig te bevallen!’ als een luxeplaat met Mme Melba aan de beurt kwam. En uit deze tijd dateert een brief uit Den Haag van mijn vaders lievelingszuster, niet tante Tine, de enig overlevende toen wij in Europa kwamen, maar de tante die mij als kind zo ironisch gevonden had. De stijl er van lijkt mij nu een eeuw oud; met welke onnavolgbare wendingen schreven die mensen elkaar wat hen bezighield, en hoe kan een geijkte spreekwijze, een ingelast vreemd woord, een poging tot humor, hen verraden, en niet hen alleen maar de hele klasse waartoe zij behoorden! Over haar dochter schrijvend, die mij als klein jongetje eens had uitgekleed, en die zo werelds en toch zo vroom was, zegt mijn tante:

Hare zelfstandigheid en vooral persoonlijkheid, plus hare 30 zomers maken dat zij zich heel goed op eigen beenen beweegt! Zij ziet er knap uit, kleedt zich goed, is slank en dat is voor hier de pracht, om het eeuwigdurend gewandel; toch is zij rond in haar vlees geworden, zooals gij haar niet gekend hebt. Haar leven loopt nog altijd over andere banen dan de gewoon dagelijksche, absoluut onder leiding en steeds gehoorzamende aan den wil van God! Zoo voor den buitenstaander is daarvan weinig te merken, alleen voor hen die zien als wij, en ook een leidraad kunnen volgen - de meesten hopen er langs of tegen aan zonder eenig bewustzijn van het ware.

En overgaand op de zuster in Brussel:

Onze voeling met Tine is thans zeer afgebakend, maar zij maakt het best, is zeer tevreden en gelukkig in bare speciale leefwijze. Zij is zoo spirite fervente, dat al het overige is aan kant gedaan. Ik vind dat, hoeveel daarmee te winnen is, d.w.z. niet met the spirits maar met het leven in gedurige gemeenschap met den Vader en Heiland, hare opvatting te eenzijdig is geworden. God verlangt nergens dat je je heelemaal van de wereld uitsluit en opsluit met les esprits.

Dan komt er een intermezzo van 4 weken, dat aldus verklaard wordt:

Wat ik te veel in huis doe draait altijd op een outburst uit; pijn rechts en links, en in mijn maag een benauwende molensteen, zoodat ik dan vrijwel ziek ben en mij voel. Pour comble moest ik daarna, op mijn bijna éérste uitgang, van de trappen kukelen, waar ik dusdanig in en over elkaar gedraaid terecht kwam, dat ik nog zeer gevoelig ben voor die extra-gymnastiek en, hoewel heel gebleven, had ik me dat wel graag bespaard gezien. Een stijve Hollander had er zoo niet afgekomen en vooral geen van 62 zomers, maar wij veeren en hebben een harmonica van binnen die uit en in schuift.

Tot slot:

En nu zitten we weer onder de klapperboomen en vind ik den draad terug naar al jullie mooie lieve villa's op Kampoeng Melajoe verrezen! Dat is voor de centen dunkt mij een safe gevoel en een blijvende warme stroom naar de maandelijksche portemonnaie! Dat huizenbezit zal jou, Charles, wel veel te doen geven, maar je hebt je lieve vrouw naast je, die heeft je wel meer liefde en toewijding betoond, ik zeg maar altijd: zonder die knappe stuurman lag je bootje nu al on the bottom of the sea, en daarvoor ligt ze ons allen diep in het hart.

Ik geloof dat zo'n brief mijn vader niet alleen vol geest en wijsheid leek, maar hem alleraangenaamst herinneren kwam tot welk een goede familie hij behoorde.

19 Het kind rijpt verder

De hoofdonderwijzer van de lagere school te Meester-Cornelis wilde mij geen verklaring geven dat ik goed was voor de H.B.S.; integendeel, als ik toch aan het toelatingsexamen zou deelnemen, zei hij, en zonder zijn verklaring kreeg ik een volledig examen, was hij bijzonder benieuwd te zien hoe een koe een haas ving. Deze term was nieuw voor mij en ik vond hem vernederend. Ik bracht hem mijn vader over, die vlam vatte en zei dat ik voor *zijn* plezier toch naar het examen zou gaan, en hij was hierin niet als de vader van andere jongens, hij zei niet dat ik geslagen zou worden als ik zakte. Integendeel, hij stuurde mij naar hetzelfde Ursulinen-instituut waar ik vier jaar eerder op school was geweest, om mij 's middags te laten ‘bijspijkeren door de nonnetjes’. Ik kreeg privaatlessen van dezelfde moeder Jozefa die vroeger mijn sympathiekste onderwijzeres was geweest en toen ik naar het examen ging brandde in de kapel een kaars voor mij. Ik deed examen zonder veel emotie, slaagde ondanks het uitgebreide programma, en mijn vader, die naar mijn cijfers was gaan informeren, kreeg te horen dat ik no 2 was van degenen die de volledige proef hadden afgelegd. Met wat een minachting voor hen die er onvolledig gekomen waren ging mijn vader naar mijn ex-onderwijzer, die volgens hem zijn ogen niet meer van het tafelblad nam, om hem te zeggen dat *zijn* koe een haas gevangen had, met een grap van twijfelachtig allooi daar achteraan. Niet tevreden met deze triomf stuurde hij mij dezelfde avond naar de man om hem zo beleefd als ik maar kon voor het genoten onderwijs te bedanken. De man had zeker lust mij de deur uit te gooien, maar tegen een beleefdheidsformule bleek hij ontwapend.

Ik ging ook naar de nonnen om te bedanken. Zij waren trots en opgetogen en volkomen zeker dat de kaars in de kapel het voornaamste gedaan had. Ik was nu 13 en voor de trots van mijn vader nog één jaar te laat voor de H.B.S., maar gegeven mijn tijd in de wildernis was dit mij te vergeven. Wat niemand wist, was dat ik een groter gelofte aan God had gedaan dan het branden van een kaarsje; in een gebed beloofde ik voortaan afstand te doen van mijn geheimste zonde, maar ik hield het met grote wilsinspanning niet langer vol dan ongeveer drie weken. Gelukkig dat de biecht er was, en ik ging ook trouw naar de catechismus om mijn heilige communie te doen en dan gevormd te worden. De dag van mijn eerste communie trok ik mij, zodra ik thuisgekomen was, in afzondering terug om na te gaan of ik het lichaam van Christus werkelijk in het mijne kon voelen. Maar ik bespeurde er niets van, de gratie had mij allerminst beroerd, na een uur was ik er zeker van dat ik het ook verder niet voelen zou en wijdde mij weer aan d'Artagnan.

Toen ik gevormd werd, was de plechtigheid indrukwekkender; ik moest daarvoor naar de grote kerk in Batavia, mijn ouders waren meegegaan en ik stak in een donker pakje. Ik wankelde het altaar op om voor een werkelijke bisschop te knielen, hij smeerde mij een kruis van olie op het voorhoofd, nadat hij mij nogal nijdig bij de kin opgetrokken had omdat ik dacht het hoofd te moeten laten zinken. Toen ik de olie op mij voelde (dit althans was onmiskenbaar) wilde ik mij weer buigen, maar een heer in pandjas achter mij gaf mij een duw; ik viel het altaar aan de andere kant af en werd opgevangen door een jonge pastoor die werkelijk heel vriendelijk met een watje de olie afveegde. Ondanks de aanwezigheid van mijn ouders en van een bisschop viel de plechtigheid mij tegen; sindsdien kreeg ik steeds meer de overtuiging voor de kerk het nodige te hebben gedaan. Toen mijn biechtvader door een andere pastoor vervangen werd, vond ik het niet meer nodig aan deze onbekende precies even veel te zeggen als aan de andere, aan wie ik gewend was en wiens vragenlijstje ik precies uit het hoofd kende. Er waren maar twee moeilijke vragen bij:

‘Hebt gij wel eens over vuile dingen gepraat?’ en: ‘Hebt gij wel eens vuile dingen gedaan? met uzelf of met anderen?’ Hoe mijn antwoord ook luidde, hij zei eerst: ‘Goed!’ daarna kwam een zachte vermaning. Hij was grijs en dik, en de nieuwe pastoor was veel jonger en mager; in merkwaardig korte tijd en zonder enige innerlijke verscheurdheid, zonder crisis van het ongeloof of wat dan ook, kwam ik met mijn verdere verhouding tot de kerk in het reine. Daar ik er nog wel iedere Zondag van mijn ouders heen moest en er altijd kennissen waren die mij gezien moesten hebben, nam ik kleine boeken mee om in plaats van mijn gebedenboekje te lezen; een editie in zakformaat van *De Ellendigen* in zes of acht deeltjes was hiervoor ideaal en onuitputtelijk.

En toch - ik weet niet precies meer wanneer, misschien niet lang voor ik gevormd werd - heb ik drie of vier dagen gekend van werkelijke vroomheid. Mijn moeder was op een dag thuisgekomen met een kruisbeeld: een goedkoop poppetje van wit biscuit, genageld aan een blinkend kruis van bruin hout met zwarte randen, het kruis zelf weer geplant in een voetstuk als een bewerkte tafelpoot. Voor mij was het wondermooi, ik bekeek lange tijd het Christuspoppetje, overtuigd dat het sprekend leek, bestudeerde met innigheid krullen en snit van de baard. Mijn moeder had mij het kruis cadeau gedaan, maar ik vroeg of ik er nu niet een voor haar mocht kopen; zij was zeer getroffen, gaf mij het adres van de winkel en geld. Ik ging erheen, ontdekte dat *mijn* kruis *f* 2.75 had gekost en kocht een groter exemplaar voor mijn moeder, van *f* 4.50. Het poppetje hiervan was, hoewel ook groter, vrijwel gelijk aan het mijne, maar het kruis zelf was rijk gebeeldhouwd en kwam helemaal bij het ouderwetse bed waarin mijn moeder sliep. Zij plaatste het op een tafeltje daarnaast, ik echter trok mijn kruis uit het voetstuk en hing het in mijn bed op. En drie of vier avonden deed ik mijn gebed voor het slapen met een reële gloed, aan de voeten van *mijn* kruis. Dat deze vroomheid vooral aesthetisch was, besefte ik allerminst. Maar na drie of vier avonden verbleekte mijn gebed, naar mate de nieuwheid van het kruis afnam.

Nadat ik op een zo heel bevredigende manier geslaagd was, ging ik dus naar de H.B.S. en moest weldra merken dat ik ongeveer idioot was op het gebied van wiskunde. Mijn tekort aan scherpte bij meetkundige vraagstukken trachtte ik te verhelpen door mijn superioriteit in opstellen; ik maakte kleine novellen van mijn oplossingen, die soms langs een grote omweg nog juist waren. De ongelooflijk korte redactie bij jongens die toch hoge cijfers kregen verwonderde mij altijd: hoe dùrfden zij, dacht ik, bij iets zó moeilijks; waarom kregen zij geen standje voor hun luiheid en ik althans een goed woord voor de ernst waarmee ik de stof behandeld had? Mijn oplossingen amuseerden en ergerden de leraar, misschien op dezelfde manier als mijn zakenbrieven onlangs de advocaat van Namen. Mijn vrees voor de onderwijzer verdween op de H.B.S. in weinig dagen; tegenover deze elkaar afwisselende leraren kon men met een instinctieve psychologie werken; ik bleef in het vrije kwartier onopgemerkt, maar dat ik laf was scheen niemand hier te weten, mijn laatste woede-uitbarsting tegen Baur, die hier plaats had, gaf mij zelfs een goed cijfer, en verder was ik in de klas spoedig degeen die het meest tegen de leraren durfde zeggen. Met dat al deed ik toch beter mijn best dan op de lagere school, misschien omdat het onverhoopte succes op het examen mijn eerzucht toch had geprikkeld. Ik speelde het zelfs ongeveer klaar met de wiskunde, toen een heel andere kink in de kabel kwam, als gevolg van mijn puberteit, de vele detective-boeken die ik verslonden had of iets anders.

Terwijl ik op een avond het *Weekblad voor Indië* inkeek, stuitte ik op foto's bij een moordzaak die toen in Indië een cause célèbre was, de moord op Fientje de Feniks. Zij was een halfbloed prostituée en de vriendin van een halfbloed die Gramser Brinkman heette; op een dag werd haar verminkte lijk opgevist uit de kali Tanah Abang: het ruwe goed van een zak dreef er half omheen en haar voeten, die eruit staken, waren met een touw vastgebonden; haar borsten waren afgesneden. Een andere vrouw, de inlandse prostituée Raonah, was daarop met onthullingen gekomen. Fientje woonde met haar minnaar in

een kampoenghuis op een verlaten plek; op een avond was Raonah daar voorbijgekomen, had vreemde geruchten gehoord en door de bamboewand naar binnen gekeken. Bij het licht van een petroleumlamp had zij gezien hoe Brinkman Fientje bij de keel had gegrepen en op bed gegooid, twee inlanders hadden hem geholpen haar borsten af te snijden; daarna was Fientje nog opgestaan en naar de deur gewankeld, waarop een van de inlanders haar met een ploertendoder op het hoofd had geslagen. Zij viel, de anderen keken even of zij dood was en begonnen haar lichaam in de zak te duwen; hier was Raonah doodsbang weggelopen.

De illustraties bij het artikel gaven de portretten van het slachtoffer, van de inlandse moordenaars, die spoedig bekend hadden, en van de reconstructie van de moord, met Raonah door de bamboewand naar binnen glurend en een advocaat aan haar zijde. Zij had alles precies voorgedaan wat zij gezien had en alleen geweigerd toen men haar vroeg op de plek te gaan liggen waar Fientje gevallen was. Het portert van Fientje was uiterst suggestief: een halfbloed meisje met hoog opgestoken haar en ogen van een ree, ogen die de moord schenen aan te trekken; zij leek een beetje op Flora in het mooie, met een zachter ovaal van gezicht en wulpser lippen.

Ik was onder de indruk van het artikel toen ik het weglegde, maar eerst in de nacht zou ik merken hoe diep het mij had geraakt. De hele nacht door, tot ongeveer 4 uur in de morgen, zag ik het drama zich voor mij afrollen, intens en zonder oponthoud, niet zozeer als een film, zoals ik toen zei, als wel *in* mijzelf en duidelijk door mijzelf voortgebracht, maar dan eindeloos en zonder dat het enigszins in mijn vermogen lag het te remmen. Ik begon met mij het kampoenghuis voor te stellen in de nacht, met enkel een beetje licht dat onder de deur en door de kieren scheen; daarna nam ik de plaats in van Raonah, ik kwam het stille pad af, zag het licht, ging naar de bamboewand en keek... Wanneer alles afgelopen was en het lichaam in de zak was gestopt en ook nog in de rivier gegooid, wanneer ik het in het water had zien wegdrijven, kwam onmiddellijk

het huis van de eerste scène terug en de rest in precies dezelfde volgorde. Het waren geen dromen, want ik lag klaarwakker, maar het duurde nacht op nacht; zodra de lampen in huis aangestoken werden, kwam mijn vrees voor wat er die nacht weer in mij gebeuren zou. De aanwezigheid van Alima was voor mij van geen betekenis hierin, ik vroeg bij mijn moeder te slapen. Daar was ik enige nachten kalm; toen begon het opnieuw. Het hinderde mij nauwelijks dat ik Brinkman niet 'zien' kon, omdat van hem geen portret in het artikel gestaan had; ik zag hem op zijn rug of stelde mij hem voor als een andere Indo. Ik kon niet meer naar school, omdat ik 's morgens uitgeput uit 2 of 3 uur slaap bijkwam. Men ging met mij naar een zenuwdokter die van puberteit sprak en van overwerking en mij een hevig zout drankje gaf. Ik moest van school worden genomen en een half jaar rust hebben; anders vreesde de dokter dat ik zwakhoofdig zou worden. Mijn moeder barstte bij dit laatste woord in tranen uit en ikzelf moest haar troosten, ofschoon ik gekweld werd door de vraag of ik niet al gek was. Ik zat nu hele dagen in de tuin, op een lange stoel met echte kinderboeken, zoals ik er in geen jaren gelezen had en die ik van een kameraadje had moeten lenen; ik las ze als medicijn, in de hoop zo gauw mogelijk weer een 'gewone jongen' te worden. De enige lectuur waar ik toen plezier aan beleefde, waren de twee delen van *Kippeveer of Het geschaakte meisje*. Deze parodie van het spiritisme, waarom zelfs mijn vader lachte, en de vrolijke studenten er in, leidden mij werkelijk even af; ik dacht dat de genezing komen zou uit de wereld van de studenten en wilde alles over hen lezen; ik slaagde er zelfs in de schetsen van Klikspaan, die ik eigenlijk vervelend vond, om de plaatjes en om het onderwerp boeiend te vinden.

Toen de 'visioenen', zoals wij het noemden, afnamen, mocht ik een avond naar de bioscoop. Men had een kalme film uitgezocht, maar er hing buiten een felgekleurd frans affiche voor een politiefilm die komen ging; daarop zag men een gemaskerde man in rok wegduiken, met een grijns op het gezicht. De film heette *Le Pouce* en ging over een misdaad met bloedaf-

drukken; ik had alleen naar het gezicht van de man in rok gekeken, toen mijn vriend Rudi van Geen mijn aandacht op zijn handen vestigde: een ervan droop van bloed, en het bloed was zo prachtig rood en stroperig gemaakt als men maar verlangen kon. Die nacht sliep ik ook naast mijn moeder niet; ik dacht terug aan de oude moordzaak van Darma die plaats had toen wij in Sukabumi in het huis van oom en tante Majeu woonden, de slaapkamer van mijn moeder, met het nachtpitje op de grond achter een scherm, leende er zich bijzonder goed voor. Ik zag de ambonese slager Baloedi van achter de kast te voorschijn komen en de slapende Darma op bed de keel doorsnijden, terwijl zijn vrouw naast hem lag. Mijn vader was grommend in een andere kamer gaan slapen en mijn moeder lag dus naast mij alleen; ik verbeeldde mij niet in de plaats van Darma te zijn, maar ik dacht: 'in zo'n kamer ongeveer is het gebeurd' en de man in rok van het affiche viel samen met Baloedi, die ook door een bloedafdruk op de muur (hij had een litteken aan zijn duim) ontdekt was. Alleen volop licht in de kamer kon de 'visioenen' verjagen, maar mijn moeder kon enkel in het donker slapen. Als ik haar niet meer durfde wakker maken en naast haar voortging mijzelf te kwellen, en ook vreesde te erkennen dat zelfs haar aanwezigheid dus niet meer hielp, lag ik soms nat van het angstzweet dat mij overal uitbrak.

Deze toestand duurde ongeveer 2 jaren. De klamboe (muskietengaas), op zichzelf iets zo beminnelijks in het indische leven, heeft mij lang een vage angst ingeboezemd, die ik mij niet realiseerde, maar die uit deze tijd kwam, omdat het sluiten daarvan als het ware de wereld om mij af bakende waarin ik gemarteld ging worden. Wij verlieten Batavia om te Bandung in een koeler klimaat te wonen. Mijn vaders oude vriend, 'oom' Van Kuyck, woonde hier en stelde zijn huis voor ons open. De reis, het logeren eerst, het verhuizen daarna, leidden mij af en het kijken in iedere krant was mij verboden, maar zodra er ook maar even een aanleiding was kwamen de 'visioenen' terug. Het drama van Mayerling, dat ik in toevallige mémoires aan-

trof, bleek niet ver genoeg af en niet te hooggeplaatst om mij te bereiken; maar het mooiste was een nieuwe moord van Brinkman, die in de Fientje de Feniks-zaak tegen alle schijn in was vrijgesproken, en die nu, als om mij speciaal te plagen, dacht ik, de inlandse vrouw Aïsah had opgeruimd. Ditmaal werd hij veroordeeld, maar hij hing zichzelf in de cel op. Ik kreeg nu ook een portret van hem te zien; want hoe ik er ook tegen streed, ik móest natuurlijk kijken in de kranten. Ik haatte deze Brinkman als een persoonlijke vijand; ik verzekerde mijn moeder dat ik niet bang voor hém was, en in het algemeen ook niet voor moordenaars of dieven, dat ik het zelfs heerlijk zou vinden als ik zo iemand zag doodschieten, dat ik zelf met genot op zo'n Brinkman zou schieten. Maar mijn vader moet in deze tijd met verachting op mij hebben neergekeken, voor hem was ik of inderdaad voorbestemd om zwakzinnig te zijn, of in ieder geval het type van een juffershondje.

Kort nadat ik 14 werd, stierf mijn oude Alima. Zij had mij voor mijn verjaardag een rijksdaalder gegeven om er boeken van te kopen; ik liet haar de boeken zien die ik ervoor gekocht had, maar zij was er niet bij; zij schoof ze weg en keek mij aan, in de pupil van haar ogen was iets grijs gekomen en om haar oogleden zaten duizend kreukjes. ‘Ma Lima soedah toea’, zei ze als in het liedje. Ik had de laatste tijd weinig op haar gelet. Een paar dagen later zei mijn moeder dat ik haar begeleiden moest naar een vrouwelijke tandarts, omdat zij steeds klaagde over pijn in haar mond. Alima was rillerig, ik hielp haar in een dos-à-dos en wij kwamen bij een ruw schepsel met een gezicht tweemaal zo breed als een ander, dat Alima's pover gebit haastig bekeek en onmiddellijk besloot tot uittrekken. Zonder dat ik er iets aan doen kon gooide zij het magere vrouwtje in de operatiestoel, duwde haar hoofd achterover, haar mond open en brak daarin er op los alsof zij noten kraakte. Van Alima kwam enkel een zacht gekerm; toen zij thuiskwam voelde zij zich zieker dan eerst. De brute behandeling was volmaakt onnodig geweest, want wat zij voor tandpijn hield was zeker een symptoom geweest van iets anders: twee dagen later was zij

gestorven. Het was de eerste dode die ik zag. Haar gezicht was onherkenbaar veranderd, de mond was zwart en in een starre glimlach vertrokken, het gezicht was niet meer bruin maar geel. Zij was bewusteloos de dood ingegaan, zonder van iemand afscheid te nemen. Ik ging mee toen zij naar het inlands kerkhof werd gedragen. De Sundanezen ontkennen het angstwekkende van de dood door er zo natuurlijk mogelijk bij te doen; de dragers maakten dus grappen onder elkaar, ik werd boos en vroeg hen te zwijgen. Wij liepen haastig, en het laatste stuk somber, naar de kuil. Van de rest herinner ik mij niets meer; het wegstoppen in de grond was nooit voor mij het beslissende moment van afscheid.

Toen ik ongeveer een jaar rust genomen had, vond mijn vader dat het tijd werd dat ik ook op Bandung iets deed. Een H.B.S. was er niet; ik werd dus naar een gymnastiekzaal gezonden en kreeg verder privaatlessen in frans, engels en boekhouden. Het frans en boekhouden kreeg ik weer van de nonnen; het engels daarentegen eerst van een engelse koopman, die toevallig mijn vader kende en die uiterlijk veel overeenkomst vertoonde met Mr Micawber, later van de vertegenwoordiger van de British and Foreign Bible-Society, een vader van veel kinderen, een stil man met rood haar en vlammende snorren. De eerste raadde mij aan niet zo veel te lezen, omdat ik dan alle mooie boeken meteen zou kennen, zodat er niets over zou blijven voor later. Hij was een humoristische natuur; op een dag werd hij door een andere zakenman op een duel uitgedaagd met de keus van de wapens en hij zei: ‘Den will ik djoeëlleren op de volle pôh de sjèmber!’ Met de andere had ik op een middag een intensief gesprek over dikke en heel dikke vrouwen; terwijl ik naar hem toe fietste had ik een Jodin ontmoet van werkelijk formidabele proporties, en het was voor mij zoiets overstromends geweest dat ik in het bijbelhuis kwam als bezeten door de lust mij compleet in zoveel vlees te verdrinken. Daar ik over niets anders spreken kon, vertelde ik hem de ontmoeting, zonder mijn verdere gevoelens te analyseren; en hij vatte opeens vuur en sprak over ‘the horridness of such beings - oh, horrid

indeed!' maar terwijl wij tegen elkaar in dachten (ik was trouwens niet ongeneigd om in principe de horridness toe te geven), hadden wij een engelse conversatie van een uur over dit onderwerp. Ik keek daarna, als ik fietste, overal uit of ik onder de plantersvrouwen die in Bandung in open auto's reden niet iemand ontdekken zou die deze ene Jodin in omvang zou evenaren, maar niemand haalde er bij, noch in omvang noch ook in type, en haarzelf zag ik nooit terug, hoezeer ik er naar verlangde ook deze obsessie te kunnen vernieuwen.

Het erotische kwelde mij ongetwijfeld, maar ik kende om zo te zeggen geen meisjes. Op de lagere school te Meester-Cornelis waren alle meisjes voor mijn gevoel afschuwelijk, op de H.B.S. had ik mij verbeeld te voelen voor een spichtig kind dat al volmaakt leek op een winkeljuffrouw, maar dat heel witte tanden had; er was een mooier meisje in de klas, maar erg ingebeeld en met gele tanden. Baur hoonde mij over mijn keuze en over haar naam, die inderdaad onmogelijk was, want zij heette Sabine; ik verdedigde haar zonder warmte, omdat ik wel wist dat ik met haar zelf zo goed als nooit sprak en mij enkel had aangepast aan het schooljongensgebruik dat ieder een 'keet' moest hebben. Al deze liefdes bestonden trouwens van verre. Maar eindelijk ontmoette ik een meisje dat twee jaar ouder was (16 al en ik 14), dat alle franse en engelse liedjes kende, dat er uitzag als een jonge vrouw, donker, met kleine ogen en een ronde neus, en toch verre van onknap, vooral in saroeng-kebaja. In de soos van Bandung liet zij zich het hof maken door een officier, en om de man te plagen dronk zij met mij uit één glas. Ik was nooit werkelijk verliefd op haar, maar vereerd door de belangstelling die zij mij gaf en trots dat ik eindelijk een *werkelijke* 'keet' had, de dag dat zij mij leerde haar te zoenen. De officier, zei ze, zoende haar op een manier die haar verveelde; om mij uit te leggen hoe onaangenaam en vervelend het was moest zij het op mijzelf aantonen. Ik vond het de eerste maal tegelijk prettig en inderdaad onaangenaam; ik dacht dat men elkaar alleen zulke zoenen gaf om elkaar te plagen en als ongepast spelletje; langzamerhand eerst dachten

wij dat de officier misschien toch het ware had gevonden. Ik was nauwelijks jaloers op hem, omdat ik mij vooruit had ingesteld op het idee dat ik de speelkameraad was die mee mocht doen, maar Trude en ik zagen elkaar meer, wij gingen samen uit, bijna zoveel als wij wilden, en op een dag zei ze dat de officier verder kon stikken. 'Waarom eigenlijk?' vroeg ik. 'Gek! omdat ik van jou houd; je doet net of je het niet wilt weten!' Ik weet nu nog niet welke perversiteit haar ertoe dreef een kind te prefereren boven een officier die volgens haarzelf voortreffelijk danste, die een beetje te veel met zijn billen achteruit liep, maar overigens heel parmantig was met zijn rose gezicht, scheiding in het midden en kleine blonde knevel. 'Ik houd niet van knevels, zei ze met de dwaasheid die steeds meer in de mode kwam; hij denkt bovendien dat hij onweerstaanbaar is en hij spreekt me te veel van zijn goede familie. Hij heeft aan een vriendin van me gezegd, dat wanneer iemand als hij met een indisch meisje trouwde, het voor dat meisje een hele eer was!' Zij wilde mij leren dansen, maar ik weigerde; ik was vastbesloten nooit te dansen, omdat ik het onmannelijk vond en omdat mijn ouders er mij altijd over spraken. Mijn gymnastiek was mij genoeg; na de eerste hekel eraan overwonnen te hebben, was ik hier vlijtig geworden, ik speelde ook met veel animo korfbal, maar vroeg Trude niet naar mij te komen kijken. Ik schaamde mij toen zij opeens toch tussen een paar andere mensen stond, in een donker mantelpak, naar ons korfballende kinderen te glimlachen; maar tenslotte kon het mij niet schelen, ik speelde goed en zij had mij meer gekozen dan ik haar. Haar vader was gérant van een kleine bioscoop, zodat wij daar altijd vrij toegang hadden; hij liet zijn dochter geheel vrij, zij nam als ik boekhoudlessen bij de nonnen en zo hadden wij elkaar leren kennen.

Op een dag zei ze dat ik er maar mee uit moest scheiden, omdat ik er nooit iets van terecht zou brengen. Kort daarop lag ik ziek en kwam zij mij bezoeken; onze boekhoudlessen waren de aanleiding en zij had bloemen voor mij meegebracht. Ik had juist hevige koorts gehad en keek naar haar, samengebald

in één gevoel van verontwaardiging. Mijn ouders vonden haar erg innemend, aan iets meer dan kameraadschap tussen ons dachten zij niet, mijn vader begon met haar te coquetteren en zij zei hem wat zij mij van de boekhoudlessen gezegd had. Terwijl zij bij mijn bed zat met de bloemen naast haar, kon ik geen woord uitbrengen om haar te bedanken; ik vond haar opdringerig en daarbij foeilelijk, ik verbeeldde mij zelfs dat ze onaangenaam rook toen ze zich over mij heenboog om mijn kussens op te schudden. Zij was van haar kant gekwetst, vooral om het ontbreken van ieder bedankje. Toen ik mij weer goed voelde was mijn weerzin verdwenen en ging ik dadelijk naar haar toe; zij ontving mij opeens met een meer dan zusterlijke koelheid, zei met nadruk dat zij alleen als een oudere zuster voor mij voelde, dat ik een ondankbaar jongetje was, enz. Ik wist dat zij een beetje gelijk had, maar ik kon mijn weerzin nog zo scherp terugvoelen dat ik haar toch geen excuses kon maken; ik dankte onhandig voor de bloemen en ging weg. Wij waren daarna verre kennissen tot drie jaar later.

Het bezoek van Trude had mijn vader ervan overtuigd dat ik niets uitvoerde. In dezelfde tijd werd te Bandung een H.B.S. opgericht; ik was nu goed 15, maar ik moest er dan toch maar weer heen, al was het weer in de eerste klas. Ik was vernederd door deze opvatting en innerlijk vastbesloten nu zo gauw mogelijk op de school te mislukken. Mijn idiotie in de wiskunde was trouwens toegenomen, en nu zo erg dat mijn vader vrijstelling voor mij vroeg van deze vakken; ik was dus geen normale leerling meer maar zoiets als toehoorder. Tegenover de jongens had ik ditmaal duidelijk de bedoeling een nieuwe rol te spelen; ik behoorde nu niet meer tot de kleinsten en zwakken, hield ik mij voor, de gymnastiek had mij goed gedaan. In de eerste maand liep ik op ieder gevecht vooruit dat zich ook maar even scheen aan te kondigen; daarnaast deelde ik in het vrije kwartier een paar klappen uit, en dit alles bezorgde mij de reputatie dat men mij met rust moest laten. Eenmaal zover gekomen, trok ik mij weer in mijzelf terug, ik wist dat ik nooit ‘populair’ zou worden. Tegen de leraren was mijn houding

ook veranderd; ik was nu niet meer brutaal, maar ironisch. ‘Meneer Ducroo zit er bij, zei een van hen, alsof hij eens op de H.B.S. is komen kijken hóe hier onderwijs gegeven wordt. Meneer Ducroo, heb ik gemerkt, leert veel buiten de H.B.S. en hier niets. De vraag is nu alleen: wat doet meneer Ducroo verder hier?’ Hij zei meneer Ducroo en u tegen mij om zijn afschuw te bewijzen, en toch was er ook onmacht in, omdat ik hem nooit gelegenheid gaf op mij af te stuiven en mij aan het oor te trekken zoals deze man graag deed eer hij een jongen de klas uitzond. Ik had twee vrienden onder de leraren en alle anderen tot vijand; mijn twee vrienden waren de leraar in het nederlands, die graag voorspelde dat ik een schrijver zou worden, en die in het frans, die mij mocht, ofschoon mijn proefwerk ook voor hem overliep van fouten. ‘Ducroo, zei hij, je kent toch meer frans dan een ander. Hoe komt dat?’ Ik zei hem dat ik les had gehad bij de nonnen en hij sprak over atavisme. Hij liet mij graag franse verzen voorlezen; er was een fantasie in hem die boven het vak uitging, hij bedacht verhaaltjes om aan onze thema's een soort conversatieles te verbinden en amuseerde zich als ik het verhaal in een groteske richting stuurde; in het ergste geval zei hij: ‘Ducroo, mon ami, ne faites pas le mauvais plaisant’. Ik had een werkelijk gevoel van vriendschap voor hem (veel meer dan voor de nederlandse leraar die mij toch veel meer gelegenheid gaf om ijdel te zijn), omdat hij menselijk innemend was, omdat ik voelde dat hij mij mocht op een andere manier dan alleen als leerling. Er was verder een bullebak met waterige blauwe oogjes, gewezen officier, die mij voorriep, mij geweldig toesprak, voor wie iedereen sidderde als hij zijn stem verhief die inderdaad groot was, die verlangde dat ik hem in de ogen keek ‘omdat wij elkaar eerst goed moesten verstaan’ en andere onzin van dit soort. Ik keek hem recht in zijn blauwe oogjes waarin ik werkelijk geen zweem van gevaar kon ontdekken en ging even rustig naar mijn bank terug als ik eruit gekomen was. Hij dreigde ook ‘met déze hand’ (die hij dan zien liet) mij door de vensterruiten te slaan als ik maar één moment zijn les verstoorde; hij trok mij liever

al-de-ha-ren uit mijn hoofd, dan dat ik één moment zijn les verstoorde, en of ik dat goed verstaan had. Later ontmoette ik hem bij de kapper en viel het mij weer op hoe volmaakt belachelijk hij eigenlijk was. Ik was er altijd zeker van dat ik mij ook door hem niet zou laten slaan; sinds ik op de H.B.S. terug was en het gevoel had mijn oude lafheden te hebben uitgewist, had ik bij mijzelf besloten dat niemand dan mijn vader de hand meer naar mij zou uitsteken. Wat mij nu bovendien bij al deze leraren opviel, met uitzondering van de ene die ik half bewust als mens aanvaard had, was de *rol* die zij speelden, het opvallend valse in hun optreden, dat ik toch niet verklaren kon.

Opnieuw keek ik uit naar een meisje. Ik fietste enige dagen achter een lief tenger kind aan, met kroeshaar en zachte ogen, dat altijd voortreffelijk haar lessen kende en in een sado het schoolgebouw verliet. De school was in een voorlopig gebouw ondergebracht, in een oud herenhuis iets buiten de stad, tegenover het race-terrein van Tegallega. Het meisje sprak lief en kinderlijk tegen mij, terwijl ik aan een spijl van haar voertuig hing, maar ik bleef vaag en aarzelend omdat zij mij toch niet genoeg aantrok. Het viel mij toen op dat er altijd een zwerm jongens reed om een ander meisje dat sportief fietste, met een ironische lange neus vooruit en een massa donkerblond haar achterover dat breed uitstond in de wind. Ik had vriendschap gesloten met een jongen vol karakter, en twee jaar jonger dan ik, Edo Junius; hij had indisch bloed maar was bijna geheel blank, een kraan in de klas zonder er enige moeite voor te doen, eenzelvig buiten, en levend naar een code van eer die opvallend koppig werd gehandhaafd. Hij was degeen die de meeste kans maakte bij het meisje met de neus, zoals ik haar eerst noemde. ‘Kom liever met ons meerijden, zei hij, je zult haar ook wel aardig vinden.’ Ik reed mee en was binnen weinige dagen werkelijk verliefd op de sportieve Leni: zij had een alleraardigste glimlach die haar bovenlip een beetje wreed optrok en bijna gekke, knikkerachtige blauwe ogen. Maar opeens trok Junius zich uit de stoet terug; hij vond het dwaasheid, zei hij, wanneer zij niet met hem alleen wilde rijden. Ik betreurde het

om zijn gezelschap, maar ik was reeds te verliefd om zijn voorbeeld te volgen; ofschoon ik voelde dat hij gelijk had en dat ik hem in zeker opzicht verried, bleef ik zo dicht bij Leni rijden als ik kon. Deze neiging had mij, toen Junius er nog bij was, anders al parten gespeeld, want op een dag had ik, om niet mijn plaats af te staan, mij zozeer tegen haar aangedrongen dat onze sturen en pedalen aan elkaar haakten en wij in een seconde beiden languit over de grond lagen. Ik dacht dat het moordend was en zou gewild hebben dat zij mij op hetzelfde ogenblik in mijn gezicht had geslagen,.maar zij van haar kant stelde er een eer in niet meisjesachtig te doen en lachte mij sportief toe, hoewel zij hinkte en door Junius weer op haar fiets moest worden geholpen. Ik was te verpletterd om iets te doen en bleef achter, zeggend dat mijn fiets kapot was; instinctief wilde ik mijzelf straffen om mijn lompheid, en Junius de plaats afstaan die hij verdiend had. Maar het was, wonderlijk genoeg, alsof iedereen deze afschuwelijke wandaad in één dag vergeten was, en toen Junius afviel, deed Leni vriendelijk tegen mij als nooit tevoren. Een andere jongen die 's Zondags graag bij mij kwam, die mij zijn beste vriend begon te noemen, en ik, kwamen nu het meest in de gunst; hij heette Joost Beyling, was ouder en mannelijker gebouwd dan de meeste anderen, met een zeer blanke huid en bijna witblond haar. Wij wisten allen dat het ons om Leni te doen was, maar het leek eerlijke en kameraadschappelijke concurrentie, 's Morgens wachtte ik Leni op en als zij een bepaald weggetje nam, was ik soms een hele tijd met haar alleen; bij het uitgaan van de school waren wij dadelijk met een hele troep. Maar ook als ik met haar alleen reed spraken wij over niets anders dan als de troep voltallig was.

Op een middag kwam ik thuis en vond mijn moeder snikkend in de kamer. Mijn vader was er niet; alles leek op de klassieke scène van na een ramp. Het was het dwaze avontuur waarbij mijn vader een maand lang gegijzeld werd omdat zijn vriend de advocaat zich volstrekt niet om hem bekommerd had. Toen ik mijn moeder getroost had, fietste ik naar de gevangenis. Mijn vader liep op en neer in een nogal donkere kamer, vrijwel

zonder meubels, en keek volstrekt niet verwonderd toen hij mij zag binnenkomen: ‘Zo zie je, zei hij, wat je soms gebeuren kan!’ De advocaat kwam eindelijk over en barstte in klaagzangen uit, maar het duurde enige tijd eer hij mijn vader weer verlost had. Mijn moeder ging er iedere dag heen; zij liet ons Ford-autootje stoppen bij de gevangenis en zei aan de chauffeur dat zij mijnheer ging opzoeken in een kliniek die achter de gevangenis stond en waar de auto niet kon binnenrijden; de chauffeur deed natuurlijk of hij het volkomen geloofde, ofschoon mijn moeder anders geen stap méér deed dan volstrekt nodig was. Het was in die tijd dat mijn vader de behoefte voelde mijn moeder op een bijzondere manier te zeggen hoe groot van ziel zij was en hoeveel hij haar dankte; en hij, die altijd zijn antipathie beleed voor alle poëzie, herinnerde zich dat hij in zijn schooltijd verzen gelezen had en schreef zijn dankbaarheid op in tollensiaanse verzen. Ik heb ze misschien eerst vijftien jaar later gezien, lang na zijn dood, in Grouhy, en ik vond ze toen pijnlijk, want ze waren even kreupel als rethorisch, maar mijn moeder was er vertederd door als de dag waarop zij ze kreeg, zodat ze volmaakt doel troffen. Zij verwees er zelfs naar: ‘Ik, die groot van ziel ben, zoals je vader toen heeft geschreven’. In die tijd bracht mijn moeder binnen twee dagen haar sfeer in de gevangeniskamer met lange stoelen, kussens, kamerschutten en vele kooktoestellen; na de school vond ik haar nooit meer thuis, ik at even alleen en ging dan direct door naar mijn ouders; wij waren met de cipier in weinig dagen bevriend, mijn moeder kreeg eten van hem om niet naar huis te moeten en wij dronken met ons drieën soms thee in zijn eigen woning; het was er bijna gezellig, als men niet af en toe achter de muur een gevangene hoorde ranselen die geprobeerd had te vluchten. De cipier was een Europeaan die eruit zag als een Alfoer; hij werd later opzichter van mijn vader te Meester-Cornelis. Eénmaal stond hij mijn vader toe bij avond naar huis te gaan; het heette bij ons dat hij vrij van de dokter gekregen had. Mijn moeder zei tegen mij: ‘Zeg het vooral nooit aan iemand op school, hoor, want het blijft toch

een schande'. Ik was romantisch genoeg om te denken dat het inderdaad een schande was en dat ik dus feitelijk verplicht was Leni te zeggen dat ik de zoon was van iemand die in de gevangenis zat; natuurlijk speelde het interessante hier een grotere rol in mijn eerlijkheid dan ik zelf vermoedde. Toen ik 's morgens met haar alleen was vertelde ik haar dus het geheim: niet op een pathetische toon of als een kind, maar waardig als een volwassen man. Zij antwoordde natuurlijk dat zij het helemaal niet erg vond en dat zij niet minder mijn vriendin was.

Het hinderde mij toch dat niemand van ons bij Leni verder kwam; ik bedacht toen dat Junius gelijk had en dat zij met één jongen rijden moest; als zij die niet zelf wilde uitkiezen moesten wij er iets op vinden. Ik riep de rivalen - er waren er acht - op de speelplaats bijeen en stelde hun het volgende voor. Wij zouden loten en degeen die het won zou alleen mogen rijden met Leni. De anderen zouden zich zelfs verbinden haar nooit meer aan te spreken en degeen die het verdrag brak zou tuchtiging verdienen door al de anderen. Hoe gek ook, zij vonden het plan prachtig. Ik dacht er geen ogenblik aan dat ik de gelukkige zou zijn; integendeel, het leek mij waardiger mij terug te trekken, misschien had ik dit hele plan ontworpen om er met ere uit te kunnen gaan. Ik schreef onze namen op repen papier, Joost Beyling deed ze in zijn schoolpet en liep er mee naar Leni. Wij stonden een paar stappen verder en lachten een beetje, Leni lachte ook als om een grap die zij niet begreep. 'Ik doe er toch niet aan mee!' zei ze, maar zij haalde een papiertje eruit en las zelf de naam: 'Schuytema!' Ze zei het bijna met een schreeuw, gooide het papiertje in de pet terug en keerde zich af Maar niemand volgde haar die middag dan enkel Schuytema. Het was de jongen die het minst in aanmerking kwam, een stille kleine Indo met een vreemd uitstekende bovenlip. Hij was kennelijk verrukt door zijn succes, waar een ander verlegen zou zijn geweest. Iedere morgen en middag reed Leni nu alleen met Schuytema.

De vriendschap tussen Joost Beyling en mij groeide; wij lach-

ten om het geluk van Schuytema en gingen veel samen uit. Op een middag kwamen wij op de voornaamste straat van Bandung, de Bragaweg, Leni tegen. Zij reed recht op ons af. ‘Wie heeft dat idiote spelletje bedacht?’ zei ze lachend en boos. Beyling wees mij aan. ‘Ik feliciteer je niet, zei ze. Wat moet ik doen met die afschuwelijke Schuytema? Willen jullie nu even met mij meerijden?’ Wij schudden lachend van neen; Beyling legde uit dat dit tegen onze eer zou zijn. Zij stapte weer op en reed steeds harder trappend van ons weg. De volgende dag kwam Schuytema bij ons. ‘Ik heb er genoeg van, zei hij; gaan jullie maar weer met Leni.’ Met sterk gehuicheld meegevoel informeerde Beyling wat er dan aan de hand was. Hij plooide zijn lange bovenlip: ‘Niets, zei hij; ik wil niet meer. Gaan jullie maar.’ En hij stapte weg met zijn handen in zijn broekzakken. Bij het uitgaan van de school reed Leni alleen.

Langzamerhand reden wij weer met haar mee. Maar het was nu duidelijk dat het maar tussen twee jongens ging: tussen Beyling en mij. Zondagavond, in de soos, vonden wij Leni met haar vriendinnetjes, waarvan eigenlijk Hetty, een generaals dochter met opgetrokken wenkbrauwen en damesachtige maniertjes, verreweg de animerendste was. Ik was degeen die toen misschien het minst bang was voor haar radde tong en ik was soms zo vrolijk met haar dat ik mijn rol bij Leni vergat. Junius, die nooit bij ons kwam zitten, zag het uit de verte aan; hij was in de kost bij een ritmeester die hem op mij gewezen had als op een voorbeeld van hoe men met meisjes moest omgaan: ‘Díe jongen is echt, daar zit geen grein verliefdheid bij’. In werkelijkheid verlangde ik weer hevig naar het einde. Ik nam Beyling apart en zei hem dat een van ons voor zichzelf en voor de ander bij Leni een verklaring moest afleggen, en diezelfde avond nog, als wij haar naar huis brachten. Wij trokken om kort-of-lang en het lot trof hem; ik hield dus een lelijke gebrilde vriendin achter, terwijl hij met Leni sprak. Toen de meisjes thuisgebracht waren bracht hij mij verslag uit: ‘Ze vindt dat wij nu nog te jong zijn; over een paar jaar mag ik terugkomen.’ ‘En ik?’ ‘Ik heb hetzelfde voor jou gevraagd:

jij mag ook.' 'Het is dan beter, zei ik, dat we een paar jaar wachten.' Van toen af reed ik niet meer met Leni, Beyling daarentegen meer dan ooit, soms zag ik hen 's middags samen in de stad. 'Misschien heeft Beyling mij niet willen zeggen dat zij eigenlijk hem gekozen heeft', dacht ik, maar ik voelde niet de minste jaloezie.

In dezelfde tijd liet een andere jongen overal een ringetje zien dat hij van Leni gekregen had. Beyling zei het mij, ik zei tegen de jongen dat hij loog; hij liet mij het ringetje zien, ik vroeg het hem omdat ik wilde dat hij het niet verder vertonen zou. Hij lachte mij uit, en om één uur rolden wij over elkaar in de modder zonder werkelijk resultaat. Ik wilde het gevecht voortzetten, maar hij sprong op zijn fiets, zeggend dat hij te laat was en er geen straf voor wilde oplopen. De volgende morgen wachtte ik hem op; zodra hij mij zag reed hij met het ringetje zwaaiend naar mij toe en gaf het mij in het voorbijgaan. 'Mijn ouders willen niet, zei hij, dat ik dáárom vecht.' Ik gaf het ringetje aan Beyling met verzoek het aan Leni terug te geven; de volgende dag kreeg ik het van hem terug met de boodschap van Leni dat ik het houden mocht. Ik haalde de schouders op en stak het ringetje in mijn zak, tot ik het net als alle andere dingen verloor.

Het was voor mij het moment om mij weer sterk bij Junius aan te sluiten; wij scheidden ons zelfs van bijna al de anderen af en spraken over dingen die gewichtiger waren dan de omgang met meisjes. Ik was 16, Junius 14, maar in die tijd hadden wij elkaar volkomen gevonden: 'Ik wou dat ik *niemand* nodig had, zei Junius; zolang je de mensen nodig hebt is het toch een zwakheid.' Behalve met mij ging hij om met één oudere jongen, die een italiaanse vader had en voor de sterkste jongen van de school doorging. Hij liet ons graag zijn ronde biceps zien, maar sprak dikwijls ook sussend tegen ons als een volwassen man. Hij was kortgeleden voor het eerst bij een vrouw geweest en vertelde ons zijn gewaarwordingen op een ernstige toon; wij luisterden als adepten. Waar hij vooral de nadruk op legde was de uitdrukking van verwonderde trots waarmee de

vrouw hem aangekeken had; alsof zij wilde zeggen: 'Dat heb *jij* toch maar gedaan.' In plaats van ook maar even te lachen, beschouwden wij Belloni als superieur aan ons allen, omdat hij het dwaze gedoe met meisjes overwonnen had. Er was maar één ding, merkte Junius op, dat wel raar in hem was: hij draaide het altijd zó dat hij succes had. Als de vrouw vriendelijk deed kwam het natuurlijk omdat zij verliefd op hem was, maar bij onvriendelijkheid bleek zij niet minder verliefd en deed alleen maar zo om het niet te laten merken. Belloni vroeg mij eens geheimzinnig of ik Trude kende; hij had in de soos met haar gedanst en zij had hem over mij gesproken. Ik had Trude in geen maanden gezien. Hij wilde van mij weten hoe vast en hoe zacht en van welke vorm precies sommige delen van haar lichaam waren; ik zei hem dat ik het werkelijk niet zeggen kon. '*Ik* kan het je zeggen, zei hij, omdat ik altijd daarop let als ik met een vrouw dans. Ze moeten groot zijn, maar wel erg zacht.' Hij gaf zich het air van alleen met vrouwen om te gaan bij wie hij zeker was *alles* te zullen bereiken. Het vreemde was dat ook ik hem, half door Junius overtuigd, au sérieux nam, terwijl hij met zijn goedig gezicht en dikke lippen altijd sprekend leek op mevrouw Sachs.

Ik vermeed de meisjes op school en merkte nauwelijks dat ook zij mij vermeden. Beyling kwam mij zeggen dat Leni nu wel zijn meisje was; ik verwonderde er mij niet over en vond het prettig voor hem. Op een Zondagavond in de soos kwam ik weer in de buurt van Hetty; zij was erg vrolijk, ik werd er door meegesleept en wij lachten alsof wij elkaar nooit hadden ontweken. Opeens werd ik somber en vroeg haar wat zij op andere dagen tegen mij had. 'Dat hoef ik je zeker niet te zeggen', zei ze en wilde weglopen. Ik hield haar tegen en zei dat ik van niets wist. 'Kom, Ducroo!' Zij stampte met de voet; ik zei nu even kwaad terug dat ik stond op een verklaring. Hoewel blozend bracht zij eruit dat zij van Leni gehoord had hoe ik Joost Beyling had opgebeld om te zeggen dat ik heel goed wist dat... dat... nu ja, ik wist het verder toch zelf. 'Ik weet er niets van, herhaalde ik, en ga alsjeblieft verder.' 'Nu ja, dat hij en

Leni... intieme dingen met elkaar hadden gedaan, je begrijpt het wel.' Er was onder ons H.B.S.-ers geen enkel geval bekend van 'Frühlingserwachen', dus de beschuldiging was erg genoeg; wat de intieme dingen waren die zij bedoelde moest ik nu inderdaad wel begrijpen. Ik liet haar even staan, ging naar Belloni en vroeg hem of hij misschien de grap had uitgehaald. 'Met zulke kinderen?' zei hij gebelgd. Bovendien, de mogelijkheid van een grap was uitgesloten, zei Hetty, toen zij aan mijn gezicht zag dat ik werkelijk getroffen was; want Beyling was dadelijk naar het telefoonkantoor gegaan en had het nummer gevraagd dat hem opgebeld had; ik had hem namelijk mijn naam niet willen zeggen. Als een detective had Beyling op het telefoonkantoor ontdekt dat het mijn nummer was; hij was toen naar mij doorgegaan en had mij ongenadig onder handen genomen; ik had toen ook bekend.

Als een andere detective wenste ik nu te weten hóe Beyling naar het telefoonkantoor was gegaan. 'Met de fiets natuurlijk.' Ik vroeg Hetty voorlopig niemand te zeggen dat zij hierover met mij gesproken had; zij beloofde het. De volgende dag om één uur haalde ik met Belloni en Junius het groepje in dat gevormd werd door Leni, Hetty en Beyling. Ik vroeg Beyling mij het verhaal te doen van het mysterieuze telefoongesprek, waarbij hij zo'n edele rol had gespeeld en ik zo'n schurkachtige, maar helaas zonder dat ik er iets van gemerkt had. Hij aarzelde geen ogenblik: hij wees op zijn voorhoofd en zei dat ik mij maar eens goed herinneren moest als ik het nu al vergeten was. Ongeveer als bij Baur zei ik hem toen wat ik van hem dacht, maar zonder stemverheffing en veel korter: 'Ik dacht dat je mijn vriend was en je bent dus maar een ploert.' Mijn vader had mij bijgebracht dat dit onder mannen de uiterste belediging was en toen ik het zei bracht ik mijn stuur dus naast het zijne. 'Ik ben je vriend nooit geweest', zei hij smalend. 'Als je het niet was en toch zo druk bij mij kwam, zei ik, ben je dus niet alleen een ploert, maar een huichelaar en een ploert.' Ik verwachtte een slag en hield hem in het oog; hij was rood maar keek over zijn stuur voor zich uit. Ik stelde

hem voor meteen naar het telefoonkantoor door te gaan, wat hij moeilijk weigeren kon. In deze tussentijd sprak Leni met Hetty, die geheel voor mij gewonnen was en mij later terugvertelde wat zij gezegd had. Geen seconde kwam het in haar op dat ik gelijk zou kunnen hebben: ‘Vind je het niet *onbeschoft* van Ducroo, dat hij zo tegen Joost spreekt?’ Ik kende deze laffe vorm van het vrouwelijke gevoel nog niet. De meisjes zwenkten af en Beyling en ik, steeds gevolgd door Belloni en Junius als getuigen, reden naar het telefoonkantoor; wij gingen met ons vieren de trap op, een telefoniste die niets van dit talrijk jongensbezoek begreep kwam ons haastig tegemoet. ‘Ik zou graag de juffrouw willen spreken, zei Beyling, die 's middags hier is...’ Het was duidelijk waar hij heen wilde; ik sneed hem de pas af. ‘Is het mogelijk, juffrouw, dat iemand die door een onbekende opgebeld is, van de Dagoweg per fiets hier komt, dat is dus minstens een kwartier, en dan het nummer nog hoort?’ Zij begon te lachen. ‘Stel u voor: wij geven 60 verbindingen in 3 minuten, dus wij zouden het na één minuut niet meer weten.’ Het kwam er zo vlot uit dat Beyling zonder een woord meer met ons mee de trap afging; op straat wilde hij Junius die het dichtst bij hem liep iets nader uitleggen; Junius keerde hem de rug toe.

Vier jaar later reisde Junius in de trein met Leni tussen Bandung en Jogja; op een middag nadat hij van zijn vacantie terug was, vroeg hij mij met een bijzondere glimlach of ik mij haar nog herinnerde. Hij was nu weer heel goed met haar en had haar de ware toedracht van mijn geval aan het verstand gebracht; zij was er ontsteld van geweest en had gevraagd of zij mij niet spreken kon. Het was onnodig en voor mij lang overleefd, maar ik kon Junius deze voldoening niet weigeren; zo zagen Leni en ik elkaar terug. Zij deed mij nog een paar vragen. ‘Is het mogelijk? zei ze; zo'n... zo iemand.’ Wij hadden elkaar verder weinig te zeggen; Junius liep tevreden naast ons. Hij deed Leni toen af als een oude schuld aan zichzelf en het verdriet was voor haar toen alles geëindigd was; dat hij na vier jaar deze geschiedenis voor zijn eigen genoegen oprakelde kon

niet anders zijn dan uit gevoel voor rechtvaardigheid. Voor mij was het ook toen als een voorsmaak van wat het 'ware leven' mij te brengen had; het karakter van Beyling had mij dieper getroffen dan mijn ongenade bij Leni. Maar tegelijk met haar dacht ik mij van alle meisjes te hebben afgewend; tot ik uit Indië wegging werkte ik, met enkele uitzonderingen, aan de reputatie een hatelijke jongen te zijn die door de aanwezigheid van meisjes alleen onaangenamer werd. Het was het begin van de tijd waarin wij al onze gevoelens nagingen, om elkaar iedere keer als wij elkaar een maand niet gezien hadden te zeggen: 'Je zult me niet meer kennen, ik ben geweldig veranderd.'

Kort na de kleine roman met Leni en Beyling verliet ik de school voorgoed. Een botsing tussen de geschiedenisleraar en mij, waarbij wij ons over elkaar waren gaan beklagen bij de directeur, eindigde met een dubbele bestraffing voor mij hoewel de leraar gelogen had. Ik trachtte de klas mee te krijgen om te getuigen hoe de zaak zich in werkelijkheid toegedragen had, maar het papier dat ik had rondgestuurd werd onderschept en kwam ontijdig bij de directeur die het proza ervan niet naar zijn smaak vond en mij voor veertien dagen van school joeg. Ik verloor op deze manier een kostbare tijd die ik al te zeer nodig had om op het laatste moment op te halen wat ik het hele jaar door verwaarloosd had. Mijn vader kreeg een korzelig briefje van de directeur, maar de stijl daarvan beviel hèm niet, en toen ik hem de toedracht verteld had gaf hij mij stilzwijgend gelijk. De directeur had waarschijnlijk meer van zijn missive verwacht, maar met een nieuw standje en een vaag compromis werd ik toch weer toegelaten, ofschoon ik bleef weigeren om de leraar mijn excuses te maken, daar *hij* toch gelogen had, zei ik tot de directeur. Maar het ophalen van de verloren beurten lukte mij niet meer. Mijn zwakste punt was duits; mijn vader ging met de duitse leraar praten en gaf mij de volgende dag een brief voor hem mee. Ik voelde wat er in moest staan en het was mij niet mogelijk de brief af te geven; na enig weifelen scheurde ik de envelop open en las wat mijn vader in mijn moeders fraai handschrift aan de duitse

leraar geschreven had. Er werd een beroep in gedaan op zijn eigen vaderschap; ik geloof dat mijn hoofd opeens gloeide, ik scheurde de brief in heel kleine snippers en strooide ze achter mij langs de weg. Toen ik thuiskwam vroeg mijn vader of ik de brief gegeven had en ik zei dat ik hem verloren moest hebben want dat ik hem nergens meer vinden kon. Hij gaf mij met de rug van zijn hand meteen een oorveeg waarvan ik duizelde, maar ik vond het niet te veel betaald; instinctief wilde ik mijn strijd met de leraren uitstrijden zonder dit soort hulp. Ik zakte zonder genade, maar eerst toen ik bij mijn vriend de franse leraar afscheid kwam nemen barstte ik opeens in snikken uit. Hij troostte mij: omdat ik het eerste jaar op Batavia niet volledig had meegemaakt, was er een mouw aan te passen en zou ik het zeker nogmaals over mogen doen. Hij begreep mij niet: aan teruggaan naar de school dacht ik niet; ik voelde mij geslagen, maar wat mij bezighield was wat ik nu wel doen kon.

Mijn ouders hadden in diezelfde tijd een huis gehuurd in Tjitjalengka, drie kwartier met de auto buiten Bandung. Het was een stil oord, met maar enkele Europeanen, 20 of 25 misschien: de controleur, de stationschef, de dokter en een paar teruggetrokken planters. Ik zat met mijn vader alleen in de auto die mij erheen bracht en hij was nu ziedend, om een woord van hemzelf te gebruiken; hij beledigde mij de hele rit door. ‘En je hebt bij Klikspaan gelezen van de aflegger; nu, dat ben *jij* nu; *jij* bent nu een *aflegger*.’ Ik zei geen woord, maar zodra ik in Tjitjalengka mijn moeder terugzag, zei ik dat ik mijn valies wilde pakken en verder voor mijzelf zorgen. Ik kende in Bandung een soort verre neef van een jaar of 36, half zakenman half avonturier, die als kind met een circus was meegegaan en nu vertegenwoordiger was van een australische filmmaatschappij. Al zou hij geen werk voor mij hebben, ik wist zeker dat hij in zijn kantoor een divan voor mij had. Mijn vader zei dat ik gaan kon; ik pakte mijn valies en mijn moedei stopte een biljet van tien gulden in mijn zak. Dit alles was waarschijnlijk alleen ernstig van mijn kant. Voor ik in beweging kwam, zei mijn vader dat ik blijven moest, omdat hij misschien nog wat

anders met mij kon proberen. Hij ging met mij naar de nederlandse leraar die weer hoog van mijn begaafdheden opgaf; bijgevolg zouden privaatlessen aan mij zeker niet vergooid zijn; langs een bepaalde weg en met een getuigschrift van hem kon ik het waarschijnlijk nog wel brengen tot een acte middelbaar nederlands. Ik geloof zelfs dat hij mijn vader meteen sprak van een doctorstitel die men in Luik halen kon en waarbij mijn vaders gezicht helemaal opklaarde. Dus zou ik weldra heen en weer gaan tussen Bandung en Tjitjalengka om toch te werken voor een diploma.

Van Junius, die met grote vacantie was gegaan en die ik niet meer had teruggezien, kreeg ik in deze dagen een brief: *Ik ben er dan gekomen, en met wat een rapport! Ik bad je wel de helft van mijn cijfers willen geven*. Ik was er door getroffen, het herstelde toch een verstoord evenwicht. Dat Junius mij zoiets schreef, hij die het wel dubbel menen moest waar hij zo weinig sentimenteel was, sterkte mij met het besef dat de vriendschap veel goed kon maken tegen de anderen en hun wetten in, want wat hier toevallig onmogelijk was moest bij een andere gelegenheid mogelijk zijn. 'Ik ben alleen maar gezakt omdat Junius mij de helft van zijn cijfers niet heeft *kunnen geven*'...

Het was in deze dagen ook dat mijn vader mij zei dat hij mij zo nodig een pak zou geven als hij 60 en ik 24 zou zijn. Ik twijfelde er op dat ogenblik zelf niet aan; mijn vader was mijn vader en ik was een tengere jongen van 16, die nauwelijks op school zijn vroegere lafheden overwonnen had. En toch vroeg ik mij af waarom ik voor mijn vader zo bang bleef, terwijl ik het waarschijnlijk volstrekt niet geweest zou zijn als ik deze zelfde man toevallig ontmoet had. Een inlandse adellijke dame, vrij bejaard al en lelijk, maar galant, zei een jaar later op *Tjitjalengka tegen mij*; 'Als u bij een vrouw geweest bent, zal het u helemaal veranderen; u bent dan voor niets meer bang, ook voor uw vader niet.' Intuïtieve psychologie; maar de proef bleef achterwege omdat haar uiterlijk voor mij nog vreeswekkender was.

20 Joies de Meudon

Augustus. Er komt een ogenblik waarop men denkt: ‘En als je nu eens je laatste stuiver verloor, wat dan nog?’ De vrees voor het samenhokken op een bedompt kamertje, het koulijden, smelt opeens: men beseft dat men niets weten zal voor men er *in* is, dat het beter is zich zolang tevreden te stellen met wat men altijd nog heeft. De noodmaatregelen hebben gemaakt dat wij nu beter onze realiteit overzien; opeens valt alles mee, men heeft daarbij de zekerheid dat ook dit niet zo blijven zal.

Hoe heb ik mijn schoonzuster zo wanhopig kunnen schrijven? Zij heeft enig geld gezonden voor Guy; dat is voorlopig het voornaamste. Wij samen, hier, vinden het wel; ik heb vanmorgen een preciserend praatje naar de post gebracht over mijn oude vriend d'Artagnan, de romantische en de historische; een artikel waarvan ik hoop dat de een of andere knaap smullen zal voor wie het, als voor mij vroeger, een kwellend probleem is of deze held werkelijk bestaan heeft: wonderlijk steunpunt voor een jongensfantazie! Onlangs zag ik op de drempel van een huis een klein meisje zitten lezen; een iets ouder jongetje, met een zonnehoed en op een autoped, kwam tot vlak vóór haar, nam met een zwaai de hoed af en zei: ‘D'Artagnan, capitaine des mousquetaires du Roi!’ (‘De jonge bourgeois wil graag d'Artagnan zijn’, zei Héverlé.)

De anderdaagse kopij naar de post en een kop koffie in de *Feuilleraie*, en ik ben eigenlijk volmaakt gelukkig. Ik moet aan het werk van Jane denken, naast mij, of aan Guy bij de vegetariërs, om mijn stemming te voelen aantasten. Een kop koffie is voor mij nu als een kostbaar geschenk, maar ik ben dan ook bereid om alle lofzangen mee te zingen op de zelf-

verdiende kleine genietingen die tienvoudig heerlijk smaken. Dit is de vacantiemaand bij uitstek: Gerard Rijckloff, op doorreis naar Italië, zat na mijn terugkeer uit Brussel een avond met mij op de boulevard Montparnasse, pratend over de bezetenheid van Hitier en de laatste schandalen van *De Put*, met zijn plechtige stem schilderend hoe 'een jong wezen, met een ruggegraat en nog hard genoeg om de stoten te voelen, in het moeras van een ander wezen was ondergegaan'. Een stem die, naast zijn zeediepe ogen en vierkante kin, het nodige uitwerkt bij de vrouwen; maar op dit gebied sprak hij nu van zijn komende ouderdom en deed erg gekalmeerd. Vroeger, toen wij samen in Parijs waren, was hij voortdurend op zoek naar vrouwelijk wild, in metro en bus spiedend, stevig minnend, slecht slapend, ondanks de liefde en een grote verzameling van overal bij kleine beetjes ingeslagen veronal, doodmoe voor de conversatie als men hem terugzag: om 3 uur 's middags in de arena met een 'zwarte panter' uit Marokko en 's avonds onmachtig voor alles behalve voor een afspraak met een noorse intellectuele, die nog verder veroverd moest worden, in de *Dôme*. Ik bracht hem eens samen met Héverlé in een chinees restaurant; Héverlé deed zijn best en was briljant, maar Rijckloff kwam regelrecht van de panter. Ik vroeg hem later toch hoe hij Héverlé vond. 'O, ongetwijfeld zeer intelligent. Maar ontzettend vermoeiend; een stem die geïrriteerd is door het zwijgen van het mysterie.' Ik vroeg Héverlé naar zijn indruk van Rijckloff. 'Eh bien, à vrai dire je n'en ai pas! Il a l'air gentil, mais il est endormi, votre ami Rickloff.'

Het zou onnodig zijn hen nogmaals samen te brengen, maar bovendien, de Héverlé's zijn zonder verdere waarschuwing naar Groenland vertrokken om te zien hoe de middernachtszon speelt met de schaduw van de ijsberen. Wijdenes, die naar het Engadin en Genua is gereisd achter de schim van Nietzsche, stuurt een foto van zichzelf naast de steen van Sils-Maria: met zijn scherp, lachend gezicht onder een baskenmuts, ongedeerd door het idee van de Eeuwige Terugkeer, zittend in het gras en in de zon als een illustratie van het slot-

accoord alleen: *Doch alle Lust will Ewigkeit*. Hij is blij, schrijft hij, dat hij geen Nietzsche-cultus in het Engadin heeft gevonden en dat in het huis in Sils-Maria - met een onbeschaamd, lelijk zwitsers reclamebord naast de ingang - een electricien woont; ook daarvan een foto. Hij kondigt zijn komst aan over veertien dagen, ik neem mij voor hem in dit hotel onder te brengen.

Ook de brusselse notaris is met vacantie; de verzegeling van de meubels is nu wel opgeheven, maar de vendutie kan hierom eerst later plaatshebben.

La Feuilleraie heeft nu voor ons de grootste aantrekkingskracht in heel deze omgeving, vertegenwoordigt in dit seizoen het vacantieoord dat wij elders moesten derven. Het terras met de tuin achter draagt zijn naam met ere: wij dragen onze rieten stoelen onder het gebladerte. Terwijl wij het povere dorpsplein vermijden dat naar Rabelais heet, met zijn twee onooglijke hotelletjes, het hele Bas-Meudon met zijn doodse straatjes, zijn verveloze garages en kleine winkels, zoeken wij in de richting van Bellevue de zomer. Parijs, van hier gezien, met de witte minaret die Sacré-Coeur heet in top, kan ons in namiddagkleuren laten dromen van een oosterse haven, Damascus dat wij nooit zullen zien.

In de buurt van de *Feuilleraie* zijn de intieme kleine straten waar ik Jane telkens wees op 'Indië': kleine villa's in verschillende kleuren, waarin men al wandelend inkijkt, waarin men oude familieportretten kan zien aan de wand; men leert de honden kennen die als wij stilstaan beginnen te blaffen. Soms doen wij onze wandelingen bij volle maan, als de gebouwen schemerachtig worden en een omgevallen boomstam is als het middelpunt van een onmogelijk geworden gravure. Het bos blijft Jane vooral aantrekken: het is voor haar veel meer gevarieerd dan voor mij, en zij kan verrukt zijn van de eekhorens die wij ontmoeten: een of twee die olijk wegschieten, kwispelstaartend als heel kleine hondjes. Voor mij de huizen: bomen beginnen mij eerst aan te spreken wanneer zij boven muren uitkomen die rondom gebouwen staan; ze zijn hier ook onge-

woon rijzig en vol in de tuinen, terwijl ze in het bos eerder een spichtig aanzien hebben.

Ik heb mijn bijzondere voorkeuren voor villa's in Meudon-Bellevue: in de eerste plaats een huis op de hoek van een laan, hoog, met klimop overdekt en altijd onbewoond; de muren zijn geverfd alsof ze planken wanden moesten voorstellen, maar de verf is zo verschoten dat alles er nu uitziet als karton: het kartonnen huis met een mysterie boven zijn stand. Dan, op een andere hoek, met wingerd op de tuinmuur en veel kastanjebomen, een ouderwetse villa, lichtgeel met bijna overal dichte jaloezieën van een verbleekt italiaans groen, verscholen achter een felgetande ijzeren poort met een hoge kuif van klimop, bewoond maar altijd slapend, bewaakt door een ruige zwarte hond die meestal ook slaapt; het ‘huis van de stille oude vrouwen’. Verderop, lager, het ‘romeinse paleis’, grijsachtig wit en koel in zijn grote tuin vol romantisch lommer: van de andere kant, als men er vlak langs komt, wordt het een ordinair gebouw met te veel trappen en een terras boven, waar-op evenveel kleine pilaartjes als in de achtergalerij van Gedong Lami. En losstaand van dit alles, want veel massiever, een rood jongensklooster, met een heiligenbeeld in de portiek, dat bij avond als een enorme pastoor afsteekt tegen het licht in de gang. De jongens speelden hier een maand geleden nog in de tuin, sommige met de armen om elkaar heen, op de manier die mij altijd kippenvel gaf en toch onschuldig en weerloos; de bel luidde, ze liepen allen naar binnen en ik zei tegen Jane: ‘Eén jongen zal misschien dit uur nooit meer vergeten, deze bel, dit licht en een stuk van het gebouw zoals het hem nu in het oog valt.’ Ik dacht aan mijzelf en aan Guy tegelijk.

Ook de *Feuilleraie* is kennelijk een oud herenhuis; voor ons gelukkig zijn er meestal weinig gasten, in de laatste tijd te veel kinderen toch, die bij een crocketspel schijnbewegingen maken in de tuin. Vreemd, de mensen die in het algemeen van kinderen houden; in de gezichtjes die wij om ons heen zien en die ons opdringerig of schichtig komen bekijken, zien wij tegenover één kind dat een behoorlijk mens kan worden, vijf, zes,

acht anderen, bij wie de toekomstige bruut, de zakenman, de theetante al feilloos herkenbaar zijn. Onze stoelen staan onder een laagvertakte waaierende spar, maar de trots van de tuin zijn een hoge acacia en een even hoge linde; het is een tuin zonder bloemen, maar bont door de verschillende boomsoorten en alle schakeringen van bladgroen. In de dubbele ligusterhaag waartussen het tuinpad gaat, zijn twee bustes opgesteld van onbekende heren uit de Louis-Philippe-tijd, elk precies in het midden, een beetje verdoken en toch gerieflijk naar elkaar kijkend over het tuinpad. Naar alle zijden platanen en kastanjes: de meeste staan in de omliggende particuliere parken, maar de aanleg is zó, dat ze, van verschillende punten uit gezien, een voortzetting lijken van deze tuin.

‘Ook als wij werkelijk voorgoed arm worden, zegt Jane, dan nog denk ik dat wij een andere kleur zullen weten te geven aan onze omgeving dan die men gewoon is in Parijs. Wij zouden voor hetzelfde geld één kamer nemen met lucht en zon en misschien wel een balkonnetje, in plaats van twee of drie kamers achter een cour, zonder licht en met een vunzige trap, waar je als je thuiskomt je laatste moed verliest.’

Ik denk het ook, terwijl ik hier zit: iets in die geest moet toch altijd wel te vinden zijn... Ik kijk naar de lantaren aan de overkant van de ijzeren balustrade, waaronder een weg loopt: een lantaren aan een arm, groen geverfd, en het licht er in brandt vers en groenachtig; duidelijk een straatlantaren tenslotte, maar die zich innig verbonden voelt met het huisje dat boven de muur uitsteekt, waarschijnlijk een tuinmanswoning van het luxueuze soort. De twee vensters in de gevel zijn van hetzelfde oudgeworden en verbleekte groen als de altijd dichte van het huis van de stille vrouwen, maar deze staan open; wij kunnen duidelijk de gordijnen zien die er vreemd bijhangen, bijna als muskietengaas. De hele rest van de gevel is overdekt met een kriskras-latwerk, van hetzelfde groen als de vensters. Als ik enig talent had voor het beelden met de pen zou ik dit willen weergeven: het karakter van zo'n houten jaloezie met oude verf er op, de schaduw en de innigheid ervan, dat waardoor

iedereen kan zeggen: ‘Ik ken het al lang, ik heb er als kind zo vaak onder gestaan.’ Bij de lantaren, aan de rand van de gevel, zijn een paar vakken van lichtrode steentjes ingezet, en terwijl ik naar de oude verf kijk op het hout, is het mij of ik ook die herken, alsof alles, tot het muskietengaas toe, zich verenigt tot één andere sfeer, die van Gedong Lami waarschijnlijk - de grote ramen aan de straatkant: er stonden twee dwergpalmen bij die ik vergeten had te noemen in mijn ‘inventaire sentimental’.

Het is het *huis*, veel meer nog dan onze ouders, dat de gelukkige tijd van onze eerste jeugd vertegenwoordigt; de ouders zelf zijn misschien maar elementen van die sfeer waarin men niets dan zichzelf zoekt van vroeger. Het huis blijft trouw, als het maar niet verbouwd wordt, het kan altijd onze vriend blijven om dezelfde reden waarom dieren het zijn, maar groter en inniger; het spreekt de indrukken niet tegen die men er bij hebben wil, onze ouders wel. Als ik later op reis was geweest met het gevoel ‘hoe prettig, hier helemaal geen ruzie’, en weer thuiskwam, was het ook bij mijn ouders onverhoopt prettig omdat dan nog even naar die *oude* sfeer geleefd werd, maar na weinig dagen was alles altijd weer weg, waren zij er weer zoals zij reëel waren, met hun egoïsme, hun kleinzieligheden. In dit opzicht is een huis onveranderlijk als ‘de natuur’ - die ‘natuur die steeds dezelfde blijft’; het is deze sfeer van het huis die men volledig terugverlangt en die voor mij altijd die van Gedong Lami zal zijn. Overal waar eenzelfde soort afgelegenheid zich er toe leende - Tjitjalengka, Grouhy - heb ik Gedong Lami teruggevonden; op Bandung bijvoorbeeld niet. Balekambang was afgelegen genoeg, maar het verschil van de woningen zelf was te groot. Misschien is het ook het huis, waardoor iemand met een gelovige jeugd een priester laat halen aan zijn sterfbed: ik niet, mijn omgeving was nooit echt religieus, maar als de godsdienst sterk deel had uitgemaakt van Gedong Lami vreesde ik zelfs dàt. Dat een kind van zijn ouders houdt is een normale vorm van gehechtheid: *zij* houden immers het meest van hun kind. Maar er zijn kin-

deren die hun ouders kunnen haten en zich hechten aan een andere levende getuige van hun eerste tijd, een grootmoeder, een tante, een kindermeid. Het huis blijft de volmaaktste getuige, en méér: de bewaarplaats van onze herinneringen; wij vertrouwen zonder het te weten zóveel van onszelf toe aan het huis van onze kindertijd.

En toch nemen onze ouders deze sfeer soms mee als zij eruit weggaan, toch wordt het dan of *zij* die er alleen hadden gebracht, en hoe dan ook, wij houden van wat dáárvan bij hen is overgebleven. Nog vóór de dood van mijn moeder wist ik dat met haar heel de sfeer voor mij sterven zou die in Gedong Lami voor mij begon te leven: de geur van de indische gerechten die zij ook in Europa klaarmaakte, van het eerste ogenblik af en soms bijna dagelijks in Grouhy, het mengsel van kajoepoetih en olie waarmee zij zich liet masseren, de wierook die Donderdagavond voor de krissenverzameling moest worden gebrand om de geesten ervan tevreden te houden, en waarmee men dan maar meteen doorliep tot in alle kamers, voor de altijd mogelijke andere geesten.

Ik heb naar deze zelfde lantaren gekeken toen ik voor het eerst terugdacht aan het gevoelsspelletje tussen haar en mij, met het 'Toet, als mama later dood is...' en ik wilde dat zij weten kon met welke ontroering zij toen voor mij terugkwam, voor de eerste keer zo sterk, na haar dood, en met welke ontroering ik die passage geschreven heb. Dank zij haar heeft ook Guy misschien de herinnering behouden aan een huis: Grouhy kan zijn Gedong Lami zijn, al zit hij nu bij de theosofen. Als zij hem verwende en ik het haar zei, antwoordde zij: 'Ik wil dat hij tenminste een lief souvenir van mij heeft'. Het is wonderlijk wanhopig, deze éne kiem van voortbestaan, geplant in een kind van vijf of zes. Ik ben geneigd het geheugen van Guy te onderschatten, maar bij enig nadenken wordt mijn vertrouwen groot: zij moet hierin geen misrekening hebben gemaakt.

Ik zou met Guy willen praten, nu al, of anders zo gauw mogelijk, om de afstand tussen ons te dempen; om te weten ook dat

de verschillen tussen hem en mij anders zijn dan tussen mijn vader en mij. Wanneer zal ik het kunnen en hoe zal hij dan zijn? Soms denk ik dat ik nu liever met mijn vader zou willen praten dan met mijn moeder; ik zou hem veel kunnen vragen dat ik vroeger niet onder woorden had durven brengen ook als ik het gevonden had. Men *is* een kind van zijn ouders, of men het wil of niet; toen ik volstrekt niet op mijn vader wilde lijken betrapte ik mij er soms op dat ik precies in zijn houding stond, dat ik op mijn nagels beet met een blik boven mijn hand die sprekend op de zijne lijken moest. Bij een van onze tochten uit de Zandbaai naar het binnenland, toen ik 10 was, mocht ik soms op het paard van een desahoofd rijden, maar het had de gewoonte om beleefd aan de kant van de weg te gaan, omdat het vooral bereden werd in gezelschap van de controleur, die het ruimste midden kreeg. Toen ik een vlonder over moest, week het precies als op de weg naar links af en ik viel met paard en al in het water; mijn moeder gilde, mijn vader draaide zich in het zadel om en zag dat ik niet van het mijne gevallen was. Terwijl mijn paard uit het water gehaald werd, en ik doorreed alsof er niets gebeurd was, voelde ik vaag dat hij met een zekere trots zijn ruitersbloed in mij herkend had.

Na mijn 19e bovendien liet hij mij eigenlijk altijd vrij; voor iemand die zo'n autocraat heette te zijn was dit op zijn minst een bijzonderheid. Toen ik volwassen was zocht ik in gesprekken soms toenadering; ik ben misschien altijd gevoelig geweest voor zijn sterke neiging tot onafhankelijkheid en zijn minimum van gezeur. Na Stendhal kan ieder openlijk verliefd op zijn moeder en openlijk vijand van zijn vader zijn; bij Joyce vond ik het jongetje dat niet hield van de geur van zijn vader en herinnerde mij meteen een soortgelijke gewaarwording uit mijn kindertijd; maar van later, in Europa, een prettige sfeer ook van herkenning en vreugde bij hem, als ik van een reis terugkwam. Ik denk dat ik mij nu tot zijn gevoeligheid zou kunnen richten, als ik hem terugzag; dat ik die althans kennen zou. Een tijdlang (kort voor wij weggingen uit Indië) voelde ik een soort haat van mijn moeder tegen mij - waarom? was

het de overgangsleeftijd bij haar, het gevoel dat ik mij van haar losmaakte voor andere vrouwen? het waren anders de vrouwen wel - en in die tijd kwam ik instinctief dichter bij mijn vader, zonder dat ooit een werkelijke intimiteit tussen ons ontstond. Hij heeft mij nooit iets diepers van zichzelf toevertrouwd: het zekerste middel toch om mij tot zijn vriend te maken, als hij dat gewild en mij gekend had.

En toch, toen ik 18 of 19 was rivaliseerde hij met mij, ofschoon onbewust misschien: als er jongemeisjes bij ons aan tafel zaten maakte hij mij belachelijk of gaf hij mij een standje, als om bekend te maken hoezeer hij mij nog de baas was. Als hij een beter psycholoog geweest was had hij iets anders gevonden, want dit was de manier om hem bij de meisjes voor een brommerig oud heer te laten doorgaan, terwijl ik juist zo'n mooie kans op het vrouwelijk instinct van medelijden kreeg. Maar ook hier kan ik merken dat ik zijn zoon ben; had ik niet hetzelfde gedaan kunnen hebben, en merkend dat ik verkeerd deed, er nog eens tegenin zijn gegaan? In de ogenblikken waarin ik mijn ouders het meest critisch kan bezien, zou ik meteen willen weten hoeveel van deze zelfde eigenschappen in mijzelf zijn overgegaan en alleen door oefening en cerebraliteit veranderd: de drift van mijn vader, die volgens een psychiater natuurlijk zijn zwakheid verraadde en misschien op zichzelf altijd een aanwijzing was voor zijn latere neurasthenie, de vasthoudendheid van mijn moeder in sommige opzichten en misschien zelfs haar overtuigdheid van eigen gelijk, alles enkel op intellectueler manier gecontroleerd en handelbaar gemaakt, wie weet? Graaflant beweert dit laatste soms, waarbij ik hem nooit ernstig heb tegengesproken.

Hoe weinig interessant moet dit alles zijn voor wie mij niet ‘met vriendschap naderen kan’, maar hoezeer reken ik er eigenlijk op dat een zekere toon deze lezer verjagen zal. Als Wijdenes er zal zijn kan ik hem mijn indische jeugd voorleggen, als tegenhanger van zijn vrijzinnig-christelijke achterhoekse jeugd: ‘Wij zouden misschien nooit vrienden geworden zijn als wij elkaar een paar jaar eerder ontmoet hadden’, beweert hij soms.

De enkele keer dat wij de *Feuilleraie* voorbijgaan en gewoon de straatweg volgen, dalen wij tot aan het park van Saint-Cloud; Jane vermijdt hier haastig alles wat op menselijke saamhorigheid lijkt, ook als er bijna niemand te zien is; de limonade- en bierkiosken met verlaten of bezette houten banken en klapstoelen, zij kijkt er niet naar om; wij lopen langs kronkelende paden over harde kleigrond en daarop klevende blaren, tot wij bij een bassin zijn gekomen met veel trappen en perspectieven; hier staat de wandelaar stil om in het water en om zich heen te kijken. Wat verder zullen wij lopen over gras, langs mollige en nog altijd coquette alleeën; zij staan als een grote ster op elkaar, een tunnel lokt, als de variant en voortzetting tevens van een andere tunnel, het zonlicht valt hier met scherpe hoeken binnen, alsof de opstelling van de boompartijen de stralen op een bijzondere manier ondervangen, schuin afkappen en zijdelings verderkaatsen. Als het getoeter van de auto's op de weg naar Parijs niet tot ons doordringt, blijven wij bereid het zachte rollen van een karos te verwachten. Er is ergens een terras ook met diepe hoeken in de stenen balustrade, waar de aanwezigheid van mensen niet meer hindert; in de schemering zit men daar toch alleen, de stemmen van de mensen klinken gedempt, zij zitten als wijzelf halfverborgen op een bank of dalen geruchtloos langs het grote bloemperk in het midden. De bloemen verliezen hun kleuren in het komende donker, daarachter, waar Parijs begint, ziet men nog een rose gloed, de eerste lichten gaan op. Wij lopen terug langs de Seine; in de duisternis beginnen wij een gesprek dat niets meer met het decor heeft uit te staan.

Er zijn ogenblikken waarop ik, voor dit papier zittend, alleen nog maar merken kan dat ik nooit het wezenlijkste zal opschrijven, omdat het te dichtbij en te levend is. Alleen het verleden laat zijn brokstukken groeperen, en het heden dat ik soms aanvat verbergt altijd iets anders; er is een oplichterij door het leven die erger is dan die door de ‘notarissen’, en het is niet alleen de zekerheid van de dood waardoor men het gevoel heeft altijd opgelicht te zullen worden, men wordt het

soms zonder er bij geweest te zijn, verslagen in onbekende oorden zonder te hebben kunnen voelen zelfs dat het gebeurde; men merkt eerst later hoe onherroepelijk het was, machtelozer en dieper vernederd naarmate het niet plaats vond in een wereld die men verachten kan.

21 De jonge Indischman

Wij woonden bijna twee jaar in Tjitjalengka, maar ik had een treinabonnement naar Bandung en in Bandung logeerde ik waar het maar uitkwam. Het meest en het rustigst bij 'oom' Van Kuyck, de oude vriend van mijn vader die hem op Balekambang met een ploeg eigen koelies te hulp was gesneld. Maar hij had nog veel meer gedaan, want eer de mislukking met de rijstpellerij in het succes van de erfpachtpercelen was omgezet had mijn vader geld moeten opnemen, en Gedong Lami had op het punt gestaan gerechtelijk geveild te worden; hier was oom Van Kuyck werkelijk reddend opgetreden. Men zei dus dat hij verliefd was op mijn moeder, en zelfs dat hij haar minnaar moest zijn. In werkelijkheid berustte zijn groeiende vriendschap op iets geheel anders, en veel meer van de geest; op het spiritisme waarvan mijn vader hem een adept maakte. Hij was het type van de planter van goede familie, die er trots op was dat hij niet verindischt was, zoals men hem vroeger voorspeld had; maar hij was tweemaal getrouwd met de 'moeder zijner kinderen' om die kinderen te wettigen, de eerste maal met een inlandse, daarna met een Chinese. Beide vrouwen waren gestorven. Zijn dochters uit het eerste huwelijk waren volwassen en getrouwd, en hij, die de goedigheid in persoon was, had het vanzelfsprekend geacht één ervan te vervloeken, omdat zij haar geluk dacht te vinden bij een Jood. Het was een Jood die in Duitsland gestudeerd had en littekens op zijn wangen droeg van de duels uit die tijd, maar dit maakte op hem volstrekt geen gunstige indruk, integendeel, hij zei dat hij overtuigd was dat zijn jodenschoonzoon zich deze versiering zelf had toegebracht, al of niet onder het scheren. De naam van zijn dochter werd mij op Balekambang al onvergetelijk, als die van

een kind dat door haar vader *vervloekt* was geworden. Na de dood van zijn tweede vrouw, aan wie hij innig gehecht was, voelde hij zich vereenzaamd en verliet het kinaland waar hij zich als planter geniaal betoond had, om in een huis op Bandung te wonen. Zijn jongste dochters woonden daar bij hem of gingen bij een chinese tante, of bij mijn ouders toen die weer in Gedong Lami terug waren. Hij had voor deze meisjes een grote voorraad stichtelijke spreuken en hield hun bovendien voor dat zij nooit vergeten moesten dat zij juffrouwen Van Kuyck waren. Het ergerde mijn vader soms die hem voortdurend hoorde praten over selectie van kinazaad en die bij dit memento vond dat hij te weinig selectie op ander gebied betracht had.

Op Bandung ging hij geregeld iedere morgen naar de soos, waar de sfeer van goedigheid, die hij werkelijk sterk om zich uitstraalde, iedereen aantrok, zodat hij aan tafel dagelijks kon rapporteren dat hij verdomd gezellig had zitten praten met vrind Dinges, die hij al kende van het jaar zoveel, en die hem verdomd interessante dingen verteld had over verdomd gekke toestanden. Terwijl hij dit zei smeerde hij bij voorkeur op heel geraffineerde wijze een eigengevonden mengseltje op een sneedje brood, voor zichzelf of voor een gast die ‘proeven’ wilde. 's Middags zat hij in zijn voorgalerij in slaapbroek en kebaja, met een sapoe lidi (bezem van twijgen) in de hand, waarmee hij al lezend ettelijke vliegen doodsloeg en die hij zijn slagzwaard noemde. Hij las bijna van a tot z *De Telegraaf*, waarin hij telkens ‘verdomd mooie artikelen’ aantrof of het een of andere historische werk, bij voorkeur de algemene geschiedenis van Streckfuss, van Ter Haar, liet hij er altijd meteen op volgen. Dit boekwerk in vele delen maakte met gebonden jaargangen van *De Aarde en baar Volken* de kern uit van zijn bibliotheek, die hij van het kinaland had laten overkomen. Al deze lectuur bewees vooral zijn voortdurende belangstelling voor ‘toestanden’. Uit Streckfuss werden twee passages klassiek voor mij: dat het bij die oude kerels verdomd gek was, maar als ze genoeg gevangenen hadden lieten ze die

op een goeie dag eenvoudig allemaal levend verbranden, en dat het niet minder gek was als je bedacht dat bijv. Tsaar Peter de Grote de vreemde ambassadeurs ontving terwijl hij op een stilletje zat met links en rechts naakte vrouwen Zijn huis hing vol met twee soorten platen: zeilschepen, liefst op stormachtige zeeën, en veldslagen; de laatste voor het grootste deel uit de frans-duitse oorlog. *Charge van de kurassiers bij Gravelotte*: 'Dat is een dubbeltje op zijn kantje geweest, kerel!' en *Verdediging van Longboyau*: 'Die Fransen, die kregen geregeld op hun flikker omdat ze met verdomd oude chassepots schoten.' Later, gedurende de grote oorlog, werd de collectie vermeerderd met gekleurde bijvoegsels uit *L'Illustration* en sprak hij met dezelfde opgewekte kennis van zaken over die 'soixante-quinzes': die ruimen er vervlóekt veel op! - op precies dezelfde toon waarop hij zei: 'Pas op, kerel, dat is vervlóekt zout!' bij de ansjovis. 'En bij Verdun, toen zijn die Duitsers zo stom geweest om in gesloten colonnes te attaqueren; dat is eenvoudig ver-schrik-ke-lijk geweest, daar zijn hele regimenten mee gedecimeerd!'

Hij had een aristocratisch lang en zwaar gezicht, met kleine ronde ogen, een gebogen neus en grijze grenadierssnorren; wat verder opviel was een enorme buik, die hem echter niet misstond, gegeven zijn karakter en zijn grote gestalte. Hij had welgeteld drie onderwerpen van gesprek, maar die door zijn eigen belangstelling ervoor onuitputtelijk bleken: de toestanden; de diepe grondbewerking, d.w.z. het werkelijk geniale idee dat hij had gehad om zijn grond met vorken in plaats van met spaden om te woelen en waardoor zijn kina eenvoudig de eerste van de wereld was geworden; en toen het spiritisme gekomen was, zijn 'berichten van Boven'. Want mijn vader had hem niet alleen zijn spiritistische bibliotheek laten doorwerken, maar op Balekambang reeds werd aan séances gedaan: mijn moeder bleek schrijvend medium te zijn en de tegenwoordigheid van een gemeenschappelijke beschermgeest bezegelde het verbond; deze zeer hoge geest openbaarde zich onder de onopgesmukte naam Marie. Er werd over de raadgevingen

van Marie gesproken, ook als ik er bij was, omdat ik verondersteld werd toch niet te kunnen vermoeden wie dat kon zijn, maar het evenzeer herhaalde 'van Boven', dat zo troostvol scheen, gepaard aan de inlandse geestenwereld waarmee ik altijd vertrouwd was geweest, brachten mij instinctief naar de oplossing; ik was er spoedig aan gewend dat Marie ons overal vergezelde als onzichtbare huisgenote. Maar mijn moeder zelf werd voor oom Van Kuyck een half buitenaards wezen, iemand althans met onfeilbare voorgevoelens, die ook buiten de séances om telkens geraadpleegd werden. 'Wat vóel je, Maddy?' 'Ik voel dat het niet goed is, Kuyck.' 'Dan zal het ook niet gebeuren, Maddy.' Op een dag zag ik hem aarzelend naar de keuken komen, waar mijn moeder bezig was iets te bereiden. 'Wat is er, Kuyck, je kijkt of je iets zoekt.' 'Dat doe ik ook. Ik heb verdomd de pé in, want vanaf gisteren ben ik mijn ring kwijt, die ik al heb van het jaar drie-en-tachtig. En Sahari kan het verdomde ding nergens vinden.' 'Dan moet je maar eens een gebed doen aan de heilige Antonius.' 'De heilige wíe, Maddy?' 'De heilige Antonius.' 'De heilige... Antonius? 'k Zal 't doen, Maddy, daar kan je van op aan; je weet, als je zoiets zegt, dat ik het nooit in de wind sla!' En de volgende dag werd de ring door Sahari gevonden.

Zijn betrekkingen met Boven hadden inderdaad niets beangstigends; hij sprak er dan ook weldra met iedereen over, zodat men tot op de soos wist wanneer de oude Kuyck weer berichten had gekregen. Met mijn vader werden de gesprekken hierover zo ademloos dat hij, die zijn leerling als zijn enige vriend beschouwde, soms hartelijk verlangen kon hem een tijd lang niet te zien. Maar een enkele maal, als het gesprek innig werd, heerste in de kamer een bijna verstikkende vreugde; ik werd er dan bij geroepen en moest beloven dat ik eventueel, later, de kinderen van oom Van Kuyck altijd zou bijstaan: 'want alleen door oom Van Kuyck hebben we ons fortuin behouden'. Ik beloofde met des te minder moeite, waar ik hem persoonlijk altijd graag mocht, al kreeg ook ik van hem mijn portie stichtelijke spreuken. 'Maar ik ben jouw vader niet minder schul-

dig', zei hij dan, en tot hem zelf: 'Ik zal nooit vergeten, Charles, dat *jij* mij hebt gebracht tot Boven.'

Helaas, hierbeneden mocht ook deze vriendschap niet duren. Oom Van Kuyck ging gelijk met ons naar Europa, maar van het eerste ogenblik daar was het of de verhouding zich voorgoed had gewijzigd: de oude vrienden werden critisch tegen elkaar, hij kwam ons zelden meer bezoeken. Hij vond in Brussel zijn troost bij nieuwe kennissen, en zijn dochter Ida, de vervloekte, die haar man verloren had, kwam zijn vergiffenis inroepen en bij hem wonen. Hij schreef nu eindeloze brieven naar zijn kinderen in Indië, over wat op aarde gebeurde en elders, en als hij mij ontmoette was hij beminnelijk als altijd, maar de spreuken kregen een bittere bijsmaak wanneer ze in verband met mijn ouders loskwamen. Deze brief onder de papieren van mijn moeder teruggevonden, moet uit die tijd zijn, d.w.z. kort voor mijn vaders zelfmoord, en is zo authentiek dat ik hem in extenso voor zichzelf laat spreken:

Beste Maddy!

Je brief van 5 Mei in orde en gezondheid ontvangen. Merci. 't Is heel goed dat je de mijne goed bewaart en van tijd tot tijd leest. Als jij en ook Charles uit alles venijn en verwijtingen wilt lezen, moeten jelui dat zelf weten, want ik trek er mijn schouders voor op. Nooit *hebben jullie schuld, steeds anderen, en jelui maakt jezelf wijs dat jelui volmaakt bent en wordt 't* eens tijd *dat jelui vrind je attent maakt waar 't bij je hapert. Wil je dat als verwijtingen beschouwen, is jelui zaak, maar ik heb steeds mijn mond gehouden, denkende: ze hebben toch wel goede hersens en weten hoe het moet. Ab jelui mij 't een en ander zeiden dat allesbehalve aangenaam te hooren was, dan heb ik steeds gezwegen omdat ik van oordeel was dat wij allen onvolmaakt zijn* en *'Oordeel ganschelijk niet'. Er is zooveel voorgevallen, dat wanneer 't te erg werd als jelui je niet kon beheerschen, ik je alleen strak aankeek dat je te ver ging, maar jij dacht 'die goeie mummie van een Kuyck kan ik alles zeggen, hij wordt niet kwaad'*,

maar ik denk des te meer en onder het denken zei ik tot m'n eigen: zijn ze met blindheid geslagen, zien ze niet in dat in de natuur zich alles wreekt? Zelfs Marie heeft me verweten dat ik te veel mijn mond hield en dat deed ik om jelui te sparen. Julie beiden hebben niet de minste kracht je te beheerschen, werkelijk 't wordt meer dan tijd dat jelui oogen geopend worden en tot inkeer komt. Jij hebt Charles altoos gesterkt in zijn dwaas idee dat een ieder voor zijn wil moet buigen, en de arme bliksem is nadat hij fortuin heeft gekregen eenvoudig dol geworden van ijdelheid en hoogmoed.

Hij is genoeg gewaarschuwd geworden van Boven maar heeft nooit naar goeden raad willen luisteren als het tegen zijn ideeën druischte, en een ander moest dan maar voor zijn wil buigen. Ik vergeet die scènes nooit te Tjitjalengka. lk, Maddy! weet te goed dat we niets zijn, ik ben hem (Charles) dankbaar dat hij mij tot Hem gebracht heeft en ik heb voor jou getoond, een waar vrind te zijn en onbaatzuchtig. Ik heb de woorden en de lessen van Marie niet vergeten en lang nagedacht. Alleen dit nog, wat mij zoo sterk maakt, en denkt daarover eens goed na, n.l.: zou Hij, de Almachtige, zich zoo in een persoon of nieteling vergissen dien Hij zijn zegen heeft gegeven? en dat vergeten jullie beiden ieder oogenblik.

Marie heeft altoos gezegd dat op mij zegen *rustte, zij heeft ook gezegd: 'Waar liefde, rust en tevredenheid heerscht zijn wij gaarne.' Welnu, Mad, Ida is hier, zij heeft mij leeren kennen, ze zeide alleen: Pap, ik wist niet dat u zoo was. Zulke zaken krijg ik door zachtheid en liefde. Jij voelt en weet heel goed, dat wat ik zeg de waarheid is. We zullen onze vriendschap niet verbreken, maar ik wacht eenvoudig de tijd af dat Charles bij mij komt om hulp te vragen, en die tijd* zal *komen, zooals 20 jaar geleden (maar geestelijk). Vergeet niet wat ik vertelde, dat mij gezegd is: 'God straft 5× zwaarder als ooit een menschelijke rechter straffen uitdeelt.' 't Gaat jelui goed, als ik weer geld heb zal jelui de allereersten zijn die ik afbetaal.*

Jelui ware vrind

Kuyck.

De hulp die hij mijn vader wilde geven, was zes maanden later hierbeneden overbodig. Maar na mijn vaders dood zei hij mij dat hij geregeld naar het graf van de ‘arme bliksem’ ging om voor hem te bidden. ‘Hoe *hij* dat heeft kunnen doen, kerel, is mij nog altijd een raadsel!’ Zij hadden samen toch vaak genoeg gesproken over de verschrikkelijke straf die juist op zelfmoord stond, naar aanleiding van een perzische prinses die zoiets gedaan had en die later door een medium openbaarde hoe haar ziel bij haar wegrottend lichaam gekluisterd had moeten zitten tot het door Boven toegedachte ogenblik van verlossing was aangebroken.

Maar op Bandung, en als hij bij ons kwam op Tjitjalengka, was - ondanks de eerste wrijvingen misschien - de vriendschap nog onverzwakt; in de ‘scènes’ waren mijn ouders meestal de combattanten en was hij degene die de vrede terug moest brengen, waarbij hij nooit verzuimde hen met onze parkietjes te vergelijken. Bij hem thuis was ik als een zoon, en hij liet mij 's avonds uitgaan zoveel ik wilde. Ik maakte er trouwens geen misbruik van, ik liep zelfs als doof en blind langs de inlandse prostituées die na 11 uur in vrij groten getale langs de straat hurkten waar hij woonde.

Op een avond, op het feestterrein achter de bioscoop waarvan haar vader gérant was, zag ik Trude terug. Er was een soort kermis op dit feestterein, met amerikaanse of australische vermakelijkheden, waarvan het voornaamste het vrolijke wiel heette. Dit wiel slingerde van zich af wie van het middelpunt losraakte; inlanders, schooljongens en oudere knapen kropen daar bij elkaar en duwden elkaar weg zodra het begon te draaien. Als er maar één overbleef kon hij rustig blijven zitten, hoewel hij duizelig werd en niets meer zag, hij lachte dan toch om zich heen alsof hij het publiek uitdaagde en een van de omstanders deed een sprong op het wiel om hem er af te rukken; als grote insecten aan elkaar gehaakt wentelden zij er dan samen af. Men trok zijn schoenen uit voor men begon en men kwam soms hard tegen de houten rand aan als het wiel zijn grootste kracht had. Ik was er verscheidene keren in geslaagd

alleen over te blijven en steeds vrolijker geworden, tot ik de pijn aan mijn schouders en ellebogen begon te voelen; toen ik daarop naar mijn schoenen zocht kon ik ze niet vinden. Er lagen zeker veertig paar schoenen door elkaar; ik nam dus een paar andere die mij slecht pasten en strompelde weg; hier zag ik Trude die zeker een halfuur om mij had gelachen. Zij was met een lange Hollander (ik noem nu Hollander iedere totok, iedere geïmporteerde rivaal), een man van in de dertig, die met iets van eerbied naast haar liep. Zij fluisterde mij in: 'Kom alsjeblieft bij ons praten.' Ik zei dat ik liever niet storen wilde; zij kneep mij vinnig in de arm: 'Kom nu, hij is zó vervelend'. Mijn ijdelheid was gestreeld, ik liep met hen mee de andere barakken langs en ten slotte naar Trude's huis. Ik had haar vader, een roodverbrand joviaal heer, die liefst met zo weinig mogelijk kleren in huis zat, in lang niet gezien; wij zaten met ons vieren bij elkaar, de hollandse aanbidder van Trude was inderdaad opmerkelijk verliefd en saai, haar vader maakte gemene zaak met mij en hield hem voor de gek en eindigde met veel port te schenken, waar de aanbidder volstrekt niet tegen kon. Ik stelde er een eer in tweemaal zoveel te drinken als hij en te laten zien dat het mij niets deed; hij ging om elf uur weg en ik werd met de indische hartelijkheid uitgenodigd om daar te blijven slapen; dat ik ergens anders gelogeerd was kon geen beletsel zijn, want waarom zou ik zo laat een groot stuk van de stad doorgaan als hier een kamer was? Sindsdien logeerde ik dikwijls bij Trude, en ik kon onverwacht komen en wanneer ik maar wilde.

In Tjitjalengka kreeg ik van mijn vader een dubbelloopsgeweer en ging op jacht. Ik schoot een groot aantal vogels, omdat mijn moeder zoveel van dit vlees hield: aanvankelijk alleen woudduiven, tekoekoers in de eerste plaats, later de kleine groene papegaaien die bètèts of èkèks heten en waarvan een waringin bij het inlandse kerkhof wemelde. Een inlander die met mij meeging raapte de gevallen beestjes op, en stak ze met de schacht van een van hun eigen veren dood als zij nog leefden of draaide ze de nek om. Bij een van de papegaaien zag ik hoe

het tongetje er dik en schokkend uitkwam terwijl het met omgedraaide nek nog scheen te leven, en ik had al mijn wilskracht nodig om mijn afschuw te bedwingen (van mijzelf vooral) en niet meteen terug te keren. Maar daarna gaf ik ieder aangeschoten dier een tweede schot, ofschoon dit tegen alle regels van de jacht was en tegen de economie van de hagel. Toch heeft zelfs deze jacht iets meeslepends, ik bracht soms dagen door in het bos bij Tjitjalengka en ik maakte een hele kampoeng gelukkig door er de eekhoorntjes uit te roeien die de klappers beschadigden. Ik had een grote haat opgevat tegen kraaien, die slimmer zijn dan alle andere vogels en krijsend wegvliegen als men maar naar ze wijst. Mijn grootste jachtavontuur was het schieten van een ooruil: hij kwam fladderend en langzaam uit een hoge boom neer en zag er angstwekkender uit dan het grootste wild, met het bloed dat uit zijn open snavel drupte. Onze javaanse chauffeur keek er rillend naar, toen ik het dier thuisbracht, voor hem kwam het uit het gebied van de spoken.

De enkele Europeanen van Tjitjalengka hadden een kleine soos met een biljart en zelfs een toneel, waarop de stationschef een enkele maal voordrachten hield. Op de aloen-aloen tussen ons huis en dat van de controleur werd soms getennist. De controleur zong ook; 's avonds kwam zijn stem over de aloen-aloen in onze voorgalerij; hij zong *Die Grenadiere* van Schumann en ik dacht dat het de *Marseillaise* was. Het was alles bijeen een vredig en lief plaatsje, en de mensen zagen elkaar te weinig om intensief kwaad te spreken; in de trein zat ik met Chinezen, Arabieren, halfbloed-beambten van de spoorwegen en schoolkinderen; ik sprak bijna nooit met iemand maar genoot soms van de gesprekken om mij heen. De indo's hebben een grote liefde voor spreekwoorden; met hun accent voorgedragen krijgen deze ook werkelijk iets nieuws. Een spoorbeambte tot een bolronde juffrouw die maar heel zelden in de trein zat, op een toon van galante conversatie: ‘Eh, juffrouw! u wordt toch te dik (uitspr. dèk), zeg!’ ‘Ja, wat wilt u, meneer? ik ben nu weer bij andere mensen in de kost en het eten is goed, en

ze zeggen wel: vieze varkens worden niet vet.' De jonge man, met glinsterende ogen en een glimlach vol snaaksheid: 'Ja, en ze zeggen ook wel: van andermans leer is goed riemen snijden!' (Het accent valt vooral in de 2 laatste woorden hard op de laatste lettergreep.) Er was een 'bonhomie' in deze gesprekken die Stendhal niet minder dan in de italiaanse zou hebben verrukt, als hij zijn operasfeer had kunnen vergeten.

Het huis dat wij gehuurd hadden, was het gewezen huis van de patih, feitelijk een luxueus inlands huis; er was een grote tuin omheen, en het zinken dak rammelde soms omdat het terrein langgeleden een kerkhof was geweest; zodat het nu nog niet vrij was van geesten. Wij gaven sedekahs (bezweringsmaaltijden), en op een avond na het gebed rammelde het dak hevig. Wij stonden allen in de tuin om te kijken. Het was een bewijs dat de geest zich tevreden verklaarde, meende de voorbidder. (De geest stelt zich met de aromen van de spijzen tevreden, waarvan de stoffelijke vorm door de inlanders wordt doorgeslikt.) Mijn ouders en oom Van Kuyck hadden in deze zelfde tijd séances tot laat in de nacht en 's morgens las mijn vader grote vellen met potlood beschreven in steile letters - blijkbaar het schrift van Marie - en deed onrustig als ik te dichtbij kwam. Ik keek soms ook in zijn spiritistische boeken, maar alleen degene die werkelijk spookverhalen bevatten trokken mij aan. Ik kan niet zeggen dat ik aan dit alles geloofde of niet geloofde; eerder moet ik ongeveer gedacht hebben dat er mensen waren voor wie deze wereld kon bestaan, omdat zij het wilden. Niet ver van het race-terrein van Tegallega, enkele huizen van het huis waar mijn latere vriend Eelco Odinga woonde, stond het huis waarin de moord op Darma had plaatsgehad die mij 3 jaar geleden nog belet had te slapen. Ik bleef ongelovig bij de ontdekking, alsof iets uit een sprookje opeens reëel en gelocaliseerd werd. Het was een betrekkelijk klein huis, waarin 's morgens een inlandse school gehouden werd, maar 's avonds stond het leeg, want niemand durfde het te bewonen. Het verhaal ging dat twee zeelieden van de Paketvaart een nacht erin hadden doorgebracht, en krankzinnig

van schrik de straat waren opgerend. Eelco die een uitstekend bokser was en ik plaagden elkaar zo lang met onze vrees toch op dit gebied, dat wij besloten er op een avond heen te gaan. Wij hadden het huis al overdag bezocht; in de moordkamer, waar wij de bloedafdruk op de muur zochten, vonden wij niets dan sirihstrepen en moddervegen, maar dan ook zo talrijk, dat het leek of de hele buurt er een quasi-bloedvlek op had willen achterlaten. Het was even donker en omstreeks half 7 toen wij er terugkwamen; wij waren druk pratend uit huis gegaan, maar toen wij de stoep naderden zeiden wij geen woord meer. Voorzichtig liepen wij over het grind. De deur naar de middenkamer was wijd open en een tafel met spijzen en door kaarsen verlicht stond daar, zonder dat er iemand te bespeuren viel. Het was als een kleine sedekah, maar ditmaal voor de geest van de vermoorde man alleen, zonder hulp om het voedsel zelf weg te slikken. Wij bleven staan in het halfdonker en de stilte, en opeens knalde een stem - een onmiskenbaar europese stem ofschoon ze maleis sprak - van verder achter nog door deze kamer. Wij trokken haastig af, blij dat onze expeditie overbodig was geworden. Het was duidelijk dat de een of andere oudsergeant een deel van het huis toch in beslag had genomen en dat zijn inlandse concubine op deze manier trachtte de bewoner van het andere deel mild te stemmen.

Hier ben ik de waarheid verplicht het verhaal te vertellen van mijn eigen drie spoken. Het eerste bezocht mij in Gedong Lami, in de tijd van mijn moordvisioenen. Ik was die nacht uit vermoeidheid in slaap geraakt, werd wakker en zag door de klamboe heen Alima bij mijn nachttafel staan; ik vroeg haar mij een glas water te geven, maar zij liep terug naar haar eigen bed. Ik wachtte een paar seconden maar hoorde opeens haar rustige ademhaling; ik sprong uit bed om in het hare te kijken en zag haar diep in slaap. Toen ik haar wakker maakte, zei ze dat zij de hele tijd geslapen had; zij had bovendien een donkere kebaja aan en de vrouw die ik gezien had was in het wit. Mijn bed stond bij de enige deur van de kamer, Alima's bed bij het raam; als de vrouw Alima dus niet geweest was moest

zij daardoor verdwenen zijn. Ik heb mijzelf voorgehouden dat ik door de klamboe slecht gezien had, dat Alima die nacht slaapwandelde (wat zij anders bepaald nooit deed); voor mijn moeder was het duidelijk dat het mijn grootma Lami was geweest, die een vrouwtje was van het formaat van Alima. Zij was zeker komen kijken naar het kleinkind dat er zo slecht aan toe was.

Het tweede spook was van iets later; ik zat te lezen in de kamar pandjang en opeens had ik het gevoel dat iemand door het venster aan de kalikant naar mij keek. Het was zo duidelijk, dat ik een paar seconden niet uit mijn boek durfde opzien; toen ik het deed zag ik boven de horretjes iets wegschieten dat een kleine vogel had kunnen zijn. Daarachter stond de nacht al geheel zwart in de omlijsting van het raam. Ik bedacht dat wat ik voor een vogel had aangezien de slip kon zijn van de hoofddoek van een inlander; ik ging zacht maar zonder aarzelen naar de deur en draaide de sleutel om, zo geruchtloos als ik maar kon. Daarna ging ik met bonzend hart mijn ouders halen. Mijn vader deed de deur open, wij keken om het huis, in de tuin bij de rivier en zagen natuurlijk niemand. Gegeven mijn neiging tot hallucinaties wilde mijn vader meteen het onderzoek opgeven, toen Isnan met een petroleumlamp kwam. Ik kreeg opeens een ingeving die ik zeker aan Sherlock Holmes dankte: als het een inlander was die ingekeken had en geen spook (wat mijn moeder al geneigd was aan te nemen) was hij zeker niet groot genoeg om zonder tegen de muur te steunen zijn hoofd boven de horretjes te brengen. Ik riep Isnan met zijn lamp dus bij het venster waar ik het verdachte gezien had, en inderdaad, tegen de muur was een lichte maar duidelijke afdruk van uitgespreide tenen. Ik triomfeerde en dacht toen dat ik een moordenaar belet had binnen te komen; in werkelijkheid kon het de tuinjongen zijn geweest die uit nieuwsgierigheid had ingekeken.

De derde maal was ik 17 en het gebeurde in Tjitjalengka. Een vriend van mijn eerste H.B.S., Rudi van Geen, was bij ons gelogeerd; wij hadden aan tafel over geesten gesproken en voor

het plezier van Rudi had ik er een romantisch avontuur van kapitein Marryat bij verteld, dat van 'the brown lady of Rainham'. Kapitein Marryat logeerde bij vrienden op een kasteel en had gemerkt dat één kamer altijd leeg stond; in deze kamer hing het portret van een dame in het bruin, en ofschoon die dame niet tot de familie behoorde en niemand wist wie zij geweest was, dwaalde zij af en toe toch door het kasteel. Kapitein Marryat vroeg in de kamer te mogen slapen en er gebeurde niets. Op een avond liet hij een pistool zien aan een van de andere gasten; toen hij naar zijn eigen kamer terug wilde gaan zag hij een dame in de gang aankomen, en daar hij in négligé was verstopte hij zich vlug achter een deur. Maar toen de dame bij hem gekomen was liep zij niet door, maar keek om de deur en vlak in zijn gezicht, waarbij zij glimlachte 'op demonische wijze'. De kapitein herkende opeens de bruine vrouw van het portret en zo woedend werd hij over haar gemene lach dat hij het pistool dat hij zo toevallig bij zich had in haar gezicht afschoot. Bij de knal van het schot was zij verdwenen; iedereen kwam toegelopen maar men vond niets dan de kapitein in négligé en een kogel in de muur. Ik vertelde dit verhaal in alle ernst aan het dessert; na de maaltijd wilde ik een kater opnemen die juist binnenkwam, maar hij sprong weg naar de donkere voorgalerij. Er was enig maanlicht; ik liep hem na en stond op het punt hem te grijpen toen hij onder een bank wegschoot. In mijn gebukte houding was mijn gezicht ter hoogte van de zitting van deze bank; toen ik mij weer had opgericht en de kater nakeek die de tuin was ingelopen, stond ik weer een stap verder, en op dit ogenblik zat er iemand op de bank, vaag en wit, en toch duidelijk, in de maneschijn. Mijn eerste beweging was mij om te draaien; maar ik liep niet weg. Ik wilde liever geen spook zien, maar 'hield mijzelf vast', ik bleef op diezelfde plek staan, met de rug naar de bank en ik redeneerde tegen mijzelf: 'Dit *moet* gezichtsbedrog zijn, want ik ben nog sterk onder de indruk van de verhalen van zoëven. Dit *is* verbeelding van mij, en als ik mij nu rustig omdraai en weer kijk, *kan* er niets zijn'. Toen draaide ik mij om en keek:

en duidelijker dan daareven zat daar het witachtige wezen en keek mij aan. Het was zonder twijfel een man en hij had niets verschrikkelijks; hij zat rustig, met de handen op de knieën, en keek naar mij met een soort welwillende aandacht. Zijn gezicht was nogal bol, en alles aan hem was nevelachtig wit, ook zijn haar, want hij was niet kaal en niet grijs, en toch had zijn hoofd geen andere kleur dan de rest; alleen zijn kraaloogjes en een klein snorretje waren zwart. Hij leek misschien het meest op een mannetje uit brood gemaakt, maar hij was van normale grootte en zijn houding was zo natuurlijk mogelijk. Dit alles zag ik in nog geen twee seconden, maar ik heb hem later verscheidene keren proberen uit te tekenen en soms viel het gelijkend uit. 'Was het een inlander of een Europeaan?' vroegen mijn ouders. Het was niet te zeggen door de kleurloosheid; maar ik zou eerder denken aan een Europeaan door de afwezigheid van een hoofddoek. Op het ogenblik zelf stapte ik langzaam weg. Ik hield mijzelf voor dat spoken zelden gevaarlijk zijn en ik wilde niet vluchten, maar ik liep ook niet de voorgalerij om, maar stapte over de balustrade voor de kortste weg. Toen ik in de achterkamer terugkwam was ik nauwelijks in het licht gekomen of Rudi zei: 'God, wat heb je? Je bent doodsbleek!' Ik zei het hem in drie woorden en wij gingen haastig terug; maar er was niets dan het maanlicht in de voorgalerij en de bank was duidelijk onbezet.

Dit was mijn enige *bewuste* contact met een spook; de sedekah waarbij het dak rammelde werd hierna gegeven. Ik stond toen in de tuin en keek met de anderen wat het gerammel kon zijn, maar ik was weer zo onverschillig als eerst. De verklaring van wat hierboven staat laat ik ook nu aan anderen over, die zeker niet om een verklaring verlegen zullen zijn. De puberteit lijkt mij ook hier, na wat ik van de moordvisioenen verteld heb, de aangewezen oplossing.

Op mijn 17e had ik nog steeds niet de verandering doorgemaakt die de inlandse edelvrouw mij voorgeschreven had. Mijn moeder had op Tjitjalengka een hulp in de keuken van een jaar of 16, met een allerinnemendst zacht ovaal gezicht;

zij heette Noer en als ik bij mijn moeder stond keek ik naar haar ronde vormen die mij aanlokten als geen andere, maar ik durfde haar nauwelijks toespreken. Als zij bij het naar huis gaan een enkele keer langs mij alleen kwam in de tuin, groette zij mij altijd met nadrukkelijke vriendelijkheid, in het bijzijn van mijn moeder leek zij stom, en toch heb ik nooit de moed gevonden haar te volgen. Voor een deel komt dit misschien door de positie van de Europeaan tegenover de inlander; een europese jongeman die met een inlandse vrouw op straat gezien wordt valt iedereen op en Noer woonde bovendien bij haar ouders; dat haar ouders haar aan mij hadden kunnen 'afstaan' kwam niet in mij op, en toch zou zoiets noch mijn moeder noch haar ouders hebben geschokt. Mijn boeken maakten mij hiervoor te europees. Een jaar later zei een inlandse kennis van mijn ouders dat hij zich gaarne bereid verklaarde een 'speelkameraadje' (letterlijk uit het sundanees vertaald) voor mij te zoeken; mijn moeder ging er lachend op in. Op een middag kwam een lief inlands meisje - van goeden huize, zei men erbij, misschien nog vaag geparenteerd aan de adellijke bezorger - in onze bijgebouwen met een briefje van hem voor mijn moeder: *Dit lijkt mij de persoon waarover wij gesproken hebben*. 'Wil je niet gaan kijken?' vroeg mijn moeder mij. Ik weigerde met verontwaardiging. Ik had het afschuwelijk gevonden dat mijn broer Otto vóór zijn huwelijk een inlandse huishoudster had, en mijn kuisheid hierin was vreemdsoortig maar onverbiddelijk: ik had geen enkel bezwaar om op mijn beurt naar inlandse vrouwen te gaan, maar het samenleven met zo iemand leek mij ongeveer misdadig. Men weet bij deze instinctieve criteria nooit waar de domheid begint en de zuiverheid van gevoel eindigt. Een inlandse vrouw kan afstotend zijn om twee redenen: haar sirihmond en de klapperolie in haar haar; het eerste viel te verbieden of te vermijden, maar het tweede scheen onontbeerlijk en het terugvinden van die lucht op een hoofdkussen kon een Europeaan doen beseffen hoe diep hij was gezonken. Maar ik leefde ook hier eigenlijk alleen naar een code die door mijn eigen vrien-

den bepaald werd: als Junius, Rudi, Eelco en anderen ieder een vaste njai hadden gehad, had ik er misschien een eer in gesteld de mijne zo nauwkeurig mogelijk te kiezen. Maar een jongen van onze leeftijd die er een eigen njai op nahield was voor ons iets weerzinwekkends, en scheen alleen voor te komen bij de verwende zoontjes van heel rijk geworden Indo's; men had als men jong was geen njai dan wanneer men employé was op een plantage en dus ook om practische redenen behoefte had aan een huishoudster.

Dieper-in dacht ik bovendien dat het ‘mysterie van de vrouw’ *mij* onthuld zou moeten worden door een Europese, en daar een meisje van ongeveer mijn leeftijd hiervoor niet in aanmerking kwam, bleef ik uitzien naar de ‘vriendin van mijn moeder’ (iets als de dame die mij als kind bij haar toilet had laten zitten) en al had mijn moeder geen vriendinnen die ook maar even aan de droom beantwoordden, deze verwachting ongeveer moet mij hebben getroost. De realiteit bood zich op een middag aan in de vorm van Trude, zoals volkomen logisch was. Zij ging weer met mij om als met een jonger broertje en wij bespraken soms dus sexuele onderwerpen, ik op een wereldwijze, zij op een vragende toon. Zij had een boek gevonden onder oude boeken van haar vader en nadat zij het mij eerst geheimzinnig en als onder vrezen had vertoond, lazen wij sommige bladzijden samen, waarbij ik de literaire omschrijvingen nader moest uitleggen die zij dacht niet te begrijpen. Het boek heette *Vrouwenleven en - lieven in een Arabische Harem* en moest door een beroemde sjeik geschreven zijn; er stonden tien of twaalf foto's in van de meest banale franse naakten, maar de held van het verhaal was een haremhouder met onuitputtelijke hulpbronnen, die binnen 24 uur, meen ik, 10 maagden ontsloeg van haar ‘dagen van onnut’. Ik kreeg het werk van Trude mee, die aldus haar onverschilligheid ervoor bewijzen kon, en gaf het door aan mijn kameraden; daarvoor in de plaats kreeg ik van een van hen *De Schoonheid der Vrouw* van een Dr Stratz, met een overvloed van illustratiemateriaal en canons voor het ideale vrouwelijke lichaam. Ik

liet het Trude even zien, maar de kameraad die het mij geleend had moest het spoedig terughebben; zij kon de tekst dus niet zelf bestuderen en moest mij vragen wat zij van de vrouwelijke schoonheid weten wilde. Mijn geheugen veroorloofde mij op bijna alles te antwoorden, zij kreeg het grootste vertrouwen in mijn geleerdheid en vroeg mij of ik haar niet zeggen kon wat *haar* fouten waren. Ik zei op de ernstigste toon dat het gekleed moeilijk ging of althans gemakkelijk onjuist kon zijn; diezelfde middag, toen haar vader uit was, stuurde zij haar broertjes naar bed, en kwam met niets dan een saroeng en een kimono in mijn kamer. Zij had dit bezoek voor wetenschappelijke doeleinden vooruit aangekondigd en ik had mij dus ook tijdig voor de siësta in mijn kamer teruggetrokken. Toen ik haar hoorde aankomen, betrapte ik mij erop dat ik voor de spiegel mijn pyama rechttrok met de bijgedachte of ik misschien niet een aardige minnaar kon zijn, maar ik vond mij op hetzelfde ogenblik belachelijk. Toen zij binnengekomen was en wij de deur op slot hadden gedaan, scheen zij onwillig om zelfs haar kimono uit te doen; zij kon immers de stof dicht tegen zich aantrekken en precies zo gaan staan als ik het zou zeggen. Een badcostuum was dan nog beter geweest, meende ik, maar dat had zij niet; zij wierp de kimono dus opeens af en begon haar vragen te stellen. Ik zat op het bed met een klimmende ontroering maar antwoordde zo rustig mogelijk, en met een stem die ik gewoon trachtte te houden, op wat zij weten wilde; ik citeerde zelfs verschillende canons, wanneer de ene wat voor de andere een fout was juist voor een deugd hield of verzachtte. Zij leek mij te mager, en ik zei dus: iets te mannelijk, bij de heupen, maar praatte dit weer goed door te zeggen dat het waarschijnlijk aan meisjesachtige onrijpheid te wijten was; ook haar schouders waren immers nog iets te mager. Haar lichaam was anders niet precies meisjesachtig en op het punt van de borsten deed zij angstig en zei dat zij zeker wist dat ze lelijk waren. Voor zover ik met de saroeng er over kon oordelen, stelde ik haar gerust, maar zij bleef twijfelen en er kwaad van spreken; dit werd de aanleiding om de saroeng

langzaam lager te schuiven. Eindelijk kreeg ik er één te zien, en toen, voor de symmetrie en het algemene aanzicht, ook de andere; ik kon haar nu ernstiger geruststellen en de saroeng ging dadelijk weer de hoogte in. Het eigenlijke onderzoek was afgelopen en zij kwam nu, als zonder er bij na te denken, zusterlijk naast mij op bed zitten. Van hieraf begon een nieuw verhaal. Ik kreeg er de saroeng helemaal af omdat ik haar vroeg mij eindelijk en voor de eerste maal een naakt vrouwenlichaam te laten zien. Alles wat ik tot dusver op dit gebied bespeurd had waren inlandse vrouwen, badend onder een pantjoeran; zij lachten soms schril als men nog veraf was, als men dan in haar richting kwam doken zij kuis onder het water ineen. Trude's lichaam was welig en bruin als dat van een inlandse vrouw, maar langer; zij strekte zich eerst helemaal achterover, daarna ondernam zij het mij mijn kalmte te doen verliezen omdat ik mij bespiegelend bleef uitlaten en geen wilde gebaren maakte. Zij deed het, zeggend: ‘Zo zou ik doen als ik een slechte vrouw was’. Zij kwam inderdaad een heel eind en de middag vloog om; ik vroeg haar ten slotte of ‘het kon’ en zij antwoordde dat zij werkelijk nog maagd was en het dus niet wist. Ik sprong opeens het bed uit en moest om dit te doen mij lostrekken uit haar armen; ik rende naar de badkamer, bleef een halfuur onder een striemende douche staan, kleedde mij daar verder aan en fietste dan zo hard ik kon de stad in; ik dacht dat zij nog altijd in bed lag en wilde haar vooral niet meer zien voor ik 's avonds weer thuis zou komen.

Toen ik haar terugzag zat zij met haar broertjes aan de tafel in de eetkamer; ik groette haar opgewekt om te laten zien dat alles weer gewoon was, zij hief het hoofd niet op en zei opeens fluisterend dat zij dodelijk beschaamd was. Ik vroeg haar of zij toch niet blij was dat er niets gebeurd was en ze zei natuurlijk ja. Zij was toen 19, ik 17 en het ging door mijn hoofd dat als ik haar ontmaagd had de uitwisseling althans eerlijk zou zijn geweest, maar ik had dan ook het gevoel gehad dat ik met haar zou moeten trouwen. Ik weet tot nu toe nog niet wat precies de reden was waarom er niets gebeurde. Mijn vader zei

mij later dat hij altijd een uitgesproken afkeer had van maagden en ik heb deze afkeer later bij mijzelf waargenomen, maar ik dacht toen ook aan het verraad tegenover haar vader, die mij altijd zo joviaal bij zijn dochter had vertrouwd; in plaats van dit vertrouwen op te vatten als een soort minachting waarop men zich juist zou moeten wreken, miste ik, kleine Indischman, voor deze daad de durf en de vrije geest die in Europa iedere intellectuele krullenjongen voor het rapen heeft. En toch kan ik zelfs nu niet zeggen dat ik betreur niet wereldwijzer te zijn opgetreden.

Ik verloor Trude uit het oog toen zij opeens met haar hollandse aanbidder trouwde. Zij was zelfs half met hem verloofd toen die vreemde middag tussen ons plaats had; noch zij noch ik stuurde aan op een herhaling. Haar verloofde had een lang benig gezicht en dicht bij elkaar staande blauwe ogen; daar hij ook nog volle lippen had leek hij op een domme Sherlock Holmes. Ze zei mij ronduit dat zij soms meer voor andere mannen voelde, maar hij was tenminste een eenvoudige jongen, vond ook haar vader, en hij had een goede baan. Op een dag werd hij bijna boos op mij omdat ik Trude een detective-roman geleend had: er waren immers zoveel werkelijk goede boeken, zei hij, en men was toch verantwoordelijk voor de lectuur die men anderen bezorgde. Hij had hogere (hollandse) ideeën over literatuur en ik dacht aan het boek van de sjeik en amuseerde mij in stilte te zeer om hem ook maar even tegen te spreken. Toen Trude met hem trouwde was ik in Batavia en kon mij met een telegram ervan afmaken; kort daarna vertrok zij met hem naar Midden-Java. Zij had mij gezegd dat zij zeker dagen zou laten voorbijgaan alvorens werkelijk zijn vrouw te worden; ik had gewed dat het niet langer dan één dag zou duren, zij minstens drie dagen. Wij zouden samen doen wat wij die middag *hadden nagelaten*, wanneer zij de weddenschap verloor; zij zou mij dit eerlijk zeggen. Maar wij zagen elkaar nooit terug en het zal nu 15 jaar geleden zijn dat wij dat gesprek hadden.

22 De maatschappij

Toen ik eindelijk besloot mij bij de banaliteit van een inwijding door de eerste de beste neer te leggen, had ik eerst een psychologische prikkel nodig: Arthur Hille en Eelco hadden besloten die nacht op pad te gaan en wilden mij niet meehebben. Ik zei hun toen dat ik alleen wel hetzelfde resultaat zou bereiken en deed de zaken goed: ik was bij oom Van Kuyck gelogeerd, om 11 uur nam ik op straat vlak bij huis de eerste prostituée die ik tegenkwam en hielp haar door het raam naar binnen klimmen dat ik vooraf opengelaten had. Geen enkele vrees, dan dat de huisjongen Sahari mij zien zou. Eenmaal in de kamer speelde het erotische gedeelte zich af met een koelheid en een zakelijkheid van mijn kant die mijzelf verbaasden. Eerst toen de vrouw weg zou gaan merkte ik opeens iets dat mijn hart kloppen deed: op het beddelaken was zowaar een kleine bloedvlek. Ik wees haar erop en zei streng dat het volkomen verdwijnen moest, maar hoe het er kwam scheen zij niet te kunnen verklaren en ik durfde geen vragen stellen. Zij nam het laken weg, ging er mee naar de wastafel en wies gedwee en hurkend de vlek weg, terwijl ik achter een kamerscherm haastig onderzocht of ik toch niet gewond kon zijn, ondanks het voorrecht der mannelijke maagden. Toen ik nog meer verwonderd maar op dit punt gerustgesteld bij haar terugkwam, zat zij nog gehurkt; het licht viel zo over haar gezicht dat zij eruit zag als een zielige baboe. Ik liep ernstig de kamer op en neer tot zij gedaan had en het beddelaken weer op zijn plaats lag, toen liet ik haar haastig door het raam uit zoals zij was binnengekomen.

Tien minuten later sprong ik er zelf uit en liep zo vlug ik kon naar Arthur, die in de buurt woonde en in een tuinkamer sliep.

Ik was innig teleurgesteld hem nog niet thuis te vinden, het kwam mij voor dat alle bezoedeling nutteloos was geweest als ik er althans dit plezier niet zonder uitstel van kon beleven. In werkelijkheid had deze tegenvaller het voordeel dat ik de volgende dag met meer superioriteit mijn verhaaltje kon afdoen: ik maakte het schepsel misschien een beetje minder afstotend dan zij geweest was, maar de afwezigheid van emotie waarmee ik alles had volvoerd bracht ik nadrukkelijk naar voren, met de overtuiging dat ik het nooit waar en duidelijk genoeg zeggen kon. Er was een verwijt in mij van: 'Praten jullie dâân nu zoveel over?' Maar ik mocht van toen af met hen mee, en het was iedere maal hetzelfde: in de krotten van Bandung of van Batavia, iedere expeditie op dit gebied was voor mij meer een bewijs dat ik mijn vrienden moest leveren van moed, dan een uitzicht op werkelijk plezier; het gaan naar inlandse of chinese prostituées in een slechtverlicht kampoenghuis door het donker van een inlandse achterbuurt bij nacht, met een revolver op zak, was tenslotte niets anders dan het gaan naar het Sirene-park met de kans op een gevecht met boeaja's; niet mee te gaan naar een plek waar Arthur Hille heenging zou mij in die tijd voorgoed verachtelijk in eigen ogen hebben gemaakt. Bij hem en bij alle anderen uit mijn vriendenkring waren deze expedities, met meer of minder appetijt voor de vrouwen zelf, toch in de eerste plaats bevredigend voor de brani. Ik was zo onvoorzichtig voor het gevaar van ziekte en had daarbij een zo onverdiend geluk, dat Eelco mij twee jaar later in Surabaja vol verbazing de meest gecompliceerde wenken gaf; en als iemand voorgaf een buurt gevaarlijk te vinden drong een ander er natuurlijk op aan dat wij erheen zouden gaan. Ook dit beantwoordde feitelijk aan onze jongensromantiek. Wij moesten onszelf bewijzen dat wij geen kinderen meer, dat wij mannen waren, reeds verbitterd dus door het leven; de bitterheid à la Byron, ofschoon wij die niet kenden, was in de verklaringen die wij elkaar gaven van ons eigen karakter toch altijd de hoofdzaak; wij waren overal ontgoocheld, maar als de helden uit de bioscoop tegelijk onversaagd.

De wereld van de europese meisjes, met wie men nooit verder dan tot een zekere grens mocht gaan, en die van de inlandse hoeren, bestreden elkaar in ons. Met de meisjes was het altijd een tenslotte 'idealistisch' minnekozen; men wist als het begon meestal dat het weer spoedig gedaan zou zijn, de meisjes zelf spraken over niets anders dan over *aan* en *uit*, maar men deed toch telkens weer of het voorgoed was. De tederste ontmoetingen speelden zich af op de achterste rijen in de bioscoop; als men te veel in het gezicht kwam zat men alleen hand in hand, wat men handje-pak noemde. Ik ging weldra door voor een jongmens van strenge zeden omdat ik hier nooit aan meedeed; Eelco daarentegen die een even goed danser was als sportsman, die boeiend en vurig vertellen kon en er zonodig de helft uit zijn fantasie bijdeed, die de bestgebouwde jongeman was die ik ooit ontkleed zag, had successen overal; hij trok zonder moeite een parallel tussen de twee grote lijnen, hij voelde zich weldra evenzeer op zijn gemak tussen de dochters van de bandungse burgerij op de dansvloer van de soos als in het goedkoopste inlandse bordeel. Hij was dan ook niet kieskeurig in de complimenten die hij de europese meisjes maakte, noch hoefde hij het te zijn, maar als ik erbij zat voelde ik soms een soort wrok tegen hem opkomen alsof hij *mij* belachelijk maakte. Ik vond hem wel naief om te veronderstellen dat die meisjes zùlke banaliteiten voor ernst zouden nemen en meende zijn gedrag te moeten goedmaken met een honende opmerking. Het enige dat ik er mee won was een grote reputatie van zuurheid, waartegen het savoir-vivre van Eelco alleen des te beter kon uitkomen. Zijn jongere broer Taco was daarentegen een overdreven voorbeeld van de jongeman in wie de romantiek ieder evenwicht verstoord had. Taco's eerbied voor het jongemeisje moet onzegbaar zijn geweest; hij werd bloedrood, stotterde en werd zelfs grof als hij in meisjesgezelschap gebracht werd; in zijn beste ogenblikken was hij zwijgend met een enkele hartelijke uitbarsting zoals men tot kleinere jongens spreekt. Nadat hij Eelco verweten had dat hij telkens weer de kant van het europese meisje uitdreef gaf hij voor de-

ze neiging als een ongeneeslijke zwakheid in zijn oudere broer te beschouwen en sprak er maar niet meer over. De Odinga's, die beledigd waren wanneer men hen voor iets anders dan indische jongens aanzag, waren van friese afkomst en zowel hun vader als hun moeder kwamen uit die provincie; zij zelf waren stoer en blank, vooral Taco, die een buitengewoon innemend gezicht had onder golvend hoogblond haar. Hij las veel en had een ongewone drang naar avontuur, maar de mythomanie van Eelco ontbrak bij hem geheel.

Eén ding bracht mij nog dichter bij hen dan bij mijn andere kameraden: hun vader was een bullebak die zijn vier zoons te lijf kon gaan met vervoering en hen dan voor godvergeten pederasten schold of wat hem maar voor de mond kwam; zij trainden zich dan ook om het hardst, de twee oudsten en ook de twee jongere broers, om zo gauw mogelijk sterker dan hun vader te zijn. Hij kon aan de ringen alleen nog maar de plank vóór maken en niet meer de plank achter, of andersom; waren zij zover dat zij de beide planken konden maken, dan konden zij het dus wagen in verzet te komen. Toen Eelco een betrekking had, noemde hij zijn vader als hij over hem met zijn moeder sprak: ‘je man’; ik ging soms met hem mee naar binnen en bleef dan met de vader in de voorgalerij praten, terwijl Eelco met de hoed op het hoofd doorliep en mij later weer kalm kwam halen als zonder te zien wie naast mij stond. Zijn vader had zich eraan gewend en scheen er zich in stilte over te amuseren, wanneer hij niet boos was; hij sprak op een grove humoristische manier over zijn zoons met mij, en zijn zoons op dezelfde manier over hem. Toen Taco in verzet kwam, stelde hij zijn vader voor hem onder zijn eigen tafel te slaan; zijn vader vroeg toen of hij soms geen baas in zijn eigen huis was en Taco zei: ‘Ja, je bent het als ik het wil!’ De vader liep grommend de kamer uit, want Taco was rood en briesend geworden en hij vermoedde dat de opstandige jeugd zich niet ten onrechte sterker voelde. Na zulke tonelen ging Taco enige tijd bij kennissen logeren, na zijn jongere broers op het hart te hebben gedrukt dat zij hun moeder beschermen moesten omdat

zij nu toch al sterk genoeg waren om de bullebak gezamenlijk te weerstaan. De moeder, een lieve zachte vrouw, die altijd voor haar man gesidderd had, werd langzamerhand door haar zoons tegenover hem op een plaats gebracht die haar waarschijnlijk meer verlegen maakte dan genoegen deed. Zij waren alle vier dol op haar, en toch konden zij zich over het karakter van hun vader met zelfherkenning amuseren, als de druk van zijn tyrannie voldoende bestreden was.

De mythomanie van Eelco, die hem niet belette in werkelijkheid soms de gekste dingen te doen, de pathologische meisjesverering van Taco, die hij omzette in een onvermoeide en volstrekt ongedwongen omgang met alles wat inlandse vrouw was (Taco heeft altijd de beste adressen, zeiden wij), de steeds koppiger nageleefde principes van Edo Junius, het geloof van Arthur Hille dat hij nooit voor liefde betalen mocht, ook niet bij hoeren, zodat hij de ene botsing na de andere er voor over had, in werkelijkheid was dit alles niets dan de koloniale nabloei van een romantiek die in Europa sinds lang ‘overwonnen’ leek. Rudi van Geen was van ons allen de meest beheerste en het meest normaal, en toch had hij dezelfde trekken met ons gemeen. Hij had een door en door betrouwbaar karakter, en terwijl ik voor Arthur Hille misschien de grootste bewondering had, en de grootste toenadering voor Taco, in wiens karakter en enthousiasme ik toen het meest de mijne terugvond, ik ging ongemerkt Rudi beschouwen als mijn zekerste kameraad, de broer die Otto had kunnen zijn als hij niet zoveel ouder was geweest en als ik hem van dichtbij gekend had. De Odinga's, Rudi en ik ontdekten in deze tijd een boek waarvan de naieve sfeer zo volledig bij onze levensbeschouwing paste, dat ik de enige was die niet geloofde dat wij hier iets gevonden hadden dat oneindig superieur was aan *De Drie Musketiers*: het was een engels verhaal met alle ingrediënten van puberteitsdromen en jongensfantasie, een boek van zwerven, van boksen, van verliefd en toch kuis samenwonen met een vrouw die men uit de handen van een belager gered had, en die op een stormnacht was komen binnenvallen in het hutje in

het woud dat men ook alleen toch al zo heerlijk bewoonde. Dit boek, in een quasi-literaire stijl geschreven, was een glorie voor de engelse gemiddelde lezer, en tot de karakteristiek engelse-onderdrukte sexualiteit ervan was iets dat tegelijk weerklank bij ons vond en aan onze aandacht ontsnapte. Wij wilden allen Peter Vibart zijn, de held van *The Broad Highway* van Jeffery Farnol: zijn zwijgend trekken aan een pijp, zijn onhandige mannelijkheid, zijn ideaal om zelf geld te verdienen, liever als smid op het land dan als een windbuil van een gentleman in Londen, de gentlemanlike manier daarentegen waarop hij zonder mankeren als vrouwenbeschermer optrad, het was voor onze 'inner soul' even onverdeeld waar als prachtig; en dit is nog het beste bewijs hoe weinig op ons 18e jaar de libertinage met inlands vrouwvolk ons had aangetast. Hiernaast vertelde Taco met smaak hoe hij, bij de njai van een oude planter zijnde, door een bezoek van die planter overvallen was, zich in een andere kamer verstopt had en door de bamboewand getuige was geweest hoe de oude heer het jonge kind op zijn schoot had gezet, had uitgekleed en overal geknuffeld en geknepen, om toen zonder meer weg te gaan, waarna hij zelf weer zijn rol had opgenomen. Taco was even verliefd op de Charmian van Peter Vibart als wij allen, en ongetwijfeld deed zijn romantiek hem naar deze vrouw zoeken, ook onder zijn inlandse vriendinnen als zij er zich maar even toe leenden, omdat zijn verlegenheid de meisjeswereld nu eenmaal voor hem gesloten had. Ik ging nog het meest de kant uit van Taco, omdat mijn omgang met meisjes op zijn best vriendschappelijk maar nooit innig was; het lukte mij soms om een meisje toe te spreken zoals Eelco het deed, maar alleen als ik haar vooraf aardig laag geklasseerd had en dan nog deed ik het op een ironisch toontje: de woorden voor haar, het toontje voor mijzelf

Junius had een ongelukkige liefde voor een meisje dat wel van hem hield, maar uit medelijden voor een ander, zei ze, het met hem uit wilde maken. Een zo krankzinnige wreedheid gaf mij het gevoel dat ik er zelf in betrokken werd. Junius kwam zijn

kamer niet meer uit en eens merkte ik dat hij huilde. Dat een jongen met zijn karakter in mijn tegenwoordigheid daartoe kwam, gaf de doorslag: ik zocht het meisje op, vertelde haar alles en vroeg haar bij hem te komen. ‘Lijdt hij erg?’ vroeg zij, terwijl zij haar adem inhield. Zij kwam en Junius was een volle dag gelukkig; daarna kreeg hij een bezoek van zijn rivaal, die iets ouder was. Toen Junius zijn naam hoorde, dacht hij met blijdschap dat het een botsing zou kunnen worden, maar hij kreeg iemand op zijn kamer die er veel meer ontdaan uitzag dan hijzelf die in tranen uitbarstte en hem smeekte het meisje niet meer te verontrusten, omdat hij zonder haar niet leven kon. ‘Je kunt mij mijn leven afnemen, Junius,’ zei deze jongen van 20 tot Junius die nauwelijks 18 was. Junius had hem ten slotte de hand gedrukt als een vriend, ofschoon hij hem niets had kunnen beloven. In dezelfde tijd was Rudi doodongelukkig omdat hij eindelijk een meisje gevonden had van wie hij werkelijk houden kon, maar zij had een jonge stiefvader die verliefd op haar was en ook hier kwamen alle klassieke verwikkelingen om de liefde te voeden en te vergiftigen tegelijk. Het meisje schreef brieven aan Rudi, waarvan hij mij sommige stukken voorlas, toen de kans op mislukking het dreigendst werd: wat mij toen zelfs opviel was de invloed van de hollandse roman, want zij schreef van dat het toch zo mooi was geweest, en van dat zij nu het gevoel had dat alles voorgoed in scherven lag. Haar stiefvader, die soms in haar brieven sprekend werd opgevoerd, scheen zijn gevoelens uit te drukken in dezelfde stijl. Zowel het geval met Junius als met Rudi maakte mij innerlijk woedend, maar ‘d'une rage froide’; ik vond het stom, aanstellerig, belachelijk en tegelijk nodeloos wreed: ‘Taco heeft gelijk, dacht ik, bij de inlandse hoeren is dit alles heerlijk afwezig’. Wat ik vooral meevoelde was Rudi's haat tegen de oudere man, die hier bovendien demonisch werd door zijn schijn-vaderschap. Wij haatten toen zozeer iedere oudere man die zich als rivaal kon voordoen, dat ik Eelco bijna van verraad betichtte toen hij, nadat hij een betrekking had, zich liet voorstaan op vriendschappen met mannen

van 30 jaar. Op Tjitjalengka, wanneer er officieren bij ons waren ingekwartierd, die plichtmatig mijn moeder het hof maakten, ging ik weg of gedroeg mij tegenover hen met de beledigendste onverschilligheid.

Daarentegen had ik op Bandung een vriend gevonden die ik weldra vereerde en die de grootste invloed op mij had. Het was een oud-assistent-resident, die alleen uit armoede de carrière van hoogleraar gemist had. Hij was 75 jaar, hoog en recht nog, met een ietwat hebreeuws maar sarcastisch en strijdlustig voorkomen; hij had een glazen oog en daar ook het andere was aangetast zat hij in een donkergemaakte kamer of droeg een donkere bril; hij las dus niet meer, maar had nog van alles over in zijn geheugen en toen hij hoorde dat ik middel-nederlands lezen kon begon hij zich voor mij te interesseren en mocht ik uren bij hem zitten, op het balkon van zijn kamer in het huis van oom Van Kuyck bij wie hij was komen inwonen. Hij had zich zijn leven lang vijanden gemaakt, uit temperament of omdat hij verbitterd was door de mislukking van wat hij zich gewenst had; mijn ouders, die hij een enkele maal ontmoette, mocht hij niet, de stem van mijn vader was hem onaangenaam en mijn vader zei dat hij was weggegaan toen de oude Ströbl gezichten had getrokken als een kater die in het licht keek. Hij had mij eerst gehoond toen hij bij toeval hoorde dat ik soms las in Shakespeare; later vroeg hij mij enige passages voor hem uit het hoofd te leren, wat ik deed. Toen ik ze voor hem had opgezegd was de vriendschap gesloten: ‘Ik moet zeggen, je hebt een gelukkig geheugen, kerel’, zei hij als voor zich uit; hij vroeg mij of ik een goede uitgave van Shakespeare bezat, omdat ik mijn ogen niet mocht bederven, zoals hij dat gedaan had, op de vervloekte diamond-edities. Hij ging naar de kast, haalde er tastend een biljet van 10 gulden uit en stopte het mij in de hand. ‘Ga een goede Shakespeare kopen, zei hij; en met een hand op mijn schouder: ‘Ik geef je geen geld, ik geef je een Shakespeare!’

Hij wist op al mijn vragen te antwoorden, en hij sprak met de grootste verachting en met een rustige superioriteit over alle

leraren, en over militairen, die voor hem de domste mensen waren die men zich denken kon. Zijn geleerdheid en zijn sarcasme, zijn eenzaamheid, waardoor hij ieder bezoek van mij waardeerde als een gebeurtenis tegenover de verdere dag, alles maakte dat ik naar hem toe ging als naar de enige mens die groter dan heel verder Indië was; hij was eens in botsing gekomen met de gouverneur-generaal Van Heutsz en het leed voor mij geen twijfel dat deze Van Heutsz in werkelijke waarde naast hem een dwerg was. Hij werd de intellectuele rechtvaardiging van al mijn instincten van verzet, van alles wat in mijn wezen oneerbiedig was, en van mijn jeugdbitterheden tegelijkertijd.

Hij had zijn studies in de oude talen afgebroken omdat hij niet wilde dat zijn getrouwde zuster die voor hem zou bekostigen, had toen in haast zijn examen gedaan voor indisch ambtenaar en was naar Java vertrokken; voor een controleur was hij toen oud, en het eerste wat hij deed, toen hij in Oost-Java geplaatst werd, was zijn assistent-resident een strafoverplaatsing bezorgen. In een ogenblik had hij zich bij het Binnenlands Bestuur bekend gemaakt als een veel te knap en een veel te lastig iemand. Hij was zelfs te knap om het niet te brengen tot assistent-resident; daar hij toen al verschillende javaanse kronieken had vertaald en archeologische studies had gepubliceerd van betekenis, gaf men hem een erepost bij de Oudheidkundige Dienst; gedurende elf jaar reisde hij toen heel de archipel af alle beelden beschrijvend die hij vinden kon. Deze beschrijvingen vulden vele dikke delen *Rapporten van de Oudheidkundige Dienst*, die ik later uit verering voor hem trachtte te lezen, maar die werkelijk te eentonig bleken als lectuur. Hij ging voort zich door heel Indië de reputatie te maken van een onkreukbaar en geestig maar tenslotte onverdraaglijk man; hij kon galant zijn en toosten in geïmproviseerde verzen, maar zijn epigrammen op andere ambtenaren waren alleen aardig voor buitenstaanders. Overal waar hij in verhouding tot een soort chef kwam, kon men zeker zijn van een botsing. Hij vertelde mij hoe hij als examinator van de Bestuursschool al-

le candidaten had tegengewerkt die bij de leraren in de gunst stonden, en hierom alleen al had ik hem kunnen omhelzen.

Toen men hem aan zijn oog geopereerd had, vergat de dokter hem te zeggen dat hij niet niezen mocht; hij deed het en zijn oog stroomde leeg, zei hij met iets van knarsetanden, alsof de helft van zijn hoofd op zijn jas gelegd werd. De dokter kwam er toen verschrikt bij en wilde hem verdoven om de oogkas schoon te maken. De oude heer Ströbl, die toen al in de 60 was, weigerde; nu de operateur hem bewezen had dat hij zijn vak niet verstond, zei hij, wilde hij ook waar voor zijn geld hebben. 'Ik zat er dus bij, vervolgde hij, toen alle zenuwen werden doorgeknipt, en toen eerst heb ik mij een idee kunnen vormen van wat de kinderen van Eduard moeten hebben gevoeld waar ik over gelezen had in Shakespeare; maar toen was het ook te laat om het nog eens over te lezen'.

Bijna blind was hij in huis gekomen bij een aangetrouwde neef die officier was bij de administratie: 'En nu weet je natuurlijk, zei hij, dat de grootste geesten van de waereld officier geworden zijn, maar de allergrootste gingen bij de administraasje'. Hij legde mij daarna uit welk een analytisch vernuft er toe nodig is om te kunnen opschrijven: *katoen - wit en rood - gestreept - bulzak*, of misschien: *zak-bul*, wie weet? Hij kende alle straffen uit het hoofd, die de militairen elkaar gaven, en telde ze op zijn vingers af met een stem als gold het een ritueel. 'Maar àls nu een luitenant iets beter weet dan een overste, zei ik, mag hij hem dan toch niet tegenspreken?' 'Natúúrlijk niet! Stel je vóór!... Stel je voor, herhaalde hij langzaam, dat de overste een domheid zei... en dat de luitenant er een tweede domheid bovenop zei.' Toen hij het bij de militaire neef niet langer kon uithouden was hij bij oom Van Kuyck gekomen, die hij soms graag voor de gek hield maar wiens belangstellend luisteren en reëele goedheid ook op hem hun uitwerking niet misten; behalve van mijn taallessen in Bandung kon ik dus ook van zijn lessen profiteren zoveel ik maar wilde. Mijn ouders hoorden weldra niet graag dat ik bij hem geweest was. 'Je bent helemaal veranderd, zei mijn moeder tot mijn groot-

ste zelfverheffing, Arthur Hille heeft je arrogant en onmogelijk gemaakt, maar de oude Ströbl misschien nog erger; die heeft je, ik weet niet... die heeft je gemaakt tot een mensenhater'.

Maar het was een europees meisje dat dit alles tegelijk afbrak. Zij deed niets dan voorbijgaan, letterlijk: zij kwam zó van de boot uit Holland over Bandung om in Oost-Java een onderwijzeressenpost in te nemen en zij was twee jaar ouder dan ik. Dat zij mij had opgemerkt durfde ik nauwelijks geloven, maar ik schreef haar dat ik van haar hield en haar antwoord bewees mij dat het onwaarschijnlijke toch juist kon zijn; het werd tussen ons een hartstochtelijke omgang in brieven alleen, zodat ik mij voelde in mijn grootste kracht. 'Dit is mijn eerste *werkelijke* liefde', dacht ik. Ik sprak er met niemand over dan met Taco, die met mij meeging naar Batavia toen ik besloten had nu ook maar het werkelijke leven aan te durven. Ik had onverhoopt, en wonderlijk genoeg door oom Van Kuyck, een plaats gekregen bij *De Nieuwsbode* van de beruchte Wouter Doornik, vroeger ongeveer een revolverjournalist, nu een van de rijkste mannen van Batavia; iedereen kende uit de bladen zijn Janklaassen-profiel met romeinse pretenties. 'Als je bij hem niet voldoet, maakt hij je voor je verdere carrière af', zei mij een oud-Bataviaan toen ik vertelde dat ik jongste redacteur bij Doornik geworden was. Daar ik om te kunnen trouwen in ieder geval een betrekking wilde hebben, zou ik alles hebben aanvaard, maar de journalistiek leek mij toen niet veel minder dan mijn volmaakte lotsbestemming. De beperkte mogelijkheden voor iemand zonder diploma's - in Indië vooral - hadden een romantische kleur nodig om te kunnen worden verdragen, de journalistiek gaf mij die: via de journalistiek, zoals later via de bohème, kon ik alleen komen tot het schrijverschap want nog nooit had het idee van een schrijver zonder meer zich aan mij voorgedaan. De journalistiek verbond mijn ideaal van man van de daad, of liever van avontuur, met mijn enige gave misschien, die uit schrijven bestond: van d'Artagnan *via Sherlock Holmes* en *De vijf Stuivers van Lavarède*

was ik gekomen tot herkenning van de figuur die mij toescheen het meest in mijn lijn te liggen: de 18-jarige reporter Rouletabille. Een reporter kon een soort detective zijn, en al was dit niet het geval, hij had vóór zich een veld van avontuur.

Toen ik op de krant kwam, in het stoffige kantoor van de benedenstad, waar de zon nog gloeiender scheen dan elders op Batavia, toen ik eerst bij de correctors werd gezet in dezelfde achterzaal waar de inlandse zetters werkten onder leiding van een chinese baas, toen ik later de *Aneta*-telegrammen in redactie-hollands om te zetten kreeg, altijd dezelfde karakterloze formules, en 's avonds bijwijze van gunst de opening van een automobielzaak mocht 'verslaan', de lezing van een zendeling die van Nieuw-Guinea terugkwam of een sprookjesavond voor kinderen in de schouwburg, merkte ik mijn vergissing; maar ik bleef hopen op beter en voor mijn kameraden had ik immers mijn perskaart en mijn politiepenning en mijn vrije entrée in het Deca-park. Ik schreef met literaire beelden over een expositie van avondtoiletten in de chicste modewinkel van Noordwijk; ik moest toch ergens laten zien dat ik schrijven kon.

De heer Wouter Doornik moedigde mij aan en zette soms mijn initialen onder een stukje van niets. Hij had evenals de oude heer Ströbl golvend grijs haar en een glazen oog, maar hier hield iedere vergelijking op. Het andere oog van de heer Doornik stond wijd open en zijn haar stond overeind met een kuif zoals voegde aan 'de eerste polemist van Oost-Azië'. De oude heer Ströbl verborg ongetwijfeld een grote ziel onder zijn sarcasmen, de heer Wouter Doornik, alom bekend als W.D., had niet veel meer ziel dan nodig was om de dwarskijker te spelen die toch behoorlijk slaagde onder de bourgeoisie, en om een slagvaardig 'type' te zijn en een voortdurende reclame voor zichzelf. Hij was in menig opzicht een vulgarisatie van Multatuli, maar bestreed de gouverneur-generaal liever uit naam van de indischgasten voor wie hij schreef en die zijn krant groot moesten maken; zijn polemistentemperament

leefde zich vooral uit tegen zijn collega's, en gezien het gehalte van dezen was hij misschien nog gemakkelijk, in een verborgen laag van zijn wezen, meer fatsoenlijk man. De andere mensen van het bureau wil ik hier haastig voorbijgaan; ik heb elders genoeg geschreven over 'notarissen'. Zij waren overstelpend superieur in het contact met de perstelegrammen en volkomen thuis in de bron van alle kennis waarnaar zij voortdurend verwezen, de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Dat zij overigens bijna even slecht schreven als ik, werd ons enige malen per week waar gemaakt, als de heer W.D. uit zijn directeurskamer in onze deur verscheen, stampvoetend over de een of andere misslag, haastig zijn 'getverdemmes' uitwerpend en met krachtige sexuele voorbeelden alle vergissingen in de geslachten releverend die hij in de proeven was tegengekomen, want hij las in schone proef zijn complete krant. Hij loeide ook onzichtbaar door de deuren heen: 'Verláán, die zuster van jou, is die op *de* baan of op *den* baan?' waarop de aangeloeide zonder aarzelen antwoordde: 'Op *de* baan, mijnheer Doornik'. Dat hij geen 'notaris' was zou ik allerminst durven zeggen, maar hij was een ongewone 'notaris', een die het er op toelegde om te kunnen denken dat letterlijk iedereen bang voor hem was. Ik beging op een dag de fout tegen hem te zeggen: 'Daar is een heer die u spreken wil'. Hij stak als een leeuw het hoofd op: 'Die mij spreken wil? die mij spreken wil? Ja, getverdemme, als *ik* wil!' Precies als bij mijn leraren vond ik dit soort uitbarstingen ook bij hem vooral komisch. 'Zal ik hem dat dan maar zeggen, mijnheer?' 'Neen, getverdemme, laat hem binnenkomen!'

Eens danste hij in onze deur zo verwoed om een tegen zijn zin opgenomen bericht, dat ik mijn werk neerlegde om beter naar hem te kijken. De verdere redactie, over wie de storm losbarstte, boog de hoofden dieper over het papier. Het ging dan ook om een vermomd pro-duits bericht, en zijn pro-fransheid was zo befaamd dat hij alleen nog maar te wachten had op het legioen van eer. Een andere keer amuseerde hij ons door vijf minuten lang de hand niet te zien van een toneelspeler, ex-oos-

tenrijks officier, die in Indië natuurlijk veel galante successen had en die hij een schavuit noemde. De man, glimlachend en keurig in zijn shantoengpak en met zijn scheiding in het midden, stond met serviel uitgestoken hand half voorovergebogen, en de oude W.D. met zijn kuif achterover en in hemdsmouwen zei: 'Zo, mijnheer Graff, bent u daar ook?' en keek door zijn brilleglazen op hem neer terwijl hij zijn handen aan zijn broek afveegde.

Zijn leven was vol curieuze voorvallen en dapperheden voor de kleine chronique scandaleuse: hij had als strijdbaar publicist natuurlijk verscheidene malen in de gevangenis gezeten, men zei dat hij eens met zijn auto dwars door een voorbijtrekkend bataljon was gereden omdat hij niet langer wachten wilde, en de oude corrector vertelde mij met smaak hoe een beledigde echtgenoot hem voor het bureau met een stok had afgeranseld en hoe men hem tot in de zetterij had horen hulp roepen, zonder dat in de redactiekamer één van de heren ook maar was opgestaan. Ik mocht met hem en de andere heren aan tafel eten en om de schuine moppen meelachen die zijn goed humeur dan voortbracht. Een ervan was dat hij spoedig een russische secretaresse zou hebben die hij overtuigend beschreef door te snuiven, maar zij zou voor de directiekamer alleen zijn. 'Een heel enkele keer alleen, zei hij dan met een plotselinge blik op mij, mag ze éven bij jullie komen om Ducroo te verleiden'. Waarop het gezelschap zich verenigde in een diep en genietend gelach. Ofschoon ik het op zichzelf niet erg vond en tenslotte bleef geloven dat ik hier met weerbare mannen samenwerkte, in het belang van Indië misschien wel, versmaadde ik hun *genre* in deze momenten toch zonder voorbehoud.

Wanneer hij iets onaangenaams in de directiekamer had, vloog onze deur open opdat hij ons tot getuigen kon roepen: 'Heren! hier is...' Op een middag was er een zielig individu, uit de gevangenis ontslagen, waaraan hij uit pure goedheid f 20 voorschot had gegeven; de man kwam nu om te zeggen dat de dokter een koeler klimaat voor hem nodig vond, dat hij dus niet kwam werken en f 10 terugbracht maar dat hij de andere

f 10 al gebruikt had en later terug zou geven. Het geraas dat hierdoor uit de heer W.D. kwam is moeilijk te beschrijven; na ons allen tot getuigen te hebben geroepen zei hij natuurlijk niets minder tot de man dan dat hij een dief was die altijd een dief zou blijven, en hij hield zichzelf al lopend bij de schouders vast, krijsend: 'Vent, ga weg of ik sla je op je donder!' Zijn broer, die juist uit Holland was teruggekomen en een gezicht had waarvan ik de vulgariteit nog altijd overtroffen moet zien, verliet hier plotseling zijn schrijftafel, liep de man na, die intussen werkelijk was weggegaan, en brulde: 'Boef! Smeerlap!' naar de voorbijgangers. De heer W.D. kwam bij mijn tafel staan: 'Zie je, Ducroo, ik ben een goed mens, maar dàt kan ik nou niet hebben!' Het was zeker omdat ik vers op bureau was, dat hij meende deze toelichting verschuldigd te zijn aan zijn jongste redacteur.

Later ontmoette ik in Brussel iemand die na mij op de krant van Doornik was geweest, maar het was iemand van zes voet en met evenveel aplomb als hij groot was, en hij was uit Holland speciaal voor de krant uitgekomen met een contract van 3 jaar. De zenuwvlagen van de heer W.D. hadden op hem geen enkele uitwerking: 'Als u weer in orde bent, zullen we er nader over praten', zei hij en ging dan naar zijn eigen tafel terug. De eerste maal werd hem daar uit de directeurskamer een briefje gebracht: *Ik gelast je onmiddellijk bij me te komen*. Dit was de toon die de heer W.D. gewoon was aan te slaan tegen een indisch redacteur van 6 bij 3 voet, die zich zonodig viermaal op een middag liet wegjagen, maar met de hoed op het hoofd weer ging zitten tot de baas hem vergeven had. De man met het contract van 3 jaar kreeg een lachbui die tot in de directeurskamer doordaverde. Een uur later kwam de heer W.D. bleek en bevend zich over zijn tafel buigen: 'En weet je wat je me nu kost? Mijn léven! Ik heb nu al twee tubes broom geslikt; je kost mij mijn lé-ven, zeg ik je!' 'Als het alleen voor de tubes broom is, zei de ander, dan zijn die voortaan voor mijn rekening'. Bij volgende aanvallen belde hij *dadelijk de oppasser en gaf* hem een tube broom die hij in zijn

la had klaargelegd: ‘Abdoel, breng dit even bij toean Doornik’. Wij lachten in Brussel samen om de humoristische anecdotes van dat kantoor die wij elkaar konden vertellen, maar hij was er 3 jaar geweest en had volop zijn rol gespeeld van tropisch krantensatraap en ik was, na 4 maanden jongmaatje te zijn geweest, écoeuré en in het vak verongelukt.

Na twee maanden reeds bestreed ik de ontgoocheling van mijn nieuwe bestaan alleen door het idee dat ik voor mijn ‘meisje’ werkte: voor de eerste maal had een vrouw zelf verklaard dat zij dat was. Ik zat met Taco, die een plaats had gekregen bij de levensverzekering, in een pension aan het Koningsplein, ieder met een eigen kamer en een eigen terrasje, en de ellende van deze periode komt voor mij scherp terug als ik het carillon hoor van de zogenaamde Windsorklokken die ieder kwartier afrinkelen. In de eetzaal hadden wij een apart tafeltje, van waar wij uitdagende blikken wierpen naar de oudere jongelieden die aan een grotere tafel zaten en met wie wij zorgvuldig vermeden kennis te maken. Wij voelden ons eenzaam en landerig; op een avond - waarschijnlijk als reactie daartegen, ik kan het mij anders niet goed verklaren - stelden wij elkaar voor om van het hek, waar wij stonden, om het hardst naar de achtertuin te lopen. Er was het zwarte gat van een poort waar wij door moesten en daarnaast één verlicht voorgalerijtje, waar een doodstille mevrouw zat te handwerken. Wij stoven op de poort af, en toen, met een draai die hij zelf nooit heeft kunnen verklaren, als een insect naar het licht, stortte Taco zich voorover tussen de stoelen van de mevrouw, viel plat aan haar voeten, en sprong weer overeind met een kop als bloed en tweemaal een verwoed ‘Godverdomme!’ Naast de melancholie van het Windsor-refrein blijft mij dit dwaze voorval bij, dat ik mij maar even intensief heb voor te stellen om weer de lachkramp van toen te voelen. Maar de melancholie won het verreweg, want mijn ‘meisje’, voor wie het terecht onvergeeflijk was geweest dat ik haar niet eerst in Oost-Java bezocht had, schreef mij kort daarop dat zij van een getrouwde man was gaan houden. Het was een man die

'snachts niet sliep, die het verschrikkelijk vond met zijn vrouw getrouwd te zijn maar niet scheiden kon om zijn twee kinderen, die zich in zijn hopeloze eenzaamheid dus onweerstaanbaar naar het begrijpen van mijn meisje gedreven voelde. Ik antwoordde onmiddellijk dat het goed was en toen ik de brief met Taco gebust had en weer naar mijn kamer ging, zag ik er blijkbaar zo uit, dat hij opeens terugkwam en aan mijn deur klopte. Ik deed open en zag hem werkelijk ongerust. ‘Je gaat toch geen gekke dingen doen, wel?’ zei hij haastig. ‘Stel je voor; geen enkele vrouw is dat waard’, zei ik en probeerde te lachen. Maar de werkelijke reden om aan de krant te blijven was hierna opgeheven.

Ik hield het nog twee maanden vol om vol te houden, maar Taco keerde naar Bandung terug, ik zat dus de avonden alleen in het pension, waar ik bijna met niemand sprak. Het ergste was dat ik mij overdag op bureau voortdurend te gekleineerd voelde om mijzelf 's avonds in het Deca-park voor een flinke jonge reporter te houden; geen zweem van Rouletabille kon ik meer in mijzelf ontdekken, niets dan een melancholieke indische jongen wiens meisje meer voor een getrouwde man was gaan voelen en die nu voor niets in een pension aan het Koningsplein zijn kamer had. Toen op een dag de broer van de heer W.D. ook godverdomme tegen mij zei, besloot ik dat die middag mijn laatste aan de krant zou zijn. Ik stond tegen de ruiten in het stoffige kantoor en ofschoon er buiten niets te zien was dan de nog stoffiger straten, de verveloze pakhuisachtige gebouwen, het vuile rivierwater en de hele povere sjachersfeer van de Kali Besar, voelde ik mij opeens boordevol worden met een verlangen uit Jeffery Farnol: *Now, as I looked out upon this fair evening, I became, of a sudden, possessed of an overmastering desire, a great longing for field and meadow and hedgerow, for wood and coppice and shady stream, for wide, wind-swept heaths, and ever the broad highway in front*... De frase zong in mij, drukte mij haast het venster uit, ik vergat de ploeterende krantenmannen achter mij en was volkomen weerloos tegen deze triomf van slechte

literatuur. Mijn ouders waren op de onderneming bij Otto; ik bedacht dat ik er kon komen met het geld dat ik nog over had; als zij mij niet meer thuis wilden hebben zou ik verplicht zijn te zwerven als Peter Vibart en ik twijfelde er niet aan of Java zou mij even gastvrij opnemen als het land van Kent die zo eenvoudige gentleman. Voor iemand die toch al 19 was, mocht deze begripsverwarring er zijn. Ik vertrok de volgende morgen, met achterlating van het salaris dat ik verbeurd had, en in de trein was ik nog even onzeker over de ontvangst. Toen ik in het Garutse bij Otto aankwam, ontving mijn moeder mij natuurlijk met open armen; maar haar grootste vreugde was misschien nog dat mijn huwelijksplannen nu wel mislukt moesten zijn.

Ik legde mijn vader uit dat ik nooit een goed journalist zou worden, als ik niet eerst het nodige zag van Nederlands-Indië; het kwam mij voor dat het reizen van de journalisten hun bedrevenheid in het omgaan met de encyclopaedie aanvulde. Er was natuurlijk ook nog de politiek, maar dat ik hiervan ooit iets begrijpen zou leek mij bij voorbaat uitgesloten. Ik had de politieke overtuiging van *De Nieuwsbode* aanvaard als die van mijn vader en van ieder gewoon hollands burger in Indië: een opstandige Javaan was vanzelfsprekend onze vijand. Niet dat mensen als mijn vader vonden dat de Javaan ongelijk had; integendeel, het gold als een bewijs van geestelijke vrijheid om onder elkaar te erkennen dat de Compagniesdienaren natuurlijk rovers waren geweest en dat ook wij nog altijd niets op Java te maken hadden; dit eenmaal gezegd, kon men met de grootste verontwaardiging optreden tegen iedere inlander die niet nederig bij onze meerderheid neerhurkte. Toen hadji Hasan met enige in het wit geklede familieleden door onze beschermers in uniform was ‘neergelegd’, werden door enige rode onderwijzers, zoals dat heette, en ook door inlandse communisten protestmetingen georganiseerd; achter het Decapark op een wiebelend stellage spraken enige voormannen, waaronder Abdoel Moeïs opviel, die in alle kranten verantwoordelijk werd gesteld voor de moord op controleur De Kat

Angelino. Een oudere collega van de krant had mij meegenomen; wij stonden onder het inlandse Zondagspubliek van het Koningsplein, tussen de verkopers van soto en tjintjao (soep en stroop), ik had in mijn zak dezelfde kleine revolver die ik meenam op onze expedities naar de donkere buurten. Abdoel Moeïs sprak met een hand in de broekzak, met de andere hevig om zich heen maaiend; een andere inlander met een uitgezakt paardengezicht, de nauwelijks minder befaamde Dr Tjipto, gaf daarna een wat langgerekte satirische beschrijving van het zogeheten gevecht, waarbij een handvol nauwelijks gewapende mensen door soldaten met een bewapening die hij voor de goede zaak vertienvoudigde, eenvoudig waren uitgemoord als een muizennest. Om de zoveel tijd vroeg een spreker: ‘Is het waar of niet?’ en de inlanders om ons heen schreeuwden: ‘'t Is waar! 't is waar!’ Toen ik merkte hoezeer alles leek op een gewone publieke vertoning, waartoe ook de Zondagssfeer meewerkte, dacht ik aan niet veel anders meer dan aan de rede van Antonius die ik voor de oude heer Ströbl had moeten opzeggen. Als de heer W.D. op bureau zei dat de regent van hier of daar een schoelje was en deze of gene communistische leider een schavuit die er binnenkort met de kas van door zou gaan, vond ik niet de minste reden zijn uitspraak te betwijfelen; het hele politieke gedeelte, dacht ik, ging mij ten enenmale niet aan, en als de Javanen zover waren dat zij ons Europeanen gingen vermoorden, zouden zij het doen zonder onderscheid: het ging er dan toch om zich zonder filosofie zo goed mogelijk te weren. Ik bewonderde zelfs een van die idiote grootse woorden, door een generaal in de Volksraad gesproken in antwoord op een beschuldiging die voor impertinent gold, komend van een inlander: ‘Ik hoop u de handschoen mij hier toegeworpen, om een kogel gewonden terug te zenden’. Deze europese mannentaal, zoals de ethische richting te lang verzuimd had te laten opklinken, deed natuurlijk een rilling door de Volksraad gaan, zoals iedereen erbij vertelde, en goot balsem in de beledigde zielen van burgers als mijn vader, de heer W.D. en ongeveer alle anderen.

Misschien zou ik, terwijl ik deze herinneringen opschrijf, mijn positie van nu moeten bepalen. Maar in wezen ben ik even ver van de politiek af als toen, ofschoon ik uit vriendschap voor Héverlé voor de Javanen zou willen voelen als hij voor de Annamieten. Dat de Javanen volkomen gelijk hebben, betwijfel ik nu nog minder dan vroeger; dat woorden als die van de generaal de heroïeke taal zijn van een 'notaris', zie ik nu duidelijk genoeg in; maar wat verder? Dat Javanen in menig opzicht sympathieker zijn dan Europeanen, hebben zelfs mijn ouders nooit betwijfeld; dat zij in ieder opzicht superieur zouden zijn, zodat het niets dan plicht wordt om voor iedere Javaan te voelen, geloof ik ook nu allerminst. Ik weet alleen zeker dat wanneer ik ooit in hun land terugkom, ik anders, met oneindig meer sympathie en aandacht, tegenover hen zal staan dan ik vroeger deed. Het lijkt weinig, en het heeft misschien toch meer te betekenen dan een vooropgezet politiek programma.

23 Afscheid van Indië

De laatste twee jaar die ik in Indië doorbracht gingen snel om. Mijn vader gaf mij geld voor een reis over Java en Madura tot in de kleine Kangean-archipel. Ik sloot er vriendschap met de controleur en de inlandse arts, die een kleinzoon was van de laatste vorst van Roti; zij bestreden met inspuitingen van neosalvarsan de daar heersende ziekte, de framboesia tropica waardoor 95% van de bevolking was aangetast. De inlanders die anders liever sterven dan naar een dokter gaan, die zij toekang potong (zoiets als snijspecialist) noemen, zagen hier na enkele inspuitingen hun afschuwelijke zweren dichttrekken en kwamen in troepen terug; men moest telkens bij gebrek aan geneesmiddelen een groot aantal ongeholpen weer wegsturen. De kleine gouvernementsstomer die tussen Kangean en Madura voer, was enige dagen in de maand ter beschikking van de controleur om zijn andere eilandjes af te doen; ik ging mee, wij zaten te paard of op de boot en met de dokter zwom ik in een zeetuin, met de gevarieerdste koralen en gewassen even onder ons. Hij was een bescheiden jongen die de controleur grote lessen gaf in hygiënische maatregelen, maar die zelf tussen de zieke inlanders al deze lessen vergat. Hij at van de spijzen die zij ons brachten zonder erbij na te denken, en lachte om de vrezen van de controleur die zijn lessen hier juist hevig ter harte nam. Op een avond, in zijn laboratorium, liet hij mij het hart zien van een moordenaar die door de bevolking gekrist was: het was een blauw, elastiekachtig stuk vlees dat ongeveer aanvoelde als een harde spons; het vocht waarin het bewaard werd prikte de vingers waarmee men het aanraakte en de ogen waarmee men het van dichterbij bekijken wilde. ‘Een krissteek door drie hartkamers tegelijk, zei hij met bewonde-

ring; je zou het nooit mooier kunnen doen als je nauwkeurig mikken mocht. De man moet binnen de seconde dood zijn geweest'. Zijn bruine vinger krulde voor mij de scheur om die in de drie hartkamers tegelijk zat.

De nawee van mijn ongelukkige liefde deed zich in deze eenzaamheid opeens sterk voelen; ik zou er het liefst meteen gebleven zijn. In Oost-Java woonde de enige vrouw die mij ooit begrepen had, en die misschien alleen omdat ik niet naar haar was toegegaan nu een ander was gaan begrijpen; en om hier te komen was ik haar voorbijgespoord. Ik zag Java als het land van corrupte beschaving en bleef drie volle weken in dit afgelegen oord; de controleur sprak met mij over de chansonniers van Montmartre en over de hindoe-javaanse kunst, vooral 's avonds op het dek van de boot, als het om ons heen geheel donker was; hij had een belangstelling voor dingen die behalve de oude heer Ströbl niemand ooit met volle ernst in mijn bijzijn had aangeroerd. Toen ik terugging, bezocht ik dagen achtereen de Boroboedoer; ik knielde bij ieder reliëf neer om er de episode van te verstaan. Ik begon boeken te lezen over deze onderwerpen en voor het eerst te begrijpen welk een rijkdom aan kunst Java zelf nog bezat.

Toen ik van mijn reis terug was en mijn ouders naar Gedong Lami gingen om te proberen hun grond en huizen te verkopen, ontdekte ik het bataviase Museum en kroop in de archeologische verzameling tussen de beelden rond. Het werd later mijn beste aanbeveling bij de bibliothecaris, die mij bezig gezien en mij alle boeken bezorgd had die ik dacht te moeten bestuderen; enige tijd later, toen er een vacature was van assistent op de Bibliotheek, koos hij mij uit een groot aantal candidaten. Voor de tweede maal kwam ik dus geregeld in dienst: ik moest mij iedere morgen om 8 uur weer met klem voorhouden dat het nodig was dat ik mij aankleedde om naar mijn werk te gaan, om geen andere reden dan om het salaris dat ik aan het eind van de maand ervoor kreeg. Maar het *soort* werk was hier onvergelijkelijk aangenamer dan aan de krant, en voor de chef die ik nu had voelde ik dezelfde warme toenade-

ring van mens tot mens, bij alle afstand door positie en leeftijd, die ik op de H.B.S. in Bandung had voor mijn franse leraar; hij was trouwens, in zijn schuwe eenzame soort, op onmiskenbare wijze een van de zuiverste mensen die ik ooit ontmoet heb.

Al wat edel was in Indië scheen elkaar hier te ontmoeten; ik moet zeggen: al wat zich bezighield met de edele dingen des geestes, die mij toen de enige leken waarover praten de moeite waard was. Ik las alle archeologische artikelen in het tijdschrift van het Genootschap, tot de meest verouderde toe, vertalingen uit het javaans en uit het chinees, het maakte alles voor mij deel uit van één wereld, waarin kunst en wetenschap zich met elkaar mengden zoals ik nooit eerder vermoed had. Iedereen die ik aansprak om iets te vragen, antwoordde welwillend en soms met plezier; de ene was wat stijver van ruggegraat dan de andere, maar zonder uitzondering leken zij mij van een hogere orde dan het kranten volk van de Kali Besar. Het spreekt vanzelf dat in werkelijkheid de afgunst onder collega's ook hier bestond, maar mijn ondergeschikte en onbeduidende positie maakte dat ik daarmee niet in aanraking kwam. Men zag hier ook de curieuze figuren die de wetenschap in de binnenlanden hadden gediend en die alleen even terugkwamen om zich in een cultuurcentrum te herstellen: mensen die jaren in de wildernis hadden geleefd om een taal te bestuderen, die voortdurend rondtrokken met levensgevaar om een paar artikelen aan het tijdschrift te kunnen zenden. Ik had van de oude heer Ströbl met het grootste plezier het verhaal gehoord van de beroemde professor, de enige die een groot kawi-balinees woordenboek kon maken, daarvoor dus naar Bali was gegaan en toen voorgoed van de aardbodem leek verdwenen. Een lid van de Raad van Indië dat het eiland bezocht, meende de professor te moeten opsporen en kwam aan zijn hek met de beroemde hoge hoed op het hoofd: hij zag een Europeaan met naakt bovenlijf en niets dan een saroeng, op balinese manier zittend maar met naast zich een aangesneden edammer kaas, *waaruit hij opmaakte* dat hij misschien toch de professor zelf

voor zich had. Hij vroeg of hij bij deze terecht was en de halfnaakte man antwoordde: ‘Ik ben niet thuis’. ‘Ik ben, zei de ander, Die-en-die, lid van de Raad van Indië, en ik meende u te moeten bezoeken om u te zeggen dat uw boek...’ Hij wilde zo sprekend het hek doorgaan, maar de professor herhaalde dat hij niet thuis was, ditmaal met de gemimeerde bedoeling zijn edammer kaas naar de hoge hoed van zijn bezoeker te werpen.

Ik ontmoette zelf op de Bibliotheek een geleerde, die oorspronkelijk planter in de Oosthoek was, maar die zich zozeer voor de archeologie was gaan interesseren, dat hij evenals de oude Ströbl alle kraters van Java beklommen had, op zoek naar hindoeïstische kunstvoorwerpen. Hij was enorm, met een puntbuik die zelfs in deze verhoudingen opviel, en een brede babylonische baard; hij scheen onnoemlijk veel te kunnen eten en drinken en zijn inlandse dragers vereerden en vreesden hem tegelijk omdat zij in hem zelf een tempelwachter herkenden; zij noemden hem ‘toean boetò’. Ik vroeg hem of hij de oude heer Ströbl gekend had: ‘Zou ik Ströbl niet gekend hebben? herinnerde hij zich met zijn grote stem; als we op de soos zaten van Magetan en er waren die dag 20 mensen op de soos, dan hadden we met 20 mensen ruzie!’ Ik dronk het avontuur in dat hij daarna van zichzelf vertelde; hij was op Sumatra geweest en had een streek moeten doortrekken waarvan de bewoners de Europeaan onwelgezind waren; de controleur had hem gewaarschuwd en zelfs ontraden het te proberen. ‘De volgende dag, zei hij, was ik natuurlijk toch in zo'n dorp en begreep niets van die verhalen, want de toeankoe, het dorpshoofd, was uiterst beminnelijk en beloofde tweemaal zoveel dragers voor de komende morgen als ik gevraagd had. Ik sliep uitstekend en was om 8 uur kant en klaar, en om 11 uur was er nog geen enkele drager. Om 12 uur ben ik toen zó nijdig geworden op de toeankoe, dat ik hem tegen de grond geslagen heb. Een half uur later was het hele dorp toegestroomd om mij te dragen. Toen ik weer bij de controleur terug zat, was hij buitengewoon verwonderd over de snelheid waarmee ik alles

had afgedaan en wilde hij weten hoe ik het had aangelegd. “Dat is heel eenvoudig, zei ik; na de eerste les heb ik begrepen dat je de toeankoe tegen de grond moet slaan, en daar heb ik mij in alle verdere dorpen maar aan gehouden; u ziet met welk resultaat”.’ De controleur moest lachen, maar verzocht hem dit deel van zijn bevindingen toch geheim te houden; hoe goed de methode ook was, hij zou zich anders verplicht zien er rapport over uit te brengen. ‘Ik zeg het ú alleen, zei de geleerde, opdat u er zelf iets aan hebben kunt als u weer op tournee gaat in die streken.’

Ik verliet het Museum toen mijn ouders er werkelijk in slaagden hun huizen en gronden te verkopen; ook van Gedong Lami deden zij afstand. Zij wilden nu naar Europa gaan en mij meenemen, omdat zij vonden dat zij dit op zijn minst aan mijn verwaarloosde opvoeding schuldig waren en omdat zij nu bovendien toch geld in overvloed hadden. Ik stelde mijn voorwaarden: absolute vrijheid in Europa en geen verwijten achteraf, omdat ik hier nu voor mijzelf zorgen kon, en daar misschien nooit meer. Kort tevoren had ik met mijn vader mijn eerste botsing gehad. Taco was bij ons gelogeerd en in navolging van een vriend die in Australië was geweest, trok hij sedert enige tijd strakke gezichten zonder iets te zeggen, die daarom glashard genoemd werden. Terwijl wij aan tafel zaten, kreeg een bediende van mijn moeder een uitgebreid standje; de stemming moest daarna door een paar vrolijke woorden worden gered, maar Taco had zijn glashard gezicht getrokken. Mijn vader voer opeens heftig tegen hem uit, zeggend dat hij zulke gezichten aan *zijn* tafel niet duldde, enz.; met heldere stem hoorde ik mij opeens zeggen dat hij aan zijn tafel zijn eigen vrienden een standje kon maken wanneer hem dat nodig leek, maar niet de mijne. Wij schrokken allen van dit eerste verzet, vooral omdat ik mijn woordje zo goed afgerond had uitgebracht. Mijn vader werd vuurrood en schreeuwde dat wij allebei zijn tafel verlaten konden; wij stonden op en ik zei terwijl ik langs hem heen liep: ‘Niet alleen uw tafel, maar graag ook uw huis’. Mijn moeder liep mij in de kamer

na en terwijl Taco en ik onze valiezen pakten, vroeg zij mij of ik gek was geworden om zo tegen mijn vader te spreken; zij was nog bezig mij dit te vragen toen hij zelf als een stormwind binnenkwam. Mijn moeder die ongetwijfeld dacht dat hij mij ging vermoorden, klemde zich aan hem vast, hem bezwerend toch vooral niets te doen; hij scheurde zich los en kwam naar mij toe, vragend: 'Waar is die jongen?' alsof hij mij niet zag. Ik richtte mij op uit de gebukte houding waarin ik mijn valies stond te pakken en keek hem aan; hij stond met gebalde vuisten, maar bleef staan, ik vroeg hem toen of hij niet dacht dat het beter was met enig fatsoen van elkaar te gaan. Als hij mij geslagen had, had ik mij verweerd met de uiterste kracht die in mij was; ik zag op dat ogenblik in hem niets dan de oude vijand die ik nu eindelijk bestrijden moest; het kon zijn dat hij nog altijd sterker was dan ik en ik rekende op het élan van zijn woede, maar ik rekende ook op mijn eigen haat, op mijn grotere lenigheid en het gebruik van mijn vuisten dat de Odinga's mij hadden geleerd; ik was tegelijk toch bang dat Taco mij helpen zou, wat ik zowel voor mijn vader als voor mijzelf al te pijnlijk gevonden had. Maar hij zag waarschijnlijk aan mijn blik dat de oude vrees ditmaal verdwenen was ('Je hebt je ouweheer verdomd vies aangekeken', drukte Taco het uit): 'Ik geloof dat je gelijk hebt!' zei hij en even stormwindachtig verdween hij uit de kamer. Toen onze valiezen gepakt waren, nam ik afscheid van mijn moeder, waarbij hij toekeek, zeggend dat ik nog steeds een would-be-d'Artagnan en een Don Quichote was; ik zei hem koeltjes dat ik hem zeker geen hand hoefde te geven, en hij vroeg of ik begrepen had dat ik hierna nooit meer een voet in zijn huis zou zetten. 'O ja, zei ik; en ik heb wel genoeg van uw karakter dat u zich daarover niet ongerust hoeft te maken'. Daarna gingen Taco en ik met onze valiezen de straat op; wij moesten het hele chinese kamp doorlopen eer wij een sado vonden, want het was ongeveer 11 uur 's avonds; wij reden naar het pension waar ik in mijn krantenperiode gewoond had en vielen er in slaap op een ongedekt bed. De volgende dag trof ik allerlei maatregelen en kreeg een kamer bij

de ouders van Rudi van Geen, waar ik altijd kind aan huis was; maar binnen de week zag ik ons Ford-autootje in de tuin staan en werd ik gehaald omdat mijn moeder ziek was. Ik vond mijn moeder inderdaad in bed, en mijn vader bleef onzichtbaar; mijn moeder zei dat hij mij alles vergeven had en dat ik om harentwil in huis terug mocht; ik eindigde natuurlijk met toe te stemmen, maar ik had eerst een lang gesprek met mijn beide ouders waarin ik mijn voorwaarden stelde. Mijn vader was hierbij van een grenzenloze toegeeflijkheid. De wil van mijn moeder overwon ten slotte altijd; maar ook afgescheiden daarvan kan het zijn dat hij merkte van mij te houden wanneer er kans was mij te verliezen; van hier af althans wijzigde zich onze verhouding en misschien was hij in stilte nog trots dat hij zich vroeger in mijn slavenziel vergist had.

Toen ons vertrek naar Europa besloten was, nam ik mijn ontslag aan de Bibliotheek om mijn twee laatste maanden vrij te zijn, en terwijl mijn ouders in Gedong Lami gebleven waren voor de afwikkeling van hun zaken, keerde ik naar het lege huis in Bandung terug. Taco kwam mij hier gezelschap houden. Arthur Hille en Rudi waren naar Europa vertrokken, de eerste voor de militaire academie, de tweede voor de handel; Junius werkte hard voor zijn ingenieursdiploma aan de eerste technische hogeschool die Indië gekregen had. Eelco verdiende schrikbarende sommen in een engelse firma op Surabaja; hij had later de wilskracht dit leven te verlaten, zich op de bestuursschool opnieuw aan de studie te wijden, en tegelijk met zijn jongere broer die na Taco kwam te promoveren. Voor Taco en mij werd de vrijheid in Bandung en het idee dat het mijn laatste tijd in Indië was aanleiding tot hernieuwde libertinage. Het huis werd onderhouden door een niet meer jonge en verarmde sundanese edelvrouw die nu ook voor ons eten zorgde; Taco gaf haar het huishoudgeld en moest haar verantwoordingen nagaan, waarbij hij zich opwond omdat zij in plaats van maleis sundanees begon te praten, dat hij niet verstond, zodra er in de berekening iets haperde. Daarentegen werd hij beste vrienden met haar toen zij hem voorstelde ons vrouwen te be-

zorgen. Zij had in haar kamer een paar portretten met vriendinnen en nichten er op; Taco koos daarop uit wie hij hebben wilde, ik moest een andere uitzoeken en zij kreeg dan een vrije dag om ons de originelen te bezorgen. Maar het lukte nooit: de gezochte vrouwen waren altijd afwezig, en zij kwam alleen terug met nieuwe en diverse portretten. Na enkele dagen werd Taco kwaad en schreeuwde dat hij nu geen portretten meer wilde zien en alleen geroepen wilde worden als de vrouwen er zelf waren. Op een avond werden wij eindelijk met geheimzinnig gefluister gehaald en zagen in de achtergalerij twee lelijke vrouwtjes gehurkt, die in niets leken op de portretten. Het waren vermoedelijk twee gewone prostituées die zij even op straat gehaald had, in de hoop op deze manier weer recht te krijgen op een paar vrije dagen. Wij hadden zolang gewacht dat wij de kleine buit voor lief namen; de moeilijkheid kwam bij de verdeling, omdat ieder van ons het liefst de beide vrouwen aan de ander had overgelaten. Wij schreeuwden elkaar door de muur heen onze bevindingen toe, die ieder slecht voorteken bevestigden, maar uit chariteit, omdat de schepsels hollands konden verstaan, deden wij het in het engels.

Hierna begaf Taco zich energiek zelf weer op het pad en zocht zijn toevlucht in vanouds bekende adressen. Onze grootste, en mijn enige, vriendin in deze libertinage, was een halfbloed meisje dat echter geheel voor inlandse doorging en in een nogal welgesteld kampoenghuis woonde bij Padalarang. Zij heette Onnie en werd An genoemd; zij zei dat zij 19 was en was misschien 24; lang, recht, met een scherp profiel dat zij zeker aan haar europese vader dankte maar dat haar een arabisch karakter gaf, verschilde zij van al de anderen. Taco had mij naar haar meegenomen toen ik mij beklaagd had dat al dit gedoe met vrouwen zo bitter weinig betekende vergeleken met wat ik mij uit de boeken ervan had voorgesteld; ik was vooral ontmoedigd omdat ik altijd gedacht had dat men er ‘zijn hoofd bij zou moeten verliezen’. ‘Bij An zal je dat dan doen’, zei Taco grimmig. Ik verloor mijn hoofd niet, maar zij was werkelijk superieur aan alles wat wij verder ontmoet hadden.

Zij was tenslotte een prostituée als een andere, maar die zich niet liet betalen door Europeanen tot wie zij zich voelde aangetrokken. De sundanese vrouwen, die om sexuele deugden zo geprezen worden, door de planters vooral, kwamen mij voor zonder uitzondering koel en kuis te zijn tegenover Europeanen; zij werden eerst aanhalig als het er om ging over het 'persèn' (de betaling) te spreken; zij waren zeker in hun erotische gedragingen het tegendeel van gepassionneerd en schenen een maximum van vrouwelijke waardigheid te willen ophouden in het gezicht van het vijandige ras. An zei ronduit dat zij zich door haar europese bloed juist vriendschappelijk tot ons voelde aangetrokken; zij was een paar maal met een inlander getrouwd geweest, maar ook wel eens met een planter meegegaan om hem enige tijd als njai te dienen; zij was ook zo vrij van geest om met Chinezen mee te gaan, maar liet deze extra betalen. Zij zag er, als zij goed gekleed was, zo imposant uit, met haar scherpe profiel en haar rechte gestalte, dat Taco en ik ons met haar op straat vertoonden, zelfs in Bandung, toen zij bij ons was komen logeren. Onze oudere huishoudster was maar heel uiterlijk ingenomen met deze bezoeken van An, die als een koningin door het huis liep, alle meubels en platen bekijkende. Toen zij met haar alleen was trachtte zij haar bij te brengen dat Taco en ik gewoonlijk met haarzelf naar bed gingen; An voelde zich niettemin weinig geroepen haar voortaan als oudere gade te eren.

Zij was van een werkelijke vrolijkheid, en als wij in Padalarang kwamen liep zij met ons door het dorp, waarbij alle kampoengers ons groetten. An was een courtisane van betekenis, een betekenis die door de Sundanezen nooit wordt betwijfeld; om dit tegen ons aan te geven zei ze vragend: 'An losje, ja?' waarom ik lachte omdat ik dacht dat zij met een soldatenterm nasprak dat zij een losse was. Maar zij bedoelde dat zij een rang hoger stond in haar vak dan de eerste rang, en volgens de rangorde in de bioscoop was zij dus loge. Even buiten het dorp was een zwembassin waarin bijna nooit iemand kwam; *wij zwommen hierin met* An, zij wierp haar saroeng uit en wij

maakten zoveel naaktfoto's van haar als wij maar wilden, wat ons niet alleen gewaagd voorkwam maar artistiek bovendien. Taco en ik wedijverden wie haar beter kon fotograferen en onze collectie foto's van An was spoedig even gevarieerd als talrijk: An in saroeng-en-kebaja, An in saroeng met een keurslijfje, zonder keurslijfje. An met loshangend haar, met een jumper van Taco aan, met een gitaar als een hawaïse schone; zij liet zich met het beste humeur bedoen en vroeg niet eens de foto's te zien als ze klaar waren. Wij gaven haar soms een heel klein cadeautje, een sluier of stof voor een kebaja, en alleen haar moeder kreeg geld om voor ons eten te maken wanneer wij bleven. Deze moeder had zich dan bescheiden uit de kamer teruggetrokken om alleen nog maar keukenmeid in het achterhuis te zijn.

Het verwonderde mij dat An ons nooit over geld sprak en met instinctieve argwaan bleef ik geloven dat het eens daar toch mee zou eindigen. Op een dag, nadat wij gezwommen hadden. moest ik de wachter van het badhuis betalen, en daar ik geen klein geld had gaf ik hem mijn hele fortuin van het ogenblik, bestaande uit een biljet van *f* 10. Hij ging het wisselen, hield er twee kwartjes af, en gaf de rest aan An terug in plaats van aan mij. Meteen hield ik mij voorbereid om zelfs geen geld voor de trein over te houden. Maar zij gaf de man een royale fooi en liet de rest zonder er naar te kijken rammelend in mijn zak vallen. Een paar stappen verder ontmoetten wij een man wiens halve gezicht kennelijk door syfilis was weggevreten. ‘Als je niet oppast, An, ga jij er eens ook zo uitzien’, zei Taco. ‘O, natuurlijk!’ zei ze, en sloeg zich tegelijk op de heup als om zichzelf te bewijzen dat het een vèr vooruitzicht was; toen stak zij haar hand in mijn zak met het losse zilver en ging naar de man om hem een royale aalmoes te geven. De romantiek van de courtisane werd door An voor ons belichaamd. Zij was zo bekend in Padalarang dat de man die mij eens een ‘speelkameraadje’ had gezonden, mij op straat aanhield met de subtiele opmerking dat hij begreep waarom ik op geen duiven meer wilde jagen nu ik bij Padalarang een

pauw had geschoten. Wanneer Taco en ik het werkelijk eens waren over de minderwaardigheid van het europese meisje, was An de ideaal-vriendin die wij citeerden, maar zij kreeg haar superioriteit zelfs bewezen tegen europese vakgenoten. De vriend van Taco die in Australië geweest was en zo volmaakt glashard kon kijken, een grashandelaar die Biederman heette, zei ons op een avond in een restaurant dat hij een adres wist van ongewone aard. Wij stapten in een auto van een van de rijke planters die nog binnen zaten en Biederman gaf de chauffeur met de fooi die hiervoor nodig was een adres aan de renbaan van Tegallega; het bleek dat wij een herenhuis inreden ongeveer naast en precies gelijkend op dat waarin mijn tweede H.B.S. geweest was. De chauffeur toeterde hartverscheurend door de nacht, want het huis was al volkomen donker. 'Als er een vrouw uitkomt is het goed, als het een man is, wegrijden op de eerste versnelling!' zei Biederman. Er kwam een klein blank vrouwtje in kimono uit; daar ik de enige was die een mondvol frans sprak, moest ik de vraag doen die ik zorgvuldig had voorbereid: 'Est-ce que c'est ici que demeurent mesdemoiselles Hortense et Zize?' 'C'est ici', bleek het, en wij mochten naar binnen. Wij mochten aan een lange tafel zitten en champagne drinken, met het eerste vrouwtje naast Biederman, terwijl een ander vrouwtje dat er bijna precies zo uitzag tussen Taco en mij kwam zitten. Daarna ging een half uur om van de moordendste onderhandelingen. De fles champagne kostte *f* 30 en Biederman had niet meer dan *f* 28 bij zich, terwijl Taco en ik slechts met grote moeite het ontbrekende konden bijpassen; daar dit alles onder de ogen van de vrouwtjes gebeurde, werd ons daarna geen crediet meer verleend. Biederman, die een australisch engels sprak, wilde met een chèqueboekje werken, maar hiervan kwam niets in; hij wilde daarna het eerste vrouwtje op zijn schoot trekken, for one kiss only, maar deze werd hem vooruit berekend op *f* 2,50. Mijn walging was zo sterk dat ik naar alles keek alsof het mij niet meer aanging; ik keek vooral langs het naast mij zittende vrouwtje, maar toen ik Taco opnam, die geen woord sprak

en geen vin verroerde, zag ik dat hij als in het gezelschap van europese meisjes gloeiend rood was geworden. Biederman dronk tot troost de hele fles champagne leeg en zodra dit gebeurd was stonden wij op. Toen wij de stoep afliepen zei ik met het frans van een gramofoonplaat: '*Salut, demeure chaste et pure*'. 'Oh, vous avez tout le chemin devant vous pour rester chaste et pur!' zei een van de vrouwtjes in onze rug. Wij liepen langs de renbaan, want de auto was natuurlijk weggereden, en Taco en ik hieven An in de hoogste hemelen. In het huis achter ons was men gewend aan rijke planters en Arabieren; de laatsten betaalden voor blank vrouwenvlees iedere som die gevraagd werd, en deze vrouwtjes, die waarschijnlijk uit een vierderangsbordeel van Marseille kwamen, hebben in dat herenhuis van Tegallega misschien fortuin gemaakt omdat zij duur durfden zijn en omdat zij Françaises waren. Wat Biederman vooral speet, was dat hij nu niets gemerkt had van de vele dingen waarvan men zei dat deze vrouwen nu juist het geheim bezaten. Terwijl hij nog sprak, wierpen de nachtlucht en de champagne hem tussen ons in op de weg; wij moesten hem onder de armen nemen en voortslepen tot wij een rijtuig tegenkwamen.

Aan een Amerikaan die in Padang op de boot gekomen was en die mij foto's vertoonde van de njai die hij op Sumatra had achtergelaten, liet ik in ruil An zien om zijn uitroepen te horen dat dit inderdaad geen vergelijk was. Later, uit Parijs, stuurde ik haar via Taco de reproductie van een tekening door een spaanse montparnassien gemaakt naar een van de foto's die ik van haar genomen had. 'Masa ini An?' (zou dit An zijn?) was haar reactie.

De bootreis was vervelend, vooral in de eerste klas die mijn ouders noodzakelijk voorkwam: zouteloze vrolijkheden van planters met verlof, deftige domheden van gepensionneerde ambtenaren, alle burgerlijke rivaliteit tussen de dames, waaronder niet één toonbaar gezicht voorkwam, zodat een paar lelijke residentsdochters met brillen nog hevig werden gefêteerd. Ik zat zoveel mogelijk alleen, slikte mijn zeeziekte weg

die voortdurend aanwezig maar vaag bleef, en las God weet waarom een vertaling van Dante. Mijn vriend de Amerikaan zag er uit als een duitse kok en was zeker goed in de vijftig, maar zijn verhalen boeiden mij nog het meest. In Port-Saïd gingen wij samen van boord en in een rammelende auto de donkere buurt in: wij stommelden een trap op, kwamen in een smalle kamer met roodpluche sofa's, waar acht vrouwen zich vóór ons opstelden en op verzoek van de Amerikaan een buikdans deden, die uit een obsceen geschommel bestond onder een gekrijs zonder muziek, waarmee zij zichzelf begeleidden. ‘Dat is alles, zei de Amerikaan nadat hij mij haastig belet had een hondje te strelen, dat naast mij naar het geschommel opkeek; ik geloof niet dat wij willen blijven?’ Wij gingen naar boord terug, waar de matrozen zich amuseerden met mannelijke dansers die ongeveer dezelfde bewegingen maakten.

In Marseille eerst werd mijn nieuwsgierigheid naar een europese vrouw bevredigd. Het viel mij tegen, want uiterlijk was zij jong en leek mij misschien zelfs geestig: haar afgeplatte vormen, haar manieren in bed, het valse stemmetje waarmee zij mij op het laatste ogenblik iets extra's gevraagd had omdat een vriendinnetje van haar net jarig was. En dit was de jarenlange droom van ‘o, een blank lichaam!’ eindelijk vleesgeworden; en dat niet alleen, maar dit was de boven alles begeerde Française? De vier gebonden jaargangen van *Le Chat Noir* die ik direct na aankomst op de Cannebière kocht, beantwoordden meer aan mijn voorstelling van wat Europa mij geven zou dan dat. Marseille verwonderde mij niets; de huizen met verdiepingen had ik in de bioscoop precies zo gezien; een bioscoop die niets anders gaf dan de boksmatch Carpentier-Dempsey stelde mij tevreden, maar niet meer dan ik meende te mogen verwachten. De grootste moeilijkheid was om niet ‘monsieur’ te zeggen tegen de kellners. De franse vrouwen waren voor mij mooi naarmate zij leken op de illustraties in *La Vie Parisienne* van René Vincent of Hérouard; maar de overdaad van schmink maakte mij ongerust, alsof zij er een ziekte mee verborgen hielden (geen bloedarmoede maar iets van syfilis).

Later, toen ik na enige maanden al op Teresa verliefd was en met zo weinig moeite kuis bleef in Brussel en Parijs, om haar, dacht ik soms dat dit alleen een provinciaal waardig was. En met des te meer overtuiging dus, na de mislukking met haar, mijn omzwaai naar 'nu dan ook het europese', de eenzijdigheid waarmee ik mij toen opeens neerlegde bij wat in Europa het spel scheen te zijn. Dat ik bij dit spel een belachelijke eerbied toonde voor de laatste mode was misschien onvermijdelijk, omdat alles beheerst werd door de behoefte mijzelf te bewijzen dat ik het ook kon spelen.

24 Bezoek van Wijdenes

September. Ik heb het vorige hoofdstuk om de komst van Wijdenes kort afgebroken; het is zelfs of mijn pen vlugger is gegaan sinds ik besloten heb hem deze periode van mijn leven voor te leggen. Het manuscript ligt nu in zijn kamer in de *Feuilleraie*, maar na zijn pelgrimstocht naar Sils-Maria blijkt hij zelf van vele dingen vervuld. Hij had in de trein *Der Antichrist* bij zich en het *Braunbuch*. Dat de nazi's zich op Nietzsche beroepen, dat ook ditmaal het pruisische misverstand zijn heros heeft opgeslokt om hem verminkt en als de ideoloog van een zo vulgaire aanmatiging weer uit te braken, tast hem aan in zijn diepste, zijn intellectuele geweten. Drie jaar jonger dan ik en doctor in de wijsbegeerte, afvallig als zodanig of bijna, sinds hij Kant en Hegel de rug heeft toegekeerd om het te houden met degeen die aan iedere waarheid slechts een dichterlijke waarde toekent en vooropstelt dat de filosoof altijd belangrijker is dan zijn stelsel, heb ik hem in de vier jaren van onze vriendschap zich steeds meer zien ontwikkelen in de richting van een relativistisch positivisme; ik heb om hem moeten lachen en hem tegelijk bewonderd om zijn door-en-door polemische natuur die zichzelf en anderen telkens weer trachtte te overtuigen dat hij aan geen enkele vaste waarde meer geloofde, daaraan zelfs geen behoefte had, alles in twijfel trok buiten het stromen van zijn bloed en het eigenbelang, en dat het laatste bijgeloof dat hij bestreed de ridicule verering was van de geest. Christelijk grootgebracht daarbij, vrijzinnig protestant, sinds hij leerde denken ook daar afvallig, met een protestantse koppigheid vooral verachtend wat zich als vrijzinnig aandient.

Terwijl wij dan, de tuin overziend die er niets aanlokkelijk

meer uitziet in het grijze licht, met onze rieten stoelen naast elkaar, de koffie drinken waaraan ik te lang vooruit gedacht heb (op de derde stoel ligt weer het *Braunbuch*), komt hij langzamerhand los - aanvankelijk in het soort nuanceloze boutade waarmee hij schijnt te willen verbergen dat hij eigenlijk een slecht spreker is. 'Zijn Hollanders werkelijk altijd slechte sprekers?' heb ik mij dikwijls afgevraagd als ik met hem samen was geweest; het contrast tussen zijn brieven en zijn conversatie was dan opvallend. Met Gerard Rijckloff, die ongetwijfeld geest bezit, kan men dagen lang samen zijn zonder te raken uit een soort superieure, dat wil zeggen beter-gestyleerde, mondaine roddelpraat, maar dan opeens vertelt hij een avontuur dat hem overkomen is met een zeer eigen en kervend meesterschap. Met Wijdenes denk ik soms: 'Waarom in godsnaam tracteer je mij op die faciele paradoxen, alsof ik je niet beter kende en alsof ik de bourgeois was die er door moet worden geteisterd?' Door hem tegen te spreken op een koppig andere toon, door de boutadetoon te negéren, krijg ik hem dan meestal - al is het na enig herstemmen - op de toonhoogte van zijn geschreven woord. Het zou inderdaad jammer zijn als ik moest erkennen dat zijn brieven een levender aanwezigheid vertegenwoordigen dan hijzelf.

'Je snapt toch wel, zegt hij, dat ik de zwakke kanten van Nietzsche ook door heb. Zijn Ewige Wiederkunft mag dan diep zijn, ten slotte beschouw ik het als een persoonlijker theosofie. Zijn Uebermensch is misschien zijn allerzwakste kant, omdat hij hier een mythe heeft gecreëerd met het gezicht van iemand die een recept geeft; resultaat: der schöne Adolf, Uebermensch voor iedere ongelikte beer die er nooit aan getwijfeld heeft dat in hemzelf dit wonderwezen stak. Vertel Jan Rap dat de zin van het leven losbarsten zal uit Janus Opperrap en hij gaat naar huis met het gevoel dat hij het altijd wel gedacht heeft. Maar ik begrijp niet dat ze niet aan hun eigen woede tegen Nietzsche kunnen merken dat hij dàt nu juist niet gezegd heeft...'

Héverlé heeft de gewoonte naar stopwoorden te zoeken bij de

mensen; soms vindt hij bijna onmerkbare, bewerend dat die de belangrijkste zijn; hij houdt vol dat ieder mens ze heeft. Bij Wijdenes is het dan: 'Ik begrijp niet', aan het begin van een zin geplaatst, en tekenend inderdaad. Haastig uitgesproken, met een iets hoger geluid.

'Ze zijn niet woedend, gaat hij voort, omdat ze hem eenvoudig niet kennen; ze hebben *Zarathustra* als een opera aangehoord en aan het drama van zijn brieven komt dit ras eigenlijk niet toe. Voor een heel ras is een groot man trouwens altijd de grote acteur. Maar deze was toch duidelijk: *So wie ich bin, in meinen tiefsten Instinkten allem, was deutsch ist, fremd, so dass schon die Nähe eines Deutschen meine Verdauung verzögert...* Als er één ding anders niet te miskennen valt, dan is het dat hij zelf het type is van de eersterangsmens.'

'Je stelt het bijna als contrast voor zijn Uebermensch en als zodanig ben *ik* het althans met je eens. Maar het is begrijpelijk dat hij de eersterangsmens niet prediken kon; voor de verloren God moest hij blijkbaar zelf iets ongewoons geven - alsof een eersterangsmens trouwens al niet ongewoon was, ongewoner dan de Ueberfeldwebel die zijn recept altijd in Duitsland heeft opgeleverd. God meteen vervangen door de mens was hèm blijkbaar ook te kras, vandaar dit compromis, dit broertje van de halfgod, - en het geknoei van de anderen daarbovenop.'

Maar wat Wijdenes vooral hindert, is de politieke betekenis in dit alles. Als het tot knoeien komt, is het politieke geknoei altijd het ergste. Hij wordt opeens een verwoed verdediger van de geest. De afschuwelijkheid van deze tijd, volgens hem, is dat ieder behoorlijk mens, of hij het wil of niet, politiek schijnt te denken en te spreken, dat ieder menselijk getuigenis een politieke betekenis krijgt. Men zou haast eindigen met zichzelf te verraden en in duivelsnaam dan maar mee te huilen om een dictatuur, onder voorwaarde dat men daarna met rust gelaten werd, voldoende althans om lak te hebben aan al de specialisten van het staatsbestel. 'Ik zeg het natuurlijk, zegt hij met een plotselinge humor die zich op zijn puntig gezicht openbaart *in een* studentikoze brede grijns, omdat ik wel weet dat

ik, wat mijzelf betreft, toch nooit behoefte krijg aan sterkere fratsen dan die een dictatuur ook nog wel toelaat...'

'Maar je protesteert tòch?'

'Natuurlijk; in laatste instantie verdragen wij intellectuelen het minst van alles wat onze gedachtenvrijheid bedreigt. Ik weet dat ik geen exhibitionist ben en moet zelfs hopen dat de dictatuur mij belet zoiets te worden. Ik weet, of vermoed, dat ik anarchistische vrijheid nooit verlangen zal om burengerucht te maken na 11 uur. Ik ben geen anarchist en jij evenmin, omdat we ons al geen ogenblik kunnen voorstellen dat wij in de anarchie zouden kunnen leven; wij hebben ook daarvoor niet genoeg de middelen meer van de volmaakte bosjesman. Maar we verdragen niet dat een paar vlerken die we alleen kunnen verachten om hun ideologische prestaties ons met de knuppel in de hand gaan voorschrijven wat we denken moeten. En dus, opeens, in deze tijd van politieke hoogspanning - jaja - merken we dat we verwoed anti-nazi zijn, dat we liever alles willen dan een fascistische Nietzsche-vervalsing.'

'Je hebt het land er aan dat een Herrenmoral toegepast wordt als slavenmoraal. Maar dat is toch niet het enige, want dan zou je misschien proberen het tot Herr te brengen in de nieuwe maatschappij?'

Hij neemt het *Braunbuch* op: 'Sinds ze in Duitsland deze keukenmeidenroman beleven, zegt hij, weet ik dat ik mij hiertegen alleen maar verzetten kan. Geen keus meer: het móet, omdat je in zo'n wereld niet eens geduld zou willen worden, omdat je er alles verliest, tot je laatste innerlijke zekerheid, het idee dat je van jezelf hebben kunt als min of meer fatsoenlijk man. Je hebt nog nooit zó het gevoel gehad dat al wat minderwaardig is zich uitviert in de roes van zich eindelijk te kunnen wreken. Toen de communisten de baas werden hebben ze de tsarenfamilie uitgemoord, zonder een zweem van "menselijke waardigheid", maar het was niet dìt. Er was volop haat, maar niet deze typisch-duitse drilschool in het vernederen. Ik maak me heus geen illusies over de manieren van de rode garde, maar ten eerste hebben de wit-Russen zich ook niet onbetuigd

gelaten, en dan, de stank is hier anders. Je ruikt dit, en opeens merk je dat je "liberaal" bent. Niet in de idiote zin die het woord bij ons gekregen heeft, niet als de meneer die alleen maar zijn brilleglazen zal afvegen als hij hoort dat iemand een andere gezindte is toegedaan, maar in de absolute betekenis, die van gedachtenvrijheid; verder dan dìe vrijheid brengt het mensdom het toch nooit! Ik ben niet bepaald verrast, want ik heb ook voldoende tijd aan Marx en de krant besteed, ik zie me nu alleen voor het eerst gedwongen politiek mee te doen; tegen het voorschrift in van Nietzsche alweer, en dit vind ik het vernederendste van alles.'

'Maar is het volstrekt nodig? Je kunt er je uiterste waardigheid in leggen buiten alles te blijven. Dat de anderen brullen dat je mee moet doen, is logisch; in de oorlog is het net zo. Politiek is burgeroorlog, de politieke soldaat heeft dezelfde verblinding, dezelfde dierlijke idiotie ook, van degeen die op het slagveld wordt gedecoreerd. De werkelijke anti-militarist bewijst zijn moed als de oorlog er is, de werkelijke anti-politicus bewijst het in deze tijd.'

Hij kijkt mij opeens scherper aan, met zijn getrokken, een beetje schuinstaande ogen achter de ronde brilleglazen. Dan glimlacht hij voor zich uit, een beetje spottend en weifelend tegelijk. 'Je zegt dat in Parijs, terwijl ik in Holland woon. Maar ik denk dat je toch ook niet aan je politieke noodlot ontkomt. En als je verder wegvluchtte, als je naar Indië terugging bijvoorbeeld, ontkwam je toch niet aan je noodlot van Europeaan.'

Ik antwoord dat ik niet goed begrijp wat hij zeggen wil. Als het erop aankomt om hoe dan ook en waar dan ook te worden opgeruimd, kan men er nog altijd zijn eer in stellen dat voor eigen rekening te doen, of het althans die betekenis te geven.

'Je begrijpt me niet, geeft hij toe. Wàt je ook doet, wàt je ook denkt, heeft tegenwoordig een politieke betekenis, om te ontkomen aan dit noodlot van Europeaan zou je Chinees of Hindoe moeten zijn. Ik heb mij leren buigen voor het inzicht dat ik mijn liberaal individualisme verdedigen moet; ik zal dat dus

doen tot ik als verouderd, decadent, pessimist, enz. word opgeruimd. Als deze frisse manieren van Duitsland over Holland loskomen, zullen ze me doodschieten of in het concentratiekamp sluiten, tenzij ik emigreer. Benieuwd wat je als mens dan nog doen kunt; ik bedoel als intellectueel met een hollands diploma, die de pen voert in het locale bargoens waarin vroeger de engelen praatten, volgens ik weet niet meer welke auteur.' Ik ga op de grap in, maar krijg hem niet van de politiek af; misschien wil ik het zelf ook niet meer.

'Leugens, leugens van alle kanten, je moet begonnen zijn je ervoor te interesseren om te merken hoe ijselijk waar zo'n banaliteit is. De eerste beginselen en de laatste waarheden, de symbolen, zijn altijd overheerlijk genoeg. De leugens werken lager, op het practische peil als commando's en wonderzalf beurt om beurt. Als je niet even verder keek, zou je als nietzscheaan waarachtig verrukt zijn fascist te worden, je aan te sluiten bij lieden met een zo hoge verachting van het gemakkelijke leven, en natuurlijk van de dood. Maar ze liegen met iedere beweging die ze daarbij maken, dat ziet gelukkig ook een kind. Als de massa's maar méé in beweging komen; oorlog, zoals je terecht zegt, en een tienmaal vunziger oorlog moreel.'

'Maar Nietzsche prees de oorlog aan; hij zou het nu niet meer doen, ik geloof het graag. Hij wist toen niet dat de grootste krijgshelden nu de chemisten zouden zijn, en de vroegere helden een kudde arme jongens die hun vlees aan chemische proeven blootstellen. Maar ze zeggen ook: hij zou nú aan de politiek hebben gedaan. Dat zou jij dan ook moeten zeggen? (Hij haalt de schouders op.) Ik geloof er zelf niets van. Hij zou nu tienmaal beter dan toen de vervalsing gezien hebben, op het politieke peil, van alle ideeën, alle geestelijke waarden, alles wat de intelligentie belangeloos maakt. Men kàn geen behoorlijk mens zijn en politicus, omdat men zich niet nobel gedragen kan in een strijd tegen technici zonder enig geweten. De ene politicus maakt de andere - zijn doodsvijand - gewetenloos.'

'Jaja. Maar het is met dat al misschien ook onbehoorlijk om

zich buiten de strijd te houden. En om zich door de gewetenlozen te laten bedoen, waar het tenslotte dan toch op neerkomt?'

'Mogelijk, het is misschien tòch het moedigste ook. Of het moeilijkste, want het is makkelijker dan het lijkt om partij te kiezen. Een partij geeft risico - alsof de buitenstaander géén risico liep! - maar ook grote steun. Ik durf bij volle positieven zeggen dat Nietzsche deze moed zou hebben gehad. En je kunt je voorstellen welk boek *hij* geschreven zou hebben "boven het gewoel uit"; iets anders dan anti-oorlogs-journalistiek, iets dat door *zijn* bijzondere moed zou zijn ontstaan, maar dat die moed dan ook weer gerechtvaardigd had, en hoe.'

'Als hij te eten had gehad, zegt Wijdenes scherp. Je merkt dat ik ook wat van Marx opgestoken heb. Helaas, ja. Alle eerlijkheid, alle moed van Nietzsche komen er tenslotte op neer dat hij als ex-professor een pensioen had.'

Terwijl hij met Jane naar Parijs is, het vorige opgeschreven. Benieuwd of hij ook met haar deze problemen behandelt, of zij elkaar nog iets te zeggen hebben. Het kost mij een zekere inspanning te bedenken dat ik Jane bij hem ontmoet heb, dat ik heb kunnen geloven aan een verhouding van amoureuze aard tussen hen, dat hij zes jaar of langer alle gelegenheid had verliefd op haar te worden en het nooit heeft gedaan. Zij was de vrouwelijke intellectuele kameraad waarop hij bijzonder was gesteld; hij voor haar een van de opwekkendste intelligenties die zij in Holland vinden kon. Maar men had kunnen voorspellen dat zij elkaar op een gegeven ogenblik los zouden laten alsof er nooit iets gebeurd was: de vriendschap als verleden beschouwend, toch ermee voortgaan als 'hangen' en vernederende sentimentaliteit. Wijdenes is in staat zoiets in alle ernst te formuleren, al zegt hij mijn gevoelens van trouw te begrijpen voor mijn indische kameraden, maar Jane, voor wie elk verleden meteen vergeten is ('omdat ik niet van mijzelf houd in het verleden' is het immers), handelt zo alsof het vanzelf sprak. *Ook* voor haar is Wijdenes een van de zuiverste mensen

die zij ooit gekend heeft, zij heeft hem verdedigd tegen iedereen die het over zijn arrogantie had; maar zij heeft op het punt gestaan hem op te geven 'omdat de uitwisseling toch verminderd was'. Er was een ogenblik dat hij haar vriend terug werd omdat hij mijn vriend was; ik verwijt het haar als ik critisch gestemd ben. Zij zegt dat het nu niet meer waar is, maar dat het noodlot van getrouwde mensen nu eenmaal is dat niemand meer een vriend voor zichzelf schijnt te kunnen hebben; in zeker opzicht is Wijdenes nu dus een aangenaam overblijfsel uit de verloren luxe. Maar zij doet geen halve stap meer dan nodig is om van deze overblijfselen te genieten; het is of het mijn plicht wordt haar die richting uit te duwen, zoals ik hen vanmorgen, niet zonder tact, op het vertrouwde boemeltreintje naar Parijs heb gezet.

Ik vraag Jane, als zij terug zijn, of het contact is hersteld. 'O ja, het was heel aardig. Hij is verrukt van je kinderherinneringen. En hij heeft overal gemediteerd hoe het eruit zou zien na het komende bombardement.'

De politiek dus toch. Maar tegen mij spreekt hij er vandaag niet meer over. Hij heeft inderdaad mijn kindertijd verslonden, zegt hij, en is vol lof over de resultaten van mijn methode-*Brulard*: 'Het is of ik Indië nu eerst goed voor me zie; in de andere boeken was het me altijd te mooi. En ik begrijp je ouders nu ook door en door, hun... noodlot hier in Europa.' Hij heeft mijn moeder nog gekend, die ook op hem de dierenvergelijkingen toepaste die zij voor al mijn vrienden had met uitzondering van Rijckloff; de een was een konijn, de ander een schildpad: 'En die Wijdenes, die doet mij altijd aan een slang denken; zo la-ang... en met zo'n mond die je opeens tjaplokt (hapt), vind je zelf niet?'

'En toch, vervolgt hij, mis ik de satire die de kindertijd verdient; je hebt, ondanks zekere bekentenissen, de klefheid ervan niet genoeg weergegeven, de broeierigheid en ook de complete oneerlijkheid al van de latere arrivisten, de slimmeriken die op hun twaalfde jaar al nuchter willen zijn: "Meneer, wat hèb je daar nou an?"... "Meneer, me vader heeft gezegd: as je

an idealen doet raak je je duiten kwijt!”... Je hebt je vriendjes misschien toch nog te romantisch gezien, terwijl je de rest juist zo goed zonder romantiek behandelt. Ofschoon... misschien toch wel met poëzie!’

Heel uitgerekt, in de lage kamer, schokt hij met zijn schouders en neemt een voorwerp van tafel dat hij in zijn handen om en om draait, terwijl hij het grijnzend bekijkt. ‘Er is eigenlijk bàr veel poëzie in, voor wie lezen kan.’ Hij legt het voorwerp neer, kijkt het raam uit, met zijn handen in zijn zakken nu, wat zijn schouders weer hoog maakt, en met de stem van de jongen weer: ‘“Meneer, ik lach vriendelijk tegen u omdat u m'n leraar ben, maar ik denk toch lekker anders, hoor!” Wat een geheugen heb je, om dat alles nog te weten...’

‘Je hebt misschien je eigen jeugdpoëzie vergeten omdat je als leraar een nieuwe kijk op de jeugd gekregen hebt?’

‘Neen, ik heb gewoon je geheugen niet. Ik zou me geweld moeten aandoen als ik de helft ervan moest opbrengen, uit mijn vrijzinnig-christelijke jeugd. Bij ons aan tafel werd uit een stichtelijk boek voorgelezen, niet uit de Bijbel, want dat is te “steil” voor het vrijzinnig gemoed, dus uit het nagebazel van de een of andere dominee, iedere dag een beschouwing van één of twee pagina's en wij kinderen mochten dan natuurlijk zeggen wat we er van dachten, want we moesten mééleven, het werd ons niet opgelegd! Mijn moeder was heel sterk in de vrijzinnige opvoeding, en waarachtig, daaraan dank ik nu waarschijnlijk mijn liberale opstandigheid. Mijn vader, die dokter was, zat er bij als om de rust niet te verstoren. Mijn jongste broer Otje kon zich van kleins af niet rustig houden en werd in de badkamer opgesloten - niet in de W.C., vanwege de hygiëne - hij begon daar dan te zingen en kwam er stralend uit: “O, zo heerlijk! morgen wil ik er weer in, als ik niet hoef!” Mijn moeder was radeloos en mijn vader durfde niet lachen, ik geloof vooral voor mijn moeder niet. Later, toen hij twaalf was, hield Otje zijn mooiste zetten achter voor als er gasten waren. De stichtelijke lezing werd dan natuurlijk voortgezet; *al hadden* we verstokte godloochenaars aan tafel gehad, ieder

zijn vrijheid, maar zeker in je eigen huis. Terwijl mijn moeder las, en ze deed het dan mooier dan gewoonlijk, zat Otje te spieden naar het gezicht van de gast die niet meer wist hoe hij kijken moest. En als mijn moeder het boek dan dichtdeed en de vraag kwam: “En... hoe vinden jullie dat nou?” barstte Otje los: “Lélijk!”’

Jane en ik stikken van de lach, hoewel Jane het verhaal kent. Hij vervolgt:

‘Je kent ook de verrukkingen niet van het vrijzinnige jongenskamp. Wat hadden jullie in Indië eigenlijk op dat gebied?’

‘Voor zover ik weet alleen de padvinderij. Alles wat door de indische jongens witte muis en kaas werd genoemd sloot zich daarbij aan. Maar ik heb geen details omdat ik er nooit bij was’.

‘Het vrijzinnig kamperen is mooier, vooral als de leider, meestal een student, zijn meisje mee heeft. Een paar volwassen meisjes, liefst zelf lerares, werden dan nuttig geacht vanwege de verzorging. Eigenlijk een hollandse editie van de duitse jeugdbewegingen van voor de oorlog, genre “Geist und Sonne”: *Wandervogel* en zo. En op een avond, bij het kampvuur, komt het tot bekentenissen. Jaja: ongelooflijk zoiets, als je het niet zelf hebt meegemaakt! De leider begon opeens te vertellen, alsof we aan onze eigen broeierigheidjes niet genoeg hadden, wat het leven ons alzo nog brengen kon. We zaten in een kring, met onze handen om onze knieën, en de leider stond rechtop in ons midden en sprak van de gevaren die hij zelf al achter zich had. Ik heb nooit goed begrepen wat hij bedoelde, en of hij eigenlijk syfilis had opgelopen of niet. Maar op een gegeven ogenblik, toen hij bijna niet meer uit zijn woorden kon, kwam zijn meisje achter hem staan - ze had haar bril afgezet - en legde eerst haar handen op zijn schouder, toen haar hoofd tegen zijn wang, en opeens, voor je er op verdacht was, hevig snikken. Het was ontzettend. We hadden er geen van allen het ware van gesnapt, maar we hebben de hele verdere avond rondgelopen met een gevoel van rottigheid, alsof je in geen jaar je tanden had gepoetst. We kropen 's avonds bij

elkaar, zo ontzaglijk gesticht dat we voor ons hielden wat we allemaal dachten; zoiets als: “Op deze wereld is gewoon niet te ademen...”’

‘Je moet die dingen werkelijk opschrijven!’

‘Doe jij het maar; ik vind het nu nòg te griezelig. Nooit zal je dat soort aan hun verstand kunnen brengen wat een pissebedden ze zijn, om weer met Nietzsche te spreken. De *Wandervogel* is tenminste door de oorlog opgedoekt. Maar deze mensen hebben in het oorlogsgevaar alleen een aansporing gezien tot steviger dazen. Maar dit doet me denken... wat heb je in Indië eigenlijk van de oorlog gemerkt? vreemd zoals je daarover zwijgt in je jeugdhistorie.’

‘Toch niet helemaal, dacht ik. Maar misschien ben je daar nog niet aan toe. Toen de oorlog uitbrak was ik veertien. In mijn familie, voor zover ik mij herinner, liep men vooral naar de Bank, maar dat was alleen in de allereerste dagen, toen iedereen dacht dat de verbinding met Europa zou worden verbroken. “We hebben hier toch genoeg rijst, zeiden de mensen; als de Javanen maar niet in opstand komen en als we ons geld maar houden”. Langzamerhand kwam de strijd van pro of contra; een hollands-genaturaliseerde Duitser schreef pro-duitse oorlogscommentaren en liet die op eigen rekening drukken en verspreiden omdat de kranten allemaal anti-duits waren; hij tekende deze losse vellen “Paul”, en de anderen lieten op alle bomen een zogenaamde reclame plakken met zijn werkelijke naam: *Tänzer's closetpapier, merk Paul*. Diepergaande conflicten zullen er ook geweest zijn, maar daar merkte ik niets van. Voor mij was de oorlog iets prachtigs, zoals ik het altijd uit mijn boeken gelezen had, eindelijk zou Frankrijk dan zijn revanche krijgen tegen Duitsland. Een jongetje van twaalf zei met een plechtige stem: “Ik ben alleen anti-grote-mogendheid”. We gaven hem een duw en zeiden dat hij zijn vader niet hoefde na te praten, alsof wij anders deden. Bij mij thuis was men natuurlijk anti-duits. Mijn vader was nalezer van de leestrommel, dat wil zeggen dat hij de tijdschriften twee maanden later kreeg, maar daarvoor betaalde je minder en je kon beter

de illustraties gappen die je aantrokken. Ik scheurde voorzichtig de gekleurde grote platen uit *L'Illustration*, waarop je in het begin de Fransen nog zag met rode broeken: *Le Salut au Commandant blessé*, en een prachtige poilu die een Gretchen met elzasser muts aan het hart drukte. En het mooiste van alles: ik had een collectie blauwe schriften gekocht waarin ik de telegrammen uit de krant plakte en die ik illustreerde met portretten en plaatjes uit de leestrommel; ik dacht op die manier, als ik maar volhield, vanzelf een complete geschiedenis te zullen krijgen van "de grootste oorlog die de wereld ooit gekend heeft"'.

'Aanbiddelijk, dat vertrouwen in de krant! Wij, die de belgische vluchtelingen hadden gezien, waren dat toch al kwijt. Maar op Java zelf had je geen enkele zorg?'

'Niets. Het paradijs van de "embusqués". Alleen toen de Sarekat Islam en andere communistische verenigingen begonnen op te treden, werd men soms wat ongerust. Je kon niet weten, want communisme of niet, bij de inlanders zou zoiets toch een karakter krijgen van heilige oorlog en iedere witte huid gaat er dan aan. Ik vraag mij af of het nu veel anders is. Ik sprak eens in Den Haag een Bendoro Zo-en-zo, verwant aan het hof van Jogja, die bij ons studeerde en mij grif toegaf dat de Javaan iedere blanke het land uit wou hebben. "Maar als dat gebeurt, vroeg ik hem, denkt u dan dat de Javaan zijn vorsten zal aanhouden of zou het op communisme neerkomen?" Hij glimlachte, zo smadelijk als hij maar kon: "Communisme, onmogelijk, m'nir". Het klonk gek, maar ik ben niet eens zeker dat hij ongelijk heeft. De Javaan is in dit opzicht geboren slaaf, als de Duitser, hij voelt zich onbehaaglijk zonder tyran'.

'Maar je bent nu twaalf jaar weg uit Indië, herinnert mij Jane. Wat er sindsdien gebeurd is, weet je niet. Sindsdien hebben ze, geloof ik, Digul gekregen...'

Wijdenes trekt zijn korte arrogante neus op en snuift; doet een paar huppelende pasjes door het vertrek. 'Ja-ja.' Hij wrijft zich de handen; ik vraag mij af waaraan hij denkt. 'In de Achterhoek, zegt hij, kregen we ondervoede duitse kinderen thuis.'

Dit schijnbaar onbeduidende zinnetje is vol betekenis. Onder die duitse kinderen was een kittig blond meisje van 7 jaar; een paar jaar later, toen Wijdenes student was, zat ze nog op zijn knie. En drie jaar geleden, toen hij haar in Berlijn terugzag, dacht hij plotseling roeping te hebben voor het huwelijk, en - wat het zonderlingste van alles was! - omdat hij de oplossing van het huwelijk meende te zien in mijn verhouding tot Suzanne. Niets van wat daarin afbetaling was, omzetting van nood tot deugd, was tot hem doorgedrongen: hij zag het intellect superieur samenlevend naast een wonder van passiefheid en dacht dat een domme vrouw de sluwste vondst was van de intellectuele man. (In dezelfde tijd zei een pools schilder die in Grouhy gelogeerd had tot mij: 'Dà-àt is het ergste concubinaat!') Wijdenes stak zelfs zijn licht niet bij mij op en verloofde zich met de ex-uitbestedelinge, die zich meteen Frau Doktor voelde en haar betrekking opgaf. En het verliep catastrofaal: met een onoverwinnelijke afkeer om met een vrouw samen te wonen van zijn kant, met een telegram over een zelfmoordpoging van haar kant. Geschrokken reisde Wijdenes naar Berlijn en las in de trein, geboeid als nooit tevoren, *Jenseits von Gut und Böse*. In Berlijn moest hij nog even optreden in een zielige, maar daarom niet minder vermoeiende comedie; om te bewijzen dat hij toch een 'Ehrenmann' was verbond hij zich tot een toelage voor de verloren betrekking, die zijn lerarensalaris een jaar lang tot de helft terugbracht.

Vandaag - zijn derde dag hier, hij denkt morgen naar Holland terug te gaan - heb ik hem de schoonheden van de streek laten zien. Onderwijl vertelde hij mij dat hij tot laat in de nacht mijn 'hoerengeschiedenissen' gelezen heeft, en van mijn spoken werkelijk minder goed geslapen. 'Wat de hoeren betreft, gelukkig dat je je eigen romantiek daar doorziet!'

Romantiek wil bij hem nogmaals iets zeggen als: goedkoop bedrog; hij verfoeit hier zoals hij het geloof verfoeit, zoals hij het parlementarisme zou moeten verfoeien en alle zwendel onder de schijnvrijheid. Maar het compromis ligt voor ons allen

klaar: deze schijnvrijheid laat ons nog altijd vrij genoeg, individueel; de zuiverheid van Wijdenes aanvaardt *dit* compromis met plezier, omdat het hem niet raakt. Terwijl de romantiek hem, als het geloof, wèl raakt: hier is een bedrog tegenover zichzelf.

Vroeger zeiden Rijckloff en ik tegen elkaar: 'Wat *hij* nodig heeft, om helemaal mens te worden, is helaas een "vamp". Als we echt zijn vrienden waren zouden we hem zoiets moeten bezorgen, een specialiste die hem opstoomde en uitkneep.' Maar waarom tenslotte deze paardenmiddelen? Hij voelt wel degelijk, als hij maar eerst met zijn verstand erkend heeft wat zijn gevoel hem toefluistert; hij is als die schrijvers die niets schijnen te zien op het ogenblik zelf en achteraf blijken meer overgehouden te hebben dan de honderdprocent-aanwezigen. Als Wijdenes nog eens trouwt, zal hij het doen met een meisje uit zijn eigen kringen, liefst een die zich net zo losgeworsteld heeft als hij. Zij zou niet precies "intellectueel" moeten zijn, het zou conflicten geven en hij is op dat gebied gerust voorzien voor allebei; zij zou wat vrouwelijke intuïtie moeten hebben en hij zal zich haar leerling voelen op dit gebied, omdat hij langs de weg der redenering ontdekken moet wat zij registreert met ongerimpeld voorhoofd. Hij is in staat zijn hoofd te schudden over mijn romantiek, omdat hij deze door meent te hebben, omdat hij deze geestelijk heeft geklasseerd; hij zal de vrouwelijke intuïtie van zijn toekomstige vrouw niet zo gauw door hebben, als zij - alleen maar door hem voldoende vrij te laten, door niet aan hem te gaan hangen als de duitse Ilse, door smaak en tact - het samenleven aangenaam houdt. Het zal zo moeilijk niet zijn als het nu lijkt; al heeft hij ook hier het compromis bij voorbaat beslecht. Toen ik op het punt stond met Jane weg te gaan, zei hij: 'Wat liefde is weten we nu toch waarachtig wel, na Freud! Ik begrijp niet dat er mensen zijn die zich met zulke dingen plagen; de sexuele aandrift openbaart zich als verliefdheid, als je twintigmaal met elkaar naar bed bent geweest is het daarmee toch gedaan!'

Terwijl ik naast hem loop, de steile helling op naar het park

van Saint-Cloud, met modder en verrotte blaren aan onze schoenen, bereid ik mij voor op een zachte wraak; als hij de vrouw vindt met wie hij kan samenwonen, zal ik hem vragen of die twintigmaal werkelijk zo... verlossend zijn geweest.

'De hoeren, herhaalt hij nu; ja, ook hierin verschillen we toch weer. Hoewel minder dan ik dacht: de splitsing tussen onnozele romantiek en dringende sexualiteit was bij mij precies een der; alleen verkeerde ik in andere omstandigheden, had een andere opvoeding achter de rug, zodat ik een werkelijke tegenzin in het hoerenbedrijf in mij had aangekweekt. Gewone traditionele moraliteitsgevoelens en afkeer van de vieze omgeving; maar toch ook een niet erg primair sexueel temperament, zodat ik nooit werkelijk geleden heb onder mijn ascese. Ik heb met hoeren dus vooral conversaties gehad in bars, toen ik student was, en later toen ik de *Put* bezocht. Eén keer alleen, toen ik dronken was, ben ik meegegaan; twee kameraden trokken me aan mijn mouwen, maar ik wilde absoluut met die juffrouw de taxi in. De kameraden waren erg ongerust, omdat *ik* het was; toen zij thuiskwamen - ik woonde met hen samen - zagen ze mij op de trap zitten, zo goed als nuchter al. Het was achteraf komisch, maar toen erg fnuikend voor mijn gevoel van eigenwaarde, omdat ik zelfs geen poging tot toenadering had gewaagd en vol afschuw weggelopen was na *f* 10 te hebben achtergelaten op een antimakassar. Mijn avonturen liggen dus bij zogenaamd fatsoenlijke vrouwen en... Ilse; alles bij elkaar dus voor helden op dit gebied erg oninteressant. Maar ik heb nog te veel ijdelheid, zelfs nu nog, om daar rond voor uit te komen; uit pure ijdelheid voelde ik een leven dat volkomen bij mijn natuur paste als een tekortkoming, en wat ik jou hier zo gemakkelijk zeg heeft mij lang dwarsgezeten omdat het mijn ijdelheid beledigde. De *Put*-moraal brengt mee dat je een "lijst" hebt, en mijn lijst lag buiten de *Put* en was klein. Ik heb met bewondering geluisterd naar een bed-en-sofa-held die dromerig zei: "En die vrouwtjes,... ach, ze zijn zo lief, zeg!... ze komen naast je liggen, hè kerel,... en dan tappen ze je fosfor af." Ik ben ééns beetgenomen door een van de *Put*-

dames, die natuurlijk voor de benaming “hoer” veel te...kunstgevoelig was, en ik heb me als verslagen erkend en de les ter harte genomen; verre van leuk en toch heb ik misschien zelfs dàt omgezet in ijdelheid. De Ilse-historie was de afsluiting, denk ik, van al deze complexen, de laatste stuiptrekking van iemand die zich ergens toch ook nog *Put*-held waant en het fundamenteel niet *is*’.

Het is niet alleen om de communie in dit gesprek en ik weet dat hij straks weer iets zeggen zal dat mij van hem verwijdert, maar ik voel mij korzelig worden bij deze competitie met de *Put*.

‘Het is casuïstiek om de mogelijkheden van andere omstandigheden en opvoeders te stellen, hervat Wijdenes, maar toch zou ik willen weten wat er van jou geworden zou zijn als je door mijn ouders in de Achterhoek was opgevoed en wat van mij onder het beheer van de burgzaten van Gedong Lami. Ons hoofdmotief was toch hetzelfde, ter onderscheiding tenminste van het Draufgängertum...’

Ditmaal val ik hem in de rede: ‘Het is toch wonderlijk dat je nog meent mij tussen jou en de *Put* te moeten opstellen, op weg naar een zekere heldhaftigheid! Het is alsof je me zei dat je eigenlijk toch nog een zeker respect hebt voor de abruti's die nu in een nazi-uniform rondlopen, omdat ze beter met een knuppel omgaan dan jij. Ik heb de *Put* niet meer dan twee of drie keer bezocht om mij een idee te vormen van hoe de kunstfluimen er in Holland uitzien. Vroeger verbeeldde ik mij namelijk dat het in Parijs beter was. Maar bij deze graad van laagheid wordt een wereld gemakkelijk internationaal; de *Put* stinkt niet alleen in Den Haag of Amsterdam, je kunt je hart ophalen aan *Put*-geur langs de hele boulevard Montparnasse, in Berlijn en overal. Het *Put*-dier is iemand die via meer of minder vage bemoeienissen met de kunst, recht heeft gekregen op een kunst-traditie in de smeerlapperij, de karakterloosheid, de moed een volstrekte lamstraal te zijn. Alles gaat hier in quasi-subtiele zetjes, in banaliteiten die nog altijd voor vondsten doorgaan, in lolligheidjes die voor driekwart gegapt zijn, in kleine psychologische draaitjes met in de ene zak Dos-

tojevsky en in de andere Freud. Ieder van deze klungels weet welke Karamazov hij had kunnen zijn en waar men last heeft van zijn minderwaardigheidscomplex; in werkelijkheid brengen ze het nog niet tot de hoogte van de grote Lebemann in drie bedrijven voor *De Bijenkorf*. Men zou in deze wereld averij kunnen oplopen aan het hart, maar hart is precies wat hier op iedere etage ontbreekt, wat alleen haastig besteld wordt als er een gedicht moet worden gelegd. Dit zijn de omgekeerde burgers bij uitstek en de omgekeerde burger barst van superieure lafheid'.

'Inderdaad, zegt hij, als je enige nazi-kampioenen tussen deze helden losliet, wordt de inferieure moed misschien nog verkieslijker'.

'Ik geloof het in alle ernst. Ik denk nu aan mijn vriend Arthur Hille, aan de ongenadige verzoling die hij iedere dag van de week had kunnen uitdelen aan een halfdozijn van deze helden. Wat een monster uit een andere wereld zou hij zijn voor je vriend van het fosfortappen, en die was misschien toch al aan het eind van zijn ontdekkingen. "Mijn vriendin blijkt lesbisch te zijn? alleraardigst!... Ze wil vandaag toch liever met een andere meneer naar bed? wat een komische en charmante inval." Dit heet in werkelijkheid: de lafheid om jaloers te zijn en het stoïcisme van wat-doe-je-anders?'

'Maar met een zeker geloof alweer. De omgekeerde burger moet aan de minderwaardigheid van de niet-omgekeerde geloven, wil hij zelf kunnen bestaan'.

'Elke oplichter eindigt met in zijn valse papieren te geloven. En de opgelichte soms ook: de opvoeding van het wijfjes-*Put*-dier valt in dit alles niet te onderschatten'.

'Wat bedoel je? Er is een onderlinge opvoeding zonder aanzien des geslachts. Zoals je op de dansles ook van een meisje kunt leren dansen'.

'Neen, het wijfjes-*Put*dier is veel sterker geëmancipeerd in dit alles. Ook als het te stom is om drie behoorlijke zinnen achter elkaar uit te spreken, dan nog vleit het zich vol begrip te zijn; het rechtvaardigt zich dus ook via de kunst en het intellect.

Van de inferieure moed, van een haanachtigheid die anders is dan degene die op haar wordt toegepast heeft zij dus òf geen benul òf zij trekt er de neus voor op. Uitstekend trouwens; tenslotte zijn er nog genoeg wijfjesdieren voor voetballers en raceroeiers. Maar als ik aan Arthur Hille denk, worden die mij waarachtig sympathieker; altijd uit verachting voor de heldhaftigheid in de *komedie*: de officier staat voor mij toch boven de acteur. En dan, deze wijfjesdieren denken meestal nog dat zij zich geven. Het hollandse *Put*-wijfjesdier geeft zich misschien ook nog, al is het met veel ethische saus: een kwestie van stijl en van ras; het parijse, zoveel meer naar de mode levend, stelt haast als reden van haar bestaan dat zij zich niet geeft. Rijckloff, met al zijn ondervinding, zei me eens: "Een vrouw is toch iets anders dan een man in zoiets, en de taal duidt het al aan: een vrouw géeft zich." Arme Rijckloff, met zijn beroep op de taal! De werkelijk-geëmancipeerde *Put*-vrouw geeft zich nìet, zet al haar veren op als men zoiets veronderstelt. Vrouwen die zich geven zijn van honderd jaar geleden; een vrouw is nu de gelijke van de man, tot in haar mogelijkheden om haar wezenlijke aard te verraden, om dupe te zijn met een gezicht van had-je-dat-ooit-achter-me-gezocht; om zich te laten trappen uit valse schaamte en te laten kneden tot *Put*-creatuur. Ze denken dat ze bourgeoises zijn als ze zichzelf trouw blijven; ze zijn doodsbenauwd om niet "op de hoogte" te zijn, ze gaan dùs "naar bed", ook als ze zich in werkelijkheid "geven", met een verborgen vrouw soms die om de ander lacht en huilt tegelijk omdat zij zich zo gemakkelijk heeft laten oplichten. Ik zeg: soms, omdat na een paar jaar straffe *Put*-opvoeding van deze... romantiek natuurlijk geen snars meer over is'.

'Ik begrijp toch niet helemaal wat je als norm stelt, zegt Wijdenes en zijn stem klinkt erg koel vergeleken bij zoëven. Ik geloof er ook niets van, dat de vrouw zich zou geven. Natuurlijk gaat een vrouw gewoon naar bed; wat anders? Je hebt ergens toch een... respect voor de vrouw behouden dat ik mij niet goed verklaar'.

‘Het is mijn provincialisme. Kolonialisme, als je dat beter lijkt. Als ik hierdoor een klein stukje ruggegraat overhoud, des te beter. Je doet me opeens weer beseffen wat ik aan de gewone hoeren tenminste *niet* verloren heb. Waarom ik op dit gebied instinctief alle comedie-contacten geweigerd heb met zogenaamd voelend-en-denkend vrouwvolk’.

‘Je bent ongehoord, zegt hij na enig zwijgen. Was je bang er zoveel bij te verliezen? Ik begrijp niet, had je dan de mógelijkheid zoveel in te zetten? Ik moet je iets zeggen: als jongen van een jaar of veertien ben ik verliefd geweest op een doodgewoon schoolmeisje. Vanuit de verte, zonder het haar ooit te bekennen. En de gevoelens van die jeugdliefde, wat ik dáár heb ingebracht, heb ik eigenlijk nooit teruggevonden. Het is voor mij het bewijs geworden dat een vrouw maar een symbool is, een bliksemafleider voor de gevoelens die we beschikbaar hebben. In die tijd las ik nog niet, of ik las zonder te begrijpen, er was in mijn gevoelens dus zeker nog geen plaats voor literatuur. Al wat er aan romantiek dus echt was in mij, heb ik aan dat ene symbool totaal verspild. Ik begrijp dat je daarom moet lachen. Maar wat ik je hier zeg is zo waar als... die bloemen daar in dat perkje’.

Wij zijn bij het terras gekomen met de diepe hoeken, waar ik bij zonsondergang met Jane gezeten heb, maar het is nu lichter; de zon ligt warm op het steen van de balustrade. Ik ga met Wijdenes op een bank zitten. Het is de ontstellendste waarheid die hij mij ooit heeft meegedeeld. ‘Het idee op dit gebied voorgoed uitgeput te zijn’... Hij is geen ezel en precies dertig.

‘Toen ik die geschiedenis met Suzanne had, waarop jij je zo vreemd geïnspireerd hebt, zeg ik eindelijk, toen was er bij mij geen sprake van romantiek, of van respect voor de vrouw; alleen van... goedheid. Het is idioot voor jezelf zo'n woord te gebruiken, maar op deze manier kan ik kort zijn. Geen ogenblik was ik daar dupe van een interessant geval - zoals jij met Ilse toch nog - eerder van een verzet tegen allerlei interessantheid. Zelfs tegen een interessant verlangen naar een vrouw die niet meer komen zou, die waarschijnlijk niet eens bestond,

dacht ik toen. Reactie tegen mijn eigen *Put*-kant toch ook: ik dacht dat ik nu wel goed kon zijn, tegenover een vrouw die alles deed wat ik haar oplegde, die geopereerd was zodat ze op haar drie-en-twintigste jaar geen kinderen meer hebben kon, die ik zo stom was geweest het enige kind te bezorgen dat haar toen door mijn moeder zowat afgenomen was. Ik dacht dat ik haar nu best dat kind kon terugbezorgen, door afstand te doen van een toekomstige dame die misschien alleen in mijn dromen bestond. Ik zei haar dit alles, maar ik had evengoed niets kunnen zeggen; zij begreep alleen dat zij nu trouwen zou. Het leven is in geen enkel opzicht beter geworden, na die consecratie, alleen was zij geen ongehuwde moeder meer. Maar het kan zijn dat ik alles nu nog te mooi voorstel; het zou mij niet verwonderen als je nu denkt dat ik mijzelf toch nog een te mooie rol geef, omdat je niet weten kunt hóe vernederend en ellendig de tijd al was die ik achter mij had. Waarschijnlijk ben ik ook stom genoeg geweest - je hoopt in zo'n geval altijd! - om te denken dat de toestand nu verbeteren zou. Wat echt was, in dit alles, was niet mijn romantiek tegenover het "volk", tegenover de mijnwerkersdochter, zoals ik wel eens gedacht heb, het was een ontzettend medelijden, voor zoiets halfblinds en ontwapends als zij was; of, als je het nog reëler wilt, ik was zelf opeens totaal ontwapend, in die operatiesfeer van het hospitaal. Ik had haar lijkwit de kamer zien binnendragen, met handen krimpend naar het laken bij haar buik, en de dokter was zo correct geweest om mij op een bakje alles te laten zien wat hij "weggenomen" had. Die nacht, op de sofa van Graaflant waar ik sliep, werd ik met koorts wakker, met het gevoel dat ik zelf geopereerd was; de volgende morgen zei ik tegen Graaflant: "Waarom zou ik niet met haar trouwen, nu?" en hij vroeg het zich ook af. Daar was ook nog mijn protest tegen mijn moeder, tegen haar bourgeoisie, die het helemaal normaal vond van Suzanne de meid van haar eigen kind te maken; een indische opvatting ook: zo doe je in Indië met een inlandse "snaar"'.

Hij luistert nu met aandacht: als men feiten vertelt houdt het intellectuele duel gemakkelijk op.

‘En, waar ik op neer wou komen: mijn romantiek bleek zo onuitroeibaar te zijn, dat de fantastische dame op een dag werkelijkheid werd. Doordat, zoals jij zegt, iemand op een dag bliksemafleider kòn worden voor de gevoelens die ik nog altijd beschikbaar had. Niet opnieuw, maar altijd door; en mijn romantiek heeft het altijd geweten! Zodat mijn romantiek mijn goedheid een loer draaide, en was het maar mijn goedheid alleen... Ik weet dat ik, van uit ieder standpunt bekeken, mijn gelijk kan opvorderen, en ik zou nogmaals precies zo handelen. Ik zou waarschijnlijk zelfs nogmaals met Suzanne getrouwd zijn, op deze afbetalingsmanier en gegeven haar verhouding tot het kind; om het verloop anders te stellen zou je de stommiteit met het kind moeten wijzigen. Maar ik durf aan dit alles gewoon niet denken wanneer ik het uit het standpunt van Suzanne zou moeten bezien’.

‘En toch lijd je er niet onder?’

‘Je bent wreed als je je leven gesteld hebt op iets dat zich niet meer beredeneren laat. Gelukkig maar ook: het helpt niets om jezelf ongelijk te geven voor de ander. Je kunt naar dat gelijk van de ander *toch niet leven*; als je het probeerde zou je zien waar het op uitliep. Ik troost me dus met alle averij die ik zelf geleden heb; Graaflant, die bijna alles meegemaakt heeft, zegt dat het niet weinig is. Als ik geld had zou Suzanne het nu beter hebben, als ik geld had... vroeger was alles ook een kwestie van geld. Maar vroeger had mijn moeder het, nu niemand.’

Wijdenes staat op. ‘Ik kan me voorstellen dat je schrijft, zegt hij terwijl wij teruglopen; maar heb je eigenlijk niet meer behoefte híerover te schrijven dan over je indisch verleden? Het is voor mij misschien duidelijker dan voor een ander dat je indische jeugd alles verklaart. Maar waar houd je op? waarop valt ten slotte het accent?’

Ik heb lust om te zeggen: ‘Het doet er niet toe, want wat mij wèrkelijk het meest aangaat, kan ik toch niet beschrijven; volstrekte onmogelijkheid; in jouw geest omgezet zou dat boek heten: *Romantiek voor Jane*’. Maar wat ik zeg is precieser en *vlakker*.

Wijdenes is tevreden met zijn hotel, voor mij is het samenzijn daar een tegenvaller geweest. De kou in de tuin joeg ons telkens naar binnen, in een ongezellige hall met oude maar lelijke gravures, doorkruist door oude dames. Deze vierde dag heb ik hem in Parijs naar de trein gebracht, niets begrijpend van de geestdrift waarmee hij over Bellevue en Meudon sprak, over Parijs zelfs, waar hij zich altijd na een halve dag al een ander voelde, enz. 'Hij heeft een gelukkige constitutie voor het genieten van vacanties, ook als de politiek hem kwelt', dacht ik.

Wij hebben het nogmaals over de politiek gehad, maar het was in hoofdzaak herhaling van de eerste dag. (Deze onderwerpen zijn altijd meteen uitgeput.) 'Aan hun fascistische of antifascistische sympathieën ken ik tegenwoordig mijn vrienden', zei hij. Een jaar geleden zou zoiets mij hebben verwonderd, nu aanvaard ik het gemakkelijk als een criterium. Hij neemt zich voor een fascisme dat op dat van Duitsland zou lijken te bestrijden met alle middelen die hem ten dienste staan: artikelen, toespraken, als het ernstiger wordt. In de taxi neem ik zijn lange gestalte nog eens op; zijn breed en toch puntig gezicht, met de scherpe en arrogante trekken die zich opeens kunnen ontspannen tot een humoristisch masker met saamgeknepen ogen achter de bril, tintelend als van schuldige pret, en een breedlachende muil meer dan een mond.

'Ik heb nog eens over je verkapte verdediging van de vrouw nagepeinsd, zei hij; maar zoiets wil er bij mij toch niet in. Niet helemaal, tenminste. Dat een vrouw gelijke vrijheid wil is vanzelfsprekend...'

'Ze zou het moeten willen *als vrouw*. Niet *als man*.'

'Maar het onderscheid dat je nu maakt berust misschien toch op een vooroordeel. Wij zeggen "als vrouw", gesproken vanuit ons mannenstandpunt. Alles is vooroordeel, kan je zeggen, de liefde ook. In het ideale paar heeft geen van beiden behoefte aan vrijheid, dat is hùn vooroordeel en hùn recht.'

'Je kunt niet tegelijk gebonden zijn en vrij, neen. Maar ook buiten de gebondenheid van de liefde, zou een vrouw waar het

op aan komt andere innerlijke wetten moeten gehoorzamen dan een man.'

'Volslagen onzin. Alles in deze kwesties, meer nog dan in andere, is puur een kwestie van temperament. Je zult ondergaan aan je romantiek, daar is de romantiek trouwens altijd goed voor geweest...'

'Je kunt ondergaan aan mindere dingen.'

'...en wat vooral mijn gevoelen weergeeft tegenover deze problemen, is dat ze eigenlijk geen problemen zijn! Je zult me verwoed marxistisch vinden, maar ik geloof werkelijk dat iemand nog te veel vrije tijd heeft als hij zich met zulke problemen kwellen kan. Die militaire vriend van je heeft ongelijk een andere man te slaan om een vrouw, tenzij hij gewoon lust heeft in het slaan zelf. Ik stel me nu voor dat ik van een vrouw houd. Ik trouw met haar, of niet, maar in ieder geval ik beschouw haar als mijn vrouw. Op een dag krijgt ze lust om van haar vrijheid gebruik te maken en het met een andere man te proberen. Dat zou mij bevallen of niet; ik zou weggaan of niet; slaan of niet - hoogstwaarschijnlijk niet - maar ik zou geen ogenblik denken over haar *hoedanigheid* van vrouw in dat alles. Je kunt elkaar de borden naar het hoofd gooien zonder probleemstelling. De probleemstelling begint pas als je naar waarden zoekt die door het ene geval worden versterkt en door het andere verguisd. Als je, zoals de vakfilosofen zeggen, met geldigheden begint te manoeuvreren.'

Wij lopen nu langs de trein. Om de zoveel minuten kijken we naar de wijzerplaat, waar de beslissende wijzer het voorlaatste cijfer heeft bereikt.

'Je bent zo verduiveld helderziend, zeg ik, dat je natuurlijk de zwijnerij op deze wereld ook allang door hebt. Een propere wereld... daar geloof je toch niet aan, dat zou je zonodig toch ook romantiek noemen. Mooi. De Staat waarin je leeft is even corrupt als de verdere wereld, corrupter nog. Welke geldigheden voer je aan als iemand je vraagt waarom je het goed vindt belasting te betalen aan een corrupte Staat?'

'Geen enkele! In deze Staat kan ik - kan mijn temperament

dus - beter leven dan in een andere, dat is alles. Ik wil graag belasting betalen aan een Staat die mij verder met rust laat.'

'Het eigen belang dus; goed. Zal je dat, als je deze Staat verdedigt, in je artikelen zetten?'

'Neen, want dan waren mijn artikelen ondoeltreffend. In mijn artikelen zal ik mijn eigen belang inderdaad moeten behandelen als problemen.'

'Maar het *zijn* geen problemen? zeg ik, terwijl hij naar de treeplank gaat. Goede reis en schrijf gauw. Nu je toch tijd hebt tot Amsterdam, wijd je eens aan het probleem of er werkelijk wel problemen bestaan. Het probleem of iemand tot elke prijs zijn honger zal stillen of niet, is misschien ook maar een kwestie van temperament...'

Ik neem uit het station zijn beeld mee, grijnzend van achter een ruit, met twee vingers tegen het glas tikkend, alsof hij zich verkneukelde dat hij deze rol gespeeld had en ik die andere in de dialoog. Als ik op straat kom, flitst door mij heen dat ik Graaflant zou moeten schrijven of de vendutie nu eindelijk plaatshebben zal. De hele terugweg door dacht ik: 'Dit onthouden', alsof ik het ieder ogenblik vergeten kon; thuisgekomen merk ik dat ik het volstrekt niet zou hebben vergeten, maar ik doe het niet; ik denk: 'Waarom hem te vervelen? hij kan er niet meer aan doen dan ik en heeft er al last genoeg van'.

Geplaagd door het idee waar de krissen gebleven kunnen zijn die vroeger iedere Donderdagavond werden bewierookt.

25 Dubbelportret van Arthur Hille

Nu ik met Wijdenes over Arthur Hille gesproken heb, merk ik hoe 'n kleine plaats ik hem gegeven heb in mijn indische herinneringen. Ik weet ook wel waarom: van uit intellectueel standpunt lijkt deze vriendschap bijna beschamend, dat ik er trots op was onverklaarbaar, enz. Als ik nu spreek over de abruti's met de nazi-uniform, hoe rijmt zich dat met mijn oude bewondering voor Arthur Hille, die misschien een pracht van een S.A.-leider had kunnen zijn? Maar het gaat er niet om de tegenstrijdigheden hier te verdoezelen; eerder ze te verklaren, of als dat niet gaat, dan niets, dan ze in alle nuchterheid te laten bestaan. Bovendien, men kan met enige moeite, intellectueel juist, alles rijmen.

Arthurs vader was een klein ambtenaar te Batavia, maar een groot man in het verenigingsleven; hij was voorwerker, gymnastiekleider en president van de gymnastiek-, muziek-, toneel- en schermvereniging *Hercules* die ‘fuif op fuif’ gaf in de Dierentuin. Hij was dol op zijn enige zoon, die als kind een tenger knaapje was; daar Arthur lui was in gymnastiek, trok zijn vader andere gaven achter het voetlicht. Er bestaat een serie foto's van Arthur als jongetje van 6 jaar in de monoloog *De Zakkenroller*, in smoking en met een enorme hoge hoed, veel te groot om het ronde hoofd dat zelf te groot lijkt voor het smalle lichaam, een kind met melancholieke oogjes en een geknepen mondje, touchant voorbeeld van het afgerichte aapje; en op elke foto staan in de fraaiste hand van zijn vader telkens een paar regels tekst uit de monoloog, *'n Mr in de Rechten? 'n Advocaatje? Ik draai ze om m'n vinger. - En weet u hoe dat komt? Ze kunnen d'r smoel niet houden! - 'k Wacht u straks bij de uitgang*. Het publiek van de Dierentuin moet ge-

bruld hebben toen het kind dat zei, met hetzelfde melancholieke gezichtje, maar met een brutale duim over de schouder; men hoort de grappen bij het naar huis gaan: ‘Pas nou op, zeg, voor die kleine zakkenroller!’

Ik heb deze foto's toevallig gezien; maar er was een historisch verhaal over Arthur in omloop van zijn 12e jaar. Het eerste jaar dat hij op de H.B.S. was, vocht hij met een inlandse jongen, Tjakra, en kreeg een beslissend pak slaag. Hij ging verpletterd naar huis, legde vanaf die dag alle luiheid af voor de gymnastiek, liet zich door zijn vader trainen, en als in de feuilleton-romans zocht hij precies een jaar later dezelfde Tjakra op voor een revanche. Maar hij was enorm breed geworden en had een reputatie van rek en ringen die hem zonder verder conflict verheven had tot de sterkste van de klas. Tjakra zei met een nederige glimlach: ‘Ah, hoeft niet, ah! jij bent toch sterker dan ik’. Arthur nam er geen genoegen mee, tenzij Tjakra aan de hele klas verklaren wilde dat hij te laf was om nogmaals met hem te vechten. Tjakra deed het. Van hier af begon de grote reputatie van Arthur, die uit Batavia tot Bandung doordrong.

Nog voor ik hem gezien had, kende ik allerlei verhalen over hem. Hij had op een middag vruchten uit de bomen van inlanders geplukt en iemand die hem dit verboden had de pitji (bataviaas mutsje) van het hoofd geslagen; toen hij door de kampoeng terugging scheen al het manvolk bijeengestroomd. Zonder aarzelen had Arthur de eerste aangegrepen, omhoog getild en in de kring van de anderen gesmakt, vragend: ‘En wie nu?’ De kring was afgedeinsd; sindsdien was hij voor al de inlanders van de buurt ‘sinjo Tir’ die alles doen mocht waar hij lust in had. Hij had met drie dronken soldaten gevochten bij nacht in een kleine ‘gang’ en bij die gelegenheid een stok uit een pagar getrokken, die hij op de overmacht stukgeslagen had, met het gevolg dat hij ongedeerd thuiskwam. Hij was toen 17 jaar. Op een avond dat hij een inlandse prostituée in een sado had aangeklampt en naar zijn gewoonte ‘voor liefde niet betalen’ wilde, was de koetsier die de pooier bleek

te zijn tussenbeide gekomen en had hem met een mes gedwongen een rijksdaalder te geven. Hij nam de man goed op en enige tijd later had hij het geluk hem terug te zien; hij nam het rijtuig of er niets gebeurd was en liet zich naar een afgelegen plek rijden. Daar vroeg hij de man of hij hem herkende, en voor de ander zijn mes kon trekken had hij hem geranseld met het stuk hout waarmee de sado's gestut worden als de paarden lang moeten stilstaan. De man had gekermd om ampoen (vergiffenis) en Arthur had hem voor dood op de weg laten liggen. In de Dierentuin was hem op een avond de hoed van het hoofd geslagen door een jongeman die vond dat hij te veel met zijn meisje had gedanst; de jongeman had een vriend bij zich en Arthur zag zich verplicht hen beiden buiten gevecht te slaan. Zij gingen bemodderd naar huis; Arthur die alleen een 'verpeste hoed' had, bracht enige orde in zijn kleren en vroeg het meisje de volgende dans.

Ik geloof niet dat al deze verhalen precies waar zijn, maar een jongen van 19, voortdurend gecontroleerd door zijn kameraden, krijgt een dergelijke legende niet voor niets. Toen hij op Bandung kwam, waar hij met een paar anderen in een lokaal van het H.B.S.-gebouw voorbereid zou worden voor de militaire academie te Breda, was mijn oude vriend Belloni nog steeds de alom geachte leider, en president van de H.B.S.-vereniging, die volgens de opvattingen van Arthur schandalig weinig fuiven gaf. Hij sprak er met Belloni over, die hem voorhield dat men ook tijd voor lessen nodig had. 'Ik zie al wat je bent, zei de nieuweling, je bent godverdomme net goed om de kont van de directeur te kussen.' Als zijn reputatie hem niet was vooruitgegaan, had iedereen zich verbaasd dat iemand Belloni zo durfde toespreken; nu bleek Belloni zelf ingelicht en maakte er zich met een glimlach af.

In een ogenblik richtte Arthur een nieuwe vereniging op, sprekend gelijkend op die van zijn vader, en zonder veel hoofdbreken genoemd naar een overleden zustervereniging: *Sparta*. Hij kondigde een fuif in de maand aan, en kreeg meteen de helft van de H.B.S.-leden over; de Odinga's, die hem van Ba-

tavia kenden, waren vol geestdrift over dit ingrijpen en drongen mij toch vooral kennis met hem te maken. Op een middag, bij het uitgaan van de school, ontmoette ik hem dus en liep een eind met hem en de Odinga's op. Zijn uiterlijk viel mij tegen; hij was maar iets groter dan ikzelf, hoewel tweemaal zo breed, had een gewoon, nogal rond, een beetje arrogant maar vooral goedgehumeurd gezicht en een woordenstroom die niet te stoppen was, een toon van quasi-wijsgerige verachting, van geamuseerd boven het gepeuter van anderen te staan die men ook horen kan in de gouaille van de parijse volksjongen. Ik zei van mijn kant zo goed als niets. 'Zeg, Eelco, ik vind die vriend van jou goddome een ouwehoer!' zei hij dus zodra ik was weggegaan.

Bij de oprichting van *Sparta* deed ik een ontdekking: ik die allerminst populair was geweest, genoot een zekere vermaardheid. Ik was, geenszins overtuigd, en nog steeds half om Eelco plezier te doen, bij de eerste algemene vergadering aanwezig; het eerste definitieve bestuur zou gekozen worden; Arthur Hille had op zijn gouaille-toon aangekondigd dat hij in geen geval voor voorzitter, uitsluitend voor gymnastiekleider beschikbaar was, en toen zijn naam bij het kiezen van de voorzitter toch ééns opgelezen werd, zei hij: 'Dat is een stommeling.' Tot mijn verwondering was mijn eigen naam verscheidene malen opgelezen, terwijl ik niets met het reeds bereikte resultaat te maken had; daarna, met grote meerderheid van stemmen, koos men mij tot secretaris. Ik geloof dat Arthur Hille eerst wat meer aandacht aan mij schonk toen ik op deze onverwachte manier met hem in het bestuur kwam. Het verwonderlijkste was, dat de leden bestonden uit jongens en meisjes die ik over het algemeen niet kende, want de H.B.S. was schaars vertegenwoordigd, het grootste deel bestond uit elementen van andere scholen en uit oudere jongens die al werkten, er waren vooral halfbloeds en verscheidene Ambonezen en Chinezen: ik moet wel een 'intellectuele' indruk hebben gemaakt die mij tekende voor het secretariaat.

Van de eerste bijeenkomsten af moest ik letten op Arthurs op-

treden onder de kameraden. Hij liep overal rond en scheen een bijzondere, dat wil zeggen zwijgende verachting uit te drukken voor de afdelingen waar hij zich niet mee bemoeide, de muziek of het schermen. Een degen in zijn handen nemen leek hem belachelijk. 'En als je officier bent, vroeg ik later, en op een duel wordt uitgedaagd?' '*Ik* op een duel? zei hij met een vies gezicht; hoe gebeurt dat? Met een kaartje? Dan klodder ik eerst op het kaartje, en dan plak ik hem dat mèt mijn klodder op zijn smoel. Als hij dan onder de tafel ligt, wil ik zien of hij nog duelleren wil'. Deze zelfde ruwe humor maakte hem al om zijn tong gevreesd, en zijn hele gymnastiektroep keek hem naar de ogen. Op de enkelen na die hij als vriend aanvaard had, onthaalde hij alle kameraden op een voortdurende vriendschappelijke vernedering. De 'geboren leider' in één woord: dat waarom hij een S.A.-held had kunnen worden. 'Goddorie, Van der Tol, zei hij tot iemand die juist hard om een grap van hem lachte; hou jij dat afgebrande kerkhof van je nou een beetje meer dicht, want ik moet ernaar kijken en ik heb net gegeten.' Hij deed de dubbele reuzenzwaai aan het rek, de christusstand aan de ringen met de voorgeschreven onbewogenheid van gelaatsspieren; zijn voorwerker, een halfbloed die bij de staatsspoor werkte, had zwaardere biceps dan hij en maakte een mooiere 'chris', maar hij was de erkende chef om zijn toegevoegde woordsuperioriteit. Zijn vriendschap voor mij begon op een middag in zijn kamer, toen ik voor de vereniging bij hem moest zijn en hij de gelegenheid benutte om mij mijn eerste standje te geven. Hij had het een of ander gehoord dat hem niet beviel en raadde mij zoiets voortaan na te laten. Ik antwoordde dat het hem niet aanging en dat ik mij zou gedragen zoals mij dat het beste leek. Hij fronste de wenkbrauwen en liep driftig om de tafel heen waaraan ik zat; hij zou toch eens willen zien, zei hij, of ik in die omstandigheden lang secretaris zou blijven. Hij werd rood in zijn gezicht en ik ook, maar hier lachte ik hem uit: 'Wat dat betreft, zei ik, ben ik er zo weinig op gesteld, dat ik je wel direct dat secretariaat wil overdoen'. Het bleek niet zo bedoeld en

wij sloten vrede, maar dat ik, die een zo treurig figuur, dat wil zeggen helemaal geen figuur, aan rek en ringen maakte, hem op deze manier had durven toespreken nam hem helemaal voor mij in. ‘Ik heb zelden iemand met zo weinig fut gezien als jij, zei hij, die zo'n brutale bek dorst hebben’. Hij wist niet dat het minderwaardigheidsgevoel van mijn eerste schooltijd mij nog altijd in het geheugen lag, en dat wat hij in één jaar, na het pak slaag van Tjakra, overwonnen had, mij nog iedere dag had kunnen kwellen. Als hij mij afgeranseld had maar ik had teruggeslagen, zou ik rustiger zijn weggegaan dan als ik mij had moeten bekennen dat ik hem vreesde. Maar als hij met-dat-al een bruut was en ik later toch trots was op zijn vriendschap, lag dat voor een deel ook in de waardebepalingen die men mij op de broederschool had ingewreven.

Hij woonde vlakbij mij, weldra zagen wij elkaar bijna dagelijks. Onze gelijke voornamen amuseerden ons, toen wij elkaar daarmee begonnen aan te spreken. Wij bespraken de meeste dingen die in de bestuursvergaderingen besloten moesten worden vooruit, want in wezen was hij ook de chef van de hele vereniging. Toen de voorzitter plotseling aftrad - de praeses, zei hij altijd - kwam Arthur stralend de volgende bestuursvergadering binnen: ‘Ik heb al een nieuwe praeses!’ Wij keken verwonderd op; hij legde met dezelfde glimlach zijn hand op mijn schouder: ‘Jij natuurlijk. Voor secretaris kan iedere klooi dienen; voor mijn part bombarderen we Jan Tek Li tot secretaris (dit was de prulligste van zijn “werkers”). Dus, nietwaar, Ducroo wordt onze praeses’. Ik zei hem dat het mij best was onder één voorwaarde: dat ik geen fuiven zou openen omdat ik niet dansen kon, en geen speechen afsteken van het toneel, omdat ik dat niet wilde. Hij vond het opperbest: ‘De enige lui die op het toneel moeten lullen, zijn de lui die denken dat ze toneel kunnen spelen; je hebt groot gelijk dat je het verdomt. En dansen hoef je natuurlijk niet; als de flauwekul van de polonaise begint loop je tweemaal de zaal rond met een van onze Lientjes aan je arm, dat kan je toch best, en daarna geef je haar over aan iemand die met haar draaien wil’. Maar de volgende

weken hadden we allerlei meningsverschillen; hij noemde mij beestachtig koppig, liep woedend weg terwijl hij de deur liet knallen en kwam 's middags op het thee-uur met zijn vriendelijkste glimlach terug om mij te vertellen dat hij toch nooit zó beestachtig koppig als ik zou kunnen zijn. Eénmaal stelde hij mij voor een ultimatum: de muziekdirecteur en hij zouden samen aftreden als ik niet deed wat zij wilden. Het was vlak voor een 'fuif'; ik zei dus met de grootste ernst: 'Het belang van *Sparta* kan dat niet gedogen, maar ik kan ook geen president van stro zijn, dus in het belang van *Sparta* treed ik af'. Hij liep weg, zeggend dat het best was, en die dag zag ik hem niet meer. De volgende dag kwam hij bij mij terug, warm nog van een ruzie met de muziekdirecteur, omdat deze mijn voorstel au sérieux had genomen en overwogen wie men kiezen zou in mijn plaats. 'Ben je bedonderd, heb ik gezegd, òf ik fuif met Ducroo als praeses, òf ik fuif niet!' In dit ene geval werd het conflict beslecht door het opgooien van een munt.

De uitvoeringen werden gegeven in een kleine militaire soos, omdat wij de grote soos niet konden betalen en omdat *Sparta* daar, vanwege de 'mindere elementen', achtergesteld werd bij de H.B.S.-vereniging. De eerste militie in Indië had op Bandung een heleboel jongemannen bijeengebracht van 24 jaar; zij waren van overal gekomen en 'hingen de beest uit' onder het anonymaat van hun uniform; Arthur was voor strenge orde en onze avonden gingen dus bijna nooit voorbij zonder dat de sterke jongens moesten worden geroepen om luidruchtige miliciens of dronken bezoekers er uit te gooien. Ik zou willen weten of hij deze tonelen in zijn herinnering even kluchtig ziet als ik. Dat ik bij al deze ruzies mijn rol speelde, hoewel zijn vuisten naast de mijne klaarstonden, verwonderde hem steeds; op een middag vertelde hij mij dat ik werkelijk heel wat vijanden had.

'Als ik jouw fut had, zou ik er niet zoveel hebben, zei hij; maar het doet er niet toe, als een van die lui je op je bast wil komen, vind je het niet doodgewoon, gegeven de vriendschap, als ik hem uitnodig het eerst te proberen op de mijne?' Ik

vroeg hem zoiets vooral niet te doen, hoezeer ik het ook waarderen kon als uiting van vriendschap.

Kort daarna bracht ik een paar weken bij mijn broer Otto op de onderneming door. Zodra ik terug was, kwam Junius bij mij: ‘Je moet aan je vriend Hille zeggen, zei hij (hijzelf kon hem niet uitstaan), dat hij niet zó idioot voor je opkomt dat hij je hele reputatie bederft. Hij heeft Horstman in de uitspanning een klap gegeven, vlak vóór alle meisjes, omdat hij iets over jou gezegd had’. Het gekste was dat ik deze Horstman, een nogal knappe jongen met zware botten en krulhaar, zo goed als niet kende; maar hij scheen mij in de soos te hebben opgenomen en had overal verteld dat hij mij nog wel eens apart zou nemen. Ik voelde mij werkelijk in mijn eer getast en ging naar Arthur Hille; ik zei hem dat ik van de bedreiging niet eerder gehoord had, maar dat het in ieder geval aan mij was om daarop in te gaan.

‘Weineen, zei hij geamuseerd, jij hebt het niet gehoord en ik toevallig wel, dus was het aan mij om hem manieren te leren. Ik heb hem gewoon gevraagd of het waar was, en hij had een veel te lang antwoord; ik heb hem toen gezegd dat ik zoiets nooit meer wou horen en dat hij nu op kon donderen. Hij zei waarachtig nog wat, waarschijnlijk omdat er meisjes naar ons keken. Ik zei: ‘Als je je bek nog eens opendoet, zal ik je een opdonder geven dat je Truus van Aken niet kunt zien’. (Dit was Horstmans officiële liefde.) Hij deed zijn bek weer open, en ik heb die toen dichtgemept; ik deed het met mijn linkerhand, moet je weten, omdat ik, met Truus van Aken in de buurt, dacht dat hij de moed zou hebben zich op mij te werpen; ik had mijn rechterhand klaar om hem op te vangen. Maar hij had alleen de treurige moed om zich om te draaien en met mijn klap op zijn bek weg te gaan. Wou jij met zulke kerels gaan praten? Het is een verdomd lam gevoel om zo'n grote lummel zo'n figuur te zien slaan; je weet niet hoe ik me voor hem geschaamd heb’. ‘Wat had je persoonlijk tegen hem?’ vroeg ik, proberend beter te begrijpen. ‘Niks; of ja, dat hij van dat haar draagt zoals van die filmfluimen, je weet wel.

Coiffuur Francis Bushman of zo. Ik word altijd beroerd als ik zulke apen zie'.

Hij droeg zelf zijn haar kortgeknipt, om vooral niet op een filmfluim te lijken. Op zijn bazige en vlerkachtige manier had hij werkelijk een soort ridderlijkheid en het misschien instinctieve besef van bepaalde waarden. Terwijl hij zich over sommige meisjes ongehoord cru uitliet, met een plastische opsomming van alle lichaamsdelen die volgens hem averij bekomen hadden ('Dolf Eckers heeft me verteld dat toen hij Willie Lament wou friemelen, hij alles er al af gefriemeld vond door De Geer!') beschuldigde hij mij op andere ogenblikken van cynisme, als ik mij spottend uitliet over een bepaald soort gedweeë zoete meisjes waar hij zich het liefst aan wijdde. Toen hij pas op Bandung was en men hem in dit opzicht niet kende, maakte de gevatte generaalsdochter Hetty zich op om hem te veroveren; het was meer eerzucht dan verliefdheid, want zij was zich haar middelen bijzonder bewust in die tijd. Hij danste en schertste met haar en zei fluisterend tot mij, na iedere dans en terwijl Hetty overmoedig rondkeek: 'Ik snap niet dat jij met dat wicht kunt praten'. Tegen het eind van de avond zakte hij opeens weg; hij vroeg haar niet meer ten dans, deed of hij niet meer zag wat zij van hem verwachtte en antwoordde op haar drukke conversatie met afwezige monosyllaben. Om hem dus opnieuw te boeien wierp Hetty zich in de dans met een vermaarde grappige jongen; toen Arthur niet uit zijn verzakking scheen bij te komen, kwam zij als ongemerkt met haar danser vlak bij zijn stoel staan en vuurde de ander door uitbundige reacties aan om zo grappig mogelijk te zijn. Arthur draaide lui zijn hoofd over zijn schouder, en op de toon van een smeekbede: 'Och, Hetty, zei hij, dans je nu of dans je niet? Als je niet danst, ga dan zitten, en als je danst, verwijder je dan met dat aanstellerige jongmens'.

'Je bent vervloekt cynisch, zei hij tot mij die nooit in zijn plastische beschrijvingen overging; ik màg dat cynisme van jou niet, als ik er goed over denk'. En hij gaf mij een uitleg over het verschil tussen meisjes en meisjes, waarvan ik mij niets

herinner maar die de helft van zijn levensbeschouwing moet hebben bevat. Op de een of andere manier wilde ook hij natuurlijk het scherpste contrast, om hier te kunnen eren wat hij daar vertrapte. Maar de kleine meisjes die hij voorstond waren mij werkelijk te wezenloos. Eén geval is karakteristiek. Er was een lelijk meisje uit Batavia gekomen, blond, breed en vaal, waar hij als kind mee gespeeld had; zij werkte nu op een departement en hij zag haar zo goed als nooit. Zij woonde anders niet ver van ons af, in een zijstraat, bij twee pikzwarte halfbloeds in, die juist de 100.000 uit de loterij hadden getrokken en die opeens in twee automobielen rondreden; de naam van de man ben ik vergeten maar men noemde hem baron Saté. Op een dag kwam het meisje in tranen bij Arthur om hem te vragen een kamer voor haar te zoeken; zij was door het echtpaar gescholden en beledigd naar aanleiding van niets, waarschijnlijk omdat men nu meteen van haar af wilde zijn. Aannemend dat hij, als jeugdvriend en enige kennis van Batavia, voor haar moest optreden, zocht Arthur eerst de kamer en ging daarna op bezoek bij baron Saté. Het gesprek was dadelijk stormachtig; de baron zei: 'Mijn huis uit!' en daar de voorgalerij vlak aan de straat lag, deed Arthur twee stappen en stelde zich op bij het hek, vanwaar hij zijn verdere beschouwingen over het echtpaar ten beste gaf. 'Ga weg, riep de baron, of ik zal mijn chauffeur buitensturen!' Arthur meende dat de chauffeur alleen weinig zou kunnen doen, maar dat de baron met hem samen buiten zou kunnen komen. De baron zei dat hij een kwajongen was; Arthur zei: 'Ik ben een kwajongen, maar van het goede soort, jij behoort meer tot het soort van de ouwehoeren'. Mevrouw Saté kwam hierop in de voorgalerij en beproefde haar man weg te trekken: 'Praat toch niet met hem, man!' en tot Arthur: 'Tjies, tjies, dat staat niet te pas!' 'Och, mevrouw, gaat u toch naar de keuken en ziet u of het eten niet aanbrandt. En als u geen hollands kent, spreekt u dan liever niet van staan, want te oordelen naar het gedrag van die ouwehoer daar naast u, staat er bij hem allang niets meer!' Deze picareske episode werd opgeluis-

terd door een groot publiek dat zich achter Arthur op straat verzameld had, omdat een kantoor tegenover het huis juist gesloten had. Toen de Saté's naar binnen afdropen, kwam Arthur uit de straat als een triumfator door een mensenmenigte omstuwd, en ging regelrecht naar mij om mij te vertellen hoe hij zijn jeugdvriendin gewroken had.

Ik heb deze verhalen over hem later dikwijls verteld en altijd gemerkt dat de mensen het uiterst antipathiek vonden. De naiefheid ervan schijnt hun dan te ontgaan, of zij zien de gemoedelijkheid niet die zijn gezicht uitdrukte bij alle vooropgezette arrogantie, en zijn werkelijke voorraad eerlijkheid en goedheid. Waarschijnlijk een teruggedrongen, steeds overwonnen gevoeligheid ook: als hij evenals mijn vader eindigde met zelfmoord zou mij dat niet verwonderen. Hij werd officier omdat hij dacht dat een man geen betere keuze kon doen, omdat hij onbewust gedacht moet hebben dat hij ook daar de chef in het verenigingsleven zou zijn. Wonderlijke misvatting, maar het gaat er niet om hem te toetsen naar zijn subtiliteit; na mijn gesprekken met Wijdenes tracht ik hem hier op te roepen als een contrast; mij afvragend wat ik in wezen met hem gemeen kon hebben en wat met zijn meest volmaakte tegenpool onder mijn vroegere en latere vrienden, de intellectueel die ik gisteren naar de trein gebracht heb.

Ik verloor hem eigenlijk uit het oog toen zijn cadettenleven begon; twee jaar voor mij ging hij naar Europa; toen hij in Breda was bezocht ik Holland maar eens en zag hem vluchtig. Hij had mij foto's van hem gestuurd in uniform; hij schreef mij in het begin zelfs lange brieven. In Port-Saïd had hij een gids die hem vastgreep omdat hij niet meer wilde geven dan afgesproken was, in de laatste minuut voor de boot wegging, tegen de grond geslagen; hij was daarna de loopplank opgerend zonder meer op de man te letten, maar de engelse politieagent bij de boot maakte hem op het resultaat attent: ‘A really splendid knock-out, sir!’ Uit Breda beschreef hij mij de ontvangst onder de cadetten: de 6 of 7 uit Indië voor het eerstin uniform, en hoe hij gegloeid had bij het aanhoren van het ca-

dettenlied. Het was een pover stuk poëzie, dat hij met eerbied voluit voor mij opgeschreven had; en deze formules hebben tenslotte hetzelfde effect als de klewangwettende krijgsliederen en gebeden van de Atjehers, als de formules waarmee dàt fanatisme wordt aangekweekt en tot amok-stadium gebracht. En het zelfbedrog en de romantiek hiervan, Wijdenes, kan je misschien het best meeproeven als je even met toewijding op je piano speelt: *Morgenrot! Morgenrot! leuchtest mir zum frühen Tod*... Arthur Hille vroeg Atjeh aan, de enige plek in Indië waar een militair nog echt militair kan zijn, waar deze romantiek zich met enig recht verbeelden kan dat een officier nog iets heeft van de connetabel, zoals een andere kameraad, officier geworden, mij schreef. Enige jaren later zei mij iemand in de krant gelezen te hebben dat luitenant Hille bij een overval was gewond, dat hij daarvoor gedecoreerd was. Ik sprak ook nog iemand anders, die mij zei Arthur Hille te kennen via een mede-officier, en dat hij volgens die mede-officier - die een schitterende carrière maakte in Tjimahi - een ontzettende primitief was en een sadist.

Ik tel de bladzijden nu na die ik over onze kinderlijke omgang geschreven heb - als ik hetzelfde tempo volg, hoeveel minder zal ik er dan schrijven over het éne langere samenzijn dat ik later met hem had?

Nu 3 jaar geleden hoorde ik dat hij in Holland was, met verlof, maar op het punt naar Indië terug te gaan. Ik zocht hem op en vond hem in pyama bij de haard, bijna onveranderd behalve dat zijn kortgeknipt haar overal de hoofdhuid liet doorschijnen; hij kon mij gemakkelijk het litteken laten zien dat een atjehse klewang daarop gemaakt had. Zijn vrouw, met tering uit Holland meegegaan, was in het hospitaal te Kutaradja gestorven; hij logeerde nu bij haar moeder maar verveelde zich, evenals mijn broer Otto in zijn vacantietijd: ‘Zelfs dat heerlijke vreten dat je in Indië bij de bahmi-Chinees kunt doen, lukt hier niet’. Ik herinnerde mij opeens de grote tractaties die hij zichzelf en mij soms aanbood en de ongeëvenaarde

porties bahmi en poejonghai die hij daarbij verslond. Mijn eetlust was totaal gesmoord en amechtig, als hij, die tweemaal zo vlug gegeten had, met even gretige haast op een nieuwe schotel aanviel.

Hij moest over twee dagen naar Indië terug, maar zou met de trein gaan tot Marseille. Ik hield hem tot Brussel gezelschap; wij zaten naast elkaar, knie aan knie, als vroeger, en ik liet hem nog meer vertellen, omdat mijn geestelijke avonturen hem toch niet zouden hebben geïnteresseerd. Hij moest scherp zwenken en veel afkorten om mij in zo weinig tijd een idee te geven van zoveel.

Over de Atjehers sprak hij natuurlijk met de grootste achting. Hij noemde ze Toekoe Bangsat (schurk), enz., maar voor hun doodsverachting natuurlijk niets dan lof. ‘Zo'n vent kijkt je weg, als je naast hem staat, je bent niks voor hem, tot hij je gepord heeft of jij hem. Een Javaan, daar kijkt hij helemaal niet naar. Als een troep voorbijkomt, waarschuwen ze elkaar: zoveel blanda's, zoveel blanda-items (negers), zoveel ambons en menado's. De kromo's, die telt hij niet eens.’

In de laatste europese oorlog waren de enige individuele strijders de vliegeniers; de laatste ridders vonden elkaar in de lucht en het leven of sterven was in die botsing totaal. Voor Arthur Hille, in Atjeh, gold zelfs nog de techniek uit de ridderroman, de kloofkunst. ‘Ik heb mijn klewang verscheidene keren op de knikker van zo'n vent geprobeerd, en als je dan terugdenkt aan de ridders die een andere ridder in tweeën houwen - je weet wel, aan iedere kant van het paard valt een halve ridder er af - dan lach je je de breuken. Een houw tot hier (hij laat de vinger zakken tot op het neusbeen), dan begin ik ongelovig te kijken; als iemand zegt: tot híer (hij gaat een centimeter verder), dan zeg ik: hij lùlt... Zo'n klewang, dat is heus minstens zo goed als een zwaard. Vroeger, moet je weten, waren ze bij ons te beroerd om een klewang te hanteren, en ze waren doodsbenauwd voor de klewangs van de Atjehers, ze dorsten alleen op expeditie met een heleboel tegelijk, en kanonnen als het kon. Maar een kromo met een spuit in z'n fikken, die is nu

ook nog zenuwachtig; als-ie een baadje van een Atjeher ziet in de alang-alang - zo'n vent is soms kanariegeel voor de geur! - dan knalt-ie en dan kan je er aan gaan door eigen vuur. Als het afgelopen is moet je ze verneuken, dat is beter dan dat je ze uitmoert. Je zegt tegen ze: “Goddorie, ik kan niet veel eer met jullie inleggen op deze manier, jullie zijn veel te gevoelig. Een volgende keer ga ik met jullie vrouwen op patrouille, daar heb ik veel méér aan...”’

Ik kan het verlegen grijnzen van de inlanders gemakkelijk voor me zien, bij zo'n toespraak. Dat hij een indische jongen is blijkt uit deze twee zinnetjes afdoend. Ook de javaanse soldaat heeft zijn bijgeloof: zij noemden hem luitenant Tijger, maar hij bracht geluk aan, zeiden ze onder elkaar, als je met hèm uitging kon je gewond worden, maar je werd niet gedood.

‘Ken je de indische krijgsgeschiedenis? Niet goed? Dat zou anders een rijke bron voor je kunnen zijn. We hebben nu ook ons bulletin van krijgsverrichtingen, maar dat zal ik je maar niet sturen, dat wordt bij mekaar gepend door Jan Kut en z'n maat... Maar als je op het kerkhof staat van Peutjut, weet je, en je ziet de namen die op de grafstenen staan, van zo'n Darlang, zo'n Webb, Scheepens, Vis, Campioni, en je stelt je weer voor hoe die kerels gevallen zijn, dan heb je geen spatje lef meer, dat verzeker ik je: dan sta je daar met je decoratie op je borst en je zegt: “UEd.'s onderdanige dienaar. UEd.'s onderdanige, kloterige dienaar.”’

‘Je zou weer naar Indië moeten gaan, zei hij na een pauze, en daar de goede bronnen zoeken voor een militair boek; Conan Doyle is daar te verslaan! Toen ze bij ons begonnen de schijterigheid voor de atjehse klewangs te bestrijden, toen voor het eerst een kleine troep zelfstandig er op uitging, helemaal zonder kanonnen en met de bajonet thuisgelaten, en toen ze in de nacht zeker konden zijn dat ze de volgende morgen zouden worden aangevallen, toen heeft de commandant zijn mannetjes zo toegesproken: “Kinderen, morgen krijgen we onze kans; bedenk dat een mens maar een mens is en een klewang maar een klewang. Wij hebben onze mensen en onze kle-

wangs, en degene van jullie die van zijn karabijn geen gebruik maakt en alleen klewang voor klewang stelt, daar zal ik tevreden over zijn. Maar degeen die ook zijn klewang in de schee laat en zijn vijand met de blote handen wurgt, daar zal ik trots op zijn en die zal zich eerst met recht mijn kind mogen noemen. Dus kan ik er op rekenen dat jullie de karabijn zullen vergeten?" - en het antwoord ging als een rilling door de troep: "Berani soempah!" (Wij durven het zweren!) En de volgende morgen hebben de Atjehers hun eerste klewang-aanval zien mislukken, en ze hebben met de klewang hun pak slaag gehad, en er zijn werkelijk een paar ambons of menado's geweest die hun Atjeher hebben gekeeld.'

Ambonezen en Menadonezen zijn christenen: kan het zijn dat het geloof ook hier een factor werd van grotere verwoedheid, sterker geldt dan het ras? Nutteloze diepzinnigheid. Ik vroeg Arthur hoeveel vijanden hij persoonlijk gedood had.

'Acht. Waarvan ik het tenminste zeker weet, acht. De meeste ook met de klewang. Een vuurwapen deugt werkelijk niet tegen een Atjeher die zich aan de dood gewijd heeft; je schiet zo'n vent met een parabellum tweemaal door zijn lijf en hij zit toch op je en met zijn laatste stuiptrekkingen haalt-ie zijn rèntjong door je ingewand. Alleen als je hem door zijn kop schiet, dan is het uit. Dan zie je hem draaien, waar-ie ook staat. Maar je kunt zo goed niet mikken bij een overval. Die kerels springen soms uit de alang-alang op één meter van je af.'

'Wanneer ben je gewond?' vroeg ik.

'De allereerste keer. Een week tevoren was Elberink om zeep gebracht. Een verdomd aardige jongen, zó mager, maar moedig als geen ander; als je maar kikte van gevaar dan zei hij: "O, blijf maar zitten, ik ga al". Maar hij was tè onvoorzichtig. Hij had een gids genomen op de bonnefooi en hij liep met hem vooruit op het pad, twintig pas vóór de anderen. Op een gegeven moment haalt die gids hem met zijn rèntjong neer, hij heeft zich zelfs niet kunnen verdedigen. En het was het signaal, meteen was de weg vol. We hebben daarbij 17 man verloren, het was een vrij grote troep. De rest is alleen thuisge-

komen omdat een inlands sergeant ze om zich heen verzameld heeft, hij was gewond, maar de enige die zijn kop niet kwijt was. Wat gevallen was hebben ze moeten achterlaten, Elberink natuurlijk ook. Je moet niet vragen hoe ze er uit zien, als je ze dan later ophaalt.

We waren ontzettend onder de indruk; de Atjehers denken dan dat ze onoverwinnelijk zijn, na zo'n succes. Toen ik de week daarna uittrok, wist ik vooruit dat ik ze zien zou. Ik had maar een kleine troep, alles bij elkaar 18 man. Toen we werden aangevallen - het was heel vroeg in de morgen, de zon was nauwelijks opgegaan - was het net of het in een droom gebeurde; ik zag die kerels duidelijk te voorschijn komen, maar over alles lag een soort fijne mist. Alsof je het door een heel ijle klamboe zag. Ik moet tweemaal geschoten hebben, de knallen herinner ik mij niet, ik weet het door het schokken van mijn parabellum, hier rechts bij mijn heup. Geen enkel resultaat; toen de klewang. Ik had nauwelijks de eerste vent neergeleld of de tweede plakte aan mijn lijf. Omdat ik mijn armen niet meer vrij had, liet ik mij op hem vallen; in de val kreeg ik één hand vrij, maar mijn klewang was beneden. Ik moest dus naar boven stoten, en ik wist dat ik hem zó moest houden en niet zó, met het oog op de ribben. Ik gaf hem het volle ding en ik zag zijn ogen draaien... en verdomd! in hetzelfde moment, terwijl hij verrekte, titst-ie me van boven zijn lat door mijn hoed. Je weet wel, zo'n gevlochten soldatenhoed, meer tegen de zon dan wat anders, ik had hem met een stormband onder de kin. Ik voelde de klap niet eens, maar meteen was mijn hele smoel gewassen door het bloed. Enfin, ik ben toch meteen opgestaan. Mijn mannetjes hadden ook hun werk gedaan, een stuk of wat gewond, geen één dood. Van de aanvallers, er waren er 11 geweest, 10 dood, één gesmeerd. “Afgelopen, jongens? zei ik, vooruit dan maar: soerak manisé!” Het hoera van de maréchaussee's; ze zijn niet gelukkig als dat er nog niet uit is.’

‘En toen?’

‘En toen kreeg ik mijn eremetaal. O, voor deze keer had ik

het eigenlijk niet eens verdiend; ik heb me later beter gehouden maar dat werd genegeerd. Mijn kapitein was een rotvent: groot speler, aardig prater, moedig, maar tegenover mij een schoft, hij heeft uit me gehaald wat-ie halen kon, zonder enige persoonlijke sympathie. Ik was voor hem een soort beest; terwijl hij me uitzond en Elly in het hospitaal lag, zei hij tegen haar: “Uw man houdt er wel van, hè”, en hij wees op zijn biceps. Het was een lange vent met grijs haar; ik heb eens mijn karwats van de muur genomen voor hem, terwijl hij in mijn voorgalerij zat, gelukkig is Elly meteen voor de deur gaan staan. Ik had al een ander onaangenaam geval gehad, ook met Elly, voor ik naar Atjeh ging. Het was op de militaire soos in Batavia; een kapitein, niet de mijne gelukkig, maakte Elly sinds drie dagen het hof; hij dacht zeker dat hij daarmee niets dan eer bewees aan zo'n pas uitgekomen tweede luitenant. Ik heb het drie dagen aangezien met stille razernij; de vierde dag zàg hij mij niet eens meer: “U vindt het wel goed, mevrouwtje? Djongos, geef een stoel”. Ik stond meteen overeind. “Maar *ik* vind het niet goed, zei ik, djongos, weg met die stoel! en wat jou betreft, donder op en een beetje vlugger, of ik zal je helpen!” Je had het smoel moeten zien waarmee hij ging. Hij heeft er wat je noemt geen werk van gemaakt, en ik had een paar argumenten kunnen laten gelden, maar Elly was doodsbleek en zoiets geeft je toch geen goede noot... Weet je wat het is, het officierschap? Als je luitenant bent, denk je: “Ik ben nu nog maar een knul, maar ik word nog wel kapitein”. Als je kapitein bent, merk je dat je nog altijd een knul bent. En als je majoor wordt, ben je het natuurlijk nog. Maar ik word geen majoor, dat is tenminste één ding. En weet je wat ik in Europa heb gedaan, in deze verloftijd? Niets dan boeken bestudeerd over de klappercultuur. Als ik gedaan krijg wat ik wil, dan ga ik als kapitein uit de dienst - het pensioen is dan een beetje hoger - en ik begin een klapperaanplant in een streek waar ik buiten al het gedonder ben. Kom me daar dan opzoeken, als je weer in Indië bent, dan zal je 't meemaken. Over drie jaar ben ik wel zover.’

(Ik weet niet of het nu zover is, want de berichten zijn natuurlijk uitgebleven.)

‘Maar je wou horen over die kapitein in Kutaradja. Het was een rotvent, maar hij had lef. Hij liep voorop, met een klewang die er slordig bij bungelde, soms op zijn gat. Als het erg ernstig werd, zei hij: “Nou, het schijnt te zullen spannen, morgen moet de artillerie maar mee”. De artillerie, dat was een revolver, die hij dan ook even nonchalant aan zijn lijf sjorde. Op een dag moesten we naar een dorp, omdat ons gerapporteerd was dat de mesigit daar vol djahats (rebellen) zat. Wij liepen over een paadje erheen: zó smal, twee man tegen elkaar aangedrukt, en dan schuurde onze andere elleboog door de alang-alang. In zo'n geval stuur je een paar kerels door het gras, zoals op de jacht; op deze manier hadden we ieder ogenblik vanuit de alang-alang kunnen worden neergemaaid. Het was of hij er plezier in had; toen we eindelijk het plein van de mesigit voor ons zagen, had geen man meer een droge draad aan z'n lijf. Hij liep regelrecht naar de mesigit, ik achter hem aan: alles leeg. Dus moesten de kerels wel in de alang-alang zitten, dus wij daar nu ook maar in. Hij keerde zich om naar mij: “Mon cher, mag ik je dan maar inviteren?” met een hoofs gebaar. Ik dacht: “Mon cher, verrèk”, en ik zei: “Zeker, kapitein”. Je had nog geen twee stappen gedaan in het gras of ze huppelden je voor de voeten. Bij die gelegenheid heb ik er twee neergehaald, zonder te worden gewond. Zo'n vent is razend vlug, en verdomd gedecideerd ook; je hebt niet de tijd aan iets te denken als je met hem bezig bent. Maar als-ie dan aan je voeten ligt en je ziet dat je toch nog vlugger bent geweest dan hij, dat je hèm gedaan hebt wat hij jóu wou doen, dan denk je niet over bloed of moord of zo, dan heb je maar één gevoel: trots. Zo'n vent is een roofdier voor je, en je voelt jezelf een màn!’

‘En hoe ben je ten slotte weggegaan?’

‘Na Elly's dood... en ikzelf, achteraf heeft het me toch aangepakt. Er was een tijd dat ze Elly elke dag kwamen waarschuwen dat er op mij werd geloerd. Ik maakte soms opeens alle lichten uit in huis, omdat ik zeker was dat er een vent bij het

raam stond. Ik ben eens de kampoeng ingegaan, met mijn parabellum in de hand, alleen, en ik heb geschreeuwd: “Kom er uit, die me hebben wil!” Ik zag Elly ook voortdurend getjintjangd, en toen ze in het hospitaal doodging, dacht ik: “Dàt is haar tenminste bespaard”. Je moet de lui gezien hebben die getjintjangd worden opgeraapt, of de soldaten die gewond in de handen van de Atjehers vallen, met de engelse vlag op hun gezicht getekend. Er was nog een kapitein in Kutaradja, die er bij een overval vandoor was gegaan; hij heeft zijn mannetjes “ampoen!” horen schreeuwen achter hem, maar hij had toch te veel haast, want hij was zelf twee vingers kwijt. Met wat hij aan mannetjes weer om zich heen verzameld had, had hij terug kunnen gaan. Ik ben heus niet zó'n flinke vent als je misschien denkt, maar voor dat ampoen-geschreeuw zou ik zijn teruggegaan. Deze zelfde kapitein zal later met trots zijn afgekapte vingers vertonen: “Mevrouwtje, in Atjeh opgedaan”. Toen ik eindelijk naar Java werd gezonden, was de ouweheer trots op me, nog meer dan toen ik voor het eerst voorwerker was van *Hercules*. Maar je takelt af door zo'n leven. Ik ben nog wel potig, maar ik voel toch wel dat ik afgetakeld ben, en als je dat voelt en het komt er weer eens van, dan ben je eigenlijk pas goed gevaarlijk, dan word je vuil.’

Ik hoor hier opeens de stem van Héverlé: ‘Infiniment sordide, hautement déplorable!’ Moed is iets dat men kan leren hebben, zegt Héverlé; hij heeft het gemerkt toen hij dagelijks reisde per vliegmachine: militaire vliegers zijn zonder uitzondering moedig, maar het is toch ‘de droesem van het mensdom’. Ik ben er zeker van dat Héverlé in het gevaar niet minder moedig is dan Arthur Hille; de rest is een kwestie van spieren, en hoe verheffend wordt alles wanneer men denkt aan de militaire naijver: het gif dat besteed wordt aan de held met de Willemsorde, door de helden die niets kregen of een mindere onderscheiding. Maar nu ik ook de Atjeh-kant heb opgeschreven, constateer ik met een zekere bevrediging hoezeer het oude beeld maar een voorschets van het latere was.

26 De kwelling

October. De ontruiming van het huis waarin mijn moeder gestorven is, de publieke verkoop van de inboedel, juwelen en auto meegeteld, heeft plaatsgehad. Ik heb toch nog een paar ongeruste brieven geschreven aan Graaflant over de krissen die ik op het uitvoerige vendu-affiche opeens gemist had; er ligt op mijn tafel nu een pakje correspondentie over deze vendutie, dat mij beschaamt. 'Koortsig en zwak' tekent mijn hele gedrag. Als ik maar wèrkelijk onverschillig had kunnen zijn! als ik mij wèrkelijk had kunnen voorhouden dat één zakelijke formule doeltreffender zou zijn geweest dan bladzijden analyse waarmee ik mijn onmacht tot handelen tracht te compenseren, dan was mijn 'figuur' althans uit de schipbreuk gered.

In een kort, juichend briefje, per expresse, meldde Graaflant mij de cijfers: weliswaar vijfmaal beneden de normale waarde, maar véél hoger dan men getaxeerd had, gegeven nu eenmaal de tijd. Hij schreef erbij dat hij niet goed begreep waarom ik niet even hiervoor was overgekomen.

Ik, die er trots op was althans de dag van de vendutie werkelijk te hebben vergeten! De juichtoon van Graaflant, met de beste bedoelingen geforceerd misschien, bracht mij van streek. Zijn brief bevatte ook nog lof over het bekwame optreden van de notaris, die zich schijnt te moeten onthullen als het meest onbaatzuchtige en verguisde personage van het drama.

In diezelfde dagen zag ik Viala terug, die mij geheel terloops meedeelde dat hij maar ééns per dag at: 'men went zich daar heel goed aan'. Manou heeft haar plan van een wafelkraam opgegeven voor iets van knippatronen; Viala heeft een correctorsplaatsje gevonden van twee middagen in de week. Hier-

naast voedt Manou nu een koppige droom: waarom niet de Staatsloterij? waarom zouden *zij* geen kans hebben? Zij verzamelt alle premies in de winkels, knipt alle bons uit de krant die recht geven op een honderdste moot van een serienummer, en lacht terug met stralende ogen, als Viala er een vertederd spottend commentaar op levert.

Half October breken wij in Meudon op, omdat ons huurcontract eindelijk om is. Onnodig onze meubels in het dorp zelf te verkopen, waar men een ijzeren bed voor 4 francs krijgen kan. Een deel gaat naar de concierge, in plaats van een afscheidsfooi die wij slecht missen kunnen. In afwachting van het geld dat nu misschien weldra uit Brussel komen zal, reist Jane vooruit naar een goedkoop hotelletje in Bretagne dat Goeraëff zich van vroeger herinnert. Het ligt bijna aan zee en heeft zelfs een 'park', het is goedkoop want geheel afgelegen, en bovendien is dit allerminst het seizoen. Wij rekenen op een maand buiten Parijs en hebben dus gegevens verzameld voor onze kronieken in de krant; onze boeken en de rest van de meubels (genoeg om later één kamer te vullen) kunnen in Meudon zolang in bewaring blijven, het denken aan deze practische details leidt af van nutteloos gefilosofeer.

Ik kan nu naar Brussel gaan, om Guy terug te zien en de makelaar te spreken. Ik heb twee dreigbrieven ontvangen van de hypotheekbank aan wie ik de verschuldigde interest niet meer betalen kan; het wordt nu dus zaak Grouhy te verkopen voor elke prijs.

Het zijn deze problemen die al de andere kunnen wegvagen, inderdaad, en zij zijn de ondankbaarste om te memoreren. Niets hiervan wat opgeschreven niet meteen ontglansd is, en de hartstochten die zij ontketenen... ik, arme intellectueel, die ze nooit levend genoeg hoop te *kunnen* maken!

Brussel dus weer. Onmachtig ook het gevoel weer te geven van miezerigheid, van verspilde energie en steriel lijden, dat bij het uitstappen in het station mij al bekruipt. Als ik mijn verleden

hier globaal overzie, dan zie ik één duidelijk lichtpunt: mijn vriendschap met Graaflant.

De makelaar deelt mij mee dat hij nu nog maar één bod op Grouhy heeft, dat het niet veel is maar dat hij mij, gegeven het dringen van de hypotheekbank, ernstig raadt er op in te gaan. Ik vraag binnen hoeveel tijd ik het geld dan verwachten kan, want van de opbrengst der vendutie kan niets verdeeld worden voor de erfenis volledig is afgewikkeld; daar Grouhy officieel van mij is, wordt *dit* mij met klem beloofd binnen de veertien dagen.

Ook Graaflant raadt mij het bod aan te nemen: vooruit dus. Het is duidelijk dat hij alles intens met mij meeleeft, maar mijn hypochondere bitterheidjes vermoeien hem, en zijn pogingen om mij de lichtkantjes te doen zien prikkelen mij nog steeds; toch gaat het nu tienmaal beter dan per brief. Zoals hij er nu uitziet: gekreukt, verkleumd, als verwonderd over de rare sprongen van het leven en toch sportief bereid zich er telkens weer mee te verstaan, wekt hij mij nog het best op door zijn eigen zijn. Hij schroeft zich soms op, alsof hij dacht dat hij anders somber zou werken, en hij is een van de weinige mensen die, bij alle somberheid, een zo reële haard van warmte in zich hebben dat hij bijna gezellig blijft als hij met een van zijn zware hoofdpijnen op de divan ligt. ‘Ik word oud en grijs, zegt hij, met een kwajongensachtige plooi van de lippen; en toch, Arthur, jongetje, het zou me allemaal niks kunnen verhammen, als er niet die infame rotzooi was in Duitsland. (En opeens met hartstocht betogend:) Dit is nu werkelijk een van die historische tijdperken waarin je tot in een ander land *vergiftigd* kunt worden van wat er in de lucht zit! Ze geloven me niet als ik zeg dat ik zíek ben van wat er in Duitsland gebeurt; ik ben er hier, in Brussel, honds beroerd van! Ik lees iedere dag duitse kranten die in Saarbrücken, Praag en Parijs verschijnen, hoewel ik van tevoren weet hoe het mij aanpakt; en als je me vraagt: geloof je alles wat er in staat? dan zeg ik: achteraf beschouwd, neen. Maar terwijl ik lees: ja! Dan slik ik alles, ook het evident onware. Soms doe ik mezelf denken aan een oude monnik

die, om zich te sterken tegen de wereld, zwelgt in alle verschrikkingen van de dood. Memento mori, want dit tuig met hun chambrée-asem en soldatenzweet ontneemt ons het ene nodige: tien kubieke meter zuivere lucht. Ik heb mijn leven lang nog niets gezien dat zó volmaakt de vijand vertegenwoordigt voor mensen als wij, als ik tenminste - dat stompzinnige slááan! ik heb onder geen enkele omstandigheid ooit begrepen dat men wàt dan ook zou kunnen oplossen met klappen. En toch, misschien kweek ik mijn afschuw met die kranten aan, omdat ik mijn eigen gemakzucht ken, mijn mogelijkheid tot berusten; als je laf bent omdat je toch een minimum geluk wilt, denk je: "Het is nu eenmaal zo en misschien is er ook wel iets goeds in". En dat zou me deze keer van mezelf toch misselijk maken...' Onder al mijn vrienden is hij degeen die het meest recht heeft op geluk, om de kinderlijke gloed waarmee hij van een minimum te genieten weet, om zijn aangeboren gaven van hedonist.

Ik breek de politiek ditmaal af voor mijn vaderplicht. De vegetarische kostschool van Guy ziet er beter uit dan ik had durven hopen: een grote tuin, heldere lokalen, een directrice met een rustig, innemend gezicht. De oude dokter met zijn Leadbeaterbaard, die natuurlijk min of meer bisschop is in deze gemeenschap, en die dezelfde is die het laatste toilet van mijn vader heeft verzorgd, ontvangt mij allervriendelijkst en onderhoudt mij over 'het kind' dat met een verwaarloosde bronchitis gekomen is maar nu homoeopathisch door hem wordt behandeld, en dat ook in gewicht moet afnemen om werkelijk gezond te zijn. Guy wordt dan binnengebracht; hij is inderdaad iets magerder geworden, wat hem goed staat, overigens onveranderd: ik neem hem op zonder iets te kunnen zeggen wat mij ook maar even bevredigend lijkt. De directrice reikt mij een papiertje: hij is nu al 3 maanden hier en dit is dus zijn eerste rapport. Er staat op dat hij genereuse opwellingen heeft, maar leugenachtig is, praatziek, blufferig en veel te gauw tevreden over zichzelf. Hij heeft een goed geheugen voor de din-

gen die hem interesseren maar kan volstrekt zijn aandacht niet bepalen tot andere dingen. Ik voel een warme sympathie voor hem in mij opgolven en lees het rapport haast als een terugwerkend vonnis over mijzelf. De oude dokter maakt onderwijl een grapje met Guy en strijkt hem door het haar: toch is het een goed kind, meent hij, en de directrice wanhoopt er ook niet aan dat men hem nog wel anders zal krijgen, beiden betreuren het alleen dat de moeder zo weinig vertrouwen schijnt te hebben in het instituut. Ik neem Guy mee en terwijl hij in de gang mijn hand grijpt valt mijn oog op een lijst aan de muur waarop, helemaal onderaan, zijn naam staat. Het is mooi als een prozagedichtje en geeft aan welke groteren voor de kleineren moeten zorgen buiten de schooluren: *Denise s'occupe de Marcel, Monique s'occupe de Paul, Eliane s'occupe de Jules, Gaby s'occupe de Guy*. 'Ik zou er een afschrift van willen hebben', zeg ik tot de directrice die even lacht.

Buiten vraag ik Guy wie Gaby is die voor hem zorgt. Zijn clowntjesgezicht beweegt opeens druk: 'O! 't is zó'n klein meisje maar, het héét maar dat ze groter is, maar ze kan me nooit goed helpen, ze is veel kleiner dan ik'. Het is alles wat ik mij van zijn praten herinner. In de tram, in een café waar ik hem naast mij heb, staart hij voor zich uit zonder iets te zeggen, met een telkens openstaand mondje dat ik niet van hem gewend ben. Als wij lopen houdt hij heel stevig mijn hand vast. Ik weet niet wat ik hem vragen en nog minder wat ik hem vertellen moet, het enige moment waarop ik niet met mijn handen verkeerd sta is als ik een autootje voor hem koop. Ik wil er een schijf met pistooltje bij doen, maar hij zegt dat alles wat met oorlog te maken heeft op school verboden is. Hij heeft nog altijd een flink belgisch accent maar spreekt toch al minder als de tuinman van Grouhy; hij weet zich ook heel goed te oriënteren, zowel in de tram als op straat.

'Zullen we naar petite mère gaan?' vraagt hij. Waarom niet? hij brengt er mij heen. Het is of het bleke gezicht van Suzanne nauwelijks minder gezwollen is dan de vorige keer dat ik haar zag. Zij heeft werk gevonden bij een vriendelijke schotse fami-

lie, een paar dagen in de week; bij mensen onder dak gaan wil zij niet, met het oog op Guy die elke Zaterdag en Zondag bij haar thuis komt. Zij is ook al bij een oude gekkin geweest die zich voortdurend bedronk, er zijn ook mensen die haar niet willen omdat zij te veel een 'dame' is; het ene kan zij niet en het andere wil zij niet. Zij heeft ideeën over de vendutie, over het optreden van de makelaar, over de school en de kleding van Guy, en ik dwing mij haar rustig uit te leggen wat mij daarin onjuist lijkt, maar het bijsmaakje van vroeger is er telkens weer. 'We moeten elkaar toch ook niet beschouwen als vijanden, zegt ze als ik afscheid neem om Guy terug te brengen. Ik wou dat ik rijk kon worden en dat *ik* je helpen kon!' Zij heeft een schoonbroer die communist is, maar een oplossing via het communisme moet voor haar iets zijn als een arabisch gebed.

Amsterdam. In hetzelfde bankgebouw, in hetzelfde spreekkamertje waar ik 8 maanden geleden voor het eerst kwam informeren, waar ik 2½ 'ton' had moeten krijgen volgens mijn moeders opgaven, rekent een employé mij voor dat er niet veel over kan zijn. 'Ja, het waren bijna allemaal amerikaanse papieren, hè, en er was ongeveer 20.000 over na aftrek van wat uw moeder ons schuldig was, dat is waar, maar sindsdien, hè, is de amerikaanse dollar met ⅓ gezakt, nou dat komt al zowat uit, ⅔ van ongeveer 60.000 is 40.000, hè en die schuld, die zakt niet mee natuurlijk.' 'Zodat er nu zowat hóeveel over is?' 'Ja, zowat 2.000, hè, plus dan nog die paar kleine papieren, ja, daar ken je niks van zeggen, dat ken meevallen en dat ken tegenvallen.' Ik luister naar het platte spraakje en kijk naar zijn gemillimeterd hoofd terwijl hij met groeven in het gezicht heen en weer praat om mij duidelijk te maken dat die 'kleine papieren' natuurlijk héél moeilijk zijn om zo vooruit in geld om te rekenen, en alsof alles daarvan afhing. 'Wat is het maximum, zeg ik, 1000?' 'O nee, zoveel niet, hè, als u 500 krijgt zal het mooi wezen.' 'Dus alles bij elkaar 2500 gulden op zijn best inplaats van 20.000?' 'Ja, dàt zal het wel zowat zijn.' Ik

moet werkelijk lachen. Hiervoor heeft de bemoeienis van de notaris dus gediend; met dit treffend resultaat heeft men dus ervoor *gewaakt* dat de erven niet bestolen zouden worden. De vendutie in Brussel heeft met kunst- en vliegwerk een *f* 3000 meer opgebracht dan pessimistisch verwacht werd en hier zijn *f* 18.000 in lucht opgegaan, zonder dat iemand erover dacht om in te grijpen. Ik verlies voor mijn aandeel *f* 12.000; een paar maanden geleden zou ik die som belachelijk gevonden hebben, na de 'tonnen' waar mijn moeder het altijd over had, nu bedenk ik dat ik daarvan - Suzanne en Guy meegerekend - ruim 6 jaar had kunnen leven.

Ik breng de avond met Wijdenes door, maar het gesprek vlot niet en ik voel niets dan de onrust om van hier weg te komen. Het lijkt mij een ongerijmdheid in deze stad een vriend te bezitten; ik die anders niet zoveel let op de omgeving, en die het veelgeprezen karakter van Amsterdam zelf best genieten kan, voel hier een onbedwingbare weerzin tegen al deze hollands sprekende mensen. Het is het oord van Holland waar de zelfbewuste platheid zich in alle gedaanten opdringt: kunstenaars, handelsmensen, volk van de straat, iedereen is hier een linke jongen. Wijdenes legt mij uit dat hij voor dit alles geen blik of gedachte meer over heeft, dat hij hier als een kluizenaar leven kan zodra hij het wil, dat hij bovendien met de jaren heeft leren erkennen onherroepelijk Hollander te zijn, en desnoods zelfs Amsterdammer...

In mijn schoongeboend hotelletje een brief van Jane uit Bretagne:

Ik heb me al met de zee vertrouwd gemaakt, wat zeggen wil dat die nu al een voortdurende aanwezigheid geworden is. De kamer ligt zo rustig dat je zelfs niets merkt van het oude hotelierspaar, en van andere gasten is in dit seizoen geen sprake. Het huis is trouwens weer gewoon een oude franse villa, en staat in een verwilderde tuin waar nu nog rozen bloeien, onder de dennen. Een bemost houten tafeltje is er met één poot helemaal vastgegroeid in het klimop, en vlak onder mijn balkon is een hoge struik van zilveren pluimen,

waar ook de vaasjes in de eetzaal mee vol staan. Overal brem op de heuvels, volslagen ongerijmd in deze tijd van het jaar, en het is toch wel herfstweer, maar zacht. Alles wat kleur heeft in het landschap is geel: de brem maar ook de populieren, zelfs de koolvelden, soms venijnig groen, zijn op hun best als er een vals onweerslicht overheen valt dat ze geelgroen en fluwelig maakt. Had je overigens ooit gedacht dat je koolblaren, niet minder dan populieren, kunt horen ritselen in de wind? 's Morgens vanuit bed zie ik door het boograam grote legendarische zwarte vogels naar een bijna kale appelboom schieten op de enig overgebleven gouden appel af. Voor de zee is dit zeker het mooiste jaargetijde, als je niet aan zwemmen denkt, het voornaamste strand is een halfcirkel door de rotsen in je rug zo volkomen beschut dat je er uren kunt zitten lezen. Er is tussen de rotsen één die wit is alsof de woestijnzon hem bleekte en ingebeten alsof hij met hiërogliefen was bedekt. De verste kusten doen aan de italiaanse meren denken als de zon op de dorpen aan het water schijnt, maar als het somber is aan Schotland. Enfin, alles werkt zo sterk op de verbeelding en geeft tegelijk zo'n rust, dat ik me zelfs met de aanwezigheid van koeien boven de zee verzoenen kan.

Ik kan niet in één trek doorreizen: ik ben verplicht enige dagen in Parijs te blijven om nieuwe gegevens op te doen voor de krant.

27 Contact met de wet

November. Ik ben nu een week in Bretagne (deze punt heet Le Roselier-en-Plérin) en werkelijk, wij hebben geen recht van klagen meer: zolang wij nog een omgeving als deze om ons heen hebben, mogen wij alleen denken aan de mensen die er *nooit* aan toe gekomen zijn. Het is inderdaad een week lang geweest of de kwelling gestorven is; zouden wij hier niet kunnen wonen als wij het nodige konden verdienen zonder daarvoor weg te moeten? Het regent dikwijls en er ligt rijkelijk modder op alle paden, wij komen meer koeien dan mensen tegen op onze wandelingen, maar men kan ook uren lang liggen kijken naar de zee, die de meest wisselende in kleuren is van alle zeeën die ik gezien heb. Er zijn morgens dat wij bij het wakker worden een zee van melk zien met hier en daar een blauwe plooi en wat uitgelopen blauw aan de rand; er zijn dagen dat de zeespiegel het groen krijgt van een lichte aquarel, zienderogen ziet men de kleur veranderen in staalblauw; op andere dagen is het een blauw dat de Middellandse Zee op haar blauwst trotseren kan. Wij hebben een regenbui over de baai zien komen, een zak van gestreept grijs die van links naar rechts trok en het wateroppervlak met krachtige vegen veranderde: grote paarse strepen drongen tussen donkergrijs, en alles werd weer weggeduwd door een langzaam aanvloeiend groen.

Bij eb ziet men de baai rechts van het huis opdrogen tot een kleine gerimpelde woestijn en het strand beneden ons wordt breed, terwijl het bij vloed geheel verdwijnt aan de voet van de kleine reeks heuvels waaruit deze kust bestaat: dolmenachtige, begroeide rotsheuvels, hier en daar rossig door verdroogde varens, die volgens Jane het schotse karakter aanbrengen.

Er zijn overal holen en groeven in de rots, mooi ronde maar ondiepe tunnels, en schuin ingeslagen, dreigend uitziende spleten, waar men 15 pas in doordringen kan: de druipende wanden hier zijn groenachtig grijs maar met donkerrode vlekken er in, als plakken rauwe lever; men loopt er als in een wond. Op een klein rotseilandje staat een zwart kruis, omdat een filosoof daar zelfmoord pleegde door de zee in te zwemmen tot zijn krachten hem begaven, precies als de planter van Malata bij Conrad: om het kruis goed te doen uitkomen heeft men de bovenste rotsen gewit en als het water stijgt en alleen deze top overlaat wordt het grafmonument als een taart van schuim. De beroemde bretonse zeilen doemen op van achter een bocht en verdwijnen weer als kaperschepen: in de zon zijn ze oranjerood, maar binnen twee seconden heeft een rust van de wind ze in schaduw laten vallen en het bootje glijdt dan op dezelfde plek voort, vermomd in effen bruin. Bij nacht kijken wij vanuit de tuin naar het flonkeren van Saint-Quay, links, als de wind het ons veroorlooft.

In deze eerste week hier weer een droom gehad:

Ik bevond mij met iemand in een huis dat veel leek op Gedong Lami, zonder dat het dat helemaal was, en wij werden bedreigd door demonen. Wij liepen door een kamer, toen ik in een grote zaal ernaast een keukentrap met kleine schokjes zag weghuppelen. Ik liep erop af en meteen stond de trap stil, en niet zomaar in een lege zaal, maar op de plaats zelf opeens omgeven door allerlei andere voorwerpen: een emmer, een dweil, een bezem, enz. De trap stond daar schijnheilig midden tussen, maar ik liet mij geen ogenblik wijsmaken dat ik mij vergist had, ik keek er onder, en daar lag inderdaad een pop, iets tussen een geplukte kip en een harlekijn, als op sommige etsen van Goya, met de magere beentjes wijd uit elkaar. ‘Haha, zei ik, *hier* is-ie!’ en ik nam hem bij een van de beentjes op. Het ding hield zich doodstil, alsof het een werkelijke pop was. Ik liep verder, het ding slingerend aan mijn arm. Op dit ogenblik wist ik ook waar ik was: het was werkelijk Gedong Lami, ik

had de pop opgeraapt in de eetzaal en ik liep nu naar de bijgebouwen, en de persoon die mij volgde was Alima.

In de bijgebouwen gekomen zei ik tot haar: 'Ga nu mijn revolver halen'. Die revolver had ik laten liggen in het paviljoen aan de kalikant, waar ik blijkbaar mijn kamer had. Meteen slingerde ik de pop op een hoop afval, niet ver van mij af, rechts, in de tuin. Hij viel er, zonder uit zijn rol te vallen, slapjes neer. Alima ging weg om mijn revolver te halen; ik wist dat de demonen mij nu zouden aanvallen en dat zij zouden komen van de kalikant, ik wilde hun zelfs tegemoetgaan, maar eerst als ik mijn revolver had. Ik wachtte nu met mijn rug tegen de muur, vlakbij een kamer die vroeger inderdaad mijn boekenkamer was geweest. Ik keek voor mij uit, wachtend op Alima en opeens voelde ik een schaduw met grote vlerken naar mij toeglijden langs de muur. Ik wist het, maar wilde het niet geloven en niet kijken, ofschoon ik meteen wist wàt het alleen maar kon zijn. Op dit ogenblik, en als expres om mij te overtuigen, zag ik een hond die tegenover mij zat - en die er een seconde eerder niet geweest was - grommend en met overeindstaande haren, en de staart tussen de benen, weglopen. Ik had net de tijd om dit in mij op te nemen, toen viel de schaduw over mij.

Waarschijnlijk altijd dezelfde half-reële, half-onbestemde angst waarvoor ik mij misschien zou moeten schamen: altijd weer dezelfde weerloosheid, in de grond, die van èen kind... Een brief van Graaflant, twee dagen later ontvangen, brengt mij tot de werkelijkheid terug. Hij schrijft dat Grouhy verkocht is, dat men mij nu spoedig dàt geld althans zenden kan. Al was het maar om het gevoel geen schulden meer te hebben, de tijding is welkom. Ook de advocaat uit Namen heeft allang zijn rekening ingediend; flink hoog, alsof hij nooit in ijver bekoeld was. Ik zie de man weer voor mij, zoals hij mij eens verdedigde voor 'coups et blessures' in het Paleis van Justitie te Nivelles. De wet, het gerecht - ik heb er tot mijn 32e jaar driemaal mee te doen gehad, telkens met een sterker gevoel

van walging, en een walging die toch weinig te maken had met vrees.

De eerste keer was nog in Indië. Mijn vader en ik zaten (ik was toen ongeveer 20) in onze voorgalerij te Bandung, toen een dos-à-dos het grind opreed. Een slanke jonge vrouw stapte uit en kwam ongegeneerd bij ons zitten; zij had zich haastig voorgesteld als mevrouw Ruits en wenste niets minder dan het leegstaande Gedong Lami te huren. Zij was speciaal met de trein hiervoor overgekomen, zei ze; haar man bekleedde een hoge post bij de Paketvaart en had het daarom te druk om zelf de reis te doen. 'Mijn man is van uw leeftijd, zei ze op een gegeven moment tot mijn vader, als u hem kende zou u zeker goed met hem kunnen opschieten; ik houd niet van jonge mannen, wat heb je aan een jonge man?' enz. Mijn vader lachte een beetje verlegen en misschien toch gevleid: een wat vreemde maar aardige vrouw, en zij had niets verdachts; wat praatgraag en iets te spontaan, maar tenslotte, misschien deed hij haar werkelijk aan haar man denken. Zo werd Gedong Lami aan haar verhuurd. Acht maanden later was de huur nog niet betaald; toen mijn vader met een proces dreigde kreeg hij bericht dat de dame uit het huis verdwenen was. Mijn vader nam eindelijk de trein naar Meester-Cornelis en vond zijn huis in een grote staat van vervuiling. Van een mijnheer Ruits bij de Paketvaart had niemand ooit gehoord, in Gedong Lami had niemand hem ooit gezien, wel zag men diverse andere heren (kennelijk geen van allen met de dame gehuwd) die soms tot laat in de nacht kwamen feestvieren met champagne en alle lampen op. De overburen waren er zeer door geboeid en hadden sinds mensenheugenis niet zoveel bedrijvigheid in ons oude huis bijgewoond.

Mijn vader diende zijn klacht in, en ongeveer een jaar later (kort voor wij naar Europa gingen) werd de dame in Semarang teruggevonden. Zij heette Ietje van Beek en stond bekend als een van de knapste oplichters van Indië: in Surabaja was zij al eens veroordeeld. Daar ik bij het eerste onderhoud tegenwoordig was geweest, moest ik als getuige worden gehoord: mijn

vader zat naast mij aan de ene kant, aan de andere de dame, precies zoals zij bij ons in de voorgalerij gezeten had. Zij had een tegelijk dom en sluw gezicht; als zij niet zulk aardig haar had gehad en een zo slanke gestalte was zij gewoon lelijk geweest. Terwijl ik vertelde wat ik gehoord had, keek zij mij met veel verontwaardiging aan en zei: ‘Zó'n leugenaar... Zó'n gemene leugenaar...’ Zij zat geen armlengte van mij af en toch slaagde ik erin haar niet te zien; ik had geen medelijden met haar, maar ook niet de minste vijandigheid. Het ging er vooral om of zij werkelijk mevrouw Ruits had gezegd of mevrouw Reits, langgeleden was zij namelijk inderdaad gehuwd geweest met een vage heer Reits. Op een gegeven ogenblik moest ik de eed afleggen: president van de rechtbank was een vriend van mijn vader die ik zeer onlangs nog bij ons thuis gezien had, de advocaat van Ietje van Beek had soms voor mijn vader gepleit en vertelde ons grapjes voor de zitting begon, alles kreeg een zo huiselijk karakter dat ik natuurlijkerwijs bleef zitten toen de president mij vroeg te doen als hij en twee vingers opstak. ‘Neen, opstaan, opstaan!’ fluisterde hij met grote ogen. Toen de zitting afgelopen was en wij de zaal uitliepen, kwam de ex-mevrouw Ruits of Reits op ons af, naast haar advocaat; eer wij er op verdacht waren viel zij voor mijn vader op haar knieën in de zo goed als lege zaal en smeekte hem haar toch niet verder te vervolgen. De magere stem van de advocaat kwam over haar heen: ‘Vergeeft u 't haar maar, mijnheer Ducroo, het kind is werkelijk niet slecht, het is een ziel’. Mijn vader stamelde wat, was duidelijk van zijn stuk gebracht en trachtte haar tevergeefs op te heffen; plotseling kwam zij toch zonder veel emotie weer overeind, de enige vraag die bleef was of zij het nummer had uitgevoerd onder regie van de advocaat. Ik ging naar huis met mijn eerste indruk van weerzin voor alles in dit bedrijf, zelfs voor de brave man die als president zo geschrokken leek over mijn niet opstaan met de vingers voor de eed. Alles leek komedie, en voor één man had ik werkelijk antipathie gevoeld: voor de kale officier van justitie die zo mannelijk en gretig op een flinke straf voor ‘deze reci-

diviste' had aangedrongen. Ik had zelfs kans gezien hem bij een vraag die hij mij deed op een taalfout te betrappen, en ik had expres gedaan of ik de vraag niet begreep, zodat hij zich verplicht zag haar in de goede vorm over te doen.

De tweede maal dankte ik aan Viala. Om geld te maken had Viala met een vennoot een erotisch romannetje herdrukt van de auteur Grant Oran (Dupuis of Dumoulin van zichzelf), later door deze auteur verloochend, en getiteld *Mademoiselle Javotte et ses Cousines*. Viala had een klant ontmoet die zich beklaagd had over het vervelende van Casanova; hij zou zulke dingen willen lezen, maar dan in onze eigen tijd spelend en met jonge meisjes erin van goeden huize. Na er over gelachen te hebben, zag Viala er een commerciële mogelijkheid in, maar om er een onschuldig air aan te geven, en meteen bijwijze van grap, had hij voor het boekje het omslag geïmiteerd van de 'blauwe uren' (voor kinderen) van de uitgeverij Giraud. Op het titelblad was de grap niet herhaald, maar stond het mysterieuze *Luxuriopolis* dat bij deze uitgaafjes traditie is; niettemin voelde de uitgeverij Giraud zich diep in haar eer getast en liet de onbekende daders vervolgen. Op een dag kreeg ik van Viala bericht dat men hem en zijn vennoot overvallen had: men had in hun winkeltje 20 exemplaren gevonden van het boekje, waarmee dus bewezen was dat zij het verkochten, maar nog niet dat zij het hadden laten drukken. Daar ik in België woonde en dus niet direct verontrust kon worden, had de vennoot gezegd dat hij 10 van deze exemplaren gekocht had van een belgisch agent in dergelijke koopwaar, die hij alleen in café's ontmoet had en die Moulaert heette, en 10, met een grote stapel andere boeken, had overgenomen van de heer Arthur Ducroo, wonende te Grouhy. Viala dacht dat het daarbij wel zou blijven, maar ik nam voor alle zekerheid uit mijn bibliotheek van Grouhy alle werken weg die mij konden compromitteren en bracht ze bij Graaflant; mijn Casanova echter liet ik rustig staan. Ongeveer twee maanden later, toen ik zelf niet meer aan het geval dacht, werd ik om 9 uur 's morgens in Brussel uit bed gehaald door twee inspecteurs die eerst uitvoe-

rig mijn moeder hadden ondervraagd. Mijn moeder had zich bij die gelegenheid prachtig betoond: 'Wie *is* die mademoiselle Javotte, heren? had zij teruggevraagd. Zij is nooit hier geweest.' 'Neen, mevrouw, het gaat om *Mademoiselle Javotte et ses Cousines*.' 'Mais je ne la connais pas, herhaalde mijn moeder angstig, ni elle ni ses cousines...' 'Neen, mevrouw, het is een bóek dat zo heet.' 'O, een bóek? Dan zult u het mijn zoon moeten vragen.' Zij kwamen het mij vragen in mijn slaapkamer, doorzochten mijn kasten en mijn schrijftafel, en gingen toen beleefd weer weg; zij hadden slagerstronies maar gedroegen zich naar het peil van hun correcte overjas. Dezelfde middag kwam onze oude tuinman Osé Béro uit Grouhy met velerlei blijken van verwondering en schrik zijn rapport doen: onverwachts was hij door het hele parket van Namen overvallen, daar waren geweest de procureur des konings, een rechter van instructie, een griffier, een brigadier en twee gewone gendarmes, zij hadden naar mijn boeken gevraagd, zij hadden de boekenkast opengebroken en twee trommels ook nog, zij hadden al mijn boeken onderzocht en al mijn brieven gelezen, een gendarme stond beneden bij de telefoon, een andere voor het huis, maar de brigadier had bij het venster gestaan en de brieven helpen meelezen. Mijn moeder was woedend.

Ik vond zelf de grap een beetje ver gedreven en ging naar Grouhy. In het kille huis had ik twee uur nodig om mijn boeken weer wat op orde te brengen; het slot van de kast was geforceerd, mijn trommels waren bedorven, bovendien had het bezoek de fout begaan een schrijftafel van mijn moeder te forceren. De brieven van Teresa die door de brigadier waren mee-onderzocht, verscheurde ik bij die gelegenheid. Ik schreef een brief om verklaring aan het parket van Namen en mijn moeder deed haar beklag bij het hollandse consulaat. Ik schreef ook aan Viala, langs een omweg, want zijn post werd onderschept. *Votre mère*, schreef hij terug, *devrait exiger des excuses publiques au roi Albert*.

In antwoord op mijn brief om verklaring werd ik naar Namen

opgeroepen. Ik was er een grote dag mee kwijt. Ik werd ondervraagd in een muf paperassenkamertje door een rechter van instructie die een miezerig, beleefd oud heertje bleek te zijn, met een fijn gekreukt gezicht, een gouden lorgnet en geverfde snorren, kennelijk slecht op zijn gemak over de mislukte expeditie naar Grouhy. Hij heette Maurice de Rougeville, wat mij in de sfeer bracht van een politieroman van Gaboriau maar slechts matig verzoende met de situatie; ik zei hem dat mijn moeder haar beklag had gedaan op het hollandse consulaat en zeer ontstemd was over haar bedorven schrijftafel: 'Que voulez-vous? zei hij; nous devons vous surprendre...' Er woei over België in die dagen juist een wilde vlaag van kuisheid; men had een ex-bordeelhouder of iets soortgelijks belast met het opmaken van een lijst van verboden boeken, die keurig en tot hun grote pret bij alle boekhandelaren werd afgeleverd. De procureur van Namen had misschien gedacht de kans van zijn leven te maken bij deze onverwacht uit Parijs gesignaleerde ongerechtigheid: als men uit de kelders van Grouhy eens een wagonlading verboden boeken had opgediept! Ik vergat de heer de Rougeville te vragen of hij ook in de kelders had gezocht; hij begon te gauw met mij zijn vragen te stellen, waarnaar ik zelf erg benieuwd bleef. Eerst een subtiele omtrekkende beweging, er op berekend om mij te vangen als ik beweren zou Viala niet te kennen. 'Kent u, zei hij tastend, een mijnheer Gaston Leprin?' 'Zeker, zei ik, het is de vennoot van mijn vriend Viala'. Hij was zichtbaar teleurgesteld. Hoe ik die heer dan kende? Ik gaf een trouw verslag van mijn enkele ontmoetingen met de heer Leprin. Hoe ik hem vond? Een nogal epicuristisch iemand, die alle restaurants kende waar goedkoop en goed gegeten werd. Naarmate ik sprak, dicteerde hij een résumé van mijn verklaringen aan de griffier, en ofschoon het een zaak was van niets, iedere uitspraak werd vergrofd en misvormd opgeschreven. - Dus: 'Ik vond de heer Leprin een nogal materialistisch iemand.' 'Pardon, onderbrak ik, dat heb ik niet gezegd'. 'U hebt toch gezegd dat hij wist waar goed gegeten werd.' 'Inderdaad, dit leek mij epicuristisch.

Van het materialisme van de heer Leprin weet ik niets.' 'U hebt toch ook gezegd dat hij oninteressant was.' 'Ik heb gezegd dat ik nooit erg op hem gelet heb, omdat hij mij minder interesseerde dan mijn vriend Viala.' 'Schrijft u dan op: "...een weinig interessant iemand, die veel van lekker eten hield".'

Of ik wist dat mijn vriend Viala erotische boeken verkocht? 'Volstrekt niet.' Het verwònderde mij dus? 'O ja.' Dit was toch helaas het geval: hij was er op *betrapt*. 'Viala is arm; hij had zeker dringend geld nodig.' Of ik wist wat *Mademoiselle Javotte, enz*. voor een boekje was? 'Ik had het in Parijs toevallig eens gezien in een willekeurige boekwinkel; men had het toegeschreven aan de auteur Grant Oran, maar ik had natuurlijk nooit willen geloven dat Grant Oran zulke onbeduidende vunzigheidjes schreef.' 'Het moest wel onbeduidend zijn geweest, zei hij subtiel, want men had onder mijn boeken wèl een Casanova aangetroffen; maar natuurlijk was dat heel iets anders...' 'Inderdaad, zei ik, en ik las ook met veel plezier de erotische verzen van Théophile Gautier, van Verlaine en van Malherbe.' 'Of ik dacht dat *Mademoiselle Javotte* in België gedrukt was?' 'Dat leek mij niet, neen; ik had altijd gedacht dat zulke dingen iets echt parijs' waren.' Ook dit antwoord werd opgetekend; hij dankte mij ten slotte voor de inlichtingen, betreurde dat men mij had moeten lastig vallen, begreep dat de zaak heel vervelend voor mij was, wanneer ik - wat hij graag geloven wilde (en dit met nadruk) - een fatsoenlijk man was. Toen ik het kabinet verliet, was ik vooral misselijk van de eensgezindheid waarmee wij ons verontrust hadden over de verspreiding van zulke infame lectuur, als waren wij bovendien persoonlijk beledigd door de literaire schande die op deze manier had kunnen komen over de uitgeverij Giraud en de auteur Grant Oran.

Daarmee was het echter niet gedaan; de volgende dagen kreeg ik iedere morgen bezoek van een politie-agent in uniform die iets van mij weten moest: de eerste wie ik in België kon opgeven voor inlichtingen omtrent mijn persoon, de tweede hoe

lang ik al in België woonde, de derde hoe de voornamen van mijn vader waren en wanneer hij gestorven was... Bij ieder bezoek werd mijn ontvangst korzeliger. Ik wist dat Viala's correspondentie onderschept werd en vreesde hetzelfde voor de mijne, ik voelde mij in gelijke mate tot omzichtigheid genoodzaakt in deze onbenullige historie als wanneer het een ernstig complot had betroffen en ik had lust om met iedere politieagent ruzie te maken die ik tegenkwam. Dat ik Teresa's brieven uit morele hygiëne had moeten verscheuren, zat mij ook dwars. Het enige dat mij trooste in het hele gebeuren waren 3 strofen van Viala, die mij bereikten toen ik juist het meest verzuurd was:

Il ne faut rien prendre au tragique,
Dit la sagesse des Nations,
Toutefois, faites attention
Aux Sherlock Holmès de Belgique.
Sur le terrain que vous foulez
Un détective trop zélé
Vient relever la molle empreinte
Que laissent vos souliers Raoul
Et vous n'abusez de vos feintes
Qu'un limier crasseux et saoul.

Prenez garde qu'une réponse
Ne vienne vous clouer le bec
Quand vous interroge un Alphonse
Dans le langage de Schaerbeek.
Car il sait bien, folle cervelle,
Qu'il faut saisir la Muse telle
Qu'elle s'exhibe au saut du lit,
Le bras rompu, la jambe gourde,
Et que sa conscience est lourde
Du papier pur qu'elle a sali.

Mais j'arrête ici ma critique;
Votre nom n'est-il pas connu
Jusqu'au pays problématique
D'où le curry nous est venu?
Les indigènes, je suppose,
Tiendraient à couronner de roses
Le bel édifice indolent
Que vous promènerez dans l'île
Quand vous irez, d'un pas tranquille,
Pour y chasser le Grand Orang.

De derde maal behoort tot de ruziecyclus van Grouhy en in het bijzonder tot de eindeloze vete tussen mijn moeder en het personeel. Er waren voor haar op een gegeven moment geen onbeschofter individuen dan haar chauffeurs: 'Wat zijn dat ook voor mensen? het zijn *taxi*-chauffeurs!' zei ze dan, en voor de laatste ronde werd ik ontboden. Ik kon het helaas over het algemeen goed met hen vinden: 'Ja, jij houdt van alles wat grof is!' De keer, dat mijn moeder een echte 'chauffeur de maître' kreeg, vlotte het met mij dan ook niet. De man heette Omer en dacht ongetwijfeld te lijken op de belgische kroonprins; hij sprak met een saamgeknepen mondje op een toon van moeilijk teruggedrongen waardigheid, waarbij hij met twee gebelgde visogen keek. Hij zag er altijd keurig uit en was nooit anders dan te laat, met onomstotelijke argumenten voor deze laatste bijzonderheid. Maar hij hield de auto even keurig als zichzelf en was een zó voorzichtig rijder, dat mijn moeder hem toch liever had dan 'al die bruten'. De dag dat hij tegen haar in verzet kwam, was het in haar slaapkamer, omdat zij ziek in bed lag; zij sprak hem ontevreden toe, hij wond zich voor haar bed staande op, en toen zij haar gevoelen te kennen gaf dat zijn rekeningen onjuist waren, schreeuwde hij dat zijzelf oneerlijk was en niet hij. Op een sofa had ik met sereen leedvermaak de discussie gevolgd, maar op dit punt gekomen vroeg ik hem de kamer te verlaten. Hij zei dat hij er niet over dacht, dat hij voldoening eiste, enz.; ik stond van de

sofa op en hield de deur voor hem open, en toen hij er niet naar omkeek zag ik mij verplicht hem zonder verdere woorden in de juiste richting te krijgen. Het werd zelfs een filmisch tafereeltje, want ik liet mijn jas in de handen van de oostenrijkse Frieda, toen de man een van onze eikenhouten 'dogenstoelen' opnam om, zoals hij later voor de rechter verklaarde, tussen hem en mijn razernij in te zetten. Hij zette dat antieke meubel zo keurig tussen ons, dat ik nog net tijd had om met mijn vrije linkerarm te pareren, waarbij alleen de lamp naast mijn hoofd aan gruis sloeg en de stoel over een tafel heen hoogst schilderachtig op de divan terechtkwam. Toen holde hij de gang door en met zoveel haast de trap af dat een oude breuk zich bij hem hernieuwde; voor deze breuk werd ik later verantwoordelijk gesteld, niet omdat ik hem zo gehaast had, maar omdat ik hem de trap zou hebben afgeschopt. Hij moet mijn bedoeling als een realiteit gevoeld hebben, want in werkelijkheid stond ik spijtig bij de bovenste trede, omdat hij zo erg haastig onder mij wegschoot. Toen hij beneden stond, schreeuwde hij met de hand aan zijn oog dat ik er duur voor betalen zou. Om zijn rekening goed voor te bereiden liep hij daarna dus tot laat in de avond door het dorp rond, hevig hinkend aan de arm van een boerenvrouw die hem beminde en die hij meteen uit ons personeel had ontvoerd, met een meer dan luxueus omzwachteld hoofd, overal toelichtend wat ik op mijn geweten had. De smid van het dorp alleen filosofeerde dat er dan toch wel iets aan vooraf moest zijn gegaan, 'omdat mijnheer Arthur nooit iets tegen iemand zei'.

Toen hij zijn rekening, gesteund door vele doktersattesten, in de kleine rechtszaal in Nivelles indiende, schreeuwde mijn advocaat: 'Hij heeft gezegd dat het duur zou zijn, en ziedaar! het *is* duur'. Zijn gloeiend betoog kreeg er ongeveer de helft af; hij wendde zich niet alleen tot de rechters maar tot de hele zaal om te vragen: 'Wie van u, heren, wie van u, herhaal ik, had als zoon niet hetzelfde gedaan?' Voor hij begon te spreken, had ik meer dan tijd gehad om het tribunaal in mij op te nemen *en mij* volkomen in te leven in de gevoelswereld door

de oudste rechter uitgedrukt, die zijn hoofd helemaal achteroverhield met een mond die iets onnoemlijks geproefd had. De lieden die voor mij op de bank der beklaagden stonden, lieten zonder uitzondering het hoofd hangen, en er waren grote zondaars bij, tot iemand die 60% water in zijn melk had gedaan. ‘Zestig procent! smakte uit de mond van de rechter; waarom heb je dan maar niet helemaal water verkocht?’ Achter mij zat een andere grijsaard, die naar deze zaal moest zijn gegaan als naar de kerk; na ieder nieuw vergrijp bromde hij voor zich heen: ‘'t Is schandelijk...’ en na deze rake opmerking van de rechter: ‘Dat zeg ik ook. Waarom heeft hij dan maar niet helemaal water verkocht?’ De straffen werden ruim toegemeten. Toen ik voorgeroepen werd, was ik niet meer zeker dat ik er met een boete af zou komen, en het was weer hetzelfde, ik had duidelijk het gevoel dat ik mij in een ernstiger zaak niet slechter zou gedragen. Mijn ‘kunstenaarsnatuur’ vulde dus weer aan wat in de platheid van deze sfeer ontbrak; ik was er zeker van dat dramatischer omstandigheden mij alleen zouden exalteren, mij de welopgevoedheid geheel zouden ontnemen waardoor ik nu nog als een heer tegenover oudere heren stond. Ik keek strak naar de mond van de oudste rechter, die nu ook mij toesprak, en ik sprak hem tegen met een heldere stem toen hij mij de beweringen van de chauffeur voorhield als was hij er persoonlijk volkomen zeker van. De advocaat achter mij fluisterde: ‘Gaat u hier niet op in... Dit is van geen betekenis’. Hij was misschien bang dat ik mij zou compromitteren en zijn betoog bederven eer hij het uitgesproken had. Hij sprak dan ook voor mij een spijt uit die ik niet voelde en onderstreepte deze bewering door te zeggen dat ik mij onmogelijk prettig kon voelen op deze plek die zo weinig met mijn sociale rang overeenkwam. Ik dacht onderwijl: ‘Zou hij werkelijk zelf zo idioot zijn, of alleen denken dat dit de argumenten zijn voor een idioot auditorium?’ Dat hij evenzeer sprak voor het publiek als voor de rechters was opvallend; hij had een grote reputatie als spreker op te houden, al was het maar in Nivelles.

Ik zou nu weer denken dat ik mij in mijn mogelijkheden tot verzet vergiste, als ik geloven kon dat de mensen voor dramatischer omstandigheden zonder uitzondering krachtfiguren waren, ongevoelig en enkel maar 'gevaarlijk', in plaats van te weten uit welke kwetsbare, impulsieve naturen de terroristen soms werden gevormd. Ik weet tegelijk mijn onmogelijkheid deze natuur in dienst te stellen van de politiek, omdat mijn weerzin voor de politicus nooit minder zou zijn dan voor de 'notaris', maar de grens tussen de anarchist-bommenwerper en de anarchist à la Viala blijft voor mij vaag: ik geloof ook hier niet aan een verschil van temperament alleen, of liever, ik ben er zeker van dat bij een bepaalde intensiteit der omstandigheden de droom zelf zich intensifieert tot een daad, - en dat *na* de daad een geheel nieuwe wereld begint. Ik verbeeld mij dus eigenlijk nog altijd dat in iemand als Viala de potentie is voor een terrorist, dat hij en misschien ook ik, in Rusland geboren en na onze ouders te hebben zien ophangen, elkaar als bommenwerpers hadden kunnen assisteren.

Bij Héverlé een ogenschijnlijk veel reëler houding tegenover de politiek. 'Het is onmogelijk om de politiek in dit stadium van de beschaving nog links te laten liggen als enkel maar politiek', zegt hij. Maar zijn boeken zijn nog steeds niet in dienst gesteld van een bepaalde partij; hij is revolutionnair, zeker, maar zó dat men nog om hem twisten kan wanneer men zijn *volle* waarde erkent. Bovendien, ieder boek dat een menselijke inzet vertegenwoordigt, dat niet alleen om de literaire prestatie geschreven werd, blijft misschien een daad van onanie, een daad die *in de plaats* van een andere daad staat; men kan altijd bij een auteur, als men zijn leven maar voldoende kent, uitmaken in de plaats van welke daad, welk onbevredigd verlangen of haatgevoel, hij een boek geschreven heeft. En ondanks al mijn bewondering voor Héverlé spied ik naar het ogenblik waarop hij zich revolutionnair zal compromitteren, en dit terwijl ik toch zeker ben dat zijn werkelijke, individuele waarde bij een volkomen vrijheid alleen zich tot het maximum ontwikkelen kan, terwijl ik als zijn vriend bijna hoop dat hij een

schrijver blijven, geen revolutionnair-van-de-daad worden zal. Even zeker als hij zegt te weten dat hij nooit schrijven zal, gelooft Viala dat hij bij een komende oorlog zal deserteren of zich laten doodschieten als dienstweigeraar: 'Ik voel mij meer individualist dan ooit! zei hij bij Héverlé; het is mij compleet onverschillig of Hitler het wint of Tardieu, en laten ze mij opruimen als ze denken dat ik ongelijk heb hierin, maar dan langs de kortste weg en zonder illusies voor wie ook; niets is zo erg als de kans te lopen dat ze je kreng op het slagveld oprapen en er de poilu inconnu van maken'. 'Ik ben het in principe met je eens, zei Héverlé, en toch, als er partij gekozen moet worden, denk ik dat het winnen of verliezen van Moskou mij niet onverschillig zou zijn'. Dit gedurende een uiterst onverkwikkelijk gesprek over de komende oorlog, waarbij ik maar één idee had: *weggaan*. Teruggaan naar Java, gesteld dat het daar rustig bleef, zonodig een kampoenghuis betrekken, zonder boeken, zonder enig intellectueel voedsel, maar met de trots de politieke vuiligheid geweigerd te hebben van een nieuwe oorlog *voor wie ook*. Hierin althans ben ik het innig eens met Viala. (De vraag is alleen of men er nog wel uitkomt, of men nog één plek vinden zou waar deze afzondering mogelijk blijft, en dit was misschien nog het onverkwikkelijkste deel van het gesprek.) Maar mij laten fusilleren bijwijze van voorbeeld? ik geloof niet dat ik Viala daarin zou volgen, aangenomen dat hijzelf het doen zou als het inderdaad zo ver was. De laffe hoop op een kans tot ontsnappen zou mij weerhouden; de eeuwige nieuwsgierigheid ook. Te weten wat de nieuwe wereldorde brengt, wat in onszelf veranderd zal zijn als de razernij weer over is.

Wij zouden voor 3 jaar hoogstens naar Europa gaan, toen ik 12 jaar geleden uit Indië vertrok; ik dacht toen met een romantisch verlangen aan de franse vrienden die ik eens (in Parijs zelf!) hebben zou. Ik had recht op franse vrienden, dacht ik toen, ik die zelf zoveel frans in mij had; en tegelijk vreesde ik dat zij mij nooit werkelijk zouden aanvaarden omdat ik natuurlijk nooit frans genoeg zou zijn. Nu, bij gesprekken als

dit, terwijl de vriendschap geen twijfel overlaat, geeft mijn onfransheid mij een soort veilig gevoel. Als ik naast hen val, eventueel, zou het voor mij alleen een zaak zijn van vriendschap; en de vriendschap kan niet eisen dat men valt voor zoiets opgedrongens als een oorlog. En als ik niet val en achteraf zelfverwijt zou hebben, zou het zijn zonder enig verwijt althans van hen, zoals ik in hun plaats geen zweem van verwijt zou kunnen voelen voor iemand die in mijn plaats gebruik zou maken van de mogelijkheid tot weggaan.

'Jij hebt nog de meeste kansen, zei Héverlé, jij die Hollander bent'. Maar ook als mijn zelfverwijt mij kwellen zou, had ik argumenten tegen mijzelf: in de eerste plaats Jane. Als Viala zich zou laten fusilleren, hoe verhoudt hij zich op dat ogenblik tot Manou; als ik verkoos het laatste vergeten oord op de aardbodem in te gaan, zou dat ook moeten zijn: buiten Jane? 'Als het niet meer gaat om principes en dus alleen om gevoelens, zegt Jane, wie kan *mij* dan waar maken dat men zich voor een vriend moet opofferen, als men ook nog een vriendin heeft van wie men houdt?' Het is een wonderlijk idee dat men op dit gebied de ene prestatie tegen de andere verkopen kan! Ik zou dus moeten zeggen: 'Goed, ik bega de lafheid niet naast mijn vrienden te vallen, als je belooft dat jij je leven naast het mijne begraven zal'.

Eén verlossend inzicht na al het voorgaande: dat wanneer het zover zal zijn, de omstandigheden beslissen voor bijna honderd procent, dat al de mensen die nu menen te praten volgens hun diepste wezen, zich dan misschien zullen betasten om te weten: 'ben ik het?' en misschien niet eens dàt.

28 Het gekkenhuis

Guur weer; er is geen hoek van de tuin waardoor de wind niet blaast. Af en toe een korte striemende regen tegen de ruiten, niet dik, maar hinderlijk; en kilte binnen, want ofschoon dit de warmste kamer is, blijkt de centrale verwarming onvoldoende voor het seizoen. Ik schrijf toch bij het raam, omdat het de enige plek is waar voldoende licht binnenvalt. De electrische peer boven het bed geeft een roodachtig licht en is veel te zwak, straks zal een petroleumlamp worden binnengebracht, als het buiten helemaal donker is. Ik kijk naar de bomen in het park: zij zijn groen gebleven (en op dit uur al bijna zwart), zij zwiepen niet, de wind trekt er doorheen en fluit. Achter mij het ritselen van het boek van Jane.

De tuin van Grouhy ligt ver achter mij, zo ver als ik het maar wensen kon toen ik er ongelukkig was. Het was er soms toch mooi genoeg, maar de juiste stemming vond ik er zo goed als nooit. De grond lag opener om het huis; meer gras, minder bomen, minder wind. Sneeuw en nattigheid in de winter, hier heeft de sneeuw de tijd niet om te blijven liggen, de zeewind blaast alles weg wat zich niet in greppels verzamelt, beschut als in een loopgraaf. Dit huis heeft veel toch wat aan Grouhy herinnert, ik zou hier naar Grouhy moeten terugverlangen zoals ik daar terugverlangde naar Gedong Lami. Vroeger dacht ik: ‘Dat zal eens onvermijdelijk gebeuren’ en als ik bij maanlicht uitging of terugkwam trachtte ik mij voor te stellen dat het heden al verleden was. In de rust van de nacht, met niets dan het huis dat op mij wachtte, een zwarte rechthoek tegen de boeiend bewogen lucht, met niet meer dan één verlicht vak er in, wilde ik het zien alsof het zo al in mijn herinnering stond. De bruine ster in het gras lag dan naast of achter

mij; de hoge bloempotten bij de serre sprongen opeens voor mij op, te reëel om mijn poging niet weg te vagen, zoals een hond springt door spinrag. Ik liep haastig de donkere serre door om de electrische knop te vinden bij de trap.

Het is te vroeg nog om naar Grouhy terug te verlangen, al vraag ik mij hier af waarom het nodig is naar Parijs terug te gaan... Vreemde neiging zich te vestigen, zolang iets de bekoring aanbiedt van wat men spoedig weer verlaten zal. Mijn vader kon geen plek zien die er wat lief uitzag zonder te denken dat hij er een huis wilde bouwen: zo was het in Indië en in Biarritz. Toen hij Grouhy voor het eerst zag, voelde hij er zich toe aangetrokken door een macht die hem later satanisch leek, en toen hij er levensmoe rondliep, wees hij mij in de tuin alles wat aan zijn 'verblinde ogen' was ontgaan: een paar gebroken ruiten in de druivenkassen, een paar scheuren in de muur: 'Kijk, wat ik allemaal niet gezien heb'. Hij had jaren in Brussel doorgebracht met het bezoeken van venduhuizen, waar hij zoveel gekocht had dat het ten slotte opgeborgen moest blijven, omdat ons huis in Brussel door meubels onbewoonbaar werd; het was dus wel nodig dat hij een huis erbij kocht. Hij zag Grouhy, mijn moeder hield hem voor dat het wel vèr was, maar hij kon er 's nachts niet van slapen, zozeer wekte het zijn begeerte op. Toen hij het gekocht had, meubelde hij het in gedachten en volgens een plattegrond: terwijl eraan verbouwd werd, kocht hij nieuwe meubels die bij de andere in bewaring bleven, en toen zij eindelijk in Grouhy waren overgebracht had de ziekte hem achterhaald. Geen enkel plezier meer; het was aan mijn moeder om door te zetten en om te proberen hem te genezen met het resultaat. Maar hij liep door het huis als door de tuin, met een vinger langs alle meubels, om te ontdekken welke schade zij door het vervoer geleden hadden, hoeveel scheuren in het hout en in het leer, hoeveel afgebroken hoeken, hoeveel kapotte sloten, hoeveel afschuwelijk verloren sleutels zelfs. Hij zat in de salon tussen zijn eindelijk bijeengebrachte liefdes, tussen wat zijn enige passie door heel Brussel opgedolven of veroverd had, als Job op de

mesthoop, en zuchtte veel vaker en dieper. Mijn moeder kwam hem bloemen brengen uit de tuin, dahlia's en rozen in een grote kom met water; de kom werd voor hem neergezet. Hij rees steunend op en stak zijn vinger in het water dat over de rand op het ingelegde tafeltje gespat was.

Toen hij zich doodschoot was het een logisch eind. Hij deed het opeens, maar nadat hij het maanden tevoren overdacht had. De indruk die het op de anderen maken kon raakte hem niet meer, hij deed de sprong vanuit een gebied waar hij dagelijks voelen kon dat niemand hem gevolgd was. Neurasthenie, levensmoeheid, het waren *namen* voor wat uur aan uur in hem omging en wat hem maakte tot iemand die hij zelf niet aanvaarden kon; men noemde hem ook monomaan, hij was bang dat hij in een krankzinnigengesticht eindigen zou, omdat hij al tweemaal in een sanatorium was gebracht. Hij had de overtuiging dat hij spoedig geruïneerd zou zijn... Maar wat weet ik tenslotte van hem af? voor welk beroep op zijn zenuwen, welke gerekte krachtsinspanning, welke teruggedrongen gevoelens gedurende heel een bestaan boette hij, en wat hebben mijn moeder en ik beseft van de vernederingen die hij in zijn laatste jaar moet hebben gevoeld: tegenover het beeld vooral waarnaar hij altijd geleefd had? Een man van 65 schiet zich op een dag dood met het laatste protest misschien van die hij was toen hij 35 was, uit naam van die ander en omdat hij nooit gedacht had het leven te moeten proeven met een vals gebit, een bedorven maag en impotent.

Wat overblijft voor de anderen is een kleverige sfeer die zich mengt met de huiselijke kleverigheden. Zo was het bij ons tenminste. Er was genoeg voorbereid en scheefgegaan, jaren lang, om door de zelfmoord van mijn vader niet opgelost te worden - zoals natuurlijk een ogenblik iedereen dacht - maar te verergeren. Mijn belachelijke en toch zo ernstig genomen rol van ‘jonge Europeër’, van wegwijs geworden jongeman die nu ook van alles een spel kon maken, werd door de ziekte van mijn vader voor het eerst ernstig ondermijnd; door zijn dood schokte ik in een andere toestand, zonder het te willen erken-

nen misschien, maar zonder veel weerstand. De dood werd mij een obsessie; er ging geen dag voorbij zonder dat ik die in mij voelde; slapen werd een soort doodgaan. En de bijzondere geur van zelfmoord was iets anders nog, en even onverjaagbaar. Het was of mijn vader mij door zijn daad voor het laatst - en met de diepste naklank - verpletterd had; dat hij in zekere zin ook op mijn moeder wraak nam leek mij hiernaast vanzelfsprekend. Maar waarom deze laatste geheimzinnige band met mij, die zo weinig met hem gemeen had?

Hij had het in Brussel gedaan; wij gingen onmiddellijk naar Grouhy terug, zodra de begrafenis afgelopen was, na de dag van het gebeurde zelf al gevlucht te zijn in een hotel. Het huis in Brussel werd verkocht, toen al met verlies. En wij gingen op reis. Mijn moeder, Suzanne en ik, Guy als zuigeling haast, mijn aangenomen 'zusje' Silvia, en tenslotte tante Hélène uit Sukabumi, die eindelijk in Europa gekomen was, en die na de gebeurtenissen uit Savoye was toegesneld. Zij logeerde daar bij oude kennissen uit Indië, maar het ging juist niet al te best meer. Mijn moeder en zij omhelsden elkaar met een langverloren innigheid. De laatste dagen in Grouhy waren moeilijk genoeg geweest, de reis zou een nieuwe verlossing brengen. Op deze manier, in dit gezelschap! en met 40 colli bagage, die telkens moesten worden nageteld. Parijs, Bazel, Lugano, Genua, Nice, later Villefranche - ik houd de herinnering aan iets onzegbaar ellendigs, bedorven, vergiftigd tot in iedere plooi. Ik trachtte de obsessie van mijn vaders zelfmoord van mij af te schrijven in een verhaal, en publiceerde het zelfs, maar het hielp niet helemaal. De botsingen tussen mijn moeder en Suzanne werden nu eerst fel; de rol van Silvia daarin was mysterieus, maar zeker vol betekenis. De arme tante Hélène, gekomen om van Europa te genieten, en die in Parijs met zoveel verrukking alle verzuimde toneelstukken gezien had, moest hier een beroep doen op heel haar sterk karakter om zich neutraal te houden voor zover dat ging. Zij had grote sympathie voor Suzanne, maar kon mijn moeder niet te veel tegenspreken. In Genua had ik een verwoede botsing met mijn moeder

in een restaurant, omdat ik het gekozen had en mijn moeder het weer veel te weinig chic vond; zij boudeerde door niets te willen eten, ik stond midden aan tafel op, liep naar buiten en liet mij alleen naar het Campo Santo rijden, mijzelf zwerend dat ik mij de verdere reis niet anders gedragen zou. In Nice gekomen installeerde ik het gezelschap in een hotel en ging naar Villefranche, maar het was niet zó gemakkelijk om mij los te voelen als ik dacht: het 'medelijden' dat mij telkens parten speelde dreef mij althans tot enige bezoeken, het was zo vlakbij. Een week later was mijn moeder in Villefranche geïnstalleerd, in een villa op enige meters van mijn hotel, en wij kregen de vaudeville-situatie van het hele verdere gezelschap daar en ik in het hotel met een halve negerin uit Mâ-tinique die er juist mijn bedgenote geworden was. In Nice hadden wij toen al het personage ontmoet dat voor mij de reeks opent als ik aan Grouhy terugdenk als aan het gekkenhuis (mijn vader niet meegerekend). Het was een oude masseuse, die mijn moeder in Indië nog gekend had, en die daar al doorging voor een avonturierster en een malloot. Zij zat in een café in Nice een paar tafeltjes van ons af en beet op een korst brood; zij at toen meestal droog brood dat zij zelf meenam en waarop zij mosterd smeerde voor de smaak. Mijn moeder schrok op: 'Is dat niet mevrouw Starlette?' Ik zei: 'Het is wel mogelijk; laat haar dan vooral met rust.' Ik meende mij te herinneren dat mijn vader haar in Indië het huis had uitgezet. Mijn moeder zei dat dit wel waar was, maar dat *zij* geen ruzie met haar had en dat mevrouw Starlette zo voortreffelijk masseren kon. Het oude mens werd dus aan ons tafeltje gevraagd, waar zij weldra het hoogste woord had. Zij was nu 73, maar nog vlug ter been, had nu viermaal de reis om de wereld volbracht, op alle mogelijke manieren, en leek nog altijd op zichzelf zoals zij na haar eerste jeugd geweest moest zijn. Zij had het type van de eerste vrije vrouwen: dat van de korte suffragette; golvend grijs haar met een altijd scheve wrong ergens boven het hoofd, een bril die naar de andere kant scheef hing, een goedkoop vals gebit waarvan het gum-

mi oranjerood was, maar dat anders voor een echt gebit had kunnen doorgaan omdat de tanden beschadigd genoeg waren daarvoor. Het gezicht zelf was oorspronkelijk niet onknap geweest, en zij onderscheidde zich nu nog door een telkens uitbarstende zenuwlach die het overschot moest zijn van een vroegere vrolijkheid, maar die nog altijd als zodanig dienst deed. 'Dat mens is zo vrolijk, en ze kan zo aardig vertellen'. Zij bleek mijn moeder nog altijd te kunnen masseren als geen ander en werd dus meteen in het reisgezelschap opgenomen, maar voor wij Villefranche verlieten had al een ruzie plaats waarbij ik haar hoorde schreeuwen dat men haar dan maar open moest snijden om te zien hoe zwart zij van binnen was. Ook hier werd ik erbij geroepen om haar de deur te wijzen; zij schold mij dus uit en vroeg mij waarvoor ik haar wel aanzag, waarop ik mij verplicht voelde haar te zeggen dat het was voor een oude draak. Zij ging dus weg, en mijn moeder hield met tante Hélène een nabeschouwing: zij was altijd een onmogelijk mens geweest en had uit Indië moeten vluchten, waar zij bij verstek veroordeeld was tot 8 jaar gevangenisstraf voor abortus.

Toen wij in Grouhy terugkwamen, bleek mijn moeder nog in briefwisseling met haar te staan, en plotseling werd het plan geopperd haar over te laten komen omdat mijn moeders knie nog altijd pijn deed en zij alleen die zo goed had kunnen masseren. Mijn protest bleek ijdel, als altijd; ik wees mijn moeder op de verantwoordelijkheid die zij op zich nam door een oud mens dat alleen in armoede leven kon uit het klimaat van de Côte d'Azur naar dat van België over te brengen met zoveel kans weer te worden weggejaagd, maar haar kamer was op de bovenverdieping al in orde gebracht. Zij kwam; en bleek spoedig mijn moeder niet zo goed meer te kunnen masseren. Zij lag het liefst op een lange stoel in de tuin, leefde weldra op gespannen voet met al de bedienden, ging met de autobus naar Brussel als zij zich op Grouhy begon te vervelen en zei dat zij zich toch langzamerhand te oud voelde voor langere massages. In het dorp kreeg zij weldra vele ruzies, omdat zij overal haar paraplu liet staan en de mensen beschuldigde die te heb-

ben willen stelen als zij terugkwam om ernaar te vragen. Zij verloor ook een tasje, waarvoor een dienstmeisje ontslagen werd, en waarin al haar geld zat, zei ze, dat mijn moeder dus eigenlijk verplicht was haar terug te geven; een paar weken later werd de tas teruggevonden tussen zitting en leuning van een fauteuil en bleek 5 francs te bevatten.

Terwijl ik in Brussel was, kreeg ik op een dag bezoek van haar en het opgewonden relaas dat zij nu door mijn moeder Grouhy was uitgezet; mijn moeder had geweigerd haar reisgeld te geven of wat dan ook. Ik gaf haar geld, maar zij ging niet meer uit Brussel weg; soms ontmoette ik haar en liep zij luid lachende op mij af: zij verkocht schoensmeer of vergezelde een danseuse naar Spa, zoals zij in Nice christian-scientiste was geweest om op de thee te komen bij engelse dames. In Spa speelde zij en schreef mij om geld als zij niets meer over had; zij schreef mij lange brieven en wilde vooral nooit in een oudevrouwenhuis. Deze trots, haar vitaliteit ook, gaven mij enige sympathie; ik stuurde haar kleine sommetjes en raadde haar aan haar mémoires te schrijven, in de hoop die voor haar te kunnen publiceren. Zij schreef vele cahiers vol; maar er viel niets mee te beginnen, ofschoon ik ze met plezier voor haar zou hebben bewerkt: haar leven leek omgegaan in ruzies en eetpartijen; zij wist altijd precies met welke vooraanstaande personages zij gewandeld of gegeten had, hoe het menu was samengesteld en hoe duur of goedkoop dit of dat was geweest, daarnaast scheen het leven over haar heengegaan in de meest kleurloze banaliteit. Het verklaart mij waarom de mémoires van inbrekers, hotelratten en gangsters zo hevig vervelend kunnen zijn, terwijl men zich voorstelt dat men met mensen te doen krijgt die ‘iets te zeggen‘ hebben. Ik zei mijn moeder dat ik mevrouw Starlette nu in haar plaats tot protégée gekregen had, maar evenals in Indië wilde zij van een verzoening toch volstrekt niets weten, mevrouw Starlette behoorde niet tot de adders maar tot de ondankbare honden: zij was dagelijks met moddervoeten door de serre gestapt en te laat aan tafel verschenen en toen mijn moeder de serre had laten slui-

ten had zij op hoge toon haar ontevredenheid daarover geuit, omdat zij dáárdoor nu te laat kwam. Dit was het vergrijp waarvoor geen pardon meer bestond, gegeven ook de werkelijk verwaarloosde massage.

Viala zag mevrouw Starlette eens in Grouhy en zei na twee minuten: ‘Mais c'est une pauvre vieille folle’. Sindsdien informeerde hij altijd: ‘J'espère que votre mère a toujours quelques folles sur ses terres?’ Mijn moeder vond mijn vrienden gek (met uitzondering van Rijckloff alleen) en haar gekken waren tenslotte pittoresker; bovendien werd op Grouhy langzamerhand iedereen gek: de zogeheten meesters, de bedienden, de logé's en ikzelf. Bij de keuze tussen ruziehaard, ongelukshuis (roemah sial) of gekkenhuis, wint het laatste het altijd weer voor mijn gevoel, omdat het *alles* in zich houdt. En zoals vroeger bij een ziekte van mijn vader een hadji-vrouw ontboden werd, bleef mijn moeder ook hier zoeken naar occulte oorzaken voor de sfeer in huis. De haat en nijd van te veel vrouwen bij elkaar verklaarden voor haar niet genoeg: dus vond zij altijd de slangen en adders aan wie alle vergiftiging kon worden toegeschreven, precies zoals in de middeleeuwen altijd een heks gevonden werd ter verklaring van de laatste epidemie. Alles wat Grouhy opleverde aan natuurschoon en aan comfort in huis bleef ieder uur bedreigd; de kop koffie 's morgens in bed speelde zich al af in een sfeer van: ‘Zal er straks niet iets losbreken? Hoor ik nu nog niets?’

Oom Van Kuyck kwam weer even logeren, zat uren in de serre voor zich uit te kijken naar de rozen en de blauwe dennen, en als ik bij hem kwam zitten probeerde ik mijn oude sympathie voor hem terug te voelen, de rustige gezelligheid weer te proeven van zijn aanwezigheid bij ons in Indië. Hij had dezelfde dikke buik, dezelfde houding en dezelfde ogen, alleen zijn snor was nu geschoren en zijn lange bovenlip en toch slappe mond gaven hem iets van een joodse dominee. Maar alles was anders; zijn opmerkingen over toestanden klonken zelfs niet meer als vroeger; het was als een wezenloze herhaling van wat nooit bijster penetrant was geweest, en het goed

humeur dat hij vroeger om zich heen verspreidde schoot nu te kort. Hij bleef ook nooit lang; mijn moeder wilde geen spiritistische séances meer met hem houden, na mijn vaders dood. Op een dag brouilleerde hij zich weer met haar, per brief en zonder dat wij goed konden uitmaken waarom. 'Dat wéét je moeder wel!' zei hij tot mij, met een diepe blik. Mijn moeder beweerde van niet, en daar de verzoeningen vermoeiend werden bleef het hier nu maar bij; tante Hélène en iedereen die de oude Van Kuyck gezien hadden, waren trouwens van gevoelen dat hij nu zo goed als kinds was.

Tante Hélène wachtte het ogenblik af om naar Indië terug te gaan. De stormachtige tonelen in Grouhy tussen mijn moeder, Suzanne en mij werkten demoraliserend op haar, maar de manier waarop mijn moeder in haar bediendenmisère leefde was haar misschien nog het meest onverdraaglijk. Zij had het in Indië altijd uitstekend kunnen vinden met haar bedienden en wist heel goed hoe het toen al bij mijn moeder was. Zij zat ook nu voortdurend op spelden om niet te veel of te weinig te zeggen, en om de schijn op te houden dat zij partij voor mijn moeder koos, zonder dit in werkelijkheid in het minst te doen. Terwijl dus een nieuw drama van keukenmeid of chauffeur behandeld werd, zat zij heel rechtop met een handwerk, haar gezicht stond strak en afkeurend, zonder dat men zeggen kon dat het niet tegen de chauffeur was; zij zuchtte: 'Hm!' op wat mijn moeder haar vertelde, alsof zij de inhoud van het verhaal afkeurde en niet de vertelster, maar de vertelster verwachtte altijd heel wat anders en was er geen dupe van. 'Hélène is tégen mij, zei mijn moeder; dat is ze trouwens altijd geweest'. Wat mij betreft, ik was *altijd* voor de bedienden en tegen haar! Ik had veel sympathie voor tante Hélène en dacht er over met hoeveel plezier ik haar tot regentes van Grouhy gemaakt zou hebben als ik het voor het zeggen had. Haar europese reis was haar in menig opzicht bitter tegengevallen: 'Als je niet vrij kunt zijn om te doen wat je zelf wilt, moest je eigenlijk maar niet proberen iets te zien', zei ze tegen mij terwijl zij vinnig in haar handwerk pikte.

Zij was aangewezen op mijn moeder sinds het met de indische kennissen in Savoye verkeerd gelopen was; geld om naar Europa te gaan en terug, en dan nog het verblijf in Europa te betalen, had zij niet. Zij wachtte nu op het geld dat uit Indië moest komen voor de terugreis, en wilde niet naar Savoye terug waar zij vertrokken was na een hoogst onaangenaam verschil van opinie, omdat zij volgehouden had dat Amsterdam de hoofdstad was van Holland en niet Den Haag, zoals men daar vermeend had. Na de dood van mijn vader had mijn moeder trouwens behoefte aan steun. Deze steun werd onverwachts gevonden in een oude vriendin van tante Hélène, een weduwe die uit Holland overkwam. Ook deze was over de 70, maar wat een contrast met mevrouw Starlette; dit was altijd een mooie vrouw geweest en uit de beste kringen, en men kon het haar nog heel goed aanzien: zij had een vals gebit uitgekozen met zulke kleine tanden dat ze nauwelijks van achter haar lippen uitkwamen en een opvallend bruine pruik werd alleen af en toe verraden door een grijze sliert boven het oor. Zij moest vooral prachtige ogen hebben gehad, die nu nog lonkten en gloeiden met een petroleumglans; evenals mevrouw Starlette was zij klein en vlug, maar met de démarche van een dame en niet van een suffragette. Alleen de mallotigheid was even onverdund. Zij liep mij de eerste dagen al na met kopjes koffie in de tuin; ik beklaagde mij bij mijn moeder over deze overmaat van gedienstigheid en kreeg te horen dat Mimi van Gerth altijd zo was geweest: 'En wat een uitstekende huisvrouw! *dit* is nu iemand die mij het werk uit de handen neemt!' Het was er merkbaar om begonnen, en het pakte direct; tante Hélène kon nu gerust gaan, Mimi van Gerth overstraalde haar huishoudelijke bekwaamheden zonder veel moeite en werd gevraagd in haar plaats te blijven, wat zij gretig aannam. Tante Hélène was zo eerlijk mijn moeder te waarschuwen, hoewel het *haar* vriendin was: 'Je zult het niet met haar kunnen vinden, Madeline; Mimi heeft altijd alleen gewoond omdat ze met al haar kinderen ruzie had, en pas vooral op voor haar kwaaie mond'. Maar niets vermocht de voortreffelijke hulp

in het huishouden weg te doezelen. Tante Hélène vertrok; mevrouw Van Gerth bleef.

Mijn antipathie voor haar was van het eerste ogenblik af beslist, maar het was een oude dame die haar best deed over alles mee te praten, en die met mijn vrienden aan tafel en op het thee-uur over boeken en kunst converseerde zoveel zij kon. 'Het is jammer dat het niet vijftig jaar geleden is, zuchtte Rijckloff, want ze moet inderdaad wel knap geweest zijn, en toen had je die vervelende kwebbelmond nog kunnen stilzoenen op zijn tijd'. Het streelde mijn moeder dat mijn vrienden mevrouw Van Gerth zo *erg* dom vonden, terwijl haar goede smaak haar tenminste van al die gevaarlijke onderwerpen verwijderd hield, en Rijckloff was er om haar te verzekeren dat hij werkelijk over niets zo ongaarne sprak als over literatuur. Mijn moeder mocht op haar manier coquet gebleven zijn, de coquetterie van Mimi vond zij zelf buiten verhouding tot haar leeftijd. Mevrouw Van Gerth vond het zalig om met mijn moeder in de auto naar Brussel boodschappen te gaan doen, maar haar grote dag werd door mijn koppigheid bedorven. Die morgen waren Rijckloff en ik met haar alleen naar Brussel gereden; in het Soniënbos sprong een band. Rijckloff en ik stapten meteen uit, en terwijl de chauffeur met de nieuwe band bezig was liepen wij de weg op en neer; toen wij na een kwartier bij de auto terugkwamen zat mevrouw Van Gerth nog altijd rechtop achterin, maar boog zich opeens naar ons over door het neergelaten raampje; met haar gehandschoende hand even vooruitgestoken en een guitige blik in de petroleum-ogen vroeg zij brouwend: 'Wat is er aan de hand?...' Het was zo volkomen een fin-de-siècle-caricatuur, dat zelfs Rijckloff moeite had zijn lachen te verbergen. Gegeven het ongeluk met de auto drong zij erop aan om samen in de stad te blijven lunchen. Ik zei dat ik noodzakelijk terug moest en haastte haar zo onverbiddelijk dat zij toch nog met haar boodschappen klaar kwam.

De valsheid van Mimi kwam na enige maanden natuurlijk ook aan het licht: zij namelijk hield het met de bedienden, maar

ook met mijn moeder, dus werkte zij met een dubbele tong. Zij klaagde iedere morgen over een dienstmeisje tot mijn moeder deze wegzond; op dat ogenblik kwam mevrouw Van Gerth met tranen in de ogen vragen om het meisje voor ditmaal nog te vergeven. Toen deze slangachtigheid tot mijn moeder doordrong werden er stekelige woorden gewisseld, daarna werd mijn moeder weer vurig door Mimi omhelsd, maar ten slotte bestelde Mimi toch de auto die haar weg zou brengen omdat zij niet meer met mijn moeders auto wilde gaan. Ik maakte deze dingen van verre mee; ik las toen tot ik niet meer kon, sloot mij, als ik op Grouhy was, de hele dag in mijn kamer op, en vroeg ter afwisseling mijn eigen vrienden, met wie ik mij dan bezighield alsof er niemand anders was. Maar de strijd tussen mevrouw Van Gerth en de aangenomen dochter Silvia hing te zwaar in de lucht om geheel te worden genegeerd. Mevrouw Van Gerth heette jaloers op Silvia, die zeker van haar kant jaloers was op Suzanne, en al deze jaloersheid uitte zich min of meer bij ieder samenzijn aan tafel, en misschien het sterkst aan het ontbijt. Het vitten van mevrouw Van Gerth op Silvia werd aanvankelijk gesteund door mijn moeder, tot deze vond dat het te bar werd en kwetsend voor haarzelf. Maar voor een verzoening was het toen al te laat. Mevrouw Van Gerth liep delicaat klagend rond om aan te geven dat Silvia voor een meisje zo weinig zindelijk was en zo slecht rook, en Silvia keek met dodelijke preciesheid als weer een grijze sliert van onder de bruine pruik te voorschijn kwam.

De arme Silvia was ook niet al te beminnelijk, maar wat een verzachtende omstandigheden: zij was uit haar inlandse staat losgerukt en zogenaamd europees opgevoed om in werkelijkheid meer huisslaaf te zijn, meer baboe, dan enig europees dienstmeisje had gekund. Mijn moeder was er trots op dat zij een mondjevol frans sprak en jaren in de kost was geweest bij de Dames-de-Marie in Brussel, maar na mijn vaders dood werd Silvia onmisbaar in haar kamer, en weldra wist niemand zo goed de weg in haar klerenkast als Silvia, die anderzijds het slordigste

wezen ter wereld was. Naarmate de ziekte van mijn moeder toenam, werd Silvia meer met haar opgesloten, het spuigat van een vrije Zondag, dat voor elke bediende openstond, had zij nooit. De diepere oorzaak van Silvia's haat voor mevrouw Van Gerth was deze: op een dag had mevrouw Van Gerth een praatje gemaakt met de beambte van het kleine dorpspostkantoor, die haar onthuld had dat Silvia een belangrijke correspondentie poste restante ontving, en zij had het onmiddellijk aan mijn moeder verder onthuld. Mijn moeder zond haar dus naar het postkantoor terug met een gezaghebbend schrijven aan de beambte, die daarop de correspondentie in handen van de tussenpersoon had gesteld. Mevrouw Van Gerth kwam met een geheimzinnig gezicht en de brieven in haar tas stijf onder de arm geklemd in mijn moeders kamer terug, fluisterend dat zij ze had! De deur werd op slot gedaan en de twee dames onderzochten de buit; daarna werd ik ontboden en vond mijn moeder met de opengescheurde enveloppen en de beschreven velletjes voor zich in bed, zeggend: ‘Kijk *jij* nu eens wat ik doen moet!’ Het bleken antwoorden te zijn op een huwelijksadvertentie die Silvia moest hebben uitgezet, en het waren epistels in zeer verschillende stijl. Er was een kantoorbediende bij die een foto van zichzelf in badcostuum ingesloten had; hij schreef dat hij niet rijk was, maar zij misschien wel, en dat hij andere eigenschappen bezat waarover de vrouwen zich nogal tevreden hadden betoond (*du moins, c'est ce qui se dit, ce qui se pense, le sait-on jamais?*). Hij was overigens wat kaal, gaf hij toe, maar de foto mocht spreken voor de rest. Onder de andere brieven waren een paar korzelige regels van een kleine rentenier, herenboer of iets dergelijks in de buurt, die weten wilde hoeveel Silvia meebracht en of hij spoedig haar portret verwachten kon; hij zelf was 58 jaar en zou verdere opgave doen als de zaak hem serieus genoeg voorkwam. ‘Dat is een zure, zei mijn moeder, half lachend opeens en bedenkend dat Silvia voor zo'n oude toch altijd nog te goed was. Maar hoe kòmt dat kind erbij?!’ Ik moest te veel lachen om goede raad te geven; het pannekoekengezicht van Silvia

met haar brutale ogen en gekartelde vismond, haar geur die zo storend werkte op mevrouw Van Gerth, het hele geval leek mij zo komisch dat ik een stoel nam om het vervolg aan te zien. Silvia werd binnengeroepen en ondervraagd, de brieven werden haar voorgelezen en commentaar niet gespaard; zij stond bij dit alles stokstijf naast het bed, zonder te willen antwoorden en voor zich uit kijkend naar één punt, schrapgezet ter ontkenning van haar eigen aanwezigheid. Enige tijd later werd zij in alle hoeken van Grouhy terzijde genomen door een jonge electricien uit het naburige dorp, die als groot minnaar in de streek bekend stond; ook dit werd mijn moeder bericht en ditmaal nodigde zij de jonge man in de salon en vroeg hem wat zijn plannen waren en wat zij er van denken moest. Het was toen wel tot haar doorgedrongen dat ook Silvia haar recht op de echtelijke staat had. Maar de jonge man legde haar hoffelijk uit dat zijn plannen weinig ver gingen; hij had ééns in zijn leven liefgehad, zei hij, en daarbij een zo bittere ervaring opgedaan dat hij besloten had nooit meer aan het huwelijk te denken. Silvia ging snikkend in haar kamer en ontmoette de jonge man verder zoveel doenlijk bij het hek.

De oplossing scheen te komen in de vorm van een arme achterneef uit Amsterdam. De man liep naar de veertig en had een zoon uit een vorig huwelijk, maar hij won het hart van mijn moeder omdat hij zo handig was in het opknappen van alle kleine karweitjes waarin ik zo treurig tekort schoot. Hij was van zijn laatste beroep kapelmeester en over zijn vrouw sprak hij nooit: zij had hem dus bedrogen, of zij was gek, of zij was dood. Hij heette Huibert en had een krachtig amsterdams accent, maar zei ‘tante’ bij iedere zin. Na enige tijd vroeg hij Silvia ten huwelijk en heette met haar verloofd. Ik amuseerde mij soms met zijn verhalen, want hij had inderdaad het nodige doorgemaakt en een soort ruwe humor, maar zijn voortdurende aanwezigheid op Grouhy die na de ‘verloving’ al te gemakkelijk gerechtvaardigd werd, stond mij tegen; ik voorzag ook hier de ellende en hoe hij zich breed zou maken als ware mannelijke *steun* van mijn moeder, zodra hij denken zou dat

hij vaste voet in huis had. Het liep uit op een nieuwe botsing tussen mijn moeder en mij, maar ik woonde toen in Brussel en besloot van mijn kant Grouhy te mijden. Nog geen maand later kwam het hele huishouden van Grouhy naar Brussel in het hotel; mijn moeder deed onrustig en klaagde erg over haar hart, maar er heerste zekere geheimzinnigheid over de onverwachte komst. De volgende morgen echter zei ze het mij niet langer te kunnen verbergen en of ik deze brieven lezen wou. Het waren complete dreigbrieven van Huibert: mijn moeder had hem aan Silvia gekoppeld en nu dacht ze hen weer te kunnen scheiden, maar dan wist ze niet met wie ze te doen had; hij zou komen en hij deinsde niet voor een moord terug, enz.

De historie was mooier nog. Mijn moeder had een nieuwe vriendin op Grouhy te logeren gehad, een zieneres ditmaal, een gezette vrouw van nog niet helemaal 50, wier opgewektheid door het hele huis knetterde, die vreemde lichte ogen had in een zogezegd hindoes rond gezicht, en van wie iedereen dan ook zei dat zij zulke *vreemde* ogen had. Zij heette Dorine Felsen en vertoonde de doodgewone occulte verwarring van Boeddha-Soefi-Graal-mystiek, maar 'zag' en 'trad uit', en was daarnaast natuurlijk ieder ogenblik van de dag tot 'helpen' bereid, en overigens werkelijk de goedigheid in persoon. Zij kwam mijn moeder magnetisch masseren en had, waar zij ook was, de ganse dag door de boeiendste ontmoetingen, geen enkele gebeurtenis slaagde erin gewoon te zijn in dit bestaan. Zij had dus ook de geest van mijn vader ontmoet, verklaard dat ik spoedig van Suzanne zou scheiden, dat Suzanne syfilitisch was, dat de nieuwe oostenrijkse hulp van mijn moeder een spionne van Duitsland was, en van Huibert had zij meteen gezien dat hij iemand vermoord moest hebben; zij had het hem gezegd, hij had gelachen en haar toegegeven dat hij inderdaad de minnaar van zijn vrouw had doodgeschoten. Kort daarna miste mijn moeder een biljet van 1000 francs uit haar tasje, en niemand dan Huibert was in de buurt geweest. Huibert had zich verdacht gevoeld en gevraagd of mijn moeder

hem wilde doorzoeken; de volgende dag was hij naar Amsterdam teruggereisd. Hij was een nieuw zaakje begonnen, ik meen in kantwerk, waarvoor hij geld van mijn moeder kreeg. Maar ditmaal vertrouwde zij hem niet meer, en Silvia begon onrustig te doen, was op een avond door Dorine Felsen apart genomen en in de ogen gekeken, en had toen snikkend gebiecht dat Huibert haar had aangespoord om geld uit mijn moeders tasje te nemen: 'Dit is toch maar een voorschot op je bruidsschat, zij hoeft het niet te merken, en je helpt er mij mee'. Maar zo laag was Silvia nog niet gezonken; dus liet zij zich gaan tegenover Dorine, vooral nadat deze zo in haar gekeken had. Een korte beraadslaging met mijn moeder volgde, en de 'verloving' met Huibert werd per kerende post afgemaakt. Maar de angst voor Huibert op Grouhy was groot. Zo kwam mijn moeder in het hotel en moest ik wel worden ingelicht.

Of alles precies waar was of niet kon mij weinig schelen, maar ik was hevig geërgerd. Terwijl onze laatste botsing om mijn kijk op Huibert had plaats gehad, werd ik nu buiten mijn eigen sfeer getrokken om lijfwacht van mijn moeder te spelen in het hotel. Zij schrok iedere keer als de deur openging; ik moest de kamer naast haar betrekken en de politie waarschuwen, verder Huibert schrijven dat ik op de hoogte was. Met de logica van de vulgaire chanteur had hij er in zijn brieven op gerekend dat mijn moeder mij niets meer zou durven bekennen; ik stelde hem hierin dus te leur, deelde hem mee dat ik mijn maatregelen genomen had en raadde hem aan zich rustig te houden. Na dit aan het onderwerp aangepast kattebelletje, stak ik inderdaad een revolver bij mij, tot de eerste onrust over was. Het meest dwaze was nog dat mijn ergernis zo fel geworden was, dat ik nu nog zo goed als zeker ben dat ik direct zou hebben geschoten als het heerschap zich inderdaad vertoond had. En het hart van mijn moeder was door deze hele episode nog verder van streek gebracht.

Voor Silvia bleek het verlies van Huibert niet zo tragisch als men had kunnen verwachten; hij was misschien degeen die

haar ‘vrouw gemaakt had’, maar verder vond zij hem mogelijk te oud, of te misdadig, wie weet? Haar liefdeleven steeg tot hogere volheid toen mijn moeder, om dichter bij een goede dokter te zijn, de winter weer in Brussel doorbracht. Op straat had zij toen weer de nodige ontmoetingen, en ditmaal was het de concierge die mijn moeder kwam waarschuwen dat Silvia een geschiedenis begonnen was met een sergeant, maar dat de vrouw van deze militair er reeds achter gekomen was en dat een drama voor de huisdeur elk ogenblik kon worden verwacht. En evenals op Grouhy leverde een onderschepte post ook hier het bewijsmateriaal.

Ik heb deze brief zorgvuldig bewaard, verscheidene malen overgelezen en ook nu weer teruggezien met een sterk plezier. Dat een sergeant zo lyrisch kon zijn, zulke treffende beelden zou kunnen vinden, en zich met God als hoogste autoriteit zo verleidelijk betonen zou!

A toi ma fleur d'Orient, ma mignonne à qui je pense jour et nuit, je suis heurreux pour te dire que je suis presque guerri et que lundi soir on pourrait se voir dans la rue que j'ai écrit dans ma dernière. J'ai rélu ta lettre et j'en ai pleurer de joie que tu m'appelle et que moi je ne peut pas sortir pour te consoler. Tu m'a demandé si tu était encore digne de pouvoir m'aimer, si tu pouvait accepter cet amour qui appartient à celle que j'ai marié et si tu pouvait faire cette amour avec? Mon ange chérie, Dieu nous jugera sur les faits que nous n'aurons pas du réalisé, mais comme il préfère qu'un pecheur revient à lui alors on peut faire ce *qu'un amour dicte l'un à l'autre, car tu comprend que rien ne se fait que par amour. Et ici je doit te dire que moi je suis fort en amour et que d'une femme que j'aime réellement je demande que de boire son sang pour le mélanger au mien. J'espère que bientôt tu m'accordera une entrevue assez longue pour nous mettre d'accord sur notre amour qui de mon coeur est éternelle et qui un jour te rendra la plus heurreuse au monde quand je ne quitterai plus tes bras. Je pense, ma chère et tendre Silvia, que tu*

comprend assez ce que je veut dire par ma lettre et j'espère qu'un jour notre rève se réalisera comme Dieu a réalisé de former ce monde si grand et si glorieux. Ton tout à toi pour la vie, mon coeur, âme, corps, penser, actions, enfin tout tout, ton qui pour toi porte le plus beau nom de sur la terre
Eugène

Deze brief veroorzaakte een ernstige uitbarsting, vooral daar mijn moeder vond dat Silvia haar de laatste dagen bepaald harteloos verwaarloosd had; Silvia antwoordde met wrok, en toen ik op bezoek kwam vond ik mijn moeder doodsbleek in bed, hijgend dat Silvia haar had doodgemaakt en dat zij haar nooit meer wilde zien. De oostenrijkse Frieda, die in de kamer een en ander aandroeg, moest mij de toedracht vertellen; mijn moeder vulde aan met: 'Nooit is dat kind zó onbeschoft tegen mij geweest'. Ik stuurde Silvia dezelfde dag nog het huis uit bij kennissen, maar zij kon er niet lang blijven en moest na een week een eigen kamer hebben, waar de sergeant ongetwijfeld hun liefde 'in overeenstemming zal hebben gebracht'. Mijn moeder lag intussen werkelijk op de dood; wat ik later missen zou, heb ik deze keer meegemaakt. Twee specialisten verschenen, die haar met plechtige gezichten bij mij kwamen opgeven. Maar zij bleef leven en keerde zelfs nog naar Grouhy terug. Na een maand mocht Silvia haar weer bezoeken; zij kwam bij haar aan bed zitten, sprak weinig en ging zich voor zij het huis weer verliet ostentatief in de keuken schminken: zij voelde zich nu een echte bruxelloise en maakte dus haar lippen karmijn, haar oogleden blauw en haar wangen oranje. Frieda keek geamuseerd toe, maar kon niet nalaten het mijn moeder te vertellen. 'Dat kind moet naar Indië terug, zei mijn moeder, want hier gaat ze gewoon de baan op'. Ik maakte mij weinig illusies dat het in Indië veel anders zou zijn, maar met haar zogenaamd europese opvoeding en haar mondvol frans had zij daar althans heel wat meer troeven dan hier, waar het einde als authentieke Japanse of Maori *in een* antwerps bordeel zich vrij duidelijk aftekende. Ik deelde Silvia het besluit

dus mee en mijn moeder schreef naar Holland om plaats op een boot, want behalve voor het bordeelgevaar was zij bang dat het eenzame kamertje Silvia met een kind onder het hart bij haar terug zou werpen. In twee weken was alles beslist, en ik moest Silvia naar Rotterdam geleiden. Ik zette haar daar op de boot, Wijdenes vergezelde ons en kon zijn verbazing niet op over de omstandigheid ‘dat een dergelijk wezen überhaupt nog begeerd kon worden’. Mijn moeder had ongeveer gelijktijdig naar Indië geschreven, een beroep doend op tante Hélène om een betrekking voor Silvia te vinden; tot zolang zou zij maandelijks wat geld sturen voor haar.

Toen wij weer in Grouhy terug waren en terwijl mijn moeder door de oude dorpsdokter nog dagelijks gecontroleerd werd op de terugweg naar het leven, kwam de reactie uit Indië, in de vorm van een brief aan mij, die door tante Hélène op kookhitte moet zijn afgeleverd. Ook dit document heeft een te authentieke klank om niet voor zichzelf te getuigen:

Beste Arthur, van Silvia hoorde ik, dat jij de persoon bent geweest om je moeder overgehaald te hebben haar naar Indië te zenden. Hoe ben je op dat krankzinnige idee gekomen, om ons voor zoo'n fait accompli te stellen. Je hebt gehandeld als een kip zonder kop, wat denken jullie daar toch dat wij hier maar klaar moeten staan om wat voor jullie tè veel is te moeten opknappen! Als jij dan toch flink heb willen zijn ter wille van je moeder, had haar dan overgehaald om Silvia te doen trouwen, dan had ze tenminste de kroon op haar werk gezet, van dat aangenomen kind, 't gelukskind, haar mascotte!!! Maar neen, 't geluk van Silvia werd opgeofferd, jouw moeder met haar intens lastig karakter kon geen ander vinden, en nu Silvia lastig begint te worden, nu zijn wij goed genoeg om dat presentkaasje in ontvangst te moeten nemen, maar wij bedanken allen voor die groote eer.

De betrekkingen zijn hier heusch niet voor 't opscheppen met die groote malaise, de menschen worden bij hoopen afgedankt, maar wees verzekerd dat als wij niet slagen, Silvia

gewoon weer op de boot wordt gezet. Neem jij haar dan maar bij jou, dan kan je zelf eens zien hoe prettig 't is zoo'n presentkaasje te ontvangen. Wij zijn allen diep verontwaardigd over je handelwijze, ik vind jullie misdadig en zondig tegenover Silvia gehandeld te hebben, schaam je er voor. Ik verzoek je dezen brief niet aan je moeder te laten lezen want als ze weder een flauwte krijgt, dan heet ik de schuldige, en de oorzaak wordt over 't hoofd gezien. Als je haar toch den brief laat lezen, dan zijn ook de gevolgen voor jou rekening, hè wat zijn jullie toch intens groote egoisten.

Ik zal maar eindigen, ik vrees in mijn woede meer te zullen schrijven als noodig.

Tante Hélène

Na mijn moeders dood heb ik Dorine Felsen, die in Parijs woonde, opgezocht. Ik moest haar vertellen wat er gebeurd was en ik wilde meteen de sfeer van Grouhy terugvinden die ik in Meudon al zo volkomen ontwend was. Ik was er na de eerste woorden.

‘Ik heb altijd geweten, zei ze, dat het zo zou aflopen! Ik heb duidelijk gezien dat er bij uw moeders dood formidabel gestolen zou worden en ik heb het haar gezegd: “Lieve schat, mijn hart is ongerust”, maar ik kon u niet alles zeggen. En die Oostenrijkse, die is kort ervoor weggegaan, nietwaar? die weet er een heleboel van, waar alles is verdwenen. Dat was een fameus vals mens en een duitse spionne!’

Ik herkende met haar knetterende stem ook haar woorden weer: formidabel, wonderbaarlijk, fameus; hoe had ik haar zo lang bijna kunnen vergeten? Ditmaal heb ik aantekeningen gemaakt.

In de eerste plaats was er natuurlijk haar werk van iedere nacht; de hulp die zij dan bracht aan al haar lichamelijke en morele zieken. Zij moest daarvoor klokslag 3 opstaan, en werkte tot 5 uur in de morgen, zij was er nu helemaal aan gewend. Zij lag dan half naakt aan het open venster, soms bij 15 graden kou; als zij niet uitgetreden was zou zij allang ziek zijn geworden. Zij deed mij de bewegingen voor die zij met hoofd,

schouders en armen doen moest om er in te komen, dat wil zeggen om uit te treden, daarna om te danken, met de knieën op de grond en driemaal het hoofd naar alle windstreken; dit was de hindoese manier waarop haar goeroe het haar geleerd had. Ik herinnerde mij misschien nog hoe zij haar goeroe ontmoet had, in de oorlogsjaren in Nice? zij had toen gedreven rondgelopen tot zij opeens in een vreemd huis voor zijn kamer stond. Zij had geklopt: 'Come in'. Hij had haar enkel maar aangekeken, hij wist natuurlijk allang dat zij komen zou. Hij zei: 'Your soul has nothing to do with your envelope, your soul is *ours*'. Haar ziel is namelijk oosters; net als de mijne. Ik ben ook 'fameus-psychiek', dat wist ik zeker wel: onze oosterse zielen zijn aan elkaar verwant, alleen onze westerse intellecten verschillen. Zij is nu zelf een goeroe, ik ook; wij zijn eigenlijk onder collega's.

Over Jezus - ja, zij kan dat niet zien als zomaar een verhaaltje. Het is véél dieper en mooier. Maar in de Oxfordgroep zegt zij dat niet, want daar hebben ze het nodig om over 'Christ' te horen. Je kan niet praten over diepere dingen met simplistische mensen. Zij had eens gezegd tegen een dominee: 'Nu we toch zo vertrouwelijk samen zijn, zegt u mij eens: waar heeft Jezus geleefd? De een zegt hier, de ander daar. U weet het ook niet; dat komt omdat hij niet werkelijk heeft bestaan. Boeddha heeft bestaan, van hem weet men nog het paleis waar hij prins was en zo meer'. De dominee had maar gelachen, hij mocht het geheim natuurlijk niet verraden. Maar later had de vrouw van een kolonel haar gezegd dat volgens *haar* opvatting ook Boeddha maar een oosterse vorm was van de Jezus-legende. (Al deze mensen hebben *eigen* opvattingen en slaan elkaar in de *diepte*.)

De symboliek is veel dieper, en dus veel mooier, dan het verhaaltje. Alles is toch weer kinderlijk eenvoudig als je de verklaring weet: Johannes de Evangelist en Maria de zuster van Martha voor het hoofd, Jozef en Maria voor het hart, Johannes de Doper en Maria Magdalena voor de sexe. (Met de hand op al die plekken.) 'Waarom was Johannes de Doper zo

sexueel?' vraag ik, maar ik krijg geen uitleg, enkel een herhaling: 'Ja, hij vertegenwoordigt de sexe mâle'. Op haar negentiende jaar maakte zij al tekeningen, twee driehoeken in elkaar geschoven en een punt in het midden: God in het centrum van de mannelijke en de vrouwelijke driehoek. De mannelijke driehoek is rood, de vrouwelijke groen. Haar moeder was zo'n materialiste, dat ze tot haar zei: 'Laat het maar nooit aan iemand zien, kind, want dan denken ze vast dat je gek bent'. Ik luister ernaar zonder argumenten; zij lacht onstuimig en ik glimlach verlegen terug, verlegen om deze algehele overgave, zo goeiig ook. De Hindoe had haar gezegd dat zij haar werk wijzigen kon als zij getrouwd zou zijn, dat wil zeggen als zij een fluide mâle naast zich zou hebben dat haar helpen kon. Niet natuurlijk als haar man een zwakkeling was, dan zou hij het hare eerder onttrekken.

Hier een voorbeeld: een van haar vriendinnen had haar man van het fysieke gespeend; toen moest hij wel stout worden. Zij had het hem gezegd: 'Willie, je bent wel eens stout geweest'. Dan had hij guitig gekeken en gezegd: 'Laten we maar wat gaan wandelen'. En toen hij gestorven was had niemand geweten waaraan; en het was geweest (fluisterend): aan sy-fi-lis!... Hierna komen bijzonderheden over de vrouw die zelf zo zinnelijk was geweest, immers tuberculeus. Men begreep niet meer waarom zij dan juist haar man had moeten spenen, maar vragen is onnodig: waarschijnlijk bijwijze van boetedoening, of geestelijke oefening volgens een opvatting die door Dorine Felsen wordt afgekeurd en nooit door de goeroes zo bedoeld is geweest.

Tot Rijckloff had zij, over deze zelfde vriendin vertellend, gezegd: 'En iedere morgen om 9 uur gaat zij met een wierookvat naar de keuken om al die slechte fluiden van de bedienden, van hun nijd en ruzies en zo meer, te verdrijven. En dan blijft ze daar tot 11 uur'. 'En wat doet ze daar dan?' had Rijckloff gevraagd. 'Dan maakt ze daar overhéérlijke croquetten!' Het was voor Rijckloff een schrik geweest, zo kort als de afstand bleek te zijn tussen twee werelden.

Ik bracht het gesprek op hem; zij herinnerde zich hem nog heel goed. Hij zou een heel akelige dood hebben. Hij was een hypocriet, die een uitgestreken gezicht had, maar die al menige vrouw met een pakje naar huis had laten gaan. Ik zei dat hij zó hypocriet niet kon zijn, want dat hij overal bekend stond als een groot verleider. Ja, maar zij had hem in Grouhy toch betrapt met die Oostenrijkse, hij had haar op de mond gezoend juist toen zij de trap afkwam. Zij keek weer schrander, en ik zag haar terug zoals zij bij ons aan tafel zat, altijd bruisend van energie en toch volkomen weerloos tegen de grappen die Rijckloff voor haar improviseerde. 'U weet natuurlijk, zei hij op zijn plechtige toon, dat spiritistische séances soms buitengewoon gevaarlijk kunnen zijn'. Zij knikte heftig: 'Formidabel!' 'Onlangs nog, ik weet niet of u het gelezen hebt, heeft een van de aanwezigen plotseling de materialisatie gevioleerd. Het was namelijk een gematerialiseerd jongmeisje, en tien maanden later, want voor geesten komt er een maand bij, is op een nieuwe séance het kind toen geboren, in de vorm van een grijzige ballon. En bijwijze van navelstreng een touwtje als bij kinderballons...' Zij had hem met open mond en ronde ogen aangestaard, op dit moment eerst begon tot haar door te dringen dat het misschien een grap kon zijn.

Het leven is voor haar vol boeiende mysteries en niet vol grappen. Een paar dagen geleden was haar in een huis opengedaan door een oude dienstmeid en zij had dadelijk gezegd: 'Mag ik u even blijven aankijken? Mijn God! is het dan mogelijk dat er nog zulke reine gezichten op aarde te vinden zijn? Dat is wonderbaarlijk!' De oude meid was verlegen geworden en had zeker ook gedacht dat zij gek was; maar zij kòn niet anders. En neen, zij was God dankbaar dat hij haar een gezonde geest in een gezond lichaam gegeven had (dit met een forse klap op haar bovenarm): 'Kijk, ik heb een arm als een meisje van achttien jaar. En de rest is net zo'.

Ten slotte, aangezien ik daarvoor gekomen was, de boeiendste onthullingen, die over Grouhy. Zij kon het mij nu wel zeggen, nu ik toch getrouwd was: mijn moeder had alles gedaan

om haar in mijn armen te drijven. Zo egoïstisch was mijn moeder weer geweest; zij had gedacht: ‘Dan krijgt Guy een goede moeder, mijn zoon een goede vrouw en ik een goede vriendin’. Mijn moeder werkte met toverkrachten, die zij in Grouhy voortdurend had gevoeld. Zij had een hadjivrouw naast mijn moeders bed gemanifesteerd gezien en die later op een foto aan de wand herkend. Mijn moeder zond formidabele sommen naar Indië voor deze toverkrachten: zij had *twee* helpers gehad, een oude hadji, en deze vrouw, die fameus sterk was. Zij, Dorine, had al haar eigen kracht nodig gehad, want als zij 's nachts op Grouhy werkte voelde zij zich tegenwerken: dat was de wil van mijn moeder geweest (die haar in mijn armen wilde drijven).

Ik keek haar welwillend aan; ik mocht ook wel dankbaar zijn zoveel meer te krijgen dan ik had kunnen verwachten. ‘Uw moeder, zei ze, kon formidabel schalks kijken. Dan keek ze mij vanuit haar bed alleen maar lachend aan, maar Dorine hier was ook niet van gisteren. “Neen, lieve schat, zei ik dan, je zoon en ik zijn geen mensen voor elkaar. Hij is zo fameus zinnelijk, ik zou in drie weken voor hem uitgepurgeerd zijn, terwijl *ik* dan net zou beginnen, want dit wezen, als het eenmaal in vlam is...”’ En weer kwamen de oosterse zielen die klopten, maar de westerse intellecten klopten niet. Zij had dat geweten van het eerste ogenblik dat zij mij zag. ‘En u wou nooit in Grouhy komen als ik er was, u dacht zeker van mij: “Wàt een hysterica!”’ (Op deze punten deed ik een wedervraag, zonder haar tegen te spreken.)

‘Komt u spoedig eens met uw vrouw hier rijsttafelen, zei ze toen ik wegging. Ik maak een rijsttafel in Parijs, net zo compleet als in Den Haag, als u maar even vooruit waarschuwt. En als Dorine wat voor u doen kan, u weet, ik help iedereen, en gráág!’ Deze zelfde vrouwen, een beetje meer geletterd en minder goedig, schrijven mémoires over de beroemde mannen die zij gekend hebben, gered, opgeslokt en overgemaakt.

Het is of ik een satire schrijf, en toch is het niet geheel waar. Ik sta niet alleen satiriek tegenover het gekkenhuis van Grou-

hy, en ik zou hypocriet zijn als ik mij het air gaf van hier volkomen vrijuit te gaan. Ik ben dit hoofdstuk begonnen bij slecht weer, ik eindig gedurende een maannacht: zoëven heb ik een hele tijd op een helling gezeten, met mijn rug tegen het gras, zachtjes *Sourire d'Avril* fluitend terwijl ik in mij opnam hoe de maan een melkweg streek over het zeeoppervlak. Als ik mijzelf mag bijvallen, in deze trieste historie, dan kan het nog alleen maar zijn omdat ik mij niet tot elke prijs aan het gekkenhuis onttrokken heb, omdat ik het toch nooit met mijzelf eens kon worden dat ik alleen de lijdende partij was, of er het meeste bij verloor omdat ik 'zoveel meer waard' zou zijn. Als het ij delheid betekent dit achteraf te bedenken, dan had ik toch nooit de ijdelheid mij met een dergelijke redenering te overtuigen; en dan, natuurlijk, zijn er ook nog de onbepaalbare factoren die alle redeneringen doen verdampen. Ik hield van mijn moeder: dit was een vaststaand feit; ik had mijn genegenheid voor Suzanne en het gevoel haar te moeten bijstaan: dit was er nog een. Als mijn moeder mij voor mijn brussels appartement afscheepte met de goedkoopste meubels, dan kende ik in de grond haar redenering: 'Hij moet het daar niet al te prettig hebben, zo keert hij wel gauw terug naar het comfort van Grouhy', maar ik was het mijzelf en haar verplicht dit te negéren en bovendien, het kostte mij werkelijk geen moeite om tegenover deze middelen onverschillig te blijven. Misschien had ik ergens ook het duistere gevoel dat het rechtvaardig was als ik voor *mijn* aandeel in de warwinkel betaalde; ik mag althans eerlijk zeggen dat ik zelden erop uit was mijn eigen huid te sparen ten koste van de andere. Maar de nabetrachting is vozer dan alles: wanneer men nu bewijzen zou dat ik geleefd heb op het meest hypocriete mengsel van lamlendigheid en karakter, van hoogmoed en masochisme, dan zou ik nog geloven dat alleen andere omstandigheden mij hadden kunnen dwingen op iets anders te leven.

29 Terug in Parijs

December. Na enige moeite hebben wij het geld voor Grouhy nog in Bretagne gekregen; na aftrek van de hypotheek en de achterstallige interest, het verschuldigde aan de familie van Jane en een nogal ronde som als garantie aan Suzanne, bleef voor mij precies *f* 500 over. In afwachting van het geld dat nog van de vendutie komen moet, zijn wij naar Parijs teruggegaan, vol voorzichtigheid en met een strengberekend economisch programma. Binnen drie dagen heeft Jane een kamer gevonden bij een russische familie, in Auteuil. De buurt is ons onbekend, maar Balzac heeft er gewoond en de graaf de Monte-Cristo had er, meen ik, zijn buitenverblijf. Nu is het zelfs geen voorstad meer, maar een wijk op de grens van Parijs; de nabijheid van het Bois de Boulogne geeft er de grootste attractie aan. Hier en daar ziet het er nog uit als een welgesteld dorp.

Wij moeten er ons nog mee vertrouwd maken; de eerste dagen worden geheel in beslag genomen door het nieuwe werk voor de krant. Toch valt er weinig van Parijs zelf te melden: alle aandacht wordt weggezogen door het proces van de zogenaamde brandstichters van de Reichstag, en de figuur van Dimitroff staat omringd door de bewondering van vrienden en tegenstanders.

Onze kamer is klein noch groot, en wordt tegelijk verdubbeld en in tweeën gesneden door een enorme spiegelkast. Wij hebben gedaan gekregen om er ook te eten, wat niet moeilijk is daar de keuken er vlak tegenover ligt, aan de andere kant van een altijd donkere gang. Het gevoel zich voortdurend te moeten behelpen, alsof wij bij kennissen gelogeerd waren, is weinig bevorderlijk voor het werk; bovendien was de kou in de eerste week zo fel, dat het kacheltje onvoldoende bleek de ka-

mer te verwarmen. De oude russische mensen: een ex-senator, ex-procureur aan het hooggerechtshof, nu 70 jaar, en zijn vrouw die een 10 jaar jonger is en al de charme heeft van de lieve oude dame in de haagse romans van Couperus, komen telkens kloppen om te vragen of wij niets nodig hebben. De oude dame is de eerste morgen al op bed komen zitten en heeft langdurig de grote sympathie toegelicht die zij dadelijk had voor Jane. (Ik heb haar teleurgesteld: zij had een grote man verwacht, van middelbare leeftijd, met een baard.) Zij komt zich nu viermaal per dag verontschuldigen over deze werkelijk uitzonderlijke kou voor Parijs en over het houtvuurtje in de kachel dat anders juist zo gezond is; zij brengt een plaid aan of een mantel om over het bed te leggen, omdat zij helaas geen dekens meer bezit. Tot elkaar zeggen wij: 'Dit kan zo niet doorgaan!' maar als zij er is, blijft zij om ons verhalen te doen over de 'klassieke russische emigranten' die zij zijn, en wij vragen haar om niet te blijven staan en luisteren glimlachend. Zij heeft werkelijk een innemend gezicht en lieve maniertjes, ofschoon haar stem klinkt als die van een kind dat altijd een beetje ontevreden blijft; daarbij gevoel voor humor.

De oude heer met zijn smal bruin gezicht en wit puntbaardje lijkt meer op een Arabier en loopt heel geruisloos (hij is zo klein en tenger) en toch strompelend. Hij heeft ons enige malen uitgenodigd om in de huiskamer te komen praten, maar nu wij het na een week nog niet gedaan hebben komen wij hem alleen nog maar in de gang tegen; op ons 'comment allez-vous?' zegt hij keer op keer berispend: 'Ah! tout à fait français!' Hij wil er niet aan herinnerd worden hoe het met zijn jicht gaat en zegt ons steeds weer de russische manier van begroeten voor, die zoveel tactvoller is. De oude mevrouw heeft met gedempte stem geïnformeerd naar het portret van Couperus dat ik aan de muur heb gehangen en waarnaar zij telkens heeft gekeken, overtuigd dat een zo beschaafd heer van zekere leeftijd Jane's vader moest zijn. 'Mijn man was vroeger een groot redenaar, zei ze; weet u wat een hoge russische ambtenaar bij de rechterlijke macht was?' Ik zei dat ik

De Dood van *Iwan Iljitsch* gelezen had, maar anders niet; van dit antwoord af heet ik ongelooflijk op de hoogte van de russische literatuur. Zij heeft haar man uit de handen van de bolsjewiks gered en schijnt daarbij inderdaad geen vrees te hebben gekend, maar hij had een zo goede naam, dat zelfs een volkscommissaris verklaard had dat hij de enige eerlijke man was tussen al zijn collega's. 'Wie was het ook weer?' vroeg zij hem hier en hij antwoordde, terwijl hij het hoofd schudde en ons vanonder zijn rimpels toelachte: 'Ejeuh (ik tracht op deze manier een luchtstroom weer te geven die aan zijn dikke onderlip ontsnapt als hij glimlacht en spreekt tegelijk)... het doet er werkelijk niet toe: een bandiet als een ander'.

De kou en het voortdurende binnenlopen beletten ons aan de kamer te wennen; buiten zoeken wij een café voor het uur als de kamer moet worden gedaan en vinden er eindelijk een dat ons bevalt, op het kruispunt van twee boulevards, schuin tegenover de renbaan, aan een grote open plek vanwaar men de eerste bomen van het bos ziet. Maar de straten lijken ons nog leeg en somber. Zodra onze kroniek voor de krant bijgewerkt was, hebben wij een avond doorgebracht bij de Viala's: hier niets veranderd, hetzelfde correctorswerk met enkele onverwachte kleinigheden voor hem, hetzelfde vertrouwen in de loterij bij Manou. Wij troosten ons over onze éne kamer die tenminste licht krijgt, als wij denken aan de donkere vertrekken waarin zij nog altijd huizen. Onze russische buren ontvangen doorlopend bezoek en de muren zijn dun, zodat ik schrijven moet in een geroezemoes van stemmen, maar ik verwijt mij mijn kleinzerigheid en denk aan Multatuli die de *Havelaar* schreef in de afschuwelijke rue de la Montagne in Brussel, bij een kou tweemaal zo erg, en die het binnen een maand klaarspeelde: verpletterend voorbeeld, want ook mijn maatschappelijk drama, vergeleken bij het zijne, is kinderspel...

Vandaag, onze tiende dag in Parijs, hebben wij de Héverlé's opgezocht. Zij zijn sinds lang van hun pooltocht terug, alle mooie verhalen over de ijsberen zijn alweer vergeten. Héverlé

drukt mij de hand alsof wij elkaar gisteren gezien hadden en steekt mij een krantenknipsel toe dat hij net ontvangen heeft. Bij een weerzinwekkend portret van hem, waarop hij eruit ziet als een dikwordende jeune premier, staat het haatrijke commentaar van een journalist die zijn persoon uitspeelt tegen zijn talent: Héverlé is te goed gekleed, spreekt te gemakkelijk en in banaliteiten, en schijnt voortdurend te denken: 'Arm dier, je weet niet dat er maar één ding is dat telt, namelijk in het huidje te steken van Héverlé'. Ik lees niet verder, opgetogen door het hier al bereikte, en zeg dat ik hem het artikel benijd. 'Je bent niet met weinig tevreden, zegt hij lachend; hij insinueert dat ik een fielt ben, een idioot en een pederast! En het mooiste is dat ik de man nooit gezien heb. Goed, laat ons overgaan tot ernstiger zaken'.

Het belangrijkste van alles is dat hij nu werkelijk gekozen heeft voor het communisme: het proces van Dimitroff heeft hem bewogen in het publiek te spreken en hij zal ermee voortgaan. Niets geen behoefte meer Parijs te verlaten; integendeel, hij denkt dat hier spoedig iets gebeuren kan, en in ieder geval is er deze nieuwe activiteit. Zalen met zoveel duizend mensen; loudspeakers; terwijl je een zin zegt, hoor je je vorige zin naar je terugkomen (ik zeg: 'wat je beletten moet naar jezelf te luisteren'). Zijn stem verandert: dezelfde precieze, nerveuze snelheid, geen enkel vals pathos, een grote ernst achterin. Niets van een bekering, al mag *ik* misschien verwonderd zijn; iets geheel vanzelfsprekends, alsof al het vorige, ondanks al het individualisme dat hij nooit ontkend heeft, logisch hiertoe leiden moest. 'Ik heb voor mijn volgende toespraak iets gevonden, zegt hij: "Laten de beulen van Dimitroff oppassen dat de bijl boven zijn hoofd aan de wereld niet het gezicht spiegelt van een held"'. 'Ze zullen klappen, zeg ik, al zouden ze alleen het laatste woord verstaan. Maar wat voel je er zelf bij als je zoiets zegt?' 'Het is minder ingewikkeld dan je denkt: in het publiek spreken is projecteren, dus volgens wetten waaraan je niet ontsnapt. Ik druk hiermee uit wat ik werkelijk meen, op de meest doeltref-

fende manier, en er is dan nog een zekere poëzie in het *beeld*'. Ik zeg niets; zijn voortdurende gedrevenheid, de spanning die al zijn woorden verbindt, zijn gezicht dat mat en brandend is tegelijk, en naarmate hij over de politiek spreekt, de chaos die voor mij ontstaat: tegenstrijdigheid van ideologie en actie, voorlopige compromissen, onzekerheid van auto's zonder stuur of remmen waarbij men toch doet of men alles in de hand heeft, het maakt dat ik mij weer afvraag wat hij ontvluchten kan als hij zich hierin stort; niet welke samenleving, maar wat in zichzelf. 'Zich vastklampen aan het individualisme, zegt hij dan, blijft natuurlijk een standpunt; ik vrees alleen dat het werkelijk spoedig niet meer mogelijk zal zijn. Dat je zo per se verliest; van opportunisme kan men je althans niet beschuldigen, dat is altijd dat. Je zegt zoiets van voor eigen rekening sterven, maar ik geloof niet dat het iets zeggen wil; binnenkort sterf je op deze manier *aan* jezelf.' En hij komt terug op het grote leidmotief: sterven voor wat in deze tijd de rijkste zin heeft, wat voor de mensheid het christen dom eindelijk volledig vervangen zal. De ene leugen voor de ander? Neen, dit kan nooit zózeer leugen zijn - ook als men aanneemt dat alles interpretatie blijft - door het rationele van deze interpretatie. En bovendien, aangenomen dat alles betrekkelijk blijft, dan keert men in de practijk vanzelf terug tot het ogenblik waarin men leeft: het communisme is de hoogste mogelijkheid die zich *nu* aan de mens voordoet; wil men het een politieke overtuiging noemen zonder meer? dat lijkt hem wat beperkt...

'Het is misschien een waarheid, zeg ik, zoals het christendom voor christenen *de* waarheid was, maar zolang het voor mij niet zo is kan ik ook hier alleen wachten tot de genade mij zal hebben beroerd.'

'Ik heb er niets tegen om het communisme te nemen in de religieuze zin, als dat je plezier doet. Niet als geloof; als religie; je hebt tenslotte niet te *geloven* in een drie-eenheid, als je communist wordt! Maar hoe besta je, zonder een dergelijk gevoel? Geloof je aan de kunst, aan de liefde? Je "ik" is vooruit veroordeeld als je het alleen voelt als verschillend van al het andere.

Het kan uitstekend dienst doen om te zoeken naar jóuw waarheid; maar deze waarheid, denk je dat die beter is dan andere, omdat het de enige is waar je "ik" toegang toe heeft? Wat een positieve opvatting voor een relativist! maar goed, ik aanvaard het. Wat *is* dan tenslotte jouw waarheid? De liefde? nog een religie. De liefde bovendien...'

Bella komt binnen, uit de andere kamer, waarheen zij ons meeroept. Zij is mager geworden en zoveel jonger dat zij bijna helemaal lijkt op de vrouw die mij acht jaar geleden voor het eerst de deur opende en die ik toen aanzag voor een nichtje van Héverlé. In de andere kamer, waar alles perzisch is, de schoorsteen, de lange tafel, de kussens en de beschilderde lappen voor de deuren, alles op één slank en mannelijk Kwan-Yin-beeld na uit de T'ang-periode (geen borsten, maar de buik vooruit), wijst Bella trots op de divan. Het kind ligt erop. Tussen Jane en Bella wriemelt het op de rug, maar het kan ook rechtop zitten en kijkt dan om zich heen met enorme ogen; wat er komiek is in het verdere gezichtje wordt hier nu al tenietgedaan door deze grote ruimte voor melancholie. 'Zij heeft al een aanbidder, vertelt Bella, het zoontje van een van Luc's communistenvrienden. Hij zegt: "Ze is erg fijn en lief, maar dat niet alleen, haar vader en de mijne zijn van dezelfde partij. Ik zou haar een ring willen geven, maar zou ze die niet inslikken?"' Héverlé, die even meelacht, vraagt of het voorwerp nu kan worden weggezet. 'Het kan, zegt Bella, maar ze gedraagt zich héél waardig in deze kamer. Ze is hier het liefst en ik vind het ook zo mooi dat dit haar eerste indrukken zijn!' Ik sta bij een van de lappen voor een deur en knik begrijpend; de lap stelt een dans voor van vier of vijf naakte vrouwen met fladderende borsten. 'Ik wou dat mijn jeugd zich in zo'n kamer had afgespeeld', zeg ik. En tot Héverlé: 'Je zei: "De liefde is bovendien..."?'

'Aha, we moeten verder verkondigen hoe het is en hoe niet. De liefde is bovendien ook aardig beperkt; niets zo dwaas als het eeuwigheidskarakter dat men daaraan geven wil. Je bent al even goed dupe als je gelooft dat er één complete liefde is en

één staat daarvoor: de volstrekte. Liefde verandert altijd. Als ze dus met de jaren veranderd is, al is het naar de diepte toe, dan is ze toch zichzelf niet meer. De behoefte aan eeuwigheid...'

'Ik geloof niet hard aan een eeuwigheid die zo onfeilbaar in de dood uitloopt.'

'Het leven is soms lang genoeg. Je kiest niet iemand om met hem dood te gaan, maar om met hem te leven, helaas.'

'En helaas, de vrouwen die "zich geven", zegt Bella, geven zich alleen aan degenen met wie zij moeten leven, weet je.'

'Zodat, om op jouw onderwerp terug te komen, vervolgt Héverlé, zelfs het probleem van de trouw slecht gesteld is zoals jij het stelt. Jane heeft geen lust je te bedriegen, mooi. Als zij die lust wèl krijgt, wat heeft er dan plaats gehad? Een vermindering van liefde? Misschien niet eens! Ik wil niet de verdediger uithangen van biologische fataliteiten, omdat ik zelf geen bioloog ben, maar toch, de betekenis van de hormonen bijvoorbeeld verdient enige aandacht. Als het waar is dat iemand die een leven lang met één ander naar bed gaat, gelijk staat met iemand die in onthouding leeft... Hier is een man of vrouw die zegt: "De ander is me ontrouw. Waarom? Omdat hij minder van mij houdt. Afschuwelijk! Neen, omdat hij in de zoveelste fase is geraakt van zijn inwendige secretie". Ik zeg niet dat de ontrouw leuk zou worden, maar de aard van het leed werd toch heel anders. Er zijn nu eenmaal zoveel dingen die moeilijk en onaangenaam zijn, als men samen leeft; maar de sexuele ontrouw is dan opeens niet meer een verraad aan de liefde, bijna het tegendeel.'

'Arthur kijkt weinig overtuigd, meent Bella. Denk je in, Arthur, dat je vrouw lust kan hebben met een andere man naar bed te gaan zoals zij lust kan hebben in een goudvisje. Wat zou je er dan van zeggen?'

'Iets doodgewoons, lijkt me: dat ik het wat ongeproportionneerd vind als haar goudvisje een onverteerbare walvis voor mij wordt. Of het spook van een walvis, maar even onverteerbaar. Ik blijf er dus bij dat ik liever meteen weg zou gaan, om mij niet over te geven aan deze digestieverschillen.'

‘Je hebt nooit het recht weg te gaan van iemand die je nodig heeft en die van je houdt.’

‘Bravo! En die mij op de wreedste manier zou tyranniseren onder het motto van: elk zijn vrijheid? Maar tenslotte, ik zal mij misschien bekeren als ik de complete lijst van biologische fataliteiten bestudeerd heb en als die gegarandeerd echt is.’

‘Ik durf je de echtheid nog niet garanderen, en alweer helaas!’ zegt Héverlé.

‘In afwachting daarvan dan, zou ik zo vrij zijn de goudvisjes voor minder onschuldig aan te zien dan ze mij werden voorgepraat. Men verraadt elkaar in de liefde misschien ook al wanneer men geniet van een kop koffie, maar dat kàn dan toch nog in tegenwoordigheid van de ander. Zolang je goudvisjes niet genoten kunnen worden in tegenwoordigheid van de nader...’

‘Niet zo stom, wat hij daar zegt’, klinkt opeens veraf de stem van Héverlé.

‘Degene die weggaat is altijd de minst eerlijke, zegt Bella met zekere felheid. Als je wegging zou jij dus...’

‘Wat kan hem in godsnaam deze eerlijkheid schelen? valt Héverlé voor mij in. Als hij naast de ander moest voortleven met een stevige haat, zou hij honderdmaal gelijk hebben met weg te gaan. Maar misschien zou hij die niet hebben, dat is wat anders. Hij kan niet weten wat hij voelen zal voor het zover is. Zodat die persoon daar (met een blik op Jane) zich eerst zou moeten opofferen om het bewijs te leveren dat hier gewenst wordt.’

‘Ik ben nog zo weinig opofferend gezind’, zegt Jane.

‘En ze zegt het met smart! En getuige Ducroo zegt?’

‘Dat hij niets zeggen kan als de anderen geloven dat het tòch niet zo zal zijn.’

‘Maar aangenomen van wel, zegt Bella; zou je werkelijk weggaan en de ander laten lijden?’

‘O, met het grootste plezier. Je hebt er geen idee van met hóeveel plezier. Ik hoop ernstig dat mij geen haar edelmoedigheid zal overblijven: als dit dus het enige middel was dat mij over-

bleef om mij werkelijk te wreken, dan zou ik alles er op zetten om het zo doeltreffend mogelijk te maken. Maar het zou waarschijnlijk toch moeilijk zijn om weg te blijven; ik zou mij dus zo vlug mogelijk zien te binden aan iets anders, iets dat ik niet zomaar weer verraden kon. Het communisme bijvoorbeeld; wat een kans voor de politiek opeens!'

Bella wisselt een blik met Héverlé.

'De waanzin van het idealiseren kan werkelijk groot zijn...,' begint hij.

'Afschuwelijk! valt Bella met kracht in. Al het onheil komt daaruit voort. Ik zou het verfoeien als vrouw geïdealiseerd te worden; ik heb het niet nodig dat een ander mij vertelt hoe groot mijn waarde is en wat ik aan die waarde verschuldigd ben. Ik vind mezelf lang niet mis zoals ik er in eigen ogen uitzie, heus! Er was een man, Arthur, die van een vrouw hield en haar dus tweemaal in de week voorkauwde dat zij lang niet zoveel waard was als zij had kunnen zijn. En let wel - dat is het mooiste nog! - dat zij hem allerminst bedroog. Zij had twee minnaars gehad vóór hem, dat was alles. Maar twee, denk je even in; hij mocht van geluk spreken, want zij was niet éénogig en ver boven de zestien. Zij ontmoet hem, zij gaat van hem houden, en hij loopt een haat op tegen haar verleden, alsof zij elke dag een nieuwe minnaar op zijn schoot had gezet. Hij zei haar dan: "Ik lijd onzegbaar en dagelijks, omdat ik geen enkele dag vergeten kan dat díe twee ellendelingen jou hebben kunnen bereiken, en op hun manier". Je moet toch eerlijk zeggen hoe je dat vindt.'

Ik haal de schouders op. 'Ik zou eerst al die heren moeten kennen. Had deze man het recht om zijn twee voorgangers voor ellendelingen aan te zien?'

'In zoverre als hij het recht had ze te haten, zegt Héverlé, en hij had dit weer in zoverre zij hem beletten de vrouw te idealiseren. Alles blijft uiterst logisch, zoals je ziet.'

'Arthur, zegt Bella, het is veel ernstiger dan je denkt. Voor bijna iedere vrouw is de eerste een vergissing. Ik zelf was misschien niet zo slim als je denkt toen ik die mijnheer daar koos,

het had tenslotte evengoed een ander kunnen zijn. De eerste wil meestal zeggen: de eerste idioot die zich voordoet. Ook als zij van hem houdt; want *zij* niet alleen is beschikbaar, haar liefde meestal ook. Met de tweede wordt het al ernstiger, tenminste als de les van de eerste geholpen heeft...'

Héverlé maakt een handbeweging alsof hij alles uitvlakken wil.

'Volstrekt niet! Uiterst optimistisch programma! Er zijn ook de nodige vrouwen bij wie het van de eerste tot de vijf-en-veertigste crescendo naar de belt voert; en in dit verband krijgt je meneer van zoëven het recht zich af te vragen: "Als díe twee kerels haar al bereiken konden, wie ben ik dan?"'

Wij beginnen alle vier te lachen. Op hetzelfde ogenblik barst het kind op de divan in een gekrijs uit dat alle ogen trekt. Ik weet weer niet wat ieder eigenlijk verdedigd heeft, maar deze onmiskenbare woede-uitbarsting krijgt hier iets van het diepste mysterie. Bella tilt het over haar schouder en is er in drie stappen de kamer mee uit: het lichte golven van de naakte danseressen geeft aan door welke wand.

Héverlé trekt peinzend aan zijn sigaret. 'De sexuologie lijkt mij toch serieuzer. In een volgende beschaving zal men misschien geneigd zijn om de complexen van Freud te lachen zoals men kan lachen om de apenklieren van Woronoff. Ik vind het best: men kan *ook* denken aan de een of andere volksstam waar deze kwellingen worden verklaard als het werk van demonen. Complexen, klieren, secreties, hormonen, demonen, het enige wat ik boven het andere stel is het meest concrete. Maar demonen zijn soms erg concreet voor me, ik heb niet voor niets vellen ermee volgetekend!'

Ik bezit een vel van deze krabbels, met als voornaamste demon een zaagduivel, langgerekt en op dunne poten, met een slurfachtig uitsteeksel op een kattekop en de getande rug van een kameel-kameleon. 'Ik voel er ook veel voor, zeg ik, en de taal brengt ons wel waar wij willen. Zaagduivels en prikkelgeesten, geest van zout en zoutdemonen; hormodemonie, hormonomanie in één woord. Héverlé, als de mensen weer zullen

lachen om dit medicijnmannen-pantheon, zullen ze nog altijd de demon van de crime passionnel niet hebben uitgeroeid.'

'Maar de medicijnman heeft altijd veel goeds gehad, dus waarom niet in deze tijd? Jij die telkens de evolutie ontkent, doet verkeerd met hier zo geëvolueerd te denken! Een vrouw kan geen kinderen krijgen van een man, neemt een andere man, en wordt vruchtbaar voor de eerste. Een vrouw heeft geen temperament, haar man lijdt er onder, de medicijnman geeft haar vier injecties en iedereen krijgt er last van.'

'Wat een ideaal-geneesmiddel, zegt Jane, voor de hollandse roman. Ze hebben bij ons veertig jaar lang romans geschreven over koele vrouwen met warme mannen en andersom, misschien kan *dit* eindelijk onze literatuur vernieuwen!'

'Arthur, zegt Bella, die terugkomt, mijn grootvader was dol op mijn grootmoeder, die buitengewoon mooi was en die hij bovendien geschaakt had. Zij hebben in het grootste geluk samengeleefd, zonder ontrouw, zoals het hun tijd betaamde, tot op hoge leeftijd. Toen stierf mijn grootmoeder en mijn grootvader heeft erg gehuild; en toen... toen heeft hij het geluk ontdekt van weer alleen te zijn. Hij schrok er zelf van, maar ontkennen kon hij het niet. Drie jaar later eerst begon hij opeens weer over haar te spreken als over zijn arme Lize, en mijn moeder zei: "Nu zal je zien dat hij het niet lang meer maakt". En een paar dagen later was hij dood.'

'Moraal: de grootste liefde ziet er altijd nog anders uit dan je denkt. De jaloezie ook, zegt Héverlé. Er zijn zelfs mensen die denken jaloers geworden te zijn door de liefde en die, als je goed kijkt, veel minder beroofd zouden zijn zonder liefde dan zonder jaloezie. Sombere manier van offeren aan de eeuwige verdwazing.'

'Waarom, vult Bella aan, wordt in de jaloezie het bedrog alleen fysiek gevoeld, wordt alles gelocaliseerd in een lichaam? Ik was vroeger soms dodelijk jaloers op vrienden van Luc, als ik dacht dat hij met hen besprak wat hij met mij misschien niet bespreken kon. En als een man wist hoe een vrouw voor haar kind *voelen kan*, zou hij jaloers mogen zijn op het kind,

meer dan op wat dan ook. Een kind, dat is ook een derde in een verhouding van twee! Kan je je voorstellen, Arthur, hoe dom een man moet zijn om hier zo weinig jaloezie te hebben opeens?'

'Ik kan mij alleen nog maar voorstellen wat in hormodemonie kan worden omgezet.'

'Een vrouw, zegt Jane, kan soms voelen dat zij haar man verraadt door het verlies van haar eigen persoonlijkheid. Hoe sterker zij die van haar man kiest, hoe meer zij zich aan hem hecht, en hoe meer zij krijgt zelfs, hoe meer zij soms verliest wat haar in zichzelf interesseert. Een vrouw geeft zich heel anders dan de man het zich meestal voorstelt, maar het ergste moment komt als zij merkt dat de vrouw die zij geven wil en de vrouw die zij is, niet meer dezelfde zijn. Je kunt er dan wel om lachen, maar het blijft een angstig tekort. Als zij loyaal is, vindt zij het niet alleen een tekort voor haarzelf maar voor de man ook, die het misschien niet eens merkt. Waarom wordt hij niet jaloers om het deel van haar dat verloren is gegaan?'

'Omdat hij het zelf heeft opgeslokt, zeg ik. Maar hier loopt het voor de vrouw altijd verkeerd, omdat zij niet kan winnen en verliezen tegelijk. Je kan niet iemand kiezen als strijdkameraad omdat je zijn sterkere persoonlijkheid bewondert, en dan verder in strijd met hem leven omdat zijn persoonlijkheid sterker is.'

'In de sexuologie, zegt Héverlé, is alles eenvoudiger. Hoeveel mannen vinden thuis een nieuwe vrouw als zij juist bij andere secreties zijn geweest. Als je een bepaalde parijse wereld beter kende zou je met meer ernst hierover spreken! Alle jaloezie van de echtgenoot is vervlogen als hij begrijpt dat hij volgens deze logica altijd de minnaar slaat. In de eerste plaats is het al verkeerd om te denken dat de minnaar het altijd wint; integendeel, de minnaar verliest het altijd, behalve volgens een verouderd en burgerlijk vooroordeel. De minnaar is degeen die benut wordt voor het aanbrengen van de nodige vreemde stoffen. De echtgenoot is pas geslagen als zijn vrouw hem verlaten wil om de minnaar te volgen: vóórdien is de minnaar het op

ieder gebied, dat van de ziel en dat van de sexe. Alleen de echtgenoot met het christelijk vooroordeel blijft beroofd. Je hebt dus de vrije keus tussen winnen of verliezen, Ducroo, dat zal je toegeven?'

'Neen, want ik heb me nog nooit zo verwoed christen gevoeld als bij dit reddende woord.'

Waarom hebben wij nogmaals zo lang hierover gepraat, terwijl het over politiek en communisme had kunnen gaan? In hoever kunnen deze schermutselingen nog boeiend zijn voor Héverlé, en waarom neem ik, terwijl ik mij toch bijna elk woord herinner, deze smaak mee van ergerlijke leegte? 'Je stelt een wet in, zei Héverlé nog, daarmee sta je altijd sterk. Als in de liefde werkelijk een wet overtreden kan worden en daarmee alles in duigen valt...' - Onder alle dialectiek (men kan alles bewijzen) klinkt dit in mij na als het enige van betekenis. Die wet is voor mij dan synoniem van waarheid; het ontkrachten van de sexuele claim in de liefde, zelfmoord.

Of is het, als men goed kijkt, altijd weer de Indischman in mij die protesteert - tegen Europa, tegen Parijs? Met verdubbelde kracht misschien, nu, na de gedane concessies uit mijn komedietijd? Bah! deze verklaringen dienen nergens toe: ik protesteer van mijn 'kern' uit; de rest is analyse.

30 Tanja-Teresa

Ik vind Goeraëff alleen, in een koud atelier en met een helemaal geschoren hoofd. Eens per jaar doet hij dat: het is niet zozeer een gewoonte uit zijn cadetten- of matrozentijd, zegt hij, maar omdat het hem dan verveelt zo lang achtereen een mooie jongen te zijn. Hij heeft ook een grof pak en vegetarische sandalen; op de divan kruist hij de armen over de borst en kijkt mij vol aan, met het hoofd knikkend, glimlachend, als met verwondering herhalend: 'Ha, wat doet me dat plezier je terug te zien, ha, dat doet me echt plezier'. Zonder haar is zijn hoofd ronder geworden en zijn gezicht tegelijk ouder en vrolijker. 'Met de zaken gaat het slecht voor het ogenblik, zegt hij, het is hier koud en de vrouwen zijn allebei erop uit om geld te zoeken; laat ons ook maar naar buiten gaan'. Hij zet een werkmanspet op en neemt van dezelfde kapstok de vilten hoed die ik zo bewonderd heb; hij biedt mij die nu aan, omdat hij zich nog herinnert hoe goed die mij stond.

Op straat vraagt hij of ik Héverlé al heb horen spreken: 'Je moet het doen, hij spreekt buitengewoon, en hij wordt er jong en rose van. Als hier een fascistische revolutie komt staat hij al bovenaan op de lijst om te worden opgeruimd, zegt men; toch wel flatteus! Hij heeft mij laatst uitgelegd hoe hij zijn deur zou verdedigen met een revolver als ze hem zouden komen halen, en ik heb hem maar niet willen zeggen dat er lui bij konden zijn met schiettuig waar een deur bordpapier voor is. Enfin, hij waagt iets; heel wat anders dan wij. Wij zijn tenslotte ridicule bourgeois'.

Het blijkt de aanloop om mij van de tijd te vertellen toen hij nog geen bourgeois was: 'Je weet, ik heb de wapens tegen de roden gedragen, zodat ik niet meer in Sovjet-Rusland mag.

Laat ons zeggen dat ik er ook niet op gesteld ben, maar op zichzelf is het toch belachelijk. Ik was een kind toen ik die cadettenuniform droeg, en het was niet eens uit roeping dat ik militair wilde zijn. Ik heb je toch verteld dat wij door de dood van mijn vader uit Constantinopel weg moesten; maar het gekke is dat wij kinderen nooit aan zijn dood hebben geloofd: wij waren er niet bij geweest en wij hadden onder elkaar uitgemaakt dat hij op een gevaarlijke zending uit was, die op deze manier geheim gehouden moest worden. Toen ik zowat elf was, vond ik op een dag mijn moeder huilende; zij wilde mij niet zeggen waarom en ik dacht dat mijn vader nú gestorven was. Later hoorde ik dat zij die dag een aanzoek had afgeslagen, omdat zij bij ons wilde blijven; ik was toen veertien en besloot van mijn kant alles voor haar te doen wat ik kon, ik zocht naar iets en dacht dat ik haar niet gelukkiger kon maken dan door cadet te worden. Dat ik er zelf niets voor voelde was voor mij het bewijs dat ik goed gekozen had'.

Hij gaat door: ongemerkt komen de avonturen gedurende de russische revolutie, zeer verward, ook in zijn herinnering. Landschappen, plaatsnamen, later in Wladiwostok een kanonneerboot, toen hij van cadet vrijwillig matroos was geworden, een eindeloos gezwerf over zee, doelloos van de ene haven in de andere, geslingerd tussen de politieke overtuiging van de commandant en die van de bemanning, om te eindigen in Londen, afgemonsterd naar vrije keuze, moe van alles en overtuigd dat men toch niet doellozer aan zichzelf overgelaten kon zijn op het land.

'Wat is mij uit dat alles werkelijk bijgebleven?' en op de vingers tellend: 'Eén: toen wij van Orenboerg naar Troïtsk trokken, zingende bij 30 graden onder nul. Hieraan is verbonden mijn angina, mijn gezwollen mond waar absoluut niets meer in kon, mijn tanden die *rood* waren, en een woud in de sneeuw waar ik mij heb laten neervallen, gelukkig en toch zeker dat de wolven mij zouden opvreten; een onvergelijkelijke diepte van geluk, Ducroo! Twee: de trein van Troïtsk naar Omsk, *onze voortdurende* worsteling met een cadet die epileptisch

was en er zich telkens uit wou gooien; en ik had een constipatiedie veertien dagen geduurd had, en hangende uit de trein móest ik daar een eind aan maken. Een bevalling was er niets bij: het ging om dood of leven, geloof niet dat de situatie dan ook nog maar iets belachelijks heeft. Drie: de rust in Omsk, en mijn bezoek bij de militaire commandant daar; opeens weer een salon, dames, jongemeisjes, en ik zat in een fauteuil en zag iets wits op mijn broek en dacht dat het een gaatje was, maar het was een luis, een van de vele witte luizen die wij uit de boerenwoningen meegenomen hadden. Mijn angst dat ik dàt in die prachtige salon kon achterlaten! Vier: het eerste doodschieten dat ik heb bijgewoond, in Wladiwostok, van een gevangen genomen Amerikaan - was het wel een Amerikaan? - die op ons geschoten had. Hij wilde zeggen: "Laat mij leven" en hij schreeuwde: "De mijne zal leven!" en de anderen zeiden: "Neen, de jouwe zal niet leven" en schoten hem in zijn buik. Snel opeenvolgende schoten, twee, drie, vier, steeds haastiger, net als in het woord précipitation. Ik stond vlak bij hem en weet nog hoe hij keek en hoe hij viel; hij leefde nog toen ze hem in het water schopten, en ik dacht: "Als zijn moeder zien kon hoe het met hem is afgelopen"... Het vervolg wordt heel anders: één sfeer, met de avonturen daarin van een ander. Op zee, in de havens, terug naar de strijd of niet: één onverschilligheid. Veel drank, geen vrouwen. Ik was negentien en ik wilde de bordelen niet in, dus ik bedronk mij, niet voor het plezier, - bijwijze van straf. Ik was rein toen ik in Londen van boord ging, rein, Ducroo! ach, wat was ik rein!'

'En had je toch het gevoel dat je veel won, bij dat leven?'

'Veel won? Bitter weinig; geen bliksem, als ik het eerlijk moet zeggen. Ik had er dan ook schoon genoeg van, en toen, in Londen, zag ik voor het eerst de russische balletten. Ik maakte kennis met een schilder die aan de decors werkte; hij bracht mij achter de coulissen, ik vond alles één wonderwereld: geest, rijkdom, zoveel als ik nooit bij elkaar had gezien, en het ongelooflijkste was dat iedereen zich voor mij interesseerde: ik was Kostja Goeraëff, een jongen van goeden huize, ex-cadet, bij on-

geluk matroos, en zo jong nog, zo bescheiden, zo vol kunstgevoel! De schilder leerde mij meewerken aan zijn decors; ik leerde zo makkelijk dat ze mij in zijn gezelschap op de schouder klopten en zeiden: “Je bent knapper dan hij”. Maar ik bewonderde hem alleen, zijn gemak, zijn onbeschaamdheid tegenover mannen en vrouwen, zijn verachting voor alle vrouwen, want hij was natuurlijk pederast. Iedereen scheen het daar te zijn, en als ze mij bewonderden zei hij: “Maar *ik* mag, als ik wil, met Kostja naar bed”. Ik durfde het niet tegenspreken; en sterker, als hij het werkelijk gewild had, wie weet of ik had durven weigeren; alles was zo overweldigend voor mij in die wereld en het hoorde er zo bij! Van Londen gingik met de balletten mee naar Parijs’.

In het café waar wij nu zitten, vertelt hij hardop; een oud echtpaar achter hem kijkt telkens onrustig om. Hij ziet mij aan alsof ik veel verder van hem af ben dan het geval is; er zijn rimpels onder zijn ogen en hij knijpt de tafelrand alsof hij die zachtjes masseert.

‘Mm... en toen ik in Parijs was, kreeg ik ook hier opeens genoeg van. Genoeg van die pederasten en die regisseurs en de rest. In die tijd leerde ik Sjoera kennen, die debutante was aan het toneel, maar zij interesseerde mij nauwelijks. Zij had een vriendin, geëmigreerd ook, met een moeder die weduwe was en die haar laatste roebels opmaakte: wat was dat meisje mooi, niet russisch maar italiaans mooi, Ducroo; maar toch natuurlijk met de vervloekte russische ziel! Zij heette Tanja, Tatjana, als het jongemeisje van Poesjkin. Pas op, als je een russische vrouw ontmoet, dat je niet begint te praten over mystiek en niet begint te genieten van haar ziel. Ze hebben allemaal ontzettend veel ziel, véél te veel ziel; als je ze daarin met een Française vergelijkt ben je verloren: het is of je ging praten over de mystiek van katten vergeleken bij pekineesjes. Als ik zeg dat ik nu een bourgeois ben,... neen’.

Hij schudt het hoofd; ik denk dat hij zeggen wil: ‘Ben ik nog altijd een Rus. Je moest eens proberen tussen twee vrouwen te leven zoals ik nu leef. Ik zeg niet dat het zo prettig is, maar een Fransman bracht er niets van terecht’.

‘Ducroo, vervolgt hij met zijn hand op mijn schouder, als je weten wilt wat het diepste is in een vriend, laat hem dan vertellen hoe zijn eerste liefde eruit zag’.

Het is dezelfde onverwachte raakheid als toen hij mij vroeg of ik mij een jongen voelde of een man; hoe dikwijls heb ik niet gedacht aan een verhaal waarin twee vrienden - ik had ze flink oud willen nemen - zich aan elkaar zouden spiegelen als personages in hun eerste liefdesroman. Ik zeg het hem.

‘Juist; ik heb je al eens gezegd dat er veel russisch in je steekt. Want toen ik een vriend zei, bedoelde ik eigenlijk een Rus. De russische man heeft ook te veel ziel, maar het is volstrekt niet hetzelfde als bij de russische vrouw; de russische man wordt dom van zijn ziel, de russische vrouw vals. Niet gemeen, ofschoon ook dat, maar dat is dan een gevolg: vals in de ware betekenis van het woord. Maar ik zou je vertellen: toen ik Tanja nauwelijks kende liet ik haar door Sjoera lange brieven brengen; ik kreeg lange antwoorden terug. *Mijn* brieven, dat moet je goed begrijpen, daar had ik zoveel ziel in gelegd, die waren volslagen ridicuul; de hare waren het niet minder, maar zij deed het expres. Ik heb dit later allemaal van Sjoera gehoord; op dat ogenblik was ik er verrukt van. Wij schreven elkaar niet dat we van elkaar hielden, maar over honderd dingen en vooral over mystiek. Als ik bij haar op bezoek kwam, zat haar moeder er bijna altijd bij, of Sjoera, of een van de drie rivalen die ik had, allemaal Russen en van ongeveer mijn leeftijd. Tanja en Sjoera waren dol op poppen; zij kochten ze en maakten ze zelf, de kamer was er vol van. De moeder was een bekoorlijke vrouw, een beetje rond, maar jong nog, en een contrast met haar dochter: heel blank en met rossig haar. Zij leefde helemaal op, als we er allemaal tegelijk waren, en ze hield bepaald van ons. Op een avond gebeurde er iets geks: een van mijn drie rivalen zei iets beledigends voor Tanja; zij keek hem aan, werd bleek, maar antwoordde niets. Iedereen had het opgemerkt, en ik dacht dat ik als oud-cadet verplicht was met hem te duelleren; maar toen wij die avond weggingen greep hij mij opeens bij de arm. “Kostja, zei hij, ik heb gezien dat je

boos bent over wat ik tegen Tanja heb gezegd, maar je hebt ongelijk. Van nu af zal ik haar niet meer zien, ik wil mijzelf bewijzen dat ik wel een Rus maar niet dom ben; je zult merken dat ik gelijk heb, maar ik laat je de plaats nu vrij". Ik was zo getroffen over die woorden: "dat ik een Rus maar niet dom ben", dat ik alle boosheid vergat en hem hartelijk de hand drukte; toen ik weer alleen was dacht ik dat *ik* ook best niet dom zou willen zijn. In diezelfde tijd liet Tanja al mijn brieven aan Sjoera lezen, met haar antwoorden daarop, en zij vermaakten zich buitengewoon.

Misschien om te laten zien dat ik niet dom was zei ik op een dag tegen Sjoera: "Tanja weet niet dat ze van mij houdt". "Zou je denken?" zei Sjoera. "Ik ben er zeker van". Een paar dagen later ging ik met Tanja de trap op, toen zij opeens mijn hand nam. "Je hebt aan Sjoera gezegd dat ik van je hield, zei ze; je vergist je: het is niet waar". Ik was zo verlegen dat ik bijna van de trap viel; ik wist niets meer te zeggen en zat de verdere avond somber in de buurt van haar moeder. De volgende morgen ging ik naar Sjoera en maakte haar bittere verwijten; ik zei dat ik gedacht had dat zij ook *mijn* vriendin was en sloeg met de deur. Toen ik thuiskwam drong tot mij door dat ik helemaal alleen op de wereld was, dat er werkelijk niemand op de wereld was die iets om mij gaf. Ik had een kamer in een miezerig hotel, met een kameraad samen, en zonder hem te waarschuwen besloot ik toen mijzelf op te ruimen; maar ik had niets dan een scheermes. Ik maakte toch groot toilet, ik bedoel dat ik schoon ondergoed aantrok en mijn beste pyjama; toen ging ik in bed over de dood liggen denken tot het moment dat ik voor mijzelf had vastgesteld: 5 uur 's morgens. Zóiets eenzaams en lugubers als die nacht,... hoewel ik mijn kameraad door het donker hoorde ademen... ik kan het niet onder woorden brengen. Maar toen het 5 uur sloeg, was ik zo uitgeput dat ik niets meer kon doen; mijn handen beefden, ik legde het scheermes onder mijn bed en sliep meteen in. Een paar dagen later begon ik opnieuw, maar nu op een andere manier; ik kwam om één uur thuis, ging meteen in bed liggen en sneed

mij in de hals, hier. Je kunt het litteken nog zien, het is niet lang maar het was nogal diep. Maar ik moet er bij hebben gekermd; mijn kameraad werd wakker en draaide het licht op, zag mij in bed met een scheermes en mijn hemd vol bloed en zei alleen: “O, smeerlap! Ik ga de hotelier halen!” Ik was half bezwijmd, maar dit bracht me bij: “Doe het niet, zei ik, doe het niet”. Hij hielp mij toen mij te wassen en te verbinden en ging een dokter halen; wij hielden geheim wat ik gedaan had.

Daarop, Ducroo, mm... daarop begon ik te geloven dat ik een Rus en afgrijselijk dom was. Maar ik was nog niet geheel beter toen mij een pop gezonden werd, als verzoeningsteken, door Sjoera, en je zult het raar vinden, maar ik was dolblij; ik ging meteen naar haar toe om te bedanken, wij verzoenden ons zó goed, dat van toen af mijn historie met haar begon, terwijl ik misschien nog op Tanja verliefd was. Ik ging met Sjoera samenwonen en wilde Tanja niet meer zien: ik was gelukkig omdat er nu iemand was op de wereld die om mij gaf. Kort daarna ging Tanja trouwens uit Parijs: zij had tering en moest genezen in het buitenland. Toen zij na een jaar terugkwam, bezocht zij ons of er niets gebeurd was. Maar het ging slecht met haar: het geld van haar moeder was op en zonder geld kon zij niet genezen. Haar moeder ging op een dag naar Monte-Carlo, na maanden lang de roulette te hebben bestudeerd. Zij kon op geen andere manier geld verdienen voor haar dochter. Zij won 10.000 francs, en wilde dadelijk de trein terug nemen, maar de eerstvolgende ging eerst om 5 uur 's morgens. Zij was doodmoe maar wilde toch niet meer naar het hotel gaan, ging in het stadspark zitten en viel daar in slaap. Toen zij wakker werd had men haar tasje met het geld weggenomen.

Op een avond kwam Tanja bij ons, mager en bleek; ze zei dat zij met haar moeder naar de Côte d'Azur ging, dat ze daar in een klein huisje zouden wonen en dat ze ons dus in lang niet zou zien. Zij bleef tot laat in de nacht, ik bracht haar naar de hoteldeur en terwijl wij in het donker wachtten op het koord, zei ze opeens: “Zoen mij”. Zij stond kaarsrecht en bewoog niet, ik trok haar even tegen mij aan en merkte dat haar ge-

zicht nat van tranen was. Ik vroeg haar wat zij had, maar zij wilde geen verklaring geven; toen klikte het slot van de deur en in een ogenblik was zij weg.

Ik heb haar niet meer gezien, zij is aan de Côte d'Azur gestorven. Wat ik je nu vertellen ga heb ik allemaal later gehoord. Eens sprak een acteur mij over haar als over een raar meisje: hij had haar in het Schwarzwald ontmoet en gepoogd haar te verleiden; hij was haar kamer binnengegaan en had de sleutel in het slot omgedraaid, maar zij had gedreigd zich van het balkon te gooien. “Het was heel gek, zei hij, want niets kon dit gedrag doen voorzien en toch ben ik er zeker van dat ze het zou hebben gedaan”. Maar later ontmoette ik een van mijn drie oude rivalen, de minst beduidende, een Fin met geel haar en een aangestoken gebit. Hij leed aan vallende ziekte, althans het leek daarop, Sjoera heeft altijd gedacht dat het gewoon een verleidingsmiddel was bij gebrek aan iets anders. Op een middag was ik uitgegaan terwijl hij bij Sjoera zat, en toen ik thuiskwam zei Sjoera dat hij haar erg had laten lachen; hij had een aanval gekregen, moest op bed gaan liggen, had met de ogen gerold en met zijn mond getrokken, en had gezucht: “'t Is een aanval, maar't gaat wel over. Aan de Côte d'Azur was Tanja's moeder altijd erg lief voor me als ik dit had, ze ging dan met me naar bed”. “Erg lief van haar, had Sjoera gezegd; en wat wil je nu van mij? aspirine?” Hij was verlegen weggegaan. Ik zei Sjoera dat zij door kon gaan hem te zien, maar dat ik verder van hem verschoond wilde blijven.

Nog later vertelde Sjoera mij dat hij haar bekentenissen had gedaan: hij was dikwijls aan de Côte d'Azur geweest en Tanja had hem daar gevraagd haar een kind te geven. Zij wilde een kind voor zij zou sterven, en hij had haar wens natuurlijk ingewilligd. Het kind was naar Polen gebracht, bij mensen die hem zelf onbekend waren, maar hij had een foto ervan laten zien, zei Sjoera, en het leek werkelijk op Tanja. Sjoera dacht dat het verhaal best waar kon zijn, dat het helemaal in Tanja's aard lag: ook om de meest onpersoonlijke vader uit te zoeken voor haar kind. Maar zij stierf heel kort na de bevalling, waar-

schijnlijk heeft die haar dood zelfs verhaast. Nog mooier: het bleek dat zij altijd met ons gespeeld had omdat zij van een oudere man hield die wij niet kenden. Maar Sjoera had hem wel eens gezien en veel later ontmoette ik hem: het was een onooglijk, vulgair kereltje met een rattengezicht. Ik bracht het gesprek op Tanja en hij ging er dadelijk op in: hij prikkelde haar graag, zei hij, omdat ze dat zo nodig had, hij deed alles met haar behalve "het uiterste". Mm... ik ben moe geworden van het vertellen, en ik begrijp er nog altijd niets van. Soms denk ik dat mijn fantasie met me op hol slaat, maar dit alles blijft mij toch vreemd. Wat denk jij ervan, Ducroo? aarzel niet mij precies te zeggen wat je nu denkt, het is zo prettig als je elkaar alles precies kunt zeggen'.

'Ik denk vooral aan het kind. Stel je voor dat je in de wereld geschopt wordt door de gril van een malloot, in dergelijke omstandigheden'.

'Mm,... van een malloot, zeg je? Ja, ik geloof ook wel: van een malloot. Verschrikkelijk voor dat kind, ja. Maar... wat ik nu nog in Sjoera houden wil, denk ik soms, is het niet een beetje Tanja? Of is dit ook een vraag uit een domme russische ziel? Bah! er zijn Russen die liever voor schoeljes doorgaan dan altijd maar russisch dom te zijn; je moet ze kunnen begrijpen, Ducroo, maar ik heb zelf moeite gehad om het te doen. En nu zou ik graag weten of je dit ongeëvenaarde verhaal gelezen hebt in de krant. In sommige streken van de Balkan, als daar iemand van de familie sterft, moet het jongste lid hem een soort paal door de buik stampen voor hij begraven wordt, een paal van espenhout, je weet wel, Ducroo, die boom waarvan de blaren altijd trillen omdat Judas er zich aan heeft opgehangen? Nu, een paar dagen geleden is een oude vrouw gestorven, de grootmoeder van de familie, over de tachtig jaar, en het jongste lid, de leeftijd stond er niet bij, maar ik stel me voor acht jaar, komt daar aangezet: de oude vrouw in de lijkkist, hij met die geweldige paal, tot een punt geslepen aan één kant; en kranig, hè, hij heft dat ding op, met beide handen, en plant het in haar navel. En wat gebeurt? De oude grootmoeder komt

bij; ze was namelijk schijndood; maar, zegt de krant laconiek ze stierf kort daarop nu werkelijk, onder hevige smarten. Vind je het geen mooi verhaal? Vind je het droevig? Ik kan er niets aan doen, ik weet wel dat het droevig is, maar ik zie de situatie: grootma en het jongste zoontje, en ik kan me er een breuk bij lachen, als ik er aan toegeef! Vind je niet dat dit ook poëzie is, Ducroo?' vervolgt hij, als ik maar vaag meelach en niet antwoord.

'Jawel,... in zekere mate.'

'Neen, ik zie al, je hebt het ware gevoel er niet voor; misschien heb je wel te veel respect voor de ouderdom, God weet wat je belet. Maar dit dan: de oudste man van de wereld, honderd dertig jaar, is een Turk, dat weet je; mm... en nu hebben ze hem opeens verteld dat er een Chinees is die zegt vijf jaar ouder te zijn. Toen ze hem dat kwamen vertellen, is hij zó woedend geworden, dat hij wel een minuut lang niet heeft kunnen spreken. Maar toen is hij ook in een stortvloed van verwensingen uitgebarsten, zeggend dat de Chinees een bedrieger was, omdat immers iedereen wist dat *hij* de oudste man van de wereld was. Hahaha! de grap hierin, Ducroo, is dat de ene een Turk en de andere een Chinees moest zijn. Als je het niet zó voelt, is het niet aan je besteed!'

Hij kijkt opeens snel om naar de oude mensen achter hem, die nu juist strak voor zich uit zien, dan weer naar mij en barst uit in een nieuwe proestlach. En dan is het uit: het is als een wekker die afloopt en het eindigt als in een gat.

Als ik Goeraëff mijn tegenhistorie verteld had zou hij het toch weinig russisch gevonden hebben, vrees ik, al was het van mijn kant zeker even jong. Teresa zou hem als jongmeisje weinig pittoresk zijn voorgekomen na Tanja, en met veel te weinig ziel ook, - zoals ik haar waarschijnlijk zelf beoordeeld had als zij niet mijn eerste grote ontmoeting in Europa was geweest. Ik was toen nog geen 3 maanden in Brussel; mijn tante Tine had er mij in aanraking gebracht met de enige artisten die zij kende, omdat ik dáár alleen naar uitkeek: een schilder

en zijn vrouw (die in haar jeugd aan het toneel had willen gaan). Zij vonden het beiden even betreurenswaardig dat ik wilde afdrijven naar een parijse bohème, die met de werkelijke Kunst immers níets uitstaande had. Zij hadden zeker gelijk, maar niet voor mij, en zij brachten de liefde tegen mijn plannen in het spel, in plaats van mij verder te kapittelen. Het zou jammer zijn, hadden zij onder elkaar uitgemaakt, als ik ziek werd in plaats van een kunstenaar te worden; als ik verliefd werd en trouwde was het gevaar waarschijnlijk bezworen. Zij namen mij dus mee naar een kunstzinnige rijke familie, waarin twee dochters: de oudste was heel artistiek maar eigenlijk reeds verloofd, de jongste was 'zóiets liefs' - zij spraken erg in het voorbijgaan over haar, maar het trof mij bij de bezoeken dat ik haar telkens in mijn buurt had. Ik werd zelfs sympathiek gevonden door de papa, en ik merkte nergens van; ik zei dat ik het meisje ook erg lief vond en schertste onverschillig met haar. De vrouw van de schilder had mij overal geïntroduceerd als neef van mijn gefortuneerde tante, zoon van niet minder gefortuneerde ouders, een fortuin kersvers uit Indië binnengebracht. Na enige tijd werden de bezoeken toch gestaakt, het mondaine milieu werd als ongunstig erkend voor mijn mogelijkheden tot ontvlammen. In de winter organiseerden zij dus een avond bij hen zelf thuis, en Teresa, juist uit Italië terug, kwam achter haar dikke mama binnen. Ik vergat alle artistieke bijzonderheden waarnaar ik stond te informeren; ditmaal sloeg de vlam meteen uit. De schilder bracht ons bij elkaar met een humoristisch praatje; ik sprak de hele avond met haar alleen en ik moet haar geamuseerd hebben met mijn naiefheden: zij voelde zich meteen zoveel ouder en bekwamer. Ik werd bij haar gevraagd om mijn kunstopvoeding te voltooien.

Nog voor ik er gekomen was - Teresa vertelde mij dit later - had de vrouw van de schilder niet veel minder dan een huwelijksaanzoek uit mijn naam bij haar moeder gedaan. Ik had mijn tante Tine de volgende morgen vroeg al verteld dat ik nú 'dolverliefd' was op dat italiaanse meisje; ik zei het vol over-

drijving en lachend, maar zij twijfelde toch geen ogenblik. De vrouw van de schilder liet er geen gras over groeien; zij ging meteen op bezoek. Het was Teresa zelf die haar ontving: 'Ik vrees dat u zult moeten wachten, want mama is in het bad'. 'Wat een dwaasheid! wij zijn zulke oude vriendinnen!' en zij kwam bij de badkuip zitten. 'Stel je voor, Arthur, vertelde Teresa, mama in al haar dikte in het warme water dat bijna overliep, en haar vriendin Loulou waardig als altijd, op een stoel, met haar ouderwetse hoed op waarvan de veren trilden. En in alle ernst vroeg ze mijn hand, voor jou, een zo gefortuneerd jongmens met zoveel liefde voor de Kunst. Mama riep mij, toen het afgelopen was, om naar je te informeren; zij vond het niets prettig dat ik je al gevraagd had te komen, dat bezoek van Loulou had haar toch verschrikt. Maar ik vond je al te aardig om afstand van je te doen'.

Ik was geheel in de war toen ik het hoorde en van die dag af verscheen ik niet meer bij de artisten van mijn tante. Maar de verhouding tussen Teresa en mij verkeerde toen al in een ander stadium: ik had haar in Parijs gezien, daarna in Italië, met voor mijn gevoel onuitstaanbare vrienden, die mij niet minder onuitstaanbaar vonden, want dwaas verliefd en dus ongemanierd. Op een middag had zij mij te kennen gegeven dat zij in haar gevoel niet vrij was. Ik had in Parijs met haar ook een jongeman ontmoet met een lorgnetje, die erg kordaat op haar was toegelopen en haar pols gekust had, ik herinnerde mij het overstelpend gevoel ineens van er niet bij te horen dat ik toen had, dacht nu meteen te moeten begrijpen dat ik te laat gekomen was, dat Teresa bovendien tot een andere wereld behoorde, dat wij elkaar nooit zouden begrijpen en zo verder. Ik maakte mij flink ongelukkig, zonder ook maar even te denken dat juist het contrast Teresa kon aantrekken, wat het in die begintijd zeker deed; ik ging geslagen weg, trachtte te geloven in een plaatsvervangende vriendschap en schreef haar vanuit Brussel lange brieven, vol dwaasheden natuurlijk, maar vol overtuiging, en zij schreef mij terug in een haastig wereldwijs toontje. Het was allesbehalve bevredigend en toch kwam

er een wending in die correspondentie, waardoor ik mij opeens gedreven voelde weer naar Italië te gaan; zonder haar mijn komst te melden nam ik de trein en stond na een reis van dertig uur in de vroege morgen voor het muurtje van haar villa, doodmoe maar mijzelf voelend als een veroveraar. Ik klom op het muurtje en overzag de moestuin die nog in de morgendamp lag; eindelijk daalde ik erin af, liep een grasveld over en klopte aan. Daar ik geen antwoord kreeg en de deur op een kier stond, duwde ik die verder open: ik kwam in een hoge vestibule, donker, leeg, minachtend vijandig; ik haalde diep adem en riep toen tweemaal de naam van Teresa langs de trap omhoog. Achter een deurtje gelijkvloers (de deur van de keuken, bleek later) hoorde ik nu gestommel en de mama zelf kwam te voorschijn, met verward haar, een boezelaar voor en een gezicht vol onplezierige verbazing. 'Mijnheer Ducroo? zei ze; ik wist helemaal niet dat u verwacht werd. Goeie genade, wat een matineus bezoek! Teresa slaapt nog'.

Ik kondigde aan dat ik wel zo lang in de tuin zou wachten en zelfs daar wist ik mij de eerste ogenblikken niet klein genoeg te maken. Eindelijk zag ik Teresa buiten komen; zij liep langzaam en met gebogen hoofd, maar toen zij bij mij gekomen was keek zij mij aan met een spottende glimlach en vriendelijke ogen tegelijk. 'Heb je gedacht dat je me zó moest overvallen?' 'Ja, ik kwam je vragen of je nog altijd van die... ander houdt'. 'O neen, zei ze met dezelfde glimlach, dat behoort ongeveer tot het verleden'. Ik zei dat ik wilde dat het helemaal zo was, want dat ik gekomen was om haar ten huwelijk te vragen. Zij liep langzaam met mij op en zei eerst niets; eindelijk, nadenkend: 'Ik vraag mij sedert enige tijd af, Arthur, of een huwelijk, nú al, goed voor je zou zijn'. Ik hield mij flink, maar het was mij of ik voortaan niets meer had te doen dan mijzelf te verachten. Dat Teresa haar moeder zou kunnen napraten, kwam niet in mij op; ik dacht: 'Is dit een overweging, haar of mij waardig? Zij jaagt mij in de armen van de hoeren'. Zij intussen was rustig van onderwerp veranderd: haar moeder had besloten naar Brussel terug te keren, zei ze, het huis was zo-

wat leeg, maar enige slaapkamers waren nog in orde en nu ik toch hier was kon ik ook wel blijven logeren. Ik aarzelde, maar zij nam mij mee naar haar moeder, die zich intussen gekleed had en een luidruchtige hartelijkheid begon te manifesteren; zij herhaalde haar uitnodiging en voegde er aan toe: ‘Arthur is door u afgeschrikt, mama’. ‘C'est ridicule! ah, quel gosse! riep de mama met een beweging om mij onder de kin te strijken. Natuurlijk kan hij blijven! Hij zal slecht slapen, dat is alles’.

Mijn eerste zoen kreeg ik aan het raam van die villa, nadat ik mijzelf al was gaan beschouwen als volstrekt ongevaarlijk, en de mama ook. Zij had mij zoveel keren in het bijzijn van Teresa superieur gemoedelijk behandeld, vol drukke vrolijkheid over mijn jeugd, dat zij mij ook als pretendent opzij had gezet. ‘Teresa's vader zei altijd dat een man minstens dertig moest zijn voor hij dacht aan trouwen, mijnheer Ducroo’, was het vroeger al. Nu: ‘Ah! eet Arthur! il me fait rire!’ en ‘Quel gosse!’ met een hoge schreeuw. ‘Hij moet zijn romantische wereldhaat nog doormaken!’ Maar op een avond, aan het venster van de huiskamer op de tweede verdieping, stond ik naast Teresa, die een kleurige huisjurk aanhad, en meende uit te zien over heel Toscane. De mama was een ogenblik van haar handwerk opgestaan, maar wij hoorden haar lopen in de aangrenzende kamer. ‘Teresa, zei ik, kom dichter bij me’. ‘Neen’. ‘Waarom neen?’ ‘Omdat ik liever niet in verzoeking wordt gebracht’. Ik nam haar hand en zij kwam zo dicht bij mij staan dat haar haren mijn wang raakten. ‘In welke verzoeking?’ Zij schudde het hoofd: ‘Laat ons er maar niet over praten’. ‘Of laat ons zeggen dat je toch een beetje van mij houdt?’ ‘Een beetje véél misschien’. Ik waagde heel licht een arm om haar schouder en trok haar naar mij toe, haar lichaam gaf zo gewillig mee dat het mij was of zij mij weer voor de gek hield, maar over haar schouder keek zij mij lachend aan. Ik vond haar mond, maar niet lang, en het moest vooral geluidloos gebeuren; zij duwde mij van zich af omdat zij haar moeder hoorde terugkomen. Toen deze haar handwerk weer op-

nam, zei ik goedenacht omdat ik geen ogenblik langer had kunnen blijven. Ik ging in het donker de trap af naar de verdieping waar mijn kamer was. De mama kwam op het portaal en vroeg of ik lucifers had en of ik de deur vinden kon; ik zei dat het wel zou gaan, maar Teresa kwam toch achter mij de trap af met een brandende lucifer in de ene, een doosje in de andere hand. Toen zij mij het doosje reikte ging de lucifer uit; de mama stond nog altijd op het portaal boven ons en zei weer iets tegen mij; terwijl ik antwoordde voelde ik hoe Teresa zich tegen mij aandrukte, en zodra ik uitgesproken had kwam in het donker haar mond. Toen zij zich weer losmaakte streek ik op mijn beurt een lucifer aan. 'Goedenacht!' riep juichend de mama. 'Goedenacht, zei ik. Dank je, Teresa'. Ik hoorde haar zacht lachen terwijl zij de trap weer opging.

De daaropvolgende dag kwamen allerlei mensen, maar telkens vond ik Teresa een ogenblik alleen: het was mij onmogelijk te denken dat ik enig recht op haar gekregen had, maar zij kwam mij in alle eenvoud tegemoet en ik was drie dagen lang brandend gelukkig. Overal waar ik mij bevond, in de tuin, op straat, in de italiaanse café's, in een museum met Teresa of alleen, ik was de enige werkelijk gelukkige man, dacht ik, zelfs in dit bevoorrechte land. Ik hielp de mama een kamer leegmaken, waarbij ik een spiegel brak, pompte water voor de keuken, droeg Teresa door niemand gezien de trap op tot de hoogste verdieping. Daarna werd de villa geheel ontruimd. Wij reisden naar Brussel terug en zodra wij in de trein zaten was het paradijs vergaan: mijn optreden in gezelschap, dat Teresa vroeger al verontrust had, werd hier op slag weer bevestigd; ik was een jonge beer die nog niet eens pardon kon zeggen als hij over de knieën van de mensen stapte, zij raakte uit haar humeur en noemde mij kortweg onopgevoed, ik antwoordde met grapjes die ik aanzag voor een fijngenuanceerd sarcasme. Toen wij in Brussel aankwamen had Teresa uren lang tegen mij geboudeerd (er kwam bij, heb ik later bedacht, dat zekere fysieke gesteldheid op zichzelf haar slecht humeur

had kunnen verklaren); de mama daarentegen bleef beschermend hartelijk en opgewekt.

In Brussel werd de strijd voortgezet: Teresa critiseerde nu mijn opvattingen, die belachelijk waren want men had de mensen nu eenmaal nodig in het leven en zij althans zou het nooit zonder veel mensen om zich heen kunnen stellen. Zodra ik het maatschappelijk belang van de verlangde goede manieren merkte, kwam ik ernstig in verzet. Ik koos de vrienden van Teresa zelf uit: ik was innemend tegen een ongetrouwde tante die ik aardig vond en op het onbeschofte af verstrooid tegenover een getrouwde, die een beroemde schoonheid was geweest en gebleekt haar droeg boven violetrose wangen. Ik bemoeide mij alleen nog maar met het hondje, een kleine franse bullterrier die Pia heette, als haar kennissen mij hinderden. Op een winteravond ging ik met haar en een vriendin uit, die mij een opmerking meende te mogen maken over de slechte staat van mijn overjas. Zij was zelfs van gevoelen dat ik Teresa beledigde als ik, zonder arm te zijn, in zó'n overjas met haar uitging. Ik trok de jas op staande voet uit, ondanks alle bezweringen van de vriendin en van Teresa samen; uit vrees dat ik ziek zou worden ging men telkens zo gauw mogelijk ergens binnen, er als wij weer op straat kwamen begon het bezweren overnieuw, maar ik bleef glimlachend zeggen dat ik Teresa niet wilde beledigen. Ik nam het haar kwalijk dat zij over mij met de vriendin gesproken had, mijn ‘sans rancune’ tegen de vriendin was gemeend, maar met Teresa had ik een nieuw conflict van enige dagen. Ik maakte het haar onmogelijk mij als echtgenoot in haar kringen binnen te brengen; zij verweet het mij, ik had niets voor haar over, enz.; ik antwoordde dat zij alles voor mij zou moeten willen opgeven, dat zij met mij alléén gelukkig had te zijn. Dat kòn zij niet; een dergelijk huwelijk, zei ze, had zij zich nooit voorgesteld. En zij zag het nu wel, ik was te jong en moest nog flink wat doormaken; de kleineringen van haar moeder begonnen zich te laten gelden.

Ik wàs te jong; ik zoende haar en knelde haar in mijn armen

tot onze gezichten gloeiden, tot zij de kamer uitliep en terugkwam onder voorwaarde dat ik niet over zou beginnen. Maar ik dacht aan geen mogelijkheid om verder te gaan; het ging om een huwelijk tussen ons of om niets; ik schoof mijn hand om haar blote schouder en gleed af langs haar arm tot de rug van mijn hand even haar borst raakte, maar ik zou er zelf van geschrokken zijn als ik gedacht had dat zij kon verlangen naar een ook maar even grotere vrijheid. Er was niets van de verleider in mij en misschien viel dat haar ergens tegen en had zij van een 'oosterse oorsprong' iets anders verwacht, ook zonder het zichzelf te durven bekennen. Ik heb mij later zelfs afgevraagd of zij wel maagd was; in deze tijd zou het tegendeel immers zo normaal zijn geweest. Zij was toen ik haar ontmoette goed 22 (twee maanden ouder dan ik) en de parijse heer met het lorgnetje die zo kordaat haar pols had gekust, had zich misschien even correct ook volgens de nieuwe wetten gedragen die tegenover jongemeisjes gelden.

Maar met hem was het toch uit; mijn korte glorie was daartussen gekomen. Alleen, nu bleek ik voor het huwelijk onbruikbaar, en de kennismaking met mijn ouders moet Teresa haar laatste hoop ontnomen hebben. Mijn vader had dit huwelijk graag gezien, vooral sinds hij gehoord had dat Teresa's familie eigenlijk recht had op de markiezenkroon; zowel hij als mijn moeder waren altijd keurig gekleed en hadden hun uiterste best gedaan, maar wat een hopeloos onontwikkelde lieden waren zij voor Teresa en later voor Teresa's mama! Ook dit heb ik niet eens dadelijk begrepen; het drong eerst tot mij door toen Teresa mij zei dat zij meevoelde hoezeer ik soms lust moest hebben om weg te lopen uit 'tout ce radotage'. Nadat zij weer even in Parijs geweest was, kondigde zij mij op een dag aan dat zij zich verloven ging met de zoon van een bekend beeldhouwer van de rive gauche, waarna de mama (was het als pleister bedoeld?) opmerkte dat het vooral 'ce milieu si fin, si cultivé' was dat Teresa had bekoord. Ik was afgrijselijk ongelukkig, en ik moest daarbij merken dat zij inderdaad nauwelijks om hem gaf; was het werkelijk al-

leen om aan mij te ontsnappen dat zij hem gekozen had? Hij kwam soms over in Brussel en ging dan met haar en haar moeder naar het theater; op een avond bracht hij ze in een taxi thuis en reed weer weg terwijl zij nog voor de deur stonden, met hun huissleutel in zijn zak. Zij moesten hem in een andere taxi naar zijn hotel achterna rijden om bij zichzelf binnen te kunnen; als het mij overkomen was, had de mama mij moreel gestenigd. De avond van de officiële verloving was hij er niet; hij had het te druk in Parijs; ik was er wel en zoende Teresa honderdmaal in zijn plaats, en ik zei in de onschuld mijns harten: 'Ik geloof toch dat je meer van mij houdt dan je zelf weet'. 'Ik geloof zelfs dat ik het weet, zei ze; en wat sterker is, ik bewijs het je; vind je niet?'

Zij maakte de verloving af terwijl zij in Italië was en schreef mij of ik het landhuis niet weer eens bezoeken kwam; er stond zelfs een zinnetje in die brief als: *Devenez donc le gentleman rêvé*. Ik ging er heen, maar ik had mijn ergste verdriet toen achter mij; ik was vastbesloten het spel anders te spelen. Ik bracht een zwitserse vriend mee, en zij begrepen dat dit mij sterk maakte; Teresa ontving mij onvriendelijk, vooral omdat ik weer onverwachts en zo gauw gekomen was, en terechtkwam in een grote kring gasten die alles van de verbroken verloving afwisten en ook wel iets van mij. Ik ging met mijn vriend naar Pisa, in afwachting dat ik welkomer zou worden; een italiaanse aanbidder van Teresa ontmoette ons daar en schreef aan de mama dat mijn vriend het type was van de parasiet. Het was een aanbidder met wie ik het vorige jaar getennist had en die een jaar of zes ouder was dan ik, maar hij had een stukje van de oorlog meegemaakt, noemde zich oud en wees telkens op zijn twee of drie grijze haren: hij heette Mazetta en ik noemde hem, zonder enige opzet ditmaal, Mazetti (een Italiaan van de mannelijke kunne, dacht ik waarschijnlijk, moest een uitgang hebben op i). Hij verbeterde mij telkens met grote vriendelijkheid en nodigde mij ten eten; ik nam het direct aan, tot ontevredenheid van Teresa die zich afvroeg wanneer ik zulke eenvoudige europese hinder-

lagen zou leren ontwijken. Ik dineerde heel aangenaam met de man, die toen hij in zijn eigen woonplaats terug was brieven schreef waarin hij naar mij informeerde als naar *questo bravo giovane*. Ik had hem naar het station gebracht, en omdat hij uit de oorlog een stijve schouder had overgehouden, had ik zijn koffertje voor hem gedragen, hij mocht mij dus wel braaf vinden, al was het met deze superioriteit.

In Pisa besprak ik met mijn vriend wat ik nog doen kon; hij vreesde dat ik te weinig aandrong en te veel beredeneerde en bij vrouwen, meende hij, verspeel je dan al je kansen. Terwijl hij nog sprak, was ik er al van overtuigd dat hij gelijk had, dat ik, als ik Teresa terug zou zien, eigenlijk meteen afscheid kon nemen; maar deze voorsmaak van een nederlaag ging gepaard met de wonderlijkste fantasieën: aangezien zij nooit de mijne zou zijn, wilde ik haar voorstellen zich althans éénmaal naakt aan mij te vertonen, en ik had in mijn verbeelding hiervoor een terras op de eerste verdieping uitgekozen waar ik wist dat zij soms zonnebaden nam. Maar dit zou bij nacht moeten gebeuren, bij maanlicht; zij zou mij op dat terras moeten verbergen en als ik haar gezien zou hebben (en vereerd zoals het behoorde) zou ik mij ervan af laten glijden, zelfs op gevaar af mijn benen te breken. Ik dacht er ernstig over haar dat voor te stellen, maar omdat het waarschijnlijk mondeling slecht zou gaan, besloot ik het haar te schrijven; dan weer bedacht ik dat het toch niet aanging een jongmeisje zoiets te schrijven en dat ik het haar beter mondeling kon voorstellen. Ik kan er nu om lachen als ik bedenk met welke gevoelens Teresa mijn voorstel zou hebben beschouwd, en hoeveel zij zou hebben 'begrepen' van deze typische jeugddroom, de vervalste sexualiteit ervan en de poëzie. Maar op dat ogenblik zelf kon ik aan alles twijfelen, behalve aan de vele goede redenen die ik had om haar dàt, en niet iets anders, te vragen.

Ik kwam met mijn vriend uit Pisa bij Teresa terug en toen ik met haar alleen zat noemde zij hem mijn beau ténébreux, en zei dat ook haar moeder weinig goeds van hem dacht (misschien hielden zij hem wel voor een pederast). Wij waren

weer begonnen elkaar te zoenen, maar mijn gevoelens waren toch veranderd; ik verwachtte nu van haar dat zij haar eisen zou hebben vergeten, terwijl zij dacht dat ik mijn best zou doen om voortaan een sociabel mens te zijn. Toen zij mijn vriend afkeurde viel ik haar aan; ik was opeens onmeedogend en liet al haar kennissen de revue passeren, ik wees haar op de weinig eerlijke manier waarop zij en haar moeder met die mensen omgingen, op het kwaadspreken dat al begon zodra zij het hek uit waren. Er was juist een mevrouw overgekomen uit Algiers, waarover zij later gesproken hadden als over 'cette petite bonne femme', en ik had andere voorbeelden, ik gaf Teresa een korte schets van haar karakter, zoals ik het misschien met mijn beau ténébreux wel eens geanalyseerd had. Zij zat gedwee te luisteren, rechtop in haar stoel in het donkere koele vertrek, terwijl ik heen en weer liep en met zachte stem sprak. Toen zei ze: 'Misschien heb je gelijk. Ik ben een creatuur van mijn omgeving en een onderworpen dochter'. Zij was de verdere avond heel lief tegen mij, maar wij gaven elkaar geen zoenen meer. De volgende dag vertrok ik met mijn vriend, na een invitatie geweigerd te hebben van de mama om met haar en Teresa een uitstap te maken naar Assisi.

Toen Teresa zich voor de tweede maal verloofde, was het met een man die zij eerst driemaal had afgewezen. De vierde maal dan 'veroverde' hij haar. Hij was 13 jaar ouder dan zij zelf en had mij verscheidene malen ontmoet; ik was vroeger soms werkelijk aangedaan door zijn trouw, en hij was beleefd en ernstig tegen mij terwijl hij mij moet hebben verwenst. Maar toen zij mij sprak van zijn trots - ik weet niet meer bij welke gelegenheid - begon ik schamper te lachen. Ik vond dat ik met mijn 22 jaar heel wat meer trots had betoond dan hij, en ik zei het haar, en ook dat ik nog altijd van haar hield, al had ik mijzelf van de lijst geschrapt. De mama maakte in die tijd reisjes alleen naar Parijs om de huiselijke twisten te vergeten: zij vond deze schoonzoon te oud en de minst gewenste van allen; zij begon, geloof ik, te vinden dat ik dan nog beter was; toen ik haar in Parijs opzocht, zei ze dat ik in één jaar zoveel

ouder was geworden, dat ik zeker nog wel de vrouw zou krijgen die ik liefhad, dat ik een grote invloed op Teresa had en dat ik haar misschien nog van een dwaze stap kon terughouden. De dwaze stap zou ik nu doen: ik ging naar Teresa en bezwoer haar met deze man niet te trouwen, omdat zij immers niet werkelijk van hem houden kon. Ze zei dat zij dacht van wel, en dat zij niet voor de tweede maal een verloving kon verbreken. Wat er aan strijd was geweest tussen de mama en haar ontging mij; of de mama zich alleen van mij had willen bedienen of in dat ogenblik werkelijk mijn overwinning wenste, zou ik nu nog niet kunnen zeggen. Ik trachtte Teresa opnieuw te omhelzen, maar zij weerde mij nu af. Ik wenste haar dus het beste in haar huwelijk en nam afscheid; zij vroeg mij niet dwaas te zijn en spoedig terug te komen, maar ik zag haar niet terug dan bij ongeluk, toen zij al een kind had van een jaar.

De dag van haar huwelijk dacht ik erover naar het stadhuis of naar de kerk te gaan, om mijzelf te harden of te kwellen, of om van haar schrik te genieten misschien, als zij mij gezien had. Het zou prachtig zijn geweest als in dat beklemmende lied: *Je serai là, Nina cruelle, dans l'église où tu te marieras*... En ook lang daarna had ik troostende fantasieën, van hoe ik haar zou kunnen schaken, met een auto en chloroform en een eenzaam huis op het land. Ik zat gewoon bij haar moeder te praten toen zij met haar kind op bezoek kwam; ik hielp haar de kinderwagen binnenbrengen en maakte de opmerking dat het kind zo bruin was. ‘Ach, je weet er niets van, zei ze, dat komt omdat het nog zo klein is’. Later ontmoette ik haar met haar man op een tentoonstelling; zij kwam naast mij staan en sprak met mij alsof wij nog goede vrienden waren; ik was toen midden in mijn cynische periode en maakte dus cynische opmerkingen. Haar man stond zwijgend aan haar andere zijde; toen ik wegging drukte ik haar de hand maar maakte een hoofdbuiginkje voor hem, omdat ik het tegenover haar te dwaas vond om hem een hand te geven, en omdat het mijzelf moeilijk afging.

En toch, omstreeks die tijd raakte de historie binnen mijzelf 'voorbij'. Ik was begonnen met Teresa interessant te vinden, en zelfs toen ik dacht dat ik haar 'door' had, toen ik haar 'de waarheid' zei, was het vol teleurstelling, was het nog als een paardenmiddel tegen mijn eigen laatste geloof. Later, toen ik haar werkelijk zien kon in al haar banaliteit, werd mijn oordeel zachter: ik probeerde toen om al het *echte* terug te vinden, dat er toch tussen haar en mij bestaan had. Een paar beelden, een paar woorden, een kleine maar misschien wel zuivere collectie - helemaal onzuiver kon het tussen twee mensen toch niet zijn? Eens, in de tram, terwijl wij naar het kerkhof reden, waar zij het graf van haar vader bezoeken ging, had zij opeens gevraagd: 'En jij houdt dus van me?' op een toon van gelukkig ongeloof. Ze zei soms ook: 'Ik heb van je gedroomd' met een betekenisvolle blik. Ik vroeg haar eens: 'En hoe was ik in je droom wel gekleed?' (met een toespeling op de gentleman rêvé) en zij antwoordde vlug: 'O, er waren weinig kleren, geloof ik'. Wat verder? Haar hand over mijn haar, schroomvallig maar daarom dus wel verliefd, het spontane en teruggehoudene tegelijk van dat gebaar, op een middag in de villa, misschien wel twee dagen voor ik haar had durven zoenen. Ik voelde het toen als een beetje beschermend, en was er misschien daarom niet op ingegaan. Op een andere middag had zij mij gevraagd, na een lange zoen en terwijl zij mijn armen nog om zich heen had: 'Waaraan denk je?' met een zoekende blik en bijna fluisterend. Ik had alleen durven zeggen: 'Aan jou' en het hoofd afgewend. Op een avond, nadat zij zich van een bezoeker had afgemaakt die zich onverwacht had voorgedaan, was zij in het donkere vertrek teruggekomen waar ik op haar wachtte, met wijd uitgebreide armen: ik zie haar nog duidelijk zo staan, zwart tegen het licht in de deuropening. En eens in haar eigen kamer, waarheen zij mij snel had meegetrokken om een andere bezoeker te ontlopen, een bezoeker voor haar moeder eigenlijk, met wiens dochter zij zich kortgeleden had *gebrouilleerd*, had zij, luisterend naar de stemmen die van bene-

den kwamen, opeens mijn gezicht in haar handen genomen, haar ogen tot vlak onder mijn ogen gebracht en gezucht: 'Hoe kan men zich zó aan iemand hechten!' Dat was kort voor het einde geweest.

En dan: een langzamerhand onbekende mevrouw die in dezelfde stad blijft wonen, vreemd genoeg. Na de zelfmoord van mijn vader kreeg ik een brief van haar: het leven had ons gescheiden, schreef zij, maar zij bleef altijd belang in mij stellen. Mijn cynische periode was toen nog niet voorbij, ik schreef een kort en helder rapport terug over het gebeurde zonder op de gevoelde woorden in te gaan. Zij had werkelijk volkomen gelijk toen zij niet met mij wilde trouwen, maar niet uit maatschappelijk oogpunt alleen: omdat wij in iedere omstandigheid al spoedig verwoed ongelukkig zouden zijn geweest. Haar te veroveren op de manier van haar man lag werkelijk buiten mijn vermogens; haar meeslepen op de tegenovergestelde manier kon ik blijkbaar evenmin. Misschien had zij het zich nooit laten doen, misschien was ik ook dáárvoor te jong en lag het geheel aan mij. Ik heb later verscheidene malen voor mijzelf geformuleerd dat zij de ziel van een winkeldochter had: zonder enige spontaniteit, met altijd de vrees er iets bij in te schieten; maar soms denk ik weer dat ook deze formule te eenzijdig is. Graaflant heeft haar eens ontmoet, jaren na dit alles; zij wist dat hij mij kende en vroeg zonder aarzelen naar mij; toen hij de gelegenheid aangreep om veel goeds van mij te zeggen, antwoordde zij op een manier die werkelijk aardig was. 'Ik heb erg veel van hem gehouden, maar hij was zó onmogelijk toen; op het laatst werd het mij toch te pijnlijk'. Ik vroeg Graaflant hoe zij eruit zag: 'Een knappe vrouw, zei hij, maar je kunt toch zien dat zij drie kinderen heeft gehad, iets van de matrone is er al in. Ik heb haar laatst nog in een theater gezien; in de pauze liep zij direct naar een paar oude dames en stond echt wat je noemt te kwebbelen. Haar man is nu al flink grijs'. Ik kan mij haar voorstellen met die oude dames; dat was óók het leven dat zij onmogelijk kon verlaten. Het was akelig, al was het de beves-

tiging van wat ik altijd instinctief moet hebben gevreesd; en toch, wat mij geruime tijd nog intrigeerde voor het geval ik haar ooit in ernstige omstandigheden zou terugzien, was de houding waartoe ik zelf in staat zou blijken: 'Zou ik haar kunnen zien, zoals ik het ongetwijfeld doen zou als ik haar nu voor het eerst ontmoette?'

De laatste keer dat ik met een soort innigheid aan haar terugdacht was in de eerste dagen van Meudon; terwijl ik tegenover Jane zat in het locaaltreintje dat ons later zo vertrouwd werd. Het was nacht buiten, tegen de raampjes; Jane had een moe gezicht en gesloten ogen. Ik had het gevoel een lange reis te maken en toch in mijn geluk volkomen thuis te zijn; ik krabbelde in mijn zakboekje:

Behoefte om Teresa te schrijven dat ik nu gelukkiger ben dan ik ooit met haar had kunnen zijn. Dat ik dus loog toen ik zei dat ik, al was het maar om wat er geweest was, altijd tot haar beschikking zou blijven. Dat ik nu dus, als het ware, die belofte herneem. Maar de onzin hiervan, omdat dit alles, ook het portret dat ik haar gaf met 'Remember Arthur' er onder, voor haar nooit ernstig was! Ik heb er nooit precies aan gedacht, maar als ik het gedaan had met mijn ideeën van toen, had ik nooit aangenomen dat zij tegenover de man die nu de hare is eenvoudig loyaal zou kunnen zijn, vanaf toen zij hem eenmaal genomen had. Voor mij destijds was het niet alleen troostend, maar onvermijdelijk om een revanche als altijd mogelijk te veronderstellen: de jonge burger die zich nog altijd veroveraar waant!

Nu zie ik de mama haast duidelijker terug dan Teresa; misschien omdat zij een sterker persoonlijkheid bezat. Vreemd, het grote verdriet dat ik toen had: hoe kan men zóveel verdriet hebben om iets dat zó vaag worden kan? Maar als kind heeft men het al eens doorgemaakt, men herinnert zich het overgaan van de pijn, en terwijl men nog lijdt weet men al dat de latere vaagheid *mogelijk* blijft, dus men verweert zich met hand en tand tegen zichzelf, tegen de troost en tegen dat idee. *Verdiepen*, vasthouden wat vooral onherstelbaar moet

zijn! Ik ben nooit zo acuut dicht bij de zelfmoord geweest als na Teresa's eerste verloving; zelfs niet in de depressie die misschien wel twee jaar geduurd heeft na mijn vaders dood. Zó het gevoel te hebben dat alles onder je wegzakt, dat alles je de rug toekeert, de zekerheid dat het éne gevondene vrijwillig afstand van je heeft gedaan en dat het onnodig is om in je hele verdere bestaan te proberen iets anders te vinden. Het verdriet bij haar huwelijk, na de tweede verloving, was al heel anders; het was toen vertrouwd geworden, omdat ik, ook toen ik weer naar Italië ging, nooit werkelijk hoop had dat het nog helemaal goed kon worden. Maar het vreemdste is wel dat dit verdriet zich later, los van de eerste aanleiding, met ontstellende zuiverheid kan laten herkennen. In de tijd van wachten met Jane, toen wij feitelijk niets tegen ons hadden dan enige materiële omstandigheden, heb ik drie of viermaal dezelfde smaak van verlatenheid geproefd, *even* bitter en *even* compleet, soms een uur nadat ik van haar was weggegaan. Men zou in zo'n ogenblik voorgoed afstand kunnen doen van een geluk, alleen uit vrees het later tòch zo volledig te verliezen als men in dat ene ogenblik voelt dat men het verloren heeft. Men weet dat het ogenblik zelf op dwaasheid berust, maar men proeft en kent alleen die smaak, die niets van dwaasheid heeft. Men weet ook dat er bijna niets toe nodig is om die smaak als regel in te stellen; men voelt opeens met volle scherpte hoe absurd het blijft als de smaak van geluk déze verdrongen heeft, of in de plaats komt van de leegte waarmee men zich in ‘gewone’ omstandigheden al gelukkig prijst.

31 Jacht op de ene

Mijn gevoel voor Teresa was oorzaak geweest dat ik zonder enige moeite iedere andere vrouw ontweek: zodra gebleken was dat zij de Ene niet zou zijn, begon natuurlijk het cynisme. Een bordeel; herhalingen; dan wat ik toen zelf met een glimlach mijn eerste 'maîtresse' noemde (met *het* woord van de jonge provinciaal): de eerste europese vrouw toch die geen geld ervoor aannam. Ik had in die tijd in Brussel een eigen huisje, een omgebouwde garage, door een binnenplaats van het huis van mijn ouders gescheiden, met een eigen deur, kortom alles wat nodig was voor het 'nieuwe leven van libertinage'. Maar ik had voor mijzelf vastgesteld dat het nooit meer een vrouw van de wereld zou zijn - als zodanig had ik het bourgeoise jongemeisje geklasseerd dat Teresa was, - het mocht vooral nooit meer moeite kosten. Ik was nu vrij, dat was het essentiële, en had besloten nooit meer het hart in het spel te brengen, omdat zoiets in Europa blijkbaar verkeerd was; ik had verder deze leefregel gevonden: 'Aangezien degene die *vraagt* altijd de zwakste is, mij nooit meer bevinden in de positie van de vrager'.

Toen opeens een luxemburgse Josette zich voordeed, werd ik vooral verleid door het gemak waarmee alles zich toedroeg, en in het samenzijn dat volgde op de eerste keer dacht ik de hele toekomst te proeven. Een stemming van: 'Dit is nu alles; naar dit vulgaire wicht moet ik nu ook nog wat luisteren; ze is toch aardig geweest; ze denkt nu zeker ook dat ze mijn maîtresse is, en dat ze voortaan enig recht heeft op deze kamer'. Ik luisterde glimlachend naar de leugens die zij begon op te dissen: dat ik de tweede was natuurlijk (de eerste ging werkelijk niet), maar de tweede na een heel idyllische

eerste: een gedwarsboomde liefde, ijzige ouders, een jongen die uit verdriet in de Congo was bezweken. Later ging het beter, toen ik haar zeggen kon: 'Het is heel aardig geweest, maar vertel nu eens hoe het in werkelijkheid was. Probeer eens de waarheid te vertellen, zo maar, om anders te doen dan gewoonlijk'. Zij keek slim, lachte en deed een veel geloofwaardiger verhaal: het was een tandarts geweest en zij zelf was nog maar 13 of 14 toen het zover kwam. 'En tussen deze en mij?' 'Drie'. 'Kom...' 'Dertien'. En in een proestbui opeens (omdat de kat uit het raam sprong): 'Kijk, zoals die kat er altijd weer uit moet, zo kàn ik het liegen niet laten!'

Ik ging naar Parijs en toen ik terugkwam was zij ten huwelijk gevraagd door de zoon van een fijn-katholieke dame; zij liet mij in bed zijn brieven lezen en ik voelde mij een Valmont terwijl ik ze met haar besprak. *Mijn moeder zegt, dat je geen behoorlijk meisje kunt zijn; bezweer me dat het wel zo is en dat je rein bent, want ik bid iedere nacht dat de zonde niet vóór ons huwelijk tussen ons zal komen*. Ze erkende dat zij hem knap vond en heel graag met hem naar bed zou zijn gegaan, maar hij had het zelf op deze manier gewild van het eerste ogenblik af; zij had hem dus geschreven dat zij maagd was, aangezien hij het immers volstrekt verlangde. Later, toen de jonge man zwichten moest omdat zijn moeder de overtuigendste informaties had ingewonnen, tot in haar geboorteplaats Differdange, bleek haar grootste misdaad dat zij hem een crucifix en een kerkboekje had gegeven. *Ik bewaar het*, schreef hij toen, *als aandenken, maar vooral om niet te vergeten hoe infaam een* vrouw *kan zijn*. Het cynisme om samen over deze brieven te lachen was het 'interessantste' dat Josette mij aanbracht; daarna was het de sensatie van zonder boosheid te kunnen luisteren toen zij op een avond al haar scheldwoorden voor mij uitpakte. Ik dacht misschien vaag: 'Zou mijn vader in mijn plaats haar geslagen hebben?' maar ik ontdekte het genot van sterk te kunnen zijn door passiefheid; terwijl zij als een furie op en neer liep en haar hoofd achterover wierp om beter te kunnen schelden, ging ik,

om beter te kijken, dieper in mijn stoel zitten. Ik had bij Teresa verleerd zo goedgehumeurd te zijn in een conflict met de andere sexe.

Misschien dateert van hier af mijn overtuiging dat ik met een bepaald soort vrouwen iedere menselijke verhouding had weten uit te schakelen. 'En toch, zei Héverlé terecht, een menselijke verhouding is er altijd. Wat hebben deze meisjes van jou gedacht, wat hebben ze misschien voor je gevoeld, ondanks alles? Dat jij je er niet om bekommerde betekent niets'. Ze vonden mij als rijke jonge bourgeois misschien 'gentil', omdat ik ze nooit sloeg bijvoorbeeld. Er was één ding dat instinctief voor mij gold: nooit meer hetzelfde te verliezen wat ik bij Teresa had verloren. Dezelfde acteurs-ernst die mij zo superieur deed zijn in allerlei gemakkelijke verhoudingen, kon mij ploertig maken tegenover betere vrouwen: ik werd dupe van mijn rol terwijl ik dacht heel sterk te zijn geworden; de vervalsing maakte mij onmachtig te doen wat ik eigenlijk wilde, terwijl ik dacht juist heel goed te onderscheiden wat ik wilde en wat maar schijn was. Ik verwachtte in werkelijkheid altijd de Ene, maar in de eerste jaren na Teresa werd ik door mijn rol geringeloord, zozeer was ik mij in mijn rol gaan bewonderen. Ik schreef een aantal schetsen waarin ik de jonge burger tegelijk ontmaskerde en als een soort held naar voren bracht: de satirieke heldenverering van iemand die zich scheen te verontschuldigen dat het leven geen andere held opleverde dan deze.

Een zuster van de zwitserse vriend die door Teresa een beau ténébreux genoemd was, had mijn aandacht getrokken nog vóór ik die laatste maal naar Teresa in Italië reisde: zij was 2 jaar ouder dan ik en woonde met haar man en een kind van een jaar of 4 in een klein huisje in Ouchy, en toen ik weer op reis zou gaan besloot ik hen op te zoeken. Haar man was leraar, en half Zwitser half Engelsman; hij was mager met een hoge rug, een lang, benig gezicht, een kalende schedel, maar prachtige blauweogen. Ook hij was mij sympathiek, maar mijn vriend had mij precies uitgelegd hoe hij met zijn vrouw leefde:

tot zijn 27e was hij 'onschuldig' gebleven, en dat niet alleen, hij had prostituées op straat aangesproken om ze van het slechte pad terug te brengen; toen hij met Denise getrouwd was, had hij haar in de eerste week al gevraagd 'alle vrouwen' voor hem te zijn. Zij werd voorgoed van hem afgeschrikt. 'De dag na je huwelijk, zei ze mij later, kam je je haar uit voor de spiegel en je denkt dat het veel treuriger is dan wat je verwachtte'. Zij was uit liefde met hem getrouwd, tegen de wil in zelfs van haar ouders; maar na de geboorte van hun kind vroeg zij hem haar niet verder tot het onmogelijke te verplichten. Het werd het gewone drama: hij even verliefd en steeds hunkerend naast haar; zij een enkele maal toegevend en zelfs proberend er iets nieuws van te maken, met steeds betreurenswaardiger resultaten. Toen ik in Ouchy terugkwam, waren zij alleen goede kameraden. Ik wist het toen nog maar van de broer, maar ook dat Denise mijn spoedige vertrek betreurd had: ik was zozeer de tegenstelling van haar man, dat ik haar daarom alleen al zou aantrekken. De man zelf stond eens op het punt mij bekentenissen te doen, maar ik wist ze te ontwijken.

Dat Denise een grotere waarde moest vertegenwoordigen dan Teresa stond voor mij van het eerste ogenblik vast; waarom zou ik haar nu dus niet 'veroveren'? Ik hoefde niet eens te denken dat ik 'in dit huwelijk' zou komen; iedere nieuwe ondervinding was beter voor haar dan de sfeer waarin zij leefde. Op een middag, in gezelschap, begon ik haar portret te tekenen en gaf haar de schets, zeggend dat alleen zij nog mocht oordelen over de gelijkenis; onder het gezicht een paar woorden: waar ik haar alleen kon ontmoeten. De volgende morgen had ik haar nog niet ontmoet toen ik weer bij hen thuis kwam; haar man begon mij te spreken over een artikel dat hij in een tijdschrift gepubliceerd had, over psychologie. Hij had een ernstige studie gemaakt van psychologie, niet zo maar, zei hij, maar een vakstudie; hij wijdde er lang over uit en terwijl ik naar hem luisterde was Denise naast mij op de divan komen zitten. Het tijdschrift had een groot formaat en

kwam uitgespreid over haar hand te liggen; terwijl ik de echtgenoot aankeek en in mijzelf optekende hoe groot en doordringend zijn ogen waren en hoezeer geschikt voor een vakman in de psychologie, nam ik onder het tijdschrift haar hand, en zeker vijf minuten bleven wij zo zitten terwijl ik voortging met hem te praten. Die middag vroeg zij mij in zijn bijzijn haar naar het meer te vergezellen als hij naar de les zou gaan; toen wij alleen waren zei ze dat alles goed was maar dat ze hem niet in hun eigen huis wilde bedriegen. Ik ging enige dagen later weg, met veel foto's van haar, en in de couchette van de slaapwagen bekeek ik ze bij een klein blauw lichtje, verwonderd dat ik weer zo geboeid kon zijn, zo kort nog maar na Teresa.

Wij hadden haar man niet werkelijk bedrogen: omdat zij vond dat zoiets nog altijd gauw genoeg gebeuren kon en omdat ik haar - juist haar! - bewijzen wilde dat ik niet enkel verschenen was om haar te verleiden. Gedurende de vacantie ging haar man naar Engeland en kon ik haar terugzien in Kandersteg, maar ook hier zouden wij hem niet bedriegen. Zij vond dat ik met veel eenvoud was gekomen; aan haar man had zij geschreven dat zij wilde scheiden. Nu ik er was, was verder samenleven met hem haar niet mogelijk, zei ze mij, maar hem gaf zij een andere reden. Hij schreef ontroerende brieven terug, die geen indruk meer maakten. Ik van mijn kant moest - vooral met het oog op de scheiding - ditmaal niet langer dan een paar dagen blijven. In dat tussen bergen fijngedrukte dorp kende iedereen haar en haar ouders, bij wie zij in een chalet de vacantie doorbracht; ik was in het hotel, maar ook de hotelier kende haar sinds jaren. Wij maakten dus alleen grote wandelingen, langs een bergstroom de heuvel op, naar een meertje om er te roeien, naar een bepaalde plek om het Alpenglühen te zien, en 's avonds, in het donker, het bos in, iets wat haar man nooit durfde, zei ze, een heel eind buiten het dorp, onder de zwartste bomen. Het was koud, maar als wij ons verbond tot iedere prijs fysiek hadden moeten bezegelen, had het misschien daar moeten gebeuren. Terwijl wij tegen elkaar aanstonden - het was op een

spoorbrug, met een luidruchtig water diep onder ons - sprong opeens een verwaarloosde kat voor onze voeten. Ik nam het dier op, dat hevig verkouden was, zij bezwoer mij het weer los te laten. Maar het bleef ons gezelschap houden in die donkere eenzaamheid, miauwend en proestend, en telkens op maar enkele stappen van ons af: als een onnatuurlijk wezen, zei Denise, die met een ironische berusting begon te vertellen van haar grondig pantheïsme. Op een van die avondtochten gaf ik haar een ring die Teresa mij als aandenken had gegeven: 'Ik begrijp de ernst van deze erfenis', zei ze lachend. Maar voor ik weer wegging, liet ik haar huilen. Zij had mij verteld van haar huwelijk, van het eerste jaar vooral, en hoe zij toen al haar man nooit had kunnen tutoyeren. In een antwoord dat ik gaf, zei ik 'tu' tegen haar. Zij vroeg waarom ik haar tutoyeerde; ik zei dat het vanzelf sprak dat *wij* dit nu voortaan zouden doen. Zij dacht toch van niet; ik ging ermee door, en op een gegeven moment, toen wij op een bank waren gaan zitten, merkte ik dat zij huilde. Ik bleef er naar kijken, maar als verlamd; ik kon zelfs haar hand niet vatten. Zij stond opeens op en zei: 'Ik ben een onverbeterlijke kleine bourgeoise'.

Toen ik weer weg was schreef zij mij lange brieven, een beetje literair, maar vol goede smaak, onvergelijkelijk beter dan Teresa's brieven waren geweest: hierin tenminste vreesde zij niet zich te compromitteren. Ik had altijd wrok tegen Teresa gevoeld omdat zij nooit *Je vous aime* wilde schrijven, altijd *Je vous aime bien* of iets dergelijks; nooit *mon amour*, maar *mon affection*. Denise schreef met de grootste natuurlijkheid: *Arthur que j'aime*. Zij hield mij op de hoogte van haar scheiding; na enige moeite had haar man erin toegestemd. Tegelijkertijd werkte zij voor een examen en zij slaagde schitterend; dit met het oog op de toekomst, en ik liet haar precies doen wat zij wilde, zonder te zeggen dat ik geld genoeg had. Toen ik haar, kort voor haar scheiding, in Lausanne terugzag, sprak zij toch van trouwen: met het oog op het kind vooral, zei ze, dat haar zou worden toegewezen, maar dat zij

dan bij haar ouders kon laten, terwijl die anders met haar zouden breken. De ouders waren zeker op de hoogte, want mijn vriend haar broer ging uit om ons alleen te laten, en de ouders trokken zich na het eten ook onverwijld terug, wat mij een beetje hinderde. Zij lag op de divan toen zij mij hierover sprak en ik verzuimde meteen haar te zoenen. ‘Kom dichter bij me, en zeg gerust als je het idee niet prettig vindt. Je vindt het akelig, niet?’ ‘O neen, we kunnen best trouwen’. Zij bleef zeggen dat zij zien kon hoe onprettig ik het vond en ik bleef volhouden van neen en dat ik er volstrekt niets tegen had. Ik had het ook niet; er was in mij dezelfde verlamming als toen ik haar in Kandersteg had zien huilen. *Votre goguenarde visite*, schreef zij later over dit samenzijn.

In afwachting dat de scheiding zou worden uitgesproken vertrok ik weer: ik was nu eenmaal, ook in haar ogen, erg goed in mijn rol, als ‘le monsieur qui repart’. Er was nooit tussen ons afgesproken dat ik niets zou beleven met andere vrouwen; gedurende de twee jaar van mijn gevoel voor Teresa was ik zonder moeite kuis gebleven, maar dit was volstrekt oneuropees, dacht ik, en tegenover Denise mocht ik gerust meer ‘man’ zijn. Tussen mijn reizen naar haar toe, had ik dus Suzanne. En het amuseerde mij dat in diezelfde tijd mijn moeder een lieve logée had, die zij graag tot schoondochter had gekregen en die hele middagen in de loggia met haar doorbracht met over mij kwaad te spreken. Als bewijs dat zij elkaar begrepen en beiden van mij hielden, was dit kwaadspreken onvervangbaar: mijn moeder legde uit dat ik vroeger zo'n lieve jongen was geweest en in Europa eerst zo onmogelijk geworden. En één ding althans heb ik in haar altijd gewaardeerd, dat zij, met al haar hangen aan mij, nooit verviel in de weemakende bewondering die sommige moeders voor hun zoons belijden; integendeel. Als zij dit soort bewondering had gehad, zou zij voor mij volstrekt ondraaglijk zijn geworden.

De scheiding van Denise viel ongeveer samen met Guy's geboorte. Ik meldde haar die, alsof ook dat vanzelf sprak, en maakte er een tekening bij van Guy in de windsels (zeer goed

gelijkend) en op mijn arm, waarbij ik mijzelf een bol, trots gezicht gegeven had, met een krul in de mondhoek. Uit haar antwoord bleek dat zij ons huwelijk nu als afgedaan beschouwde: zij zond haar sympathie aan de moeder van het kind en zei dat ik van het leven één spelletje maakte. Haar broer, voor wie dit alles geen reden was om de vriendschap te verbreken, beweerde dat ik grondig amoreel was, en dit woord werd mij een onthulling: ik had niet *verbitterd* willen zijn na mijn ondervinding met Teresa, maar *amoreel* zijn leek mij het ware. Ik, die zo naief was geweest te denken dat ik nooit een kind zou verwekken, enkel door het idee belachelijk te vinden, ik dacht ook dat ik het kind aan mijn rijke moeder cadeau kon doen (ze zei immers altijd dat ze niet sterven kon voordat ze mijn kinderen gezien had), en dat zoiets geregeld kon worden zonder complicaties. De ezel die dat dacht was toch al 25. Suzanne was toen voor mij wat Wijdenes later in haar wilde zien: een ideaal voor mijn gemakzucht. Zij was gewillig, zij sprak weinig, - niets nog van de latere woordenrijkdom die het gekkenhuis in haar ontwikkelde, van het wantrouwen ook dat haar ongewapendheid haar bijbracht. Mijn moeder zei: ‘Je houdt meer van haar dan je denkt; die vrouw heeft zo'n *empire* over je gekregen!’ maar zij vergiste zich hierin althans schromelijk, want voor Suzanne's ‘empire□ was zij zelf verantwoordelijk: het was mij onmogelijk - zelfs in mijn meest ‘speelse’ periode - om Suzanne helemaal onbeschermd aan haar over te laten. Langzamerhand eerst voelde ik mij verantwoordelijk voor andere dingen, en mijn genegenheid voor Suzanne nam toe naarmate ik meer medelijden met haar kreeg, maar geen ogenblik had ik het gevoel dat ik klaar was met de Ene, dat ik inderdaad berustte in dàt uitblijven.

Als Denise anders gereageerd had, als zij mij geschreven had onmiddellijk over te komen, zou ik het zeker gedaan hebben, en sterker, ik zou met haar getrouwd zijn, zoals immers nog altijd was afgesproken. Maar zij trouwde binnen het jaar met een Duitser, met wie zij naar Berlijn ging. Het was of zij voor het ongeluk was geschapen: de man bleek haar getrouwd te

hebben met het oog op spaargelden van haar ouders: 'Hij was heel erg lui, vertelde haar broer mij later, en hij wilde met heel erg weinig inspanning heel erg veel geld verdienen'. Ook van hem scheidde Denise en kwam in Lausanne terug; haar kind vroeg dikwijls naar zijn vader; tenslotte hertrouwde zij met haar eerste man. Hij was overgeplaatst naar een hopeloos stadje bij de franse grens, en ook dit had zij als motief voor haar scheiding laten gelden; als om haar noodlot te onderstrepen moest zij nu naar dit oord om het oude leven te hervatten. Maar misschien heeft zij er nú iets nieuws van gemaakt? misschien was zij werkelijk een onverbeterlijke kleine bourgeoise? De rol die ik in dit drama speel is, als men alles overziet, te onbeduidend om mij werkelijk te bezwaren. *Vous vous contentez de si peu*, schreef zij mij in haar laatste brief, een beetje honend. Maar in Kandersteg had zij gezegd, dat zij, hoewel onzeker van mijn gevoel, toch zeker was dat ik een goede herinnering aan haar zou behouden. Zij had een lang bruin gezicht, met een nogal zware mond waarboven iets van dons, een hoog voorhoofd dat zij onder een massa gitzwart haar verborg, diepliggende ogen met een blik van nadenkend wantrouwen; haar lichaam was soepel en zij hield het even gebogen.

Jaren gingen voorbij; ik had mijn deel aan het gekkenhuis; de *Eene, onverschenene, ademloos gewacht* bleef uit, en de legende waarmee onze vrienden ons soms flatteren moest mij diensten bewijzen: ik werd de planterszoon die de dood aan 'intellectuele vrouwen' had gezien. Ik kon met al wat daarnaar zweemde alleen maar praten, en meestal zelfs dat niet. Inderdaad, iedere keer dat ik met een vrouw te doen kreeg die duidelijk méér bood dan een lichaam, verliep onbevredigend, en toch met veel trots voor mijzelf, omdat ik mij een goed cijfer gaf als ik weer als onjuist erkend had wat toch door mijn verlangen scheen opgeroepen. Ik scheen tenslotte mijn leven practisch te hebben ingericht omdat ik consequent afsloeg wat zich als hoger bedrog voordeed. Maar ik had niet eens de eerzucht om mij voor te doen alsof deze staat van

zaken mij bevredigde, - ook zonder mijn legende van planters-zoon tegen te spreken. En van mijn 'europese' houding had ik toch sinds lang bewust afstand gedaan: ik had een reëel plezier om de man die mij met een zo hulpvaardig cynisme voorhield dat ik met mijn nieuwe eisen alleen nogmaals een kinderziekte zou doormaken. Ik wist zeker dat ik dit soort cynisme juist uitgeziekt had en dat zijn wijsheid voor *mij* onnozeler zou zijn geweest dan wat ook; ik merkte zelfs achteraf dat er meer systeem had gescholen in mijn planterslegende dan ik zelf had geweten.

Toen kwam het avontuur van de britse mislukking. In Grouhy ontving ik opeens een brief uit Oxford: van een studente die een kort verhaal van mij vertaald had dat in een brussels blad had gestaan. Of zij de vertaling kon publiceren in een oxfords studentenblad en of ik op de hoogte was van andere brusselse auteurs. Ik antwoordde bereidwillig, ofschoon met de nodige ironie, en haar brieven werden langer. Ik kreeg langzamerhand vooral te weten wie zij was: 22 jaar oud, een international fellowship, studente in de franse letteren en voor het ogenblik verdiept in het 17e-eeuwse drama. Zij was eigenlijk niet engels, maar iers; zij kwam uit Belfast en heette Eveline (levelin); zij geloofde aan de mensheid, aan jonge levensdurf en dat je wat voor elkaar doen moest, zij *haatte* al het goedkope scepticisme van de laatste tijd. Ik antwoordde weldra met even lange brieven; het werd een onuitputtelijke gedachtenwisseling tussen ons, want zij paste zich met veel tact aan als ik haar opinies corrigeerde. Na een paar maanden waren wij het bijna overal eens, behalve over de liefde. Mijn ideaal was: elkaar 3 maanden per jaar exclusief te beminnen, ononderbroken samen te zijn in een uitgezochte streek, daarna de andere 9 maanden weer elk zijn eigen leven te leiden. Het enige wat hiervoor nodig was, natuurlijk, was geld en ieder zoiets als een eigen leven. Zij vond het belachelijk: zij was 8 keer verloofd geweest en had het telkens afgemaakt omdat het onmogelijk had geleken, maar een oplossing als die van mij was toch al te arbitrair. Al zou zij altijd wel de lust blijven

houden om voor andere mannen te ‘bestaan’, in wezen wenste zij geboeid te blijven door de man die zij ten slotte zou kiezen, maar zij koesterde dan ook de hoop hem evenzo te boeien, en niet, dear sir, alleen voor 3 maanden in het jaar! Het was heel aantrekkelijk wat zij voorstond, en ik kreeg ook een aantrekkelijke beschrijving van haarzelf. En ten slotte moest ik natuurlijk overkomen. Zij wilde mij Oxford laten zien, Engeland, alles; zij stuurde mij bundels poëzie van ‘ Oxfordmen’, alles om later beter te bespreken, - en hoe dan ook, een reis naar Engeland was noodzakelijk, want zij kon toch niet verliefd worden op mijn brieven!

Ik schreef terug dat ik komen zou, maar dat ik niet haar negende verloofde wilde worden: als het goed was - en dat zouden we toch zeker merken - zouden wij meteen amants zijn, in het andere geval zouden wij als goede vrienden Oxford bekijken. Zij vond het prachtig; in afwachting van mijn komst schreven wij elkaar dagelijks nieuwe brieven; ik begon sterk aan de mogelijkheid van de Ene te geloven en schreef steeds ernstiger, wat zeggen wil dat de correspondentie aardig dwaas moet zijn geworden. Op een avond uit Brussel terugkomend, reed de auto door het Soniënbos, de weg pikzwart, en links en rechts, door de lantarens gestreept, snelverspringende stammen; de chauffeur had grote haast om thuis te komen en ik dacht opeens: ‘Het is wel gek, maar als we tegen zo'n rij bomen te pletter sloegen, zou mijn laatste gedachte zijn: *Ievelin*...’ En toch wist ik dat bij een ontmoeting de verliefdheid reddeloos kon uitblijven. Alleen, ik wilde in geen enkel opzicht tegenwerken; ik maakte mij zelfs ongerust over mijn kleding en merkte dat ik eigenlijk maanden lang in een soort tuinpak had rondgelopen; ik kocht een fonkelnieuw pak in Brussel en liet mij, tot ons aller plezier, door de Graaflants keuren voor ik de britse expeditie waagde. Zij had mij geschreven dat zij met liefde nooit *french amour* bedoelde, maar *love, british love*.

Ik stak het Kanaal over met een oude schotse dominee die mij pepermuntjes presenteerde tegen de zeeziekte. De zee was

doodkalm, wij werden niet ziek en hij vertelde mij zijn familieleed: hij ging naar zijn enige zuster terug, want hij was al jaren weduwnaar en nu was ook zijn zoontje verdronken. Tenminste, dat werd aangenomen, want zijn lijk was nooit teruggevonden, alleen zijn pet en de hond waarmee hij was gaan roeien. Het was niet verwonderlijk, overigens, want de jongen was erg vreemd geworden na de dood van zijn moeder... In Dover leek hij bepaald aan mij gehecht en wachtte mij angstig op toen mijn paspoort onderzocht werd; in de trein naar Londen onthaalde hij mij op de britse thee waarvan ik de wereldberoemdheid natuurlijk kende; in Londen mocht ik hem het plezier terugdoen van hem in een taxi mee te nemen van het ene station naar het andere. Dit is mijn éne grote herinnering aan Londen: een prachtig geregelde chaos met als leidmotief veel te hoge bussen. In de trein naar Oxford zat ik weer alleen: d.w.z. met drie vrouwen, die er allen even ongehuwd uitzagen. Ik was er zeker van dat Eveline op geen van de drie kon lijken, maar de aanblik gaf mij toch een grote kalmte.

In Oxford liet ik mij naar het hotel brengen dat zij mij had aangeraden; er lag al een brief van haar: heel veel hoera's, en of ik een zitkamer wilde nemen, omdat zij mij anders niet zou kunnen bezoeken. Ik nam er een, die duur maar enorm was, met een heerlijk brits haardvuurtje; daarna stak ik mij haastig in mijn nieuwe kleren en ging weer de straat op. Ik had precies tijd, kwam mij voor, om naar haar adres te lopen; het telkens naar de weg vragen, het vriesweer buiten, alles maakte mij steeds kalmer. Er was niets meer over van de brievengloed toen ik aan haar deur aanbelde. Iemand in huis speelde piano: dit was een franse vriendin, bleek later, en het was de pavane van Ravel geweest, maar ter ere van dat uur heette die later altijd Arthur's pavane. De deur ging open, en zij bleef een ogenblik op de stoep staan eer zij tot mij afdaalde: tegen het licht van de gang zag ik dat zij in een avondmantel was. Wij liepen samen op: zij had een zitkamer van een kennis geleend, zei ze, omdat zij mij hier niet ontvangen kon; volgens de ze-

den van Oxford moest zij ook om 11 uur weer thuis zijn, desnoods om kwart over 11; en hoe ik zo buitengewoon kalm kon zijn? Ik vertelde haar van het zitten in de trein met die 3 engelse vrouwen en welke uitwerking ik er van ondervonden had.

De geleende zitkamer was gelijkvloers; een nogal kale ruimte met oude meubels en allerlei prutsdingen aan de muren; ik ging in een fauteuil zitten, zij ging tegen de schoorsteen staan. Zij was klein, met een donker, gretig gezicht, mooie zwarte ogen, de rest niet kwaad maar ook niet opvallend, alles bij elkaar knapper toch dan ik gedacht had. Maar ofschoon een innerlijke hoffelijkheid mij weerhield het voor mijzelf zo te formuleren, ik wist meteen dat dit nooit de Ene zou zijn; er was zelfs een sfeer om haar die ik meteen als vijandig registreerde. Zij merkte op dat ik niets zei; dat de kamer lelijk was; dat zij hier nooit eerder geweest was; en of ik het licht niet wilde uitdraaien om al dat lelijks niet te zien. Ik zei iets vriendelijks over de kamer en draaide het licht uit; nu was er alleen het vierkante rode wak van de haard. Zij gleed op het haardkleedje neer, en ik begreep dat ik op de sofa moest gaan zitten die zij nu in haar rug had. Ik deed het en nam zelfs haar hand; zij schouderde zich behagelijk tegen mij aan; het leek ons gepast elkaar over ons leven te onderhouden, zij sprak mij over haar 8 verlovingen en ik zei haar dat ik met een authentiek dienstmeisje getrouwd was. Zij keek erg gespannen in de haard en begon opeens haar brief te herhalen over de french amour en de british love; ik kreeg de indruk dat zij in mij de Belg of Fransman zag van wie men alleen verwachten kon dat hij als een erotomaan zou optreden; ik keek op mijn horloge, zag dat het bij elven was en zei haar dat zij nu wel naar huis moest. Zij stond op, ik ook, en zij keek mij geschrokken aan. Ik gaf haar dus een zoen, ergens bij de inplanting van haar haar. Op weg naar huis vertelde zij mij dat ze maagd was. Ik zei dat het altijd belangrijk was zoiets te weten: maar, zei ze, ik moest daarom niet denken dat zij niets had meegemaakt. Bij haar huisdeur gaf zij mij een brief mee voor de rest van de nacht.

De brief leek op alle vorige en ik sliep vrij goed, volmaakt in afwachting van wat de volgende morgen brengen zou. Zij had een afspraak met mij gemaakt bij een brug, om 10 uur. Zij kwam in gezelschap van haar franse vriendin: een nogal lelijk meisje, maar niet lelijk genoeg om haar lelijke vriendin te zijn, een meisje met een sympathieke stem bovendien en een zielvolle blik. Ik sprak met haar terwijl Eveline ons naar allerlei gebouwen meetrok, op de oxfordse 'aestheten' afgaf, telkens voor ons uitsprong en andere zelfstandige dingen deed die misschien moesten wijzen op haar jonge levensmoed. Ik begreep dat de vriendin alles van mij afwist en misschien al mijn brieven gelezen had, en het kon mij niets schelen, ik had evengoed de verdere dag kunnen doorbrengen met haar als met Eveline. Maar tegen 12 uur trok zij zich natuurlijk bescheiden terug, bij de deur van een studentenrestaurant met een middeleeuws tintje waar wij beiden zouden eten.

Zodra wij alleen waren begon Eveline weer te praten: waarom ik haar als een vader behandeld had; waarom ik haar niet op de mond gezoend had; wat ik van haar dacht; of ik niet voelde dat zij door en door brits was, hoewel iers natuurlijk en niet engels. Ik zei dat ik mijzelf niet voor een javaanse prins uitgaf en dat ik was gekomen voor een wezen en niet voor de vertegenwoordigster van een ras. Maar ik zei het kort en haar zinnetjes verdrongen elkaar, steeds haastiger; haar gezicht werd steeds meer gespannen en stond ver boven het eten; wat zij mij vooral scheen te willen uitleggen was: hoe ik haar gezien had. 'Maar geef je toch zoveel moeite niet, zei ik; als ik vind dat ik dat analyseren moet zal ik je het resultaat wel zeggen, en misschien toch beter dan jij het mij zeggen kan?' 'Ach! als ik met een kellner getrouwd was, zou ik je misschien ook niet begrijpen', zei ze, denkend mij tot in de ziel te hebben geraakt (als zij een ander was geweest, was het misschien ook gelukt). En of ik haar om 5 uur kwam halen, maar zij wilde weten of ik haar ditmaal zoenen zou, en natuurlijk op de mond. 'Ik denk haast van niet, zei ik; maar is het volstrekt nodig? misschien kunnen we beter de stad gaan zien'. Toen

zij wegging gaf zij mij een nieuwe brief, die zeer lang was en waaraan zij de hele nacht moest hebben zitten pennen.

Ik ging naar mijn hotel terug en in mijn enorme zitkamer met het vuurtje om deze brief te lezen. Het bleek dat zij zich ontzettend vernederd moest hebben gevoeld om de onschuld die ik vereenzelvigd had met haar maagdschap: zij gaf mij allerlei bijzonderheden om mij uit die waan te helpen, waaronder een geslaagde beschrijving van een samenzijn met haar laatste verloofde, die zij had aangevat op een manier die zijn eigen verbazing wekte: *...and there he was, looking in utter astonishment at my wet hand*. Het mag vreemd zijn, maar ik werd opeens kwaad; ik ging de straat op en naar haar toe om haar precies te zeggen wat ik van deze aardigheden dacht. Maar zij was er niet of heette er niet te zijn; de dienstmeid zei dat zij alleen maar een briefje voor mij achtergelaten had. Verwonderd dat ook dit briefje er al was, liep ik weer op straat: zij schreef nu dat ik weg moest gaan omdat zij anders voor haar examen zou zakken. Ik was gaarne daartoe bereid, maar schreef haar dat zij deze avond nog wel bij mij mocht komen, al was het maar voor de mooie zitkamer die zij mij voorgeschreven had, en dat ik op haar wachten zou tot 9 uur. Zij kwam niet, zodat ik alle gelegenheid had van de zitkamer te genieten, waar ik volop thee en koekjes besteld had. De volgende morgen lag bij het ontbijt natuurlijk weer een envelop: zij was te laat thuisgekomen om nog naar mij toe te gaan, anders was dat zeker gebeurd; dit was nu ongetwijfeld een fatum, enz. Ik stuurde de groom naar haar toe, met een briefje dat mijn trein om 2 uur ging en of zij niet met mij lunchen wilde; het antwoord was van de franse vriendin: dat ik Eveline niet zo moest plagen en dat Eveline werkelijk voor haar examen zat. Ik schreef de vriendin terug dat ik een prettige herinnering behield aan de wandeling met haar en dat ik Eveline raadde *Lady Chatterley's Lover* te lezen, met bijzondere aandacht voor de bladzijden over britse vrouwen, natuurlijk als zij met haar examen klaar was. Dit briefje deed ik op de bus in het station: een paar uur later liep ik door Londen, 's avonds nam ik een boot en

toen wij de volgende morgen de haven van Antwerpen binnenvoeren had ik het gevoel van een zeer komisch avontuur dat compleet was afgedaan.

Het was het werkelijke voordeel misschien van mijn 30 tegen haar 22 jaren. Voor haar werd het nu pas echt boeiend: zij begon met mij een bundel vertalingen uit het chinees te zenden met een inscriptie dat dit de eerste steen was voor een groot gebouw in de toekomst. Daarna kwamen weer lange brieven. Ik schreef haar kort terug om haar een standje te maken, anders niet. Zij kwam nu eerst onstuimig los om mij te vragen of ik niet begrepen had dat zij van mij hield, dat ik niet had moeten weggaan, en dat zij nog meer om mij gaf sinds mijn standje: *While reading that, I said to myself: he is a fine man!* Er was maar één ding aan te doen, leek mij: er een consequente grap van te maken. Ik schreef haar met grote ernst terug dat ik toch niet het ware voor haar zou zijn, dat wij elkaar nog wel eens zouden ontmoeten maar dat ik haar raadde zo gauw mogelijk van haar maagdschap afstand te doen. Na enige tijd kreeg ik een brief uit Frankrijk: *My dear Arthur, I took your advice and - bled*. Zij was nu met haar minnaar op reis; hij was overigens geen Brit, maar een Pool of Tsjechoslovaak, en zijn naam werd mij voluit onthuld. Terwijl ik eigenlijk nooit aan haar dacht, kreeg ik om de zoveel tijd een lange brief met een verslag van wat zij in de afgelopen periode gedaan en gewenst had, en met allerlei vragen, als: *How many times sexual intercourse is supposed to take place within 24 hours?* Mijn ernst bleef altijd even groot; ik antwoordde dus dat voor een reisje als het hare zoiets variëren kon tussen 2 keer en 6, zonder haar te willen verbergen dat het meestal dichter bij de 2 was. Zij bedankte mij met niet minder ernst en noemde mij haar *minister of affairs*. Na een paar maanden was het met de Pool gedaan, *because his wife chose to hurl herself into his bed*, wat hij niet had kunnen beletten, maar wat voor haar alles tot een eind had gebracht. Zij had nu spijt dat zij die hele geschiedenis begonnen was: *So this is what people call: to be somebody's mistress!*

Enige tijd later bleek dat zij Oxford verlaten had omdat zij verplicht was geweest een leraressenbetrekking aan te nemen; zij dacht nu lesbisch geworden te zijn en was althans tot krankzinnigheid toe verliefd op een van haar leerlingen, een blond meisje van 18, genaamd Gay. O, als zij maar geld had! Zij was bereid met een rijke oude heer te trouwen, als zij Gay dan verder bij zich kon houden - en of ik niemand wist. Ditmaal verveelde het mij en ik liet haar op antwoord wachten; een week later kwam er een grote uitbarsting. *Of all the mean things I've ever heard*, begon deze brief, *this is the meanest! Getting a woman to tell you all her secrets, and then, when it comes to the point - blast! no one there!* Ik schreef dat ik het druk had gehad, dat ik ook nog gezocht had naar de rijke echtgenoot, hoewel tevergeefs, en raadde haar aan vooral niets te verzuimen met Gay. Enige weken later was het verhaal veranderd: zij was met vacantie naar Belfast teruggegaan en daar verliefd geworden op een politieagent, die een vriend was van haar zwager. Hier hield de briefwisseling van mijn kant op.

Zij was van plan een roman te schrijven; ik had haar al haar brieven teruggestuurd, zeggend dat daar het materiaal was voor de roman die zij schrijven moest. Maar jaren later kreeg ik nog een teken, dat ik Jane kon laten zien en waarin ik haar helemaal terugvond. Het waren maar een paar regels:

> *How do you do? I want to find you.*
> *The world is full of possibilities! I made an effort to find you, a little richer in years, wisdom and money. A word, my dear sir. Remember I loved you and - que voulez-vous? - one forgets not. And after all - I never knew you.*
>
> *Will you give me another chance? I intend to find you.*
> *Yours ever E.*

32 De krant

Januari '34. Deze eerlijkheid op het papier valt mij niet mee, nu ik alles herlezen heb; ik ben niet ontkomen aan de mysterieuze wet die, zodra men verhalen schrijft, van elke 'ik' toch een personage maakt. Bovendien, de omgeving, de tijd waarin ik nu leef, werken te sterk tegen: mijn individuele voorraad levenskennis, met zoveel onhandigheid opgedaan, wordt overstroomd door wat het parijse leven sinds 14 dagen ononderbroken oplevert. Rusteloos het Stavisky-schandaal; de krant is een politieroman geworden, doet alles om er volmaakt op te lijken, en voor het eerst voel ik de onmogelijkheid mij er aan te onttrekken.

Ik heb geprobeerd nog even door te gaan, mijn jacht op de Ene beter af te ronden. Men doet een sprong uit de versluiering naar de luciditeit, en als men meent ongemeen helderziend te zijn, begint men uit verveling zo te kijken dat nieuwe versluieringen intreden. Na jaren van zogenaamde wereldwijsheid bleek ik nog altijd groen genoeg voor een naieve proefneming. Ik zat in Parijs in *Napolitain* te wachten op Héverlé, toen een jonge vrouw aan het tafeltje naast het mijne kwam zitten, nadat zij eerst had rondgekeken alsof zij te vroeg of te laat was gekomen voor een afspraak. Een jonge vrouw met een lorgnetje en een eenvoudige bruine tailleur, die men had kunnen aanzien voor een meisjesstudente...

De oude heer is hier na hard kloppen voorzichtig binnengeslopen: 'Ik stoor toch niet?... ejeuh, ik ga alweer weg. Ik kom u alleen maar vragen: zo'n kleine winkel als die bank van Bayonne... die voor 200 millioen bons uitgeeft, voy-i-ons... Ik kom u vragen, mijnheer, of die Stavisky zoiets alléén had kun-

tien realiseren. Ik, die oud ben, ex-magistraat, enz., ik zeg u: het is niet mogelijk. Het parlementaire stelsel (hij wordt geheimzinnig)... het hele stelsel is verrot, zeg iku... voy-i-ons'.

Wat ik er van denk? Zonder veel moeite en zonder ex-magistraat te zijn, precies hetzelfde inderdaad.

Hij is nu zeker dat er een revolutie komen moet. Hij weet wat het is als er een revolutie komt, en hij durft gerust voorspellen dat hier... Hij trekt even aan mijn mouw en sloft terug naar de deur. Ik zeg: 'U bedoelt natuurlijk een revolutie van rechts?'

Hij wordt meteen weer voorzichtig: 'Ejeuh,... van rechts, van links, wie zal dat zeggen? Maar er móet er een komen; dit is niet langer mogelijk, voy-i-ons. En ja, vermoedelijk toch wel van rechts'.

...maar het bleek een gewone prostituée te zijn en wij spraken af voor dezelfde avond. Héverlé, die binnenkwam juist toen ik de afspraak gemaakt had, vroeg naar mijn weggaande kennis en keek haar met aandacht na toen ik hem had ingelicht. 'La poule au lorgnon, zei hij, moet een nieuw genre zijn, gespecialiseerd in timide buitenlanders'. 'Misschien is het een aardiger soort', zei ik. 'Er is van geen aardiger of niet aardiger sprake, meende Héverlé; je bent nooit iets anders dan een klant voor ze, wat je ook doet'. Ik besloot die avond op een bijzondere manier om te gaan met de 'poule au lorgnon'; ik nam haar mee naar een goed restaurant en behandelde haar als een dame; ik sprak met haar over wat zij zelf maar wilde, op een toon van volmaakte achting - over het franse leger, de politieke toestand, over de grote mogelijkheden van geld verdienen voor franse prostituées op Java en, wat onvoorzichtig misschien, over de vampier van Düsseldorf, die toen nog niet ontdekt was. Zij was er zeker van dat die vampier helemaal verzonnen was, met politieke bedoelingen - zo ongeveer wat de franse pers vroeger zei van Landru - en ik verzekerde haar dat de man bestond en er waarschijnlijk heel fatsoenlijk uitzag. 'Het zijn zeker altijd de mensen die er het fatsoenlijkst

uitzien, waar ik voor zou oppassen', zei ze met een knipoogje voor mij; en zij vertelde er gauw een geschiedenis overheen van een heel net heer, met wie zij naar Chantilly was gegaan, en die haar armbandhorloge had gestolen. Toen wij afgegeten hadden, nam ik haar mee naar mijn hotel. In de taxi al sprak zij over de prijs. Ik gaf haar het geld voor de hele nacht, en daar ik een éénpersoonskamer had en een hindernis vreesde in de hotelreglementen, gaf ik haar nog wat om zelf een kamer te huren en wachtte haar bij de lift op. Zij liet zich inschrijven en wij stapten gelijktijdig in de lift; ik ging met haar mee naar de kamer die zij gehuurd had en die mij gerieflijker leek dan de mijne. Ik wierp er mijn overjas op een stoel en vroeg haar op mij te wachten, omdat ik een pyjama in mijn eigen kamer wilde halen; toen ik al in de gang stond, keerde ik instinctief terug om mijn overjas mee te nemen: mijn portemonnaie zat er in. Ik was niet langer dan vijf minuten weg, en ik dacht onderwijl: 'Als zij nu wegloopt, heeft Héverlé gelijk. Als zij niet wegloopt, heb ik nog géén gelijk, omdat zij gewoon de eerlijkheid van het vak zou kunnen hebben, zelfs bij vooruitbetaling'. Maar haar deur stond wijd-open toen ik terugkwam, de lichten waren op. Ik vroeg aan een vrouw die in de gang zat te breien of zij niemand gezien had: 'O ja, u was nauwelijks weg, toen een dame hard uit die kamer is weggelopen'. Ik draaide de lichten uit en deed de deur op slot. 'Deze kamer hoeft tenminste morgen niet te worden opgemaakt', zei ik. Toen ik in mijn eigen kamer terug was en in bed lag, kreeg ik opeens hevig het land: ik vond dat ik het gelijk van Héverlé te duur had betaald en hield mij voor dat ik de nacht aangenamer zou hebben doorgebracht als ik mij aan de eenmaal vastgestelde waarheden gehouden had, ik koesterde wraakplannen om een week lang op haar te wachten in *Napolitain* en haar te zeggen, dat ik haar niet voor een dievegge had aangezien, maar tenslotte, en hier begint de ware naiefheid pas, begon ik te zoeken naar bijzondere redenen voor haar vlucht: òf zij had in mij een soort vampier van Düsseldorf gezien en gedacht dat een zo beleefde klant alleen nog maar even kon weggaan om zijn opera-

tiemes te halen (het laten huren door haarzelf van een aparte kamer zou geheel in deze lijn zijn geweest) - òf zij had mij een aardige jongen gevonden en was weggehold omdat zij mij niet een souvenir van pijnlijke aard wilde achterlaten, fysiek, en mij liever moreel een lesje gaf... De volgende morgen was ik het ongelukje te boven, maar omdat ik begreep dat hij toch om mij zou lachen, vertelde ik het niet dadelijk aan Héverlé. Het grappige was dat hij er zelf op terugkwam, in een uitleg die hij mij gaf over mijn eigen situatie met Suzanne. 'Het gaat er voor mij niet meer om, zei hij, te veronderstellen of jij je zelf van haar zult losmaken of niet, maar of la poule au lorgnon bijvoorbeeld sterker zal blijken te zijn. Zonder een werkelijke reden...'

De oude dame komt binnen, gaat op het bed zitten om het voorbijgaand karakter van haar bezoek te onderstrepen, zegt met verwondering over mij: 'Hij werkt alweer!' alsof zij niet goed begrijpt dat zoiets nodig kan zijn. Zij zou graag willen weten hoe lang wij denken te blijven, want als wij weggaan zullen zij hier waarschijnlijk ook opbreken en verplicht zijn bij hun getrouwde dochter in Servië te gaan inwonen, wat haar volstrekt niet aanlokt, want zij kent de Serviërs: 'Het zijn grote krijgslieden, dat moet men toegeven, maar eigenlijk toch apen...'

Zij moet wel een voorbeeld geven:

'Op een groot bal in Belgrado werd een jongmeisje door een officier ten dans gevraagd en weigerde. De officier werd daarop zó verschrikkelijk boos, dat hij het jongemeisje in de balzaal gewoon een oorveeg toediende! Natuurlijk volgde een groot schandaal en de generaals en kolonels die in de balzaal aanwezig waren moesten zich er wel mee bemoeien. Zij zonderden zich af om over het gebeurde te beraadslagen en hun slotsom was... dat het leger in de persoon van de officier zozeer beledigd was door het jongemeisje, dat zij uit het gezelschap verwijderd moest worden. En aldus gebeurde! Maar daarmee was het niet uit, want u moet weten dat het jongemeisje een broer had die ook officier was. En deze broer,...toen hij hoorde

wat er gebeurd was en welk een schandaal zijn zuster had veroorzaakt,... deze broer, stel u voor, heeft haar geslagen, maar zo erg ge-sla-gen, dat de arme drie weken op bed is moeten blijven...'

Zij glimlacht terwijl zij het hoofd schudt, en springt dan opeens op, zichzelf berispend dat zij weer is komen storen.

Zonder een *werkelijke* reden, zo dacht ik zelf, zou ik gebleven zijn waar ik was. ('Ik zal Héverlé moeten zeggen dat *ik* la poule au lorgnon ben', zei later Jane.) Ik wist dat ik mij vrij zou weten te maken als ik die 'reden' had, en toch leek het soms of het héél moeilijk zou zijn; en toch bleek het doodgemakkelijk, en verraste niemand, toen het zover was... Als ik nu weer gestoord werd, wat een welkome aanleiding om van onderwerp te veranderen. Er is iets veranderd. Het lukt mij niet meer over mijzelf te schrijven, en niet alleen omdat ik te dicht bij het heden ben gekomen: de krant verdringt het dagboek. Als ik niet in Parijs woonde zou het waarschijnlijk anders zijn, maar hier is het of het publieke leven voor het eerst mij dwingt al mijn aandacht te geven.

Wat is iemand als ik, voor het publieke leven, vergeleken bij een Stavisky? Dat ik deze vergelijking maak mag absurd zijn, in mijn tegenwoordige situatie lijkt het *mij* normaal. Deze Stavisky was een man die op geniale manier (een geniale oplichter, zegt men algemeen) met de weerbare formules wist om te springen; voor mij behoort hij tot de 'notarissen', een geniale notaris die alleen maar door de mand gevallen is. Vandaar een grote ontmaskering onder de andere notarissen; vandaar bijna een ontmaskering van heel Frankrijk. Er is niet één burger, of in zijn diepste binnenste bewondert hij deze man, zeggen de communisten. Alleen zijn einde schrikt de burger toch af. Overal het portret van zijn lijk op de vloermat, met al dat bloed als een snor uit zijn neus langs zijn bovenlip. En één of twee revolverkogels in de slaap; zelfs twee kogels zouden nog niet eens *afdoend* er op wijzen dat deze ex-verklikker van de politie door zijn handlangers werd opgeruimd. 'Hij

kàn zichzelf twee kogels in het hoofd hebben gejaagd, zegt een voorstander van de zelfmoord, het *is* mogelijk'. Mogelijk, maar niet waarschijnlijk. Mijn oude senator is iemand die een moord door de politie zeer ongaarne overweegt; ik zeg hem dus (wat ik trouwens denk) dat het een uitgemaakte zaak is. 'Een laffe schurk, meent een ander; is dit het einde van een superieur iemand? Maar wat de tweehonderd millioen betreft en de oplichterij, il était un peu là!' Iedereen blijkt met geld van hem te zijn besmeurd, en ontkent: men zou haast advertenties in de krant zetten dat men hem zelfs nooit gegroet heeft. Daarnaast duikt de ferme journalist op die met klem verklaart dat hij zijn vriend was, dat hij zich ook nú daarvoor niet schaamt (je hebt karakter of niet!)' dat hij vaak met hem gegeten heeft en altijd genoten van zijn grote charme en bijzondere glimlach. Moraal: hij heeft natuurlijk ook wel geld van hem aangenomen, maar hem heus terugbetaald. De glimlach moet inderdaad onweerstaanbaar zijn geweest; men zou er haast om vergeten dat deze geniale geldman nooit het kleingeld van een biljet van 1000 terugvroeg aan de kellners, die door zijn charme, nog meer dan de ministers, werden overtuigd. Tot slot, en om hem zo benijdenswaardig te maken als maar mogelijk is, krijgt men de foto's te zien van de beeldschone ex-mannequin Arlette, zijn vrouw. En deze vrouw is niet alleen beeldschoon, zij lijdt nu om hem, zij heeft twee kinderen van hem, zij was hem met hart en ziel toegedaan. (Men zal haar dan ook wel weten te vinden voor wat de officiële notarissen aan hèm te kort gekomen zijn.) Deze man - die ik niet had willen kennen, die ik grondig verafschuw en in zekere zin veracht - zou bovendien door Balzac tot hoofdfiguur kunnen zijn verheven van een grote roman.

Bij de eerste manifestaties van de kant der eerlijke lieden - volgens de gewone parijse poppenkast voorgevochten door de camelots du roi, maar er zijn andere belastingplichtigen die hun ontevredenheid willen luchten - zijn wij erop uitgegaan voor onze krant. In een groot vierkant om de Chambre des Dépu-

tés vinden wij alle straten door cordons van agenten afgezet, de uitgang van de metro gesloten; overal waar wij naderbij trachten te komen, geblaf uit uniformen om links of rechts af te glijden. Op de hoek van een straat een café van het soort dat wij anders angstvallig vermijden: een klein terrasje biedt nog vrije stoelen. Wij gaan zitten; de gelegenheid heeft een uitgelezen naam: *Café de la Légion d'Honneur*. Wij zitten nog geen vijf minuten of grote politiewagens rijden aan, in de buurt is men al handgemeen. De kellners worden ongerust en roepen telkens om te blijven zitten, de politie mocht anders aanstoot nemen aan ons terras.

Twee patriottische dames zijn erbij gekomen: de ene klein, mager en bruin, als een verwaarloosde geit, de andere rondjes en onstuimig, met een poezengezicht. 'Wat heb je voor bier? vraagt ze de kellner; donker is duits, licht is frans? Licht dan alsjeblieft! fràns!' Een troep dragonders komt voorbij; zij springt op: 'O, kijk hoe mooi ze zijn! En wat een vuil werk laat men ze doen! (dit met de bedoeling door de cavaleristen te worden verstaan.)' De kellner dringt er op aan dat zij weer zal gaan zitten, zij wuift hem met haar hand weg, hij gaat er dan toe over om alle lege stoelen die nog op het terras staan te laten weghalen, ook de hare. De magere bruine is bij haar vriendin komen staan, ook zij verliest haar stoel. De andere roept: 'Je verstaat je vak slecht en je bent geen Fransman, wij willen hier zien!' Een heer wil er zich mee bemoeien en de stoelen opeisen; de dame tot hem: 'O, laat u maar, als ik mijn stoel terug wil hebben, zal *geen menselijke kracht* het mij kunnen beletten!'

Af en toe worden nu al manifestanten opgebracht, soms met stralende gezichten, de hoed achterop het hoofd. Zij die een pet hebben zien er verslagener uit tussen de kordate kepi's van de agenten. De politiewagens worden gevuld. De kleine oude dame komt opeens los: 'O, kijk, ze draaien hem de pols om! O, wat een beesten!' Een agent schreeuwt terug: 'Als jullie op het terras willen zitten, goed, maar blijf neutraal en scheld de mensen niet voor beesten!' De oude dame, een beetje meer

ingedrukt: ‘Omdat jullie het *zijn*!’ De kellner holt er weer langs, doodsbang nu: ‘Ja, hebt u het verstaan, deze keer?’ De ronde dame, hartstochtelijk: ‘O, wij willen graag in de gevangenis, alleen eerlijke mensen zitten daar!’

Op straat, tussen de wagens, ziet men het hoofd van politie Chiappe verschijnen, klein en sierlijk, met een napoleontische kalmte, alsof hij op dit kruispunt een veldheerspost innam. Dezelfde ronde dame verzucht: ‘Daar is Chiappe, wat moet hij moe zijn, hij is zó overgekomen uit Florence!’ Hij heeft een fijn cabotinsgezicht tussen een bolhoed en een zilverwitte foulard. De patriotte hier waagt zich opeens de straat op, komt terug aan de arm van een heer met baard, met het legioen van eer in zijn overjas. Zij gaan meteen weer weg, maar eerst krijgt men nog iets te horen: de mensen weten niet dat men het recht heeft op een caféterras te zitten zonder te betalen; de volgende keer zal zij dat hier zeker doen.

Hoe pittig frans, deze dame! hoezeer de bewondering waard van de Hollander in Parijs, dezelfde die zo'n schik heeft in die leutige Vlamingen. Terwijl het opbrengen van de manifestanten afnam, zijn wij weggegaan.

Bij de tweede manifestatie ben ik eerst de volgende dag gaan kijken: goed voor een beschrijving van de boulevard Saint-Germain in het morgenlicht, met gaten in het traliewerk om de bomen, hier en daar een omgegooide bank en een geknakte straatlantaren. In de *Deux Magots*, waar gevochten is, spreekt men er nauwelijks over; de kranten brengen foto's van beschadigde journalisten in het hospitaal: een dikke collega met een gescheurde lip en een verband over het oog, en het lijkt nog maar op een afwisseling van de eeuwige foto van het profiel van Stavisky met bloedsnor en horizontaal.

Toen de derde manifestatie werd aangekondigd, Héverlé opgebeld om te vragen of het ditmaal een echte revolutie zou worden: ‘Vous n'y pensez pas?’ De volgende dag berichten in de krant dat de regen alles had doen mislukken. De *Action Française is* onbetaalbaar in dit soort toneelverslagen: de heer

Chiappe scheen in zijn auto voor het Palais-Bourbon te wachten tot de veldslag zou beginnen, toen de heer Maurice Pujo, aanvoerder van het koninklijke leger, hem aldus kwam toespreken: ‘Monsieur le préfet, het regent: u weet dat dit niet een omstandigheid is die het vuur en de hardnekkigheid van onze vrienden kan verzwakken, maar...’ En na geschreeuwd te hebben: ‘Weg met de dieven! Leve Frankrijk!’ trok hij zich terug, zodat ook de agenten niet nat behoefden te worden.

‘Ze hebben in Duitsland die landgenoot van je geslacht, zegt Goeraëff tegen mij, sprekend over Van der Lubbe. Het spijt me, want de manier waarop hij naakt tussen de vlammen rondsprong toen hij gepakt werd, was mij bijzonder sympathiek. Wat die Bulgaar betreft (dit is Dimitroff), hij is vrijgesproken; hij heeft overigens aan de pers verklaard dat het hem zelf niet verwonderen zou als ze hem toch nog vermoordden. Ik vind het onbillijk dat die Bulgaar alléén zo'n mooie rol heeft gekregen, en dat jouw landgenoot niets anders meer heeft kunnen doen dan zijn vergiften uitsnotteren. Als ze die ander ook zo bewerkt hadden, zouden ze misschien precies op elkaar hebben geleken’.

Goeraëff loopt met mij door Auteuil, maar wil niet naar mijn kamer, uit vrees voor de andere Russen: ‘Wit-Russen kunnen helemáál niets meer doen dan zeuren, en in een taaltje van 1917 dat alle contact met het levende russisch verloren heeft. Ik wil niet met ze praten, omdat ze dadelijk veronderstellen dat ik tot de hunnen behoor, en als ze dan zo oud zijn...’

Het vriest nog altijd, maar de buurt lijkt mij nu niet leeg meer. Het is of men al buiten woont door de vele bomen, maar dagelijks wordt men aangehouden door werklozen die hier belasting van de nog rijken komen heffen; nooit heb ik zoveel straatzangers ontmoet. Welke dingen hebben mij echt plezier gedaan, sinds we in Parijs terug zijn? vroeg ik mij gisteren af, en mijn eerste gedachte was: *Stjenka Razin*, onder ons venster gezongen. Maar het is of de verrotting van overal opstijgt, of deze smaak zich overal voortzet.

Ik verlaat Goeraëff, maar ontsnap niet aan mijn oude senator. Hij roept mij ernstig in zijn huiskamer, geeft mij thee met confituren en zegt dat hij mij - als journalist - al lang had willen vragen wat ik precies van 'dit alles' denk. Ik zeg hem precies hoe ik mijn journalistieke waardigheid zie en beantwoord iedere vraag, die hij mij dan geschrokken doet, naar waarheid; als ik uitgesproken heb, krabt hij zich het achterhoofd en lacht mij toe met een grimas vol medeplichtigheid.

'Ejeuh... mag ik u iets beledigends zeggen? U is, ejeuh... een afschuwelijke pessimist, een Bakoenin, mijnheer. En let wel dat ik, die u dit zeg, een neef van Bakoenin ben, want mijn grootmoeder was zijn zuster. Maar het beginsel van het goede doet in de wereld toch zijn werk, al is het langs de wonderlijkste wegen, mijnheer...'

Wij zijn een week verder; iedere morgen komt de oude dame ons *Le Matin* brengen met de mededeling dat er een nieuwe manifestatie heeft plaatsgehad of niet. In de gevangenis van Bayonne die de poëtische naam *Villa Chagrin* draagt, hopen de mensen die met Stavisky gedineerd hebben zich op, en, prachtig detail voor de feuilleton-roman: de burgemeester van Bayonne die altijd geweigerd had de gevangenis te verwarmen, is nu ziek van de kou en heeft gesmeekt om een klein kacheltje (dat hem helaas is toegestaan). Wat uit Parijs wordt opgezonden laat zich eerst aan het station fotograferen met de glimlach. Op een caricatuur zegt een vrouw tegen haar man: 'Grijns toch niet zo, men zal je nog voor een beschuldigde aanzien!' De kranten melden een nieuwe krach van een bank, natuurlijk ook van 200 millioen.

Bij de laatste manifestatie zijn trams stopgezet en is tot 12 uur 's nachts gevochten; uit de huizen is met warm water en uit de café's met spuitflessen tegen de agenten geageerd. De oude dame vindt het maar half aardig dat ik er niet iedere keer bij ben; maar het is waar, zegt ze, er zijn weer nieuwe journalisten gewond. Een van dezen signaleert vooral de verbazing van de agenten als zij worden teruggeslagen; de bestiale lusten waar-

mee zij zelf slaan zijn iedereen bekend, maar dit detail is komisch. Weinig agenten zijn helaas gewond; een heel enkele maar heeft een schedelbreuk opgelopen door een ijzeren staaf uit de hekjes om de bomen gerukt. Een commissaris Meyer kreeg op de eerste avond een bloedneus; de tweede avond een emmer water over zijn jas; struikelde later over een hoop traliewerk en bezeerde zich ernstig aan het been: deze hogere politieman herstelt *decoratief* haast het evenwicht; hij was overigens bij de laatste manifestatie weer present. Ditmaal 811 arrestaties en de verklaring dat de opgebrachten niet meer zomaar zouden worden losgelaten maar ernstig ondervraagd en vervolgd als 'schuldig of medeplichtig aan schending van voorwerpen ten algemenen nutte bestemd'.

In het Parlement is men elkaar te lijf gegaan, op het Paleis van Justitie heeft een advocaat tegen een andere gezegd: 'Hoe durf je je hier nog vertonen?' Waarop zij eikaars toga hebben kapotgetrokken, zodat hun getuigen nu bezig zijn uit te maken hoe men al of niet zal duelleren.

Het onderzoek inzake de zelfmoord van Stavisky, vermoedelijk door agenten van de Sûreté Générale begaan, is aan de Sûreté Générale toevertrouwd. De lieden die in de *Villa Chagrin* zitten, zullen, ook als zij veroordeeld worden, altijd kunnen zeggen dat het niet naar behoren gebeurd is, want nu reeds zijn 1200 stukken uit het dossier gestolen. Ik scheur uit een blad het portret van de rechter die in Bayonne met het ontwarren van de zaak belast is, en laat het de oude heer zien die bezig is een patience te leggen naast het theeblad. Hij kijkt maar even: 'Ik kan van zo'n plaatje niets zeggen'. De oude dame komt kijken: 'Een Israëliet, hè?' en gaat weer weg; de oude heer begint vanuit zijn ondervinding te spreken: 'Er zijn zeshonderd namen genoemd in deze zaak, ik heb dat cijfer ergens zien staan. Mijnheer, de middelen van een rechter zijn zeer beperkt... Als hij alles goed doen wil, is hij er zelfs fysiek niet toe in staat. Men moet een zaak als deze in moten snijden. Die man doet misschien wat hij kan, maar ejeuh... zijn mid-

delen zijn zéér beperkt, mijnheer. (Hij kijkt weer.) Ik kan werkelijk niet veel zeggen van zo'n plaatje'. De oude dame komt terug en zegt: 'Neen, ik vertrouw hem niet, hij ziet er uit als een Israëliet'. De oude heer, met zachte stem en weer druk werkend aan zijn patience: 'Daar hebt u het. Simplistisch. Door en door simplistisch'.

De oude dame: 'Cher ami, vanaf het begin van ons huwelijk heb je me willen opvoeden'. Tot mij: 'Hij is tien jaar ouder dan ik...' Hij: 'Negen; tussen acht en negen'. 'En tot nu toe ziet hij er niet van af. Ik vraag hem weleens: Ben je het niet moe om het telkens weer te proberen met die paedagogie? Of er valt niets met mij te bereiken, òf je hebt er misschien toch geen talent voor!'

Zij heeft aan Jane bekend dat zij heel anders zou leven: vreselijk onkuis en niet zoals zij gedaan heeft, als zij weer een jonge vrouw worden kon.

De twee advocaten hebben het tot een duel gebracht: met 4 getuigen, 2 doktoren en een opperste arbiter. Allen waren in het zwart met opgetrokken kragen en bolhoeden (de hoge hoed is door de erecode afgeschaft); de beide duellisten zijn behoorlijk onderzocht of zij geen kurasje droegen, daarna schoten zij, zoals ieder had durven hopen, tweemaal mis en gingen heen zonder zich te hebben willen verzoenen. Het terrein leek volgens de foto het meest op een tennisbaan, en de heren stonden héél ver van elkaar af (men zou zeggen minstens 30 meter); hun houding bij het schieten is zo, dat men er op zweren zou hen te zien schieten met dichte ogen. Ik heb de foto lang bekeken: in Indië dacht ik nog altijd dat men, om helemaal Europeaan te worden, in Parijs althans, een duel moest hebben gehad. Ook Goeraëff, ook Héverlé, hebben zoiets gedacht toen zij ongeveer 20 waren. De echt romantische duels, als bij Lermontov: de duellisten staande op toppen van rotsen zodat een lichte wond genoeg was om hen in de afgrond te doen vallen, leken mij altijd tè mooi, maar de duels uit de *tijd* van Dumas père, om de Dreyfus-zaak heen ook, heb

ik nooit helemaal belachelijk kunnen vinden. Maar ook in die tijd, schijnt het, schoot men meestal mis, omdat de getuigen expres te kleine kogels in de pistolen deden.

In de tijd van Teresa dacht ik het zover te brengen. Terwijl ik in Brussel was en zij op haar italiaanse buiten, schreef zij dat mijn brieven haar soms geopend bezorgd werden; dat zij dit zeer onaangenaam vond maar zich tevergeefs beklaagd had, omdat de postdirecteur van het dorp een onaangename man was, die iets tegen haar en haar moeder scheen te hebben, en dat zij vast geloofde dat hij die brieven zelf opende. Het bloed steeg mij naar het hoofd terwijl ik nog las en meteen schreef ik aan de postdirecteur; maar aangezien ik niet geheel zeker was schreef ik op het papier zelf bijwijze van herzien adres: *au monsieur trop important qui ouvre les lettres d'autrui*, daarna meende ik vrij spel te hebben, resumeerde in twee regels de inbreuk op mijn brieven aan 'een dame', en gebruikte de woorden malotru en goujat voor wie zich daaraan schuldig had gemaakt. Per kerende post kreeg ik op mijn franse missive een italiaanse terug, getekend Rag. Tullio Crivelli, waarin ik op mijn beurt werd gehouden voor *il peggio dei vigliacchi e un mascalzone*. Ik liet mij de juiste betekenis van deze termen vertalen door een apotheker die aan de overkant woonde en italiaans verstond. De postdirecteur vroeg mij bovendien om satisfactie, zoals verschuldigd in soortgelijke gevallen. Ik schreef hem terug dat, wanneer hij hiermee erkende mijn brieven geopend te hebben, ik niets van mijn termen terugnam en hem zijn satisfactie geven zou zodra ik weer in Italië zou zijn; daarna hield ik mij bezig met de middelen om hem die zo goed mogelijk te verschaffen. Ik had in Indië geschermd en geschoten; daar ik echter van het italiaanse schermen een hoge dunk had, achtte ik het nuttig mij weer te oefenen. Ik ging op zoek naar een schermmeester en vond bij de place Stéphanie een uithangbord van zekere Lamour, gewezen officier en internationaal kampioen op de floret. Het was een nog jonge man, met de mondaine manieren van een dansmeester, wat hij er trouwens bij was: hij had een zaal voor het 'trekken' en

een voor het dansen, met twee verschillende gramofoons. Ik vertelde hem mijn geval en legde de nadruk op de practische lessen die ik dus wenste. ‘Ik kan u helaas geen geheime stoten leren, zei hij, omdat die alleen bestaan in feuilletons. Maar als het een Italiaan is, zal hij u misschien aanvallen met een schreeuw. U moet dan maar denken dat een schreeuw geen stoot is’. Ik beloofde het hem, en wij ‘trokken’, niet met de floret, maar met de zoveel zwaardere degen. Het ging vrij goed zodra ik mij aan dit wapen gewend had; na vijf, zes lessen verklaarde hij dat ik mijn Italiaan wel zou staan en probeerde hij mij ook als dansleerling te krijgen; de dames die bij hem kwamen, zei hij, waren van een zeer behoorlijk soort. Ik had hem zelf maar aan te zien om het te geloven, en weigerde dus met slechtverholen afschuw: de vriendinnen van Teresa ook hier te ontmoeten zou het toppunt zijn geweest. Toen hij mij daarna nog eens verzekerde dat ik mijn Italiaan een fraai prikje moest geven: ‘une belle petite boutonnière, zei hij elegant, om hem te kalmeren: hier ergens in de arm bijvoorbeeld’, zei ik dat ik zeker niet daar zou prikken als ik kans zag het beter te doen. ‘Comment? zei hij bestraffend, vous ne voulez pas le tuer?’ ‘Misschien niet, zei ik, maar als ik zover moet reizen om te duelleren, wil ik toch doen wat ik kan’. ‘Hm, zei hij meteen weer elegant, vous êtes un original!’

Maar in die tussentijd was de postdirecteur in Italië er achter gekomen wie mijn dame was: hij had Teresa geschreven en Teresa was ongerust bij hem op het kantoor verschenen; hij had haar bezworen dat hij haar brieven niet geopend had en haar mijn brief laten lezen. Ik kreeg een verontwaardigd schrijven van haar dat zij zich in haar veronderstelling vergist had en nu alles in orde had gebracht, maar dat zij zich veroorloofde mijn optreden idioot te vinden, dat ik haar verloofde niet was, dat zij voor zichzelf kon zorgen, en wat men hiervan wel denken moest. De postdirecteur was al een man op leeftijd, nog wel flink en vlug, maar het idee van een duel met hem was even belachelijk als krankzinnig. Dit scheen hijzelf ook te vinden; althans, ik kreeg een nieuw schrijven van hem, dit-

maal op lichtgroen papier, waarin bevestigd werd dat de bemoeienis van de *signorina cosi amabile* e *graziosa* alles opgehelderd had; hij zei verder dat hij mij natuurlijk volkomen begreep en dat hij, als ik nog in Italië kwam, graag kennis zou maken met de *uomo d'onore come siete e come vi credo*. Het komische van het geval maakte veel goed van het heroïsche dat mij ontging, maar er kwam nog een staartje aan van een heel andere kleur. Een half jaar later misschien stuurde Teresa mij een uitknipsel uit een italiaanse krant; er stond bij: *Dit is de man met wie je duelleren zou!* De heer Rag. Tullio Crivelli was gearresteerd, nadat een van zijn dochters zelfmoord gepleegd had; haar verloofde had het gerecht erbij betrokken omdat zij hem in een afscheidsbrief de reden had opgegeven voor haar daad: zij voelde dat zij niet langer ontkomen kon aan de vervolging waaraan zij sedert maanden van de zijde van haar vader blootstond, haar beide oudere zusters waren er niet aan ontsnapt. Ik schreef terug: *Ik wist niet dat ik een Italiaan in het genre van de oude Cenci voor mij had*.

Het ministerie is gevallen en meteen heeft een geweldige manifestatie plaatsgehad op de boulevard. Om 18 uur begonnen twee grote groepen tegen elkaar in te lopen, één komend van de boulevard de la Madeleine, één van de boulevard des Italiens. De agenten lieten begaan. Men riep hen toe: 'Brave agenten, jullie willen ook wel de dieven pakken, niet?' Plotseling bij het Café de la Paix 5 minuten lang de hevigste opschudding: ruiten aan scherven, tafels verbrijzeld, een krantenkiosk omvergehaald, de gasten op het terras raken slaags. De politie houdt zich rustig. Een autobus wordt aangehouden, mensen gedwongen uit te stappen, de wagen dwars over de straat gezet om het verkeer te stremmen, Gaslantarens worden kromgetrokken, vlammen slaan uit een kiosk, - de agenten treden eindelijk weer op, maar voorzichtig. Er zijn meer dan 5000 manifestanten ditmaal, en zij groeien aan. Een paar agenten worden mishandeld; een brandspuitwagen die toevallig langs komt, verdacht de menigte te hebben willen bespuiten, wordt met mes-

sen bewerkt, de slangen afgesneden, het water spuit overal uit. Zakkenrollers doen energiek mee aan de manifestatie. Ten slotte komt de politie toch tot een kleine 300 arrestaties; maar het is of zij ditmaal de opstandigen hun eigen krachten willen laten uitputten. Om 20 uur 15 wordt commissaris Meyer door de manifestanten ondersteboven gegooid en ernstig gekneusd. Langzamerhand draaien zij trager rond, doen nog wat kleine baldadigheden, trekken dan toch weg: grappig idee, deze vervaarlijk aangezwollen massa waarvan elk individu toch in zijn eigen hol terugzakt. Het nieuwe ministerie wordt gevormd (iemand die het meer bij de hand heeft gehad is altijd weer bereid het te doen): de sterke mannen heten nu Daladier en Frot, de laatste een erg jonge minister, met een baardje à la Balbo.

‘Mijnheer, vertelt de oude senator, de meest waarheidlievende man die ik ooit ontmoet heb, ejeuh... was een dief en moordenaar, mijnheer. Een dief en moordenaar; een Georgiër, die hoofdman was van een roverbende; en ejeuh... op alles wat men hem vroeg, antwoordde hij volstrekt naar waarheid. En nu moet u weten dat hij beschuldigd was van dertien roofaanslagen met moord, maar één daarvan was door een luitenant van hem begaan. En ja, er was niets aan te doen: twaalf of dertien, nietwaar?... maar toen de dag kwam van zijn veroordeling en hem weer werd voorgehouden dat hij dertien maal een misdadiger was, toen stond hij op, mijnheer, en hij schreeuwde mij toe, met tranen in de ogen: ‘Twaalf! Twaalf! Níet dertien! Waarom gelooft u mij niet, als ik toch zeg dat het die dertiende keer een ander was!’... Ach, als een kind, mijnheer. Het was een *charmante* rover; ik ben altijd bewogen als ik aan hem denk. Ejeuh... de *meest* waarheidlievende man die ik ooit ontmoet heb’.

‘En u hebt hem veroordeeld?’

‘En ik heb hem veroordeeld’.

Hij schudt zijn hoofd en lijkt weer erg op een oude sjeik. Is deze man per se oneerlijk geweest, omdat hij bij het gerecht was?

Moet ik hem aanzien voor iemand die ook omgekocht, partijdig, machtsmisbruiker was? Hoe gemakkelijk, hoe goedkoop. Hij doet mij beseffen dat eerlijkheid mogelijk is in een rechter (eenmaal aangenomen dat hij rechter kan zijn), maar hij brengt mij nu ook in een russische roman, ver buiten de Stavisky-sfeer.

Het onderzoek in Bayonne levert niets op. Iedere beschuldigde verschijnt met twee drie betjoegde advocaten, verantwoordt zich gerechtelijk over de hele lijn; de een na de ander wordt voorlopig weer in vrijheid gesteld: 'de aangekondigde grote week blijkt een heel klein weekje te zijn', constateert de pers. Alleen het volk van Bayonne heeft een van de vrijgelaten schobbejakken - een député - doodsangsten aangejaagd. Toen hij het kabinet van de rechter uitkwam liep hij tussen zijn advocaten de straat op, met zijn kort vet gezicht arrogant opgeheven; lachende vrouwen, kinderen, mannen met baskische mutsen liepen achter hem aan, duwden of sloegen hem niet, riepen alleen: 'En prison! En prison!' Hij liep hoe langer hoe vlugger, de menigte ook; hij kende Bayonne niet en verdwaalde; de troep achter hem groeide aan, van 200 mensen achter hem werden het er 2000. Asthmatisch en met een zwak hart moest hij opeens een steil nauw straatje op; hij viel erbij neer, zijn advocaten droegen hem in een winkeltje, en van daar, omdat hij doodsbenauwd bleef, in een bovenkamer. De menigte bleef op straat staan en riep: 'En prison! En prison!' Eindelijk kwam de politie hem ontzetten. Hij veranderde dadelijk van hotel, en toen hij naar Parijs terugging stapte hij een station eerder uit, bang voor een dergelijke ovatie in de hoofdstad, waar de foto's van heel Bayonne op zijn hielen al door de kranten waren verspreid. Deze foto's zijn werkelijk alleraardigst.

'Mijn pessimisme, zeg ik tegen de oude heer, beleeft hier een kinderlijk plezier aan. Het franse volk heeft inderdaad nog veel goeds, al is het dan dat van Bayonne'. 'Welzeker, mijnheer, wel zeker, zegt hij, maar, ejeuh... de menselijke recht-

vaardigheid wil toch iets méér dan dat, voy-i-ons. Alléén een goede economische ordening...'

Bij de Héverlé's. Ik breng het gesprek op de grote financiers, en Jane zegt:

'Ik zou veel willen horen over deze... realiteit; over mensen die 'in het reële' leven, die dingen doen waardoor het leven van andere mensen wordt beïnvloed. Ik kwel mij met de gedachte dat mensen als wij - ik bedoel nu Arthur en ik - toch 'in de vergissing' leven; dat wij een eigen, denkbeeldige wereld hebben geconstrueerd, waarbuiten wij niet leven kunnen misschien, maar is het dan niet des te erger? Een leven dat niets verandert, waar *het* leven zich niet aan stoort...'

'Je vergist je, het is even nodig, zegt Héverlé, want heel de cultuur bestaat dááruit. Niet alleen jullie denken zo, maar de mensheid sinds meer dan twee duizend jaar. Om *dit* leven uit te schakelen, zou men niet meer moeten denken. Je fout is: te veronderstellen dat "de anderen" gelukkig zijn met wat je hun realiteit noemt. Ze zijn dat allerminst!'

'En toch voel je in dagen als deze weer dat onze waarden niet tellen.'

'Ze tellen altijd. De grote financier of de grote staatsman, de grote veroveraar zelfs, heeft het toch altijd weer nodig om gerechtvaardigd te worden door de denker. Je denkt nu dat Deterding machtiger is dan Nietzsche, maar...'

'Neen, zeg ik, maar er is voor ons gevoel een lafheid in de godsdienst, nietwaar? in het verhaaltje van het betere leven hiernamaals. Als je alle Deterdings en Nietzsches buiten beschouwing laat, komt de fictieve wereld die mensen als wij om zichzelf maken niet neer op een gelijke lafheid? Wat jij cultuur noemt: poëzie, godsdienst, is dat in bepaalde omstandigheden toch niet wat Jane de vergissing noemt?'

'Of krankzinnigheid', zegt Jane.

'De waarheid is, zegt Héverlé, dat dit op typisch intellectuelen-masochisme neerkomt. Het is altijd hetzelfde: je zou Deterding willen opblazen, je kan het niet en je denkt: waarom niet mijzelf?'

‘Ik denk niet aan Deterding’, zegt Jane.

‘Ik wel, zeg ik. Héverlé heeft gelijk. Als ik ongestraft zo iemand kon neerschieten, met niets tegen mij dus dan mijn eigen morele remmen, ik geloof dat ik het met de grootste rust zou doen. Tenminste in tijden als deze...’

‘Bella denkt dat ze in de vergissing leeft, zegt Héverlé, sinds ze een kind heeft dat ze altijd heeft verlangd. De vergissing in haar geval is dat ze geen garantie kan krijgen tegen alle gevaren voor het kind, voor mij en voor zichzelf’.

‘Ja, als je morgen gedood werd, zegt Bella, waarom zou ik niet het recht hebben de gaskraan open te draaien voor mij en het kind samen? Het kind zou er niets van weten; ik ben er vrijwel zeker van dat niemand voor haar zal zorgen als wijzelf. Waarom mag iemand tegen mij zeggen dat dit egoïsme zou zijn en dat ik het recht niet heb?’

‘Het recht een kind te laten komen, één jaar lang, voor jouw plezier alleen? Maar dit hele gesprek is als ideologie absurd!’ ‘Ik vraag iemand te zien, zegt Bella, die wèrkelijk iets uit ideologie doet of heeft gedaan’.

Wij krijgen het gesprek inderdaad niet uit de absurditeit. Als wij naar huis gaan zegt Jane: ‘Waarom is men altijd zo dwaas om een ander tegen te spreken die dingen zegt als Bella daarnet? Zij heeft toch eigenlijk volkomen gelijk’.

Ik tracht te vinden waarom men zich toch ook met recht verzet, maar ik vind het niet. Wat Héverlé over het intellectuelenmasochisme gezegd heeft, houdt mij trouwens dieper bezig. Als wij thuiskomen ligt er een brief van de brusselse notaris: dat de boedelscheiding eindelijk beëindigd is en dat hij mijn aandeel heeft overgemaakt. Alles bij elkaar geteld heb ik een goede f 3000 gekregen, niet eens te veel om tussen Jane en mij verdeeld op de postspaarbank te worden gezet. Wat heb ik mij te beklagen? Er zijn mensen die een leven getobd hebben en voor hun oude dag f 300 hebben overgespaard.

33 Voor pessimisten

Februari '34. Het is of alles zichzelf nu met haast ordent: mijn schoonzuster schrijft uit Indië dat zij bijna zeker is (ook Otto's nalatenschap is nog steeds niet geregeld) Guy's opvoeding voor haar rekening te kunnen nemen: *Als wij in andere tijden leefden, zou ik het je nu al beloven*. Ook als zij het niet doen kan, weinig dingen hebben mij in deze trieste historie zoveel goed gedaan als deze brief: haar toon is nergens geforceerd, overal van een vanzelfsprekende eerlijkheid, en waar zij Otto's ziekte en dood zo kort achter zich heeft, veel meer getuigend van een ongewoon zuiver karakter dan enkel van tact.

Ik hoop Guy nu spoedig in Brussel terug te zien; maar in ieder geval lijkt het beter hem vooreerst op de kostschool te laten. Ik stel mij voor dat ik hem toch handig zal uithoren hoe hij het er heeft, dat ik door met hem te praten voor mijzelf zal kunnen uitmaken welke veranderingen hij heeft doorgemaakt. Wat een illusie: als ik voor hem sta zal het niet lukken. Het kan niets dan onmacht in mij zijn, maar ik kijk dan wat vriendelijk naar hem, wat medelijdend begrijpend; het voortgezette hiervan zou misschien een traan moeten zijn, maar bij gebreke daarvan heeft men de vaderlijke glimlach.

Een goed jaar is er nu om sinds mijn moeders dood; de enkele malen van emotie als ik aan haar terugdacht heb ik opgetekend, afgescheiden daarvan is zij voor mij gebleven als een oud portret. Eéns heb ik plotseling aan haar gedacht of zij nog leefde: toen ik een bijna lege fles kajoepoetih in onze badkamer in Meudon zag staan: ‘Als ik weer naar Brussel ga moet ik haar vragen dat bij te vullen... ach, zij is er niet meer’. Een lichte schok omdat ik dat vergeten was; misschien is het de schuld van mijn indische herinneringen geweest.

Dat zij haar sterfbed niet heeft kunnen inrichten zoals zij het wilde, dat zij sterven moest zoals het uitkwam, en waarschijnlijk daarmee voldoende bezig zal zijn geweest om niet zo *erg* te voelen dat ik er niet was... Maar het is misschien weer een burgerlijk vooroordeel - goed voor een bepaald tijdperk - dat het sterfbed lijken moet op een plechtig afscheid. Mijn vader dacht een jaar vóór zijn zelfmoord (die in tien minuten was beslist) dat hij sterven zou, omdat hij zich zo raar voelde en koude voeten had; hij verzamelde ons toen inderdaad om zich heen: mijn moeder, mij, Silvia en oom Van Kuyck. Hij sprak plechtige woorden en keek ons tegelijk waardig en angstig aan; na een kwartier zei oom Van Kuyck: 'Verdomme, ik geloof dat jij ons voor de gek houdt, hoor! en dat ik nu maar slapen ga'. Mijn vader was zichtbaar teleurgesteld, de volgende morgen bij de koffie nog, dat 'die nuchtere oom Van Kuyck' niet verkeerd gezien had.

Tante Tine zei dat mijn moeder een stralend visioen moest hebben gehad. Ik heb er later aan teruggedacht, als zonder het te willen: 'Als het waar is dat je je hele leven terugziet even voor je doodgaat, zoals sommige verdrinkenden het hebben gehad, sommige mensen op het schavot ook; als *dit* de werkelijke laatste gift van God was: niet de hemel of de engelen, maar je eigen leven...' Het is een gedachtengang waarvoor ik mij nauwelijks verantwoordelijk voel. Ik brak hem af door voor mij uit te fluisteren: 'Ach, hoe lief!' en ook dat is mij ontsnapt; ik had tranen in de ogen toen ik het uitbracht; en dat was de laatste maal.

Wij gaan er op uit om een andere woongelegenheid te zoeken nu wij weer zoveel geld op de postspaarbank hebben staan. Er bestaat een systeem van kleine oplichterij onder het motto van kleine hulp voor kleine luiden, waarvoor Viala ons uitvoerig heeft gewaarschuwd. Men wordt gelokt met iets ongewoon snoezigs in een goede wijk, bijna voor niets; men gaat er op af, wordt in een donker kantoortje ontvangen en hoort dat deze gelegenheid net verhuurd is. Maar er komt spoedig

wel weer wat. Het is hier een ‘vriendschappelijke vereniging’ en men wordt lid, voor 25 frs (het is niet zoals bij die dieven van verhuurbureau's die allemaal beginnen met 100 frs te vragen, betaal die nooit!), hier mag men verhuizen zoveel men wil, het is maar 25 frs *per jaar*. De vereniging helpt ook aan werk, althans zoveel mogelijk, en tenslotte, als premie: een vroedvrouw geeft gratis consult in gevallen van zwangerschap (abortus wordt niet vermeld). Als men lid geworden is, wordt men gestuurd naar een adres dat ook net verhuurd blijkt. Daarna hoort men niets meer. Als er honderd leden zijn... ‘Het is de oplichterij van 211 francs en 75 centimes na aftrek van de kosten’, zegt Viala.

7 *Febr*. Gistermiddag om half 6 zat ik met Goeraëff in de *Deux Magots*. ‘Er zal vanavond wel weer gevochten worden, zei hij, de oud-strijders komen nu ook blaffen tegen het Palais-Bourbon. De place de la Concorde staat al vol; een publiek dat “leve Chiappe” schreeuwt; waarom?’ Ik haal de schouders op. ‘Het schijnt dat Daladier hem plotseling ontslagen heeft, na hem de vorige dag onder omhelzingen te hebben toegesnikt dat hij zijn beste vriend was. Chiappe moet door de telefoon hebben geantwoord: “Dan sta ik vanavond op straat”; de ander heeft verstaan: “Dan ga ik vanavond de straat op”, wat in deze heroïsche dagen zoveel betekent als: “Dan speel ik aan het hoofd van mijn agenten de 18e Brumaire”. Doodsangst dus in het Parlement. Je weet heus van niets, Ducroo, als je deze historische feiten niet weet!’ Ik zeg niet dat ik het niet weet, ik geloof dat niemand het ware weet. ‘Jawel, zoveel is zeker: Frot is tegen Chiappe. Frot is uit de duisternissen opgevist, maar ontdekt nu dat hij óók de ziel heeft van Bonaparte en gaat vanavond misschien zelf een staatsgreep doen. Maar Chiappe is nu voor het publiek de sympathieke man, de martelaar: ze vinden het schandalig en zorgwekkend dat hij door een ander vervangen wordt. Heb je de tronie van zijn vervanger overigens bekeken? iets heel merkwaardigs werkelijk, in het soort van je notarissen. Maar

wie schreeuwt "leve Chiappe"? In de eerste plaats al die leeghoofden van camelots, die het slecht kunnen verdragen hun speelkameraad te verliezen; het was zo fris en frans, al die knokpartijtjes met complimentjes achteraf'. 'Vanavond kan je de ziel van Frankrijk nog ernstiger horen zingen; die oudstrijders, *de* chantage die er nog aan ontbrak'. 'Je denkt dat ik wil gaan kijken, Ducroo? Neen, ik wil direct naar huis! Ik wil dit hele gedoe wel verachten, rustig vanuit mijn vreemdelingschap, maar als je naar de place de la Concorde wilt...' Hij staat driftig op. 'Als ze maar even zouden vermoeden hóe stom ze worden geëxploiteerd, door de kranten en al de concerns die daarachter staan, hoe ze met hun idiote reputatie van éénns-held-altijd-held het figuur moeten redden dat Frankrijk slaat... mm, misschien zou ik dan nog iets van sympathie voelen voor die oud-strijders. Ik stel je nu voor alles liever te doen dan bij het vee te gaan staan; zomaar, voor wat we onszelf verschuldigd zijn, Ducroo'. 'Onszelf als wat? Als vreemdeling?' 'In de eerste plaats als niet-vee, daarna als alles wat je wilt. Als "intellectuele proletariërs", voor mijn part. Ik stel je voor de avond met mij door te brengen en over alles te praten behalve over politiek'.

Om 11 uur thuiskomend, word ik door de oude heer bezorgd bij de mouw gevat. 'Is er revolutie? Is het waar dat er geschoten is? En op de oud-strijders nog wel?' Ik zeg hem met welk plezier ik de avond elders heb doorgebracht. Hij schudt, terwijl hij door de gang strompelt en zich telkens aan de muur vasthoudt, meewarig het hoofd. 'Ik heb gehoord dat de oudstrijders morgen gewapend weer de straat op zullen gaan. Vanavond waren ze òngewapend, het was een manifestatie in kalmte en waardigheid, mijnheer, maar als er op hen geschoten is... ejeuh, wat zal het franse volk daarvan zeggen? Bent u hélemaal niet in de buurt van de place de la Concorde geweest?' 'Jawel, eronderdoor zelfs, maar in de diepste metro; er waren geen oud-strijders'. Hij legt zijn hand op mijn schouder, maar alsof hij mij strelen wil: 'Voy-i-ons, er is op hen gescho-ten, mijnheer, er zijn misschien wel dertig oorlogsver-

minkten doodgeschoten. Had u misschien gewild dat het er driehonderd waren?' Ik zou hem iets afdoends willen zeggen, maar sta nu met mijn hand aan de deurknop van onze eigen kamer; ik glimlach dus vriendelijk, en het is genoeg om hem, steeds hoofdschuddend, te doen weggaan.

Vandaag de verslagen van het gebeurde: 50 doden en meer dan 1000 gewonden, heet het. De ene charge na de andere. Van 6 uur af was de place de la Concorde zwart van de mensen; in het Palais-Bourbon werd onder de grootste angst vergaderd, buiten schreeuwde men: 'Aftreden! De dieven in de Seine!' Tegen 7 uur had men weer banken en hekken vernield, daarna werd een autobus aangehouden, goedgeklede jongelieden trachtten die om te gooien, braken de ruiten, staken het gevaarte in brand. De politie chargeerde, ook de gardes mobiles te voet, daarna een paar ruiters, alles zonder veel resultaat. De agenten werden gebombardeerd met straatkeien, steeds onder het geschreeuw van 'leve Chiappe!' Om 8 uur begonnen de oud-strijders te marcheren vanaf het Grand Palais, met vaandels en opschriften van dat zij buiten de partijen staan; en zij zongen natuurlijk de *Marseillaise*. Tegen de bruggen naar het Palais-Bourbon werd de druk van de menigte zo groot dat de versperringen bezweken. Men lachte om de getrokken sabels van de politie en het ronddraaien van de paarden; dan werd er opeens geschoten.

Het heet dat de oorlogsverminkten voorop gezet waren en door de achtersten als een onaantastbare beschutting tegen de garde mobile waren opgedrukt; de politie wilde niet schieten, de garde mobile deed het. Kreten van verontwaardiging overal. En vanaf dit moment niets dan charges; het hele plein schoongeveegd, de brug van de Concorde druipend van bloed. Het volk vluchtte tot onder de bomen waar de paarden hen niet konden volgen, maar nu kwamen weer de agenten in beweging en hun razernij was zo groot als nooit tevoren. Gevallen manifestanten werden vertrapt, 'onthersend', volgens de bladen; aan de andere kant ruiters van het paard gerukt, paarden met messen gestoken en verlamd, zelfs met re-

volvers op de politie teruggeschoten. Alleen de oud-strijders hadden zich, na geslagen en geduwd te zijn, weer in een stoet hersteld om hun kalmte en waardigheid niet te verloochenen; met bebloede gezichten hielden zij hun vaandels hoog. De kranten kunnen niet genoeg goeds zeggen van hun prachtige *Marseillaise* en hun edele gelaten, zo verschillend van de sombere benden die ook rondliepen en 'les Soviets!' riepen of op het gezang antwoordden met de *Internationale*. Ook de woede van de agenten heet verklaarbaar, hebben zij hun geliefde chef niet verloren, de enige die de rust had weten te handhaven? Niets dan smaad voor diens opvolger, en voor het infame bevel tot schieten van Frot uit het donkergemaakte Palais-Bourbon. De député's zijn niet naar huis durven gaan dan langs de achterdeur en onder politiegeleide; het volk van Parijs heeft gebloed, maar bereidt nu eerst zijn wraak voor op de moordenaars. Alle apotheken in de buurt waren vol gewonden, het café Wéber leek één groot hospitaal. De foto's spreken op hun eigen manier: wat een pover mensdom, in uniform of niet. Een brandende autobus geeft een feestelijke verlichting, maar overal waar mensen staan, ziet men onthutste gezichten, dierlijk wantrouwen en angst. De *pose* van sommige groepen is niettemin opvallend.

Op straat en in de café's gepraat: een jongeman met een sterk zuidelijk accent vertelt hoe hij ééns *bijna* bang is geworden voor de paarden en vluchten moest in een fontein. Op de place de la Concorde is alles intussen heel vlug opgeruimd: nog wat gebroken glas - 's avonds scheen de grond geschitterd te hebben als een ijsbaan - maar geen bloed meer, een kleine ongekamdheid van het zo grote plein. De obelisk koel en even uitheems als altijd. In de voetstukken van de stedenmaagden zijn kogelgaten met rood krijt omtrokken; zinnetjes daarbij als: *De moordenaars Daladier en Frot hebben met deze franse kogels laten schieten op Fransen!* De eerste doodgeschotene was een kamermeisje op een balkon, nieuwsgierig bloempje boven de Oceaan.

8 Febr. Om 3 uur is het ministerie afgetreden; Frot onvindbaar, maar in het Paleis van Justitie wordt zijn toga door collega's verbrand. Om 4 uur een nieuwe manifestatie op de place de la Concorde: 'Frot et Daladier au poteau!' Toch verloopt alles betrekkelijk rustig. Maar in de nacht worden grote winkels bij de Opera en de Madeleine, aan de Champs-Elysées en in andere betere wijken, met volkomen straffeloosheid geplunderd: 'troebele elementen' profiteren ervan dat de politie het elders te druk heeft. Er is in de burgerlijke pers een walgelijke ijver om deze apachen te vereenzelvigen met de communisten, en de edele gelaten van de oud-strijders, op de 'grote avond' al zo contrasterend met dit 'schuim', worden weer overvloedig geciteerd.

Twee wachtwoorden nemen toe: de 'kalmte en waardigheid' van alle ware Fransen; daartegenover, zij die 'in bloed en modder' zijn ondergegaan. De oud-president Doumergue is uit zijn retraite teruggehaald en vanmorgen onder geestdriftige begroetingen in Parijs gekomen; alle kranten werken op het idee dat alleen deze glimlachende grijsaard de burgeroorlog nog keren kan.

9 Febr. Vanmiddag zag ik op de boulevard Saint-Germain de eerste bulletins aanplakken met de namen van het nieuwe kabinet, door Doumergue gevormd. 'Ze staan er allemaal weer op, zei Viala naast mij; dezelfde grappenmakers, een beetje anders gegroepeerd. De Fransen zijn dol op oude vedettes, ze hebben Doumergue in geen vier jaar gezien en dus zijn ze verrukt. Het is het kabinet Cécile Sorel. Als de communistische manifestatie van vanavond uit elkaar geknuppeld is en de glimlach van Doumergue als wonderzalf heeft gewerkt, mogen we weer even vergeten dat een paar oud-strijders omvergelopen zijn. De pers zit er toch erg mee in dat er niet wat meer lijken zijn voortgebracht op hun grote avond. Eerst waren er vijftig, toen veertig, toen dertig, tenslotte maar tien. Als er vanavond vijftig communisten vallen, duurt het veertien dagen voor het cijfer erkend is'. Ik vraag hem of hij er-

heen denkt te gaan. ‘Neen, zegt hij, ik zal even bij Héverlé informeren, maar ik verwacht niet veel voor vanavond. Laat ons de 12e samen naar de place de la Nation gaan voor de manifestatie van het eenheidsfront; als er dàn gevochten wordt zal het werkelijk ernst zijn’.

Ik verlaat hem hierop. Thuis ontmoet ik bij de oude heer een nog jonge russische prins met een groot verband om het hoofd: hij is op de grote avond neergeknuppeld, maar zo onvermoeid in het vertellen van deze gebeurtenis dat ik er speciaal voor geroepen word. Hij was gewoon op de wandeling - hij houdt er zo van de diepe opmerkingen op te vangen van het parijse volk - toen hij bij de Concorde het eerste schieten hoorde. Een heer was op een bank geklommen en had gezegd: ‘Laat ons morgen de schoeljes die op het volk van Parijs hebben laten schieten individueel vermoorden; we zoeken ze thuis op, volgens het adresboek, en we vermoorden ze; c'est promis?’ Het publiek: ‘Promis! promis!’ Toen was hij doorgelopen tot de place de la Concorde zelf; hij was er een uur geleden nog langs gekomen, maar het was of er een eeuw overheen was gegaan. Glas overal, plassen bloed en braaksel van mensen die op de maag geslagen waren... terwijl hij nog keek liep iedereen weg; hij dus ook; hij hoorde stappen achter zich, en kreeg twee houwen met een gummistok. Hij stortte zich in de tuin van de Tuilerieën tussen twee dames met vison-mantels, hij voelde geen pijn en zag alleen het vison, maar hij weet nu toch ook dat de dames houwen met de stok hebben gekregen en bebloede gezichten. In de tuin was alles donker en het hek ging opeens dicht; iemand gilde: ‘Ze willen ons hier vermoorden!’ Op dit ogenblik merkte hij dat hij bloed aan zijn hand had; hij dacht eerst een ander te hebben aangeraakt, maar een stem zei: ‘U bent gewond!’ en hij zag nu dat ook zijn jas helemaal doorweekt was van bloed. Hij herinnert zich verder dat hij door twee camelots du roi in een apotheek gebracht werd waar het zó vol was van gewonden dat men hem niet helpen kon; mensen in een auto reden hem toen naar een hospitaal, naast iemand met een bijna afgesla-

gen neus. In de morgen kwam een dokter die zeer edel was en zei: ‘Ik had zelf manifestant kunnen zijn, ik wil volstrekt geen betaling. U moet veel spinazie eten om het bloedverlies te *rembourseren*’. Hij had daarna tweemaal 24 uur rust genomen en was toen met zijn verbonden hoofd toch maar weer de straat opgegaan; binnen een halfuur had hij drie verschillende reacties gewekt. Eerst schreeuwde iemand hem toe: ‘De volgende keer gaat je kop er helemaal af!’ Toen was hij naar een kiosk gegaan om een krant te kopen en de juffrouw had gezegd: ‘Geen kranten voor een manifestant; eerst geld voor onze verbrande kiosken!’ Hij begon het te betreuren dat hij geen hoed op had en besloot terug te keren per autobus. Maar daar riep iedereen: ‘Laat hem het eerst instappen! plaats voor iemand die door die vuiliken geslagen is!’ Binnen stond iedereen op, verscheidene mensen drukten hem de hand...

‘Ik vestig uw aandacht er op dat het verhaal héél goed verteld is’, fluisterde de oude heer mij in. Inderdaad, het was volkomen geredigeerd. Alleen was het slissen van de jonge man zo erg dat ik achteraf bij de oude dame navraag deed of het van zijn wond kwam. ‘Die arme prins! zei ze, ik moet het u vertellen. Zijn vader was op en top een aristocraat, maar zijn moeder veel minder; toen ze in de emigratie al haar geld had opgemaakt en haar juwelen verkocht, is ze onmogelijk geworden, en toen waren er iedere dag hevige scènes met haar man. En op een dag was er zó'n hevige scène, dat deze jonge prins het niet meer kon aanhoren; hij is toen van een zesde etage uit het raam gesprongen. Gelukkig is hij in zijn val even opgehouden door het balkon van de tweede etage, en zo is hij dan gered. Maar o! een beenbreuk, en een kaakbreuk op drie plaatsen, en al zijn tanden uit zijn mond. Dat slissen komt van een gebit; en het was vroeger zó'n knappe jongen, dat kan men ook nog wel zien...’

Het wordt vreemd dat iemand van twee knuppelhouwen onder een verband vertelt, als hij iets zoveel belangrijkers heeft doorgemaakt. Maar het mooiste is, dat deze jonge prins be-

hoort tot de weinige wit-Russen die geen aanhangers zijn van grootvorst Cyril als kroonpretendent, omdat hij meent dat de Tsaar niet vermoord is. Hij moet optimist zijn geworden in het overleven van ongelukken.

10 Febr. Met verbittering aangevallen, hebben de communisten zich even verbitterd geweerd; maar er waren maar 6 of 7000. De toegang tot de place de la République, waar de manifestatie zou plaats hebben, was afgezet, maar in de hele omgeving is gevochten. Tot in de metro hebben de agenten vluchtelingen met razernij nagezet, uit de huizen zijn zelfs kacheltjes op de agenten geploft. Men zegt dat sommige huizen, waaruit geschoten werd, stormenderhand zijn ingenomen. Het gare de l'Est is een ogenblik in handen van de arbeiders geweest. Met het gevolg dat de kranten nu vuur spugen, dat tot in de kleinste winkels in onze buurt plotseling met sympathie gezucht wordt over de gewonde agenten. Zes communisten zijn gedood; ditmaal is het openlijk: niet méér, helaas! dit bloed is waardeloos en niet te vergelijken met het 'edelste bloed van het land' dat de 6e vergoten werd. 'Die beesten van communisten hadden revolvers!' 'Terwijl die brave agenten suikerbroden hadden', zegt Héverlé die ik in de middag opzoek.

Ondanks wat Viala mij gezegd heeft, zijn zij toch nog naar het strijdtoneel gegaan: beiden met hun vrouwen. Bella is trots dat zij tot in het hart van de place de la République zijn doorgedrongen, achter drie versperringen van agenten. Manou is meegegaan zonder een zweem van angst, met Bella pratend over een bal van links-georiënteerden, dat nu wel niet door zal gaan. Héverlé, die geen hoed op had, is bij de eerste versperring al gefouilleerd; Viala met de klassieke pet van het 'troebele element', maar tussen de twee vrouwen lopend, eerst bij de derde. De agent die hem onderzocht voelde opeens een verdacht voorwerp in zijn broekzak en onthulde een grote tube aspirine. Wat Héverlé bij de charges vooral had getroffen was de opeenhoping van gezichten in de ramen, die als

in de poppenkast alle vielen zodra de uniformen in de straat verschenen.

13 Febr. Dit is het nuchtere verslag van gisteren; zelfs nu nog weet ik niet welke gevoelens eraan toe te voegen, aangezien alles bijna zonder gevoelens werd doorgemaakt. Om half 3 waren wij op de place de la Nation: Manou en Viala, Jane en ik. De laatste metrohalte was weer verzegeld, vanuit de voorlaatste ging het dus te voet, tussen een steeds aangroeiende menigte. Op enkele meters van het grote plein met het beeld van Marianne in het midden, wordt ons vanuit een dwarsstraat de pas afgesneden door een geordende stoet: een eerste rij van waardig uitziende mannen met baarden, gezichten uit de tijd van Jules Guesde, tussen arbeiders, armen gestrengeld om eikaars schouders, en een stoere oude heer met grijze snorren en een pet, een père noble van het proletariaat, met een vlag in de hand voorop. Daarachter vele vrouwen, harder roepend dan de mannen: 'Venez avec nous, camarades!' De eerste indruk is nogal meeslepend; uit alle ramen van de straat hangen mensen, op de trottoirs wordt lachend en sympathiserend met de stoet gesproken, maar weinigen sluiten zich aan. Ik koop een solidariteitskaart van de stakende taxi-chauffeurs en een revolutionnair blaadje: 'Merci, camarade'. De suggestie dat men erbij hoort komt niet voorbij een zekere diepte, maar tot daar ongetwijfeld wel.

Langzamerhand - het loopt naar 3 uur - raakt het plein vol. Troepen stuiten op andere troepen: hoerageroep. Aan de tak van een boom hangt een groot portret van Dimitroff; men groet op zijn communistisch, met de gebalde vuist, maar ook vele petten gaan af. De socialisten, anders voor bourgeois en sociaal-fascisten gescholden door de communisten, zijn nu gekomen om de communistische moed te huldigen; de communisten voelen zich gesterkt en bewonderend gezind tegenover de grotere massa en discipline van de socialisten. Ook deze manifestatie moet plaats hebben in 'kalmte en waardigheid'.

Om 4 uur is het plein stampvol. Aan het beeld van Marianne,

op en tussen de bijfiguren, trossen mensen; zowel daar als in een muziektent sprekers, die men niet verstaat. Aan telefoonpalen, in de takken van een hoge kale boom, op een nog hogere stellage van een huis in aanbouw, rode vlaggen. Iemand klimt op de schouders van Marianne en zwaait op nogal kinderachtige wijze een rode vlag die boven haar muts uitkomt, tenslotte wordt deze als een pennehouder boven haar oor gestoken. Alles heeft plaats in een grijs licht; en de vijand laat begaan: wat geven zulke symbolen? De leuzen die door de sprekers worden uitgeschreeuwd zijn die uit elke krant; er komen nu gebaren bij, maar de tekst hoeft gelukkig niet langer te zijn: 'Geen bourgeoisie die het fascisme bevordert! De knoeiers uit het Parlement! Straf voor alle schuldigen!' De menigte schreeuwt vooral: 'Les soviets partout!' daarna, lang achtereen en rhythmisch, terwijl men niets doet dan rondlopen: 'Uni-té d'ac-tion! Uni-té d'ac-tion!'

Tussen de opschriften één schampere: *On ne suicide pas la République comme on a suicidé Stavisky*. De andere zijn weer gewone leuzen: *Contre la politique du moindre mal. - Les fascistes ne passeront pas. - La mort plutôt que le fascisme*. Wij blijven hier en daar staan, vangen een paar woorden op, lopen dan weer mee. Na een uur merken wij dat wij moe worden, het lijkt steeds meer op een cirkelgang, en wat wij om ons heen zien lijkt eindeloos op elkaar. Men is hier vooral blij dat men met zovelen is, dat de strijdkrachten er mogen zijn, dat het proletariaat van overal is opgekomen, en het proletariaat niet alleen: 'Hoeveel mensen zijn hier wel? Honderdduizend, of meer? De *anderen* zullen wel weer zeggen dat het niets te betekenen had!'

Alleen als men langs de openingen komt die naar Parijs voeren, in een halve cirkel als stralen rond het plein, spreekt het gevoel meteen anders: elke straat is op nog geen 100 meter hiervandaan afgezet door uniformen, agenten en gardes mobiles, te voet en te paard, strepen van koperen helmen; en de haat die men op de gezichten daaronder raden kan, de verachtelijkste die er is: de botte haat van huurlingen. Een ge-

wone politieagent kan zeggen: ‘Als we al die communisten maar mochten uitroeien, dan was het voorgoed uit’. Bij iedere opening gejouw en gefluit van hier; verachtelijk zwijgen van de andere kant, maar men voelt het gespannen kijken. De uniformmantels zijn grauw in het mistige tegenlicht, alleen de helmen blinken. Wij denken: ‘Als zij uit al die straten opeens chargeerden, als wiggen in deze draaimolen, wat een breekschade’. Als sommigen van hier - verhit nog van de 9e, of zijn het provocateurs? - de straten in willen, laat de discipline zich gelden, andere petten glijden er tussen, duwen de onvoorzichtigen zachtjes weer in de cirkelbeweging: ‘Terug, kameraden! Ne provoquez pas, laissez-les, enfin... gentiment, quoi!’ Bij een straat vol gardes te paard wordt het jouwen verdubbeld: ‘Aux chio-ottes!’ langgerekt en goedgemoduleerd. En overal: ‘Chiappe en prison!’ dat is nu de eerste schreeuw en de laatste.

Vóór ons uit hobbelt opeens een mannetje met een witte baard, een bedelaar met tyroolse hoed, waarop hij portretten heeft gestoken: van Lenin, van Dimitroff en van Romain Rolland. Op zijn borst en op zijn rug heeft hij plakkaten waarop met zwarte en rode letters gecalligrafeerd staat dat hij Coeur-Joli heet, 72 jaar oud is, 8 arbeidsongevallen heeft gehad, en tot besluit: *Als ik vandaag sterf, is mijn dood nuttig geweest voor het proletariaat*.

Strijdkrachten. Maar in kalmte en waardigheid. ‘Abjecte intellectuelen’ schijnen te vinden dat een zo grote menigte zich niet strijdlustig genoeg heeft gedragen. Maar aangezien het toch strijdkrachten zijn, blijft men denken aan de wapens die zij misschien bij zich hebben, en degene die zij zeker *niet* bezitten; men vraagt zich af wat een revolutie kan uitrichten, zelfs met 150.000 geestdriftige strijders, als van de andere kant een paar vliegtuigen met bommen kunnen worden losgelaten. Als het een zaak van oorlog wordt, waar zijn de modernste argumenten van dezen hier?

Om half 5 hebben wij ruim 2 uur rondgelopen. De menigte cirkelt niet meer, grote troepen verwijderen zich langs de

cours de Vincennes. Wij gaan een café binnen, waar het dampt van de mensen. In alle telefoonhokken journalisten die de gebeurtenissen melden; ik hoor er een zeggen: 'Relletje in Ménilmontant'. Manou wil erg graag kijken en neemt het initiatief: 'Laat ons in de metro nazien welke uitgangen verstopt zijn; daar is dan zeker iets gebeurd'. Wij vinden een hele rij namen met krijt opgetekend als verboden, alle langs de avenue Voltaire; wij gaan dus weer naar de dichtstbije halte. Niets; verlaten boulevards; alleen overal patrouilles agenten. De place de la Bastille is vol gardes mobiles, korte leren mantels, korte geweren; wagens op de hoeken van de straten onder zeildoek, mitrailleurs er in. Het is koud en vochtig tegelijk op straat, overal een sfeer van staat van beleg die de officiële berichten tegenspreekt. Ten slotte krijgen wij honger en gaan ergens eten: de kellner vertelt ons met trots dat hier tenminste niets gebeurd is.

Als wij naar de grote boulevard lopen, schrikken wij bij het oversteken van een plein op door gerinkel: een kleine magere kerel met een pet slaat een dikkere in hemdsmouwen tegen de ruiten van een raam gelijkvloers, veel glas valt er bij neer. Viala en ik lopen er heen en zien hoe de man in hemdsmouwen na enkele slagen wankelt, de hand voor zijn gezicht brengt dat aan bloed is, achteruit stapt over de drempel van een deur die halfopen staat naar een binnenplaats, daar in het donker verdwijnt. Een vrouw komt uit hetzelfde gat te voorschijn, kruist de armen over de borst en krijst; de man op straat schreeuwt over haar schouder: 'Schaam je je niet?' tegen de verdwenen man. 'Een vrouwenhistorie', meent Viala. Een paar voorbijgangers zijn blijven kijken, maar een groep gardes mobiles, een beetje verderaf, heeft gemeend dat dit volstrekt niet tot hun strijd behoorde.

Op de boulevards werken bioscopen en café's als op alle andere dagen. Een vrouw die een agent heeft uitgescholden wordt bijna opgebracht en het publiek geeft haar ongelijk. Om 9 uur blijkt de metro opeens niet meer te gaan; zonder taxi's en zonder metro zien Jane en ik ons verplicht om naar

huis te lopen: van de place de la Nation tot aan de porte d'Auteuil zijn wij Parijs dan in de hele breedte van Oost naar West doorgegaan. Wij begeven ons dapper op weg: alles is verlaten maar goed verlicht, onze stappen klinken hol en toch opgewekt, alles is bourgeois, zover van de collectieve woelingen, imposant soms door de grote gebouwen, en wij beseffen opeens weer hoe zonderling het eigenlijk is, als vreemdelingen te wonen in dit 'eeuwig Parijs'. Thuisgekomen vertellen wij de oude Russen dat de manifestatie buitengewoon is geweest.

14 Febr. Er is één kans op de twee dat alles nu voorlopig weer rustig blijft, zegt Héverlé. Maar hij spreekt met geestdrift over de manifestatie van het eenheidsfront, hij gebruikt zelfs het woord grandioos voor de opkomst, de opeenhoping van strijdkrachten. En een menigte is toch werkelijk niet hetzelfde als de som van al die mensen afzonderlijk, licht hij toe, men moet tot de menigte gesproken hebben om dat te weten; de menigte begrijpt als menigte wat de individuen apart niet zouden begrijpen. Hij ontwikkelt het idee, en ik vraag mij ondertussen af welke bril ik had moeten opzetten om het schouwspel van eergisteren als grandioos te zien.

'Het schijnt dat mensen die niet aan politiek doen, in deze tijd eigenlijk niet bestaan, zeg ik. Ik zal dat nooit kunnen toegeven. Sinds twee maanden houdt dit mij bezig en eergisteren heb ik duidelijk kunnen nagaan hoe weinig ik *hier* juist besta. Iemand die liefheeft, bestaat. Een groot broederlijk gevoel voor de massa zou misschien dit bestaan geven, een intense haat voor de vijand ook. Maar ik ben dan aan geen van deze gevoelens toe, zijnde een abjecte intellectueel, of wat je maar wilt. Ik heb mij al deze dagen overstelpt gevoeld, ongetwijfeld; maar opgelost, neen'.

'Maar waarom zoek je dan tòch naar iets anders? Omdat je bedreigd bent, je hele bestaan. Je zult je moeten aansluiten bij de partij die je het minst antipathiek is. Omdat je daar nuttig zou kunnen zijn, zoals het voor jou nuttig kan zijn deze medestrijders te hebben. Als diè uitwisseling er maar eenmaal

is... Je denkt aan wat er ondraaglijk kan zijn in deze autoriteit, als dezen het gewonnen zullen hebben. Maar daar ben je nog niet aan toe, terwijl de autoriteit van de anderen, van de generaals en de fascisten er eigenlijk al is.'

'Mogelijk; ik vind het dan toch te goedkoop om zó - zo noodgedwongen - mijn diensten aan te bieden. Ik wil er mijn moed in stellen buiten dit alles te blijven zo lang ik kan. Om te erkennen dat ik *maar* een intellectueel ben, als dat zo is, maar dat ik niets anders kan zijn dan wat ik werkelijk ben, niets anders kan doen dan wat ik werkelijk kan.'

'Waarom, herhaalt hij met klem, zoek je dan? Waarom leg je je daar dan niet bij neer?'

'Omdat ik óók gevoel heb voor de marxistische opvatting dat je er toch nooit buiten staat. Omdat ik óók niet gelukkig kan leven in het idee dat ik een kleine vuilik van een kleine burger ben. En toch, als het nu eenmaal zo is... Ik zou mijn autobiografie kunnen uitgeven onder een titel als *Het Bourgeoiszoontje*.'

'Onjuist. Je titel zou achteraf bedacht zijn en niets bewijzen. Het is zó eenvoudig niet. Pas op dat je niet te veel gaat letten op de vereenvoudigers van Marx; er is geen enkele reden waarom je hier naar de mindere geesten zou luisteren, terwijl je ze op ieder ander gebied laat praten. Neen, wat ernstig blijft in dit alles is: dat je inderdaad waarschijnlijk niet buiten deze conflicten zult kunnen leven. Je zou kunnen denken dat je nu eenmaal deel uitmaakt van een stervende beschaving en rustig proberen aan te zien hoe dit sterven zich voltrekt. Probeer het. Ik heb je gezegd dat er veel kans is op een nieuwe rust; je zit hier in Frankrijk niet zo slecht in dat opzicht. Je hebt nu misschien wel weer drie jaar uitstel gekregen.'

'En daarna?'

'De revolutie van links, of van rechts, of de oorlog, alles wat je wilt. Alle grote voorspellers beweren dat de oorlog er binnen drie jaar zal zijn. Ik zou willen zeggen: ga naar Perzië, je zou daar een beschaving vinden die je alleszins bekoren kan. Maar de oorlog zou je ook daar achterhalen.'

‘Inderdaad, dat zouden we haast nog vergeten. Maar op het ogenblik lijkt niets mij zo pover als zich te wijden aan een deel van het mensdom, partij genoemd, dat de een of andere plaats veroveren wil. Geen tijd meer te hebben voor nuances, alles op te offeren aan het idee van “er te komen”, dat dan telkens weer “voorlopig” blijkt te zijn! Geen *mens* meer kunnen zijn dan bijv. als communist, zich niet meer kunnen terugvinden als mens dan door Marx. En als je dat weigert, dan vervallen in de wrok van degenen die voelen dat zij in alle gevallen verliezen, die bovendien zo machteloos blijven, dat zij hun compensatie wel moeten zoeken in één ding: hun intellectuele verachting.’

‘Ieder zijn systeem van verdediging. Maar er zijn twee dingen die je nu misschien door elkaar haak: de idee, de mythe van iets, en de personen. Je kunt de personen negéren als je sterk genoeg voor de mythe leven kunt.’

‘Ik geloof niet dat ik het ooit zal kunnen; misschien ben ik hier dan weer niet intellectueel genoeg voor. Als alles op oorlog neerkomt, dan kan ik alleen met volle overtuiging oorlog voeren naast mijn *vrienden*.’

‘Het is te vrezen dat men hun de oorlog niet verklaren zal.’

‘Jammer. Voor iedere andere oorlog zou ik alleen de moed willen hebben te bedanken.’

Bij het naar huisgaan ontmoette ik in de kalmte van Auteuil een groep jongelieden; terwijl ik hun voorbijliep zei een stem met grote nadruk: ‘Maar ik zeg je dat je je vergist, hij is *tegen* de socialisten!’ Ik kreeg als een schok in de maag, iets dat mij fysiek even misselijk maakte.

15 Febr. Jane komt mij zeggen dat zij een studio op het oog heeft die misschien binnen ons bereik valt. Zij heeft overal uit de ramen gekeken of er nog bomen vielen te bekennen. Er was ook een grotere ruimte voor dezelfde prijs, maar met uitzicht op een binnenplaats, die wit was, Caligari-achtig, met het holle weerkaatsen van een radio opeens uit een raam. Dit was kleiner, maar je kon inderdaad één boom zien, en de

kamer was helder, en hier in de buurt. ‘Al zou het alleen voor de burgerlijkheid zijn, zeg ik, neem vooral dit, alsjeblieft. Ik ben al aan mijn stamcafé gewend, en in afwachting dat ze komen om over ons te beschikken, laat ons dit kleine stukje kiezen van een voorbije wereld!’

Ik merk dat ik het zeg met overtuiging, met een verbetenheid die ik in lang niet gevoeld heb. Als Jane evenals Bella een kind zou willen hebben, zou *ik* mij niet verzetten: waarom niet de toekomst tarten, als de toekomst er toch zo grimmig uitziet? Een familie stichten, nu alles ieder ogenblik tot pluizen kan worden geblazen, en met mijn ondervinding op dit gebied, die mij toch weinig illusies laten kan. ‘De bourgeois maken elkaar het familieleven onmogelijk, zei Viala, omdat ze niets beters te doen hebben. De proletariërs vaak genoeg ook, maar omdat ze landerig en afgebeuld zijn’. Wat lijkt zoiets meteen precies juist, en hoe weinig blijft ervan over als men het even bekijkt. Hoeveel proletariërs zijn niet de ergste bourgeois in hun verlangen naar een familieleven; en misschien zijn het de beste nog. En anderzijds, geef hun *allen* het comfort dat zij met zoveel recht opeisen, en zij zullen elkaar het leven eerst goed onmogelijk maken ‘omdat zij niets beters te doen hebben’.

18 Febr. Wijdenes schrijft dat men hier op zo'n gemoedelijke democratische manier de zaken heeft opgeknapt: wat een verschil tussen Doumergue en Hitler! Ik zal hem deze bladzijden zenden. Misschien niets dan slechte journalistiek, maar des te beter dan: ook waar dit het hoofdthema scheen geworden van onze dagelijkse meditaties, des te beter voor *mij* als ik het niet inniger heb kunnen weergeven. Bovendien, ik ben opgehouden terwijl de eigenlijke komedie nog lang niet is geëindigd; de politieroman in afleveringen, die alle kranten steeds vlijtiger zijn, is spannender en verwarder dan ooit; alleen, zelfs de domste lezer gelooft er niet meer in. Men heeft niet voor niets elke dag zijn stuiver hieraan besteed, de grondige oneerlijkheid van iedereen is iedereen nu wel ingeprent.

Maar iedereen denkt alweer: ‘Was ik vroeger dan zo dom te geloven dat het anders was?’

20 Febr. Bij nader inzien zend ik Wijdenes alles. Ik vraag hem mij te schrijven wat hij denkt over deze opbrengst van een jaar: ‘...Toen ik eraan begon had ik een vaag idee dat alles vooral op de liefde zou neerkomen; daarin heb ik mij dan vergist. Ik heb je al eens gezegd waarom, ik zou het voor mijzelf nog beter kunnen formuleren, maar het doet er niet toe: ook met alle deugden toegerust van het cynisme schrijft men niet wat men wil, alleen wat er in een bepaalde fase *uit kan*. En men kan immers ook zichzelf niet weergeven; men legt zich neer bij de theorie dat men op zijn best een dubbelganger van zichzelf maakt. Mijn dubbelganger heet, schijnt het, een individualist; er is ook met dit woord allerboeiendst gegoocheld in deze laatste tijd. Hij die met opluchting zijn opnieuw toegestaan individu herontdekt, spuugt met des te meer dienstijver op het verouderd individualisme, en ook dat doet er niet toe; en zelfs niet of het individu zijn verschil of zijn overeenkomst met andere individuen onderstreept. Ik heb nergens geprobeerd de band tussen mijn ‘ik’ en een altijd bestaande ‘wij’ nauwer aan te halen; evenmin erop gewerkt om te doen uitkomen hoe verschillend ik was.

Maar de les van dit alles - van het afgelopen jaar? Ik zou tegen de vuiliken willen zijn, niet zo heel anders dan het publiek op de place de la Concorde, alles welbeschouwd; ik ben ook ongehoord moreel geworden in deze dagen, en als dit samenvalt met het verlies van mijn geld en mijn persoonlijk contact met de notarissen, tant pis. Maar zodra men naar de middelen zoekt, beginnen de verschillen te spreken, helemaal vanzelf. Meer dan jij, met meer erkenning van mijn fatum dan jij, ben ik tenslotte een ‘hopeloze intellectueel’. Als ik *mijn* collectiviteit zou moeten vinden, dan zou het die zijn van de intellectuelen, van degenen die niet naar de politiek zijn overgelopen, onder welk voorwendsel dan ook. Ik heb mij nu nauwgezet afgevraagd waarom ik politiek niet tot deze of

gene partij behoor en ik vind twee redenen: weigering van het compromis, afschuw van de afstompende autoriteit. ‘Uitstekend, zegt de specialist in deze materie, maar partijloos is niemand: je bent dupe van een andere vuiligheid en een ander compromis, als je jezelf in ernst voor partijloos houdt’. In ernst juist zou ik mij toch dáárvoor willen houden, maar volgens de politieke wijsheid heet ik dan een bourgeois. In duivelsnaam! men kan niet altijd sympathiek staan tegenover wat men nu eenmaal is.

Wat een wonderlijk fatum tenslotte: niet aan de bourgeoisie te ontkomen en er toch niet toe te behoren; geen hardheid te hebben voor wat niet burgerlijk is, geen sympathie te hebben voor wat het wèl is, en niets meer aan te kweken - *niets*, dat is de moeilijkheid! - van het onburgerlijke dat voor interessant doorgaat. Nu al te zijn, denk ik soms, zoals ik in mijn beste ogenblikken misschien tegen Guy zal zijn, later. Toen ik pas in Europa was gaf iemand mij eens voorzichtig te kennen dat mijn ouders hun geld in de koloniën wel gestolen moesten hebben, dat ze anders toch niet zo welgesteld zouden zijn. Ik was toen zo naief om zeker te weten van niet; ik ben nu verplicht te erkennen dat ik meer dan 30 jaar rustig van meer dan twijfelachtige gelden geleefd heb. En niettemin blijf ik ontkennen dat de eerste de beste revolutionnair het recht zou hebben mij voor bourgeois te schelden alsof daarmee het laatste woord, en het verschil tussen ons, gezegd was: tussen mij en hem, die misschien barst van de meest bourgeoise wrok en begeertes, die op zijn manier bekrompen kan zijn als de ergste bourgeois, en wetens of onwetens driemaal kan zijn verkocht.

Ik tracht terwijl ik je schrijf, terug te denken aan de weg die ik moest afleggen om mij met dit alles bezig te houden: hoe kort nog maar, en hoe definitief. Er zijn duizenden mensen die meteen precies zouden weten hoe die heet: crisis, Een halfjaar geleden zat je met me in de *Feuilleraie*; Jane en ik zijn er nu pas teruggeweest: de directie is veranderd en er is nu een kwiekdoende verlepte dame die zegt: ‘Het is de eerste keer

dat ik zaken doe, maar dit is een familiepension, niet een hotel; een hotel zou ik nooit gewild hebben, terwijl een familiepension, nietwaar, ce sont des gens du monde qui reçoivent d'autres gens du monde'. Ze zei het ons toen wij nog geen vijf minuten zaten en zal het dus wel zeggen tegen al haar gasten: zij is er *ook* op gesteld haar juiste positie te bepalen, in deze tijd! Op hetzelfde plekje waar jij je afvroeg wat je als hollands-schrijvende intellectueel doen kan, als het zover komt dat je emigreert...

Als je niets anders kunt dan met de pen je brood verdienen - of in de aanverwante vakken - dan ben je ook een hopeloze intellectueel. Sinds verleden jaar sta ik op hetzelfde punt en denk: hoe kom ik hier? Omdat ik mijn geld verloren heb; het geld dat mijn ouders zolang wisten te behouden, als tòch weerbare bourgeois. Waarom is het nu verloren? Door de crisis. Om mij met dit antwoord tevreden te stellen zou ik geen individualist moeten zijn. Nu wens ik beter te kijken, verder terug te gaan. Ik heb mijn geld verloren omdat mijn vader alles op naam van mijn moeder heeft laten staan. Waarom? Omdat hij zich failliet had laten verklaren na gegijzeld te zijn geweest. Is dat alles? Neen: omdat mijn moeder onverwacht andere erfgenamen bleek te hebben; omdat zij een zoon uit een vorig huwelijk had. Omdat zij vóór mijn vader een heer met grote snorren bemind had. Omdat... neen, de lijn breekt af; het is beter te vragen waarom mijn vader geld had. Omdat zijn grootvader, de ex-kolonel Lami, een rijke indische weduwe getrouwd had. Die ex-kolonel, wiens voortreffelijk financierschap (zie hoofdstuk 3) de oorzaak was van mijn maatschappelijk bestaan en van mijn 'klasse', totdat mijn moeders rol in de familie een eind maakte aan wat 3½ generatie geduurd had - het historisch materialisme wordt toch wel schilderachtiger, als je het nagaat in zijn individuele expressie!

Als ik een werkelijke pessimist was, zou ik nu nog narekenen waarom al mijn schrijven niets veranderd heeft of veranderen kan; waarom ik op mijn 34e jaar een dood gewicht ben in de strijd om de maatschappij; waarom ik tot déze eerlijkheid in

staat ben en niet tot een andere. Ik bespaar het je, en mijzelf. Als ik zeker was dat je *sentimenteel* genoeg bent (ik schrijf het woord met wellust) om te vinden dat niets, in wat ik je zend, mijn kinderherinneringen overtreft, ik zou je er nu een paar nieuwe vertellen. Ik heb in Gedong Lami bijv. onze geweldige palang pintoe vergeten: de ijzeren bout die 's avonds achter de grote deur geschoven werd, direct achter de koepel; Yoeng of Isnan manoeuvreerden er ernstig mee, en 's morgens stond het ding achter de deur, tweemaal zo hoog als ik, en mij was op het hart gedrukt er nooit aan te raken, omdat ik dood zou zijn als het op mij neerkwam. Toen ik bang was voor de rovers, werkte die ijzeren bout ook kalmerend op me: het huis was van alle kanten open te krijgen, maar je kon niet weten of de rovers niet tegen die ene deur zouden blijven duwen, die toch niet voor niets daar stond, en die zij *nooit* open zouden krijgen! En op Balekambang heb ik vergeten de angin barat te vermelden: de grote wind die uit de zee opkwam; het plotselinge rennen van Isnan om het huis, met fladderende hoofddoek, roepend: ‘Barat! barat!’ terwijl hij zo vlug mogelijk de gevlochten luiken tegen de ramen moest vastmaken.

Al die ‘dromen’ tenslotte - en nu? Zal ik eens toch een *welingelicht* man zijn in de practijken van de wereld? Als ik bedenk dat oom Van Kuyck mij dat al voorhield, met puilende oogjes: ‘Je moet practisch leren worden, kerel!’ Jij hebt dan op mij voor dat de omstandigheden je van jongsaf anders hebben gemaakt, vanaf dat je wist dat er o zo veel aankwam op ‘geld verdienen’; je was zoveel eerder een bewust mens, volgens de toch nogal platte logica die de mens uitsluitend uit zijn omstandigheden verklaart. Ik moet je bekennen dat ik de sentimentaliteit heb alweer, om nog steeds aan een andere waarheid te willen geloven; ik vind in mijzelf een onuitroeibare onverschilligheid voor de historische bepalerij van alles, verklaring voor alles, en voor mijn plaatsje daarin dan *ook*! Dat onze beschaving de wegstervende is, als die van het oude Rome, en dat wij met grootse berusting het toezien hebben op

dit wegsterven en op het (niet minder grootse!) opkomen van de nieuwe barbaren; dat onze relativistische beschaving wordt opgeruimd door een nieuwe dogmatische beschaving - wat een voorrecht dat alles te beseffen! En dan te denken dat wij het leven eens voor ons gezien hebben als een persoonlijk avontuur; dat ieder die niet een geboren slaaf is (wat een vieze bijsmaak van klassenstrijd krijgt tegenwoordig deze klassieke vergelijking!) het zo verlangd moet hebben, zich niet van huis uit heeft kunnen neerleggen bij zijn lotsbestemming van anoniem dier tussen andere dieren.

Vroeger dachten we ook: een grootse tijd voor òns, ja, als er weer eens wat *gebeuren* zou! voor onze heldendaden! Wat hadden wij willen doen? Oorlog voeren; vechten - als de vergroting van kinderen die elkaar met stenen smijten. Nu vragen wij ons af in welke graad van verdwazing iemand struisvogelpolitiek moet bedrijven om de 'grote spanningen van de oorlog' nog te verheerlijken. Vrede voor ons; in de zin ook van met vrede te worden gelaten. Of moeten ook wij de omstandigheden zegenen die ons zullen dwingen het beste en het slechtste uit onszelf te halen? Ik sta tegenover zulke woorden met een leeg hart en een leeg hoofd. Karakter betonen, grootheid... het is een zo treurige wetenschap dat het sterkste karakter in een concentratiekamp gefnuikt kan worden. En het toneel in dit alles: grootheid met, of zonder toneel? Een grootse tijd en grote daden daarin: als je geen kind meer bent ruik je het toneel. Ik weet dat het toneel waarvoor men bloedt *eigen* wordt, dat men een zeker toneel *echt* kan maken; maar vandaar is het nog maar een stap om te zeggen: geen grootheid zonder theater. En het grootste is toch zonder, of zou het moeten zijn.

De laatste Romeinen en de nieuwe barbaren bevredigen mij bitter weinig, en de puilende oogjes van oom Van Kuyck komen weer terug, boven een deel van Streckfuss: 'Een mènsenleven, kerel? da-was eenvoudig nìks!' Wij hebben nu de eer zoiets volop te beleven. In een tijd waarin de massa's tot grootheid moeten komen, kan men zich vertrouwd maken met de

bittere trots van te worden opgeruimd, als oud vuil misschien voor de anderen, maar trouw aan zichzelf; het kan beter zijn dan een langzaam verraad te moeten nagaan, door verval of omstandigheden, aan dit zo delicate en eindeloos variabele zelf. Maar laat ons andere mogelijkheden open houden; ik schrijf je geen lijkrede tenslotte, ik zou willen dat je alles liever deed dan instemmen met dit deel van mijn overwegingen. Let op alle optimistische noten: de nieuwsgierigheid die ons redt, ook als we onszelf aanvaarden zoals we zijn, ook als morgen ons nog bloediger ongelijk zal geven dan nu, in wat wij als onze partijloosheid trachten te handhaven.

Waarmee zal ik het komende jaar vullen? als jij het niet bent, ik blijf nieuwsgierig het te weten. Een horizon, ook voor pessimisten, betekent altijd nog hopen. Het is vaag? concreter uitgedrukt bedoel ik dat jij en ik te goed zijn om te eindigen onder de hakken van onverschillig welk sociaal beest met laarzen; en niemand ontkomt aan zijn noodlot - vooral omdat men dit altijd achteraf zeggen kan - maar voordien kan men zich met een paar beelden en gedachten troosten. Ik kan mij voorstellen dat ik naar het land van herkomst terugkeer, niet alleen om er te worden opgeruimd door de ‘krissen van de bevrijding’. Ik kan ook dat verleden afzweren en denken dat ik nooit meer van hier wegkom, maar door de gevaren heen zal glippen met wat het sterkste geworden is in mijn leven.

Je sprak laatst over een bombardement van Parijs: het is inderdaad een vreemd besef dat in minder dan een uur de duitse luchtvloot boven deze stad kan hangen om alles te laten regenen wat doeltreffend lijkt; men mag zich dus wel voorhouden dat gegast of afgebrand worden niet zo'n *groot* verschil maakt met een einde door leucaemie of angina pectoris. Na alle wroeten zie ik één wijsheid: zolang men leeft, te leven volgens de eigen aard en alsof men toch de ruimte vóór zich had, met alle nieuwsgierigheid en hoop waar men nog mee behept is, maar ook met een voldoend quantum pessimisme om ons in één minuut te verzoenen met het einde van alles wat ons leven mogelijk maakte, mogelijk in iedere betekenis. De wijs-

heid is oud, maar het besef nieuw. Ik weet niet of jij iets zogenaamd reëlers, iets practischers hebt gevonden sinds dit nieuwe besef je te pakken kreeg, maar zo ja, laat mij dan zonder uitstel weten wat je mij aan te bieden hebt'.

Schandaal in Holland

Aan Hugo Samkalden

1 De prins trouwt, en Willem van Haren

De geleerde Huizinga schrijft ergens in zijn leven van Erasmus: De *historie pleegt, als van elke aristocratie, de fouten van onzen regentenstand zeer zwaar te tellen. Misschien heeft ten slotte geen andere aristocratie, of het moest die van Venetië zijn, zoo lang, en met zoo weinig geweld een staat bestuurd*. Het inzicht moet van algemener wijsheid getuigen dan de verzuchting van een 18e-eeuwer als de goede Oliver Goldsmith, die van Holland, Genua en Venetië juist zei dat men er zag *the laws govern the poor and the rich govern the laws*. Bovendien, dit alles kon met weinig geweld gepaard gaan; weinig geweld, dat wil, wanneer het om besturen gaat, zeggen: veel vernuft en beleid; veel overtuiging ook. Zonder veel overtuiging inzake zijn recht op bevoorrechting was de regent nog ongeboren; vandaar bij de geboren regenten dat vanzelfsprekende in gedrag en aanspraken, dat alle beleid haast vervangen kon; de verwatenheid die zelfs hun goedheden kleurde; de gladde glimlach waarmee zij hun overtuiging oplegden aan wie geen enkele reden scheen te hebben evenzo overtuigd te zijn.

De geboren regenten van onze 18e eeuw waren tot achtelozer getuigenissen in staat vanuit hun bevoorrechte positie, voor zichzelf en voor anderen, dan hun noester vaderen die het regentschap nog veroverden met alle klauwen van hun schepen en alle koorden van hun beurs. Zolang burgerij en volk aan het regentschap niet tornden, was alles goed; en burgerij en volk morden en critiseerden eindeloos, maar in eigen boezem. Ook was wat de pachters en rentmeesters van hen eisten een heilzame afleiding voor hen; voor critiek en morren moet men tijd hebben.

De regenten, wie het daaraan niet ontbrak, wijdden hun verontwaardiging aan staatszaken: bijv. wanneer een stadhouder uit politieke eerzucht oorlogen wenste te voeren die de handel in gevaar konden brengen; ofwel, zij vlamden van ontstoken rechtsgevoel wanneer, binnen hun eigen harmonieën en vriendschappen, de een of andere omwenteling plaats vond, een verraderlijke en snode kunstgreep, waardoor zij die toch al jaren van de hoogste posten genoten hadden, onder kwamen te liggen. Vooral het verwijt van slecht vaderlanderschap stroomde hun dan welig en krachtig over de lippen. Voorts waren er de adellijk-geboren regenten die anderen, hoezeer misschien ook geboren regent maar niettemin uit de burgerij opgekomen, met walging aanhoorden wanneer zij poogden argumenten te doen gelden die hen veroorloofden zich, voorshands, tot het patriciaat te rekenen.

Maar wat ook gebeuren mocht, tot het beleid van regenten hoorde in alle tijden dat zij hun vuile was binnenshuis deden. Geen wonder dat zij er zelfs vermaard om waren: zij wisten alles van elkaar, maar hielden het buiten de publieke zaken; een stand die zijn zaken voor het publiek gooide, was een stand die zich alleronnozelst ophief door zichzelf tot publiek te maken. Het beroep dat Onno Zwier van Haren inzake zijn vuile was op het publiek deed, was dan ook een ongunstige uitzondering op de regel, misschien alleen recht te verklaren door 's mans tot dusver teruggedrongen schrijversroeringen.

De gebroeders Van Haren waren friese edellieden, geen Hollanders, en desondanks geen boerse landjonkers maar uiterst gecultiveerd. Smaad en eenzaamheid eerst zouden Onno dichter maken, maar zijn oudere broer Willem mocht zich zo noemen sinds hun moeder's dood, sinds hij de gestorvene sprekend had opgevoerd in overvloedige, zij het hortende, verzen. Regenten waren zij onverbeterlijk geboren: met een vader die grietman was van het Bildt en een oom grietman van Weststellingwerf; met een grootvader die hoogbejaard in de grietenij van hun overleden vader stapte om die voor zijn kleinzoon

Willem open te houden. Willem was achttien toen die grootvader op zijn beurt overleed, en hij, tegelijk slotvoogd geworden van Sint-Anna-parochie, zich met de pachten kreeg te bemoeien. Zijn moeder, die hem op zijn achtste reeds in de plaats van haar overleden man had willen zien treden, zonodig onder toezicht van een zaakgelastigde, en die in dit plan door haar schoonvader was gedwarsboomd, liet zich van nu af, tot in zo geringe onderdelen als het benodigde voor haar opschik, door hem voorzien, en hij, de vrijgevigheid in persoon, gaf en dacht er niet over haar eisen in het minst overdreven te achten. Eens slechts, toen zij van Leeuwarden de groenten uit zijn tuin in Sint-Anna liet weghalen, verzocht hij haar hem dit kleine beetje leeftocht dat zijn dorp opleverde te willen laten.

Knapper en rijziger jonkman dan Willem van Haren bezat zelfs Friesland niet, en hij was altijd de lieveling van zijn moeder geweest, die soms geneigd scheen haar tweede zoon Onno te vergeten. Maar Onno was dan ook in handen van de oom wiens grietenij hèm wachtte, en voor zijn opvoeding elders uitbesteed: hij leek bovendien, in deze tijd al, zo beheerst en verstandig, dat men soms eenvoudig vergat hem geld te sturen. Hij maakte dan opzettelijk fouten in zijn werk, uit vrees het feestje dat zijn promotie mee zou brengen niet te kunnen bekostigen. Maar het vervulde hem met bitterheid, en hij veroorloofde zich later zijn moeder daarvan blijk te geven, in een franse brief zoals zelfs een jonge Fries van beschaving destijds zijn huiselijke kring verschuldigd was: *On ne songe* pas *plus à moi que si je n'étais pas au monde*. Kort voor zijn dood zijn gepasseerd leven berijmend, schreef hij nog met sarcastische wrok: *Ik meende dat, door wel studeeren, een ieder mij zou admireeren; een ieder riep: ik was pedant*. Als kind reeds had hij gevoeld hoezeer Willem de voorkeur had, en misschien had hij hem gehaat, als Willem hem niet zo hartelijk van zijn eigen zakgeld had gegeven. Maar zoals Willem was, kon ook Onno slechts van hem houden.

Was Willem een bedorven knaap, zijn eerste opwelling was altijd: hen die zijn genegenheid bezaten mee te bederven. Voor

een frans uitgewekene, voor wie hij vriendschap had opgevat en die hij zich tot mentor had gekozen, kon men hem te nauwernood beletten zich te ruïneren. Het was zijn christenplicht, voerde hij aan, zich op die wijze voor een vervolgde vreemdeling te interesseren; en het voorbeeld van zijn moeder, wier behoefte aan schittering voor haar man's nalatenschap een zo ernstig gevaar had opgeleverd, kon hem bij dergelijke opwellingen moeilijk weerhouden. De grootvader echter, die toen met verwoedheid bleek nog te leven, streed tegen moeder en zoon beide, onverschillig niet alleen, maar zelfs gevleid, voor gierig door te gaan in hun ogen. Hoewel volledig op ondankbaarheid van de jongen rekenend, had hij ook de vrouw zo onverzettelijk, dat wil zeggen zo fries en welbewust fries, tot de orde geroepen, dat zij voorgoed met elkaar braken. Eerst veel later, toen de grootvader, 82 jaar oud, op het punt stond dit leven te verlaten, zag de moeder in dat hij gelijk had, dat zijn onverbiddelijk voorschrift: 'Geen vermaak, geen vertoning, eer de schulden tot de laatste cent betaald zijn!' de erfenis van haar man voor haar zoon gered had; en zij deed stappen om zich met hem te verzoenen. Maar de stervende, hoewel geheel verzwakt en met hete koorts in zijn zweetbed liggend, weigerde nog na een bedenktijd te hebben gevraagd van drie dagen. Ook hier twee opvattingen van regentschap die onverzoenlijk bleken.

Willem, die zijn moeder haar liefde volop teruggaf, kon niet zien dat zij een ouder en vrouwelijk portret van hemzelf was; Onno zag het en begreep dat haar dood zijn broer althans in één opzicht een goede dienst had bewezen. De verzen die Willem geschreven had, las hij met ontroering. Zelf ontroerd, vroeg hij zich echter af of Willem nooit grieven tegen de overledene gekoesterd had - en durfde het hem niet te vragen. Daarbij, Willem wist immers niet wat haatdragendheid was; hij mocht een driftkop zijn, kwaad was hij alleen zolang men hem prikkelde. Nooit zou Onno de indruk vergeten die zijn broer als jongen op hem maakte, toen hij hem vol trots en eigenhandig zijn vechthaan de nek zag omdraaien, omdat deze door een engelse haan op de vlucht was gejaagd. Hij had

wekenlang met het dier onder zijn arm rondgelopen, het strelend en toefluisterend en tegen zich aandrukkend als moest uit zijn eigen spieren de kracht in hem overgaan om de Engelsman te kloppen (die hypocrieten, die voorgaven onze achteruitgang te betreuren, maar die met de algerijnse zeerovers gemene zaak tegen ons maakten). De haan was na weinige en onzekere stormlopen al de verkeerde richting uitgefladderd, als een staatsgezinde koopman voorwaar, en dat met een vurig Orangist als Willem tot meester! Het volgend ogenblik zag hij Willem met blauwe vlammen in de ogen het dier de nek breken, van zich af werpen, verhit en met opgeheven hoofd het veld verlaten. Een halfuur later zijn kamerdeur openend, vond hij hem voorover op bed liggen, doodstil, maar zijn lichaam zacht trillend van snikken. Onno was verlegen weer weggegaan, maar van dat ogenblik verbeeldde hij zich dat hij wist hoe men zijn broer kon leiden.

De vrouwen waren van jongsaf Willem van Haren's zwakste punt: hij ging op hen af met de naieve begerigheid van een kind voor koekjes en zonder veel meer kieskeurigheid. Enige maanden na de dood van zijn moeder brandde het slot te Sint-Anna af op de vleugels na, en deze tweede slag, zo kort na de vorige, deed hem denken dat het noodlot hem vervolgde. De brand had in de nacht plaats gehad, toen hij niet aanwezig was omdat hij in een ander bed lag dan zijn eigen. Terwijl hij het middenstuk weer deed optrekken, zat hij als verkleumd in een van de vleugels en verwaarloosde zijn grietmansplichten; in deze tijd ontdekte hij dat hij immers toch niet over het geduld en de gaven beschikte om de rekeningen van zijn rentmeester en pachters te controleren, en dat zijn geweten dus toch voor een groot deel afhing van hun geweten. Op een ongewoon mooie dag de klare hemel in zijn ogen opvangend, herhaalde hij voor zich uit, zonder zelf te weten wat hij bedoelde: ‘Dit alles moet mij immers verderven’. Toen, somber uitgegaan, ontmoette hij in Leeuwarden een hellebaardiersdochter met wie hij maar weer een landjonkersvrijage begon, en alle zon scheen op slag teruggekomen.

Maria Crullers, die haar naam verhollandst had maar van duitsen bloede was, trof Willem door de romigheid van haar huid en het schelle blond van haar kroezende haren; haar dikke hals, plat gezicht en onregelmatig gebit lieten niet na hem te bekoren, omdat hij de friese jukbeenderen en andere knokigheid bij haar miste; dat zij zich ook elders liet afromen hinderde hem niet, waar hij in deze tijd niets zozeer op prijs stelde als gemak en kortheid in de voorspelen. Maar Maria Crullers wist hem beter aan haar lot te hechten dan hij ooit had kunnen voorzien, en de algemene onkunde in kinderbeperking van de tijd speelde hier een rol in: zij baarde hem alsof het vanzelf sprak, kort achter elkaar, twee kinderen. Toen hij deze zo onvermijdelijk komen zag, lachte Willem het gevoel van bedreiging dat hij ondervond weg, door te zeggen dat het een edelman goed stond enig natuurlijk kroost te onderhouden. En zonder zijn geld na te tellen, liet hij ook de twee vleugels van zijn kasteel vernieuwen.

Toen dit gebeurde had hij zijn hart reeds elders verpand, en terwijl hij voortging zijn nachten aan Maria Crullers te wijden, bracht hij de vrije uren van zijn dagen door met het schrijven van eindeloze epistels aan een kamerjuffer, uit Engeland met de jonge gemalin van de friese stadhouder, zijn heer en vriend, meegekomen. De latere Willem IV had als kind vaak met Willem en Onno gespeeld, en omtrent hun tiende jaar reeds had de innemende trouwhartigheid van de mismaakte knaap vooral de oudere broer geheel veroverd. Langzamerhand, toen hij zich voor de geschiedenis van het land was gaan interesseren als voor iets dat zijn persoonlijke lotsbestemming aanging, was Willem van Haren met verbazing gaan beseffen welke grote waarde die tere speelkameraad vertegenwoordigde. Zoon van de opmerkelijke vrouw die, hessische prinses en verrukkelijk jong nog, zich in Friesland na haar weduwschap zo geliefd had weten te maken dat men haar Maaike-Meu noemde, en door haar met overdreven zorg soms bewaakt, bleef hij vóór alles de enige zoon van een held die de naam Friso droeg; eens bestemd wellicht de rol te spelen die de te jonggestorvene zeker gespeeld zou hebben.

Maar, dacht Willem dan, om zich tegen de Staten te doen gelden was inderdaad een held nodig, en de zo zorgzame moeder van deze jongen had niet kunnen beletten dat hij de val deed, die hem als held wel voor altijd zou doen mislukken. Welk een tragische lotsbestemming scheen zich te herhalen onder de friese Oranjes, na zich onder de andere reeds zo opmerkelijk te hebben geopenbaard: Willem II had een held kunnen zijn, evenals Joan Willem Friso, en ook hij was jong gestorven; de Staten hadden zijn zoontje uit hun weg geduwd, evenals dit kind, en... Met popelend hart zijn vergelijking volgend, stelde Willem van Haren vast dat ook het 'Kind van Staat' altijd ziekelijk was geweest, van nature weinig voor de heldenrol voorbestemd had geleken. En hij was de grootste geweest van allen! Zo werd Willem van Haren zich bewust hoezeer hij Oranjeman was en blijven wilde, niet alleen uit ridderlijkheid, maar met hoop, dwars tegen alles in wat uit koopmansgeest het gezag van een nieuwe Oranje als ramp beschouwde.

Het was of de prinses-douairière deze gevoelens van de oudste Van Haren voor haar zoon doorzag; ook zij begon hem merkbaar boven Onno te verkiezen. 'Die, dacht zij, sluit zich al te veel op in zichzelf'. Niet dat zij Onno wantrouwde, maar zij voelde dat de miskenning en het onrecht, haar zoon aangedaan, de toewijding van de oudste Van Haren deed gloeien, en dat het bedachtzame in Onno op grotere diepte kon wijzen was geen argument voor een moederhart.

Het prinsdom Oranje was onmiddellijk na de dood van Willem III reeds door de franse koning geroofd, ook haar man had het nooit bezeten; maar nu nog, en voortdurend, roofden Frankrijk en Pruisen al wat haar zoon aan buitenlandse bezittingen uit de erfenis van Willem III had moeten toevallen, en even koppig als zij in zijn naam bleef protesteren, even vruchteloos waren deze protesten, van een verlaten vrouw en weduwe uitgaande. Zij sprak er op een avond over met Willem van Haren, zeggend dat zij vast vertrouwde in God en de toekomst, als haar zoon met evenveel vertrouwen zich tegen zijn vijanden zou pantseren in christelijke deugden. Hij boog en

zweeg, maar zij zag aan zijn ogen dat de christelijke deugden hèm minder vertrouwen inboezemden dan de trouw en strijdlust van aanhangers als hijzelf. 'Hij is zelf nog geen achttien', dacht zij, naar zijn verhitte wangen kijkend, en zij had hem over het hoofd willen strijken zoals zij het haar eigen zoon gedaan zou hebben. Instinctief - waar hij tegenover een vrouw stond - merkte Willem de indruk die hij gemaakt had; hij voelde zich de medeplichtige van de douairière in haar moederliefde, niet minder bereid voor *haar* zijn leven te geven.

In deze tijd las hij een staats geschiedschrijver die zich beijverde de Oranjes op de 'ware vaderlandse' manier te belichten. Willem de Zwijger heette een tyran, nog juist tijdig vermoord om niet te worden ontmaskerd; Maurits was de moordenaar van de edele Oldenbarnevelt; Frederik Hendrik de vazal van de engelse Stuarts; Willem II als zijn grootvader een mislukte tyran en ongetwijfeld ook door de dood in zijn snode plannen gestuit; Willem III ontaard schoonzoon van Jacobus II van Engeland, zoals zijn vader een te liefhebbend schoonzoon van Karel I was geweest (wat schijnbaar even weinig goedkeuring verdiende), en, in het spoor van zijn oudoom Maurits, moordenaar van de onvolprezen De Witten. En als kroon op het werk, als laatste stoot die wel in ieder goedhollands hart terecht moest komen: een nauwkeurige berekening hoeveel al deze Oranjes het land *gekost* hadden! Schuimbekkend van verontwaardiging over een dergelijke laagheid, voelde Willem tegelijk zijn vervoering voor de Oranjes zwellen.

Dan, opeens ontmoedigd - dit was in de dagen toen Sint-Anna afbrandde - had hij behoefte aan het oordeel van Onno. Hij schreef hem; hij vatte alles samen in een wijsheid die hij juist gelezen en die hem diep getroffen had: het woord van de politicus die verkondigde dat hij telkens hoorde gewagen van prinsgezinden en staatsgezinden maar nooit anders ontmoet had dan zelfgezinden. Onno, drie jaar jonger dan hij, schreef hem bezadigd terug dat het hem niet was mogen gelukken veel wijsheid in het geciteerde woord te ontdekken, daar de zegger vergeten scheen dat men *juist die zelfgezindheid* voor

de prins of voor de Staten kon aanwenden. Dat men het, heel een loopbaan door, beurtelings zou kunnen doen voor de een en de ander, zoals de zegger scheen aan te duiden, en aldus zelf de beste zaken maken, kwam Onno in de practijk onwaarschijnlijk voor. De brief lezend, vroeg Willem zich af hoe hij dit zelf niet bedacht had, waar het tegelijk van de eerlijkste en simpelste wijsheid scheen te getuigen.

De prinses-douairière intussen, die haar zoon enige tijd had moeten missen toen hij aan de universiteit te Franeker studeerde, bang dat hij zich evenals zijn vader op de slagvelden zou wagen, al was het buiten de dienst van de Republiek, die hem niet eens de hem toekomende rang in het leger wilde geven, - de prinses-douairière gaf ronduit te kennen dat het haar hartewens was een nieuwe prinses van Oranje het stadhouderlijk paleis te Leeuwarden te zien betrekken. Als om het lot te dwingen, trok zij zelf, onmiddellijk na 's prinsen meerderjarigheidsverklaring, uit het paleis en vestigde zich in een aanzienlijke particuliere woning in de nabijheid. Kon de moeder meer offeren, om te verdienen dat het lot haar wens zou vervullen? En was haar zoon bovendien nu toch niet reeds stadhouder in drie van de zeven provinciën?

Het zou nog drie jaar duren eer haar verlangen vervuld werd, maar toen ook op de vererendste wijze. Evenals Willem II, als Willem III, werd ook deze prins van Oranje door een engelse koningsdochter aanvaard, al was deze nieuwingevoerd uit het huis van Hannover, nauwelijks op de engelse troon bevestigd. De prinses echter was een vermaarde schoonheid, die Lodewijk XV had geweigerd, al had zij dit moeten doen omdat haar huis zijn enig prestige aan de protestantse godsdienst dankte, welk prestige verspeeld zou zijn wanneer zij voor een katholiek aanzoek gezwicht was.

Dat de wat mismaakte jonkman met het kinderlijk gezicht en de open blauwe ogen een overweldigende indruk op haar gemaakt had, leek iedereen onwaarschijnlijk; anderzijds aanvaardde zij hem zeker niet gedwongen, en men kwam niet aan het eind van de berekeningen welk belang zij of haar vader

zagen in een verbintenis met deze in het noorden van de Republiek weggeruimde Oranje, die zich nog maar als bij gunst scheen te noemen naar een prinsdom dat hij niet bezat, en wiens toekomst zich ook zo onzeker liet aanzien. Onno van Haren kwam te horen dat de prinses zich zeer slecht verstond met haar oudste broer, een familie ontvluchten wilde waar krakeel dagelijks aan de orde was, dat zij vurig en eerzuchtig genoeg was om te durven hopen dat haar toekomstige gemaal, als eertijds Willem III, voor haar en zichzelf de engelse troon bestijgen zou, waar het huis van Hannover immers wankel stond. Toen Willem van Haren dit vernam, laaide zijn geestdrift op: ook hem leek dit geenszins onmogelijk en de waarde die de prins vertegenwoordigde leek hem nu enorm. De Staten, van hun kant, schenen bang genoeg te zijn, althans zij zonden een boodschap dat dit huwelijk de goede verhouding tussen Engeland en de Republiek zou kunnen schaden. De engelse koning antwoordde hooghartig dat het hem bevreemdde de Staten zich te zien bemoeien met zijn familieaangelegenheden. Ook dit antwoord kon Maaike-Meu in haar oprecht hessisch moederhart niet méér verrukken dan het Willem van Haren deed.

Het huwelijk had plaats en de jonge prinses werd door de Staten behandeld alsof zij een nietswaardige was. Als zou zij de belediging op deze wijze minder voelen, men joeg haar de provincie Holland door, en toen zij zich te Amsterdam inscheepte op het jacht dat haar naar Friesland zou brengen, zag zij geen magistraat om haar te begroeten. In Harlingen wachtte de prinses-douairière haar op en eerst daar werd zij ontvangen zoals haar toekwam. In Leeuwarden werd het stadhouderlijk paar feestelijk ingehaald, maar het trotse karakter dat Anna van Hannover bleek te bezitten, was door de voorafgaande ondervindingen te ruw geschaafd om zich nu niet uiterst prikkelbaar te betonen. Vol argwaan tegenover de geneugten van het gezinsleven, wees zij koel alles af waarmee haar schoonmoeder haar tegemoet kwam.

De prinses-douairière had een eenvoudig en zacht gemoed,

maar miste evenmin karakter; toen zij zag hoe haar schoondochter hun verhouding verstond, trok zij zich terug. Voor de prins was dit misverstand een teleurstelling, maar hij was verstandig genoeg er geen verandering in te willen brengen; hij beijverde zich zijn moeder te tonen hoezeer hij haar trouw bleef en haar bijna dagelijks te bezweren dat hij haar liefhebbende zoon was.

Was het de innigheid waarmee Willem van Haren het huwelijk had meegeleefd, die hem parten speelde? Hij bevond zich onder de eersten die aan de jonge prinses waren voorgesteld; hij was in vervoering geraakt door haar houding en schoonheid; en waar het hem niet paste voor haar te ontvlammen, had hij zich onweerstaanbaar aangetrokken gevoeld tot de gratie die haar omringde, in de bijzondere persoon van haar kleedjuffer Marianne Charles. Dat hij 24 was en zij 35 besefte hij niet, zo maagdelijk kwam zij hem voor, deze Engelse, geen vrouw meer uit een gehaat ras, maar - was daar niet de garantie van de gift die haar meesteres in haar eigen persoon gedaan had? - zuster en bondgenote, alles waard wat een fries en Oranjegezind edelman te bieden had. En zij was een vrouw, slank op het magere af, bleek en blond met scherpe bijna spichtige trekken, geen room en haast karnemelk, een beetje stijf soms, maar van een zachte voornaamheid die hem niets minder dan verering inboezemde, na de soms stormachtige tonelen die hij toen reeds achter de rug had met zijn hellebaardiersdochter.

Hij vroeg haar ten huwelijk, met woorden die zijn droge mond slechts uitkwamen onder de stoten van zijn hart, en stond verpletterd toen *zij* hem wees op het verschil in stand en in jaren, beide in haar eigen nadeel uitleggend. Zijn prinselijke vriend ook raadde hem deze mésalliance af. Maar zodra hij in Sint-Anna terug was, ondernam hij het haar in brandende maar hoofse letteren voor te houden dat zielen als de zijne en hare zich aan dergelijke opvattingen niet mochten storen, dat zij de enige zielsvriendin was die hij immer zou bezitten en dat

dit het enige was, tussen twee mensen die zielen bezaten, dat tellen mocht.

Na vier jaar van platonische betrekkingen zwichtte zij, ook op aandrang van de prinses, en liet zich van dichterbij vereren door de jonge man die haar altijd beangstigend had aangetrokken, haar bij zijn eerste verschijning een sprookjesprins had geleken naast de gemaal van haar meesteres, zijn eigen meester. Maar zij wist nu ook dat een grietman in Friesland als koning heerste, en Willem's brieven hadden haar overtuigd dat hij geestelijk althans niet elf jaar haar jongere was; aan diepte noch ernst van zijn gevoelens voor haar kon zij nu ook nog twijfelen. Niettemin: 'hij neemt mij alleen omdat wij hier in Friesland zijn' ging haar niet uit de gedachten; zij vond dat hij de jongste en schoonste had kunnen kiezen van alle dames aan het hof van Engeland, en dit gevoel van hem eigenlijk te bedriegen, zelfs waar zij hem zó gelukkig maakte als zij wel zien moest dat zij deed, bepaalde ook later haar verhouding tot hem.

Met-dat-al had de hellebaardiersdochter Maria tot op een maand voor Marianne's toestemming Willem's lagere attenties genoten en de twee kinderen waren geboren in de jaren toen hij zich van zijn gevoelens voor de zielsvriendin bijna uitsluitend langs epistolaire weg had kunnen verlichten. Nu echter kon Willem, blakend van trots, zijn wettige gade brengen in het gans vernieuwde slot, dat hij zo engels mogelijk had doen inrichten. Hij had zich voorgenomen met haar niet meer ten hove te verschijnen, dan wanneer de prins en prinses hem beloofd zouden hebben dat zij ontvangen zou worden als iedere andere vrouw van rang. Deze belofte was hem verleend, maar éénmaal, bij afwezigheid van de prins, kwam het hem voor dat de prinses Marianne haar oude betrekking deed voelen en vol drift richtte hij tot de prins een brief om zich over het affront te beklagen. Het leek hem beter dat hij zich nu maar niet meer vertoonde noch zijn vrouw toestond zulks te doen; hij vroeg zich af wat de reden wel kon zijn: *La naissance? La livrée du père ou du grandpère ne paraît pas sur le*

front de toutes celles où elle pourrait paraître, et que l'on voit... L'honneur et la vertu méritent bien mieux l'estime des honnêtes gens et le bon accueil des grands que l'héritière extravagante d'une vingtaine de tableaux d'ancêtres pas moins extravagants... Na door zijn toewijding aan de prins ontdekt te hebben dat het regentendom op zichzelf iets verfoeilijks was, ontdekte Willem door zijn liefde voor Marianne dat de adel een vooroordeel om te vertrappen kon zijn. Toen hij deze brief schreef voelde hij zich dichter bovenal.

De prins deed niets dan zich verwonderen over de drift van zijn oude speelkameraad, ging op bijzonderheden niet in en verzekerde hem dat hij zich vergist moest hebben, en van de goede gevoelens van de prinses, zowel voor hem zelf als voor zijn gade. Maar Willem's kwetsbaarheid bleef, en bij het verschijnen van een duitse dame met veel kwartieren in haar wapen, die Marianne met hoogheid dacht te moeten behandelen, deed hij zijn vrouw een nog hogere houding aannemen. Marianne, die de zachtheid zelf was, gehoorzaamde blindelings en met succes toen het erop aankwam zich op Willem's voorschrift als zijn echtgenote te gedragen. De duitse hofdame schreef een brief waarin - zeer in tegenstelling tot die van de prins - te kennen werd gegeven dat alle vriendschappelijke betrekkingen voortaan verbroken zouden zijn; niet Marianne maar Willem antwoordde, op een toon waarin de beleefdheid nauwkeurig dienen moest om de terechtwijzing giftiger te maken. Marianne aanbad hem, meer dan hij haar dacht te aanbidden.

Onno, sinds drie jaar in Friesland terug en als ongemerkt burgemeester geworden van Sloten, zag zijn schoonzuster voor het eerst te Sint-Anna. Zij van haar kant had altijd over hem horen spreken als over een toonbeeld van zelftucht, en moest zich even wennen aan de reeds gezette jonkman met zijn levendige donkere ogen, wiens woord bijwijlen puntiger kon zijn dan dat van haar echtgenoot. ‘Hem zal ik tegenvallen, dacht zij; hij moet zien dat ik niet jong meer ben’. Maar Onno verwonderde zich enkel erover, terwijl hij haar gebogen

glijden waarnam door tuin en zalen, hoe deze vrouw haar plichten bij de prinses zolang had kunnen vervullen. Zij leek te fijngevoelig om niet ten volle de bitterheid te hebben gekend van een zo ondergeschikte betrekking, en wat haar broosheid betrof, vroeg hij zich af of niet lichamelijke moeheid haar tenslotte genoopt had het aanzoek van zijn broer te aanvaarden. In de drie dagen dat zij samen waren, werd hij telkens weer getroffen door haar bleekheid, maar het viel hem evenzeer op hoe zij met haar bleke lippen als een engel wist te glimlachen. Dat zij ouder was dan zijn broer viel hem niet op, en dat Willem haar op de handen droeg, zoals hij wellicht zelfs al te duidelijk liet blijken, verhief hem in Onno's ogen.

De middag voor Onno's terugkeer naar Sloten, terwijl zij voor hen uit het middenpad opliep, terugkerend van een korte wandeling door de ruige strengheid van het omliggende landschap, onder haastig oprukkende donderwolken, zei hij tot Willem: ‘'t Ware te wensen dat deze engelse lelie geen euvel water trok uit onze friese bodem’. En nog eer hij uitgesproken had betrapte hij zich op de gedachte: ‘Zij is niet jong meer, zij zal 't niet houden’. Binnen, in een grote spiegel, zagen zij het onweer neerdalen. Willem sprak van zijn hoop om eerlang als lid van de Staten naar Holland te worden afgevaardigd en van het gunstiger klimaat aldaar; in afwachting daarvan leek niets hem zo gunstig als het slot van Sint-Anna, vooral na de nieuwe inrichting. Onno zag hem aan, en het viel hem opeens in dat zijn broer onder zijn knappe trekken iets van een schaapskop verborg; dat deze dichter, die nu juist de lotgevallen van stamvader Friso was begonnen te bezingen, een grover gebeente bezat dan misschien paste bij de violette glans van zijn verliefde blikken.

Hij zag hem opnieuw zo aan toen zij, diezelfde avond, alleen waren: de schaapskop was niet verdwenen. De hand op zijn schouder leggend, zwaar, als zou die hem straffen wanneer hij loog, vroeg Onno hem: ‘En zijt ge nu gelukkig, Willem?’ Willem keek hem recht aan en knikte. Dan, voor zich uit sta-

rend en als wist hij niet wat hij zei, prevelend: ‘Maar 't moet mij immers verderven’.

Een maand voor zijn huwelijk had Onno hem met raad en daad bijgestaan om van zijn hellebaardiersdochter af te komen. Bij notariële acte was vastgesteld dat Maria Crullers een jaargeld zou ontvangen voor haarzelf en het dubbele van de som voor de opvoeding van haar kinderen. Men zou leren inzien dat dergelijke practische schikkingen zo wisselvallig blijven als het leven zelf. Zo spoedig mogelijk scheen Maria Crullers onder haar overige relaties zich nu beperkt te hebben tot één man, een Duitser genaamd Kayser, met wie zij zich op haar beurt in wettige echt liet verbinden. Vervolgens lag het voor de hand de positie van de vader van haar kinderen te benutten tot verbetering van die van haar echtvriend. Willem begon brieven van haar te ontvangen, waarvan de positieve inhoud zich niet in het geringste aan de fantastische spelling stoorde, en werd gewaar dat zijn leven met Marianne hem niet zozeer van zijn jeugdgezelschap had afgesloten als hij op de dag van haar intrede in Sint-Anna had kunnen menen. Onno dacht dat zijn geprevel hierop doelde.

2 De vrijheid van de regenten

Het huwelijk van de prins had niets bewerkt bij de Staten. Geen benoeming volgde; de prinses, die niet geweten had wat het stadhouderlijk hof in Leeuwarden betekende, begon zich ondragelijk te vervelen.

Zij reisde naar Engeland terug; daar aangekomen ontdekte zij zich zwanger; en zij ontdekte nog iets anders: dat het familieleven met een onuitstaanbare broer en vele giftige zusters na de verveling van Leeuwarden iets gezelligs en opwekkends kon hebben. In Friesland verveelde de arme prins zich nu en hij begon dringende beden te richten tot zijn vrouw om terug te keren. De prinses liet hem bidden; een groots plan was in haar opgekomen, dat ook haar wegblijven kon verklaren: zij wilde haar verlossing in Londen afwachten, omdat haar zoon dan Engelsman zou zijn, en als haar man zijn kansen niet wist waar te nemen, dan zou wellicht haar zoon later... Haar vader echter doorzag haar; hij vroeg haar onbarmhartig wat zij eigenlijk in Londen deed; waarop zij wachtte; of zij dacht dat hij niet begreep wat zij beraamde; en eindigde kort en goed met haar te verzoeken naar haar gemaal terug te reizen. Opnieuw vernederd en verbitterd, moest Anna zich leren schikken in een land waar haar man met berusting scheen te verdragen dat men hen beiden vernederde en kwelde.

De prins, van zijn kant, had alleen met minder heftigheid gereageerd, maar dat zijn huwelijk binnen de Republiek niets had gewijzigd, had hij bitter genoeg ervaren. Men had vroeger verhalen rondgestrooid dat hij een monstertje was; hij had zich in Den Haag vertoond en ieder die hem ontmoette voor zich ingenomen; het volk had hem toegejuicht, zozeer dat de Staten zich erover verontrust hadden. Nu, na met

moeite zijn vrouw te hebben terugverworven, die kort daarop een miskraam te doorstaan had, na gemerkt te hebben dat zij, in hun persoonlijke verhouding althans, hem genegen genoeg was en zich zelfs door zijn waardigheid liet veroveren, begon hij over de ‘verbisterde eeuw’ en de Staat verscheurd door ‘eigenbaat en kabale’ te mokken.

De Van Harens, Willem zo goed als Onno, moesten toegeven dat hij iemand was in wie men volop vertrouwen mocht, zolang men hem niet buiten zijn eigen karakter sleepte, en dat karakter was, zonderling genoeg, geneigd zich aan allerlei uiterlijke rechtsvormen vast te klampen, op rechtschapen wijze advocaterig. Voelde de Oranjepartij zich sterk genoeg om voor hem te werken, zij kon het doen; maar zelfs ter aanvuring deed zij dan beter meer naar de prinses dan naar de prins te kijken. En de verhouding tot Engeland begon snel te veranderen. Een nieuwe engelse gezant was nu te 's Hage bezig, blijkbaar met volle instemming van zijn vorst, om het huwelijk te doen vergeten; de schoonvader had zich bij de verdrukking van deze Oranje neergelegd. De prinses was in staat haar vader hierom te haten; de prins scheen het in de grond logisch te vinden.

Beide broers Van Haren zagen in dat zij Friesland zouden moeten verlaten wanneer zij, in de eerste plaats zelfgezind of niet, voor de prins wilden werken. Dat de Republiek in verval was, en dat alle plannen om dit te stuiten in de practijk schipbreuk leden, was onmiskenbaar. Ieder jammerde dat zelfs de handel achteruitging, en toch scheen het ieder helder denker dat het land achteruitging omdat men juist alles aan de handel offerde. Men sprak van vrijheid, - ja, die vrijheid bestond, maar voor niemand dan voor de regenten. O verfrissende, edele vrijheid tot knoeien en versnippering van 's lands krachten door de regenten! De treffelijkste hervormingsplannen waren die van Van Slingelandt geweest: zij hadden die in afschriften gelezen en gejuicht toen zij zagen dat ook hij aandrong op één eminent hoofd, op een centrale regering. Maar zie, dezelfde man, de bekwaamste in het land, kocht zijn be-

noeming tot raadpensionaris met de belofte nooit een stadhouder te zullen voorstaan. Miserie!

Willem van Haren schreef voor zijn *Gevallen van Friso* een voorrede, waarin hij te velde trok tegen een vrijheid *daar men brave, ervarene, verstandige en edelmoedige lieden terughield of, uit jalousie, in hunne voornemens tegenging, terwijl onwetende, onbekwame, onverstandige, lafhartige en onervarene bloedverwanten met de hooge eere-ambten werden bekleed;* tezelfdertijd troostte hij zich met de gedachte dat hij maar een klein ambt zou verknoeien wanneer hij ertoe kwam voor de aandrang van zijn afgedankt lief Maria te zwichten. Maar tevergeefs pijnigde hij zich om buiten deze ene kwaal het verval van de Republiek te verklaren; instinctief verwachtte hij nu alle heil van een nieuwe oorlog; de Oranjemannen over het algemeen dachten dat alleen een nieuwe oorlog de prins aan de macht kon brengen. Niemand dan de prins van Oranje zou de vermaledijde vrijheid van de knoeiers kunnen fnuiken; maar met noodmaatregelen die buiten de wettelijkheid vielen zouden zij iedereen mee kunnen krijgen, behalve de prins van Oranje.

De oude rivaliteit met Engeland loste zich intussen meer en meer op in een onedele verhouding, waarbij de Republiek nog slechts onder bescherming van de steeds machtiger overbuur scheen te willen rusten; en, Republiek en prins vereenzelvigend, Willem van Haren begon zich af te vragen of de koning van Engeland niet enig recht had zijn schoonzoon te verachten. Of was dit verval van de Republiek, zoals Onno hem soms voorhield, minder te wijten aan het land zelf dan aan de geweldige en niet meer te stuiten opkomst van Engeland, groter rijk met veel meer hulpbronnen? Misschien mocht men zeggen dat, na de uiterste krachtsinspanning van de vorige eeuw, de 18e-eeuwse Bataven recht hadden op zakken, terwijl het eigenlijk verwonderlijk was dat Engeland zolang gewacht had alvorens zijn volle kracht te ontwikkelen.

De prinses bleek zich allerminst neer te kunnen leggen bij een soortgelijk inzicht, zoals de Van Harens in menig onderhoud

waarvoor zij hen riep konden opmaken. En toch was duidelijk genoeg dat niemand de Republiek meer vreesde als oorlogvoerende staat, dat men haar enkel nog eerbiedigde om de rijkdom die haar handel heette op te brengen. Ja, en over die handel jammerde men in het land zelf, en, hoe men het keren wilde, met het verval van leger en vloot leidde ook deze handel nog maar een hachelijk leven.

In Friesland blijven wonen, en toch hopen, dat was jarenlang mogelijk geweest; nu betekende het: met de prins mee verkniezen. Willem van Haren zette zijn gedicht over de lotgevallen van stamvader Friso voort, met de dichterlijke hoop dat de prins in deze verheven vorm een model voor zichzelf zou herkennen. Zodra de dichtroes over was, leende hij het oor aan het eindeloos gejammer over de misbruiken, het listen-en-lagen-leggen en de veel te hoge druk van de belastingen. Hij kende dit eigenlijk sinds jaren: de geringe bevolking haatte de pachters, die hun bloedig opgebracht geld buiten de schatkist van de Staat wisten te houden en er de grote heer van uithingen; de burgerij sprak vooral schande van de postmeesterschappen, waarmee soms pasgeboren kinderen bedeeld werden; en dan de volwassenen die, al even weinig tot zelf vervullen van de post in staat, zich door een substituut op hongerloon lieten vertegenwoordigen. Kortom, dat zelfs vele kooplieden redding begonnen te verwachten van één hoofd dat tegen het regentengeknoei kon optreden, dat zij hun blikken daarvoor als vanzelf naar de prins wendden, was omstreeks 1740 onloochenbaar voor wie enig politiek inzicht bezat. Waarom dan niet deze ontevredenen gesteund om de prins in het zadel te krijgen? De Oranjepartij kon voorwaar nog altijd zien wat haar verder te doen stond, als men elkaar na de overwinning niet langer zou verstaan. En het wachtwoord bleef immers: *vaderland* - het ging er in de eerste plaats om de indruk te vestigen dat de prinsgezinden heel wat meer de naam van ware patriotten verdienden dan de staatsgezinden en zich met trots noemende republikeinen.

Het gelukte de beide Van Harens zich, kort na elkaar, ter Algemene Staten te laten afvaardigen. Willem installeerde zich dus inderdaad met Marianne in Den Haag, in een der nieuwe huizen waarin alle hoeken door ornamenten bedekt of door slingerlijnen weggesneden waren. Zij plaagde hem nu, zeggend dat zij de donkere kamers in Sint-Anna betreurde, daarmee haar vroom bedrog volhoudend dat zij van Friesland hield, zoals zij zich in Engeland altijd aangetrokken had gevoeld tot de spookkastelen. Een vreselijker spook dan de Friso die hem als dichter bezat, had Willem haar in Sint-Anna niet kunnen vertonen, maar zijn officiële positie te 's Hage zou weldra, en als ongemerkt, alles v an haar krachten vergen. Zij moest ontvangen, Willem op ontvangavonden van anderen vergezellen, nachten opblijven en opgewekt proberen te praten over zaken die haar alleen interesseerden omdat ze Willem aangingen; in haar streven om nooit ouder te lijken dan haar man verwaarloosde zij zichzelf en zij restaureerde haar krachten niet, half omdat zij inderdaad geen tijd daartoe vond, half omdat zij meende dat het beste middel nog was: zichzelf te vergeten. Zou de trots waarmee Willem haar aanzag dan niet voldoende kracht bezitten?

Wat Onno betreft, na een jaar reeds zag hij zich gekozen als lid van de Raad van State. Later naar deze levensperiode verwijzend, schreef hij over zichzelf: *De tijd dewelke hij ongetrouwd in Den Haag heeft gepasseerd, wanneer hij in 't sterkste van zijn jeugd was en in jaren, in dewelke men denkt het meest aan zijne begeerten en hartstogten te mogen toegeven, hij sommeert een eenig sterveling, om te kunnen of durven getuigen of ooit iemand hem toenmaals in eenig huis van débauche heeft gezien of ontmoet. De integriteit van zijn leven, de zuiverheid van zijne zeden hebben van dien tijd af aan reeds de fondamenten gelegd van de vriendschap, waarmede de eerste, oudste en deugdzaamste mannen van de Republiek hem ten allen tijde hebben vereerd. Zij zijn oorzaak geweest dat de heer griffier der Staten Fagel, dat de heer president Van Bynkershoek nooit zijne jeugd hebben versmaad, maar, zooveel met hem in jaren verschil-*

lende, hem hebben toegelaten geheele avonden in hun gezelschap door te brengen, dikwijls met hen alleen, enz. Voor die zuiverheid van zeden juist, zo weinig in de stijl van de tijd, zou hij later betalen.

Nu echter duurde het zo lang niet meer of hij huwde op zijn beurt, en met een jongmeisje dat algemeen voor schoonheid gold: de delftse Adeleide van Hulst, die hij met haar vader op het statenjacht ontmoet had, bij de jaarlijkse monstering van de zeemacht. Tussen de flonkerende uniformen, onder de wimpels die in brede banen afzwierden als baltoiletten, naast een vader wiens gezicht onweerstaanbaar een aangevreten winterraap voor de geest riep, zag hij deze bloem die hem even aan zijn schoonzuster Marianne herinnerde, maar wellicht alleen door het contrast: zo vaderlands deze, een complete vrouw ook reeds, maar jong; rijzig maar vol, met een teint van morgenrood en lippen als kersen, en toch alles helder en mat, niet hollands geboend en glanzend. Dat de vrouwen uit zijn eigen stand mooi konden zijn, zelfs in Holland, Onno wist het, maar tot dusver was het geweest of hij die alleen zou aantreffen als de echtgenoten van anderen of op gravures. Tussen de uniformen door opeens tegenover dit meisje uit te komen, bracht hem dwingend beelden voor ogen: een hoge gevel in Den Haag, hardstenen stoep en zwaarbewerkte deur, daarachter de vestibule met intiem-glimmende pullen, de trap met glimmend houtwerk, en daar, hem tegemoetkomend met vrolijke lach, dit meisje; hij zag het Voorhout, de wandelaars tussen de rechte rijen stammen en daartussen, in een fijngepoederd licht, hij en dit meisje; hij stond met haar in een tuin, naast een netgeschoren haag, donkergroen en vochtig, bij een vijver, waarin zij de grote vissen zagen bewegen, met om hen heen terrassen en bloemperken en de fraaist gekozen standbeelden als enige metgezellen, en zij gaf hem achteloos haar hand, even goed als hij wetend dat hij haar spoedig weer zou kussen. Het blinkende hollandse morgenlicht, van water doortrokken, lag over dit laatste beeld, deed alle voorwerpen zachtgekleurd en toch met heldere contouren uitkomen.

De felle zon die op het zeewater kaatste moest hem in de ogen bijten om hem tot zichzelf terug te brengen. Zijn liefde voor dit meisje overrompelde hem in enkele seconden, liet hem verstomd en verlamd op het dek van het jacht zich schrap zetten zonder besef van wat er met hem gebeurde. Wat de vader en het meisje zagen was een deftig jong staatsman, zwaar maar statig in zijn zwartfluwelen rok met goudomboorde knoopsgaten, van een ernst die het geflutter van de opgewonden officieren als vanzelf op de juiste plaats zette; en toch was wat Onno haar vader op dat ogenblik wist te antwoorden niets dan een beleefdheidscatechismus die buiten hem om zichzelf opzei. Zijn werkelijke gedachte, die hij later eerst onderscheidde, was: ‘Als ik Willem's talent had, zou ik de natuur bezingen die zo'n dochter uit zo'n vader weet voort te brengen; voor de inmenging van God bestaat geen beter getuigenis’.

Geen dichter zijnde, beloofde Onno zich de hoogste ambten te zullen bereiken om Adeleide waardig te worden. De rondgang van het statenjacht, die enige dagen duurde, hield het gezelschap samen; toen men weer aan wal kwam was de band tussen Onno en Adeleide gelegd. Het verbaasde hem dat hij waardig werd bevonden zoals hij was: lid van de Raad van State en weldra, zonder twijfel, grietman van Weststellingwerf in de plaats van zijn oom, maar hij stond alleen in deze verbazing.

Bij zijn verloving, Willem en Marianne tegenover zich en zijn bruid ziende, wist hij wat hem, toen hij Adeleide ontmoette, aan zijn schoonzuster had doen denken: de ongekunstelde gratie van haar loop, een enkel handgebaar dat iets had van tasten. Nu, de twee bijeen ziende, merkte hij opeens dat Marianne bijna een oude vrouw was met haar veertig jaren, ontkleurd op het tanige af tegen het rose lichten van Adeleide. Wat in Adeleide opviel was de kerngezondheid die haar, bij alle zachtheid, iets zwierigs gaf; haar rechte gestalte, de volmaakte overeenstemming tussen haar vriendelijke bruine ogen en haar frisse gelaatskleur. Hij had in Marianne een lelie gezien, Adeleide was dan een roos. De lelie en de roos - maar

de lelie meer dan half verlept. Met egoïsme beloofde Onno zich meer vreugde te zullen plukken in zijn huwelijk dan Willem toebedeeld scheen in het zijne: alles was beschikking van de Allerhoogste. En de Republiek was zo slecht nog niet, waarbinnen hij deze schatten kon garen.

Zijn rustiger loopbaan werd in deze jaren echter overschitterd door de soort dichterlijke heldenfiguur die Willem in het politieke leven van zijn tijd had weten te realiseren. Bij het uitbreken van de oostenrijkse successie-oorlog belette zijn liefde voor Marianne hem niet de ridderlijkste gevoelens voor de benarde Maria Theresia te koesteren en te openbaren. Haar voornaamste aanvaller, de man die de poppen aan het dansen had gebracht, was de nieuwbakken Frederik II van Pruisen, verfranst, verletterd, door zijn eigen vader veracht. Welke zonderlinge eerzucht had deze verwijfde het hoofd op hol gebracht? Willem van Haren herinnerde zich zijn ontmoetingen met hem toen hij, als kroonprins nog, op het Loo was gekomen en verliefd heette van de prinses, zozeer dat hij plannen zou hebben gesmeed om haar te ontvoeren. Daarna leerde men beter: deze kroonprins had tegennatuurlijke zeden; men vernam het schandaal van zijn samenzwering en voorgenomen vlucht met twee officieren, zijn al te zoete vrienden; hun voornemen om hun diensten aan te bieden aan Frankrijk of Engeland; zijn vader die het complot ontdekte; de opsluiting van de zoon; de terechtstelling van een van de twee officieren - de ander was ontkomen - onder het venster van de gestrafte kroonprins. Men zei dat de vader, achterlijke bruut, het plan had zijn zoon ook voor het strafpeloton te zetten. Willem van Haren zag zijn fijne meisjesachtige trekken weer voor zich: inderdaad, het was al te begrijpelijk dat die jonge man meer voor muziek en poëzie voelde dan voor de drilstok van het pruisische leger.

En nu, als een struikrover, had hij de schoonste vorstin in Europa aangerand. Zijn vader had hem de vrucht van zijn maniakale sergeantenfantasie nagelaten: het speelgoed van

een leger van reuzen; en de verwijfde was op een paard gesprongen en had dit speelgoed in beweging gebracht. Misschien hanteerde hij de stok nog geraffineerder dan zijn vader, want pruisische reuzen werden eerst helden wanneer zij naar hartelust waren afgeklopt. Men zei dat de geletterde zijn Machiavelli bestudeerd had en in practijk wilde brengen: hij zou groot zijn wanneer hij, hoe dan ook, zijn land groter maakte. De 13e December had hij een groot hofbal gegeven, daarna, zonder zijn bed meer te hebben gezien, de militaire inval in Silezië gerealiseerd. Zijn rechten erop? een paar scribenten zorgden ervoor dat die op papier kwamen. Had zijn vader hem dan toch genoeg met de stok gewreven, om deze condottiere van hem te maken?

Willem van Haren ziedde, en het feit dat hier een schone vrouw het slachtoffer dreigde te worden van een man met onjuiste neigingen beïnvloedde hem voor een niet gering deel. Dat Engeland niet optrad verontwaardigde hem reeds, maar hij kon het slechts als het vuigste verraad voelen dat de Republiek niets dan uitvluchten zocht om zich van haar verplichtingen af te maken. Bovendien, hier wàs dan de oorlog die uitkomst kon brengen! De lier die Friso bezongen had, werd gestemd voor politieke zangen, met de langademige rhetorica die toen gold voor vurige hartemuziek, en de vermomming in de klassieke gewaden waar ieder gelukkig doorheen zag. Van Haren's *Leonidas* maakte hem beroemder nog dan zijn *Friso*, die door zovele poëtasters te ruig en ongekamd was verklaard. Zich de innige afkeer herinnerend die hij in deze dagen gekoesterd had voor de laffe berekening die liever geld gaf dan soldaten, beroemde Willem zich er later op dat hij met drie dichtstukken 20.000 man op de been had gebracht. Dat deze troepen toen nog te laat kwamen om aan een beslissende slag deel te nemen, was tenslotte iets anders.

Het vernederend geschipper uit eigenbelang deed de onwillige bondgenoten Engeland en de Republiek, hoewel elkaar verwijten makend, zich nog achter elkaar verbergen toen Frederik II Silezië al veroverd had; en het ijveren van Frankrijk

om deze eerloze onzijdigheid in stand te houden, keerde Willem zelfs tegen zijn leermeesters de Fransen. Op een avond, ten huize van een utrechts gedeputeerde, was zijn drift hem gedurende een woordenwisseling de baas geworden en hij had rood van aangezicht uitgeroepen dat alle rampen van Europa uit Frankrijk kwamen. De franse gezant was opgestaan en had het huis verlaten. Het speet Willem op dat ogenblik, en te meer waar hij de ontsteltenis van zijn gastheer wel moest opmerken, maar later werd de wrok die hij gewekt had hem een bron van vrolijkheid; het vleide hem dat de franse gezant zich over hem beklaagd had en hem voortaan negeerde in publieke bijeenkomsten. De roem die zijn *Leonidas* hem verworven had, kwam met zijn drift zeer wel overeen, maar het scheen soms of hij opzettelijk in driftbuien uitbarstte om te beantwoorden aan het idee dat het gemeen zich van hem vormde.

De grote Voltaire, die sinds jaren zijn vriendschap en bewondering had, kwam naar Holland en beproefde zijn anti-franse gezindheid met drie kwatrijnen te bezweren; de dichter van *Friso*, die in tegenstelling met bijna al zijn mededichteren in Frankrijk bekend was, werd Demosthenes en Pindarus genoemd door de dichter van de *Henriade*, juist terwijl zijn aanvallers hem allerwege met hun tegenrijmen bestookten. Voltaire betoonde zich van een duizelingwekkende nederigheid, roemde Van Haren als held, gaf voor te betreuren zelf als onderdaan geboren te zijn, en scheen zich neer te leggen bij het contrast dat *la grandeur d'un Batave est de vivre sans Maître*, terwijl het *zijn* eerste plicht was de zijne te dienen. Onno, deze verzen lezend, bracht met wat tactvolle spot de gevoelens van zijn broer weer in juiste bedding. Evenals Willem was hij bewonderaar van het tyranniek vernuft van de heer de Voltaire, zonder dat dit hem enigszins verhinderde de Statenbijbel als God's woord te blijven beschouwen.

De Van Harens hadden ook reeds te goed de dictionnaire van Bayle bestudeerd, om zich door Voltaire's spot nog te laten overrompelen; maar dat zij volkomen op die spot voorbereid

waren, stelde hen juist in staat hem te bewonderen. Voor wie dit een tegenstrijdigheid gevonden had, zouden zij betoogd hebben dat Voltaire zich evenmin tegen God zelf gekeerd had als tegen de gekroonde hoofden der aarde, en dat hij de kruidigste menselijke critiek had uitgespeeld tegen duisternissen en schijntegenstrijdigheden die het nu eenmaal geen mensenverstand gegeven was te doorgronden. Men kan niet zeggen dat de Van Harens in dit tijdstip van hun leven werkelijk vroom waren; of, indien werkelijk, dan tezeer van-huis-uit, te weinig diep, terwijl de logica van Bayle, die hen enerzijds tegen feller aanvallen gepantserd had, toch ook niet zonder uitwerking was gebleven op hun verhouding tot de Schrift zelf. Maar tot hun diepste behoeften behoorde ongetwijfeld die aan orde: deze wereld, mits goed bestuurd, goed te weten, verantwoord zoals zij was - met haar grauw en haar regeerders - omdat God's wil het niet anders had ingesteld. Voor Willem kwam hier dan nog bij dat hij zich steeds meer de gelijke voelde van Voltaire, in zover hij diens dichtkunst meende te evenaren en de dichtkunst van oudsher geïnstalleerd wist als hoogste van alle geesteswerkzaamheden; hij voelde zich daarom echter niet de gelijke van Friso, te minder die van God. Voltaire's zielkundige *fadaise*, zoals de Fransman het zelf noemde, bezorgde hem dus geen fransgezinde consciëntie.

Hij bleef de lauwheid, de tweedracht en zelfs het verraad onder zijn landgenoten gispen, bezong, na Maria Theresia in persoon (*alleen, alleen verheven van geest en gansch bedaard in 't barnende gevaar*), de onverwachte overwinning van haar legerhoofd Karel van Lotharingen (*Godin! wat oorlogsheld vertoont zich voor mijn oogen?* en: *Gij toogt zeeghaftig door de wijde kloven henen, gelijk aan een onbluschbaar vuur*). Ook het gebied van de Compagnie, het verre Batavia, dat hij tot dusver zelden in zijn gedachten had opgenomen, ontlokte hem een zang: hij ontmoette de baron Van Imhoff, een regent als de beste en toch, als hij zelf, uit het goede hout gesneden. Deze man beklaagde zich fier over de willekeur die ook in de kolonie door regenten werd uitgeoe-

fend; de schandelijke moord der Chinezen die daarginds door dolgeworden Bataven was uitgevoerd op bevel van de verfoeilijke Valckenier. Willem sprak er zijn verontwaardiging over uit op rijm en smaakte de voldoening Van Imhoff als gouverneur-generaal naar Indië te zien terugkeren, waar Valckenier zijn gerechte straf zeker niet zou ontlopen. Een andere regent, de op de voorgrond tredende Bentinck, die evenzeer als de Van Harens het enige heil begon te zien in een verheffing van de prins, geloofde aan de wonderdadige uitwerking van Willem's zangen.

Het leek even of de kans zou keren, toen de engelse koning, vader van de prinses van Oranje, persoonlijk te velde verscheen en de Fransen versloeg. Ook het beroep op de Republiek werd van die kant sterker - tot het uitzenden van de staatse vloot onder een 72-jarige admiraal voor Engeland de gelegenheid werd om volledig te beseffen hoezeer de oude rivaal ter zee nog maar een caricatuur was van zichzelf en het terugsturen van deze hulp een nieuwe vernedering voor alle ware vaderlanders. Terwijl men nog altijd niet tot openlijke oorlogsverklaring had durven overgaan, was ook het staatse leger nu meermalen slaags geraakt, met meer of minder bedroevend resultaat; het opperbevel van Maurits van Saksen over de franse troepen in de Zuidelijke Nederlanden maakte er beslissende nederlagen van. Toen de Fransen Staatsvlaanderen binnenrukten, zat Willem weer verkleumd terneer, zich afvragend of de heldenmoed van zijn lier zich niet alleen maar zot beijverd had tegen een lafheid die zozeer in de rede lag, en het was opnieuw Onno die hem met kernachtige taal moest opbeuren. De vernederende betrekkingen met de moeder van zijn twee kinderen waren hem ook - en dit terwijl zijn huwelijk met Marianne kinderloos was gebleven - al deze tijd niet bespaard; geen wonder dat zijn hoofd draaide. Welk recht had hij te geloven dat *hij* enige orde zou vermogen te brengen in staatszaken?

Nadat Maria Crullers zich door haar duitse echtvriend had

doen bijstaan, had Willem, ook op raad van Marianne, maar één gedachte gehad: zijn kinderen uit zulk gezelschap te verwijderen. De uitvoering was echter moeilijk, omdat de som die met de kinderen aan het huisgezin Kayser zou worden onttrokken een reëler gaping betekende dan die in Maria's moederhart; en Kayser in persoon ondersteunde nu haar verzoeken om hiervoor althans te worden schadeloos gesteld door een passend ambt. Na hem enige tijd dat van generaliteitsbode te hebben voorgespiegeld, dat toch behoorlijk genoeg moest kunnen opbrengen, zag Willem van Haren zich ongemerkt ertoe gebracht om voor deze Kayser aan een vaandel te denken. Hij wist niet dadelijk neen te zeggen, ondanks zijn duidelijk gewetensbezwaar 'zulke lieden officier te maken', en tenslotte zwichtte hij dan ook. Voor dit euvel smaakte hij de voldoening zijn kinderen in Den Haag te krijgen, maar moest, om ze niet op Marianne te doen wegen, een huis vinden waar ze uit te besteden. Dit huis bleek geen gelukkige keuze en werd aanleiding voor Willem tot nieuwe domestieke beslommeringen, weinig strokend bij zijn ridderlijke strijd voor de koningin van Hongarije, de eer van de Republiek en de vermoorde Chinezen. Maria Crullers verpletterde hem nu om de zoveel tijd met een brief om geld, om reisgeld teneinde haar *liewe kinderen* telkens weer te zien, hem biddend haar toch zo vaak doenlijk van hun toestand op de hoogte te houden. De rampen van het vaderland schenen Willem weldra niets meer dan de vergrote echo van zijn eigen dwaasheden.

Onno, de prompte verlossingen van Adeleide hiermee vergelijkend, de rustige en geregelde uitbreiding van zijn wettig huisgezin, beklaagde zijn broer, niet zonder te genieten van zijn eigen zo correct bestuurde levenshulk. Adeleide's deugd, die *hij* later zou bezingen, was nu reeds de innerlijke haardgloed van zijn ganse bestaan. Zijn oom was volmaakt naar berekening gestorven, wat hem nog grietman gemaakt had vóór zijn dertigste jaar; weliswaar was de grietenij van Weststellingwerf bij Willem's grietenij van het Bildt vergeleken arm, maar hij had de fortuin altijd minder mee gehad, en ter-

wijl Willem verzen schreef had hij althans zijn reputatie van staatsman steeds hechter gegrondvest. Zijn toespraken, als voorzitter nu van de Raad van State, hadden tot in de engelse gazetten de aandacht getrokken. Zich daartussendoor in een verloren ogenblik met Willem's kinderen bemoeiend, had hij hen zonder veel moeite uit het min passende huis getrokken en nu waren zij, op zijn aanwijzing, naar IJsselstein overgebracht onder de hoede van een devote franse oudejuffrouw, bij wie men zeker geen grond meer zou vinden tot ongerustheid of wantrouwen.

Het was Willem nooit zo duidelijk opgevallen met hoe zekere hand zijn broer een knoop wist te ontwarren, dus hoeveel meer hij geschikt was om met Bentinck de Oranjepartij, en waar nodig de prins zelf, te leiden. Hoewel er nog steeds van overtuigd meer genie te bezitten, wist Willem dat Onno hem in beleid niet alleen, maar ook in karaktervastheid verre overtrof, en hoewel soms erdoor geïrriteerd, erkende hij zich in deze opzichten toch geheel zijn mindere. ‘Ik ben de eigenlijke oudste, nietwaar?’ had Onno eens spottend gezegd, en Willem had een opkomende vlaag moeten onderdrukken, juist omdat hij wist hoezeer het waar was, behalve in het maatschappelijke, en hoe kort het nog maar duren zou eer Onno het ook op dat gebied waar zou maken. ‘En hij zou niet met Marianne gehuwd zijn, *hij* niet’, dacht hij. Zijn ergernis week voor verbazing nu het zonderlinge gevoel hem bekroop dat zijn broer ook tegenover de vrouw meer inzicht zou kunnen hebben; toen schrok hij, omdat de betekenis van deze invallende gedachte hem klaar werd. Neen, hij hield van zijn Marianne, hij was aan haar gehecht, meer dan ooit; hij bewonderde haar ziel nog evenzeer als de dag toen hij haar zijn eerste liefdesbrief zond.

3 De vrijheid en Oranje

In het begin van 1747 brachten de doorlopende franse successen in de Republiek eindelijk de nood-eendracht teweeg, die van de prins zonder verder voorbehoud de belangrijkste man van het land en stadhouder Willem IV maakte. Men had hem reeds eerder het luitenant-generaalschap aangeboden, dat hij geweigerd had in een opzienbarend schrijven, betogend zich met deze post beneden zijn waardigheid niet aan de openbare verachting te kunnen blootstellen. Men maakte hem nu kapitein-generaal en admiraal der Unie, maar ook wanneer hij, in-plaats van een juridische en economische geleerdheid, de ziel van een Karel XII in zich had geborgen, ware het hem nog ondoenlijk geweest de redding te bewerkstelligen die iedereen nu van hem verwachtte. Onno vergezelde hem bij zijn blijde intocht te Amsterdam, meesmuilend bij het waarnemen van 's prinsen voldoening over het feit dat de regeerders zelf hem geroepen hadden, alsof alle diplomatieke kunstgrepen waartoe hij, Onno, in staat gebleken was, niet meer telden. Wanneer hij hem hoorde herhalen dat hij godlof wel door de stem des volks maar zonder volkse uitspattingen deze plaats had ingenomen, alsof hij de halve staatsgreep die ervoor nodig was geweest, en de rol door Bentinck gespeeld, niet kon of wilde begrijpen, leek het hem juist dat Oranje evenals vaderland een woord was geworden om de belangen van nagenoeg een ieder te dekken. Onno's ijver verflauwde niet, maar zijn spotzucht nam toe en de verzen waarmee zijn broer de nieuwe Friso begroette, bezorgden hem een lachbui die Adeleide's ongerustheid wekte.

Toch zou ook Willem gauw genoeg ontgoocheld zijn. Hij, die in deze dagen als gecommitteerde te velde de krijgsbedrijven

bij Bergen-op-Zoom volgde, dagelijks verzuchtend dat de Republiek verloren was omdat zij geen Coehoorn meer bezat, zag de bevelvoerende generaal (onder wie de prins onlangs geweigerd had te dienen) het leger verlaten om plaats te maken voor een 87-jarige. Deze baron Cronström was kortademig en doof en zag kans het voor onneembaar gehouden, nog door Coehoorn versterkte Bergen-op-Zoom te verliezen. De Fransen namen het in de donkere morgen bij verrassing in: de oude baron, in zijn slaap gestoord, kreunde dat hij hen die vals alarm maakten streng zou straffen, daarop vond hij nog juist tijd zich met enige officieren door een haastige vlucht te redden. Willem van Haren was onder deze vluchtenden en dus bij de schande tegenwoordig geweest; met tranen in de ogen herinnerde hij zich de hollandse artillerie die, door zijn eigen premies aangespoord, haar weerga niet scheen te vinden in het snel en vaardig vuren. De stad werd achter hem geplunderd en uitgemoord; en de oude bevelhebber werd later wel voor de krijgsraad gedaagd, maar bleek eerst kinds geworden en haastte zich toen nog te overlijden. Met onrust en walging vervuld, kwam Willem in Den Haag terug; zijn vertrouwen in de nieuwe stadhouder was geschokt, maar het meest kwelde hem nog wat hij gezien had van de knoeierijen waarmee directeurs en ingenieurs onder de vorige regering de verdedigingsmiddelen van het land ondermijnd hadden. Het trof hem nu zozeer als iets misdadigs, dat hij vergat zelf eens dit euvel in één woord verklaard te hebben: ‘Geen regent bedoelt ietwes als zijn eigen interestx2019;. Waar Onno nog spotte, was Willem zo ontmoedigd dat hij er zijn lyrische verontwaardiging door verloor.

Het land antwoordde op het verlies van Bergen-op-Zoom door het stadhouderschap erfelijk te verklaren. De dictatoriale macht waaronder de prins nu bezweek, werd een supreme hoon waar hij alle omstandigheden en zijn eigen karakter tegen had om er gebruik van te maken. In bijna al zijn toespraken nam hij de naam van Willem III op de lippen, en met de dag werd duidelijker dat hij niets dan de naam met deze ge-

meen had. Willem van Haren had er veel voor over gehad zijn broer in deze dagen te ontmoeten: de soms tot cynisme gaande helderheid van diens inzicht, zijn weifelloos vasthouden aan aristocratische opvattingen, waren hem altijd een steun geweest; maar Onno bevond zich als commissaris-generaal in Zwitserland om er krijgsvolk te werven. Willem trof te 's Hage de prins natuurlijk, vriendelijk en gedrukt, die hem weer geheel voor zich innam zonder zijn onrust weg te nemen, verder niemand dan Marianne aan wie zijn neerslachtigheid te bekennen.

En bij deze thuiskomst juist viel hem voor het eerst op hoezeer iedere jeugd haar had verlaten. Hoe bleek zij was, viel niet meer te zien, want zij maakte nu overdadig gebruik van rouge, maar de diepe kringen onder haar ogen, de groeven van neusvleugels naar mondhoeken kon zij niet verbergen, en vooral, zij was tot geen lichamelijke inspanning meer in staat. Zij had al lang opgehouden Willem buitenshuis te vergezellen, zij vroeg nu verlof ook niemand meer te ontvangen. Hij zat naast haar met haar hand in de zijne, en de zekerheid, nu opeens, dat hun gemeenschappelijk leven uit was, dat alleen koppigheid, verering en medelijden - dezelfde koppigheid die hem vier jaar lang brieven aan haar had doen schrijven en zich met korte krabbels tot antwoord tevreden stellen - de verwijdering tot op dit ogenblik hadden kunnen bedekken. Hij keek naaf haar mond, die zij haast niet meer scheen te kunnen sluiten, zodat haar tanden altijd zichtbaar waren, en het was of hij haar reeds op haar doodsbed zag; hij streelde haar hand, en voelend hoe mager en smal die was en hoe broos en klein de beenderen, kreeg hij plotseling lust die in zijn greep te verbrijzelen. Zonder zelfs te bedenken dat al zijn ridderlijke toewijding en zijn vroegere zuchten in deze minuut belachelijk werden, vond hij maar één vraag, angstiger dan de ontgoocheling waarmee hij was thuisgekomen: hoe weer van hier te raken?

Op dit tijdstip kwam Onno terug, en hij die in het buitenland vertoefd had, kon Willem na weinig dagen een overzicht van de situatie geven. ‘De prins is Bentinck, zei hij, tenminste zolang Bentinck erbij staat. Bentinck heeft zich zelf naar Londen gezonden om er namens de prins grote beloften te doen van onze toekomstige grote daden. Het ridicule dat hieruit zal voortspruiten is voor de prins, maar Bentinck zal daarenboven zeer boos op hem worden’.

Als Willem nog aan Bentinck geloofde, Onno had met deze halve Engelsman afgerekend, deze plompe beer wiens loensend scherpkijken hij nooit had kunnen verdragen, deze geborneerde Anglomaan die zo veel en vlug kon praten maar zo weinig van scherts wist, deze minnaar van viool en clavecimbaal, aan wie men zo'n instrument ter vergadering moest kunnen meegeven als enig middel om zijn tong te binden. Geloofde Willem dat hij geen verstand had van staatszaken omdat hij zijn eigen familie- en geldzaken niet wist te beheren? Hij kon zich dan zacht aan Bentinck spiegelen. Mevrouw Bentinck had hem zonder verwijl met horens getooid en verblijd met buitenechtelijke kinderen en hij was er nog steeds niet in geslaagd orde te brengen zelfs in diè administratie. Onno was te weten gekomen dat Bentinck zijn moeder had moeten beloven om zijn brood niet in de saus te dopen op zijn bord, en zei hem alleen nog maar te bewonderen om zijn filiaal respect, als hij zijn ogen zag schrikken wanneer zijn hand het toch deed. De prins kon 's mans bazigheid niet verdragen, maar durfde zich alleen achter zijn rug schrap zetten; de prinses verdroeg hem nog heel wat slechter en durfde méér, maar wat vermocht een onbeschermde vrouw, zelfs een die uit Engeland kwam, tegen deze engelse stier die men in de Republiek had losgelaten? De prinses was haar vrienden uit Friesland trouw gebleven, de prins had zich laten inpalmen door de hollandse heren. Hij had de raadpensionaris Gilles raadpensionaris gelaten: een man die in doodsangst naar Bentinck's huis was gevlucht toen Bentinck, om de prins in het zadel te krijgen, het volk op hem had losgelaten. En deze Gil-

les zou nu wel zorgen dat de oorlog niet voortgezet *kon* worden, ook al zou de prins evenzeer als Bentinck bereid zijn tot voortzetten.

Op Willem's vraag wat Onno zelf wilde, antwoordde deze rustig: ‘De vrede. In de gegeven omstandigheden en nu de oorlog de prins te paard heeft gezet, in het belang van iedereen: de vrede’. Willem herinnerde zich de wrevel waarmee hij Bentinck's optimisme had aangehoord toen hij zelf, ontsteld van wat hij als gecommitteerde te velde gezien had, alle hoop op een overwinning had opgegeven.

In deze situatie, en terwijl Bentinck weg was, zou de prins inderdaad, geheel zoals Onno voorspeld had, ingrijpen. Hij stuurde de jongere broer van Bentinck naar Engeland om daar, onder verontwaardiging en hoon van de oorlogspartij, alle vorige taal door de oudere Bentinck gehouden ongedaan te maken. Vervolgens liet hij Bentinck de zorg om - gegeven zijn goede verhouding met de engelse gezant mylord Sandwich - de vrede zo goed mogelijk voor te bereiden. Dit was voor Onno een verrukkelijke tegenzet van de prins: Bentinck en zijn vriend Sandwich, een man die de belichaming van zonde en zelfzucht heette en die ereburger had kunnen zijn van Sodom en Gomorrha tesamen, een man met wie hij zich opgemaakt had, onmiddellijk na 's prinsen verheffing al, om de Republiek te regeren, - en dit edele tweetal nu onverhoeds op deze manier aangezocht hun talenten te bewijzen. Bentinck was razend op de prins die, onder invloed van Gilles, meende hij, hem in het vaderland van zijn hart te schande gemaakt had; maar hij maakte zich toch op om zich zo goed mogelijk van zijn taak te kwijten.

De prinses, die hem niet vertrouwde, kreeg gedaan dat men ook Onno naar Aken zou sturen, waar de vredesonderhandelingen plaats zouden hebben. Eén impuls van Bentinck: deze dwarskijker zo mogelijk lang genoeg op te houden tot zijn aanwezigheid geheel onnut zou zijn. Aan een van zijn vrienden in 's Hage begon hij zijn instructies te geven: *Vous jugez bien comme Gilles et Haren en feront leur profit, surtout si*

la Signora vient à l'appui de la boule, comme elle ne manquera pas, had hij reeds aan zijn broer geschreven, raadpensionaris, Onno en prinses in één zak doende. Het grappige was dat ook de raadpensionaris voorstelde Onno met een vererende opdracht te belasten, die zijn reis naar Aken zou vertragen. De prinses alleen vroeg met een kleur van kwaadheid of men hem dan voor zo zot aanzag dat hij dit niet zou begrijpen.

Bentinck's correspondent te 's Hage hield hem behoorlijk op de hoogte: Onno van Haren was in zeer slecht humeur vertrokken, omdat hij maar al te wel scheen te vatten welk spel er met hem gespeeld werd; de prins echter bleek te hebben ingezien dat het inderdaad het verstandigste was hem geen vaste instructies te geven. De prinses scheen zich niet meer tegen de zienswijze van de raadpensionaris en van haar man te verzetten, toen haar een geheime brief van lord Sandwich getoond werd, die haar zozeer verrukte dat zij de prins in het bijzijn van derden omhelsde; zowel Bentinck als Haren leken haar opeens overbodig en zij vroeg spontaan of men de laatste niet met een boodschap kon belasten die hem drie dagen in Nijmegen zou ophouden, waartoe vervolgens haastig werd besloten. Hoogstwaarschijnlijk kon men er zelfs nog wel twee of drie dagen bij doen. Bentinck zou in die tijd alles met mylord Sandwich geregeld kunnen hebben, want tenslotte, hij zelf had immers gezegd hoe weinig hij Haren als diplomaat hoogschatte: *En affaires il ne faut point d'esprit, il ne faut que du bon sens, de l'assiduité, et de la constance à suivre sans varier un but fixe, qu'il ne faut jamais perdre de vue, quoiqu'il en arrive. Quand on cherche à briller, on donne du nez en terre*. Het was dan wel zeker dat Haren's neus die nederdaling zou maken, want alweer, Bentinck had voorspeld hoe hij zich gedragen zou: *Quand il y sera, il voudra briller; je le laisserai briller et tâcherai de conduire les affaires*.

Onno liet Bentinck de zaken leiden, zelfs toen hij eindelijk in Aken was aangekomen. Het was onmiskenbaar dat mylord Sandwich hem en hem alleen in alles wilde kennen, dat deze

Engelsman evenals Bentinck zelf in hem, Onno, de boze geest van de prins en de prinses zag, die dus in alles moest worden onschadelijk gemaakt; maar bovenal bleek duidelijk dat de Republiek allesbehalve in een positie was om eisen te stellen, en Onno deed een beroep op zijn wijsgerigheid en humor om de komedie zich te zien afspelen zonder zich zelf een al te belachelijke rol toe te kennen. Hij vermaakte zich soms kostelijk met de zelfingenomenheid en arrogantie die Bentinck zelfs nu niet scheen te kunnen afleggen. Voor de franse gezant Saint-Séverin althans was Bentinck met al zijn hoogheid een grof heer gebleven, weinig kieskeurig in zijn middelen en onverdragelijk van toon, terwijl Van Haren op slag zijn sympathie verwierf omdat hij zich waardig en aangenaam wist uit te drukken en toch allerminst de indruk maakte aan Bentinck's leiband te lopen. Bentinck had gemanoeuvreerd om Onno uitsluitend aan de franse gezant over te laten en genoot dus op zijn manier; de hogere humor was echter dat iedereen zich tenslotte evenzeer plooide naar de dwang van de omstandigheden. Bentinck slaagde erin de liefde van Engeland te behouden door zijn meegaandheid, maar in de Republiek werd hem achteraf verweten dat hij de oostenrijkse belangen wel erg vlug had losgelaten. De Fransen bleken zonderling inschikkelijk, maar Frederik II behield Silezië. Deze voor de Republiek tenslotte nog fraaie vrede werd echter het begin van een politiek waardoor Oostenrijk aansluiting zocht bij zijn vijand Frankrijk, zoals de volgende oorlog zou bewijzen.

In het vaderland teruggekeerd, vond Onno alles in beroering en zijn broer Willem nog steeds voldoende verontwaardigd maar ook nog steeds met de houding en blik der nagenoeg ontwapenden. Zowel op het Loo als in de straten van Den Haag en Amsterdam gaf hij zich rekenschap van de toestand. Het was duidelijk dat de stadhouder een windvanger was geworden voor alle nu losgebroken en door het land gierende grieven. Van alle kanten wenste men hervormingen van hem, die boven zijn macht gingen; hij redde zich door nieuwe per-

sonen in oude ambten te stellen, niets zo schuw uit de weg gaande als de rol van volksheld en hervormer die men hem wilde opdringen.

De prinses deelde Onno met nog trillende stem mee hoe Bentinck de prins, in een stuk dat eigenlijk voor haar bestemd was, de les had gelezen, hoe hij daarin ook tegen Onno's raadgevingen had gewaarschuwd; hoe zij het stuk van haar kanttekeningen voorzien aan Bentinck terug had gegeven; en zij herhaalde haar opmerking erover, dat de citroenen in dit seizoen wel schaars moesten zijn, waar de schrijver zich van zo scherpe azijn bediend had. Maar het gevaar was daarmee niet bezworen en juist op de 'tribuun' Bentinck zou de prins zich nu weer moeten beroepen.

Het waren vooral de goede bedoelingen van de Doelisten die Onno met walging vervulden. De prins vertrok met Bentinck naar Amsterdam, toen zijn verschijnen alleen het dreigende oproer nog scheen te kunnen bezweren, en toen de prinses hem de brief van haar gemaal voorlas waarin de optocht van de 'bijltjes' werd beschreven met *Oranje* en *Vrijheid* op hun vaandel, zei hij luid: ''t Is grauw om Oranje!' Het optreden van het volk vooral tegen alle belastingambtenaren had hem zijn laatste neiging tot onpartijdigheid doen verliezen; hij, die het al ondragelijk vond dat rijkgeworden burgers zich patriciaat geliefden te noemen, juichte nog slechts de maatregelen toe waarbij gelast werd het volk uiteen te jagen. Zelfs toen dit nog in zijn eerste geestdrift voor de prins verkeerde, was hij nooit kinderlijk genoeg geweest om het werkelijk als bondgenoot te beschouwen: 'Het volk is nog niet genoeg op mijn wenk gebracht, hoorde men hem toen zeggen; het moet zo worden dat, als ik mijn neusdoek uittrek, zij weten wat dat zeggen wil'. In dit opzicht was hij overigens geestverwant van Bentinck, die, volkstemmer en menner genoemd, geen ogenblik begrepen had dat het volk een zelfstandige kracht betekende, en er niets anders in kon zien dan een kracht om zich van te bedienen.

Wanneer de pachters het te bont maakten, was het aan de

prins of zijn raadslieden om maatregelen te treffen. Dat het volk zelf optrad was dégoutant. Nadat de papieren uit de geplunderde pachtershuizen in Amsterdam in de grachten waren gesmeten tot het donkere water wit zag als een straat onder sneeuw, had Onno's hart van vreugde gebonsd toen de geweren van de schutterij het grauw eindelijk wat bloed aftapten. Hij had zich nu gaarne belast met een militair commando om vooral de Doelisten te chargeren, dat onbeschaamde tuig dat óók Voltaire gelezen had en nu dacht te kunnen schrijven. Dat deze lieden de prins tot in zijn kamer hadden durven vervolgen met hun onbeschaamde eisen, en dat de prins hen, pruilend maar altijd goedig, had aangehoord instede hen van de trappen te doen werpen, vervulde hem met niets minder dan afgrijzen. De prins had de prinses geschreven dat hij zich volstrekt niet uit het veld had laten slaan, dat hij al deze lieden soms streng had weten toe te spreken, en zelfs ‘met bliksemende ogen’, maar Onno zag hem in bed zitten, met de nachtmuts op het hoofd en bijna gebocheld, tevergeefs zijn vriendelijke welsprekendheid openend tegen die klanten. En de engelse stier ergens in een hoek ook, nagenoeg barstend van woede, maar al evenmin tegen de brutaliteit opgewassen.

De prinses had dan een ander karakter betoond: toen de eerste ongeregeldheden waren uitgebroken - terwijl de prins juist ziek lag - waren enige gecommitteerden haar komen aanzeggen dat het tijd werd het gepeupel te stuiten; zij had gevraagd: ‘Willen de heren 50.000 man hebben, of is 25.000 genoeg?’ De heren hadden haastiglijk geantwoord dat zij een dergelijke verantwoordelijkheid niet op zich wilden laden en slechts bedoeld hadden te waarschuwen. Waarop de prinses met een korte mansbuiging de kamer verlaten had, zeggend: ‘Dan kunnen de heren doen wat zij willen’. Zich met Willem nu weer naar haar begevend, verklaarde Onno: ‘Als de hollandse heren te zeer aan volksmin laboreren, gelieve hen niet te verwarren met uw friese dienaren’. De stem waarmee hij dit zei klonk vast en zwaar, en zoals het hem plezier ge-

daan zou hebben de blos van kwaadheid bij de prinses te zien toen er voor het eerst sprake was hem weg te houden uit Aken, zo had hij nu het plezier haar gezicht te zien oplaaien van strijdlust.

Vervolgens was hij zo gauw mogelijk naar Friesland gereisd, waar de grietmannen het in het bijzonder hadden moeten ontgelden, maar zijn grietenij van Weststellingwerf was gespaard gebleven. Willem's slot van Sint-Anna daarentegen was bestormd en bevuild, zijn rentmeester op de vlucht gejaagd, de registers verscheurd en verbrand, het aanwezige geld geroofd. Het zou de eerste niet meer te pareren stoot blijken tot Willem's geldelijke ondergang. Maar Willem ging niet naar het noorden, zijn benoeming tot kwartierschout en dijkgraaf van Peelland had hem in tegengestelde richting uit Den Haag geroepen, en nauwelijks had hij ditmaal tijd gevonden zich met Onno te onderhouden; in zijn nieuwe qualiteiten betrok hij het huis Henkenshagen te Sint-Oedenrode en bracht daar Marianne, naar hij hoopte tot herstel van haar gezondheid, over. Hij was nu vergeten dat hij haar eens had willen ontvluchten; in deze nieuwe woning putte hij zich uit in tederheden voor de zieke, waar hij die voor de vrouw niet meer in zich vinden kon. Toen hem het bericht van de plundering van Sint-Anna bereikte, zag hij daarmee door de Voorzienigheid zelf het verleden uitgewist en nam hij zich voor met zijn zieke en twee bedienden voortaan in armoede samen te leven.

Hij was daarin oprecht. Maar het herstel van de vrede vond in zijn leven een prompte terugslag: hij werd aangewezen om gevolmachtigde van de Republiek te zijn in Brussel, bij de nieuwbenoemde oostenrijkse landvoogd, de eens door hem bezongen Karel van Lotharingen. En ditmaal vertrok hij alleen; Marianne, die immers de drukte niet meer verdragen kon, bleef achter op het landhuis in Sint-Oedenrode.

Weldra gaf Willem van zijn nieuwe leven een zeer opgewekt beeld in een schrijven aan de prins in persoon: hoewel hij de vermakelijkheden te Brussel iets te luidruchtig vond, hij constateerde met fierheid dat hij op zijn veertigste jaar driemaal

per dag at, tot verbijstering van de vreemde markiezen, graven en baronnen. Daarbij vond hij zich te Brussel, niet minder dan te 's Hage, bewonderd door iedereen, en hoewel vermoeiend, deed zoiets natuurlijk toch altijd genoegen. Het kwam hem vreemd voor dat Voltaire deze rommelige stad een oord van onwetendheid had genoemd; hij was juist verwonderd zoveel fraaie geesten als hem hier begrepen, terwijl men bovendien de vruchten des levens niet altijd behoefde te plukken onder de fraaie geesten. Hij besloot met een beeldend trekje: *Aussi tous mes habits deviennent trop étroits, et je serai bientôt un gros cochon et lourd de stature comme mon frère*. Een goed verstaander mocht daaruit opmaken dat Willem van Haren een man bleef voor ontmoetingen waarbij een buik zich slecht liet dragen.

Onderwijl zag men Onno zich steeds meer van de prins verwijderen om zich bij de prinses onmisbaar te maken. Wanneer voor haar, de vreemdelinge, het friese verleden sterker was blijven leven dan voor de prins, die toch een Fries was, kon Onno zijn trouw aan haar slechts verdubbelen; en boven-dien, dit was een natuurlijke zwenking om zich met Oranje saamhorig te blijven voelen ondanks de teleurstellingen.

Onno's humor en waardigheid konden elkaar soms tegenwerken, soms aanvullen; maar onder alle omstandigheden bedoelde hij een open oog te houden. Dat het erfstadhouderschap, dank zij allerlei ongeregeld ingrijpen, nu bevestigd was, hij bleef te veel prinsman om het te betreuren, maar dat dezelfde lieden die hiervoor het meest geijverd hadden al spoedig waren begonnen te morren dat de stadhouder ‘zo goed als de rest’ was, hij was te veel regent om het niet met leedvermaak te horen. De prins had zich met enige hartstocht verklaard tegen het oude systeem van belastingen, maar een bevredigend nieuw in te voeren was hem gans niet meegevallen. Men had ook zijn waardigheid van kapitein-generaal-admiraal erfelijk verklaard en zowel de Oost-Indische als de West-Indische Compagnie hadden hem tot opperdirecteur-gouverneur

benoemd; wat al redenen om te juichen als men behoorde tot hen die bijna zijn familie waren! Terwijl hij dergelijke overwinningen aan Willem meldde, kon Onno zich echter niet weerhouden eraan toe te voegen dat toch zeker niet *dit* 'eminente hoofd' de traditie zou verbreken volgens welke alle staatsleiders, de eerste Willem en Oldenbarnevelt niet uitgezonderd, Oranjes en buitenlanders als Leicester, tenslotte gelopen hadden op de maat van de regenten. Maar, zei hij erbij, de mens was nu eenmaal zo gesteld dat, wanneer de Republiek er al niet door gered werd, zij toch blij mochten zijn dat de Oranjepartij althans boven was komen te drijven.

Dat de prins vaak wantrouwig was, hoefde niemand te verwonderen; in zijn buien van wrevel en wantrouwen tegen Bentinck bleef hij des te meer aangewezen op de door deze zo genoemde 'friese kabale', waarin Onno de voornaamste plaats innam. De prins had Onno graag raadpensionaris gezien en Onno had bij voorbaat geweigerd. Maar dat was uit de tijd toen de prins nog weleens toegaf aan zijn neiging tot schertsen, toen hij nog goed slapen kon terwijl men dacht dat hij werkte. Nu was hij zelf een ander. 'De oude staatsmolen is gans niet gewijzigd, zei hij tot Onno, alleen mijn verantwoordelijkheid is groter geworden'. Hij zuchtte terwijl hij het zei, en op de kleine man neerziend die er reeds zo vermoeid uitzag, zijn wat ingedeukte schedel en onzekere stappen beschouwend, dacht Onno: 'Hij is bezig ook mij verantwoordelijk te stellen'.

Het was de dag daarop dat hij Bentinck ontmoette, die hem op zijn gewone wijze loensend toevoegde: 'Er zijn er te veel die hier leiding willen geven, mijnheer Van Haren'. Waarop hij glimlachend had geantwoord: 'En u nog maar de enige die inziet dat willen niet genoeg is, mijnheer'.

Het karakter van de prinses vond bij Onno alle weerklank, en hij wist dat ook zij hem verstond; er was ook iets van innigheid in haar vriendschap voor Adeleide. De prinses had haar kinderen zelf gezoogd, maar voor haar zoontje Willem juist had de hofarts haar melk te lijvig bevonden; Adeleide had de

delicate taak van haar mogen overnemen, weken achtereen het prinsje en haar eigen zoontje, elk op één knie, tegelijk de borst gegeven, zeer tot plezier van Anna zelf. Deze vrouwen bijeen te zien, die nu nog schoonheden waren - hoewel de prinses haar slankheid begon te verliezen - zette Onno telkens weer in een gloed van trots en voldoening; een staatsmansloopbaan juist moest met dergelijke geneugten opgeluisterd worden. - Zij die bijeenhoren kunnen daarin troost vinden, was zijn laatste wijsheid, wanneer storm of een slecht schipper het schip van staat doen zinken. En was het vroeger in Friesland anders?

Alsof hij van zijn kant plotseling hulp van buiten nodig had, alsof de halve Engelsman Bentinck geen voldoende waarschuwing was geweest, liet de prins hierop plotseling een Duitser ontbieden om hem aan het hoofd van het leger te stellen. En welk een Duitser, deze hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel; een avonturier met welk een reputatie! Hij heette verwant aan alle vorstelijke families van het buitenland en Maria Theresia deed of zij hem slechts met tranen kon afstaan, maar zei ook die komedie soms niet genoeg? Hij zou een fraaie spion binnen de Republiek zijn, om Oostenrijk op de hoogte te houden hoe de verhouding met Engeland nu was; en het leger werd hem toevertrouwd; en het was Bentinck die naar Wenen gezonden werd om de man te halen! Ook ten opzichte van deze nieuwe verwikkeling gingen de gevoelens van de prinses geheel met die van Onno samen, en de reden werd voor hem steeds duidelijker: deze vrouw voelde zich gezond en sterk, de prins was een zwak en ziek man, die recht had op verschoning zo men hem al niet kon begrijpen.

Het was een bezoek van de oude Maaike-Meu, dat Onno plots in staat stelde de prins met de ogen van hun kinderjaren te bezien. De oude prinses koesterde haar zoon niet alleen met blikken van een lang gespeende moederliefde, maar met angstig medelijden. Toen zij afscheid van hem nam om naar Friesland terug te gaan, was het duidelijk dat zij bovenal haar vrees trachtte te verbergen. De onbevredigende stadhouder was voor

haar een arme jongen die zich de dood aandeed om zijn taak naar behoren te vervullen; voor deze moeder was hij de onbegrepen martelaar temidden van de zijnen. Dat haar schoondochter Anna hem nooit werkelijk verstaan had, nooit op zijn juiste waarde geschat, nu was het haar volmaakt duidelijk geworden. Zij wist dat zij haar zoon niet levend terug zou zien, bekende zij later; en inderdaad, Willem IV bezweek nog vrij onverwacht, zijn povere gezondheid van de laatste jaren zelfs in aanmerking genomen. Hij had juist vier weken de baden gebruikt te Aken, nadat de geneesheren hem zo zwak bevonden hadden dat zij op deze kuur aandrongen, maar men verwachtte hem opgefleurd terug en hij stierf een week na thuiskomst. De publieke mening vatte onmiddellijk zijn bestuur samen als een belofte die niet gehouden was: hij was de Oranjevlag geweest waaronder de oude vrijheid, die van de regenten, onveranderd was blijven heersen; hij had aan een nieuwe vrijheid slechts goede woorden geschonken, maar klaar gestaan die zonodig de kop in te drukken; het land was ook onder hem van binnen door de belastingmisbruiken meer uitgeput dan door de oorlog naar buiten. Zij die reeds 'Oranje onder' hadden geroepen toen hij nog geen jaar aan het bewind was, zeiden dat zij niet begrepen waarom hij nog zolang de moeite genomen had voor schim van het gezag te spelen.

Toen Willem van Haren in Brussel zijn dood vernam, herinnerde hij zich zijn jeugddromen over de speelkameraad en dacht: 'Neen, niet één uur van zijn leven is hij een Willem III geweest, want op zijn onhandige, schipperende manier, zonder breedheid van blik en kortheid van handeling, hield hij altijd rekening met zijn geweten, waar Willem III zich keer op keer een vorstelijke gewetenloosheid toestond'. En dan weer die zonderlinge gedachte: 'Maar misschien zou hij sterk en gewetenloos zijn geweest, als men hem niet als kind had laten vallen'.

4 Tegen de dikke hertog

Men kon de prins betreuren als rechtschapen mens, als leider moeilijk hem missen. Een dagboekschrijver noteerde: *Sterft Sijn Hoogheydt. Geen consternatie ter werelt; mevrouw de prinses aenvaert de regering met veel flegme en fermeteit*. De prinses had de taak overgenomen onder de titel van Gouvernante en de 'friese kabale' kon een ogenblik geloven dat hun glorietijd was aangebroken.

De stadhouder was begraven zonder dat in de kerk te Delft een lijkrede was uitgesproken, zoals bij de begrafenis van Willem de Zwijger had plaats gehad; drie weken later hierover sprekend, en gelet op de algemene koelheid in den lande, gaf de prinses te kennen dat zij alsnog een soortgelijke lijkrede wenste. Zij wilde die indruk eigenhandig aan haar zoon geven, op de dag waarop deze zijn meerderjarigheid zou hebben bereikt. Zij koos Onno voor het opstellen ervan, en hij kweet zich tot haar tevredenheid van zijn taak, tot motto enige verzen uit de klaagliederen van Jeremia kiezend. Na het manuscript gelezen te hebben, riep de prinses haar zoon binnen, op dat ogenblik een smal jongetje van 3½ jaar met lange krullen, en op de manier die haar eigen was hem de forse gestalte van de heer Van Haren wijzend, sprak zij met nadruk: 'Willem, dit is uw vriend; onthoud dit'. Toen nam zij het kammetje, dat zij daarvoor altijd bij zich droeg, en haalde het door zijn lokken.

Maar zo de prinses op Onno rekende als vriend van de toekomstige stadhouder, de voornaamste vriend die zijn vader voor hem bestemd, die hij als mannelijke steun voor zijn opvoeding ook aan de prinses toegevoegd had, was de hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, en deze steeds minder de vriend

van Onno en de andere Friezen. Voor Onno waren alle vreemdelingen poepen of walen, en de oostenrijk veldmaarschalk, die zich voor de tucht van het staatse leger intussen werkelijk verdienstelijk had betoond, nog steeds niet anders dan een soldaat en een drinker, bij al zijn diklijvigheid een berooide vreemdeling die zich bij ons ‘herstellen’ kwam. De prinses gaf weinig om geld en deed veel aan weldadigheid; de hertog remonstreerde daartegen, zeggend dat het schade berokkende aan haar kinderen; Onno's woorden over deze bezorgdheid waren bijtend. Hij wist al te goed hoe Anna zich met de grootste gratie door de hertog zelf bestelen liet, en zijzelf niet minder: ‘'t Kan er af’, vond zij ook hiervan.

Wetend dat de prinses naijverig genoeg was op het gezag dat haar toekwam, en in Brunswijk voornamelijk de vriend eerde die haar echtgenoot in hem had willen zien, kon Onno niet nalaten de vertrouwelijke omgang die hij en Adeleide met haar onderhielden te benutten; vooral Adeleide's komische weerzin in het hertogelijk personage vermocht de prinses te amuseren. Adeleide gaf als haar mening te kennen dat hij even joviaal als dik was, maar ook even sluw als joviaal. Brunswijk, van zijn kant, had zich van de aanvang af beklaagd over de tegenwerking die hij ondervond van de friese hofpartij; na 's prinsen dood zocht hij aansluiting bij Bentinck, wetend dat de prinses deze nog slechter kon verdragen dan hemzelf, en met hen beiden spaarden zij haar geen harde waarheid. Al of niet door Onno geïnspireerd, de prinses verdacht Brunswijk ervan zijn tijd slechts af te wachten om zichzelf aan het hoofd van de regering te stellen. Buiten hem om deed zij een voorstel aan de Staten om het leger te verminderen, en dit voorstel werd aangenomen, wat Brunswijk wel innig moest ergeren. Maar ondanks haar eigen grieven tegen hem, deze plompe soldaat had een onmiskenbare goedhartigheid, vond zij, en ging met haar kinderen om op een manier die haar telkens weer met hem verzoende.

De prinses was echter ook gesteld op strenge zeden, en in dit opzicht al evenzeer als in dat van geest en beschaving, kon zij

niet nalaten Onno ver boven de hertog te stellen. Onno gold nog steeds als een model van waardigheid: hij was in de Algemene Staten wel de nauwkeurige tegenstelling van zijn medeafgevaardigde van Friesland en Willem's vriend Tjaard van Aylva, van wie bekend stond dat hij zich avond aan avond volzoop met comédiennes en andere courtisanen. Wat Onno's deugdzaamheid echter gevaarlijk maakte, was het sarcastische woord dat hij immer tot zijn beschikking had. ‘Er is een nauw verband, zei hij, tussen de krijgskundige mérites van de hertog en de regimenten die hij het liefste ziet; het voetvolk daarvan bestaat uit dordts, delfts, hamburgs bier en zelfs groninger kluin; de sergeanten zijn rijnse wijn, muskadel, kanarisek en deelwijn; de officieren komen uit Anjou, Bordeaux en Orleans; de artillerie bestaat uit brandemoris, arak, alsemwijn en geneverwater; waar hij dan nog de spaanse wijnen en het anijs- en kaneelwater heeft ingedeeld, is meer dan *ik* kan zeggen’. Hij kon er zeker van zijn dat deze gesupposeerde wapenschouw meer of minder nauwkeurig aan de hertog werd overgebriefd.

Zijn grote bewondering voor de franse beschaving belette Onno niet streng vaderlandse beginselen te huldigen op meer dan één gebied; het viel hem, als hij anderen beoordeelde, moeilijk te vergeten hoezeer hij zelf een voorbeeld had gegeven met de vele wettige kinderen die Adeleide hem geschonken had en de gezonde eenvoud van zijn huwelijksgeluk. Hij had een afkeer van de dans, zonder te beredeneren dat dit wellicht een gevolg was van zijn zware gestalte, en citeerde, hoewel lachend, graag Voetius die er slechts een ‘stokebrand tot onkuisheid’ in had kunnen zien en iemand alleen een dans met zijn eigen huisvrouw toestond, mits in strikte intimiteit, dat wil zeggen zonder dat zelfs de kinderen het zagen. Als jonkman reeds had hij de geruchtmakende vervolgingen toegejuicht van Rudolf de Mepsche, grietman van Oostlangewold, tegen de bedrijvers van sodomie, zonder te willen geloven dat velen van diens slachtoffers vals beschuldigd waren uit hebzucht of wraak van de grietman, particulier en ambtshalve. ‘Gezondheid voor dit land, zei hij; franse beschaving volgaarne, want Parijs is het

moderne Athene; maar friese gezondheid, want ons deel van Sparta moet uit Friesland komen!' Hij was er trots op dat franse ambassadeurs in Den Haag de soberheid opmerkten, soms, van onze rijkste staatslieden en regenten. Dat hij, bij dit alles, zijn dochters een vrije opvoeding gunde, rekende hij zich tot verdienste, want het bewees dat hij niet benepen genoeg was om zijn eigen beginselen als een tyran op te leggen.

Het was voor Onno een bitter beleven toen hij zijn oudere broer op het onverwachts weerzag en deze hem inlichtte welk nieuw avontuur hij in zijn leven had toegelaten. Het gebeurde met Maria Crullers was Willem blijkbaar geen les geweest en de kwijnende toestand van Marianne geen rem: in de tijd die hij in Brussel had doorgebracht waren hem drie nieuwe natuurlijke kinderen geboren, ditmaal uit een vrouw, zei hij, die de vergelijking met Marianne kon doorstaan, een kapiteinsdochter uit Luik, de geestige en altijd opgewekte Louise Natalis. Onno had haar in Den Haag ontmoet, waar zij als jongmeisje zelfs enige tijd bij Willem en Marianne aan huis was geweest; zij had toen ook grote vriendschap voorgewend voor Willem's natuurlijke dochter Willemijn gezegd Wimke, een meisje toen van 12, maar van toen ook reeds kende hij haar reputatie, en het verschil tussen haar en Maria Crullers leek hem volledig bepaald door dat tussen de vaders: 'Het is de kapiteinsstand in de hoererij na de hellebaardiersstand', zei hij bitter. Willem sprong op en stotterde het begin van een protest dat krachtiger dreigde te worden in stem dan in argumenten. Onno sneed hem het woord af, zonder zijn vergelijking los te laten: 'Je hebt je opvolger Kayser officier moeten maken, zei hij, je nieuwe opvolger zal je vragen de dikke hertog voor hem uit de weg te ruimen'. 'Er zal geen nieuwe opvolger zijn, zei Willem, beheerst nu; ik denk deze vrouw te behouden'. En hij hield Onno voor dat zij, helaas misschien, voortreffelijk bij zijn natuur paste; dat hij nu, op latere leeftijd, geen illusies meer omtrent zichzelf kon koesteren zoals hij het in zijn jeugd gedaan had; dat hij Marianne nog steeds liefhad

en vereerde, maar dat zij de laatste jaren geen vrouw voor hem was geweest, geen vrouw in wat het meest een vrouw maakte; dat hij, al ware het tot zijn schande, had leren inzien dat zij het misschien nooit voor hem geweest was, dat hun verhouding het zuiverst was geweest in de platonische jaren. Hij was op een stoel gezakt terwijl hij dit alles uitsprak en zijn blauwe ogen stonden rond van tranen.

Het werd Onno duidelijk dat Willem wederom gesteund moest worden. Hij maakte zich los uit zijn werkzaamheden in Den Haag en vergezelde hem op zijn verzoek naar Henkenshagen. Hij had Adeleide mee willen nemen, om door haar gezelschap ook het samenzijn met Marianne te verzachten, maar een nieuwe en vergevorderde staat van zwangerschap maakte de reis voor haar onmogelijk. Dat Willem bang was met Marianne alleen te zijn, erkende hij ook in bijzijn van Adeleide. Zij schudde het hoofd over hem, maar achtte het niet ongewenst hem en Onno haar zuster mee te geven, die juist bij haar gelogeerd was en met wie zij eigenlijk nooit weg wist.

Er was te veel levenslust in Elisabeth van Hulst, die eerst vrij laat gehuwd was met de kalme Hendrik van der Dussen, iemand die het nu met Onno's hulp gebracht had tot dijkgraaf. Onno zelf noemde haar het liefst, bij een andere voornaam van haar, Baletta. Hij kon deze schoonzuster niet aanzien zonder dat zijn ogen boosaardig begonnen te flonkeren: hij plaagde haar om aan ernstiger ergernissen te ontsnappen. Baletta was voor Onno een malloot, maar ook dat stelde hem in staat nog te geloven aan haar goede eigenschappen. Het lukte hem soms ook haar zó aan te kijken, dat het hooggetoonde gesnap dat haar onweerstaanbaar van de lippen stroomde, daar toch nog op scheen te kunnen bevriezen. Mevrouw Van der Dussen maakte ook een zodanig gebruik van rouge, dat de zachte Adeleide er zich soms door geprikkeld voelde. Maar nu hij haar meenam naar Sint-Oedenrode en zich zijn laatste ontmoetingen met Marianne herinnerde, dacht Onno dat het voor deze gelegenheid nu eens diepere zin zou krijgen; misschien zou de zieke zich in Baletta's gezelschap in dit op-

zicht normaal kunnen voelen. Het gaf hem meteen lust Baletta te zeggen dat *zij* toch niet het excuus had een cadaver onder kleurenpracht te verbergen, maar hij schaamde zich over de goddeloze opwelling.

Met enige verbazing nam hij waar dat Willem gedurende de reis zich zelfs tegenover deze vrouw zeer galant betoonde; zij ging er gretig op in en hun conversatie was soms lichtzinnig op het stuitende af. ‘Baletta, kwam Onno tussenbeide, meent de wereld hervormd te hebben als zij laster *babillarderie*, hoereren *galanterie* en overspel *coquetterie* genoemd heeft. Wij zijn wel zalig, als wij ook onze begrippen door Frankrijk in de war laten sturen’. Mevrouw Van der Dussen verdedigde zich onstuimig door te wijzen op de franse *distinctie* die althans *intolerantie* uitsloot, en op de noodzakelijkheid voor een vrouw als zij, om met haar tijd mee te gaan. ‘Wel zalig de dommen, zei Onno schamper; en eerst na een stilte voegde hij eraan toe: Ik bedoel de dommen die achterblijven’. En na nog een stilte: ‘Zij hebben ook Sodom en Gomorrha niet uitgevonden’.

Bij aankomst te Henkenshagen voelde Onno zich reeds bedrukt toen het rijtuig de monumentale voorpoort doorreed: het was of een zieke die hier achter woonde wel moest sterven. De bedrijvigheid echter waarmee mevrouw Van der Dussen Marianne en alles omcirkelde bleek nu inderdaad, gedurende de eerste uren althans, van grote waarde. Maar Onno's voorstellingen over de zieke zelf zagen zich bedrogen, want Marianne had opgegeven het cadaver te vermommen; en de zwaarte waarmee dit licht skelet in veel te ruime jurken zich overal op deed neerzijgen, kreeg nu iets verbazingwekkends, werd een doorlopende herinnering aan de aantrekkingskracht der aarde. Willem was kennelijk ontdaan en riep diezelfde avond reeds Onno terzijde: de dringendste behoefte, meende hij, was wel aan gezelschap en hulp voor Marianne. Zij had hem in tijden niet geschreven, hij had waarlijk niet kunnen vermoeden dat zij in zùlk een toestand geraakt zou zijn... Daarna vond hij een oplossing, hem waardig, en door mevrouw Van der Dussen als geniaal toegejuicht.

Zijn natuurlijke dochter Wimke was nu zes jaar geleden, als 15-jarig meisje, uitgehuwelijkt aan een luitenant, die weinig voor de dienst voelde maar zonder vermogens scheen om iets passenders te vinden. Op dit ogenblik reeds had Wimke vijf kinderen, die met moeite grootgebracht werden. Het huis Henkenshagen was ruim genoeg, te ruim voor Marianne; de oplossing voor de beide moeilijkheden leek Willem nu om ze samen te brengen; zo zou Marianne haar steun en vertrouwd gezelschap hebben. Onno, bedenkend hoe Willem haar indertijd altijd een samenzijn met zijn kinderen bespaard had, vroeg wat Marianne zelf ervan dacht. ‘Zij zegt dat het vooruitzicht haar toelacht, klonk het opgewekte antwoord, en dat Wimke's presentie haar troosten zal over het feit dat haar eigen huwelijk kinderloos is gebleven’.

Onno knikte. Het was dik in zijn keel; hij onderdrukte het schouderophalen waarmee hij zijn broer had willen antwoorden en begaf zich naar de kamer van Marianne. Op zachte toon roerde hij even de zorgen aan, die het onderhoud van een hele familie naast haar, toch ook voor haar betekenden. Zij antwoordde dat Willem's kinderen uit de moeilijkheid te zien haar grote verlichting zou geven, dat het immers ook Willem rustig zou stemmen zijn dochter bij haar te weten. Over de dood repte zij niet, noch was, in haar toon zelfs, iets van bitterheid over Willem te bespeuren. ‘Zij is hier niet meer’, dacht Onno. Op ditzelfde ogenblik nam zij zijn korte massieve hand tussen haar lichte handen. Onno werd bloedrood, en hij wist dat hij zich niet alleen over Willem schaamde.

Toen hij van zijn broer afscheid nam om naar Den Haag terug te keren, was al zijn genegenheid voor hem weer aanwezig. Mevrouw Van der Dussen zou op Henkenshagen blijven tot Wimke zou zijn aangekomen; Willem zelf zou onmiddellijk daarop naar Friesland vertrekken. Hij vergezelde Onno een eind op de terugweg, en het was Willem die sprak: hij somde nu al het leed op dat hij van zijn misstappen had ondervonden; hij verweet zich dat zijn huwelijk met Marianne de grootste misstap was geworden van zijn leven, vertelde dat zij hem

ééns verwijten gemaakt had, ééns en daarna nooit weer, zijn zelfverwijt bevatte geen zweem van komedie, maar toen Onno weer alleen was begreep hij waarom men Willem geen wrok kon toedragen: het lag buiten zijn vermogen rijp te worden. Zoals hij hem in de druilige dag had achtergelaten, slank in zijn hemelsblauwe rok, met het helderwitte kant golvend aan de hand waarmee hij hem nawuifde, onverdelgbaar als de held op een prentje tegen zijn achtergrond van zwarte wolken, zo was Willem, en zijn dichterschap en zijn politieke loopbaan waren de vermommingen van dit diepste karakter.

Te 's Hage terug kreeg Onno door de politiek weer zozeer de handen vol, dat de persoonlijke rampen van Willem en Marianne hem even ver als klein leken. Het uitbreken van de zevenjarige oorlog had de instincten van Brunswijk wakker geroepen: iedere krijgsman zag zijn voordeel in een partijkiezen van de Republiek. De veranderde paren begonnen de dans: Frankrijk nu naast Oostenrijk, Engeland naast Pruisen. De Koning van Engeland had Brunswijk het opperbevel over de engelspruisische legers aangeboden als hij erin slaagde de Republiek mee te krijgen tegen Frankrijk; Onno kreeg gedaan dat de prinses-gouvernante haar veldmaarschalk eenvoudig verbood een dergelijke benoeming als mogelijk te beschouwen.

Hij haatte het militaire genie en de verdroogde ziel van Frederik II van Pruisen haast evenzeer als de dikke hertog, en diens nederlagen bij Kolin en Hochkirk tegen de oostenrijkse generaal Von Daun schonken hem diepe bevrediging. Onno's invloed en gezag brachten hem weldra aan het hoofd van de neutraliteitspartij, die de rijkste handelsheren mee had, en deze partij won zienderogen. Bijna persoonlijke bedreigingen van militairen werden de heer Van Haren overgebracht; men zei nu ook dat hij verkocht was aan de franse gezant d'Affry, die zich van hem bediende maar hem allerminst vertrouwde, met wie hij vaak gezien werd en die over hem gerapporteerd had dat *sa passion et son animosité contre le prince de Brunsvic le conduisent plus que l'intérêt de sa patrie*. Maar behalve

dat Onno zich bij velen steeds meer gehaat maakte, zou hij dit jaar merken dat intiemer beslommeringen ook hem konden teisteren.

Adeleide's zwangerschap was vol gevaren geweest. Zij zelve, denkend deze kraam niet te zullen overleven, had reeds alle beschikkingen getroffen; zij baarde echter een tweeling die het tiental dat zij Onno schonk voltallig maakte. Het doodsbericht van Marianne, dat haar kort tevoren bereikte, had zeer tot haar somberheid bijgedragen; zelfs toen zij gered was verbeeldde zij zich dat de kanker die Marianne gedood had ook haar niet zou sparen. ‘Waarom zij en ik niet, waarom zou God mij ontzien?’ vroeg zij telkens. Ontdaan en zelf door deze valse logica aangetast, waartegen hij natuurlijk met alle kracht betoogde, bracht Onno bange dagen in haar kamer door; maar andere familieplichten ontrukten hem aan deze beklemming. Zijn oudste dochter Amelia was ditzelfde jaar gehuwd met een jonge man uit West-Indië, Alexander van Sandick genaamd; het kwam erop aan deze aan een passend ambt te helpen.

Onno maakte zich dus van Adeleide's ziekbed los om met zijn schoonzoon naar Friesland te reizen, waar hij voor hem eerst zitting in de vergadering der friese, vervolgens een commissie ter Algemene Staten verwierf, en een bewindhebbersplaats van de West-Indische Compagnie daarenboven. Hiermee was Van Sandick echter nog niet gered, want hij had ook nog schulden gemaakt die hij niet bij benadering wist te voldoen, en zich van een violent karakter betonend wilde hij de deftige Hagenaar die zijn voornaamste schuldeiser was in stokslagen doen uitbetalen. Al het gezag van Onno was nodig om hem duidelijk te maken dat hij in de vrije Republiek niet kon optreden als tegen surinaamse slaven.

Een ogenblik verweet Onno zich dat zijn strijd tegen de militaire partij hem zozeer in beslag had genomen, dat hij verzuimd had beter naar deze schoonzoon te informeren. Maar tenslotte, het betalen van de schulden van een schoonzoon was het minste wat een familie die zich respecteerde doen kon; Amelia scheen haar zinnen op deze jonge man te hebben ge-

zet, en hij kende haar koppigheid. Een verloren geval was het allerminst, al vergde het vinden van de middelen om Sandick van zijn schulden te verlossen enig vernuft. Maar Onno was ditmaal ook met zware verkoudheden uit Friesland teruggekeerd, vergezeld van een waterzuchtige indispositie die in het najaar een zware breuk tengevolge had; de vermaarde professor Schwenke hielp hem er bovenop, maar hij zag zich veroordeeld nog jaren later een gezwachtelde breukband te dragen, op de rug vastgemaakt, die hij zelfs niet zonder hulp kon losmaken.

In het volgende jaar kreeg dezelfde professor Schwenke hem van een begin van water in de borst te genezen, en kort daarop, aan graveel lijdend, gebeurde het hem dat hij ('de enigste onder alle stervelingen', meende hij) in één uur tijds 54 stenen kwijtraakte. Tussen deze lichamelijke beproevingen door werd hij opgezweept door het bericht dat tegen zijn broer Willem bij de prinses een klacht was ingediend omdat hij zich in Friesland als generaal-ontvanger aan onbetrouwbaarheid zou hebben schuldig gemaakt. Het was een zeer ongunstig moment: de prinses had haar gewezen kleedjuffer niet vergeten, en Marianne's lot en Willem's verdere gedragingen, die haar eveneens bericht waren, hadden haar allesbehalve vriendelijk jegens hem gestemd; alleen zijn verdienste als kunstenaar - zijzelf schilderde in het genre van Watteau en had altijd geest en talenten aangemoedigd - was reden dat hij nog niet geheel uit haar gunst was geraakt. Zij bezocht Onno, die te zeer in pijnen neerzat om aan het hof te komen, en zei hem ronduit dat zij vreesde Willem nu de onterende stap te zullen zien doen van met de vrouw Natalis te trouwen, een daad die zeker een einde zou maken aan alle vriendschap en achting (het woord protectie was hierin opgelost) die zij hem nog kon toedragen. De prinses had in vertrouwelijke gesprekken een toon van ongedwongen intimiteit, maar Onno wist ook hoe hardnekkig zij wezen kon als haar ontevredenheid werkelijk gewekt was; hij meende Willem haastig te moeten waarschuwen.

Willem antwoordde dat het verlies van Marianne hem waar-

lijk te diep gegriefd had om hem nu reeds tot een tweede echt te doen besluiten, maar dat de wereld hem overigens een al te afschuwelijk verblijf zou lijken wanneer men er ook nog gedwongen werd voor het plezier van anderen te trouwen. *Quand on voudra rétablir le divorce ou la polygamie*, schreef hij, *je serai prêt à prendre femme par commission; mais comme la besogne est un tête-à-tête qui dure toute la vie, je prendrai hardiment sur moi de me pourvoir moi-même; et cela de mon propre gré et unique conseil, qui, après ce que j'ai vu et lu, doit être à cinquante ans tout aussi mûr que celui de toutes les femmes que le soleil éclaire*. Onno droeg Adeleide op de prinses het eerste deel van deze missive over te brengen.

De dood van Anna, enige maanden later slechts, zou deze dreiging van Willem's hoofd wegnemen. Tevoren reeds had Onno, zodra zijn lichamelijke toestand het hem veroorloofde, zich weer naar Friesland begeven om de tegen zijn broer ingebrachte aanklacht te onderzoeken en weinig moeite gehad hem op dit gebied van iedere vlek schoon te wassen. Maar iets van dreiging bleef toch hangen.

Het lichamelijk verzwakken van de prinses, dat Onno van dichtbij had gevolgd, was gepaard gegaan met een soort wantrouwen ook tegen hemzelf. Evenals haar gemaal had zij gemeend het best te regeren door beurtelings vrienden en vijanden tevreden te stellen; ‘het eigenbelang regeert alles’ had zij in een boze bui aan Bentinck geschreven. Zelfs fysiek was zij op haar gemaal gaan lijken, vroeg verouderd opeens, plomp en met moeite haar gestalte oprichtend, het ronde en popperige gezicht niet meer hooghartig alleen, maar met bittere lijnen. Onno had een ogenblik gevreesd dat de hertog van Brunswijk zocht met haar te huwen en gemeend haarzelf op dit gevaar opmerkzaam te mogen maken, daarbij zeggend dat zij, indien zoiets geschieden kon, zeker de ganse natie tegen haar zou krijgen. Zij had hooghartig de onmogelijkheid van het feit aangestipt, maar had zij hem deze inmenging euvel geduid? En ook de hertog scheen ervan te weten. De prinses-

gouvernante was niet voor de oorlog geweest maar wel voor versterking van leger en vloot, en de toenadering tot Brunswijk en Bentinck, die hier vanzelf uit voortvloeide, had haar wellicht toch beïnvloed; naarmate zij zwakker werd althans was zij wantrouwiger geworden. Zij was te veel Engelse gebleven bovendien om niet ontevreden te zijn over Onno's relaties met d'Affry, die ook haar andere getrouwen ergerden. In een persoonlijk onderhoud met deze d'Affry had zij zich eens zover laten gaan dat zij hem gesmeekt had één ogenblik geen gezant te zijn en te zeggen of *zij*, door zijn eisen in te willigen, haar vader dan moest helpen schaden! De prinses wist dat Onno en de overige friese heren, haar 'conseil de garderobe' zoals Bentinck het noemde, tegen het voogdijschap van Brunswijk over haar zoon waren en aanstuurden op een voogdij van haar oudere dochter Carolina, waardoor haar schoonmoeder, die in Friesland woonde en voor hen een oude vriendin was, de krasse Maaike-Meu, grote stem in het kapittel zou krijgen. Deze gedachte scheen haar onverdragelijk: op haar sterfbed wees zij haar beide kinderen op de dikke hertog, stamelend dat zij in hem een vader zouden vinden.

Men had haar schoonmoeder Maaike-Meu genoemd en haar 'stiefmoeder Anna'. De pamfletschrijvers tegen haar bewind hadden iedere zweem van eerbied laten varen, en zij stierf, minder beklaagd nog dan haar man, even weinig gemist. Niettemin nam noch het gevoel van bedreiging noch de dood van deze beschermvrouw Onno's zelfverzekerdheid weg, en een publieke vernedering die hij Brunswijk in persoon wist aan te doen, getuigde van die stemming. De jonge prins Willem was nu onder voogdij gekomen van de Staten van Holland en van de hertog-veldmaarschalk tesamen, met dien verstande dat de eersten de overhand hielden in staatszaken maar dat de laatste zich overigens volop vader mocht voelen. In een zitting ter Algemene Staten, de armstoel voor zijn pupil onbezet ziende, wilde de hertog zonder meer zijn plompe lijf erin laten zakken, toen de stem van Onno hem striemde: 'Mijnheer, daar is uw *plaats niet!*' Vanaf dit ogenblik haatte Brunswijk de friese

bemoeial evenzeer als Onno zijn geïmporteerd troupierschap verfoeide.

De prinses was in de eerste maand van 1759 overleden; in de laatste maand huwde Willem te Brussel zijn Natalis, wat hem veroorloofde de drie tot nu toe uit haar geboren kinderen te echten. Binnen het huwelijk zou zij hem er nog twee andere schenken. In ditzelfde jaar was ook de hem slechts door brieven bekend geworden Kayser gestorven, die het nog tot kapitein der infanterie had weten te brengen en die hem, hoewel er bijvoegend dat het van zijn kant onverdiend was, nog bij tijd en wijlen aan zijn genegenheid voor hun beider Maria was komen herinneren. 's Mans dood werd voor deze Maria aanleiding tot het vragen van veel inlichtingen omtrent *haar* kinderen en veel geld voor zichzelf. Zowel Kayser als zij hadden nooit verzuimd in hun brieven uitvoerig God's zegeningen over Willem uit te storten; deze had zich echter door zijn Natalis laten overtuigen dat het verreweg het beste was niet te antwoorden. Hij zweeg dus voort, en het geld dat hij meende die vrouw toch verschuldigd te zijn, liet hij maandelijks door dochter Wimke haar toesturen.

In het begin van 1760 vroeg Willem van Haren zich juist af hoe hij zich sinds zijn tweede echt eigenlijk tot zijn broer Onno verhield, toen een spoedmissive hem diens komst te Brussel aankondigde. Wat hem enige dagen later in de armen liep, was een opgejaagd wezen, dat zichzelf bij de eerste woorden reddeloos verloren noemde en hevige wartaal sprak, naar Willem vermeende, tot deze zich voor hem geordend had tot een relaas van de strafste ongeregeldheid in hun familie ooit voorgekomen.

5 De gekreukte zondag

Op Zondag 10 Februari 1760 waren Onno en Adeleide van Haren bij hun dochter Amelia en schoonzoon Van Sandick gaan middageten. De Sandicks woonden nu in Den Haag niet ver van hen af, op de Fluwelen Burgwal, wat Adeleide veroorloofd had bij de twee kramen van haar dochter alle hulp te bieden die een moeder bieden kon, zonder haar eigen huis te veronachtzamen. Maar de twisten tussen Amelia en haar man kwamen nu reeds zo veelvuldig voor, dat de Van Harens zich ermee hadden moeten bezighouden. Sedert enige maanden was haar jongere zusje Betje nu bij Amelia gelogeerd, zonder dat dit veel scheen te helpen; toen had men erop gevonden dat de Sandicks zes maal in de week bij de Harens het middagmaal kwamen gebruiken en 's Zondags andersom. Was Onno zich minder bewust geweest van zijn dubbel overwicht: dat van zijn simpele persoonlijkheid en dat van weldoener der familie, hij zou zich minder graag tot deze dagelijkse ontmoetingen hebben geleend. Alexander van Sandick, geboren in Suriname, was daar ook gezoogd door een negerin, wat Onno in zijn trekken nog meende te bespeuren, maar wat zeker de verklaring voor hem inhield van zijn schoonzoon's karakter; immers, schreef hij later, deze negers behoren tot *een natie, die gelijk bekend is, generaallijk gewoon is zonder veel reflexie te leven, en eerst te doen en te spreken en naderhand te overdenken*.

Maar wanneer Sandick dus redeloos overgeleverd scheen aan zijn vivaciteiten, Amelia was geen karakter om zich door zoiets te laten overheersen. Zij was de oudste en knapste van Adeleide's dochters, rank van gestalte tot bijna zes voet; zij had in een smal gezicht de donkere ogen van haar vader, maar de uitdrukking ervan was meer achterdochtig dan spottend.

Haar mond was de mooiste vrouwenmond die men zien kon, maar haar stem kon even scherp zijn als de woorden die zij uitte. Van haar vertelde men graag hoe zij eens, toen de prinses met haar kinderen in Friesland op Oranjewold een zomer in de nabijheid der Harens doorbracht, de jonge prins Willem, toen een knaapje van zes, had getemd. Het prinsje was in deze tijd allesbehalve vriendelijk, 'sprak van hangen of het een bagatel was', vermeldt een dagboekschrijver; zei tot zijn preceptor: 'Je bent maar een aap!' en als hij hoorde van lieden die tegen zijn Huis waren: 'Als ik het bewind zal hebben, zal ik ze beter leren'. Op een dag dat de kinderen samen speelden, rukte hij zich van zijn bedienden los, krijsend dat hij dorst had, en liep naar een modderige veensloot vol amfibieën. Niemand durfde hem weerhouden en hij zou van dat water gedronken hebben, toen Amelia zich in volle lengte oprichtte, hem in de ogen keek en op hoge toon beval het onaangeroerd te laten. Dat was nu vier jaar geleden, en zij zelf toen nog maar een meisje van zestien. Maar veertig jaar later herinnerde Willem V het zich nog en zei tot de zoon van Adeleide met wie hij gezoogd was: 'Weet je nog van die wandeling toen uw oudste zuster mij verbood uit de sloot te drinken? Nooit vergeet ik die ogen; de dorst verging mij ervan'.

In haar eerste jeugd had Onno zelf Amelia de beginselen van historie, geografie en godsdienst bijgebracht; later, door hun plichten aan het hof verhinderd, moesten zowel hij als Adeleide haar opvoeding aan anderen overlaten. Beiden betreurden deze fout, maar de toewijding aan de Oranjes mocht ze verschonen. Misschien vervreemdde dit Amelia van haar ouders? zeker was, dat zij ook als kind zich meestal gesloten en stug tegen hen gedroeg, met plotselinge uitbarstingen. Zelfs het uiterste wat een moeder doen kon: Adeleide's voorbeeldige zorg bij haar verlossingen, scheen haar geen inniger gevoelens te kunnen bijbrengen, en zij had slechts geglimlacht toen Onno bij de geboorte van haar tweede kind, zeer onlangs nog, vreugdetranen stortte, omdat hij wist hoezeer Sandick juist een zoontje begeerd had. Gezien de karakters van Amelia en

Sandick was het dus allerminst een wonder dat zij vaak krakeelden: een dienstmeisje, Frouke Klaasen, dat jaren bij de Van Harens geweest was en bij Amelia's huwelijk door Adeleide aan haar was meegegeven, sprak vrijmoedig uit hoezeer het verschil haar getroffen had tussen de twee huishoudens: hier altijd ruzie tussen man en vrouw, daar nimmer.

Een normale familie breidt zich door zichzelf uit: het was zijn zwager Van der Dussen die Onno zijn schoonzoon Sandick aangebracht had, Sandick bracht hem een nieuwe schoonzoon, de jonge Willem van Hogendorp. Deze jonkman had sinds het vorige jaar attenties betoond, niet aan Onno's tweede dochter Doekje, een opgeschoten meisje van 19 nu al, maar wat mannelijk met haar rechte mond en hoekige schouders, maar voor de één jaar jongere Caroline, die de vlugste was van de dochters, maar evenmin mooi, want ietwat van de pokken geschonden. Caroline had zelfs een pokje in ieder oog gehad en was als kind drie winters lang bijna blind geweest, zodat haar moeder danig met haar gesukkeld had; zij was uiterlijk vrolijk maar ook nogal kurig uit haar ziekteperiode getreden en haar kindermeid had toen reeds voorspeld dat zij haar ouders later last zou bezorgen. Op haar achttiende jaar was zij niet groot, maar soepel van gestalte, had iets van Onno's uitdrukking, hoewel verzacht, in haar onregelmatige trekken, en blankette zich sterk om de putjes in haar gezicht te bedekken, wat haar een bleek en ongezond uiterlijk kon geven. Zij hield van lezen en verfoeide de huiselijke regel en de vele werkjes die de vrouwen uit haar stand hadden uitgevonden om de tijd te vullen; levendiger van geest dan haar moeder, wist zij deze in woordenwisselingen hierover schaakmat te zetten. ‘Men is niet echt te huis waar men slaaf is van zijn plichten’, filosofeerde zij; en vooral de voorkomendheden die van haar voor de oudere Doekje werden geëist, wekten haar verzet. Met haar vader sprak zij gaarne, tot op het verschijnen althans van de jonge Hogendorp; sindsdien gaf zij van hem nog slechts toe dat hij althans haar geluk wilde, omdat hij zich niet zoals haar moeder tegen de verloving verzet had.

Dat Onno met Hogendorp echter nog minder ingenomen was dan met Sandick, leed al spoedig geen twijfel. Zij deden hem in karakter aan elkaar denken, maar Hogendorp was beter onderlegd en dus moeilijker te overtuigen. Hij was een zoon van de oud-burgemeester van Rotterdam, mr Diederik van Hogendorp, een van de regenten die door Willem IV uit hun ambten waren verwijderd, maar dit nu was geen reden om hem niet te considereren. De zoon zelf was vrij jong te Leiden in de rechten gepromoveerd op een dissertatie *De bonis damnatorum*. Tot zover ging alles goed; maar de jongeman was enig kind en als zodanig altijd gruwelijk verwend; had van jongsaf eigen paarden en rijtuigen bezeten; had lang in Parijs vertoefd, om er zich te vormen, zoals dat heette, en er zich onder meer gevormd tot nagenoeg een ongodist. Toen Onno naar hem begon te informeren, waren de eerste berichten: dat zijn studentenleven te Leiden wel zeer ongemeen vrolijk was geweest, dat hij gewoon was aan dobbelen en de speeltafels in Spa, Brussel en Aken druk bezocht had, dat hij te Parijs een behoorlijke schuld had achtergelaten, te voldoen na de dood van zijn vader, en bekend stond als te zijn van een haastig, oplopend en kwaadaardig naturel. Ziende hoezeer Caroline zich aan hem scheen te hechten, had Onno besloten dit alles meer te wijten aan zijn verwendheid en te blijven geloven aan zijn goede inborst. Maar omdat de jongeman nog maar 24 en dus minderjarig was, had hij zich naar de oude Hogendorp begeven en deze ronduit te kennen gegeven dat hij, zelf jongste zoon zijnde en met tien kinderen bezwaard, geen grote bruidschat zou kunnen opbrengen. De oude heer had met afgemeten hoffelijkheid geantwoord dat men aan zulke zaken niet dacht; dat hij nu eerst van de keuze van zijn zoon hoorde, maar deze enkel kon approuveren; en de volgende dag reeds had hij een tegenbezoek gebracht, waarin hij Caroline's hand vroeg, ook aan Adeleide.

Het was vooral Adeleide geweest die zich in den beginne tegen deze verbintenis gekant had; zij mocht de Hogendorpen niet, die bekend stonden om hun hooghartigheid, en het ging voor

haar niet alleen om het karakter van de jonkman zelf, hoewel zij voorzien kon dat dit met haar man botsingen zou geven. Het waardige optreden van de oude Hogendorp nam veel van haar grieven weg, al gaf zij zich niet dadelijk gewonnen. Men had toen besloten de verlovingstijd te benutten om de jonkman in persoon wat te bestuderen.

Willem van Hogendorp, hoewel ook niet groot van stuk, was welgemaakt en had regelmatige, zij het wat geknepen gelaatstrekken; Parijs had hem geleerd zich met zorg naar de mode te kleden, zonder te vervallen in de belachelijkheden van veel verfranste hollandse fatten. Maar Adeleide kon niets van de sympathie voor hem vinden die haar schoonzoon Sandick, hoe dwaas en opvliegend ook, door zijn naieve rondheden telkens weer in haar wist te wekken: 'Hij is onverbeterlijk zelfingenomen, verklaarde zij; ik houd niet van de wijze waarop hij zijn lippen samenperst en van dat verachtelijk snuiven met zijn korte neusje. Moge Caroline hem spoedig zien zoals hij zich aan haar moeder voordoet en nog van gedachten veranderen!'

Adeleide bleef zelfs weerbarstig toen Onno reeds lang had toegegeven, maar Onno werd vooral geschokt door het in de mode zijnd deïsme dat de jonge man uit Parijs had meegevoerd en dat hem in hun discussies niet ver af bracht van godslastering. Hij zwoer trouwens bij de meest ongodistische van zijn franse meesters, de filosoof Diderot, die hij persoonlijk ontmoet had, en eens, toen hij een geschrift in franse verzen had gebracht, eigenhandig door hem gecopieerd en dat hij zei uitzonderlijk fraai en subliem te vinden, bevond Onno het van zulk een aard dat hij het in een la moest sluiten, met gevoelens van afschuw en zich verantwoordelijk achtend tegenover zijn huisgenoten. Tevergeefs beriep Hogendorp zich op de prachtige makelij der verzen, de gevoelens die zij uitdrukten vond zelfs Caroline te affreus. Toen Onno de jonge man erover kapittelde, deed deze wel berouwvol, maar bovenal scheen hij verwonderd en een dergelijke toon ongewend. 'U zult wel gelijk hebben, zei hij meesmuilend, maar Fénelon heeft reeds

bemerkt dat genieën zeldzaam zijn in dit land; het gezond verstand daarentegen roemt hij er algemeen en meent dat wij daarom slechts een juist oordeel hebben over zaken die dat bijzondere verstand niet te boven gaan'.

Enige maanden later had Onno hem, in bijzijn van Caroline en Doekje ditmaal, willen overtuigen van de noodzakelijkheid der religie en de waarheid van de Schrift, maar tevergeefs, hoewel het debat tot 2 uur in de nacht duurde. Caroline, nu smoorverliefd op de knappe jongen, straalde ook van bewondering voor zijn scherpe geest. In waarheid had hij Onno weer bestreden met alle argumenten bij Diderot en Voltaire opgedaan, wat Onno des te meer prikkelde waar hij ze immers even goed kende zonder dat ze hem ooit voor God's licht hadden kunnen blindmaken. Maar ook dit leek Caroline nu grote domheid in haar vader. Daar zij zelf alleen kon schitteren door de nieuwste opvattingen na te praten, had zij het met Hogendorp niet beter kunnen treffen; zij streed nu reeds, zij het dan voornamelijk in huiselijke kring, tegen de 'lage en ellendige opvoeding van haar sexe', die domme dochters en later domme moeders maakte, op een avond hartstochtelijk tegen Amelia uitvarend dat *zij* niet een vrouw wilde zijn die slechts haar lichaam geven kon als een courtisane. Hoewel zij dit juist in een boek gelezen had en Amelia achterdochtig bleef kijken, knikte deze oudere zuster toch goedkeurend. Het was de tweede dochter Doekje geweest die een eind had gemaakt aan het betoog door in een hartelijke lach uit te barsten.

In het vooruitzicht ook zijn aanstaande schoonzoon bij de Sandicks te ontmoeten - Caroline's huwelijk zou nu plaats vinden binnen weinige dagen - bedacht Onno van Sandick zelf gehoord te hebben dat Hogendorp zojuist een afscheidssouper had aangeboden aan zijn laatste maîtresse, en dat zijn dochter Caroline, zo zij het vernam, ook deze parijse perfectie misschien wel zou bewonderen. Het wilde hem niet uit het hoofd, en hij besprak het dus met Adeleide toen het huis reeds in zicht kwam, dat Hogendorp, ondanks alles wat over Caro-

line's bruidsschat gezegd was, met het voorbeeld van Sandick voor ogen, zeker niet nagelaten had aan de invloed van zijn aanstaande schoonvader te denken. Adeleide antwoordde dat het niet meer dan juist zou zijn om mettertijd ook deze schoonzoon te brengen waar de andere reeds zat, en dat men het hem moeilijk euvel kon duiden indien hij aan iets zo vanzelfsprekends gedacht zou hebben. Zij hield Onno de onverborgen jaloezie van haar zuster Baletta van der Dussen voor, toen zij bij Caroline's verloving tot deze gezegd had dat ook haar dochter nu maar spoedig moest volgen, en tot antwoord ontving: ‘Eh, wat partij zal mijn dochter ooit maken, zolang uw dochters in Den Haag en ongetrouwd zijn!’ ‘Dit alles heeft ù tot oorzaak, zei Adeleide tot Onno, want zo mooi zijn onze dochters buiten Amelia niet, dat weet ge’.

Het echtpaar Van Haren betrad het huis, en door de open deur kon Onno zien dat de gasten reeds voltallig moesten zijn, dat zijn schoonzoon Sandick een nieuwe wijnrode rok aan had en Hogendorp zijn blauwfluwelen. ‘De een kan niet vergeten dat hij negervorst had kunnen zijn, dacht hij weer, de ander is werkelijk een mislukte engel die pruilt’. Op dit ogenblik kwam zijn oude vriend Tiddinga toegelopen en zei gedempt en vlug tot Adeleide: ‘Sandick is weer in een honds humeur; hij ziet als een stier; wat of die duivelse gek toch wil!’ Adeleide fluisterde Onno op haar beurt toe toch vooral te doen of hij niets merkte, welke raad door hem als overbodig beschouwd en met een schouderophalen beantwoord werd.

Maar in de eetzaal, tussen het grote gezelschap en de vele domestieken, kon hij niet nalaten dadelijk te merken dat de kachel veel te hard gestookt was, en dat terwijl hij toch zo vaak gevraagd had die voor hem te temperen. Midden onder het maal voelde hij zich zo benauwd worden dat hij verplicht was op te staan. Excuses makend aan zijn buurdame, de oude gravin Hompesch, begaf hij zich dus, met een gezicht dat van karmijn purper geworden was en bliksemende blikken, naar een andere kamer, waar hem ook de rest van zijn maal gebracht werd, maar zonder dat Amelia of Sandick ook maar

eenmaal bij hem kwam informeren. Inderdaad waren deze blijven zitten onder het goede voorwendsel er niet verder de aandacht van de gasten op te willen vestigen. Volgens hen was de kachel ook geenszins te hard gestookt en zocht Onno enkel ruzie tussen man en vrouw te veroorzaken. Aan Adeleide was natuurlijk niets ontgaan: zij zag haar dochter Doekje opstaan om naar haar vader te kijken, en ook haar dochter Betje wilde gaan, maar werd door Amelia weerhouden met een gesist: ‘Betje, ik wil 't niet hebben, dat zijn maar weer gekke kuren van vader!’ Op slag ontdekte Adeleide dat Betje nu reeds vier maanden hier was en het hoogste tijd werd haar aan deze invloed te onttrekken.

Na het maal begaf men zich in het vertrek waar Onno gezeten had, maar hij scheen danig uit zijn humeur en ieder te willen mijden die met hem kwam praten. Amelia zei luid tot haar man dat hij over iets misnoegd scheen en men dus beter deed hem met rust te laten. Later op de middag, toen de meeste gasten reeds vertrokken waren, ging Adeleide met Doekje even ter kerke: op dat ogenblik zat Onno te luisteren naar Tiddinga, die generaal was en dus moeilijk voor Onno's neutraliteitspolitiek kon zijn, maar anderzijds een deel van zijn jeugd als een broer met Willem en hem had doorgebracht en dus behoorde tot zijn oudste en intiemste vrienden. Toen Tiddinga's vader bij Malplaquet gesneuveld was, had Onno's grootmoeder hem als kind in huis genomen en later een compagnie voor hem gekocht; na haar dood hadden Willem en Onno hem als beschermeling overgenomen, hem alle commissies en posten gevend die zij hem bezorgen konden, en dit niettegenstaande hij van nature reeds een zeer groot talent bezat om zich rijk te dienen. Officieren kenden sinds lang een bijverdienste, welke eruit bestond zich de soldij te doen uitbetalen van soldaten die de Republiek alleen op papier dienden; maar Tiddinga had nog een post op het oog, waarvan Onno's zwager Van der Dussen gezegd had dat hij zich die gerust uit het hoofd kon stellen zolang de partij van de hertog wist dat hij Onno's vriend was. Hoewel hij Onno dit reeds lang geleden verteld

had, vond Tiddinga het nuttig hem er af en toe aan te herinneren.

Dit onderwerp echter bleek niet geschikt Onno op te vrolijken. Hij bleef naast Tiddinga zitten, met het hoofd op de borst gezakt, haast zonder te antwoorden, af en toe een blik op hem werpend alsof hij zich afvroeg wanneer de man oud genoeg zou zijn om meer tact te betonen. Het was kenmerkend voor Onno dat hij, de onaangename persoonlijke eigenschappen van anderen scherp voelend, zich geen ogenblik kon voorstellen hoe plaatsinnemend en neerdrukkend zijn eigen persoonlijkheid kon zijn.

Hij keek om zich heen met zwellend misnoegen, plotseling verklarend dat men hier wel moest zitten, omdat men zich niet bewegen kon door de overdaad van meubelen en porcelein. In den beginne had hij met zijn smaak Sandick bijgestaan in het kiezen van enige fraaie chinese pullen; nu, met de gestadige toevoer door de Oostindische Compagnie, had Sandick er nog enige op eigen gezag bijgekocht, hoe groter zo fraaier. Hij had ze bovendien het gezelschap gegeven van allerlei delfts en saksisch, waarna alles zonder eind weerkaatst werd door penantspiegels. Voor Onno onthulde zich deze razernij voor al wat glom en weerkaatste, ongezien de kwaliteit, weer eenvoudig als des negers. En het was wellicht om zijn afkomst te verbergen dat Sandick een zodanige overvloed in huis had gebracht van familieportretten, dat hij er zelfs de gang mee had volgepropt, hoewel Onno zich niet had onthouden hem te zeggen dat daar niets anders behoorde dan een klok, als men tenminste een klok met karakter wist te kiezen. Behalve de ergernis die Sandick hem soms gaf in de Statenvergadering, had hij conflicten met hem over dergelijke zaken; met Hogendorp zou het tenminste nog over geloof en ideeën zijn!

Hij vroeg Tiddinga nu of *hij* goed ademen kon in een huis waaruit men zich door de meubels voelde wegdringen; Tiddinga antwoordde ontkennend. Van onderwerp veranderend vroeg Onno daarop hoe het nu gesteld was met het cadeau

dat Tiddinga zichzelf gedaan had ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. De generaal moest zich even bezinnen: hij had zich inderdaad intiem genoeg met Onno gevoeld om hem toe te vertrouwen dat hij bij dat feest een ongemakje had opgedaan, waardoor het wijndrinken hem verboden was en waarvoor hij zich enige weken in handen van een chirurgijn zou moeten stellen. De toon waarop Onno's vraag nu klonk deed Tiddinga spijt hebben over zijn vertrouwelijkheid van weleer; dan, bedenkend dat hij militair was, zei hij breed grijnzend: ‘Mars wordt nimmer lang door Venus geblesseerd’.

Toen Adeleide en Doekje tegen 7 uur van de kerk terugkwamen, bleek Onno's humeur volstrekt niet veranderd, althans hij beklaagde zich dadelijk bij zijn vrouw over de onverschilligheid van Betje, die hij dus zeer wel opgemerkt bleek te hebben. Daar men nu, Tiddinga inbegrepen, in de familiekring was, berispte Adeleide het meisje, liet haar excuses maken en alsnog naar haar vader's gezondheid informeren; vervolgens, verklarend dat Betje hier nu ook wel lang genoeg gelogeerd had, besloot zij: ‘Juffrouw, je zult morgen weer thuis en onder mijn ogen komen’.

Toen haar ouders vertrokken waren, was Betje een zenuwtoeval nabij. Zij had haar vader opzij genomen en hem met aandrang gevraagd nog wat te mogen blijven; hij had kortaf geweigerd. Het lelijke meisje liep radeloos rond en met rode ogen, wat haar voor niemand aantrekkelijker maakte. Zij moest thuis vroeg opstaan, hier bleef zij in bed zolang zij wilde; zij moest thuis bidden, bijbellezen, lessen aanhoren van dominee Chais, hier zag zij 's morgens aan het toilet al jonge heren en over God werd alleen in de amusante toon gesproken. Iedereen die thuis onverdragelijk was, Caroline bijvoorbeeld, werd hier hups en onderhoudend. Onder de leiding van haar moeder moest zij daarginds zich bezighouden met lakens en gordijnen, zoniet met was en inmaak; hier rivaliseerde zij met haar zusters alleen in het poseren van mouches: à la ma-

jestueuse, op het voorhoofd, iets voor Amelia; à la friponne, bij de lippen, meer voor Caroline; voor haar in de ooghoek, à l'assassine. Zij durfde zich hier rouge en blanketsel opdoen tot Caroline erom gilde van de lach en Hogendorp verklaarde dat hij nog eens kannibaals verliefd op haar zou worden zo weinig als zij dan leek op zichzelve. Deze pikante onbeschaamdheden, waarmee haar aanstaande zwager te kennen gaf hoezeer hij haar versmaadde, leken haar zijn manier van hofmaken. Zij rivaliseerde ook met Caroline in het durven gaan zonder halsdoek, dat wil zeggen in het 'zich ontbloten', en daar zij nauwelijks gevormd was, kon zij zeer laag gaan. Hogendorp had verzen op haar geschreven die haar vader later scurriel zou noemen, maar die satiriek bedoeld waren en niet weinig haatdragend, ondanks hun opgewekte vrijmoedigheid vol van het studentikoze en soldateske. Er stond in dat Betje lelijk was omdat zij een vervaarlijke mond en tanden had, dat haar armen waren als zwavelstokken, dat door een groot geluk haar benen bedekt waren met rokken, dat zij borst- en billoos was, maar met-dat-al toch graag zou trouwen. Nieuwsgierigheid heette in haar gevlogen en bovendien was de dichter van mening dat wie altijd praten moest en leugens vertellen, de mond moest worden toegeregen, maar dat zulks in dit geval nog niet zou baten, waar het bij deze maagd dan nog aan de andere zijde eruit zou komen. Betje vond de verzen zeer geestig en kende ze van buiten.

Zodra haar ouders vertrokken waren, kwam zij nu hartstochtelijk snikken bij Caroline, die haar aanraadde liever alles te doen dan te gehoorzamen. Vreemd om te bedenken: op dit ogenblik liet de steen los die Onno van Haren zou verpletteren.

's Avonds aan tafel zat Betje naast Hogendorp, die Caroline aan zijn andere zij had, en zij spraken zulke zonderlinge dingen tot haar, dat zij antwoordde: 'Ik weet niet wat je zegt, jij spreekt zo geleerd en hoogdravend dat ik geen woord begrijp van al wat jelui rabbelt'. Waarop Caroline in het frans zei: 'Wel, wil je dan niet liever hier blijven dan weer naar die bibliotheek gaan?' en Betje verschrikt ja knikte.

Men ging van tafel, en terwijl de anderen kaart speelden, zat Betje met Hogendorp alleen in een hoek en begon plots in een snel tempo te praten over haar vader's bibliotheek en de vreemde dingen die hij haar gezegd had en haar had willen leren. Wat zij er verder ook mee voor had, het zette haar in gloed deze dingen te vertellen aan een jonkman die binnen weinige dagen met haar zuster zou trouwen, die haar in gewaagde verzen bespot had en voorgaf niet te begrijpen hoe zij ooit begeerlijk zou kunnen worden gevonden. Het werd een slecht eind van de avond: Hogendorp verloor al zijn opgewektheid en zat er weldra bleek en stijf bij; plotseling opstaande liep hij naar Caroline, opende de mond als wilde hij tegen haar uitvaren, maar verklaarde dan dringend weg te moeten. Toen scheen hij zich met moeite te beheersen, riep Amelia opzij en vroeg met trillende stem haar de volgende morgen alleen te spreken.

Nadat zij het uur afgesproken hadden en de jonge man was vertrokken, kon Amelia zich niet weerhouden aan Caroline te vragen: 'Wat heeft Hogendorp?' welke vraag onmiddellijk door Caroline weer aan Betje gesteld werd. De beide meisjes trokken zich een ogenblik terug, daarop ging Betje zichtbaar nerveus naar boven. Van Sandick verklaarde dat hij kregel werd van al deze sottises, maar Caroline antwoordde met meewarige stem: 'Zij zegt telkens weer dat zij niet naar huis wil en de bibliotheek zo naar vindt, dat is toch ook wel te begrijpen'. Hoewel gevleid omdat Betje zoveel liever bij haar bleef, formuleerde Amelia scherp: 'Ge zijt even zot als uw zuster!' daarmee te kennen gevend dat zij nu op niets meer rekende dan op het onderhoud met Hogendorp, om haar deze geheimenissen te onthullen.

6 De dolle maandag

Maandag 11 Februari's morgens informeerde Adeleide van Haren bij haar dochter Caroline naar het zonderlinge gedrag van Betje, waarop zij tot antwoord kreeg dat deze beefde voor de bibliotheek en daarom niet thuis wilde komen. Mevrouw Van Haren keek even verwonderd, maar zweeg. Caroline vervolgde dat zij zelf nu spoedig getrouwd en uit huis zou zijn, maar haar moeder raadde te letten op wat in de bibliotheek gebeurde. Waarop mevrouw Van Haren enigszins driftig antwoordde: ‘Dat is maar malligheid, ik weet niet wat je nu weer zeggen wilt’. Zij was van plan Betje straks, wanneer zij niet gebracht werd, zelf te halen en haar dochters voor de rest van de dag te bewijzen hoe gezellig het huiselijk leven, juist voor vrouwen onderling, kan zijn; met vreugde had zij bij het opstaan aan haar raam bespeurd dat de dag koud maar helder was.

Van haar kant vertelde Betje aan de Van Sandicks gedurende het ontbijt, hoe haar moeder haar onlangs gezegd had dat zij en haar man niet tevreden waren over de gedragingen van Sandick, dat deze toch niet vergeten moest dat hij zijn commissiën aan zijn schoonvader dankte en dat die hem nog wel ontnomen konden worden. Van Sandick, verklarend dat hij zich van geen kwaad bewust was, stapte van tafel onmiddellijk naar Onno's huis in de Houtstraat, om te informeren wat deze woorden betekenden, tevens betogend dat een soortgelijke boodschap beter persoonlijk gegeven kon worden dan door bemiddeling van een jongere zuster. Onno protesteerde dat hij voorwaar niets tegen hem had, en het geschil was meteen weer bijgelegd; Sandick werd als gewoonlijk te eten gevraagd en de beide heren reden in Onno's koets ter Statenvergadering.

In deze tussentijd was Willem van Hogendorp volgens afspraak bij Amelia verschenen en had haar alles meegedeeld wat hij de vorige avond van Betje had vernomen. Amelia zat een ogenblik sprakeloos; toen zond zij een boodschap naar Betje, die bezig was zich te kleden, om terstond beneden te komen. Zodra Betje in de deur zichtbaar werd, trok Amelia's scherpste stem haar als met een haak binnen: 'Komaan, zeg nu nog eens precies wat je aan mijnheer Hogendorp te zeggen hebt!' Waarop Betje antwoordde: 'Ik heb nietmetal aan mijnheer te zeggen'.

'Dat is niet waar, besliste Amelia; je hebt al iets aan mijnheer gezegd, en ik versta dat je nu alles zeggen zult. Dan kun je misschien altijd bij ons blijven', voegde zij er zachter aan toe. Betje ging met neergeslagen ogen op een stoelleuning zitten, en terwijl zij met haar magere schouders draaide in haar négligé: 'Maar wàt moet ik dan zeggen?' 'Als je alles nu al vergeten bent, zei Amelia, dan kan mijnheer hier het je misschien voorzeggen'. Zij was nu weer zeer driftig, en Hogendorp, het woord in haar plaats nemend, begon Betje meteen voor te houden wat zij hem de vorige avond toevertrouwd had, na ieder feit vragend: 'Is dat niet waar?' waarop Betje zonder uitzondering niets dan ja knikte. Van Sandick kwam thuis nog eer dit verhoor was afgelopen.

Wat men als informatie opzamelde was: dat haar vader Betje soms in de boekenkamer riep om thee te schenken of godsdienstles te nemen en de deur dan afsloot; dat hij haar dan platen liet zien en dingen daarbij vertelde die zij niet kende, maar die haar met afschuw vervulden; dat hij verklaard had dat de bijbel haar gebood letterlijk alles te doen wat haar ouders haar zegden, die immers alleen maar wilden wat nuttig voor haar was; dat hij getracht had haar zo vertrouwd met voornoemde dingen te maken dat zij er geen afschuw meer voor hebben zou en daarom een slecht boek met haar had gelezen; dat hij vervolgens gevraagd had of zij het niet door ondervinding klaarder wilde begrijpen. Ook had hij haar gevraagd om, als haar moeder en zusters naar de kerk waren,

zonder keurslijf in de boekenkamer te komen. Dit alles was de vorige zomer begonnen, maar hij was voortgegaan dergelijke afspraken met haar te willen maken toen zij reeds hier logeerde.

Amelia en Betje waren beiden in tranen toen Sandick thuiskwam; Hogendorp liep in grote beroering het vertrek op en neer, uitbarstend tegen de bijbel van de heer Van Haren en bij herhaling schamper verwijzend naar Loth en zijn dochters. Toen Sandick eindelijk begrepen had waar alles om ging, riep hij uit: ‘Mijn God, is 't mogelijk dat er zulke monsters bestaan!’ Hogendorp verklaarde dat hij zich zodanig ongerust maakte over Caroline, dat het hem nu reeds twaalf uur een foltering was haar in dat huis te weten; waarop Amelia haar een biljet schreef om dadelijk te komen, zelfs als zij nog ongekleed zou zijn, dat zij haar iets moest laten zien en dat Hogendorp er nog niet was.

Dit biljet werd in den huize Haren door Caroline's moeder gelezen, die juist de oude heer Hogendorp op bezoek had. Nadat Onno en Sandick ter vergadering waren gegaan, had deze oude heer zijn opwachting gemaakt bij mevrouw Van Haren, die hem in de kamer van de bruid ontvangen had, waar deze met haar zuster Doekje bij de kachel zat te handwerken. ‘Hoe vind ik hier de bruidegom niet?’ had de oude heer gevraagd, en toen Caroline geantwoord had, dat hij bij mevrouw Van Sandick was: ‘Hoe kan dat wezen, onder de geboden, en dan eerder bij de bruid haar zuster te gaan als bij de bruid zelf?’ waarop Caroline bijna kortaf zei: ‘Ik geloof dat hij haar moest spreken’. Toen nu Amelia's biljet werd binnengebracht, wilde mevrouw Van Haren Caroline niet zo laten gaan, maar toen deze erop aandrong en de oude heer bijviel, zeggend dat het immers maar bij haar zuster was, vond zij het goed, denkend aan een stofje of juweel dat dringend vertoond moest worden. Caroline's ongekleedheid bestond trouwens uit een jakje, dat zij, dicht om hals en polsen toegeknoopt, over haar keurslijf droeg, terwijl haar haren nog ongepoederd waren. Met een mantel om voor de kou stapte zij in het rijtuig. Op

dit ogenblik wist zij dus nog niets van wat in den huize Sandick was losgebroken; maar toen haar zuster Doekje zich later herinnerde dat zij, nog vóór het biljet binnengebracht werd, had uitgeroepen: ‘Dat is de koets van Sandick, die komt voor mij!’ leidde Onno daaruit af dat zij toen reeds in het complot moest zijn betrokken.

Caroline ontstelde, deed althans ontsteld, toen zij het sombere gezelschap bijeenvond; haar verloofde bracht haar kortweg op de hoogte van Betje's mededelingen en bezwoer haar vervolgens te zeggen of ook haar zoiets gebeurd was. Caroline barstte op haar beurt in tranen uit, bekende haperend dat zij haar vader tot dusver altijd had willen sauveren, maar dat hij inderdaad met haar vrijwel als met Betje had gehandeld; zij zwoer echter hem altijd weerstaan te hebben. Van Hogendorp, die aan zijn woede nu lucht gaf door de strafste bewoordingen tegen zijn aanstaande schoonvader, betoonde zich tegelijk vol teder medelijden voor Caroline. De Van Sandicks verklaarden dat het hem nu wel vrij stond zijn bruid te verlaten, dat de engagementen nu wel nul waren; hij antwoordde: ‘Neen! neen! en neen!’ maar dat zij nu ook niet naar haar vader's huis terug zou, zolang hij leefde om het te beletten. De Sandicks besloten meteen dat ook Caroline nú hier zou blijven. In deze verwarde situatie werd echter besloten raad in te winnen van een buitenstaander, en men koos generaal Tiddinga, want, zei men, dat was een man op jaren en een goed vriend van Haren, die zou wellicht de juiste raad kunnen schaffen.

Generaal Tiddinga kwam, uit de grote sociëteit op de hoek van de Houtstraat, waar een bediende van Sandick hem was gaan zoeken. Toen hij alles vernomen had, stortte ook hij tranen, zei dat alles om hem draaide en liet zich in een armstoel neervallen; Amelia moest hem eau des carmes geven om hem te herstellen. Hij keek vooral naar Betje, met hangende onderlip, alsof hij in dit scharminkelig wezentje wilde ontdekken wat zoiets wel mogelijk kon maken; hij wist dat Betje bovendien als kind een val had gedaan waardoor zij als ver-

minkt beschouwd kon worden, en alsof Sandick zijn gedachten raadde, riep deze opeens uit, naar haar wijzend: ‘Zie, dat arme kind, dat een breukje heeft, heeft hij willen verleiden!’ Tiddinga sloeg hierop handen en ogen ten hemel en bracht uit: ‘Mijn God, wat komt ons over? Wat gruwel! en't is mijn weldoener... Wat middel? wat raad? Laat ons tenminste zoeken die ongelukkige vrouw en kinderen te behouden!’

Op dit ogenblik herinnerden zich de Sandicks dat Onno's zwager, de heer Hendrik van der Dussen, juist heden uit Delft in Den Haag was en lieten ook hem halen. Ook hij verscheen dus en hoorde alles aan, maar zei niet lang te kunnen blijven omdat hij bij de prins van Weilburg te eten verwacht werd, maar dat hij spoedig terug zou komen.

Deze man was door Onno's protectie schepen en burgemeester van Delft geworden, en nu dijkgraaf; volgens Onno was hij niet veel meer dan een leegloper eer hij met zijn schoonzuster Baletta huwde. Hij had Onno op walgelijke wijze het hof gemaakt toen deze voorzitter was geworden van de Raad van State, waar immers de vacerende ambten verloot werden, maar er was dan ook niets dat Onno niet voor hem moest vragen of dat hij te hoog achtte om voornoemd leeglopen mee te belonen. Voorts had hij de gewoonte om, onder het geringste voorwendsel, met vrouw, domestieken en al, soms maanden lang bij zijn zwager intrek te nemen. Toen Onno als commissaris-generaal naar Zwitserland was, heette het dat hij Adeleide gezelschap wilde houden, maar hij werd ziek en het was zij, de kraamvrouw, die hem moest verplegen, omdat zijn eigen vrouw, meende Onno, het te druk had met jonge heren die zij in andere dan ziekenkamers moest ontmoeten.

Van der Dussen had in de ogen van Onno niet gestudeerd, weinig gelezen, sprak kromtongig frans, bezat eigenlijk alleen grondige kennis om van de beste schotels te eten. Niettemin had Onno alles gedaan om zijn fortuin te bevorderen en, waar familie nu eenmaal familie is, niet eens met veel gewetensbezwaar; twee jaar geleden had Van der Dussen echter de pretentie zijn geslacht in de hollandse ridderschap te laten op-

nemen, en dit nu kwam Onno zo belachelijk voor dat hij kortaf verklaarde hierin als *fries* edelman niets voor hem te kunnen bewerkstelligen. Van der Dussen, gepikeerd, had Onno gewaarschuwd zich maar niet te veel vijanden te maken, waar men nu reeds van hem vertelde dat hij tegen het huis van Oranje was. Onno had hem toen scherp terechtgewezen, gesproken van zijn bijna dertigjarige trouw aan dat Huis en de 500 eigenhandige brieven die hij van Willem IV en Anna had mogen ontvangen en die hij een ieder nog kon overleggen; terwijl Van der Dussen daarentegen weleens mocht oppassen dat *hij* niet van zoiets beticht werd, waar op het hoofd van zijn overgrootvader nog eens een losprijs gesteld was wegens samenzweren tegen de Staat en het leven van prins Maurits. Geheel getemd was deze zwager toen heengegaan, waarbij Onno hem nog herinnerd had dat hij zijn eerste dienst aan het huis van Oranje nog bewijzen en zijn eerste voet aan het hof nog moest zetten. Maar andere ruzie dan deze ene had tussen hen nooit plaatsgehad.

Terwijl de Van Harens zaten te wachten op de gasten die voor het eten maar niet opdaagden, zat generaal Tiddinga als de weifelende voorzitter van een krijgsraad nog steeds in hetzelfde vertrek bij de Sandicks en scheen alle uitkomst te verwachten van ‘de verstandige vrouw’, zoals hij Amelia bij herhaling noemde. Sandick en Hogendorp wilden volstrekt Onno ontmoeten en hem, in bijzijn van Tiddinga, zeggen wat zij van hem dachten; Tiddinga deed hen opmerken dat zulks in Onno's eigen huis slecht zou gaan, daar hij, gegeven zijn karakter, hen zeker spoedig aan de deur zou zetten. Het logische gevolg van deze bedenking was dat men besloot hem elders te lokken. Amelia, vurig karakter, meende dat het mogelijk was hem aan de deur te roepen, daar in een koets te stoten en naar een kamer te brengen waar men hem voor de rest van zijn leven zou opsluiten. Caroline stemde hier opgewonden mee in. Maar de eau des carmes had haar uitwerking gedaan op de generaal; hij was nu vastbesloten maar rustig. Vol galanterie

voor de schone Amelia bood hij onmiddellijk zijn eigen kamer aan, maar, opperde hij tevens: ‘Hoe krijgen wij hem daar? Want uw vader is geen gek, gelijk je weet’. Het plan van de koets leek hem onuitvoerbaar.

Amelia ging even de kamer uit, en toen zij terugkwam wist zij raad. Zij stelde voor, een briefje aan haar vader te schrijven dat zijn vriend Tiddinga in een duel zwaar gekwetst was en hem dringend verlangde te spreken. Dit plan vond algemeen bijval; het briefje werd geschreven en door een bediende naar de Houtstraat gebracht. De drie heren maakten zich gereed Onno's bezoek in de kamer van de generaal af te wachten. Van Sandick stelde voor hem, zodra hij verscheen, met een pistool voor de kop te schieten, en de generaal, die weer zijn lip liet hangen, scheen de mogelijkheid daarvan te overwegen. Maar Hogendorp, jurist tenslotte, zei: ‘Neen, dat is nog te vroeg; dat zou het publiek tegen ons revolteren, dat zou een moord lijken’. Van Sandick scheen hierdoor overtuigd, althans hij vroeg zijn knecht alleen om zijn langere degen.

De drie heren gingen uit. De vrouwen bleven zwijgend achter, tot Betje opeens begon te schreeuwen: ‘O God, o God, wie weet of vader nu al niet vermoord is!’ Waarop Caroline uit de grond haars harten antwoordde: ‘Dat kan mij niet schelen, als Hogendorp maar niets overkomt’. En Amelia, veel stroever: ‘Ik hoop maar dat mijn man niet gekwetst zal worden’.

Toen Onno het briefje kreeg, was het bij drieën en ruim een uur over etenstijd. Zonder Adeleide te waarschuwen - hij liet haar alleen door een knecht zeggen met eten niet op hem te wachten - nam hij hoed en degen en snelde zijn vriend te hulp. Dat Tiddinga op zijn leeftijd nog een duel gevochten had, leek hem vreemd, maar nieuwsgierigheid spoorde hem des te meer aan, naast de noodzakelijkheid gevolg te geven aan de roep wellicht van een stervende. Hij liep zo haastig als hij kon; Tiddinga woonde op een bovenkamer met eigen trap en ingang aan de Prinsessegracht, boven koetshuis en stallen van de weduwe Gardijn. Op zijn aanschellen werd de deur van

boven aan een koord opengetrokken, zonder dat Onno zien kon door wie; hij liep de trap op, een voorhuis door en de kamer in, waar de eerste die hij zag Tiddinga in persoon was, tussen zijn schoonzoon en zijn aanstaande schoonzoon, alle drie met de hoeden nog op, maar Tiddinga uiterlijk geheel ongedeerd. Hij zei in het frans: 'Hoe nu? ik dacht dat gij gewond waart?' waarop Tiddinga in dezelfde taal en met holle stem antwoordde: 'Helaas, het zijn mijn wonden niet, maar uw gruwelen die ons hier roepen'.

Onmiddellijk daarop barstte uit deze drie lieden volgens Onno een ijselijk vacarm los, waaruit hij alleen verstaan zou hebben: 'Geef u aan ons over! Cedeer ons uw ambten!' naast grove vloeken en de smerigste uitdrukkingen. In werkelijkheid riep men hem toe: 'Wij zullen u uit uw ambten weten te verwijderen!' terwijl hem natuurlijk zijn slechtheid, en met welbeschouwd zeer begrijpelijke heftigheid, werd verweten. Het eerste ogenblik geheel beduusd, nam Onno niettemin scherp op wat om hem heen gebeurde: zijn schoonzoon Sandick sloeg de hand aan zijn lange degen, Hogendorp trok telkens verwoed zijn klein hoedje in zijn ogen, terwijl beiden, bijgestaan door Tiddinga, op de vloer stampten zo hard zij konden. Tenslotte, door het geraas zelf tot kalmte gebracht, vroeg hij of de heren dronken of gek waren; waarop zij nog woester gebaren maakten en de deur toesmeten. Op zijn beurt nu zijn stem uitzettend, riep Onno dat zij lafhartigen waren die hem infaam in de val gelokt hadden en dat hij hen te woord zou staan op een plaats waar zij niet met drie tegen één zouden zijn; daarop sloeg hij de hand aan het gevest van zijn degen en riep: 'Laat mij nu door!' wat zonder moeite gebeurde.

De deur ging dus weer open, en Sandick en Hogendorp, als walgend van zijn aanraking, gingen zelfs voor hem uit de trap af. Tiddinga vergezelde hem, en toen zij op straat gekomen waren, liep hij links van hem, als op gewone dagen. Purper nog, vroeg Onno hem, toen zij bij een stenen bruggetje gekomen waren: 'Wat is het oogmerk van die heren? Willen

zij mij op het schavot brengen?' wat voor Tiddinga als een bekentenis klonk, maar waarop hij geruststellend antwoordde dat hij nog wel met hen zou praten. In Onno's herinnering droeg dit zich anders toe: hij was met Tiddinga langs Blijenburg en de Casuarisstraat gegaan toen zij bij het bruggetje de twee anderen weer in zicht kregen. Deze liepen, nog steeds verwoed gesticulerend, de Poten in en de kant van het Plein uit, waarop Onno Tiddinga raadde hen te zeggen zich niet als gekken aan te stellen, omdat, zo deze aanslag bekend werd, het hen en Tiddinga op het schavot zou kunnen brengen. In ieder geval liep Tiddinga hier van Onno weg en de twee anderen achterna. 'Ga slapen, zo gij dronken zijt!' riep Onno hen nog toe; maar zodra Tiddinga hen in het Doelenstraatje had ingehaald, verklaarden de anderen dat men nu meteen naar mevrouw Van Haren zou gaan om die alles te zeggen.

Tiddinga bezwoer hen zich te modereren, en het drietal stond op straat stil; op dit ogenblik voegde Onno zich volgens de anderen bij hen en vroeg wederom of zij hem op het schavot wilden brengen, waarop zij geantwoord zouden hebben: 'Gans niet, maar pretexteer een reisje naar Friesland, dan zullen wij de zaken hier zoeken te schikken'. Toen Onno weigerde, hadden zij hem gedreigd naar zijn vrouw door te gaan, waarop hij hun gesmeekt zou hebben dat niet te doen, nu hij zoveel mensen te eten had, erbij voegend dat hij haar zelf wel op de hoogte zou stellen. Hierop gingen Sandick en Hogendorpnaar huis; bij hun binnenkomen, toen zij door de vrouwen angstig omzwermd werden, verklaarden zij dat de ellendeling rood en bleek geworden was maar nog niet had willen bekennen.

Onno, van zijn kant, was thuisgekomen en had Adeleide verteld dat hij door 'trois enragés' was aangevallen en niets begrepen had. Wilde zij niet naar de Sandicks toe gaan - *hij* zou er geen voet meer zetten! - en informeren wat zij precies bedoelden en wensten? Zonder verwijl begaf Adeleide zich daarheen; zij vond er nog precies hetzelfde gezelschap dat er in de morgen samenzat, Tiddinga inbegrepen.

Bij haar binnenkomen reeds vroeg zij met tekenen van de grootste ontsteltenis wat er toch gaande was. Deze ontroering werd begroet door een golf van mannenstemmen, waaruit zij zich in de meest onkiese termen hoorde toevoegen wat haar echtgenoot misdreven had, en dat zij zeker wel begreep dat Caroline en Betje nooit meer naar het huis van zo'n vader konden. Hoewel verstijfd van de haar aangedane belediging, richtte Adeleide zich op en beval de mannen te zwijgen; waarop de strakke stem van Amelia haar antwoordde: 'Neem wat eau des carmes, moederlief, je bent zo ontsteld dat je niet weet wat je zegt'. Adeleide was te meer verontwaardigd, waar zij zolang op het gezelschap gewacht had, en zij werd hieraan herinnerd door de tafel die zij, door de open deur, in het aangrenzende vertrek gedekt zag. Daar het nu ruim vier uur was, raadde zij het gezelschap te gaan eten, hopend ook dat door het bijzijn van de knechts de tot dusver gevoerde conversatie onmogelijk zou worden.

Men ging inderdaad aan tafel; maar op dit ogenblik kwam de heer Van der Dussen binnen, regelrecht van de tafel van de prins van Weilburg, en daar hij en Adeleide gegeten hadden, nam hij haar apart. Zij staarde in zijn kinloos gezicht, alsof daaruit alle redelijkheid over haar kinderen terug zou worden gebracht; haar zwager Hendrik had zijn goede kanten. Hij vroeg haar of zij dan nooit iets vreemds in haar man had opgemerkt. In een nieuwe vlaag van verontwaardiging antwoordde Adeleide dat zij niet begreep waar dit op doelde en dat hij zelf beter dan ieder ander kon weten dat er niets aan Onno te zien was dan eer en deugd. Van der Dussen verloor zijn kalmte niet. Met vaderlijke stem verklaarde hij dat zij immers wist hoezeer hij haar en Onno was toegewijd, en dat hij in ieder geval proberen zou die dollen hier tot bedaren te brengen. Meteen ontwapend, vertrouwde Adeleide hem totaal.

Gedurende dit gesprek hadden de dollen Tiddinga naar Onno afgevaardigd. Deze vond Onno met pijnlijk gezicht neergezeten, en oordeelde weldra dat er niet met hem te praten viel. Onno bezwoer hem dat hij zich deze zelfde avond met al zijn

dochters vertonen zou bij de heer de Cheusses, waar hij genodigd was. Tiddinga kwam bij de Sandicks aan tafel terug, maar verzweeg dit om de anderen niet nog razender te maken. Hij zag dat Adeleide zich opmaakte om naar huis terug te keren, en half tegen haar zin reed hij met haar mee, voor een deel in de hoop Onno in haar bijzijn redelijker te vinden, maar hoofdzakelijk om waar te nemen of de man haar zelf reeds iets bekend had.

Toen hij dus met Adeleide weer bij Onno kwam, zat deze te lezen, maar Tiddinga ziende wierp hij zijn boek neer en riep: ‘Mijn God! mag ik niet rustig lijden aan mijn graveel?’ waarop Tiddinga antwoordde dat ernstiger kwalen hem bedreigden en vervolgens enige minuten lang met bestudeerde waardigheid betoogde, zonder dat Onno of Adeleide hem in de rede viel. Maar op het punt gekomen waarop hij Onno de raad gaf enige tijd naar Friesland te gaan, stond deze half uit zijn stoel op en schreeuwde hem toe gauw heen te gaan als hij niet door de knechts op straat gegooid wilde worden. De generaal greep haastig zijn hoed, en Adeleide, wie de spanning hier te machtig werd, wierp zich plotseling voor Onno op de knieën en riep hem toe dat hij maar bekennen moest als hij inderdaad schuldig was. Met scheve grijns sprak hier Tiddinga die zich de vraag over het schavot herinnerde: ‘Hij hoeft het niet te bekennen, hij heeft het mij al bekend’. Waarop Onno hem toeriep: ‘Scheer u weg, kanalje! gij geeft u airs of gij mijn familie waart!’ en Tiddinga weer antwoordde dat hij zich de verwantschap tot heden als een eer gerekend had, maar nu niet meer, en schielijk vertrok. Bij de Van Sandicks teruggekomen, barstte hij uit: ‘Die kerel is schrikkelijk vals en obstinaat: ik heb hem een hoop sottises gezeid, hij heeft er mij een hoop geantwoord; ik weet niet wat ik doe, de wijn loopt mij in 't hoofd om; kom, Sandick, allons, nog een fles!’

Het werd avond en het uur voor de heer de Cheusses. Men vreesde dat Onno inderdaad zou gaan, want de nieuwe fles had Tiddinga van alle vrees voor meerdere hitte bevrijd en hij

had nu diens voornemen meegedeeld. Amelia kleedde zich, liet inspannen, en reed alleen naar het huis van haar ouders; zij had een plan in het hoofd waarin haar zuster Doekje een rol was toegedacht.

In den huize Haren vernam zij dat zowel mevrouw als mijnheer ongesteld waren en niet zouden uitgaan; daar men de uitnodiging van de heer de Cheusses van het franse gezantschap echter niet geheel kon verwaarlozen, vond Amelia Doekje in baltoilet en stelde deze voor met haar samen te gaan. Doekje ging haar moeder raadplegen, kwam vervolgens in een mantel terug en stapte naast Amelia in de koets. Toen deze echter begon te rijden, merkte Doekje dat men een geheel andere richting inging en vroeg: ‘Waar breng je mij?’ waarop Amelia antwoordde: ‘Dat zal je wel gewaar worden’.

De koets hield stil voor de deur van de Sandicks. Toen Doekje nu weigerde uit te stappen, zei Amelia dat zij haar er wel uit zou laten trekken, waarop Doekje onmiddellijk naast haar op de stoep wipte, zeggend: ‘Gij kunt mij wel in uw huis krijgen, maar ik zal er geen woord spreken’. Meteen liep juffrouw Doekje vóór haar zuster al zingende de trappen op, wat Amelia haar verbaasd deed toeroepen dat zij in de gegeven omstandigheden toch niet zingen zou; waarop Doekje over haar schouder antwoordde: ‘Waarom zoude ik niet?’ zodat Amelia haar moest verzoeken het tenminste voor haar kinderen te laten, die op dit uur sliepen. Daarop kwam juffrouw Doekje boven zeer vrolijk de kamer in, en het verwarde gezelschap ziende, riep zij uit: ‘Wat is 't? wat is 't? hoe ziet gij allen zo droevig?’

Ook zonder meer te weten zou Doekje zich geërgerd hebben aan de behuilde ogen van Betje en Caroline, waar zij al te goed wist dat die huilden naar believen. Maar iedereen werd boos op haar en vroeg of zij dan niet wist om wat gruwelen het ging en of haar vader haar dan ook niet zulke voorstellen gedaan had. Terwijl zij aldus toegeschreeuwd werd, merkte Doekje op dat haar zuster Amelia zich voor de deur geplaatst had als om haar te beletten weg te gaan en dat generaal Tid-

dinga met grote stappen door de kamer liep en een stok in de hand had, die hij haar scheen te tonen, iedere keer als hij voorbij haar kwam. Bovenal scheen zij te moeten begrijpen dat haar vader een monster was. Toen Doekje de beschuldigingen had aangehoord - zij was bij de tafel blijven staan en had geweigerd plaats te nemen - staken haar jukbeenderen massief uit in het kaarslicht en haar mond was een streep.

'Zeg iets!' blafte Van Sandick, en Doekje, haar mond openend, zei nu dat haar zusjes zottinnen waren om zulke dingen van haar vader te vertellen, en dat zij zoiets niet doen zou al zou het nog waar zijn, en dat zij liever voor haar vader zou bidden al had hij haar eigenhandig doodgeslagen.

'Ha! de opvoeding van Loth!' zei Hogendorp; voorwaar, die treurtoon staat u wel, het is wonder dat u de zolder niet op de kop is gevallen!' Doekje vestigde haar verachtelijkste blik op deze jonge man, die haar eertijds, toen hij pas om Caroline wierf, met zoveel warmte zijn vriendschap had aangeboden. 'Als men de grootste hoer van Den Haag hier had laten komen, riep Sandick met de vuist op tafel slaande, die had het niet schaamtelozer kunnen zeggen!' En Tiddinga, bedroefd vanuit zijn armstoel: 'Foei, juffrouw Doekje, foei, ik dacht dat je meer sentimenten van eer en deugd had en dat je uw zusters en broeders meer liefhad'. Van Hogendorp gaf als zijn mening te kennen, dat zij wel meer van de gruwelen in kwestie moest weten, om er zo over te kunnen spreken.

Zich nu tot Amelia wendend, zei Doekje: 'Wil je hier nog lang blijven, dan zal ik bellen om de koets van vader te doen halen'. Amelia antwoordde dat zij haar wel bij de familie de Cheusses zou brengen, wanneer het daarvoor tijd zou zijn; Doekje bleef staan als was overigens het onderhoud voor haar afgelopen. Men sprak haar toe of zij een pop was, ook toen Sandick rondweg voorstelde haar te mishandelen. Ziende dat een kop thee klaar stond op de hoek van de tafel, vroeg Doekje, die van haar beheerste emotie toch dorst had gekregen, haar dat te geven; waarop Amelia haar toesnauwde: 'Neen, je zult geen thee hebben; ik versta niet dat je thee aan mijn huis zult proeven'.

Toen men tenslotte inzag dat dit meisje zich niet bij hun partij zou voegen, reed Amelia met haar naar de familie de Cheusses, waar Doekje zich de rest van de avond best scheen te vermaken. Toen zij thuiskwam zocht zij echter onmiddellijk haar moeder op en zei verontwaardigd tot deze dat zij nu wist wat er gaande was, dat die lafhartige bende daar zich niet ontzien had het haar op het brutaalst duidelijk te maken, maar dat haar, Doekje, nu ook zonneklaar was hoe elk van de bende niets dan zijn eigenbelang nastreefde. Waarop Adeleide met tranen in de ogen gezegd had: 'Stil, stil, kind, je weet niet hoe ze ons nog kunnen kwellen'.

Mevrouw Van Haren was namelijk opnieuw naar de Van Sandicks gegaan, in de hoop daar nu Caroline en Betje alleen te treffen, die zij naar huis wilde halen. Zij vond er de meisjes nog steeds bewaakt door het driemanschap, terwijl bovendien een vierde manspersoon in deftig zwart nu aan de tafel zat. Deze werd haar voorgesteld als de advocaat Brouwer, en Van Sandick vroeg hem onmiddellijk daarop of de meisjes, gezien de omstandigheden, terug moesten dan wel hier mochten worden aangehouden. Adeleide viel hem in de rede: 'Ik versta zulke gekheid niet in mijn tegenwoordigheid, hier zijn geen advocaten van node!' en riep haar twee jongere dochters in het vertrek ernaast. Op het ogenblik dat zij de tussendeur doorging, hoorde zij de advocaat verbaasd vragen: 'Is dat dan de moeder?' 'Hij heeft althans gezien dat het geen visvrouw was', dacht Adeleide.

Haar dochters waren haar gevolgd, Betje gewillig, Caroline zuchtend: 'Daar zullen die ennuyante sermonades weer voor den dag komen; wat is dat alles ridicuul!' Het rossige licht gaf een intiem karakter aan het vertrek waar de drie vrouwen nu bijeenzaten, een sfeer van vertrouwelijkheid opeens, geheel verschillend van de somberheid in de andere kamer, waar de donkere gestalten van de mannen rond de kaarsen op tafel liepen en telkens het licht schenen weg te snijden. Maar toen Adeleide vroeg ook haar nu eens te zeggen wat zij aan ieder-

een verteld hadden, antwoordde haar dochter Caroline dat zij eindelijk van die smerigheid verschoond zou willen blijven. Betje zei als verdwaasd dat zij het nooit zou kunnen herhalen tenzij Hogendorp haar weer hielp. Adeleide voelde zich koken bij de gedachte dat haar dochters een moeder niet vertellen konden waarover zij de ganse dag met manspersonen hadden gesproken. Zij wilde de meisjes aanzien met ogen die vertrouwen zouden wekken en haar doen begrijpen dat zij immers haar moeder bleef, maar zij keek van de een naar de ander of zij niet wist wie eerder te verscheuren. Terwijl zij dacht bedroefd en verontwaardigd te zijn over ongehoorzame dochters, verafschuwde zij de meisjes op dit ogenblik als rivalen.

Nog had zij de toon niet gevonden waarop zij nu verder zou vragen, toen de heren binnenkwamen en Sandick haar zei dat de meisjes volgens de advocaat niet terug hoefden, omdat hij, Sandick, gedeputeerde van Friesland zijnde ('Ja, door wiens toedoen?' vroeg hem Adeleide) zijn huis als Friesland beschouwd werd, weshalve het hollandse recht hier niets had te bevelen. Mevrouw Van Haren stond op en zei dat zij volstrekt begeerde en erop stond dat haar dochters nu met haar mee zouden gaan. Maar Hogendorp sneed haar het woord af, zwerend nog liever alles te zullen vermoorden dan te dulden dat zij zouden vertrekken; waarna hij doodsbleek maar met schitterende ogen een pistool te voorschijn haalde.

Mevrouw Van Haren, vrouw alleen en tegen allen zijnde, keerde dus zonder dochters terug naar huis, waar zij haar man te bed vond omdat koorts zich bij zijn graveel gevoegd had. Uit medelijden met hem deed zij of alles nu kalmer was geworden en of zij er wel in slagen zou de orde te herstellen, iets waarin zij later inzag verkeerd gehandeld te hebben. Een uur na haar kwam Doekje thuis en had zij alle moeite de verontwaardiging van deze dochter te sussen, zo dat Onno er niets van zou horen. Vervolgens, hoewel zelf doodmoe, wijdde zij Onno alle zorgen om niet verder aan de krankzinnigheden van deze dag te moeten denken. Hij vroeg vanonder de dekens, zwak: 'Ben ik dan een beest, of zijn zij het?' en zij ant-

woordde zonder aarzelen: ‘Gij zeker niet, maar daar zijn niets dan beesten!’

Op ditzelfde tijdstip kwam de heer Hendrik van der Dussen in Delft thuis en vertelde zijn vrouw alles wat hij gehoord had; en Baletta, die reeds te bed lag, moest eveneens eau des carmes nemen om van haar ontsteltenis te bekomen.

7 De week van verzet

Men heeft niet altijd geleefd voor de publieke opinie zonder moreel en lichamelijk geschroeid te worden, ware 't slechts door de schijn van wat Onno ten laste werd gelegd. Koortsen voegden zich bij het graveel dat hem reeds lang kwelde en zouden hem gezelschap blijven houden terwijl de strijd met grote hardnekkigheid werd uitgevochten. Na de ergerlijke Zondag en verbijsterende Maandag, duurde Onno's verzet nog een week. Dinsdag 12 Februari ontwaakte hij te ziek en uitgeput om het bed te verlaten. Adeleide echter, dupe van haar eigen woorden, maakte zorgvuldig toilet in de hoop heden alles te kunnen schikken. Men moest naar buiten een lachend gezicht tonen, een blinkende façade kan het best de zwarte scheuren binnen verbergen. Men zou heden en famille middagmalen bij mejuffrouw Hogendorp van Sion, tante van Caroline's verloofde; Adeleide rekende op deze niet meer af te zeggen bijeenkomst om de eerste toenadering te bewerken. Zij kwam bij haar dochter Amelia binnen in een wolk van parfum, glimlachend, ondanks haar ruim veertig jaren zeker van wat Onno noemde haar rose stralen.

De eerste die haar tegemoet trad was Hogendorp, die bijwijze van morgengroet een pistool uit zijn zak haalde, zeggend: ‘Hiermee zal ik hem goddomy voor de kop schieten, zo hij bij mijn tante komt eten!’ en haar verder op die toon onderhield, zozeer met het pistool zwaaiend dat de anderen hem toeriepen: ‘Wees toch voorzichtig, Hogendorp, ge zoudt een van ons kunnen kwetsen!’ Hij zag er nog bleker en geknepener uit dan de vorige dag, en Adeleide's parfum prikkelde hem zozeer dat hij lust had haar te slaan. Dat zij de vrouw was van die man, en mooier nog inderdaad dan haar dochters, dat

zij zijn aanstaande schoonmoeder was en hij zich toch moest bekennen dat haar schoonheid hem anders wellicht niet onverschillig zou laten, de smaak van incest die haar parfum daarom voor hemzelf meebracht, hij wilde er zich niet in verdiepen en stelde dus al zijn gedachten op haar domheid, haar moederlijk gezag, haar samenzweren met de ellendeling bij wie zij hoorde, op haar geloof in de bijbel en alles wat hij slechts bestrijden kon en haten.

Het woord werd hem ontnomen door mevrouw Van der Dussen die, in de vroege morgen uit Delft vertrokken, reeds een half uur vóór Adeleide in huis was. Zij had aanvankelijk natuurlijk niets willen geloven en zich eerst door Betje in persoon laten overtuigen, maar daarna ook de goddeloze feiten 'met afgrijzen verfoeid'. Zij maakte een eind aan het toneel door binnen te komen en haar zuster met groot beklag te omhelzen. Mevrouw Van Haren kreeg aldus de gelegenheid eindelijk mee te delen dat haar man ziek was en niet zou komen. Zij had alleen Doekje meegebracht, die nu in het rijtuig beneden zat te wachten.

Men reed in groot gezelschap naar Sion en ieder hield zich goed, maar toen in het midden van het maal juffrouw Van Hogendorp een dronk instelde op Onno's herstelling, werd het Adeleide te machtig en moest zij een ogenblik met Doekje aan het venster gaan om haar halssnoer los te maken. Hogendorp had erop aangedrongen dat ook Betje van de partij zou zijn, om haar niet aan haar gedachten over te laten of uit angst dat men haar anders niet meer thuis zou vinden; en Betje en Caroline sloegen met geheime tekens naar elkaar de vertoning aan het raam gade. Wanneer hun moeder deze meisjes weekgemaakt kon hebben, de tegenwoordigheid van Doekje was voldoende om alle vijandschap te handhaven.

Woensdag 13 Februari waren de pijnen van Onno op hun ergst, zodat Adeleide de Sandicks schreef aan het ziekbed te komen, teneinde de zaak daar te bepraten. De tegenpartij zag het nut van de ontmoeting niet in, voorzag ruzie en erger, en

antwoordde dat Amelia zwanger was (wat onwaar bleek te zijn) en dus niet kon komen. Het gaf niets dan bitterheid aan Onno, die meende dat een ziek man zijn kinderen toch wel niet de hals zou afsnijden.

's Middags ging Adeleide weer naar den huize Sandick en vond iedereen nog aan tafel. Generaal Tiddinga vooral, vanaf's morgens aanwezig, had zich een vrolijke gast betoond. Hogendorp had voorgesteld het geschilderd portret van Onno midden op het Voorhout te werpen na het een snede in de tronie te hebben gegeven; maar men zag ervan af, omdat de portretten van Amelia en Sandick ten huize van de Harens hingen, die er dan zeker evenzo mee zouden handelen. Onno's portret werd dus enkel naar de zolder gebracht, wat aan het dienstmeisje Frouke Klaasen de opmerking ontlokte: ‘Nu moet het portret het ook nog ontgelden!’

Mevrouw Van Haren verscheen ditmaal betrokken in de kring en vergezeld van Doekje. Daar de Sandicks zich over het gedrag van Doekje beklaagd hadden, was zij nu speciaal daarvoor gekomen, verklaarde zij, en Doekje maakte op stijve toon haar excuses. Niemand die het niet opvatte als strategie om de gemoederen zachter te stemmen. Betje en Caroline lieten een gesmoord proesten horen, Amelia keek opvallend langs Doekje heen terwijl deze sprak; en Doekje zelf liep, zodra zij uitgesproken had, opvallend langs ieder ander en ging op een lege stoel tegen de muur zitten.

Caroline proestte nu luid. Tiddinga bracht een kop koffie aan mevrouw Van Haren, die door deze geweigerd werd met de woorden: ‘Wie heeft aan kinderen de goddeloze raad gegeven zich niet met hun ouders te verzoenen, die hun open armen aanboden?’ en Tiddinga, na met smart de kop te hebben teruggenomen, antwoordde fier: ‘Dat ben ik geweest, mevrouw, want daar zou moord en doodslag van zijn gekomen’. Maar Adeleide, die op dit moment niets meer hoorde dan het zagend gichelen van Betje, kon zich niet weerhouden plots met opgeheven hand op deze toe te lopen. Tiddinga greep haar handen vast en pleitte: ‘Mevrouw, mevrouw! 't is immers

maar een kind!' Hier sprong Doekje van haar stoel en kwam haar moeder te hulp, de generaal bijna in het gezicht schreeuwend: 'Wat? is mijn zusje maar een kind als zij haar moeder uitlacht, en een groot mens als zij gruwelen tegen haar vader moet zeggen?' waarop Tiddinga op zijn bedroefde toon antwoordde: 'Ja, dat is heel wat anders'.

Betje, ziende wat de generaal tegen haar moeder waagde te doen, stond nu op huilen. Zij maakte een beweging als wilde zij zich aan de hals van haar moeder werpen, toen Amelia haar plots bij de arm nam en de deur uitzette, zeggend: 'Mars, mars, naar boven, naar de minne!'

De Sandicks verlatend, begaf Adeleide zich met Doekje naar het *Logement van de O.I.C.*, waar haar zuster Baletta verbleef, en ditmaal liet zij Doekje in het rijtuig beneden. Zij had een al te grote behoefte zich uit te spreken, en tenslotte immers niemand dan haar zuster bij wie zij dit doen kon. Met Baletta alleen, vertelde zij dat Onno haar inderdaad bekend had in zekere mate schuldig te zijn, omdat hij met de meisjes weleens geschertst had over zulke onderwerpen: 'Maar al zou hij het ergste gedaan hebben, voegde zij eraan toe, wie zijn leed gezien heeft, kan hem slechts vergeven'. Mevrouw Van der Dussen had gezegd: 'Het feit is zo enorm, dat vergeving haast niet mogelijk is'. En Adeleide: 'Mijn God, is er dan bij de mensen geen medelijden? God vergeeft ons onze misdaden, opdat wij die elkander zouden vergeven!' Voor mevrouw Van der Dussen was Onno hiermee gevonnist; zij was nu bereid het ergste over hem te geloven.

De heer Van der Dussen ontmoette zijn schoonzuster ook nog een ogenblik. Hij had aan zijn vrouw gezegd dat hij Onno, ondanks zijn ziekte, niet zou opzoeken omdat hij zo iemand niet zien kon dan met de uiterste ontsteltenis en zelfs niet dan met horreur aan hem kon denken. Maar tot Adeleide zei hij dat hij er opzettelijk niet heenging omdat die troep dollen hem dan zouden verdenken, terwijl hij nu nog hoopte hen tot bedaren te brengen.

Donderdag 14 Februari. Mevrouw Van Haren, die het berouw van Betje niet was vergeten, begaf zich heel vroeg in de morgen weer naar de vijandelijke woning. Ditmaal waren de mans afwezig; Adeleide sprak of er niets gebeurd was met haar dochter Amelia, en liep dan de trap verder op, zeggend dat zij de kinderen wilde omhelzen. Eenmaal boven gleed zij snel door de deur van Betje, naast die van de kinderen, vond haar alleen in de kamer, trok haar hartstochtelijk aan haar boezem. Betje, even geschrokken, was tezeer met haar moeder vertrouwd om zich lang te verbazen. Adeleide, van haar kant, had niet veel tijd te verliezen; zij vroeg of Betje niet even een berouwvol briefje aan haar gemartelde vader wilde schrijven. (Volgens de anderen was Betje alleen gezwicht nadat haar moeder op de knieën was gevallen en gezegd had dat zij zodoende haar vader van het schavot zou redden.) Betje schreef in het gevraagde briefje dat zij wanhopig was, maar eigenlijk niets gedaan had dan dingen nazeggen die zij niet had begrepen.

Mevrouw Van Haren kwam eerst om 3 uur met dit briefje thuis, - maar tevens met een verklaring door Sandick en Hogendorp opgesteld, die men Onno vroeg in de vorm van een brief aan deze heren te schrijven en die hij te walgelijk vond om zelfs over te praten. Sterk door de enkele regels van het malle Betje, verscheurde hij dit andere papier. Om 6 uur werd een nieuw briefje van Hogendorp bezorgd, waarin deze dreigde zijn verloving met Caroline te verbreken wanneer Onno de geëiste verklaring niet binnen twee dagen had ingeleverd, en dat hij natuurlijk de reden publiek zou maken.

Adeleide stuurde een kopie van dit schrijven aan haar dochter Amelia, met een scherp commentaar van haar hand, in de geest van ‘ziedaar wat gebeurt met meisjes die het ouderlijk huis ontvluchten’. Haar veranderde toon bracht de anderen op het spoor van Betje's verraad, want Betje had tot dusver niet gekikt van wat die morgen tussen haar en haar moeder was voorgevallen. Men vroeg Betje en Caroline nu terstond een biecht op papier te leveren. Caroline was dadelijk bereid,

Betje kermde dat zij zoiets toch niet doen kon; nieuwe woedeuitbarsting van Sandick, die haar voor serpent en monster schold, terwijl Tiddinga weer weemoedig over ondankbaarheid klaagde. Amelia zei dat er kelders in huis waren, waar men haar voor de rest van haar leven op water en brood kon opsluiten; Hogendorp dat hij dit misgewas nog eens met zijn degen door en door zou steken. Betje zat aan de tafel en keek telkens naar iedere spreker, tussen de vingers door die zij voor haar gezicht hield uitgespreid. Toen Caroline plots een van haar handen wegtrok zag men dat zij haar donkerrode tong van de ene mondhoek naar de andere bewoog. Maar op haar manier toonde zij zich onverzettelijk.

De advocaat Brouwer werd weer gehaald. Evenals de vorige maal kwam hij geheel in 't zwart; hij ging naast Betje zitten en hield haar voor dat zij òf de eerste maal vals getuigenis had gegeven (wat ontaard en strafwaardig was) òf de waarheid had gesproken, maar dat zij in dit laatste geval de anderen niet kon blootstellen aan vervolging wegens laster, omdat zij haar geloofd hadden. De toon van Tiddinga maakte op Betje geen indruk meer, maar dit was een nieuwe toon vol verre en onontkoombare dreiging. Betje zei dat haar moeder haar gedwongen had, maar verklaarde zich nu bereid alles te schrijven en te tekenen. De advocaat zorgde ervoor dat zowel Betje's als Caroline's belevenissen in de bibliotheek in passende vorm werden genoteerd.

Zodra de beide stukken ondertekend waren, schreef Hogendorp opnieuw aan mevrouw Van Haren: hij vroeg of het niet genoeg was dat haar man gruwelen had bedreven, of men nu ook Betje tot vals getuigenis wilde brengen, en eiste het afgedwongen briefje terug. Van Sandick zette erbij dat hij dit schrijven goedkeurde, en Amelia sloot er een biljet bij, waarin alleen maar stond: *Mevrouw, Uw behandeling heeft de zaken zo van gedaante doen veranderen, dat de Vrouwenzich er niet meer mee kunnen bemoeien*, en tekende: *A.H.W. van Sandick*. Adeleide had op haar beurt koorts gekregen van de emoties en ontving het nieuwe pakket in bed. Zij stuurde Ame-

lia een met tranen bevlekt biljet terug, vragend of men haar ouders tenminste een ongestoorde nachtrust wilde laten.

Dit was slapende honden wakker maken. Dat zij met al dit geschrijf Betje's briefje nog steeds niet terug hadden, maakte iedereen razend. De knecht van Hogendorp met een degen, de jager van Sandick met een hartsvanger gewapend, kregen nu order aan de deur in de Houtstraat te bellen en te schreeuwen, net zolang tot zij het briefje weerom hadden. Zij deden aldus, maar lieten zich terugsturen met de boodschap dat mevrouw Van Haren heden te ziek was om te schrijven; in deze tussentijd liet Adeleide haar bel afnemen. De knecht en de jager werden met vloeken teruggezonden, en daar de bel nu geen geluid meer gaf, stootten en bonsden zij tot half 2 's nachts, eerst op de kleine, later op de grote voordeuren. Toen een van de meiden hen toeriep: ‘Wat maak jelui hier een schrik van een leven aan huis!’ had een geantwoord: ‘Wij kunnen het niet helpen, wij moeten doen al wat onze heren aan ons ordonneren’. Maar het geraas was voortgegaan en geen van de domestieken had begrepen dat de heer Van Haren, hoe ziek dan ook, dit had kunnen verdragen.

In den huize Sandick was Betje gestraft met geen eten en geen rust tot 5 uur 's morgens. Vooral Hogendorp dreigde haar met het schavot, zei dat men haar hand zou afkappen, welke haar eerst een half dozijn keren in de tronie zou worden geslagen, daarna aan het kanalje toegeworpen en stukgehakt in vier kwarten.

Vrijdag 15 Februari. De jonge Hogendorp liet nu zijn knecht in zijn kamer slapen of waken, zei hij, uit vrees door Onno gedurende zijn slaap te worden vermoord. Een femelaar, in staat zijn eigen dochters te bezoedelen, kon zeker een aanstaande schoonzoon door huurlingen laten kelen; waarom was hij daar te goed voor? In den huize Sandick werd streng verbod gegeven bedienden van den huize Haren te ontvangen, omdat deze in de keuken vergift konden strooien op de spijzen.

Van zijn kant wilde Onno aan het gerecht kennis geven van

de violentiën aan zijn deur, maar Adeleide smeekte hem zulks na te laten, hem wijzend op de twee jongelieden waarvan de een zijn schoonzoon was, wiens jongste kind hij zelf drie maanden geleden ten doop had gehouden, de andere nu nog zijn schoonzoon kon worden. Willem van Hogendorp was deze dag echter inderdaad naar zijn vader gegaan, aan wie hij alles vertelde. De oude heer ontstelde danig en was zijn zoon onmiddellijk behulpzaam in het opschorten, gezegd schutten of spieren, van de geboden. Caroline vond het idee voortreffelijk, overtuigd dat haar vader, die zijn kinderen immers zo lief had, op deze wijze tot alles te bewegen zou zijn.

Adeleide had haar man deze dag maar één ogenblik alleen gelaten. Hij zat in zijn stoel bij de haard en toen zij weer binnenkwam schrok zij van de uitpuilende ogen waarmee hij haar aanstaarde, zijn uitdrukking van woede en afkeer en bovenal verwijt. Zij deinsde even terug, zich afvragend: 'Wordt hij gek? houdt hij mij voor een ander?' toen, zich beheersend, kwam zij haastig bij hem staan en nam zijn hand, en hoorde tot haar ontzetting hem mompelen: 'Als ik gezondigd heb, vrouw, was het niet door uw schuld? Ben ik alleen verantwoordelijk voor deze zonde?' Zij streek hem over het hoofd, niet durvende vragen wat hij bedoelde, bang een nog beheerste waanzin te ontketenen. Hij steunde even en leek in te slapen.

Zaterdag 16 Februari. De oude heer Van Hogendorp was de vorige dag naar Rotterdam gereisd voor het schutten van de geboden en kwam eerst nu terug, met de mededeling echter dat het zover was. Nu moest nog slechts iemand worden gevonden om het Onno mee te delen. Generaal Tiddinga was als boodschapper onbruikbaar, en zei tot Amelia dat hij ook zelf liever niet zou gaan, waar medelijden reeds de plaats van zijn afschuw had ingenomen. Men liet tenslotte de keus vallen op een andere goede vriend, de kolonel Egidius van der Dussen, jongere broer van Onno's zwager Hendrik. Deze officier van nog geen 40 jaar kreeg dus, om op de hoogte te komen,

alle gruwelen door de meisjes zelf weer opgediend. Het voorstel om Onno op deze wijze te waarschuwen kwam van zijn broer de dijkgraaf, maar de kolonel vroeg toch bedenktijd alvorens zich met een zo netelige zaak in te laten.

De dag verliep. Om 5 uur 's middags kwam de kolonel terug en verklaarde zich bereid; maar om niet verdacht te zijn leek het hem beter niet te zeggen dat hij uit den huize Sandick kwam, maar dat hij zó uit de komedie was weggelopen, waar men hem van deze gruwelen gesproken had. Men juichte om zijn knapheid en hij wilde subiet vertrekken, toen de nog knappere Amelia hem tegenhield, erop wijzend dat de komedie nog niet begonnen was, zodat haar vader hem weleens niet zou kunnen geloven. De kolonel bracht dus nog ruim een uur in het aanvallende kamp door, en kortte als goed militair de dreigende tijd met schertsen. Iedereen was ten zeerste met hem en hij met iedereen ingenomen; naarmate de bloeddorstigheid tegenover Onno toenam, gevoelde men krachtiger de behoefte charmant te zijn tegen ieder ander.

Omstreeks half 7 kwam de kolonel buiten adem (van het geschrokken weglopen immers) bij Onno en vertelde hem het schutten der geboden en de zogenaamd lopende praatjes. Onno en Adeleide slaakten één kreet: ‘Dat ongelukkige kind!’ De verloving, en hier was bovendien reeds van ondertrouw sprake, maakte in die tijd immers deel uit van de huwelijkshandeling; het verlaten meisje was dus in ieder geval ontluisterd, iets als een weduwe, zodat Caroline van Haren in dit geval als door vereende krachten van vader en verloofde scheen te zullen worden onteerd. Het klagen horend van Adeleide, verklaarde Onno zich tot alles bereid behalve zijn eer te sacrifiëren. De kolonel stelde voor naar de Van Sandicks te gaan om zich te vergewissen van wat er nog gedaan zou kunnen worden. Het sneeuwde en de kolonel had zijn jas beneden gelaten die geheel nat was; dat hij door dit weer toch naar de vijand toe wilde, vervulde Onno en Adeleide van ontroerde dankbaarheid.

Bij de Sandicks vond de kolonel nu ook de oude Hogendorp

zitten, die de leiding bleek te hebben genomen. Hij zei dat hij de rechten kende en daar een boek over geschreven had waarvan, als het uitkwam, de wereld verbaasd zou staan. Maar met-dat-al had Onno ook aan de kolonel nog niets werkelijk prijsgegeven.

Na een uur ging deze naar Onno terug, en zei dat hij nu zijn twee dochters gehoord had en dat zij beiden de beschuldiging van bloedschande volhielden. ‘En al zou het waar zijn, barstte Onno uit, men kan het niet waar maken, want de wet verbiedt kinderen tegen hun ouders te getuigen; volgens de friese wet zouden zij daardoor alleen al in de gevangenis komen!’ De kolonel antwoordde bedachtzaam dat in zo'n geval iedereen toch de partij van de kinderen zou nemen, en dat Onno nu gesproken had alsof hij inderdaad schuldig was, waarop Onno bitter begon te steunen. De kolonel vervolgde dat de jonge Hogendorp gezegd had dat hij Onno kon aanklagen wegens het schenden van zijn dochter maar het bij de schande van het verbroken huwelijk zou laten.

Als verpletterd zat Onno in zijn armstoel zonder te bewegen. Hoe hij ook zijn best deed zich precies te herinneren, alles was nu één cauchemar geworden. Dat Hogendorp verwoed op hem was, dat iedereen zijn bloed wilde, het leek hem nu billijk; op de een of andere wijze had hij zich schuldig gemaakt aan belediging van de Allerhoogste. Maar hoe precies? en waarom was deze vrouw bij hem, telkens wenend en aan hem vastgeklampt? deze vrouw, die hij toch nooit ontrouw was geweest, had hij niet *voor haar* gezondigd? Zij was een engel op aarde, zijn Adeleide. Die anderen, en zijn dochters... was er misdaad in, dat hij de groei van lichamen had willen nagaan die hij zo klein gekend had, was dit iets anders dan een natuurkundige nieuwsgierigheid, in wezen? Als hij gezien en getast had, was hij zozeer de onmens, de misdadiger die iedereen nu met zoveel verwoedheid van hem wilde maken? Ja, *wilde* maken, want de bedoeling hem te brandmerken was duidelijk de grootste kracht die hij tegenover zich voelde. En waarom ook niet, als hij tot dusver altijd een huichelaar en

bedrieger was geweest? Hij zat hier zwaar, lomp, angstig en verachtelijk. Zoals hij hier nu neerzat zou iedereen hem mogen bespuwen. Al zijn wilskracht was weg, en toch, de strijd duurde nog; en ook hij moest verder strijden.

Eer de avond om was, had Onno een nieuwe verklaring gezien, die hem weer de kreet ontlokte: 'Zoiets kan ik toch nooit tekenen!' De kolonel ging die avond dus vele malen op en neer tussen de twee huizen, teneinde allerlei wijzigingen in het stuk gedaan te krijgen, echter zonder te slagen. Intussen was Onno nu zozeer door de vriendschap van deze militair ontroerd, dat hij tegenover hem toegaf zich te hebben laten verleiden tot een criminele badinerie met zijn twee dochters, meer echter niet. Op welke wijze deze scherts dan precies had plaatsgehad, durfde de kolonel nog niet vragen. Ook om naar Friesland te vertrekken verklaarde Onno zich nu bereid.

Bij de Sandicks werd het malle Betje sinds Donderdag zozeer bewaakt, dat Caroline haar zelfs tot op het gemak vergezelde, terwijl alle pennen, inkt en papier uit haar bereik waren gesteld. Het meisje Frouke Klaasen (dat later voor Onno getuigde) riep uit: 'God in de hemel! is dat zijn ouders behandelen? Ik ben een arme dienstmeid, maar ik heb te veel eer om zo tegen mijn ouders te durven denken, laat staan te handelen'.

Zondagmorgen 17 Februari was de definitieve tekst van de geeiste verklaring gereed, ditmaal door de oude Hogendorp zelf opgesteld. De kolonel begaf zich ermee naar Onno, die deze tekst krasser vond dan de vorige. De kolonel zei dat men er nu toch zeker niet meer van af zou wijken; Onno schoof het papier weg en vroeg hem over een uur terug te komen. Toen hij er weer was, betoogde Onno dat een criminele badinerie toch nog geen poging tot bloedschande was, en zei opnieuw dat hij niet kon tekenen. De kolonel nam nu de martiale toon aan en zei: 'Welaan, wat kwelt gij u dan nog langer? laat heel dat huwelijk dan naar de weerga lopen!' waarop Onno en Adeleide beiden uitriepen dat zulks nog veel meer éclat zou geven en de zaak dan zeker niet geheim kon worden gehouden.

Eindelijk vroeg Onno of de kolonel zich garant wilde verklaren dat het huwelijk door zou gaan wanneer hij de verklaring tekende. De kolonel zei ja, begaf zich onmiddellijk weer naar den huize Sandick en vroeg aan de jonge Hogendorp hiervoor een schriftelijke garantie, welke Hogendorp op staande voet gereedmaakte en hem meegaf. Alvorens weer naar den huize Haren te gaan, zei nu de kolonel schalks tot Caroline: ‘Wel bruidje, wat zal je mij geven als ik dat papier meebreng?’ waarop Caroline antwoordde: ‘Twee zoenen, mijn lieve Dussen’.

Onno had nu verklaard zich voor het geluk van zijn gezin te zullen opofferen, maar zijn wanhoop was zo groot dat Adeleide in de avond een laatste poging wilde beproeven tot verzoening en zich nogmaals alleen in de veste van haar schoonzoon waagde. Onverwacht binnenkomend zag zij nu het vertrek opeens leegstromen: één kluwen, gevormd door haar zuster Baletta, Amelia, Caroline, en Tiddinga, die Betje met zich meetrokken. Zij bleef overgeleverd aan Sandick en Hogendorp, die hun vuisten voor haar aangezicht en boezem deden dansen, en weer zo hard tierden dat het haar makkelijk viel niets te verstaan. Toen kwam haar zwager Van der Dussen binnen, die de heren elk bij een arm nam en de kamer uitzette. Door de open tussendeur zag Adeleide haar schoonzoon Sandick verwilderd rondlopen, terwijl de snerpende stem van Hogendorp nu tot haar doordrong: ‘Ik geef de donder van alles, God straf mij zo ik niet een moord bega!’ De oude heer Van Hogendorp zat mede in die kamer en hoorde alles doodkalm aan. Met zijn lange neus en kleine ogen scheen hij iedereen akelig uit zijn hoek te bestuderen; het leek of hij wat bang was voor het driftig naturel van zijn zoon, een beetje trots op hem was en hem tevens een beetje verachtte. Maar hij had als vanzelfsprekend nu geheel zijn partij gekozen.

Van der Dussen sloot de tussendeur, en overwegend dat hij Adeleide's vertrouwen weer verdiend had, sprak hij tot haar: ‘Nu zie je zelf, zusterlief, hoe dol dit volk is. Geloof mij, persuadeer uw man van dat ding te kopiëren; 't is immers maar

een kartebel; Haren is te verstandig om niet te zien dat daaruit tegen hem nooit in rechten kan worden gehandeld. 't Stuk is zo zot als het lang is; elk van die gekken heeft er zijn periode in willen hebben en daardoor spreekt het zichzelf overal tegen; daarbij, ik beloof u dat ik het u binnen drie weken weerom zal bezorgen'. En zo verder; als het huwelijk van Caroline maar eenmaal gesloten was, kon Onno immers gerust uit Friesland terugkeren.

Het onderhoud duurde wat, en de jonge Hogendorp rukte plotseling de deur open en riep: 'Van der Dussen, wat doe je daar zo lang met die vrouw alleen in de kamer? 't Is wel uw zuster, maar wie weet wat duivel daar tussen u wel omgaat!' Waarop Van der Dussen antwoordde: 'Mijnheer, ik raad u voorzichtig te zijn in uw woorden'. Hogendorp trok zich terug, maar Adeleide's zwager ried haar nu maar spoedig naar huis te gaan, welke raad zij opvolgde.

Op Maandag 18 Februari kwam kolonel Van der Dussen even voor het eten bij Onno informeren, maar deze kon het nog steeds niet van zich verkrijgen te tekenen. Tussen 4 en 5 's middags kwam de kolonel, naar het scheen uiterst aangedaan, terug en vond Onno in nachtrok, ziek en vol pijnen bij het vuur zitten, in gezelschap van zijn vrouw en Doekje. 'Godlof! riep hij; ik heb mij dus niet vergist'. Hij vertelde daarop dat men bij de Sandicks aan tafel zat, toen mevrouw Van der Dussen, uit het raam kijkend, iemand naar het Bos had zien wandelen die op Onno leek; onmiddellijk waren Sandick en de jonge Hogendorp opgesprongen en hadden om hun pistolen geroepen, zwerend dat zij ditmaal mans genoeg zouden zijn om hem niet levend door te laten. De kolonel had hen slechts met de grootste moeite kunnen weerhouden, zeggend dat het onmogelijk de zieke kon zijn en dat hij zou gaan kijken.

Zo stond hij dus weer hier, en stuurde nu een knecht met een wit blad papier terug, afgesproken teken dat Onno zich thuis bevond. Hij zelf kwam nu ook bij het vuur zitten en zei: 'Mevrouw, uw man is een lijk, en gij, juffrouw, kunt er vrees ik

staat op maken weldra geen vader meer te hebben, zo die weigert dat stuk te kopiëren. Hoe kunt gij beiden voor God verantwoorden dat gij hem daartoe niet beweegt?' En hij scheen tranen in de ogen te hebben.

Vervolgens sprak hij Onno zelf toe, zeggend dat die mensen zeker tot het uiterste zouden gaan; dat zij de schriftelijke verklaringen van zijn dochters zouden publiceren en ook juffrouw Doekje hier zeker zouden diffameren; dat de oude Hogendorp nu ook zeer gebeten was en gezegd had voor zijn aandeel met plezier een half millioen eraan te willen spenderen. Men dacht erover de meisjes Caroline en Betje naar Friesland te sturen, geadresseerd aan de procureur-generaal. En in welke staat was Caroline? Zij was zichtbaar gek op de jonge Hogendorp en nu al een week uit huis; had zij niet reeds vleselijke conversatie met hem gehad? was zij wellicht niet reeds zwanger? Dit laatste werd ook door Onno zonder moeite aangenomen, maar vergeleken bij het schandaal van het laten zitten leek zulks toch maar bijkomstig.

Adeleide, koortsig, met bloedeloze lippen, wierp zich plotseling weer aan Onno's voeten en smeekte hem met gevouwen handen hen allen te redden. Zo zei Onno dus tenslotte tot de kolonel dat hij over een paar uur met zijn advocaat, de heer De Rooy, terug kon komen voor het tekenen van de verklaring. De kolonel vertrok, Onno vroeg vrouw en dochter hem alleen te laten.

Toen zij dit gedaan hadden, stond hij met inspanning uit zijn stoel op: uit de spiegel aan de overkant van de kamer zag hij een dik man op zich afkomen, een man wiens ogen de zijne zochten en die hem niet meer verwilderd maar zacht aankeek, uit een vlezig gezicht dat bruin glom van het zweet, een verslagen, schuldig gezicht waaruit ieder spoor van geest was weggevaagd. 'Daar is iets met die meisjes gebeurd, zei hij tot dat gezicht; wie heeft het gedaan indien jij niet?' De ogen bleven hem onveranderd, zonder protest aankijken. 'Ik zal het stuk tekenen, zei Onno, het glas betastend; *ik* zal het tekenen, want de schuldige is gevonden'.

Om 7 uur 's avonds waren kolonel en advocaat aanwezig. Het toneel had plaats in de befaamde bibliotheek: zonderling oord voor de zonde, met zijn atlassen en globes, zijn luchtpomp, skelet, opgezette vlinders en curieuze gesteenten, ook als men op de deftige rijen boekbanden nog niet lette. Onno zette zich voor zijn lessenaar, las de hem voorgeschreven tekst nogmaals, riep uit dat het te sterk was om zo'n extravagant papier tweemaal te moeten kopiëren, maar vervolgde: 'O God, wat zijn Uw oordelen zwaar, als het U belieft de mens te straffen!' wat nu ook de kolonel voorkwam een volledige bekentenis te zijn. Adeleide was binnengekomen; de ganzepen kraste.

Ik ondergeschreven, bij de Familie in gefundeerde verdenking mij zelven gebragt hebbende, van mij te hebben schuldig gemaekt aan 't Crimen Tentati Incestus met twee van mijn Kinderen, en dat tentamen, tot mijn leedwezen, aan mijne Familie hebbende moeten bekennen, belove en verbinde mij mits dezen, en wel sub poena convicti & confessi, dat ik uiterlijk op aanstaanden Donderdag mij zal begeven buiten de Provincie Holland, en binnen dezelve Provincie op gelijke poene als voren, nooit wederom zal komen, dan met schriftelijk consent en goedvinden van de Heeren Hendrik van der Dussen, Johan Alexander van Sandick en Willem van Hogendorp, of die van dezelve alsdan in leven zouden mogen zijn, subjecterende mij in cas van contraventie...

Na twintigmaal de pen te hebben weggeworpen en van de lessenaar weggegaan te zijn, zich op een stoel te hebben geworpen en zijn hoofd in de schoot van zijn vrouw te hebben gelegd, die zelf doodsbleek in haar stoel hing, en na ieder maal door de kolonel weer voor het papier te zijn gebracht, gaf Onno de twee kopieën getekend en met zijn adellijk cachet gezegeld af. Hij zag er op dit ogenblik uit als een verdronkene, het zweet stroomde tappelings van zijn voorhoofd. De kolonel was geheel in zijn rol van vriend geraakt en had zelf moeite zich staande te houden; hij omhelsde hem, zeggend: 'Ik estimeer u zoveel te meer, mijn waarde vriend, waar gij u offert voor het geluk van uw kinderen'. De advocaat De Rooy zag

strak naar de vloer, omdat hij niet naar mevrouw Van Haren durfde kijken. Onno wrong de hand van de kolonel en zei: 'Moet ik dan alle obligatie hebben aan een man die ik nooit enige dienst heb gedaan?' maar dat hij hoopte nog eens gelegenheid te vinden om zijn dankbaarheid te bewijzen.

Dit alles had drie uren geduurd, want eerst tegen 10 gingen kolonel en advocaat uit de woning. Adeleide begaf zich onmiddellijk naar haar kamer en bracht de nacht door in koorts en met hevige hartkloppingen; zij, tot dusver een bloeiende vrouw, was in deze ene week oud en grijs geworden. Onno, besloten de volgende dag reeds naar Brussel te gaan, sliep als een steen.

De kolonel was naar den huize Sandick gegaan en had de verklaringen aan de oude Hogendorp ter hand gesteld, maar was sprakeloos van doorgestane emotie en nauwelijks op te vrolijken, hoewel Caroline hem niet de twee beloofde, maar vier zoenen gaf. Toen het document zou worden opgelezen, verklaarde mevrouw Van der Dussen dat zij het niet horen wilde en men wachten moest tot zij de kamer had verlaten.

De twee afschriften van Onno werden later geborgen - één met de schriftelijke verklaring van Caroline, één met die van Betje - in twee ijzeren koffertjes, elk met drie sloten. De papieren waren in omslagen gedaan en deze gezegeld met de cachetten van de Hogendorps, Sandicks en Van der Dussens; de drie sleutels werden in bewaring gegeven aan de oude Hogendorp, aan Sandick en aan kolonel Van der Dussen als neutrale; de kistjes zelf gedeponeerd bij de oude Hogendorp en de Sandicks. Het was veel omhaal voor een geheim dat reeds de straten afliep, om met de Fransen te spreken.

8 De strijd hervat en beslecht

Op Dinsdag 19 Februari verliet Onno de stad en in den huize Sandick was feest, ook om het doorgaan der geboden. De oude heer Van Hogendorp en Tiddinga noemden Amelia om strijd de verstandige vrouw en deden voorkomen of zonder haar leiding alles verkeerd zou zijn gelopen. Caroline zei tot Betje: 'Ik kan wel begrijpen dat het aangenaam is voor Hogendorp dat vader weg is; want waar gesproken werd van zaken daar verstand bij te pas kwam, was altijd het vooroordeel van het zotte gezelschap dat ze vader meer aanzagen dan Hogendorp, die toch twintigmaal meer verstand heeft als vader en Sandick'. Tot haar verloofde zelf zei ze: 'Wat moet vader nu gek kijken; hij heeft zeker geloofd dat hij in Rotterdam zou komen en onze huishouding en kinders regeren'. 'Die kerel, verklaarde Sandick, moet disperaat zijn; hij moet razend worden als hij denkt, nadat hij in de eerste ambten is geweest, hoe wij hem zo in één moment uit alles naar de maan hebben gezonden; hij zal vast gek worden!'

De volgende dag, geheel op de vastgestelde datum nog, huwde de jonge Van Hogendorp met Caroline, wat Onno later deed spotten dat hij dus verkoos een vrouw te nemen wier bevlektheid bewezen was, inplaats van zulks in het vage te laten. Het jonge paar ging niet op huwelijksreis maar dadelijk naar Rotterdam. Men ging in die tijd na een bruiloft niet op reis: de familieleden en vrienden die rondweg informeerden hoe de jonggehuwden de nacht hadden doorgebracht, vonden ondelicaat dat men zijn huwelijk begon in een hostellerie, onder de ogen van gemeen volk en vreemden.

In Brussel zat Willem van Haren onthutst tegenover Onno, toen een beeld van het gebeurde zich voor hem begon te vor-

men. Maar het kwam niet in hem op zijn broer, wat de kern van het schandaal betrof, verwijten te maken; Onno's zelfverwijt klonk rampzalig genoeg. Zijn bekentenis van criminele badinerie werd ook door Willem niet nader ontleed; als groot minnaar der vrouwen kon deze alleen terugdeinzen bij dergelijke afwijkingen. Maar Onno's ontreddering wekte al zijn ridderlijke instincten, naast een soort dankbaarheid voor de kans die hij eindelijk kreeg om Onno op zijn beurt te steunen.

Het monsterlijke in Onno, dat hem als het ware van Willem's huid verwijderde, bracht hem tevens, meer dan alle tot dusver betoonde foutloosheid, nader aan zijn hart. Willem had Onno's bezoek afgewacht als dat van een rechter; hij kreeg een misdadiger, en hoe berouwvol. Het begrip incest was Willem daarenboven natuurlijk niet vreemd: naar de verhalen van het franse hof te oordelen moest het zelfs een vorstelijk plezier zijn. ‘Hij is nooit jong geweest, dacht Willem ontroerd; als hij een minder goed echtgenoot was geweest, zou hij niet veeleer het bordeel bezocht hebben inplaats van zijn dochters voor een criminele badinerie in zijn bibliotheek te roepen?’ Maar Onno scheen God zelf aansprakelijk te willen stellen voor deze eigenaardigheid: ‘Het is of God ons straffen wil voor onze hoogmoed, zei hij, door de meest onverwachte zonden in ons te leggen’. Na de eerste dag betoonde hij zich overigens vermoeid en kalm: hij had niet hoeven te zoeken toen het erop aankwam een schuilplaats te vinden tegen het overige mensdom; aan Willem's trouw twijfelde hij geen seconde.

Willem nam de zaak in handen en wilde aan niets dan practische dingen denken. Na enkele dagen zond hij Onno naar Henkenshagen, waar deze, nu Marianne gestorven was, alleen nog maar Wimke met man en kinderen zou aantreffen. Zelf reisde hij naar Den Haag, omdat het hem van het grootste belang leek de door Onno geschreven verklaringen terug te krijgen.

De eerste die hij daar sprak was Hendrik van der Dussen, die hem zelfs in zijn rijtuig vergezelde bij de delicate bezoeken welke gebracht moesten worden. Van der Dussen meende dat

men het document zeker nog wel tegen een minder kras gesteld stuk zou kunnen inruilen. Bij de Van Sandicks was Willem twee keer, en vroeg hoe het mogelijk was dat men een dergelijk stuk geëist had en daaraan nog wel het huwelijk van Caroline verbonden. Sandick en Amelia antwoordden: ‘Anders waren wij verloren geweest, want hij zou ons als calumniateurs hebben doen straffen. Dit stuk is nu nog ons enigst heil; maar kan men een ander middel vinden om ons te bevrijden, en wil Hogendorp meedoen, dan willen wij het wel overgeven’. De oude Van Hogendorp verschool zich achter de Sandicks, maar zei ongeveer hetzelfde. De jonge Hogendorp en Caroline kreeg Willem niet te zien, want zij waren bij hun tante op Sion. Betje was zonder moeite aan Adeleide teruggegeven, maar nu met deze en Doekje naar Henkenshagen vertrokken.

De geruchten in 's Hage waren overigens onmiskenbaar. Dezelfde dagboekschrijver die hier al eerder geciteerd werd, Van Hardenbroek, noteerde reeds in Maart 1760: *Werden seer godlose saken op 't sujet van O.Z. van Haren gedebiteerd, alsse dat hij sijne dogters vleeschelijk gebruikt soude hebben, selfs jegens de natuur*. Kort na Onno's vertrek had Adeleide vergeefs gezocht met haar ongehuwde dochters op het bal van de hertog van Brunswijk te verschijnen, en haar zwager Van der Dussen had vernomen dat dit kwam omdat enige dames gezegd hadden alsdan te zullen weggaan. Het had tot een brouille geleid tussen Adeleide en haar zuster Baletta, aan wie zij verweet haar vertrouwen misbruikt te hebben. Baletta schreef haar uit Delft, dat zij toch waarlijk met niemand over de zaak gesproken had dan met haar kapper alleen, en ook dan eerst nadat deze erover begonnen was en haar had medegedeeld dat Onno *se servait de ses filles à l'italienne de peur de les engrosser*, waarop zij, Baletta, trouwens alleen maar geantwoord had dat zulke horreurs iemand de haren ten berge deden rijzen. Adeleide had haar ook met verwijten herinnerd aan haar eigen gedragingen; maar wat viel daarop eigenlijk aan te merken? In het ergste geval zou men misschien een bil-

jet kunnen overleggen, waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat zij haar man bedrogen had, maar deze was waarlijk *trop sensé* om zich niet te gedragen gelijk het een *homme d'esprit* in zo'n geval betaamde. Haar zwager de kolonel deelde op dit stuk dan ook geheel haar gevoelen. Bovendien hàd zij haar man niet bedrogen, zij het niet uit *pudeur* maar *faute de tempérament*.

Willem's bemoeienissen bleven zonder gevolg, niet alleen door de strategie van de tegenpartij, maar omdat een ernstige ongesteldheid hem al spoedig dwong naar Brussel terug te reizen. Door deze ziekte werd de oudste broer Van Haren zelfs maandenlang buiten gevecht gesteld, en zo ernstig dat hij van het graf begon te spreken. Hij was nog ver van genezen toen Onno Sint-Oedenrode alweer had verlaten om zich in zijn eigen slot Lindenoord bij Wolvega terug te trekken; van daaruit, zei hij, kon hij althans zijn grietenij van Weststellingwerf beheren. Achter de monumentale voorpoort van Henkenshagen, die hem eens zo gedrukt had in verband met Marianne's ziekte, had hij zich na de haagse verwarring voor het eerst weer veilig gevoeld, in de vleugel die het diepst-in lag als in een fort opgesloten. Hij wist toen ook dat zijn broer ondertussen voor hem ijverde. Maar toen Willem ziek was teruggekomen en zonder de gevaarlijke papieren, voelde hij zich naar Friesland getrokken. Hij kon de gedachte ook niet van zich afzetten dat het Willem tegenover zijn vijanden aan overtuigingskracht had ontbroken omdat hij hem, Onno, zelf voor schuldig hield, en dit idee leek hem nu reeds onrechtvaardig.

Dat die papieren voortdurend als wapens gebruikt zouden worden, hoe schandelijk dit dan ook was, een kind kon het voorzien; zelfs wanneer Onno zich niet meer in Den Haag vertoonde zou men hem bij iedere gelegenheid met dat zwaard dreigen.

Op Henkenshagen nog had Adeleide onwaardige brieven van haar schoonzoon Hogendorp ontvangen over de bruidsschat van Caroline. De dag voor zijn huwelijk had hij haar toch

een biljet gezonden, waarin hij beloofde zijn excuus te komen vragen voor de betoonde vivaciteiten; sindsdien had Caroline haar moeder geschreven dat zij zo gelukkig was, dat haar schoonvader haar met zoveel zorgen omringde en dat haar man steeds meer van haar hield, en zij had geantwoord dat zij haar dochter alle soorten van geluk toewenste en man en schoonvader vriendelijk laten groeten. Dat wees nog op mogelijke verzoening. Nu echter trad Hogendorp als echtgenoot van zijn vrouw tegen haar moeder op; zij had hem indertijd haar bijoux en vaisselle willen geven als garantie voor Caroline's bruidsschat, herinnerde hij haar, hetgeen toen door hem met delicaatheid was afgewezen, maar nu wenste hij wel te weten waar hij aan toe was. Adeleide antwoordde dat niet zij, maar haar man de financiën regelde en dat Hogendorp zich dus tot hem moest wenden. Hogendorp schreef terug dat hij met de man die zij bedoelde nimmermeer van doen wilde hebben en dreigde met een advocaat. Maar voorlopig liet hij het daarbij.

Enige maanden later, in Wolvega, had Adeleide, zonderling genoeg, opeens een brief ontvangen van generaal Tiddinga die zich, naar het scheen op eigen initiatief, als bemiddelaar aanbood om ouders en kinderen te verzoenen. Door Onno gedicteerd had Adeleide hooghartig geantwoord dat de vader zijn dochters en schoonzoons nooit zou vergeven zolang zekere papieren, die hem afgeperst waren, en andere voor de wet waardeloze maar schandelijke stukken, niet waren teruggegeven. Uit haar eigen naam voegde zij daarbij deze éne boodschap voor Caroline: dat zij, wanneer zulks niet gebeurde, haar eerste bevalling zonder hulp van haar moeder zou doen en bezwaard met de vloek van deze. Het gevolg was geweest dat de vriendelijke bemiddelaar haar afschrift had gestuurd van een brief van Hogendorp, aan Tiddinga geadresseerd maar duidelijk voor haar en haar man geschreven, waarin Hogendorp zich met de grootste verwoedheid over de onbeschaamdheid van zijn schoonvader uitliet. *C'est une impudence à Monsr. de Haren*, stond daarin tussen vele andere

boosaardigheden, *de dire qu'il veut bien encore penser qu'il est le Père de ses Enfants; il aurait dû y penser quand on le respectait sous ce titre; aujourd'hui on l'en dispense*. De brief eindigde met de raad aan Onno om nooit meer in Den Haag terug te komen, daar Hogendorp er zijn laatste druppel bloed en zijn laatste stuiver voor over had om hem vandaar weer te verdrijven.

Niet lang daarna, aan het eind van dit rampjaar, stierf de oude Hogendorp. Onmiddellijk zond Adeleide's schoonzoon haar een biljet van kennisgeving waarin hij schreef hoe zwaar de slag hem getroffen had, maar dat zij niettemin negeerde. Zij wenste hem te doen voelen dat zijn vader voor haar niets betekende, wanneer hij voortging haar man niet te willen kennen behalve om hem te beledigen; bovendien had Onno haar erop gewezen dat dit zeer goed een manoeuvre kon zijn om haar in de ogen van het publiek van hem te scheiden. Neen, Caroline en Hogendorp zouden niet denken dat *zij* voortging betrekkingen te onderhouden met familie die haar man had uitgestoten. Alles wat gebeurd was vergat zij gemakkelijk tegenover dit gebrek aan eerbied; zij werd blakend kwaad bij de gedachte dat Hogendorp met deze slimheid beogen kon haar man door haar als te doen desavoueren. Maar de schoonzoon van zijn kant hield voet bij stuk; hij zond haar een tweede aankondiging met het dringend verzoek te antwoorden of zij zijn eerste brief ontvangen had of niet. Toen zij ook ditmaal zweeg, kreeg zij een korte mededeling dat het haar spoedig berouwen zou en dat de grietman van Wolvega zich voor zijn competente zou hebben te verantwoorden. Inderdaad liet Hogendorp Onno ditmaal om het verschuldigde huwelijksgoed voor het hof van Friesland citeren. Onno stelde voor de vordering van zijn schoonzoon in friese gronden te voldoen; Hogendorp weigerde en het werd een proces. In zijn eerste brieven over deze zaak aan Adeleide had Hogendorp reeds gedreigd dat hij met deugdelijke redenen voor het gerecht zou openbaren, *waarom* hij met haar en niets meer met Onno van doen wilde hebben; die bedreiging kon hij nu dus volvoeren.

Gedurende al deze tijd had Onno van zijn kant tevergeefs gepoogd zich met zijn afzondering te verzoenen. Het was op zichzelf al moeilijk genoeg; maar het denkbeeld tot gehoorzaamheid verplicht te zijn door nietswaardigen als zijn schoonzoons maakte het ondragelijk. Plagerijen als deze, die immers het bewijs inhielden dat zij hem telkens weer de punt op de borst zouden zetten, dwongen hem iedere politiek van verdere berusting te verlaten. Ook zijn zwager Van der Dussen kon hij nu niet anders meer zien dan als een verrader; zijn broer, de bemiddelende kolonel, was er dan nog een. Onno's oude vijand, de hertog, was blijkbaar zonder verwijl op de hoogte gebracht van het schandaal; Onno dacht terug aan de rol die Tiddinga gespeeld had, en Tiddinga en de jongere Van der Dussen waren militairen. Men had familiezaken tegen hem uitgespeeld voor belangen die tot de familie in geen verband stonden, dat werd hem steeds duidelijker; het idee van een complot tegen hem, uitgegaan van de militaire partij en waarin zijn twee onbeduidende schoonzoons slechts hand- en spandiensten verleenden, werd steeds sterker.

Het familieschandaal zelf? - al het gebeurde, maar vooral zijn eigen aandeel daarin, leek hem meer en meer een boze droom, afschuwelijk maar onwerkelijk. Was hij schuldig? indien ja, dan nog bleef hij toch altijd superieur aan de verradersbent die tegen hem samenspande en tegen wie wist welke luttele beloning; aan deze plotseling zo vurig zedelijk verontwaardigden die anders toch zo weinig last van zedelijkheid hadden, aan zijn opstandige beschermelingen, voor wie nog maar één genot scheen te bestaan: hem, hun meerdere, nu hij gebonden was te trappen. Maar wàs hij schuldig, zelfs in geringe mate? Kijkend naar het malle Betje dat van het huilen blijvende rode oogranden gekregen scheen te hebben, dat als een mager gansje nu overal achter haar moeder aanwaggelde, kon hij zich nauw meer realiseren tot welke criminele badinerie zo'n wezen hem had kunnen verleiden. Indien hij werkelijk schuldig was, zou een vrouw als Adeleide hem zo trouw, zo liefdevol trouw zijn gebleven?

De bijbel zou hem antwoorden. Hij sloeg het boek op en zijn oog viel op psalm 69; hij las, en zijn ademhaling, die stokkend was toen hij begon, was rustig en weldadig toen hij eindigde.

Maar mij aangaande, mijn gebed is tot U, o Heere! daar is een tijd des welbehagens, o God! door de grootheid Uwer goedertierenheid: verhoor mij door de getrouwheid Uws heils. Ruk mij uit het slijk, en laat mij niet verzinken; laat mij gered worden van mijne haters, en uit de diepten der wateren. Laat mij den watervloed niet overstroomen, en laat de diepte mij niet verslinden, en laat den put zijnen mond over mij niet toesluiten.

Verhoor mij, o Heere! want Uwe goedertierenheid is goed; zie mij aan naar de grootheid Uwer barmhartigheden; en verberg Uw aangezicht niet van Uwen knecht, want mij is bange; haast U, verhoor mij. Nader tot mijne ziel, bevrijd ze; verlos mij om mijner vijanden wil.

Gij weet mijne versmaadheid en mijne schaamte en mijne schande; alle mijne benauwers zijn vóór U. De versmaadheid heeft mijn hart gebroken, en ik ben zeer zwak; en ik heb gewacht naar medelijden, maar het is er niet; en naar vertroosters, maar heb ze niet gevonden.

Ja zij hebben mij gal tot mijne spijs gegeven, en in mijnen dorst hebben zij mij edik te drinken gegeven. Hunne tafel worde voor hun aangezicht tot een strik, en tot volle vergelding, tot een valstrik; laat hunne oogen duister worden dat zij niet zien, en doe hunne lendenen geduriglijk waggelen. Stort over hen Uwe gramschap uit, en de hittigheid Uws toorns grijpe ze aan. Hun paleis zij verwoest, in hunne tenten zij geen inwoner. Want zij vervolgen dien Gij geslagen hebt, en maken een praat van de smart Uwer verwonden... Het was niet meer lezen, het boek bad voor hem. De woorden ‘dien Gij geslagen hebt’ echter waren meer dan een tekst die treffend op zijn toestand paste. Zij werden hem een openbaring: hij was niet verantwoordelijk meer, hij was immers geslagen. Hij was - en dat had hij altijd gevoeld - nooit verantwoordelijk geweest, want het was altijd God's bedoeling ge-

weest dat hij zou worden geslagen. En het boek zelf riep hem nu toe dat geen anderen hem mochten slaan, dat God hem verhoren zou wanneer hij wraak eiste voor die anderen. Hij zou schijnheilig zijn geweest, hij, met zijn gevoelens voor de bijbel? Hij, wiens diepste gevoelens hier vertolkt werden door het woord Gods zelf?

Hij was een riet geweest onder God's adem, maar de anderen waren het niet minder. Hij wist het nu; zij zouden het nog moeten leren. Het boek had hem verlost, hij kon weer rustig denken. De waarschijnlijkheid van het militaire komplot enerzijds, Adeleide's vertrouwen anderzijds, hadden zijn schuldbesef doen slijten tot een onredelijke schaduw; de psalm die hij nu gelezen had, blies hem de kracht in die hij nog ontbeerde. Plotseling verwoed in zijn gerechte wraakzucht - ‘zij maken een praat van de smart *Uwer* verwonden!’ - besloot hij over de gelederen van de kleine plagers heen te lopen, zijn grote vijand de hertog zelf aan te tasten.

In deze tijd, meer dan een jaar na hun ontmoeting in Brussel, zag hij Willem in Friesland terug. Het was op de dag dat hij wederom door de friese staten met een mandaat voor de Algemene was voorzien. Hij hield Willem het papier voor: ‘Ik denk er gebruik van te maken, zei hij; ik wil naar Den Haag teruggaan en het racaille trotseren’. Hij dacht dat de woorden Willem uit het hart waren gegrepen, in zijn oren klonk de echo van de manier waarop Willem kon zeggen: ‘Een Van Haren!...’ Maar Willem zag hem somber aan; hij was grauw, vermagerd, zijn stappen waren zo onvast dat hij tot in de tuin zijn stok meenam. ‘Ge wordt slecht verzorgd’, had Adeleide lachend gezegd, doelend op zijn tweede vrouw die hem in zijn ziekte slechts lauw terzijde had gestaan, zoals haar bekend was uit de verontwaardigde mededelingen van Wimke. Maar andere rampen waren hem overkomen. Nauw nog was hij genezen, toen zijn woning te Brussel afbrandde; nauw in een nieuwe woning had een inbraak hem beroofd van enige duizenden guldens aan zilver. Tevoren had hij moeten ontdekken

hoe zijn hofmeester en secretaris hem schaamteloos bestalen; en dit alles terwijl hij steeds minder wist hoe het leven van zijn wettige en onwettige kinderen te verzekeren.

‘Begrijpt ge werkelijk niet, zei hij tot Onno, dat een noodlot ons vervolgt? Ik weet het; er is voor ons geen uitweg meer’. Hij scheen met ‘ons’ het hele ras der Van Harens te bedoelen. ‘Op Henkenshagen, zei hij, heb ik deze winter Marianne teruggezien. Ik stond aan mijn raam en keek naar de sterren; toen kwam zij, geheel als vroeger, zacht aan mijn zijde staan. Ik was niet bang en wilde haar begroeten; maar zij legde haar hand op mijn schouder en zweefde boven mij, en de woorden die zij sprak drongen diep in mij door; ik hoor ze nog: “Arme Haren, steeds gladder wordt de weg”. Steeds gladder, inderdaad... tot dáár!’ Hij wees naar de betrokken lucht, waar één veeg van groenig blauw uitkwam, daaronder brak de lijn van de horizon het uitzicht scherp in twee. ‘Tot aan die streep?’ vroeg Onno. Willem haalde uit zijn zak een opgevouwen papier; het bevatte een gedicht, onlangs geschreven.

Het heette *Het Menschelyk Leven*; Onno las het, en voor de eerste maal kwam in hem op dat het dichterschap misschien ook hem beschoren kon zijn. De man die *dit* geschreven had althans, moest volkomen zijn gerijpt. De strofen vloeiden samen tot een lange klacht over de onzekerheid van het leven, dan, afgebroken als door die streep waarvan hij gezegd had ‘tot daar’, bijna los eraan hangend, verlost, klom een korte nazang naar God's oneindigheid. *Dáár vlucht de smart, dáár sterft de dood*... Het waren de schoonste verzen die Willem ooit geschreven had; misschien had hij met heel zijn bestaan betaald om ze te kunnen schrijven, maar Onno was het of ze met zijn eigen leven waren gevuld.

Zomwijlen rukt, voor 't eind van uwe dagen,
Fortuin uw staat terneer, gelijk men in het woud
Een hogen eik, om verr' geslagen,
Na 't woeden van den wind aanschouwt.

Danwordt een dwaas op uwen stoel verheven,
't Geweld verwoest uw erf; de laster verft uw kleed;
Geen vriend durft zich naar 't huis begeven,
Daar 't bleek gebrek den vloer betreedt.

Was dat voor Willem zelf? Hij, Onno, zou zich niet als omver geslagen beschouwen eer hij opnieuw in Holland was geweest.

Na Willem's vertrek begon hij zich practisch op zijn strijd voor te bereiden. Het allereerste was een gedetailleerd verhaal te doen optekenen van Betje over alles wat in den huize Sandick was voorgevallen. Voor de rest bezat hij immers nog zijn roem, zijn persoonlijk overwicht (nu hij niet meer overrompeld was), zijn 500 brieven van de prins en de prinses, om mee te spreken wanneer hij de wereld vragen zou of bloedschande waarschijnlijk was in zijn geval? Bovendien geloofde hij niet dat Hogendorp, die nu immers met Caroline gehuwd was, hem even fel als gedurende zijn verloving zou aanvallen, terwijl hij zijn negerschoonzoon nooit anders dan als een meedoener beschouwd had. Had hij alleen met politieke tegenstanders te doen, dan was die strijd hem vertrouwd; dat men nu nog, binnen de familiekring, een schandaal zou doen losbarsten, dat alle familieleden kon besmetten, achtte hij niet meer mogelijk. In April was hij in Den Haag, 'nam overal les devants', zoals men zei, vertellend van een komplot dat tegen hem was gesmeed, maar dat hij alle papieren en bewijzen nu had die zijn vervolgers op het schavot konden brengen. Daarop verscheen hij in de Statenvergadering.

Het had een jammerlijk effect. Van Hardenbroek schrijft in zijn dagboek: *O.Z. van Haren komt onverwacht in 's Hage, verschijnt in H.H.M. vergadering, werdt door geen mens genoegsaem aengesproken, gaat bij den prins aen 't hof, ook bij de princes van Weylburg, selfs met sijn vrouw, dog werdt mede door niemand aengesproken*. De tegenaanval bleef ook niet uit, en hoezeer hij zich onder de militaire partij vijanden gemaakt had, zou hij nu eerst goed merken. Het familieschandaal werd nu zeker een wapen in de handen van hen die, zelf

buiten de familie staande, door het schandaal weinig te verliezen hadden en de wil van de schoonzoons deed in dit stadium niet zoveel meer ter zake. De eerste die zich door Onno's bedreigingen in zijn eer getast achtte, bleek te zijn de kolonel Van der Dussen, die bij de hertog toegang had en dus vanzelf daarheen liep toen het erom ging Onno te nekken. De kolonel had zich voorzien van Onno's verklaring, welke hem, niet dan na het maken van zeer veel zwarigheid, zei hij, was afgestaan door Willem van Hogendorp; dat wil zeggen, deze had voorlopig eigenhandig een afschrift gemaakt en daarna de kolonel naar de hertog vergezeld om hem dit papier te laten lezen. De hertog gaf het door aan de raadpensionaris Steyn en een geheime besogne van gedeputeerden werd benoemd om de zaak te onderzoeken, zodat *op het gezicht van deze akte alle de leden van het secreet Besoigne met ontsteltenis zijn aengedaan geworden*, naar het rapport luidde, en aan Onno de toegang tot de vergadering werd ontzegd tot hij zich van deze blaam zou hebben gezuiverd.

Binnen één maand tijd publiceerde Onno nu zijn eerste *Deductie*, boeiend als een roman en hoofdzakelijk op Betje's latere verklaringen gebaseerd, maar door de tegenpartij ook als roman behandeld. Woede en verontwaardiging dreven zijn pen, geloof aan zijn overtuigingskracht ook, maar niet het minst de behoefte alle opstandige familieleden te straffen waarin zij gezondigd hadden; moest hij, als hoofd van de familie, ten onder gaan, zij zouden onder de ruïnes worden meebedolven. Willem van Haren, in Brussel, ontstelde dan ook hevig toen hij de brochure in handen kreeg en keurde deze daad onbewimpeld af: hiermee had Onno zelf de familie voor het publiek geworpen en zich aan alle pamflettisten in rijm en proza overgeleverd.

Het pamfletschrijven was door de politiek sinds lang een rage geworden; geen wonder dat het Van Haren-schandaal al deze moralisten in beweging bracht. De Algemene Staten antwoordden met een soort droge humor, leek het wel, op Onno's publicatie, door wat in hun geheim register geboekt stond

over te brengen in het ordinaris register. De Staten van Friesland protesteerden dat men geen bevoegdheid had iemand weg te houden van de plaats waar hij volgens hun creditief had tecompareren, maar ontvingen een waardig en uitvoerig antwoord; Onno bleef buitengesloten. De nuchtere Van Hardenbroek noteert: *De sake van O.Z. van Haren segt men nu dat in Friesland voor 't hof sal gepousseert worden door hem O.Z.; men debiteert ook dat wat gelegenheyt geeft tot de accusatie van sijne dogters, is dat die ene een breuk hadde, waerna hij als vader van tijt tot tijt sag. Ook debiteert men dat sijn outste dogter wel 2 kinderen voor haar trouwen van hem soude gehad hebben, gelijk mede de tweede dogter Doekje*.

De trotse Amelia zou een moord begaan hebben wanneer zij dit gelezen had; en voor de note gaie was het jammer dat Onno's eigen breukband, die hij immers niet zelf los kon maken, niet eveneens in dit kort overzicht werd opgenomen. De replieken van de tegenpartij en de nieuwe deducties van Onno volgden elkaar nu echter regelmatig op; het duurde langer dan een jaar; ieder van de dramatis personae kwam in een eigen stuk proza aan het woord. En hiertussendoor werd Caroline's eerste kind, een zoon, geboren.

De jonge vader schreef die dag een nieuwe brief aan Adeleide, betuigend dat hij deze zoon eerbied en zelfs genegenheid zou bijbrengen voor een grootmoeder die weliswaar haar dochter vervloekt had toen deze zich zwanger bevond, zodat het kind mee gevloekt was, maar wier hart wellicht beter was dan de vloek die haar hand had geschreven. ‘De impertinente zot! zei Adeleide; moge zijn zoon niet op hem lijken, als men van mij genegenheid terugverwacht’. Toch keerden haar gedachten telkens terug naar het kind, waarvan zij door deze ellende werd gescheiden. Van Hogendorp had ook geschreven dat hij het, wat hem betreft, gaarne op haar schoot zou hebben gebracht, en van dat zinnetje raakte zij niet los. Het kind was midden in de nacht geboren, de bevalling was voorspoedig geweest, en behalve haar zuster Amelia en twee vroedvrouwen,

hadden nog twee dames Caroline bijgestaan. Hogendorp had het uitvoerig geschreven, ook als om haar vervloeking te bespotten. En toch scheen deze hem pijn te hebben gedaan en de naam van God kwam veelmaals in zijn brief voor. Deze deïst had trouwens met verklaringen van predikanten trachten te weerleggen dat hij zich ooit goddeloos zou hebben betoond: zijn Godsgeloof ging met de Rede samen en was er slechts mooier door, had hij beweerd. Caroline had nu dus een zoon. Het kind heette Dirk.

Toen het proces plaats had, waarin het hof van Friesland een *non liquet* uitsprak, gebeurde dit een jaar later, precies op de dag waarop Caroline's tweede zoon, Gijsbert Karel, werd geboren.

Van toen af bleef Onno Zwier van Haren in Friesland: niet schuldig bewezen, maar genekt. Hij sloot zich in zijn slot van Wolvega op; toch had hij zich nog niet bij zijn nederlaag neergelegd. Een jaar later schreef hij aan een vriend: *Votre conseil de modération est fort bon, mais celui de la compassion n'est pas de mon ressort ni de mon caractère... Le criminel doit tâcher à émouvoir la compassion, l'innocent calomnié doit tâcher à inspirer l'indignation et le mépris pour ses calomniateurs*. Hij meende vanuit het noorden de friese partij te kunnen leiden die in Den Haag de strijd tegen Brunswijk voortzette.

Vrienden hielden hem op de hoogte van de bewegingen van de dikke hertog; men zei dat hij de prachtige gaven van de jonge prins zocht te ondermijnen door hem te laten drinken, dat hij hem reeds nagenoeg willoos had gekregen, omdat de toekomstige Willem V, een jongeling van zestien nu al, nog steeds als een kind iedere vingerwijzing van zijn voogd volgde. Het volgende jaar trachtte Onno de meerderjarigheid van de prins te verhaasten, verklarend dat Brunswijk zijn gewoonte kon volgen van zich de buik uit de kreuken, maar dat het hem niet lukken mocht de erfstadhouder van de bank te zuipen. De jonge prins zelf echter reageerde krachtig: hij wenste

niets van deze vervroegde meerderjarigheid te horen. De hertog had van zijn kant niet stilgezeten en de prins was nu overtuigd dat de beide broers Van Haren valse vrienden waren van het huis van Oranje. Hij schreef aan zijn grootmoeder, de nu meer dan zeventigjarige Maaike-Meu, die sinds de dood van zijn moeder in Friesland voor hem regeerde, en deze - die bij zijn meerderjarigheid een paar gereserveerde rechten in haar provincie zou verliezen - verbood al haar getrouwen nog een voet bij de Van Harens te zetten.

Deze stoot naar de hertog vanuit Friesland werd Onno's laatste. Het noodlotsgevoel van Willem had zich nu aan hem meegedeeld, maar berusting zou hem nieuwe kracht geven. Hij zag zijn jongste kinderen rond hem opgroeien, evenzeer als de vorige gekoesterd door Adeleide's moederzorgen; zou hij zelf voortaan een wrokkende landjonker zijn? Na zijn 53e jaar begon hij door de bossen van Wolvega te dwalen, als moest hij de rijmen in de bomen beluisteren. Willem had na *Het Menschelyk Leven* niets meer geschreven, op het berijmen van een paar psalmen na, het was of Onno zijn dichterstaak moest overnemen. Het gering succes van zijn deducties in proza vergelijkend met de grote invloed die Willem vroeger met zijn zangen had uitgeoefend, geloofde Onno dat ook hij tot de vaderlandse gemoederen beter in verzen kon spreken.

Dat de bijbelwoorden, waaruit hij zijn moed voor een nieuwe strijd had geput, hem tot valstrik konden zijn geweest, deed zich maar éven aan hem op. Nu de strijd beslecht was, aanvaardde hij zijn fatum anders dan toen hij aan de uitslag nog twijfelen kon. Als God hem een valstrik gespannen had - *twee* valstrikken, de een achter de ander - dan was het wellicht Zijn bedoeling geweest hem door vernedering groter te maken. Hij was waarlijk te zeer belezen in het ene Boek, om niet te weten dat God's bedoelingen vaak die richting uitgingen ten opzichte van wie met Zijn liefde gezegend zijn. En wanneer hij nu aan Willem terugdacht, was het waarlijk of God hem, Onno, liever had dan zijn toch ook beproefde broer; en als de Van Harens vervolgd werden, zoals Willem gezegd

had, kon het dan niet zijn dat God hem, Onno, de zwaarste beproeving had opgelegd, omdat hij degeen was, die de kracht had desondanks overwinnaar te blijven?

9 Willem's noodlot

Het einde van de zevenjarige oorlog in 1763 was voor de Republiek, die niets gedaan had dan met haar sympathieën slingeren tussen Frankrijk en Engeland, van weinig belang in zover het betrof wie gewonnen en wie verloren hadden; maar de gevolgen voor de handel, vooral van overzee, waren groot. In deze zelfde jaren had de engelse East India Company haar overwicht in de koloniën geheel bevestigd, en niet alleen was de Republiek in de schaduw gesteld, maar ook Frankrijk door het optreden van Clive verdrongen op een wijze die niemand voorzien had. De politiek van Bentinck, die er altijd uit bestaan had toenadering, dat wil zeggen bescherming, bij Engeland te zoeken, leek nu dringend nodig, maar Bentinck zelf zag zich steeds meer door Brunswijk verdrongen. De amsterdamse beurs was betrokken geraakt in de geldoperaties, waartoe Pruisen en Zweden zich door de oorlog genoopt zagen; grote massa's ongedekt papiergeld waren uitgegeven, Hamburg speelde voor tussenstation en de windhandel uit de dagen van Law scheen teruggekeerd. Door heel de Republiek was de goederenhandel nu althans door de geldhandel vervangen, en op enige grote kooplieden na, die inderdaad fabelachtige winsten maakten, zag men zich aan de brutaalste wisselruiterij overgeleverd.

Willem van Haren, die zich aan het hof sinds de dood van de prinses-gouvernante vergeten wist, had na zijn tegenslagen in Brussel een ogenblik gehoopt zich door het opengevallen gezantschap te Constantinopel te kunnen herstellen, maar onvoldoende ondersteund en als Onno's broer door Brunswijk verdacht, steeds lustelozer buitendien, dit plan weer laten varen; nu leek hem geen andere weg open te staan dan in ge-

waagde speculaties zijn redding te zoeken. Hij verzonk steeds dieper in moeilijkheid, en het humeur van zijn toch reeds niet tedere Natalis bedierf er volkomen van.

In hetzelfde jaar waarin te Amsterdam het handelshuis De Neufville met een passief van 3 millioen ineenstortte, had Natalis zich bijna geheel met haar vroegere beschermelinge Wimke gebrouilleerd. Wimke immers had haar als iets ouder jongmeisje leren kennen toen zij zelf nog in IJsselstein door de oude franse juffrouw werd opgevoed en bewaakt; bij de eerste aanblik had zij Natalis toen aanvaard als een toonbeeld van losse wereldse beschaving, en dus als haar boezemvriendin. Toen het huwelijk van haar vader met deze vriendin in alle stilte in Brussel werd voltrokken, was Wimke daarover door vreemden ingelicht, maar zij wist, van Natalis zelf, dat deze toen reeds drie kinderen van haar vader bezat, en het huwelijk had noch haar afkeur noch haar verbazing. ‘Wat vreugd voor ons, Wimke, had de vriendin het vorige jaar nog gezegd, als ik het geluk zou hebben te trouwen; dan zou ik kunnen bellen en zeggen: “laat mijn oudste dochter beneden komen”, want ge zoudt natuurlijk altijd bij ons zijn’. Evenmin had Wimke deze woorden betwijfeld als die van haar vader, toen hij haar bij haar eerste zwangerschap nog eens op zijn schoot genomen had: ‘Mijn arme Willemijn, ik heb je ongelukkig gemaakt; maar troost je, ik zal je nooit verlaten, al had je twintig kinderen; vertrouw gerust op mij’. Toen zij Marianne had moeten verplegen, die in haar armen gestorven was en die zich in haar laatste dagen moeder had laten noemen, had zij zich geheel Willem's dochter gevoeld en daarvoor alle inspanning over gehad, want in dit zachte en soms wat stumperige meisje stak een harense trots het hoofd op, wanneer men haar deed voelen dat zij een onechte dochter was. Van een heer die haar in vol gezelschap aldus aan haar ‘ongelukkige geboorte’ herinnerd had, schreef zij ronduit aan haar vader dat zij hem nu zozeer haatte, dat zij niet tevreden zou sterven eer zij veroorzaakt had dat hij armen of benen brak.

Haar broer Adam, die in Utrecht studeerde, had zij toen in

lang niet gezien; op een dag was hij te voet naar Henkenshagen gekomen, ondanks de winterkou in een mantel vol gaten, en ‘om de reiskosten uit te sparen’, zoals Wimke met stil verwijt aan haar vader schreef. Het verblijf van haar oom Onno, kort daarop, die zich eerst somber in zijn kamer teruggetrokken had en de dagen lezend doorbracht, haast zonder een voet te zetten in de tuin, die nauwelijks het woord gericht had tot haar man de luitenant, was niettemin ook een gebeurtenis voor haar geweest; daarna was haar tante Adeleide gekomen met haar nichten Doekje en Betje, en het werd voor haar, maar voor de kinderen vooral, bijna feest. Voor Adeleide zou zij door het vuur zijn gegaan, en Doekje scheen als niemand anders van haar kinderen te houden.

Op Doekje's eigen verlangen had zij haar volgend kind naar deze nicht genoemd, en daardoor een eerste pijnlijke botsing met haar vader gehad, die haar verweten had zich verkeerde voorstellingen te maken van haar toekomst en plaats in de familie. Hij had haar voorgehouden dat hij zowel Adam als haar de naam Van der Borg bij de zijne gegeven had, opdat zij zich zo zouden noemen en niet Van Haren. Zij wist zich, door Doekje's eigen verlangen aan te voeren, gemakkelijk vrij te pleiten, maar nimmer nog had men haar zo diep gekwetst. En het was of daarmee ook haar onwaarde voor Louise Natalis, die zij nu *Madame* noemde, was vastgesteld; op haar brieven aan deze naar Brussel kreeg zij geen antwoord meer; wanneer zij zich daarover beklaagde kwam een nieuw pak verwijten van haar vader los. Verre van zich zijn vroegere belofte te herinneren, schoof hij nu bars alle verantwoordelijkheid op haar man de luitenant, zeggend dat die haar getrouwd scheen te hebben om zijn vrees voor het oorlogsvuur te verbergen aan andermans kachelvuur, maar dat hij daarnaar dan in eigen familie moest zoeken.

In werkelijkheid was Willem, wanneer hij een dergelijke brief geschreven had, de wanhoop nabij. Maar het was hem onmogelijk geworden al wat hem aan deze tak van zijn eigen stam herinnerde anders te zien dan als een kwelling; en wanneer

hij het had kunnen vergeten, Natalis zou gezorgd hebben dat dit gevoel krachtig werd vernieuwd. Maria Crullers had hem niet meer geschreven, nadat hij vijf van haar brieven onbeantwoord gelaten had, maar Wimke scheen in de plaats van haar moeder getreden en met zoveel meer recht. Het geld dat hij door haar bemiddeling aan haar moeder had laten sturen, juist om nieuwe verwikkelingen te voorkomen, had mede aanleiding gegeven tot onenigheid. Wimke had het eens - voorlopig natuurlijk - voor haar eigen kinderen gebruikt; hij had haar toen heftig beschuldigd het inkomen van haar moeder achter te houden, zij had even heftig geantwoord dat dergelijke gedachten hem alleen ingeblazen konden zijn door haar vroegere vriendin, nu haar wreedste vijand, iemand die hemzelf in zijn ziekte zo bitter slecht verpleegd had; en zij had daaraan een betoog vastgeknoopt over haar geliefde en vereerde moeder, dat hem een ogenblik van werkelijke vrolijkheid bezorgd had door de misplaatste overdrijving. In deze tijd juist had hij leren inzien dat hij voortaan alleen nog maar zijn eigen armoede zou kunnen verbergen met alle middelen die iemand van zijn positie daarvoor ten dienste stonden. En zijn zoon Adam eiste opeens alle aandacht.

Het was waar dat de jongen altijd van een studieuze geest blijk gegeven had. Toen hij naar Utrecht ging, las hij Homerus voor de vuist weg en musiceerde hij verdienstelijk. Willem, die de gouverneur-generaal Van Imhoff immers tot zijn vrienden mocht rekenen, had hem naar Indië willen zenden, redenerend dat een jongen die een goede hand schreef en talen en muziek kende, in dat land een rara avis moest zijn en zeer bruikbaar in dienst van de Compagnie; maar de jongen had toen niet gewild en de studie verkozen. Als student had hij zich inderdaad oppassend en leergierig betoond, wel zeer in strijd met de heersende studentenzeden; toch verliep zijn studie langzaam, en nu verweet hij zijn vader dat dit kwam door geldgebrek. Met bitterheid had hij hem geschreven nu wèl de Oost te verkiezen. Willem had geantwoord dat hij naar Henkenshagen moest komen, vanwaar hij hem dan verder

naar Brussel roepen kon om hem op te leiden tot zijn eigen secretaris.

Adam had daar toen zes maanden gewacht, samenrottend met zijn zuster en schoonbroer tegen hem, Willem, en natuurlijk tegen *Madame*, die toch voorwaar zo vriendelijk was geweest hem telkens openlijk als oudste broer van haar kinderen te behandelen. Zich echter niet in staat ziende zijn belofte te vervullen, had Willem hem daarop naar Utrecht moeten terugzenden, waar hij volgens zijn zeggen hongerlijdend verder gestudeerd had. Hij beweerde nu ook dat hij in die tijd in Utrecht een goede partij had kunnen maken, wat hem door de valse voorspiegelingen van zijn vader mislukt was. Hij was ziek geworden, en om hem nieuwe moed te geven had Willem hem bericht dat hij hem vermoedelijk spoedig in Friesland zou kunnen plaatsen. Ook dat was niet geschied, en ook dat verweet Adam hem nu. Tenslotte was hij toch in de rechten gepromoveerd en van Utrecht naar Amsterdam gegaan. Daar had hij een advocatenkantoor geopend, waarvoor Willem enige contanten gevonden had. Maar zijn vennoot, zei hij, had hem bedrogen; wat Willem een slecht excuus leek. Gekweld als hij zich voelde, vond Willem het makkelijker te geloven dat Adam's eerste maatschappelijk probeersel door eigen schuld niets opgeleverd had; maar voor Adam was dit wantrouwen meer dan grievend.

Nadat hij in 7 maanden van zijn vader geen antwoord had ontvangen, en met f 200 schuld vervolgd en in ontberingen geleefd had, schreef Adam nogmaals. Ditmaal ging hij tot bedreigingen over en sprak hij als een wettige eerste zoon. *Me croyez-vous assez lâche, Monsieur, de souffrir patiemment la misère et d'etre considéré comme un misérable, indigne d'aucune réflexion sinon que quand il s'agit de me traiter comme un animal, alors que d'autres (qui n'ont pas le quart du droit que j'ai) jouissent de tous les privilèges d'une naissance légitime? Je ne mérite pas un sort si détestable ni ne me suis jamais rendu indigne d'être votre fils aîné... Après tant de misères je ne vois point d'autre moyen* (*en cas qu'il*

ne vous plaît pas de changer ma situation) que de m'adresser à ceux que la Providence a mis en Sa place pour décider ce qui est juste ou injuste. Je frémis en vous disant de telles paroles, mais au nom de Dieu, mettez-vous en ma place! N'en feriez vous pas de même si on vous refusait le pain, et par dessus le marché toute correspondance?

Deze brief lezend verzuchtte Willem eerst: 'Arme jongen, hij weet niet in wat toestand zijn vader zelf verkeert!' daarna werd hij kwaad en sloot het papier weg, een kalmer ogenblik afwachtend om te antwoorden; tenslotte herinnerde hij zich dat niet antwoorden altijd weer het beste was. Hij zelf wachtte immers op de verandering die hem een nieuwe kans kon brengen? Hij geloofde niet meer aan die kans, maar in ieder geval leek het beter zich intussen niet te laten verscheuren door zelfverwijt. Behalve deze soort brieven van Adam en Wimke, ontving hij er waarlijk genoeg van zijn schuldeisers: joden, woekeraars en wisselruiters, want hij had nu ook menigmaal, volgens het beginsel 'ieder zijn beurt', zich de origine moeten verklaren van een wissel, doorgegeven door anderen, die hem dezelfde dienst bewezen hadden, en deze zwendel, gedekt door zijn positie en naam, leek hem slechts een concessie aan de zeden van het ogenblik.

De grote gebeurtenis in de Republiek: toen de erfprins in 1766 het stadhouderschap aanvaardde, toonde weldra aan dat ook van die kant geen hulp te verwachten viel. Daarbij wist Willem toen nauwelijks aan wie hij zijn heilwensen voor de nieuwe stadhouder zou kunnen opdragen; persoonlijk had men hem bij herhaling niet thuis gegeven. De 18-jarige Willem V was bovendien begonnen, op raad van Brunswijk, aan alle Staten zijn aanstelling te vragen als was hij een ambtenaar, en slechts Friesland had verklaard aan een geboren stadhouder geen andere aanstelling te kunnen geven dan die van zijn vader. Bij de andere regenten was Brunswijk door deze ene zet echter in blakende gunst geraakt. De Staten Generaal en Provinciaal, de Raad van State, alles putte zich uit in dankbetui-

gingen voor zijn onmogelijk naar waarde te schatten verdiensten en zijn vaderlijke zorgen, die men hoopte bij voortduring voor het land te behouden. Van allen en iedereen was echter niemand meer dan de jonge stadhouder zelf overtuigd dat hij de hertog bleef nodig hebben, zodat diens voogdij nu eerst recht leek begonnen. Elk van deze gebeurtenissen in de Republiek kon slechts het noodlotsgevoel versterken dat Willem van Haren in zijn greep had.

Ondanks alle wrangheid in brief en gesprek, werd Wimke echter met familie op Henkenshagen gelaten. Maar daarmee was alles gezegd: in haar onderhoud had zij zelf te voorzien, zodat zij op crediet leefde; de winter belegerde haar als in een opgegeven vesting, de kou drong in elke hoek van het holle huis en verstijfde de halfverhongerden. In haar onzeker frans vergastte zij haar vader dan op nieuwe kreten van het hart: *Songez que mes enfants n'ont plus ni habits ni linge; que les taxes doivent se payer. Enfin, représentez-vous une famille de 9 personnes à nourrir et à vêtir, que mon bois est fini, et que je n'en puis faire couper faute de comptants...*

De arme man was bijna gelukkig toen hij door een val in zijn kamer een been brak, waardoor hij geruime tijd als invalide behandeld moest worden.

Aan het eind van dit jaar kreeg hij ook nieuwe berichten van Adam: deze meende er nu in geslaagd te zijn naar de Oost te komen, indien hij slechts een equipement kon verkrijgen.

Willem van Haren zag zijn 58ste verjaardag naderen, en herinnerde zich met weemoed zijn eigen beschrijving van de ouderdom:

Wie koomt daar aan, vermoeid en neergebogen?
Zijn wenkbraauw is gelijk aan 't ingaan van de nagt;
De glans der maan is in zijne oogen;
Zijn kruin is 't zwerk, met sneeuw bevragt.

Maar hoe al te dichterlijk was eigenlijk dat beeld! Hij noteerde wat de werkelijkheid was in één korte losse strofe (hij zou er later wel bijvoegen hoe het vroeger geweest was):

Nu vlood de slaap reeds in den vroegen morgen,
Ja, somtijds had de nagt voor hem geheel geen rust,
Vermoeden, vrees, wantrouwen, zorgen,
Verdoofden kennis, ijver, lust.

Jaardag en herstel beide werden met een huiselijk feest gevierd. Zijn kinderen uit Natalis - zijn echte! - speelden een aandoenlijk toneelstukje, *La Piété filiale*. Natalis zat naast hem, soms tot tranen ontroerd dan lachend, alsof zij hem niet die morgen nog fel gestriemd had. Zij was zoveel jonger dan hij, maar ondanks alles, oud was hij niet, misschien dank zij haar. Ja, zij dwong hem wel jong te blijven met haar grotere jeugd, en lacy! zijn merg was niet gestold, ondanks kwalen en gebroken been; het gloeide nog voor haar. De kinderen alleen zouden hem droevig naar bed hebben gestuurd: 'Dit grut, dacht hij, even verloren als die twee blaters, die mij de oren verscheuren, en ach, dezen weten nog van niets'. Meer dan 150 schuldeisers stonden nu dagelijks tot de overval gereed, begerig zijn bloed te drinken bij gebrek aan goud.

En Onno die hem gekwetst had door hem er volstrekt niet in te kennen toen hij tot de dwaze publicatie van zijn eerste *Deductie* besloten had, Onno met wie hij sindsdien zo goed als niet meer correspondeerde, omdat hij, Willem, immers toch niets doen kon voor iemand die zijn leven lang gemeend had alles beter te weten, Onno zond hem soms verzen om er aanmerkingen bij te maken, verzen die hij te stroef vond, want edele gedachten kunnen niet genoeg gepolijst, zoals hij zelf met zijn *Friso* tot het uiterste had bewezen. Het was hem een bittere gewaarwording dat Onno troost gevonden had in de poëzie waar hij, immer de dichter van de twee, geen zang meer in zijn boezem vond. De poëzie sprak van ouds en overal maar één taal, en het kwam hem voor dat Onno die nog niet kende; maar hij, die haar met zoveel moeite had leren beheersen, hij was stom, en dat was erger schade.

Had hij ooit een dichter moeten zijn, vroeg hij zich af; hij, die de *Leonidas* had kunnen schrijven, had niet een militai-

re loopbaan de zijne moeten worden? De schoonste tijd in zijn leven, meende hij nu, was wellicht nog die geweest, toen hij als gecommitteerde-te-velde in het belegerde Bergen-op-Zoom had gewoond, in het huis van het Markiezenhof dat toebehoorde aan de weggelopen notabele, van wie later gezegd werd dat hij de vijand aan de plannen van de vesting had geholpen die de verrassing hadden mogelijk gemaakt. In dat huis van een verrader had hij, Willem van Haren, gelijk aan iedere soldaat wat doodsverachting en risico betreft, een rijke levensepisode gekend; met de kogels die voortdurend in de straten vielen, het dreunen van de grond en de doden en gewonden die dagelijks werden opgeruimd; met de vrouwen die gemakkelijker waren dan ooit en een verdiende beloning voor de ten dode gewijden; met het visioen van de laatste nacht, toen hij de oude Cronström in zijn vlucht had bijgestaan. Daar diens draagstoel in het Markiezenhof stond, die door de vijand reeds was geblokkeerd, werd een uitval door enige officieren gedaan, die deze toewijding aan hun oude chef moesten boeten met dood en verwondingen, en de burgerwacht werd intussen, op het Beursplein vlakbij, tot de laatste man afgemaakt. Het was eigenlijk een groot moment geweest, die nacht: de flikkerende schijnsels, de geluiden, knallen en schreeuwen, het verloren gevoel van recht in de dood te kunnen verdwalen, de smaak van bloed en pijn om zich heen en het noodlot van wie ongelukkiger waren. Wanneer ook hij, Willem, toen gesneuveld was, inplaats van nu als de rampzalige Cronström misschien nog eens oud en vervallen te moeten staan als beklaagde in een proces! Het beeld van de 82-jarige generaal, die hij persoonlijk zo goed gekend had, kwam hem dagelijks gezelschap houden, als een oudere broer, een oudere ik. Hoezeer begreep hij de man nu beter dan toen, toen hij niets dan verachtelijk medelijden voor hem had overgehad. Nu zag hij hem als een tragische figuur, de ware held van die tragedie van slordigheid, afgunst en verraad, die de militaire episode van Bergen-op-Zoom geweest was.

Hij zag de grijsaard weer binnenkomen in de kamer waarin

Willem IV hem had ontboden om hem met dat ongelukkig opperbevelhebberschap te belasten, dat hij uitsluitend dankte aan zijn hoge leeftijd; een eerbiedwaardigheid, meende de stadhouder in zijn onmenskundig goed vertrouwen, waardoor deze man twee vorstelijke onderbevelhebbers met elkaar zou kunnen verzoenen, die elkaar benijdden en haatten. Bij dit onderhoud was Willem tegenwoordig geweest en hij had onmiddellijk gezien hoe de doofheid van de grijsaard hem belet had ook maar de helft van 's prinsen woorden te verstaan. Hij was met hem samen naar de bedreigde stad gereisd en de arme had hem met grote oprechtheid en gans niet zonder inzicht bekend dat de prins verkeerd had gedaan met hèm juist te sturen, dat hij zelf had moeten gaan. Maar al zijn excuses hadden immers niet mogen baten en een militair moest op zijn 82e jaar nog weten te gehoorzamen. Dit militaire cadaver dus, met zijn verpeste adem die uit een bloedeloze mond kwam en de amechtige stramheid van een nog rechtlopend knekelhuis, had gehoorzaamd, in het volle besef niet méér te kunnen doen dan de schim van een soldaat, die slechts door benauwdheid en hoest nog aan deze wereld werd gekluisterd. De twee onderbevelhebbers die hij met zijn ancienniteit imponeren moest, de prinsen van Hessen en Saksen, Willem had bij iedere ontmoeting meegemaakt met welke hooghartige onverschilligheid zij hem bejegenden, hoe zij in zijn aanwezigheid slechts de rechtvaardiging zagen van nu zelf niets meer te verrichten en hoe hun officieren dit voorbeeld imiteerden. Op een dag had Willem de oude generaal duidelijk doen weten dat geen doofheid hem mocht beletten te verstaan hoe al deze militairen brutaalweg hun eigen chefs kozen, en hij had als een filosoof geknikt en zelfs geen poging gedaan het tegen te spreken.

Erkennend dat zijn gezag nul was, had Cronström zich opgemaakt om - altijd naar zijn vermogens - met zijn eigen persoon te betalen. Hij waagde zijn afgeleefd bestaan, door zich in zijn draagstoel te laten brengen naar de beschoten wallen, omdat de andere bevelhebbers het niet meer hun taak achtten

die te inspecteren. In de verwarring van de laatste nacht had hij, toen eindelijk tot hem was doorgedrongen dat het ergste gebeurd was, een moed en beslistheid getoond, zeer superieur aan die van de trotse prins van Hessen, en Willem van Haren, die hem destijds vervloekt had als de meest caduke harlekijn van de komedie, ontdekte met nauwelijks een zweem van verbazing dat hij hem nu bijna bewonderde. 'Wat had *ik* in zijn plaats gepresteerd?' dacht hij, en zijn eigen lichamelijk verval maakte hem voor zichzelf doorlopend tot een voorwerp van vergelijking met die jarenlang vergeten schim.

Hij zocht uit zijn koffers de soort uniform die hij in Bergen-op-Zoom gedragen had en knoopte zich die over de vermagerde romp. Het laken was houterig en knappend geworden; hij bezag zich in de spiegel en had een opwelling zich in dit gewaad in zijn zwaard te storten, als straf voor de eens meegemaakte vlucht. In deze minuut werd hem een nieuwe brief van Adam gebracht. Adam deed hem weten dat zijn reis naar de Oost toch verkeken was: men had hem opnieuw bedrogen, een advocaat was geraadpleegd, maar het scheen dat hij geen verhaal had. 'Mijn zoon is hij meer dan hij vermoedt', prevelde Willem, dit lezend. Maar ware het niet wreed de jongen in te lichten uit welk noodlot zijn erfenis bestond?

'Adam kan niet weg', zei hij suf tot Natalis, die hem nog met de brief in de hand vond en in die verflenste uniform. Met een krul in haar mondhoek antwoordde zij prompt: 'Bon sang ne peut mentir'.

10 Onno's ouderdom

Een maand later vernam Onno in Wolvega de dood van zijn broer, die op Henkenshagen had plaatsgehad. De kennisgeving van zijn weduwe, die zijn boedel weigerde, sprak van een beroerte. Uit mededelingen van de friese hofmeester Ludinga, die Willem vergezeld had en die na zijn begrafenis naar Friesland was teruggekeerd, bleek echter duidelijk dat hij zich vergif had toegediend.

Welk verlangen naar Wimke of naar de herinnering van Marianne had hem naar Henkenshagen gevoerd? Hij had met Wimke gesproken alsof er nooit twist was geweest; de avond van zijn aankomst in haar familiekring de maaltijd gebruikt, zijn kleinkinderen met grappen toesprekend en met de luitenant converserend alsof hij hem voor een vernuftige geest hield. Wimke had hem gedurende tafel telkens vertederd gadegeslagen; ze zei later niet geloofd te hebben dat hij teruggekomen was, bang te zijn geweest dat deze huiselijke sfeer niet duren zou, dat hij de volgende morgen zich weer misnoegd zou tonen, en toch te hebben gehoopt dat hij niet spoedig weer heen zou gaan. Tegen het einde van de maaltijd had zij schuchter lachend gevraagd: ‘Houden wij u lang, vader?’ Hij had de hand opgeheven en gezegd: ‘Het zijn de besten niet die te lang blijven, Willemijn’. Een ogenblik later, toen de kinderen van tafel werden geleid, had hij zijn hofmeester gevraagd hem het poedertje te brengen dat in zijn kast lag. De hofmeester was in zijn kamer gegaan, had het gevraagde gevonden en hem gebracht. Met een theelepeltje had hij het rustig in zijn glas wijn omgeroerd en dat opgedronken; daarna, zijn vingers over zijn bord kruisend, ieder die nog aanzat opgenomen met vriendelijke blik. Hij had zelfs nog met enige

woorden deelgenomen aan het gesprek; het was of hij van het samenzitten zozeer genoot dat hij er niet toe kon besluiten het teken te geven van opstaan. Soms sloot hij zijn ogen even, men dacht dat hij gelukkig, hoewel vermoeid was. Een half uur nadat hij het glas uitgedronken had, viel zijn hoofd op zijn borst; zijn ogen waren nu niet meer gesloten, maar staarden. Wimke had een korte kreet geslaakt, de hofmeester was toegesneld, denkend dat hij zich onwel voelde. Hij leefde al niet meer.

Op Onno gleed ook deze dood af als iets dat reeds tot zijn verleden behoorde. Hij zag de monumentale voorpoort van Henkenshagen een ogenblik duidelijk voor zich, die voorpoort die bewees dat het slot minstens driehonderd jaar oud moest zijn; het was of Willem's dood daarachter werd verborgen, voorgoed van hem afgescheiden. Hij had zich een nieuw leven gebouwd met de strofen van zijn poëzie; het zogeheten werkelijke leven had zich voor hem meer en meer samengetrokken in die ene week te 's Hage die het voor hem verbrijzeld had, even onzinnig als onwezenlijk. Zijn schoonzoon Van Sandick was onverwacht gestorven; het had hem geen genoegen gedaan, ook niet toen hem later verhalen bereikten hoe het lijk van deze schoonzoon vóór de begrafenis reeds door de luizen zou zijn opgegeten. Wel had hij opgemerkt dat deze dood had plaatsgehad precies twee jaar na de publicatie van het eerste antwoord op zijn *Deductie*. Verder had Adeleide voor deze gelegenheid een onhebbelijke brief ontvangen van de weduwe Amelia, en dat was geheel zoals het hoorde, meende hij, want hij had een gedrukt doodsbericht gezien, ingevuld door de hand van Tiddinga en met het adres in de hand van kolonel Van der Dussen. Niet zo lang daarna was Amelia hertrouwd met een kolonel van de Zwitsers, en Adeleide, die het hem melden kwam, had van verzoening gesproken. Hij had met een zachte glimlach de schouders opgehaald en was de tuin rondgelopen: hij vocht met een strofe. Er was een tijd geweest, herinnerde hij zich, dat Willem in Sint-Anna de bomen had laten knippen en voor Marianne's

komst gepoogd had een geheel buitenlands aanzicht aan zijn verblijf te geven; voor Onno konden de bomen niet hoog genoeg zijn; een beeld dat in de vijver stond had hij eruit verwijderd, de vijver zelf was nu vol kroos en al wat hij daarin toeliet waren twee zwanen. Hij had de ene Bloys van Treslong genoemd en de andere Fagel, naar de twee grote vaderlanders, de geus en de staatsman, wier leven hij was begonnen te beschrijven.

Zijn vijand de hertog ging hem echter nooit geheel uit de gedachten. Toen hij van de eerloze en zogenaamd geheime akte van consulentschap had gehoord, had hij nog gebeefd van verontwaardiging, later geapplaudisseerd toen hem bericht werd hoe Bentinck de jonge stadhouder onomwonden zijn mening daarover had doen kennen. Een jaar eerder had Bentinck - die woelwater, zoals men hem schreef - alle moeite gedaan om Onno het commissariaat over de Zwitsers af te nemen dat hij nog steeds bezat, maar anderen hadden hem weerhouden door te zeggen dat Haren dan zeker weer een nieuw pamflet zou schrijven en niet te goed was om zelfs de brieven van de overleden prins te doen afdrukken. Men vreesde dus wel zijn penvaardigheid. Nu echter zou hij voor Bentinck geschreven hebben. Hij vernam hoe deze, bij de hertog gekomen zijnde, van Brunswijk zelf te horen had gekregen hoe de jonge prins hem tot zijn blijvende voogd benoemd had en dat hem de akte van aanstelling daarbij was vertoond; hoe Bentinck het papier verachtelijk met de vinger over de tafel teruggeschoven had, zeggend: ‘Ge vraagt mijn mening als de zaak gedaan is, ik heb daar niets mee te maken!’ en zich zo sterk tegen de hertog had geuit, dat deze later zei dat hij verdiend had uit het venster te worden gesmeten. Een van 's prinsen leraren had verder rondverteld dat, wanneer hij gebruik had willen maken van de biljetjes die dagelijks door de hertog aan de jonge prins werden gezonden, men daarmee alleen al Den Haag en het verdere land in vlam zou kunnen zetten. Iedereen was opeens gebeten op de hertog, die een bemoeial was en alles doen wilde, maar zon-

der één verantwoordelijkheid op zich te durven laden. ‘Hij vraagt zijn vrijbrief aan de meester om hem te verkopen, zei Onno’. Deze man die, hoe dan ook, 's prinsen belangen had moeten voorstaan, had zich, zoals ieder nu wist, door op dat stuk alles prijs te geven zozeer aangenaam gemaakt bij de heren Staten, dat deze hem niet alleen met lof en dank overstelpt hadden, maar hem nog zes ton in klinkende munt hadden vereerd. Bentinck daarentegen was na zijn laatste critiek wrokkend en miskend uit het politieke leven verdwenen.

De jonge prins was vervolgens gehuwd met een duitse prinses, wier moeder een zuster van de hertog was, zijzelf het nichtje ook van Frederik II. Dat Pruisen met dit huwelijk een baatzuchtige toenadering zocht tot de nu zo weerloze Republiek, Onno vermoedde het, maar verdiepen kon hij zich nu enkel nog in het vaderlands verleden. En dat de dikke hertog hieraan meegewerkt had, het lag in zijn rol en zijn aard, maar hem, Onno, had men immers de handen gebonden? De jonge prinses heette scherp van geest en soms van gemoed te zijn, en aldra had zij zich opgemaakt om haar verliefde echtgenoot aan de invloed van haar oom van Brunswijk te ontrukken, jaloers en beledigd als zij was door diens pogingen de prins van een burgerlijke verknochtheid aan zijn gade te genezen. Niet dan een flauw gerucht hiervan drong tot Onno door; het zou hem niet meer gegeven zijn de smadelijke nederlaag van Brunswijk bij te wonen die van dit conflict het einde zou zijn, maar indien hij zolang geleefd had, zou het hem misschien al niet veel meer dan een flauwe en wijsgerige voldoening hebben geschonken.

Hij had ook vernomen dat zijn schoonzoon Van Hogendorp op zijn beurt lid was geworden van de Algemene Staten, dat zijn dochter Caroline de nieuwe prinses vaak zag en dat deze haar vriendin was geworden als eertijds Anna die van Adeleide. Het hinderde hem niet, integendeel, want Caroline bleef van zijn geslacht; maar hij wist ook dat hij haar nooit zou terugzien, dat voor hem geen vriendschap uit deze hoek te verwachten viel. ‘Zij is gelukkig gehuwd, zei hij tot Ade

leide, met een man die haar geheel waardig is en die haar volle waarde ook heeft weten te doen uitkomen. Hoe zouden wij, onwaardigen, ons een juiste voorstelling omtrent dit geluk vormen?'

De verschijning van *Agon, Sultan van Bantam*, - zonder het voorbeeld van de Fransen had hij een dergelijk onderwerp wellicht niet aangedurfd, maar zoals het uitviel was hij de eerste om de oosterse vijand eer te bewijzen, - onmiddellijk gevolgd door het geuzendicht *Aan het Vaderland*, deed weer van hem spreken, maar droeg tevens bij tot het doen vergeten van het personage dat hij geweest was. Men merkte niet op, of althans men zei niet, dat het onderwerp van de *Agon* hem wel had moeten aantrekken omdat een woord erop toepasselijk was dat hij bij herhaling in zijn deducties had gebruikt: vadermoord. Hij had de hollandse verrader in het stuk Steenwijk genoemd, hoewel de man een metselaar was, slechts uit Steenwijk afkomstig, die Hendrik Lucassen heette; wie had aan de dikke hertog gedacht? Wie had opgemerkt dat hij de zaken vernuftig had omgedraaid, dat in zijn stuk Bantam de plaats innam van de Republiek en de gehate vreemdelingen die van de hollandse tyrannen, aan wie Agon, door zijn zoon neergestoken, het spel vrij liet? Men schold hem voor versifex en toonde aan dat zijn verzen hinkten, en dat leek afdoende.

En toch had hij zijn wandelingen, die zo vruchtbaar bleken voor zijn dicht, moeten afbreken, omdat men aanslagen op zijn leven beraamd had. Een dreigende groep mannen had hem eens tot in zijn tuin gevolgd toen hij zich verlaat had; kort daarop was in het bos op hem geschoten; de kogel had vlak bij zijn linkerschouder een groot stuk boomschors weggeslagen, maar door het gebladerte had hij niets kunnen zien, en ongewapend zijnde was hij haastig naar huis teruggekeerd, had een klacht ingediend, die zonder gevolg bleef, maat Adeleide moeten beloven niet meer alleen rond te dwalen. Vreesde men dan nog in hem de politieke tegenstander? Hij onderzocht zichzelf en vond geen andere eerzucht meer dan deze: zich te doen kennen zoals hij in de grond van zijn wezen was,

uitsluitend door zijn gedichten. Hij wilde zijn verloren zekerheden heroveren, in een andere wereld dan die vroeger de zijne was geweest. Zijn geestelijke en morele superioriteit, zijn trouw aan God's woord en het vaderland, zijn goed echtgenoot en vader zijn, en als garantie voor dit alles zijn onverbroken liefde voor Adeleide, zij waren immers altijd *waar* geweest, zij konden immers niet door een voorbijgaande dwaling tot leugen zijn gemaakt?

Door zijn zangen te vullen met vroomheid en vaderlandsliefde, door met vuur en toewijding zijn strofen te smeden, herstelde hij zijn vroegere orde, weefde hij de scheuren dicht die God in zijn leven had aangebracht. Een gril, na twintig jaren huwelijksgeluk, een ziekte van brein en vleze, een *beproeving* dus, zo ooit iets deze naam verdiende, was over hem gekomen om zijn hoogmoed te fnuiken, hem aldus tot de kern terug te voeren van zijn hoogste zekerheden. Een gril van een mal wicht dat niet thuis wilde komen, had hem, machtig als hij was, uitgeleverd aan zijn kleinste en vileinste belagers, maar tevens ontmaskerd die hij zijn dankbaren en toegewijden waande. De politiek had hem uitgeworpen, de poëzie zich voor hem geopend: welk een winst! en déze macht was altijd in hem geweest, maar God had hem moeten slaan om hem die te doen ontdekken. Hij kon de Camoëns van zijn land worden; wie zou zich daarna de minister van Staat of de schrijver van zijn deducties nog herinneren? Als een genezing had hij het gevoeld toen de oude roem van het vaderland zijn belangstelling in alles wat met vadermoord te maken had begon te overstemmen.

Hij had alle gepubliceerde stukken besteld betreffende het proces van Calas, een vader die men in Frankrijk levend geradbraakt had, omdat hij verborgen had gehouden dat zijn zoon zelfmoord had gepleegd, zodat hijzelf voor moord op die zoon was verdacht. Ook Voltaire had zich veel moeite gegeven voor deze gerechtelijke dwaling, die in wezen door de haat van sectariërs begaan was en het was een der grootste successen geworden voor zijn populariteit; desondanks had Onno

de stukken zelf bestudeerd als ging ook hij nog de advocaat spelen in een land waar hij nooit geweest was. Hij raakte overtuigd van de onschuld van de vader en had ook dit vonnis als vadermoord gevoeld. Over zijn *Agon* sprekend, zei hij bitter tot Adeleide: 'Ik heb hem door zijn zoon Abdul laten doodsteken. In werkelijkheid werd hij gered, maar met hoeveel moeite, door de hollandse officieren. Zijn medestrijders en oude vrienden werden echter wel door Abdul ter dood gebracht, en hoe? door hen te beletten te slapen... zodat sommigen zelfs met gloeiende nijptangen niet meer wakker te krijgen waren en slapend de geest gaven. Ha! zo zou hij zeker ook zijn vader hebben omgebracht'.

De geschiedenis van de Oostindische Compagnie bracht hem op de figuur van Camphuys. Deze amateur-geleerde, gehaat door zijn medebestuurders omdat hij geestelijk zozeer boven hen uitstak, de ouderdom vooral van deze man, toen hij zich uit de regering had teruggetrokken om zich op een eiland dat hem toebehoorde in de baai van Batavia aan zijn verzamelingen en liefde voor de wetenschap te wijden, boeide hem als een spiegelbeeld van eigen ouderdom. Hij had zich vroeger met de verbannen Themistocles vergeleken, nu voelde hij zich vrediger als Camphuys.

Op een middag dat hij zich in zijn tuin weer op dit thema van rijke afzondering bezon, zag hij een man zijn hek door en op hem af komen. Hij was in een kale rok, met slechtgepoederd haar, het uiterlijk van iemand die een gunst komt vragen. Deze bezoeker plantte zich tegenover Onno, trotseerde diens doordringende blik, de hoed in de hand, maar hem als met even veel recht in zich opnemend. 'Mijnheer, zei hij toen, ik ben uw neef Adam; hij die de naam Van Haren onwaardig wordt geacht. Ik ben te voet tot hier gekomen, omdat ik ù spreken moest eer ik uit het land ga; ik had u kunnen vragen mij geld te zenden, maar kom! u zou mij niet hebben geantwoord. Ik ben dan gekomen om u te zeggen dat mijn heer vader door zelfmoord is geëindigd...' 'Ik weet het', zei Onno.

‘Dat mijn zuster met haar kroost van gebrek omkomt, dat ik zelf altijd honger heb geleden. Maar ditmaal ben ik erin geslaagd mijzelf naar de Oost weg te krijgen op de eenvoudigste wijze, als soldaat. Wellicht dat de doctorstitel, die ik hongerlijdend moest veroveren, mij nog eens een sergeantschap in het vooruitzicht stelt; dat is veel, voor een oudste zoon in de zonde verwekt! O, mijnheer, ik vraag voorwaar uw hulp niet; ik kom u slechts groeten, en mij over uw soort met u onderhouden. Ik heb mijn arme moeder gezien; zij was een dier, maar van een minder schadelijk soort dan uw geliefde broeder mijn heer vader’. ‘Knaap, zei Onno, zwijg! want ik zie al, ook jij bent een vadermoorder’. ‘Ik vraag uw hulp niet, herhaalde Adam hoogdravend, maar bij God, daarvoor zal ik spreken zoals mij lust, en gij zult mij aanhoren. De man die gij voor u ziet, staat op het punt het voorbeeld van zijn vader te volgen; want naar de Oost gaan zoals ik het nu doe, is zelfmoord, mijnheer, gij weet het. Men had mij beter anders kunnen opvoeden, als men mij de gevoelens van het gemeen had willen bijbrengen; ik heb nu de vooroordelen van uw soort en zal mij dus altijd bedrogen weten. Maar dat gij u een braaf man waant, dat zelfs gij niet krimpt onder zelfverwijt, de verzen die ik van u las hebben mij dat verzekerd - mijnheer, het ware onchristelijk u hierin tegen te spreken. *Gij* hebt mij niets misdaan, en zijt wellicht genoeg gestraft voor wat oneerbare nieuwsgierigheid. Dat uw fout vooral monsterlijk gevonden wordt door lieden met banaler monsterlijkheden, o! dat is de eerste moraliteit die zich puren laat uit uw historie...’

Hij rustte even, en Onno die geen wederwoord vond, ging voort deze Adam aan te blikken, die hij niet meer gezien had sinds hij een kind was en die hij niet meer herkende. Een man die de eerste jeugd nu voorbij was, met Willem's blauwe ogen en iets van Willem's gestalte, maar van een stijfheid waaruit soms een wijd gebaar schoot onderwijl de woorden voortstroomden uit zijn mond met brokkelige tanden; het kwam Onno ook voor dat hij had gedronken.

‘Uw soort monsterlijkheid, hervatte hij, blijft echter twee-

koppig, omdat de gemene man zich immers eerst afvraagt: hoe kan een vader zo optreden tegen zijn kinderen? vervolgens, als zijn kinderen hem openlijk beschuldigd hebben: hoe kunnen kinderen een vader zo mishandelen? Nietwaar oom, mijnheer, gij hebt uw volle studie kunnen maken van deze onontkoombare schuld van ouder aan kind, maar even onontkoombaar altijd weer van kind aan ouder? Welnu, ik zeg u, dat een kind altijd meer recht heeft, veel meer, zijn ouders infaam te vinden! Men kan u zien als het slachtoffer van een antiek noodlot, maar is dit u niet te veel eer bewijzen? Zijt gij niet alleen slachtoffer van het schaamteloze vooroordeel dat een ouder alles vermag op zijn kinderen? Ik ben u komen zeggen dat mijn heer vader, uw broeder, *dezelfde* schuld had als gij, en wil u eren omdat gij minder laf gebruik hebt gemaakt van uw vermeende prerogatieven'.

'Rekel! zei Onno met verhit gelaat, ik ken mijzelf hoger waarde toe dan waartoe je beneveld brein je in staat stelt! Je riekt naar de drank; spoed u naar de Oost eer ik je door mijn knechts laat verwijderen'.

Adam boog, met een smalle glimlach, zonder een woord meer te uiten; toen wendde hij zich om, en Onno zag hem het tuinhek doorgaan zoals hij gekomen was, zich in de schemer van de weg oplossen. Wat hem het langst bijbleef, waren de stijve rug en lange, soms haperende stappen; de opgeschroefde stem was hij meteen vergeten. Hij ging naar binnen en vertelde Adeleide dat een zonderlinge landloper hem op wartaal was komen vergasten. Het was zelfs niet in hem opgekomen deze neef Adam geld aan te bieden; hij zou zich immers erop verheven hebben het te weigeren, en waren er niet genoeg ondankbaren geweest die hun ondankbaarheid niet zo voor zich uitdroegen? In zichzelf zei hij alleen: 'Heer, vergeef mij, dat ik in geduld weer ben tekort geschoten'.

De volgende dag schreef hij de eerste ruwe lezing van zijn lierzang *De Schimmen*, waar Calliope hem op een ster brengt door zwarte nevels omringd, *vol kolken die heffen donker vlammend vuur*, waar de Natuur schijnt te eindigen en noch-

tans alles te leven, omdat het er krioelt van schimmen *in altijd nieuwe ontsteltenis*, in gestadige wroeging en wanhoop, zoals ook Dante ze eens zag, en nooit door tranen getroost.

Zij trachten hier vergeefs te vlieden,
Zij, die de vadermoorden rieden,
Hij, welke aan moord belooning gaf;
Zij, die der oudren grijze haren
Gelijk verwelkte korenaren
Vertrapten in 't gehaaste graf.

Terwijl Onno met vaderlijke liefde de stappen van zijn nu studerende zoons trachtte te leiden, trof de nieuwe financiële crisis, te midden van het al te ruime en wereldse leven dat zij leidden, Caroline en Hogendorp. Het bericht kwam, dat door de val van het amsterdamse bankiershuis Clifford geruïneerd, Hogendorp zich verplicht had gezien op 37-jarige leeftijd in de Oost zijn geluk te beproeven, evenals de verlopen Adam dus, zij het met wat meer ondersteuning. De gunst van de prins stelde hem in staat te vertrekken met de titel van koopman in Compagniesdienst en aanbevelingsbrieven voor de gouverneur-generaal van Indië; niettemin was het ferm dit aan te durven; en toch ook, onmiskenbaar, een nederlaag; en nogmaals glimlachte Onno zonder veel te zeggen toen Adeleide het met een klank van triomf in haar stem vertelde. Hij vroeg zich trouwens af of deze triomf niet veeleer opwelde uit het moederhart, omdat de weg nu openstond naar een verzoening met Caroline. Maar van al haar dochters was die Adeleide juist het onverschilligst geworden, en in haar eenvoud begreep zij niet waarom Onno zo weinig dankbaar leek, nu toch steeds meer bleek dat God zijn vijanden ten val bracht.

Onno geloofde niet dat de val van het bankiershuis deze schoonzoon had meegesleept, zijn eigen verkwistende aard had hem altijd voor zulk een catastrofe voorbestemd en Onno herinnerde zich hoe hij zich vroeger al eens zorgen had gemaakt hoe hem, wanneer het zover mocht komen, te redden. Als God Hogendorp dus gestraft had, was dit gebeurd door-

dat Hij hem met deze aard had doen geboren worden; en kon men dan nog van straf, moest men dan niet van voorbestemming spreken? En als Hogendorp dan evenzo voorbestemd was geweest om, zijnde het personage dat hij was, als instrument in God's hand te dienen toen God besloten had Onno van Haren tot de waarheid terug te brengen, hoe zou Hij dit instrument na bewezen diensten daarvoor straffen? In het gericht tussen God en hemzelf kon Onno geen andere plaats aan deze Hogendorp toekennen.

De jaren verliepen: de winters werden meest doorgebracht in Leeuwarden, ‘stad die nooit lacht’, volgens Onno, waar men iedere dag mist of regen, vorst of hevige winden kreeg toegestuurd en waar zelfs de lectuur van Pope hem niet meer troostte, omdat hij deze metgezel niet meer mee kon nemen op dagelijkse wandelingen van soms 3 tot 4 uren. Hij schreef dan brieven, ware het slechts om de zon van hem te laten groeten in de oorden waar het mensdom er nog door werd bestraald. In Wolvega terug, verdubbelde zijn aandacht voor de bomen: hij dempte sloten en onbekoorlijke plassen en plantte beuken op die plekken. Beuken waren zijn lievelingsbomen, misschien omdat Tityrus in de schaduw daarvan zijn herdersriet geblazen had. Geen dichterlijke inspiratie voor hemzelf ook zonder bomen, en hij vergeleek de eik bij een tragedie van Corneille en een hoge, volle populier bij een drama van Racine.

Ook de familie was vrolijker in Wolvega, en Doekje, die eveneens een jaartje ouder werd, maar een lieflijke stem behouden had, zong er gedachteloos de aria's die zij in Leeuwarden had ingestudeerd. In Wolvega was niemand ziek, behalve een jaar lang Betje, die toen zo rusteloos door koortsen gesloopt werd, dat men dacht dat het slecht moest aflopen, en zie, zij werd binnen twee etmalen genezen door het eenvoudigste middel ter wereld. Men nam twee handenvol ruw zwart zout, even zoveel groene hop en een kwartpond krenten, dit alles werd tot een dikke pap gestampt en tussen doeken om haar beide

polsen gewonden; na twee nachten waren alle rillingen verdwenen en eetlust en slaap teruggekeerd. ‘Ziedaar een geheel uiterlijk middel, zei Onno, dat de Oudheid gekend moet hebben en dat de moderne wetenschap zottelijk verloren heeft laten gaan; en wat wetenschap was in de Oudheid, zou ons nu haast treffen als mirakel!’ Als waren het vreugden van de Oudheid ook, zo genoot hij van de grote en prachtige ganzen die de een of andere vriend hem zond, van de verbluffendste kropsaladen; daarnaast van boeken die men in Groningen, Den Haag, Parijs voor hem moest kopen.

Hij bezong Adeleide's 58e verjaardag, wijdde zinrijke gedichten aan zijn zoons, werkte zijn geuzendicht om tot een weidser en stoerder epos, waarin hij nogmaals, in een onverwacht en vredig schijnsel, Adeleide's verouderd beeld vatte. Toen wijdde hij haar het hele epos in een aparte zang:

Gij die, wanneer met bittre zorgen
Meineedigheid ons overviel,
Den dag van gister, beden, morgen,
Verdraaglijk maakte aan mijne ziel,
Met u heb ik trouwloosheids slagen,
Door u de wanhoop zelf verdragen,
Bij u verdwenen zorg en smart...

Was het mogelijk dat Adeleide zelf deze strofen las en, ware het slechts in haar geheimste gemoed, twijfel overhield aan zijn onschuld? Kon het zijn dat een huichelaar werkelijk roerende accenten vond voor het hart van een vrouw of van een waar patriot? Maar voorzeker zou wel niemand twijfelen aan de oprechtheid van deze laatste wens:

Mag ik u zien aan mijne zijde,
Als 't einde mijner tijd genaakt,
Als gij, gezond, mijn overlijden
Standvastig ziet, hoewel geraakt.
Als spraak verflaauwt in nare snikken,
Als ieder adem dreigt te stikken,

En alles spoedt naar 't gapend graf;
Mag dan (*met liefde als toen wij trouwden*)
Mijn hand, bezwijkende, nog houden
De hand, die mij de trouwdag gaf.

In het jaar waarin deze nieuwe lezing op Onno's eigen kosten het licht zag, brak midden in de nacht (vermoedelijk door een ijzeren pot met vuur in de boekerij) een brand uit, die van Lindenoord het hele bovenhuis verwoestte en bijna al Onno's boeken en manuscripten tot as maakte. Onno en Adeleide werden tijdig gewekt en redden zich halfnaakt in de tuin. De nacht, die zoel was, deed hen geen schade, maar Onno wilde het brandende huis weer binnengaan om zijn jongste kinderen te redden en moest door de toegestroomde bevolking weerhouden worden, waarbij iemand hem zei: ‘Mijnheer, dat gevaar is te groot voor uw jaren, laat ons dat doen, aan ons is niets gelegen!’ Het waren woorden die hem met schaamte en trots tegelijkertijd vervulden. Doekje kwam gemakkelijk uit huis en zelfs met al haar rokken aan, maar zij was de enige die verkouden werd; Betje was ontkleed uit het raam gesprongen en liep tot 's morgens rond met een mantel die Doekje over haar geworpen had als enig kledingstuk over haar naakte leden.

Het idee van kwaadwilligheid, van een complot, kwam even weer bij Onno boven, maar hij ontsloeg het als onwaarschijnlijk toen hij de vriendelijke belangstelling ondervond van iedereen; lieden uit de omtrek die hij als vijandig beschouwd had, kwamen ongerust informeren omdat het gerucht was rondgegaan dat hij zelf verbrand zou zijn. Aan de overzijde van het verwoeste slot, naast de pastorie, stond een klein landhuis dat hem eveneens toebehoorde en waar hij nu in trok. Het was lang geleden gebouwd door de vriend die hem verraden had, door Tiddinga, die daar ook jaren gewoond had. In dit huis, op welks grond vroeger een hertenkamp gestaan had, trachtte Onno te werken alsof het grootste deel van zijn boekerij niet verbrand was. Men ontwierp een nieuw slot op

de plaats van Lindenoord, en van de overkant kon Onno volgen hoe langzaam en prutserig aan de uitvoering werd gearbeid. O, ouderdom! Zijn broer Willem was jong toen Sint-Anna afbrandde. Maar het verlies van zijn boeken griefde hem meer dan de puinhoop die jaren lang zijn uitzicht bleef.

Zo ging hij zijn laatste levenstijd in. Doekje, die soms bij kennissen logeren ging, huwde plotseling nog een kolonel van de infanterie, met een beter klinkende naam dan zijn ranggenoot bij de Zwitsers met wie de knappe Amelia hertrouwd was. De algemene toestand van de Republiek leek bevredigend; de oorlog met Marokko had de vloot zelfs gelegenheid gegeven de illusie van haar oude roem bij te kleuren, en het uitbreken van de oorlog met Engeland, waardoor de laatste herinnering aan geuzenroem zou worden weggevaagd, bleef Onno bespaard. Hij zocht steeds meer kleine luiden in hun hutten op en schertste graag met hen of sprak over hun belangen, ernstiger dan hij het over die van de Staat had gedaan; voor zijn bedienden was hij altijd goed geweest, maar deze regententaak, zag hij nu, had hij vroeger te zeer verwaarloosd.

Na een voorjaar waarin de zon zo hevig stralend was dat hij er veel hinder van ondervond, verergerde zijn graveel en de pijnen die hij leed werden haast onduldbaar. Toen hij voelde dat hij sterven ging, werden de bedienden aan zijn bed geroepen en één voor één wenste hij hen goedenacht, naar fries gebruik. De oude tuinman, die niet wist dat hij nog tranen had, kon geen woord uitbrengen, maar het stroomde hem over het gezicht. ‘Hoe nu, Eabele, zei Onno, heb ik dan zo geleefd dat ge nu schreien moet?’ ‘Neen, mijnheer, zei de man met moeite, maar ik zie uw bitter lijden’. Onno stierf rustig, ondanks alle benauwdheid en pijnen; hij had Adeleide's hand in de zijne, zoals hij het zich gewenst had.

Na zijn dood schreef Adeleide de communicatiebrieven aldus: *Dit sterfgeval is zeer treffend voor mij en mijne acht kinderen;* daarmee te kennen gevend dat zij haar dochters Amelia en Caroline niet meetelde. De dag na verzending hiervan ontving zij een brief van Caroline, waarin deze haar vurig

om vergeving bad en nog slechts vriendschap van haar moeder scheen te verwachten. Adeleide dacht: ‘Nu zij verlaten is, zoekt zij mij weer, maar *nu* zou het verraad aan Onno zijn als ik haar weer aan mijn hart trok’. Met haar vrouwelijk gevoel kon zij precies beseffen in welke toestand Caroline sinds haar eenzaamheid verkeerde; *nu* dus ook had het betekenis, wanneer zij op de toenadering niet inging. Was het ook niet of Caroline zich met haar vader niet had willen verzoenen, en eerst na zijn dood met haar moeder wél; en wat zouden de mensen daarvan zeggen? Was het niet opnieuw Onno's reputatie bezoedelen, wanneer zij nu toegaf, want behoorde zij niet méér Onno's vrouw en weduwe te zijn dan Caroline's moeder? Zij liet de brief onbeantwoord.

Adeleide vertrok kort daarop naar Leeuwarden, waar zij door de grauwe staar getroffen werd: op een keer toen zij, na een brief geschreven te hebben, die wilde overlezen, bevond zij zich stekeblind. Zij stierf eerst veertien jaar later, 75 jaar oud; en het lelijke Betje bleef ongetrouwd in deze zelfde stad wonen en stierf eerst op haar 76e. Zij was in de schaduw van haar moeder van een mal kind tot een onnozele oudejuffrouw geworden; wat zij over haar vader had losgebracht besefte zij alleen, wanneer zij weer overwoog hoe zij zelf anders ‘in de wereld’ zou zijn gebleven. Naast de zelfbeheersing van haar ouders scheen zij zonder moeite de gedragslijn te hebben gevonden die haar betaamde: vroom en onverantwoordelijk.

Noot

Dit afzonderlijk verhaal is bedoeld als eerste episode in een reeks. Ik heb er niet naar gestreefd een historische reconstructie of evocatie te geven, met alle kunstgrepen daarbij behorend; veeleer zie ik dit eerste verhaal als een oud stuk in nieuwe zetting. *De betekenis die het hebben kan in het verband van de reeks, kan uiteraard eerst later blijken. Op zichzelf bestaat het uit Dichtung und Wahrheit, welke laatste noodzakelijk van elders moest worden betrokken; enik hebzoveel zinnen, uitdrukkingen en gesproken woorden overgenomen uit de door mij geraadpleegde schrifturen, dat ik bij voorbaat alle beschuldigingen van plagiaat aanvaard en geen enkel beroep denk te doen op de daarbij gebruikelijke ereraden.*

Om zoekers in dezen op weg te helpen, vermeld ik hieronder slechts mijn bronnen. Voor het eigenlijke schandaal: de deducties van Onno Zwier van Haren zelf en zijn vrouw, met de replieken daarop van zijn schoonzoons en andere belagers. Verder de gedenkschriften van Van Hardenbroek en de mededelingen over de Van Harens van Halbertsma, Van Vloten, Busken Huet en Polak; tenslotte een Gids-artikel, voornamelijk over de Agon, *van dr W.M.F. Mansvelt. Voor Onno's misdrijf ben ik niet verder gegaan dan het gevoelen van Huet, Multatuli, Jorissen en Polak, in strijd met dat van Van Vloten. Mijn historische wijsheden komen uit meer of minder beroemde naslawerken van Bilderdijk, Blok, Dozy, Naber, Knappert, Geyl en Romein, uit een studie over het beleg van Bergen-op-Zoom door Th.A. Boeree, een dissertatie over Willem Bentinck van Rhoon door Willemina van Huffel, en een deel der briefwisseling van Bentinck, uitgegeven door Gerretson en Geyl.*

Maar nogmaals, op deze historische terreinen werd ik slechts geleid door angst mij al te grof te vergissen in mijn topografie van de tuin, waarin het paviljoen van het schandaal moest worden gerestaureerd. Wat dit laatste zelf betreft - ziehier een oordeel uit een disseratie van 1931: 'Zooals bekend is, heeft de achttiende eeuw, die allesbehalve afkeerig was van onsmakelijke onkieschheden, voor het geval-Van Haren een behoorlijke hoeveelheid belangstelling getoond, zooals ook in de negentiende er aandacht aan besteed werd'. Dit wil zeggen dat mijn 20e-eeuwse restauratie niet kon plaatshebben dan na een diepe groet aan de smakelijke kiesheid. Het drama van de Cenci's had ook nooit opgerakeld moeten worden. Vergeleken met Onno Zwier was de oude Cenci ongetwijfeld een veel groter booswicht, maar het verschil tussen de italiaanse renaissance en onze 18e-eeuwse regententijd in aanmerking genomen, mogen wij toch niet klagen.

E.d.P.

Verantwoording en inhoud

Verantwoording

Het Land van Herkomst werd geschreven in Bellevue, Le Roselier-en-Plérin en Parijs van December 1932 tot eind Februari 1935.

De eerste druk verscheen in Mei 1935, de tweede in October 1948. Voor de herdruk in deze editie werd de door de auteur herziene tekst gevolgd.

Schandaal in Holland werd geschreven in Tjitjurug en Garut van October 1937 tot Januari 1938 en verscheen in September 1939 als 'eerste episode' van de ontworpen romanreeks *De Onzekeren*. Voor de herdruk in deze editie is de door de auteur herziene tekst gevolgd.

In overeenstemming met zijn opvatting meenden de verzorgers van deze uitgave de teksten te moeten overbrengen in de thans gangbare spelling, maar zij voelden zich, wat betreft *Het Land van Herkomst*, niet gerechtigd de oe in de Indonesische woorden te vervangen door u, behalve in geografische namen, waarbij de officiële spelling werd toegepast.